Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 40: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2011

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/df16bd86-7bd4-4347-82f5-369289b817d7

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 40

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2011

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku:
Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine,
Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta,
Regionalnog austrijskog ureda za naučnu i kulturnu saradnju Sarajevo
(uz pomoć Saveznog ministarstva za evropska i međunarodna pitanja i Saveznog ministarstva
za nastavu, umjetnost i kulturu Republike Austrije) /
Gedruckt mit Unterstützung:
des Verlagsfonds des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowinas,
der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts,
des Regionalen Österreichischen Kooperationsbüros Sarajevo
(mit freundlicher Unterstützung des Bundesministeriums für europäische
und internationale Angelegenheiten und des Bundesministeriums für Unterricht,
Kunst und Kultur der Republik Österreich).

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Povodom 40. broja / Anläßlich des Bandes Nr. 40 5

Članci / Aufsätze

Gary Marriner / Charles French / Tonko Rajkovaca
Geoarchaeological reconnaissance of the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina
Geoarheološko istraživanje Banja Luke i Doboja, severne oblasti Bosne i Hercegovine 7

Blagoje Govedarica
Gdje i kad je postojalo bakarno doba
Where and when did Copper Age exist? 45

Nils Müller-Scheeßel / Roland Gauß / Felix Bittmann / Frank Schlütz
Izvještaj o arheološkim, geofizičkim i palinološkim prospekcijama na Kupreškom polju/Bosna i Hercegovina 2009–2011. godine
Report on archaeological, geophysical and palynological prospections in the Kupres polje/Bosnia and Herzegowina, 2009–2011 63

Orhan Jamaković
Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne
End of the Bronze and begining of the Iron Age in Northeast Bosnia 91

Amela Bajrić
Lik ilirskog kralja Gencija u prikazima starih pisaca
La figure du roi Illyrien Genthios dans les représentations des auteurs anciens 133

Salmedin Mesihović
Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. n. e.
Governors of the Province Upper Illyricum 42 - 68 AD 149

Naser Ferri
Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području Peći (Pejë) na Kosovu
Cults and religious beliefs in antiquity in the Pec (Pejë) area in Kosovo 165

Adnan Busuladžić
Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela
Collection of fragments of Roman glass from Mogorjelo 179

Danijel Džino
Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi
Indigenous communities of the western and central Balkan Peninsula and the 21st century: methodological problem 197

Blagoje Govedarica / Melisa Forić
Rezultati orijentacionog istraživanja u cilju identifikacije i zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu
Results of orientational research in the aim of the identification and protection of archaeological monuments on the highway alignment of the Corridor V/c through Bosnia and Herzegovina 209

Ante Milošević
Il sarcofago del duca Branimir
Duke Branimir's Sarcophagus 223

Esad Kurtović
Iz historije Vlaha Predojevića
From the History of the Predojević Vlachs 245

Mirza Hasan Ćeman
Odlike obilježja nad *mezarom* Ferhad-bega, sina Iskenderova, *vakifa kasabe* Tešanj
Characteristics of the mark of the Ferhad-bey's grave, son of Iskender, vakif of Tešanj kasaba... 257

Dževad Juzbašić
Die Wirtschafts- und Verkehrspolitik Benjamin Kállays in Bosnien-Herzegowina (Hauptmerkmale)
The Economy and Communications policy of Benjamin Kallay in Bosnia and Herzegovina (Principal features)..... 279

Minela Đelmo / Melisa Forić
Bibliografija Godišnjaka (1-40) -uz obilježavanje izdavanja 40. broja-
Bibliography of Godišnjak (1-40) -Celebrating the publication of the 40th volume- 289

Kritike i prikazi / Besprechungen

Adnan Busuladžić: Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2011. (Bujak Edin) 317

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2011. godini 319

Adrese autora/ Autorenadressen 323

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH / 325
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH / 327
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH..... 329

Povodom 40. broja

Ovu svesku Godišnjaka pripremali smo sa posebnim elanom, jer se radi o četrdesetom, jubilarnom broju. Iako je u proteklom periodu bilo i kratkih prekida izlaženja i to u prvim godinama i u vrijeme ratnih događanja devedesetih godina prošlog vijeka, Godišnjak je uspio održati kontinuitet i postati internacionalno cijenjeni, referentni časopis. Ovo je prilika da se zahvalimo prethodnim urednicima Henriku Bariću, Milenku Filipoviću, Alojzu Bencu, Duji Rendiću-Miočeviću, Borivoju Čoviću i Zdravku Mariću, te članovima Centra i drugim brojnim saradnicima, bez čijeg svesrdnog angažovanja Godišnjak ne bi mogao opstati. Uz ovaj broj prilažemo kompletnu bibliografiju sa 542 dosada objavljenih radova i priloga. Želja nam je da ovaj jubilej bude potstrek saradnicima i autorima, te da Godišnjak i ubuduće zadrži visoki kvalitet i internacionalni renome.

Redakcija

Anläßlich des Bandes Nr. 40.

Dieses Band des Jahrbuchs haben wir mit besonderem Elan zusammengestellt, denn es handelt sich um das 40. Jubiläumsheft. Heute ist das Jahrbuch eine international geschätzte, häufig zitierte Fachzeitschrift. Sie hat ihre Kontinuität und Qualität behalten, auch wenn – zuletzt in den kriegerischen neunziger Jahren - nicht alle Ausgaben regelmäßig erscheinen konnten. An dieser Stelle möchten wir den früheren Herausgebern Henrik Barić, Milenko Filipović, Alojz Benac, Duje Rendić-Miočević, Borivoje Čović und Zdravko Marić herzlich danken. Zusammen mit den Mitgliedern unseres Zentrums und den Autoren haben sie mit großem Engagement daran gearbeitet, dass das Jahrbuch all den Jahren bestehen und seine wichtige Rolle behalten konnte. Diesem Heft haben wir die vollständige Bibliographie des Jahrbuches mit allen 542 bisher veröffentlichen Beiträgen beigelegt. Wir sehen dieses 40. Jubiläumsheft als Ansporn und Bestätigung für die Arbeit am Jahrbuch und wünschen uns, dass seine hohe Qualität und sein internationales Renommee auch in den künftigen Ausgaben wachsen.

Redaktion

Geoarchaeological reconnaissance of the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina

Gary Marriner / Charles French / Tonko Rajkovaca
Cambridge

Introduction

The application of geological and physical geographical techniques in archaeology is widely established and can provide fruitful and exciting results in the form of geoarchaeology. This report describes the use of geoarchaeological techniques to investigate and interrogate landscape use and change in northern Bosnia and Herzegovina during the late glacial and early Holocene focusing on the Vrbas valley, the Ukrina valley and the surrounding landscape. It examines evidence from archaeological site locations such as limestone caves and river gravel terraces in order to understand human impact on the landscape in the past. In addition it will assess the preservation potential and examine the formation processes at the sites visited in order to fully place the archaeological artefacts in their context.

Primarily the research has two main aims:

1. To develop a geoarchaeological methodology for the rapid assessment of past landscapes in the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina.

2. To investigate human interaction with the landscape in the late glacial-early Holocene.

Bosnia and Herzegovina is in a unique archaeological position at the beginning of the 21st century. Whilst much research has been undertaken in the Balkan peninsular, Bosnia and Herzegovina has been largely ignored. It is not only ripe for fresh investigation, but it can contribute serious, original and unique evidence to questions about all periods in the past. Key to instigating research of a virgin landscape is the development of an effective methodology for the initial investigation of a large number of sites. By using geoarchaeological techniques in Bosnia and Herzegovina it is hoped that it will also raise the profile of the use of archaeological science in the country.

The country comprises of a complex assemblage of geological units composed mostly of secondary and tertiary sedimentary rocks but also including igneous and metamorphic rocks ranging in age from the Palaeozoic to the Cainozoic.[1] Specifically, in northern Bosnia and Herzegovina Mesozoic limestone is the predominant bedrock parent material, often overlaid with later tertiary and quaternary sediments. The existence of windblown loess sediments in the county is still debateable and this dissertation can hopefully contribute evidence of the presence and contribution of loess to subsoils and soils in Bosnia and Herzegovina. The geological framework of the county comprises three geo-tectonic zones namely the Outer, Central and Inner Dinarides. The focus on northern Bosnia and Herzegovina in this paper means that it primarily deals with the Inner Dinarides, which consist of "Palaeozoic and Mesozoic clastic rocks and carbonate, Jurassic ophiolitic rock and melange, Cretaceous and Palaeogene flysch and granite, Neogene andesite dacite, and lacustrine, lacustrine-lagoonal and marine molasse."[2]

A key component of this research is the creation and application of a quick and effective methodology for examining sites within their landscape. Geoarchaeology is the ideal discipline within which to do this. For example, hand au-

[1] Mulić *et al.* 2006
[2] Mulić *et al.* 2006

gering allows a large area to be studied in a reasonably short time frame and with comparatively low fiscal outlay. When this type of landscape reconnaissance has been done, targeted sample excavation can then take place. This allows a combination of geochemical, multi-elemental and micromorphological data will be used to identify, classify and describe buried soils.

In addition to the theoretical and academic aims, the project also has at its core the promotion of international cooperation and the sharing of knowledge, resources and experiences with colleagues from our host country, as well as learning from them. The research is intended to very much be a two way process.

This research forms part of a wider project which has been running since 2007: 'The Forming of Europe: the dynamism of prehistoric population and the roots of sociocultural diversity.' The overall aim of the wider project is to better understand the nature and development of the transition to agriculture in the Neolithic.

Literature review

The Neolithic transition should be one of the most important and exciting parts of prehistory for study.[3] Instead in the last two decades it has become bogged down in a seemingly ceaseless battle between the dichotomy of migration verses acculturation.[4] Where new work is being published it either looks at ideational verses economic change[5] or it gathers new evidence to track the movement of agriculture.[6] In recent years however there has been some movement towards reopening the debates. Rather than looking for evidence to support an entrenched position, some archaeologists are now beginning to enact the change they wish to see. Miracle and Robb (2007) have proposed reopening the debates surrounding the Neolithic transition in an attempt to reignite critical thought in this area. The concept of an either/or debate seems now outdated and too awkward to truly explain the complexities of human interaction. As archaeology navigates through the post-modern paradigm, with its incredulity towards meta narratives, it is inevitable that an all inclusive continent wide theory, be it acculturationist or migrationalists, will be replaced with more critical assessments of the evidence. Alongside this movement to re-theorize the Neolithic, there has also been a push to reinterpret more critically already published data.

Sherratt (1997) reintroduced the concept of climate and ecology into the debate and his work is being followed up by others who are attempting to reassess the radiocarbon dating of Neolithic sites, to better explain the Neolithic Transition.[7] This movement towards a multi-faceted theorized Neolithic, it is hoped, will allow the discipline to move forward. Key in doing this is to build on the work of Sherratt[8] in determining the environment and landscape of Europe in the past. Whilst avoiding environmental determinism, it is still necessary and helpful to recreate past environments as the effect the world around us has on decision making is undeniable. This research follows in the footsteps of Sherratt, with its aims to look at the interaction between humans and their environment.

To date, published archaeological and palaeoenvironmental research work in Bosnia has been limited. That said, some important work has been produced with regard to the lithics of the area.[9] Other work that has been written has yet to be translated into English or published in international journals, making it difficult to access unless Serbo-Croat is spoken. In terms of more recent work on the Balkans, Bosnia and Herzegovina consistently seems to be missed out altogether.[10] The geoarchaeological approach of this research will build on a combination of methodological approaches used in other landscape investigative projects elsewhere in Europe, such as those of Chapman and Shiel[11], Ayala and French[12], Bintliff[13], Brown[14] and French and Lewis.[15]

[3] Miracle and Robb 2007
[4] e.g. Ammerman and Cavalli-Sforza 1984; Whittle 1996
[5] Rowley-Conwy 2004; Thomas 2003
[6] Colledge *et al.* 2004; Price *et al.* 2001

[7] Vander Linden, in press
[8] *ibid.*
[9] Baumler 1987; Montet-White and Johnson 1976; Rajkovaca 2004
[10] e.g. Willis and Bennett 1994; van Andel & Runnels 1995; van Andel and Tzedakis 1996; Bailey *et al.* 2002; Bailey 2000), for example in Hungary and Bulgaria (Chapman and Shiel 1987
[11] Chapman / Shiel 1987
[12] Ayala /French 2005
[13] Bintliff 2005
[14] Brown 1999, 2008
[15] French and Lewis 2005

Methodology

This research utilised both field and laboratory based techniques, which aim to be completely reproducible. In the field, hand-augered boreholes and hand-dug test pits were used to generate data on the stratigraphic sequences of both the archaeological sites and the wider landscape. In the laboratory, geochemical/elemental testing and soil micromorphological analysis have been used to generate data with which to analyse, describe and interpret the landscape with greater depth and to search for the existence of buried soils (see Appendices 1-3). The data was gathered in the field during three fieldwork seasons in northern Bosnia and Herzegovina over five weeks in 2009-10, with sites examined from the Vrbas valley and the Ukrina valley as well as the mountains in-between the two valleys, and also along river tributaries. Sites were chosen where previous work had suggested the possibility of *in situ* archaeology, and in order to investigate as many different zones of the landscape as possible, including floodplains, river terraces and foothills. In total, 10 open sites, one cave site and their immediate surroundings were investigated.

The main geoarchaeological survey methodology comprised the following:

– assembly of background geology, soil and topographical map data

– gridded fieldwalking and artefact collection; study by Vander Linden and Pandzic in Museum

– borehole survey using a hand auger; generally at 20m intervals in transects placed at right angles to the slope topography and across the densest area of artefacts[16]

– sampling for physical (pH, loss-on-ignition or LoI, electrical conductivity or EC, magnetic susceptibility or MS, calcium carbonate or CaCO3) and multi-element analyses (ICP-AES) from the boreholes[17]

– targeted/judgemental test pits (1m^2 square) placed on hill-top, valley side, valley bottom as appropriate, and in densest area of artefact recovery; with finds and faunal remains recovery

– GIS plotting, height above sea level and stratigraphic/photographic recording of each test pit

– sampling of stratigraphy in each test pit for physical (pH, LoI, EC, MS, CaCO3) and geochemical analyses (ICP-AES), and soil micromorphological analysis where buried soils were believed to have been recognised[18]

– appropriate processing of soil/sediment samples in appropriate laboratories in Cambridge and Seville, Spain.

Every site or area that was visited had at least three boreholes excavated, although most had many more than this, and where time and manpower permitted, and where it was deemed necessary; 1m^2 test pits were also excavated. The boreholes were made by hand using a soil auger primarily with a Dutch auger head, and where the sediments were of a softer nature with a gouge auger head. All were done either by the author or under direct supervision of a trained assistant using where possible local archaeologists. All boreholes aimed to be augered until the natural underlying geology or primary parent material was reached. Sediment and soil samples were taken directly from the auger head, from the sections of test pits, from exposed sections at the sites (where available). For physical, geochemical and multi-elemental testing approximately 100g of sediment was taken using a trowel and placed in a sealed plastic bag. For micromorphology, intact block samples were cut from sections using a knife and trowel, before being wrapped in plastic and sealed using masking tape to form a tight seal and support the sample to prevent damage to its structure

Samples were taken from sites for two main reasons. Firstly, samples were taken in order to classify the major sediments present at the various sites and to examine their preservation potential. Secondly samples were taken at regular intervals at certain sites to aid with the discovery and description of any buried soils by comparative analysis. All samples were subject to the following tests; pH, organic content via loss-on-ignition (LoI or % organic), magnetic susceptibility (MS) and electrical conductivity (EC). In addition certain samples were selected for digital colour analysis, multi elemental analysis and calcium carbonate content using loss-on-ignition (using LoI, or % $CaCO_3$). Block samples for mi-

[16] French 2003

[17] Allen and Macphail 1987; Boreham 2007; Dearing 1999; Walden 1998; Wilson *et al.* 2008

[18] Bullock *et al.* 1985; Murphy 1986; Courty *et al.* 1989; French 2003

cromorphological analysis were taken from exposed sections and test pit sections, targeted at specific areas of interest such as transitions between sediment horizons.

Results

Due to the variety of sites, visited the results gathered varied greatly from site to site. Before looking at site specific results, geochemical data from across the country can be used to generate an average for all readings (Table 1; App. 1).

The average data presented above shows that the soil/sediment complex is generally circumneutral to weakly acidic with a reasonable organic and calcium carbonate content, positive electrical conductivity and little sign of burning. This indicates that faunal (and possibly molluscan) remains should survive, but that the good preservation of uncharred organic remains may be affected by oxidation. Additionally this provides background results for EC and MS, from which elevations can be recognised. However the use of averages as background readings must be used with caution as a single site with naturally elevated µS/cm or SI Units can easily bias the average.

Results will be presented on a site by site basis (Fig. 1), with the sites categorised into five broad groups. First the floodplain group of sites will be presented, which consists of the site of Kočićevo. Following this will be the sites that sit in the foothills surrounding the Vrbas valley; Pecine, Pejčinovića Brdo, Jelića Brdo, Čardar Čardačani, Luka and Stari Martinac. Next a single site in the mountains to the east of Banja Luka was investigated, Tomasovo Brdo. A number of sites in the valley of the Ukrina river were also investigated; Luščić, Kremna-Njiva Tome Milankovića, Miljevic and Area 55. Finally a single cave site was investigated at Ratstuśa.

Only one floodplain site was examined during this project primarily due to the lack of identified sites within the basin of the Vrbas, most probably as a result of either being buried under later flood sediments or denuded or truncated as a consequence of erosion. All sites used in this research were discovered as a result of farming and slope processes, with artefacts being brought to the surface from ploughing and localised hillwash processes. Where there are thinner soils and greater erosional processes at work, such as at the top of hills/mountains, artefacts are brought to the surface more frequently and therefore there is a bias towards these sites. In the valley bottom however, where sediments are redeposited, ploughing is less likely to disturb the better buried archaeology. Caution must be used when examining floodplains however; just as sediments are eroded up slope and redeposited,

Site	pH	µS/cm	SI Units	% Organic	% $CaCO_3$
Total	6.70	627.3	60.10	4.51	5.71
Kočićevo	7.34	1378.0	108.70	4.20	32.58
Pecine	5.40	130.6	34.17	4.95	
Pejčinovića Brdo	5.46	69.0	25.99	3.56	
Jelića Brdo	6.20	306.0	19.15	3.63	3.78
Čardar Čardačani	5.65	77.1	22.28	2.84	2.81
Luka	6.83	187.5	50.45	3.62	2.95
Stari Martinac	5.64	250.8	23.06	2.72	2.81
Tomasovo Brdo	5.65	80.4	59.08	3.66	
Kremna-Njiva Tome Milankovića	7.51	274.5	10.74	6.10	5.78
Area 55	7.27	256.7	58.98	4.62	3.90
Rastuśa Pecine	7.59	2080.7	82.46	4.96	7.01

Table 1. *Average physical results from soils across the area and at each site*

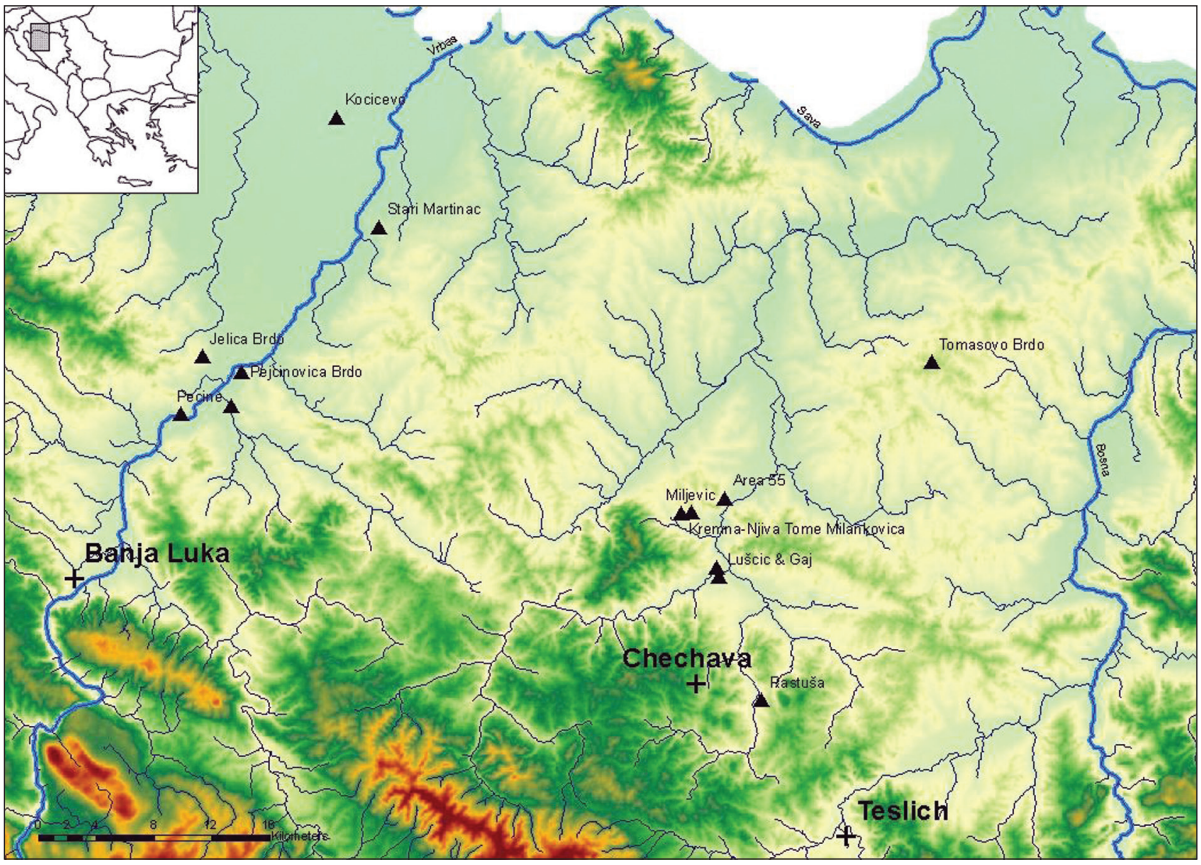

Fig. 1. *Map of the sites investigated within northern Bosnia and Herzegovina*

so archaeological artefacts can be also, especially when dealing with sites close to foothills.

Kočićevo

Kočićevo is located on the floodplain edge of the River Vrbas (Figs. 1 & 2). The site sits on a gentle east-facing slope at about 98m above sea level. It has a seasonal stream running *c.* 10m from its eastern edge, which was dry when visited in November 2009 but which was flowing gently when the site was revisited in March 2010. An auger transect was made on a northeast to southwest alignment (Fig. 3) to target the highest concentration of finds recovered in the fieldwalking and to work upslope from the seasonal stream. Boreholes were spaced at 10m and later 20m intervals during the initial survey. In addition to this auger transect, an exposed well section was examined and sampled to the north of the transect.

From the well profile it was possible to record the complete soil/sediment/geological sequence and take samples for thin section analysis from the possible buried soil. Whilst the auger failed to show any recognizable buried soil in the lower eastern half of the transect, the well profile and auger transect did show a possible archaeological feature and a possible thickened area of buried soil profile in the upper/western half of the transect. This initial work was followed in the March 2010 field season by further augering and the excavation of two 1m^2 test pits (Fig. 3).

The rectilinear archaeological feature observed in test pit 1 coincided with the highest concentrations of Neolithic pottery and lithics. The nearby exposed well section showed the following short sequence: an Ap horizon or ploughsoil (0-40 cm), an artefact-rich silty, clay loam B horizon (40-90 cm), a pale brown sandy silty B/C horizon (90-110 cm), all developed on gravel terrace drift geology. Test pit 2 was excavated to a depth of approximately 1.5m. The pit showed a similar profile to that found in the well profile and archaeological material, appearing to be of Neolithic date, developed on a pale brown sandy

Fig. 2. *Kočićevo from the east looking westward across the area examined. The hay pile in the centre of the photograph is the approximate location of the well profile.*

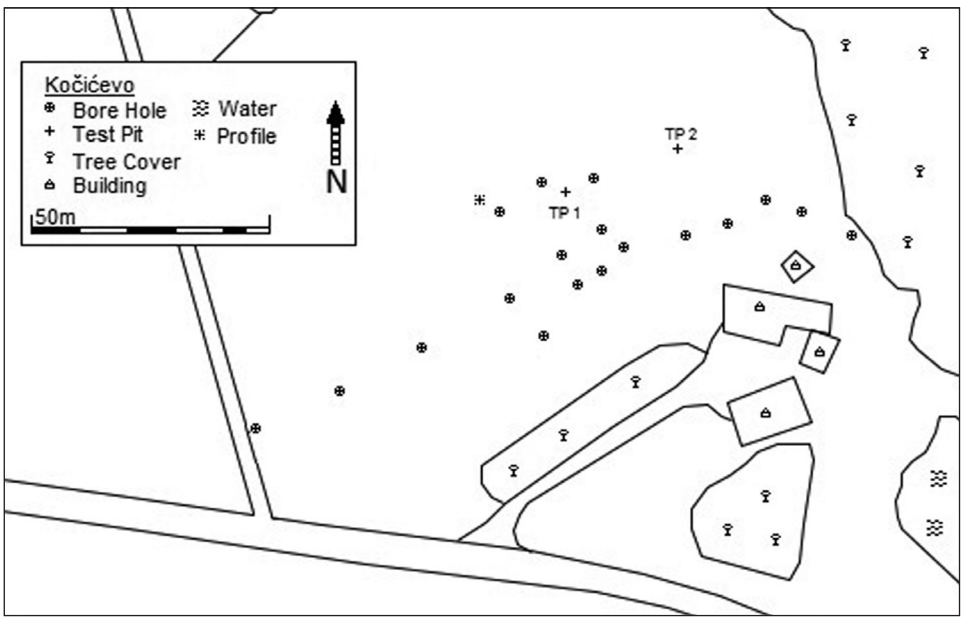

Fig. 3. *Plan of Kočićevo showing the locations of test pits and boreholes*

silt substrate. Test Pit 1 was excavated in the area highlighted as the potential feature during the augering survey. It was excavated to a depth of approximately 1.5m and archaeology was found throughout, again of probable Neolithic date. The finds included a fine example of a jadeite polished hand axe. Samples were taken for physical and geochemical analysis from across the site to investigate the soil/sediment type ranges at this site, to see if any anthropogenic disturbance could be detected, and to assess the preservation potential of the site.

From the analysis, it is possible to say that the silty loam topsoil is slightly acidic (pH 5.53-6.20)

with the site tending towards more alkaline sediments down-profile (App. 1). The deepest sample at 1.46m had a pH of 8.78, reflecting the calcareous terrace deposits and groundwater system beneath. The organic content of the soil, as measured via LoI, shows the predictable patterning of decreasing content with depth, with the topsoil having between 8.7-6.28% organic, compared with consistent results of less than 6% below 40 cm. The nutrient content and magnetic susceptibility both show more interesting results. As you would expect both have high results in the topsoil, but both feature a peak in results around 60-70 cm, consistently across the site, but the sediments within the feature have a more alkaline pH and also have a lower nutrient content than the topsoil. Indeed there were some fragments of deer bone recovered (D. Orton, pers. comm.) during the test excavations. Whilst the difference in nutrient content (measured in µS/cm by Electrical Conductivity) could be caused by natural pedogenesis, it is possible that these lower readings are found because the sediment present is a fill. This, combined with the large amounts of finds from this area seems to suggest that the feature could be a large ditch or pit or even a house structure of probable Neolithic date. It is intended that these possibilities will be further investigated in the future through larger scale test excavation.

The micromorphological sample taken from the buried B horizon in the well profile showed the horizon consisted of a porous (*c.* 30% voids), calcitic sandy clay loam with a large amount of humified organic matter (Table 2; App. 2).

This soil is a mixture of organic sandy loam and clay-rich loams (Fig. 4) which appear to correspond to a mixed organic buried Ah horizon

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
KOC 09 Well Profile					
Lower B horizon					
	granular partial	organic	poorly sorted	Ab	calcareous, alluviated
	accommodated	mixed sandy/clay	dusty clay	Bw	brown earth on river
		loams	micro-charcoal		terrace deposit

Table 2. *The key micromorphological features from Kočićevo*

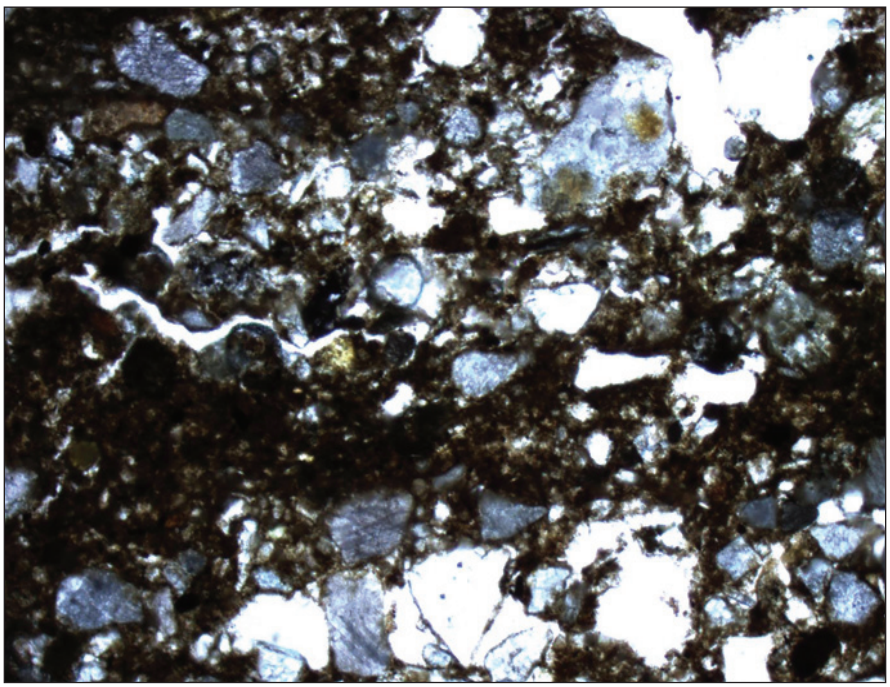

Fig. 4: *Photomicrograph at* 1:10 *showing the mixing of the sands, silts and clays at Kočićevo*

and a more clay-rich B horizon. However both horizons are deeply disturbed by physical mixing, likely to be as a result of deep ploughing. The common incorporation of poorly organised dusty (or silty) clay, which is likely to alluvially derived material from overbank flooding, suggests that this site consists of an aluviated, calcareous brown earth developed on river terrace deposits.

The second type of site visited were those on the foothills along the Vrbas valley. They were all selected for geoarchaeological investigation as they had shown interesting artefacts and some had been previously investigated.

Pecine

The area of sites known as Pecine is approximately 15km northeast of Banja Luka, 300m from the western bank of the Vrbas (Fig. 1), *c*. 171m above sea level. It was one of the few sites along the river which has been previously investigated. A survey in 1979 was conducted prior to the construction of the new Banja Luka to Bosanska Gradiška motorway.[19] Due to the construction and subsequent widening of the new road, these caves, and the open air areas around them have now been destroyed. The site had two separate transects augered (Figs. 5 & 6), the first, in the southwestern corner of the site area. Four boreholes were made at 20m intervals across the area of the site deemed least affected by road construction. The second, eastern, transect utilised a partially exposed section alongside the track towards the western edge of the site area alongside a wooded area. Initially the exposed section was cleaned up, examined and sampled in four places, spaced 10m apart. Once complete, the auger was used to continue the down-profile.

The first transect showed very complicated stratigraphy with a combination of grey and orange silts overlying hard red clays but without any consistent horizons. The pH ranged between 5.45-6.52 (App. 1), or weakly acidic to circumneutral, and the nutrient and organic levels where consistently low. The lack of logical patterning to the results, combined with the unusual stratigraphy, suggests that the soil profile has been heavily modified during the construction of the motorway and various ploughing events in the past. The second transect showed a more standard stratigraphy with a reddish orange silty clay layer over laying a red sterile clay layer, on a weathered B/C horizon, shown by the inclusion of increasing amounts of parent material. The pH increased slightly down the profile, with values ranging from 5.19 at the surface to 5.62 at a depth of 2m, but remained acidic. This corresponded with a decrease in organic content and nutrient levels. These results suggest that, whilst the profile is more intact than at the western transect, more recent ploughing events have truncated any palaeosol beyond the point of recognition, and there is some acidification, presumably derived from the influence of the weathering geological substrate. Overall Pecine presents two examples of the problems working in the Vrbas valley, archaeological destruction through the construction of a new road and the absence of any identifiable old land surface and palaeosol, primarily caused by erosion in the past.

Pejčinovića Brdo

The area of Pejčinovića Brdo is sited on the valley top of the eastern bank of the Vrbas 500m from the modern river and approximately 19.5km northeast of Banja Luka with views of both the floodplain to the north and the higher mountains to the south (Fig. 1). Two separate sites have been identified in the area, one of which was chosen for intensive study with two transects of 19 boreholes and four test pits excavated in the area (Fig. 7). The site was first identified in 2007 from fieldwalking and showed concentrations of stone tools from both the Neolithic and Palaeolithic (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms.). The first transect was located down-slope towards the river starting from the highest point of the site (Tr.1) and the second, across the hump of the main hill (Tr.2) at 20m intervals. Two further transects were augered, the first parallel with Tr.1 to the north and starting from the lowest point of the field (Tr.3) and the final transect parallel with Tr.2 to the east and extending south eastward to the edge of the landowners property (Tr.4). In addition to the four transects, four 1m^2 test pits were excavated by hand to examine the depositional relationship of the material recovered. The test pits were located at the highest point of the site, another towards the lowest point of the site, and a third mid-slope.

[19] Graljuk 1983; 1988a, 53; 1988b, 5

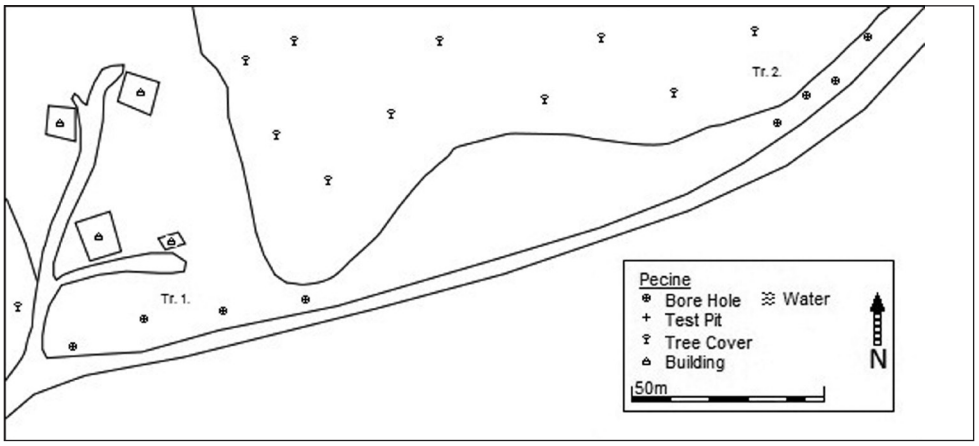

Fig. 5. *Plan of Pecine showing the locations of the two auger transects*

Fig. 6. *Location of transect one at Pecine looking west*

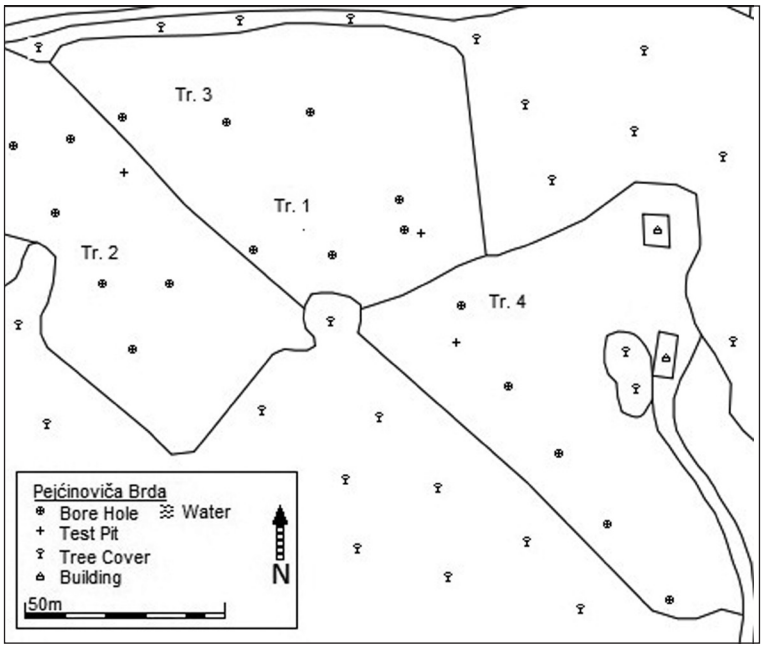

Fig. 7. *Site plan of Pejčinovića Brdo showing the locations of test pits and auger transects*

Fig. 8. *Pejčinovića Brdo looking west along transect* 1*, towards the Vrbas*

When the site was visited in 2009, the majority of the area was in use as pasture and therefore fieldwalking of the site was severely limited. In 2010, the situation was slightly better as the southeastern area recently ploughed. Limited fieldwalking recovered an array of Palaeolithic artefacts (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms). From the borehole survey the stratigraphy of the site area appears to be fairly uniform with varying amounts of brown silty A horizon topsoil (24-55 cm thick over an *in situ* B horizon, *c*. 10 to 30 cm in thickness. It is characterised by pale, fine silts. The exception to this is in the southeastern end of the site where the modern ploughsoil directly overlays a degraded B/C horizon. Apart from in this area, the rest of the site has a bed of gravel and pea grit, in the size range of 1-5mm beneath the B horizon. As the angle of the slope increases towards the river, the stony layer becomes more weakly expressed and where it was possible to auger through the gravel layer overlies compact sterile clays. This is suggestive of erosion events in the past which deposited and/or exposed the stony layer. There is no obvious old land surface present at the site, although it may have been truncated. Micromorphological samples were taken from the Ah/B horizon transition and from the base of the B horizon, in order to check for the presence and nature of any buried soil.

Geo-chemical work from the site shows that the sediments have a consistent weakly acidic pH of between 5.05 and 5.84 with no patterning to the results (App. 1). This means that the preservation of faunal remains is likely to be poor. Certainly, none of the test pits recovered any bone. There appears to be a correlation at the site between high organic content and low magnetic susceptibility. This is caused by processes associated with alternating oxidation/reduction conditions causing organic material to be replaced by amorphous iron oxides. This is further supported by decreases in electrical conductivity where magnetic susceptibility is high, meaning that the magnetic substance in the sediment is not conductive.[20] Maghemite (Fe_2O_3) being an iron oxide which is not conductive but is highly magnetic. The correlation is found at various depths across the site, being found in the topsoil, at a depth of 40 cm, in BH 21 and in the sterile clays, at a depth of 196 cm, in BH17. The clays beneath the stony layer were examined for organic con-

[20] Boreham 2007

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
PEJ 10 – TP 1					
Ah/B transition					
	wedge shaped peds	organic and silty clay	bioturbated; , dusty clay void infills	Bwt	Disturbed woodland soil
	weakly developed		and fine dusty clay in groundmass with high		with loessic component to
	unaccommodated		biofringence and reticulate striations		groundmass

Table 3. *The key micromorphological features from the upper slide from Pejčinovića Brdo*

tent and although it had consistently less than 5% organic content, the electrical conductivity and magnetic susceptibility readings were relatively high. Here the perched water table above the clay could lead to good preservation of organic remains.

The micromorphology of the Ah/B horizon transition showed that it consists of a highly bioturbated yellow/orange clayey silt, but with a strong very fine sand component (Figs. 9 & 10; App. 2).

The birefringent, striated to weakly reticulate silty clay forms much of the b-fabric of the groundmass. This is suggestive of dusty or silty clay illuviation that has become well integrated with the groundmass. There are also some weakly organised dusty clays in the pore spaces, some of which are completely infilled. These later textual pedofeatures suggest disturbance of the upper part of the profile leading to the redeposition of finer sediments further down-profile.

The second slide taken from the base of the B horizon showed a few large voids in an otherwise dark yellowish brown, homogenous but stoney, silt loam (Table 4; App. 2).

Together these features are indicative of an illuvial clay-enriched argillic brown earth soil with a strong loessic-like very fine quartz sand and silt component. This once woodland soil appears to have developed in a loess derived substrate. It has been successively disturbed in the past, initially through disturbance of its upper horizon, perhaps through tree clearance, and subsequently through physical mixing, and then bioturbation, no doubt associated with modern ploughing and cropping. The upper half of the modern profile is severely disturbed by physical mixing, reflecting modern deep ploughing.

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
PEJ 10 – TP1					
Base of B horizon					
	sub-angular blocky	silty clay loam	bioturbated;	Bt	illuvial clay soil with loessic derived component
	peds	with very fine	striated illuvial		enriched B
	moderately well developed	quartz sand	silty clay		horizon

Table 4. *The key micromorphological features from the lower slide at Pejčinovića Brdo*

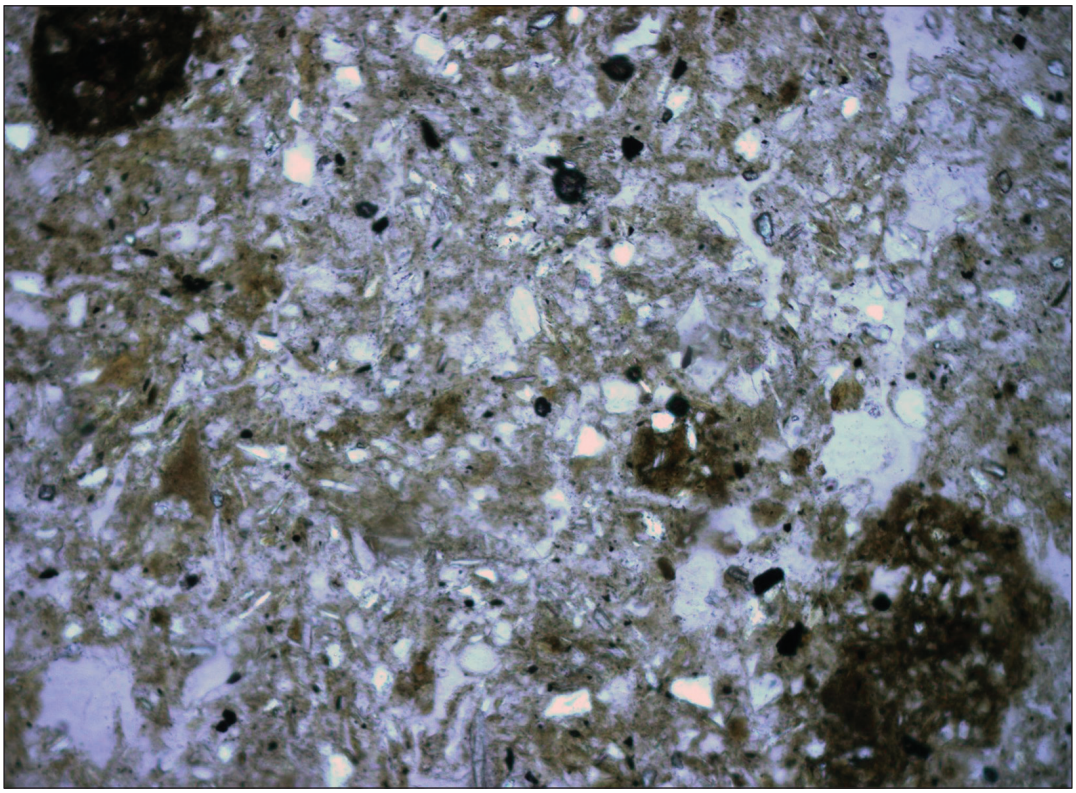

Fig. 9. *Photomicrograph from Pejčinovića Brdo at* 1:25 *showing the loess-like nature of the groundmass*

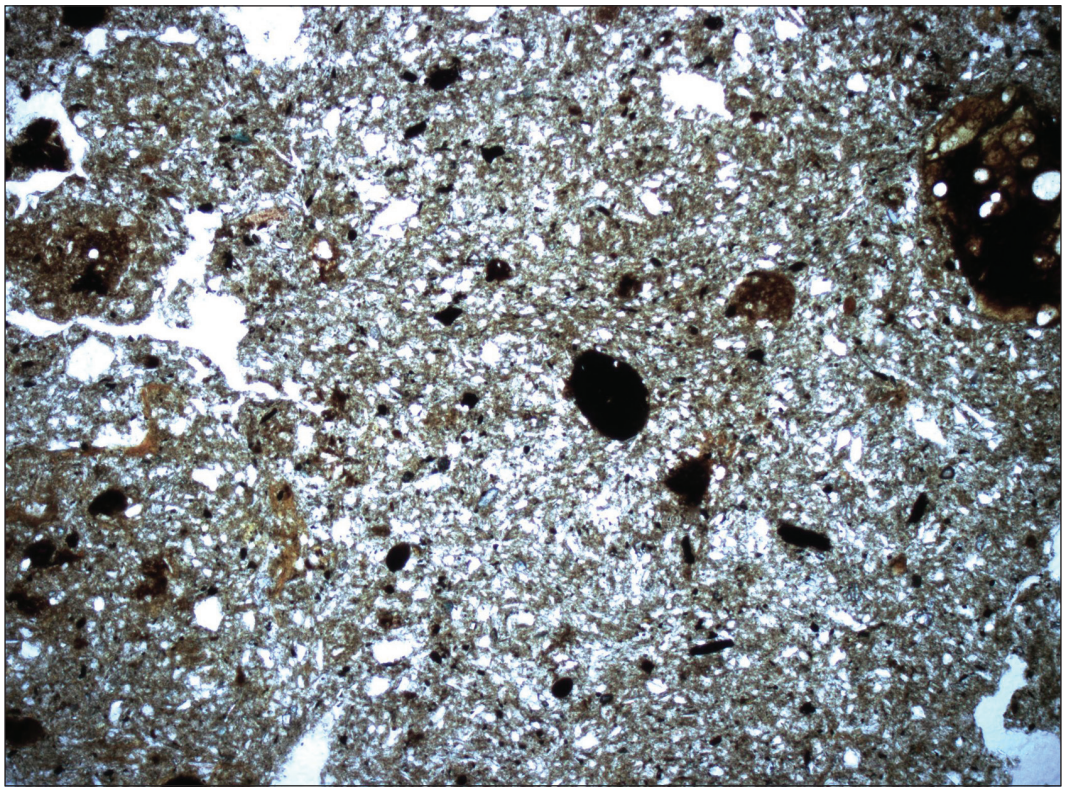

Fig. 10. *Photomicrograph from Pejčinovića Brdo at* 1:10 *showing the evidence of bioturbation*

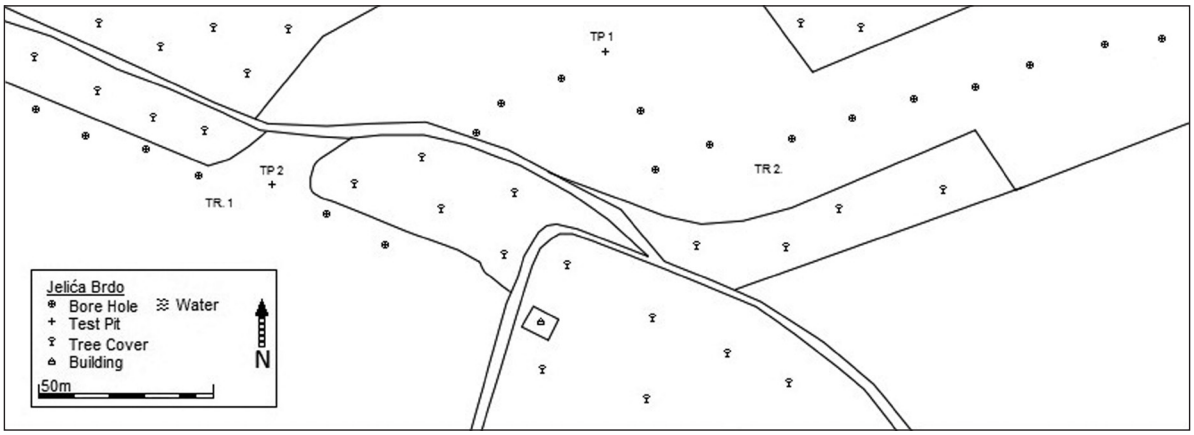

Fig. 11. *Site plan of Jelića Brdo showing the locations of test pits and auger transects*

Jelića Brdo

Jelića Brdo is approximately 19km north of Banja Luka, 500m west of the town of Laktaši in the foothills to the west of the Vrbas River, 2.5km away (Fig. 1). The area contains four separate sites numbered 1-4 but for the purposes of the geoarchaeological survey the area was treated as a single site. Material recovered from the area during the 2006-2007 field survey was predominantly Palaeolithic in age, but there was also a small amount of possible Neolithic pottery and stone finds recovered from the area (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms.). Two long transects with 19 boreholes were augered in order to maximise coverage across the large site area (Fig. 11). In addition to the auger survey two 1m^2 test pits were excavated. Transect 1 ran along a northwest-southeast alignment with a test pit (TP2) in the centre of the transect. Transect 2 ran roughly west to east with a 'dog leg' in the middle due to tree coverage at the site with test pit 1 located on the first corner of the transect, at the highest point at the site.

As for the other sites in the area the stratigraphy was fairly uniform. The modern ploughsoil (Ap horizon) of 35-55 cm in thickness was developed directly on top of the weathered natural bedrock (B/C horizon). The only exceptions to this were two boreholes which had a weakly formed subsoil (B horizon) of around 15 cm in thickness. The Ap horizon consists of a brown clayey silt and where it was present, a B horizon of a mottled yellow/grey/brown silty clay loam. The B/C horizon across the site consists of an orange grey, pebble gravel rich, sandy clayey silt loam.

Samples were taken from test pit 1 for geochemical analysis from the Ap and the B/C horizons in order to assess the preservation potential of the site. Analysis showed acidic soil conditions with decreasing acidity with depth. The organic content of the samples is consistently low around 3.5% and there are relatively low readings of magnetic susceptibility (at 18-20 SI Units) and electrical conductivity (at 81-123 μS/cm) (Table 1; App. 1).

Čardar Čardačani

Čardar Čardačani is situated 13km northwest of Banja Luka and 3.5km east of the modern Vrbas River (Fig. 1). The site investigated is *c.* 300m north of Čardak 1 and 2, investigated during the 2006-2007 field survey. During the field survey a large number of ceramic and stone artefacts were found including ceramic sherds believed to date from the Bronze or Iron Age. Due to the large number of finds discovered in the area and its location on a gentle slope in a dry valley it was selected for further investigation. A total of 24 boreholes and three test pits excavated, and in addition an exposed profile 400m to the west of the site area was examined (Fig. 12). Transect 1 was aligned northwest to southeast alignment ran across the main hillock in the centre of the site. Transect 2 was aligned downslope from the northeast to the southwest.

The auger showed two different types of profile at the site. On the lower ground in the northeast and southwest of the site there was *c.* 20-40 cm of modern ploughsoil present directly on the weathered natural. Elsewhere on the site beneath the ploughsoil there was layer of loess-like sedi-

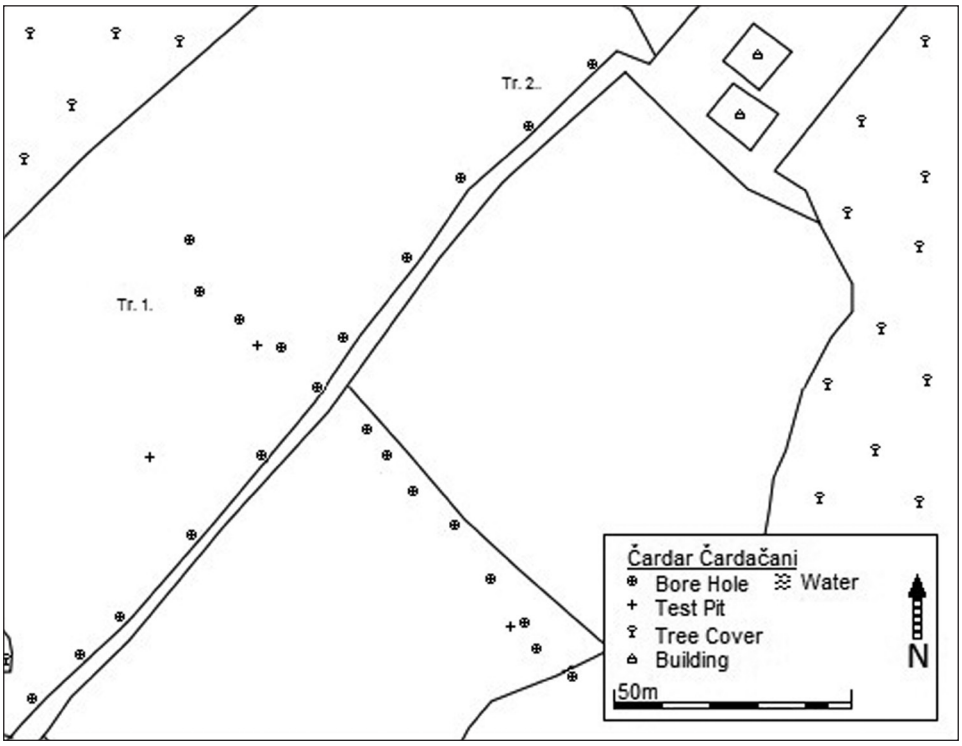

Fig. 12. *Site map of Čardar Čardačani showing the location of test pits and auger transects*

ment between 10-35 cm in thickness, found directly on the weathered bedrock. The only exceptions to this were at the far southeast of the site where a 45-65 cm thick layer of alluvial material was beneath the ploughsoil and above the natural sediments. The ploughsoil (Ap horizon) at the site was a dark brown silt and the subsoil (B horizon) was a fine grained lighter brown silt. The weathered natural (B/C horizon) appeared as a clayey silt with a mottled grey and orange colour. The alluvial deposits appeared as a lighter brown silt with small amounts of charcoal and flecks of unfired ceramic.

Samples were taken from test pits 2 and 3, from the Ap, B and B/C horizons in order to assess their preservation potential and discover if any indications of human occupation could be detected at the site. The sediments at the site were weakly acidic with values ranging from a pH of 6.05 to 5.48 (Table 1; App. 1) meaning that the preservation of faunal and other (uncharred) organic remains is unlikely. The organic content of the sediment consistently fell from the topsoil downwards, as did the magnetic susceptibility and electrical conductivity, suggesting that few, if any, old land surfaces or other occupation features will remain preserved at the site. The exception to this was the sample of the B/C horizon from test pit 3 which did exhibit an elevated organic content, conductivity and magnetic susceptibility; however this is more likely to be anomalous than indicative of any archaeological feature and is likely due to natural variance in the sediments. In addition to the geo-chemical samples, a large block sample was taken from test pit 1 for micromorphological analysis covering the Ah/b transition and much of the B horizon.

The micromorphology from 17-28 cm in depth showed a combination of very fine sand, silt and clay, yellow brown in colour, with a homogenous fabric and a large amount of organic staining (Fig. 13; Table 5; App. 2).

The sediment is loess-like but the presence of some angular particles (Fig. 13) means that not all of the material is aeolian in origin. The slide shows an incredibly dense stable environment as there are no clay lined voids or other pedofeatures associated with bioturbation. The density of the sample and abundance of sand suggests a reworked loessic derived sediment, which could

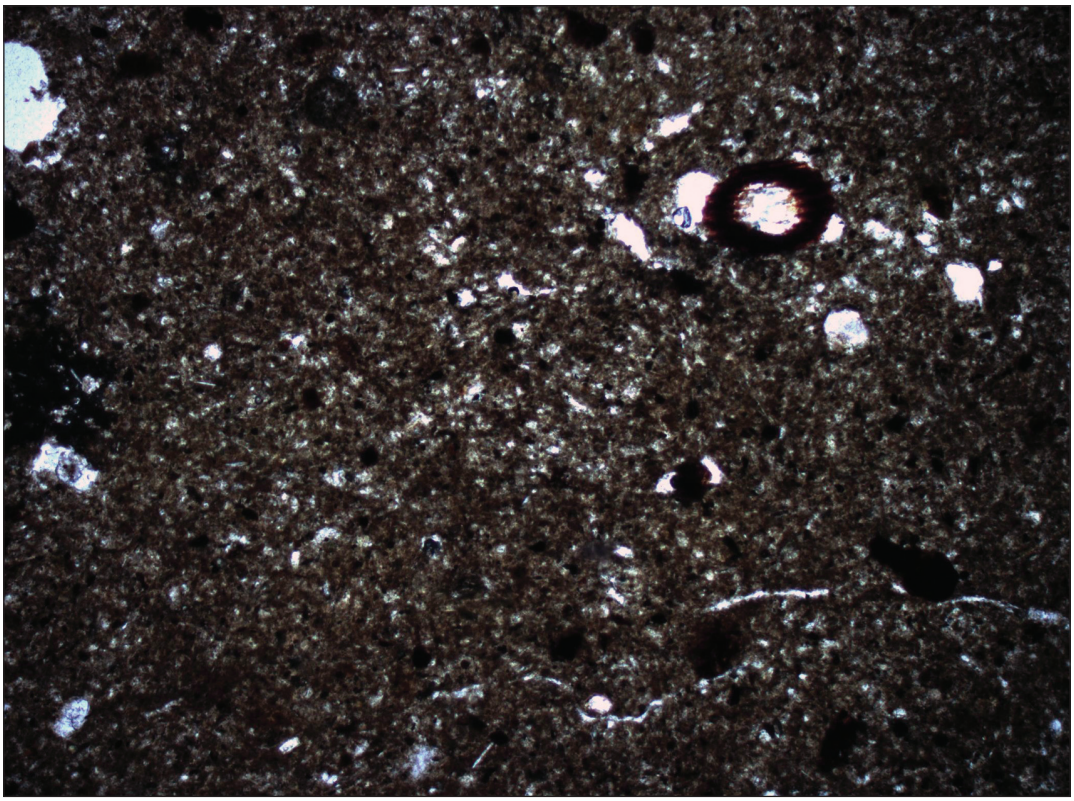

Fig. 13. *Photomicrograph from Čardar Čardačani at* 1:10 *showing the dense loess-like groundmass*

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
CHA 10 – TP1					
17 – 28cm					
	subrounded to	very fine sand,	dusty clay; amorphous	Bw	well structured, disturbed, illuvial Bw horizon with loess
	subangular	silt and clay loam	organic		derived component
	some angular		vegetal voids		

Table 5. *The key micromorphological features from the upper slide at Čardar Čardačani*

have been inherent in the subsoil rather than transported.

The second slide from the site was taken from a depth of 27 to 38 cm. It showed a relatively homogenous, yellow brown sandy clayey silt, the same as in the other slide but with a lower amount of organic staining (Fig. 14; Table 6; App. 2).

This shows an *in situ* argillic Bt horizon of a once wooded soil with a weathered loessic component. Again the presence of angular sand in the groundmass suggests that aeolian deposition is not the only factor contributing to the very fine sand component of this soil.

Luka

The twin sites of Luka 1 and 2 are two natural ridges of higher ground, aligned north-south. The area is 500m to the west of Čardar Čardačani, 2.75km east of the modern Vrbas River and 15km northeast of Banja Luka (Fig. 1). When investigated as part of the survey in 2006 Luka 1, the eastern ridge, showed a large number of ceramic and stone finds believed to be Neolithic (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms.). The western ridge, showed much less pottery but a moderate high number of stone finds. Nineteen boreholes and three test pits were excavated at

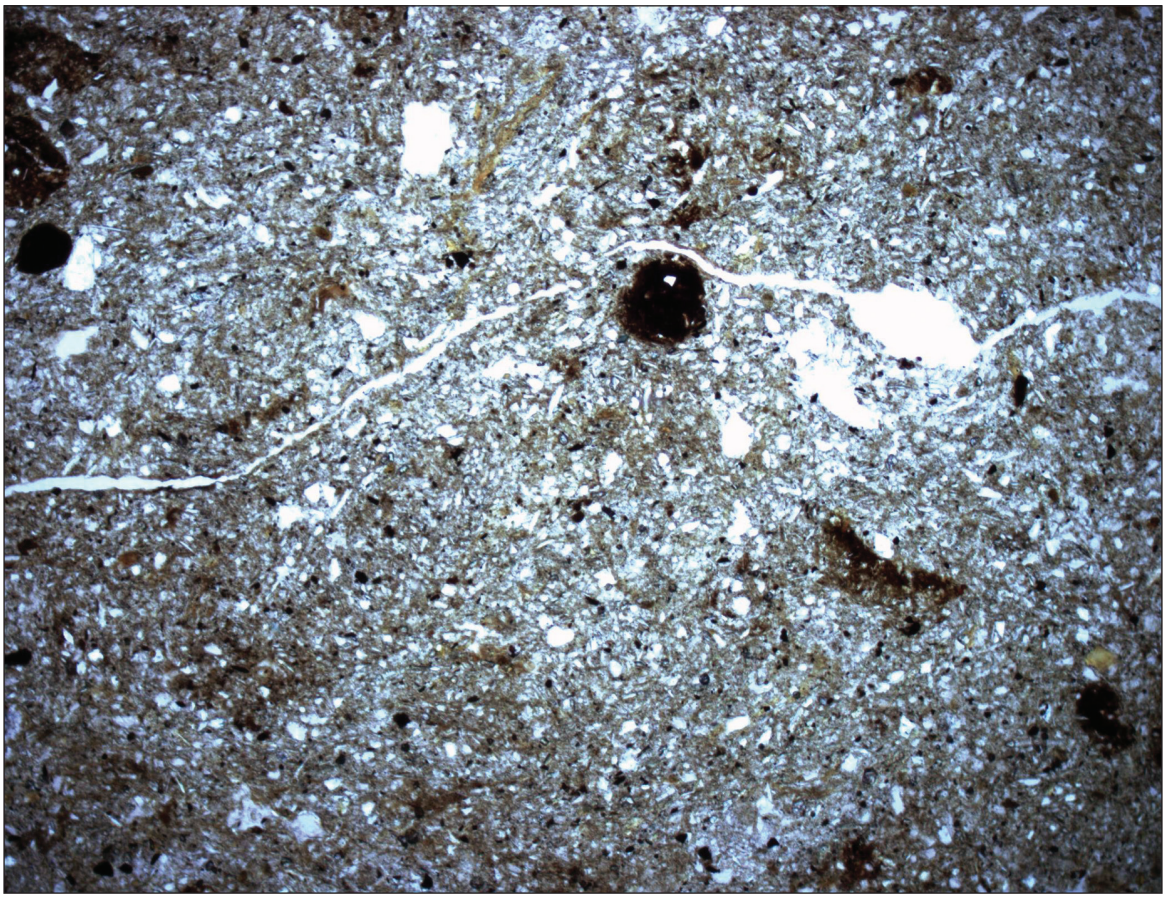

Fig. 14. *Photomicrograph from Čardar Čardačani at* 1:10 *showing clean clay (golden streaks) and amorphous organic material (dark patches)*

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
CHA 10 – TP1					
27-38cm					
	subrounded to subangular	very fine sand, silt and clay loam	clean clay linings some amorphous organic	Bt	in situ argillic
					brown earth under woodland; with loessic
	some angular				component

Table 6. *The key features from the micromorphology of the lower slide at Čardar Čardačani*

the site. The initial transect from west to east, with the boreholes spaced every 20m, and was laid out in order to investigate both ridges and the low ground in between (Fig. 15). Two further transects were augered, one along the eastern ridge of Luka one to investigate the highest concentrations of finds, and the second in the area of lower ground between the two ridges of higher ground to test for the presence of buried soils. In addition to the boreholes, test pits 1 and 2 were excavated at the northern and southern ends of the eastern transect and test pit 3 was excavated on the western ridge of Luka 2 to examine both sites.

Across the site there was between 15 and 40 cm of modern ploughsoil (Ap horizon). Along the eastern transect on Luka 1 and on its western slope, there is only the modern ploughsoil

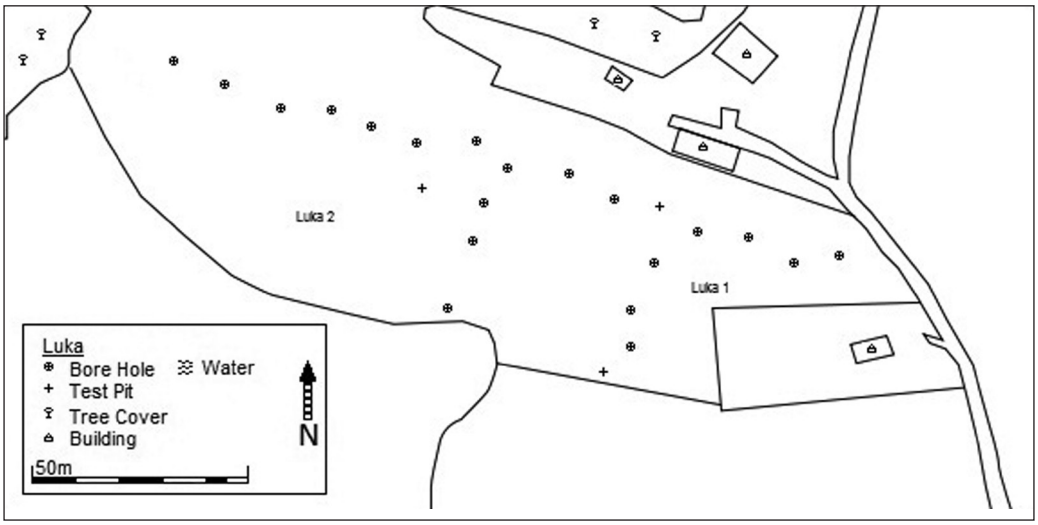

Fig. 15. *Site plan of Luka showing the locations of test pits and auger transects*

directly on top of the weathered natural bedrock (B/C horizon). Elsewhere on the site, a subsoil of between 20 and 60 cm in thickness was present. The Ap horizon composed of a brown silt; the B horizon was a lighter brown finer silt, and the B/C horizon composed of a grey and orange clayey silt with fine stones/gravel. Due to its similarity and geographical proximity to Čardar Čardačani only two sediment samples were taken from the site. The results were very similar to those at Čardar Čardačani, with weakly acidic sediments throughout and low electrical conductivity, magnetic susceptibility and organic content (Table 1; App. 1).

Stari Martinac

Stari Martinac refers to two sites, first identified during the field survey in 2006-2007 (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms.). It is approximately 32km northeast of Banja Luka and 300m east of the Vrbas (Fig. 1), sitting upon hill overlooking a meander in the river. During the field survey of the two sites, a reasonable number of lithic finds were found (72 and 49) but only two prehistoric ceramic sherds were recovered. Both sherds were well worn and many of the lithics were indicative of core based technologies suggesting that the site is more likely Palaeolithic with some small scale later used during the Holocene. A 'T'-shaped transect was augered at the site along with four test pits. The test pits were excavated at the top of the 'T,' the northern and southern tips and mid way down the longer line of the transect (Fig. 16). In addition to this an exposed section in the middle of the site was recorded.

Across the site the modern ploughsoil (Ap horizon) was between 20-35 cm in thickness and consisted of dark brown silts. At the centre of the site, in the area around the exposed profile, test pit 2 and the two boreholes to either side of test pit two, beneath the topsoil was a 25 cm thick grey silt soil horizon (or B horizon). Beneath this and everywhere else on the site, the weathered natural bedrock was present directly beneath the topsoil. This is a yellowish white sandy silt loam with small, granular dark patches, probably of manganese.

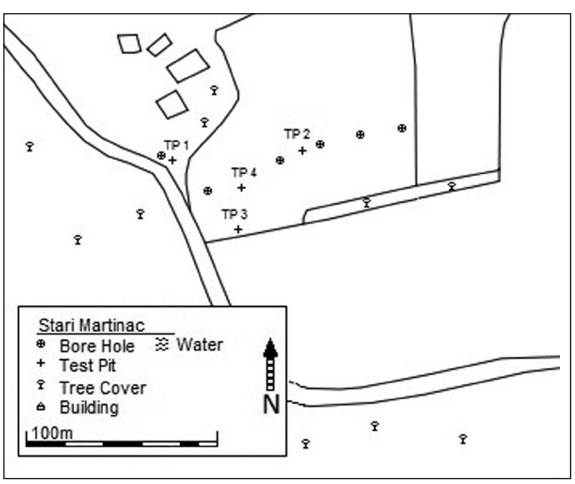

Fig. 16. *Plan of Stari Martinac showing the location of test pits and auger transects*

Samples of the three different horizons were taken for geo-chemical analysis from the exposed profile and test pit 2 (App. 1). In addition samples of the B/C horizon were taken in order to establish background readings. The sediments and soils at the site are all acidic to circumneutral with the lowest values around a pH of 5 and the highest values around a pH of 6.32. The organic content of the site was consistently low between 2.5-3.5% and the electrical conductivity and magnetic susceptibility results were also consistently low.

Tomasovo Brdo

Tomasovo Brdo was the final area of sites to be visited during the spring field season in 2010 and is a considerable distance from the Vrbas River valley, *c*. 60km east from Banja Luka (Fig. 1). The site is situated on a gentle north-south slope of a high hill. The area was selected as part of it had been previously excavated between 1959 and 1979[21] with both Palaeolithic and Eneolithic finds present.

The area chosen to be investigated was approximately 400m west of the previously excavated areas, as these were no longer accessible. From the field survey in 2006-2007 a large number of finds were recovered (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. Comms). From site one, 216 lithics believed to date from the Palaeolithic and Neolithic, and 92 prehistoric ceramic sherds. In addition to the lithics and ceramic burnt daub was discovered at the site. Together this artefact assemblage suggests the presence of an early Holocene occupation site. Seven boreholes were excavated at the site on a northeast to southwest alignment (Fig. 17). Supplementing this transect, two test pits were excavated close to the boreholes which showed the best signs of finding *in situ* archaeology and a buried soil.

Across the site the modern ploughsoil (Ap horizon) was between 20 and 46 cm thick and was composed of a brown silt. Beneath this horizon was a *c*. 28-85 cm thick, dark brown silt with black manganese flecks (B horizon). Beneath this was between 15 to 40 cm of a dark grey very fine silty clay (or a Bt horizon), developed on a yellow grey pure clay weathered natural (B/C horizon).

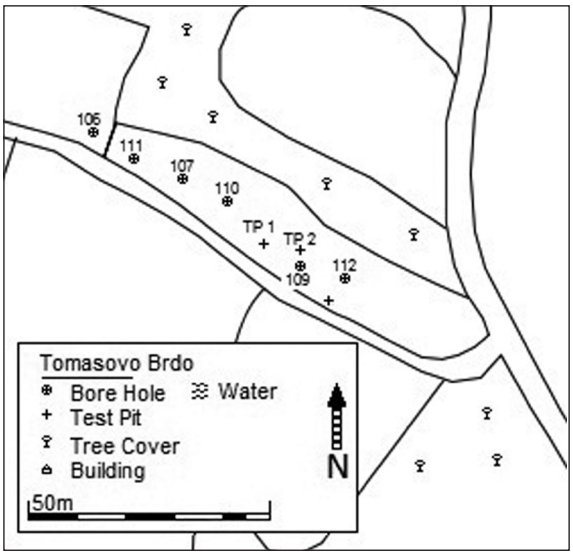

Fig. 17. *Site plan of Tomasovo Brdo showing the locations of test pits and auger transects*

Soil samples were taken every 10 cm from test pit 1 and approximately every 30 cm from the borehole immediately to the east (BH 109). Additional samples were taken from each horizon at further three boreholes (BH 110-112). The sediments at the site are all acidic with values ranging from a pH of 5.29 to 6.41 (Table 1; App. 1). The pH of the sediments becomes less acidic down-profile, shown in both test pit 1 and borehole 109. The electrical conductivity was generally low across the site with the highest levels coming from the modern topsoil and decreasing with depth. The degree of magnetic susceptibility featured peaks at around 70 cm deep and again at around a meter in depth. This corresponds to the top and bottom of the Bt horizon. There is also an elevated organic component to the sediments in these areas. Block samples for micromorphological analysis were taken from test pit 1 at a depth of 50 to 70 cm, which had hints of being a buried soil on site.

The micromorphology shows the sediment is a homogenous yellow brown clay silt with little structure in the upper half of the slide and a subangular blocky structure in the lower half (Table 7; App. 2).

The predominance of very fine quartz sand and coarse silt is suggestive of a loessic origins. But the void channel dusty clay and coatings are indicative of later disturbance of this soil.

[21] Basler 1979

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
TOM 10 – TP 1					
50-60cm					
	subrounded to subangular	organized silt and clay	void infills with dusty clay amorphous iron	Bwt	woodland soil, formed in loessic deposit, with episodic phases of disturbance

Table *7: The key features from the micromorphology of the upper slide at Tomasovo Brdo*

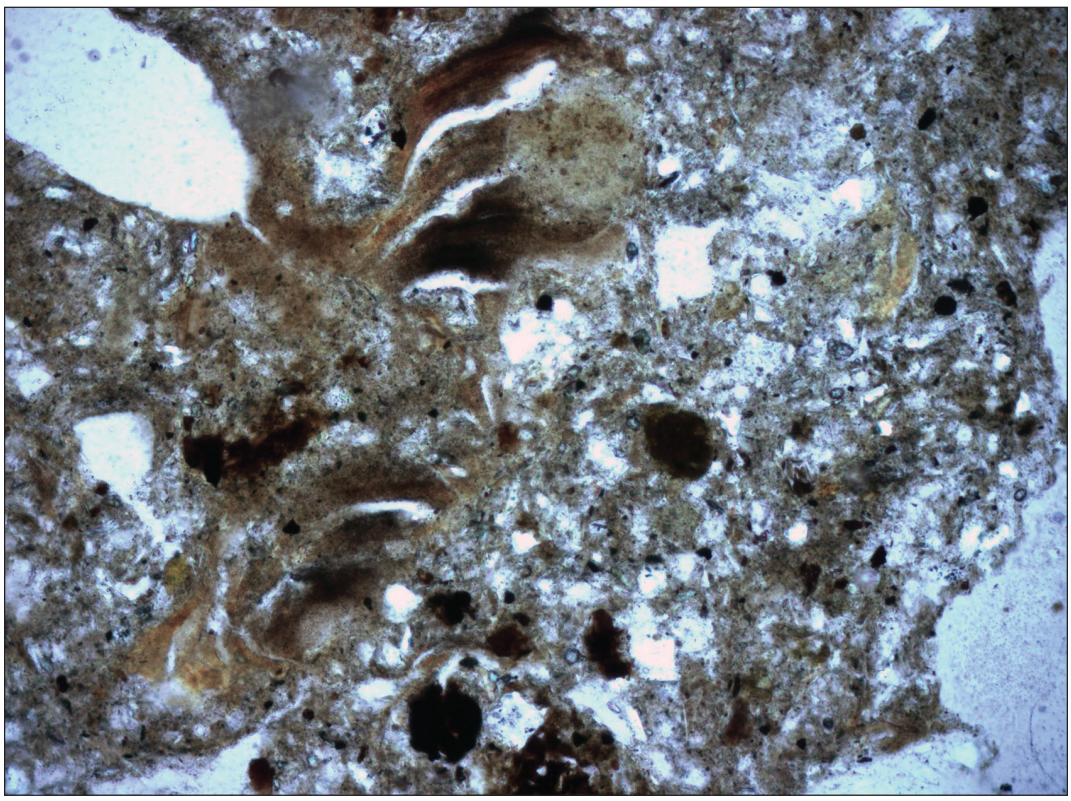

Fig. 18. *Photomicrograph at* 1:20 *showing the dusty clay infills*

The amorphous iron is evidence of groundwater fluctuation and alternating wet to dry conditions. The primary, pure or clean illuvial clays (Fig. 19), indicate slow illuviation in the past, whereas the presence of dirty clay suggests more modern disturbance. The golden streaks of pure clay are former coatings on the outside of peds that have been subsequently incorporated in the groundmass through soil mixing processes. The finer, purer, reticulate clays in the groundmass are indicative of soil formation under stable, well drained, probably wooded conditions.[22] The dusty clays are indicative of subsequent illuviation associated with disturbance of the upper part of the soil profile, and the channel/void infills of dirty clay are probably the result of recent disturbance.[23] Thus this is probably the weathered and clay-enriched (or Bwt horizon) of a former woodland soil, or argillic brown earth, formed in loess, which has been much disturbed in the past and more recent times.

The second micromorphological sample forms the lower half of the horizon described above. It is also characterised by a homogenous

[22] Bullock and Murphy 1979; Fedoroff 1968; Goldberg and Macphail 2006

[23] Macphail *et al.* 1990; Goldberg and Macphail 2006

Unit	Structure	Fabric	Features	Horizon	Interpretation
TOM 10 – TP 1					
60-70cm					
	subrounded with slight subangular	organised silt clay	void infills with dusty clay	Bwt	woodland soil, formed in loess, with phases of later
			amorphous iron		disturbance

Table 8. *The key features from the micromorphology of the lower slide at Tomasovo Brdo*

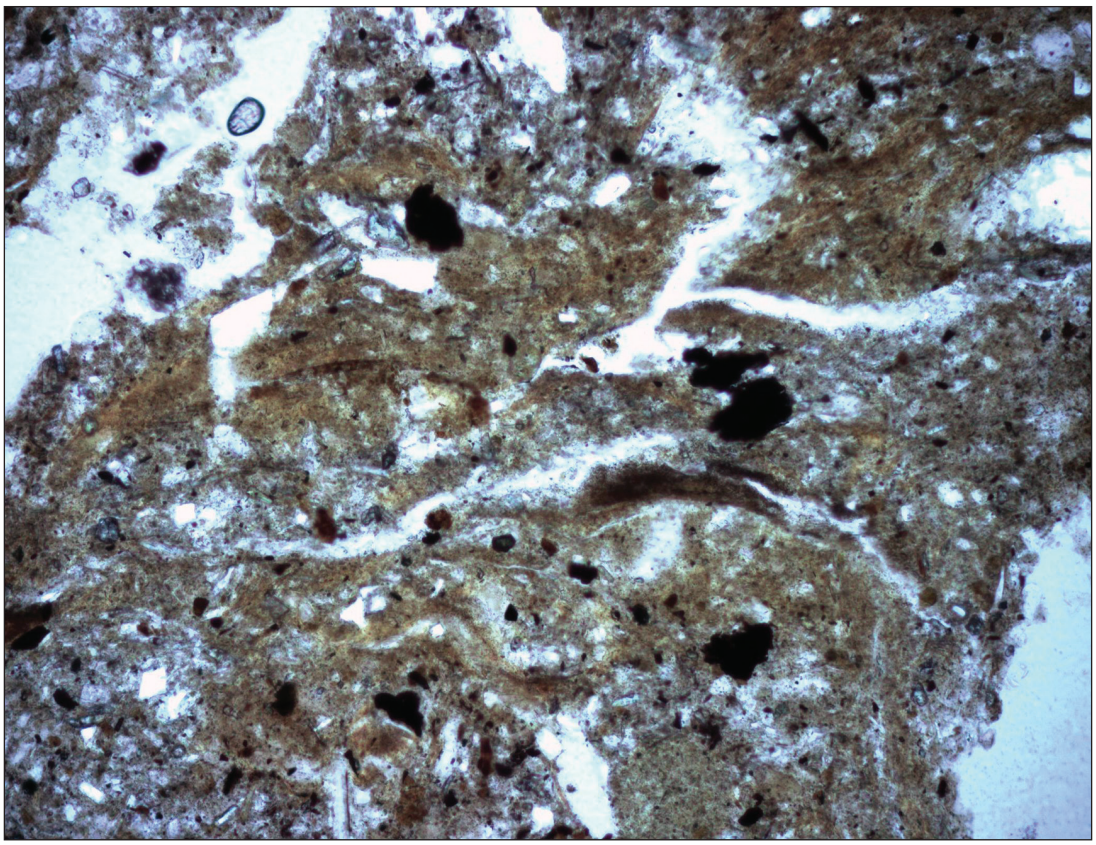

Fig. 19. *Photomicrograph at* 1:20 *showing clean clay coatings and amorphous organic inclusions*

groundmass of yellow brown silt and sand with patches of reddish clay (Table 8; App. 2). This evidence suggests it is also an *in situ* argillic Bt of a woodland soil, but obviously the eluvial Eb and organic Ah horizons above are missing, truncated by more recent agricultural activities.

With a large number of sites investigated in the Vrbas valley and only a few glimpses of buried soils, the decision was made to widen the area in focus. The Ukrina River, to the east of the Vrbas was chosen due to the large concentration of sites in its valley and the possible existence of a river terrace, which could contain buried soils. Sites were again selected to represent a variety of different parts of the valley so that the maximum amount of information could be gained. As with the Vrbas valley, certain sites had been recorded during the investigations of Basler in the 1970s. Many sites in the area had also been visited during the 2006-07 field survey.

Luščić

The site of Luščić is approximately 43km east of Banja Luka, 170m south of a meander in the Ukrina River on the valley bottom, 168m above sea level (Figs. 1 & 20). The site is one of the more

Fig. 20. *Luščić, as viewed from the south looking towards the Ukrina river*

well known in the area having been an early example of rescue archaeology in Bosnia and Herzegovina. It was first located during the construction of the new Banja Luka – Doboj railway line in the 1950s and was systematically excavated between 1958 and 1980 with *c*. 250m^2 excavated.[24] The most recent work at the site was by Kansas University which revealed a single Palaeolithic layer, rich in Aurignacian artefacts, found around 90 cm beneath the surface (*ibid*.). The site was visited during the 2006-07 field survey but due to poor visibility no finds were recovered. Due to the small area of the site remaining, only four boreholes were excavated in a square pattern. The sediment pattern was the same for all four boreholes with between 5-50 cm of silty brown modern ploughsoil (Ap horizon) over a weathered natural (B/C horizon). The Palaeolithic archaeology found at previous excavations was within the weathered natural and is therefore outside the scope of this thesis, although it would be ideal for future investigation. No geochemical samples were taken from the site as it appeared that the sediments explored were no longer *in situ*.

Kremna-Njiva Tome Milankovića

The area around the site of Kremna-Njiva Tome Milankovića was first identified and investigated during the 2006-07 field survey. The area is approximately 44.5km east of Banja Luka, 2.5km west of the Ukrina River on a small rise next to a small stream (Fig. 1). During the field survey a variety of sites were investigated with a large number of lithic finds, but the site boundaries were unclear. A transect of eight boreholes, spaced 20m apart, were excavated on an east-west alignment up-slope with two additional boreholes located in a dip between two hill-tops and at the highest point of the site (Fig. 21). This was to maximise the area covered and to see the effect erosion may have played in the site formation. A well preserved polished hand axe was recovered from the surface in the area around the easternmost borehole.

The transect showed a familiar soil profile. The modern surface consisted of between 7 and 27 cm of organic rich brown modern humic silty

[24] Montet-White and Johnson 1976

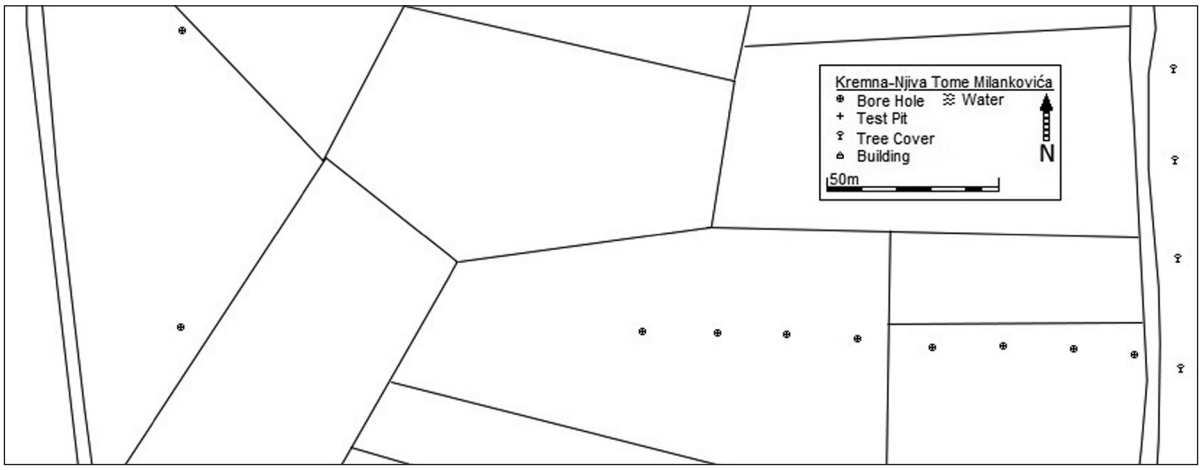

Fig. 21. *Site plan of Kremna-Njiva Tome Milankovića showing the location of the boreholes excavated at the site*

soil (or Ah horizon). Under this was *c.* 15 cm of dark brown silt soil (or B horizon), developed on the weathered natural (B/C horizon). The only exception to this was at borehole 38 where the B horizon was missing. It is not surprising that there is a general trend towards thinner sediments on the hillside, compared to the valley bottom, most likely caused by hillwash erosion. The two boreholes separate from the main transect showed interesting results. Borehole 46, at the highest point of the site, had only 5 cm of modern soil present on the weathered natural. Borehole 45, in the dip between the two hill-tops, had an 80 cm thick B horizon indicative of some colluvial accumulation. Geo-chemical samples were not taken, however the site would benefit from further sampling and analysis.

Miljević

The site of Miljević is approximately 42km east of Banja Luka and 1.5km west of the Ukrina river (Fig. 1). The site was first recorded during the 2006-07 field survey, where 102 lithic finds were recovered (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. comms.). The area searched was a small garden vegetable patch on the top of a steep slope leading down to a small stream. Two boreholes were excavated to the east of the field-walked area (Fig. 22), and due to what appeared to be a palaeosol in the section, a trench was excavated instead. This enabled block samples for micromorphology to be taken.

The western borehole showed a thick, compact organic-rich topsoil (or Ah horizon) of *c.* 20 cm in thickness above a lighter brown organic silty clay (or B horizon). At a depth of 109 cm the sediment changed to a stony dark yellow sand mixed with the silty matrix. The borehole bottomed at 163 cm where the sediment was a yellowish brown gravelly sand (or C horizon). The test trench showed a similar stratigraphy with 15 cm Ah, 40 cm B, and then a mixture of orange, brown and yellow stony sand silt clay loam to a depth of at least 1.05m. The same profile was found 20m to the east at borehole 49. Geochemical samples were taken from borehole 49 and the test trench at every 10 cm (App. 1). In addition to the standard testing, small bulk samples from the trench were sent for multi-elemental analysis (App. 1).

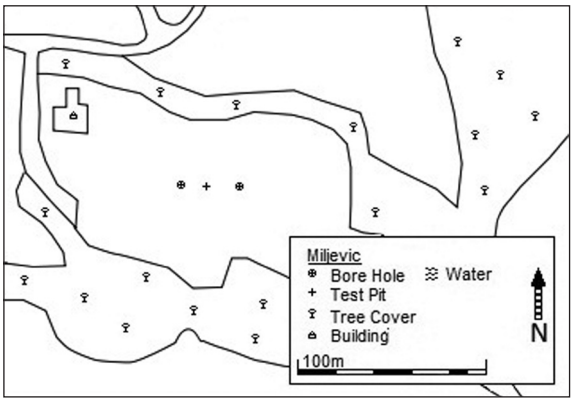

Fig. 22. *Plan of Miljevic showing the locations of the boreholes and test pit*

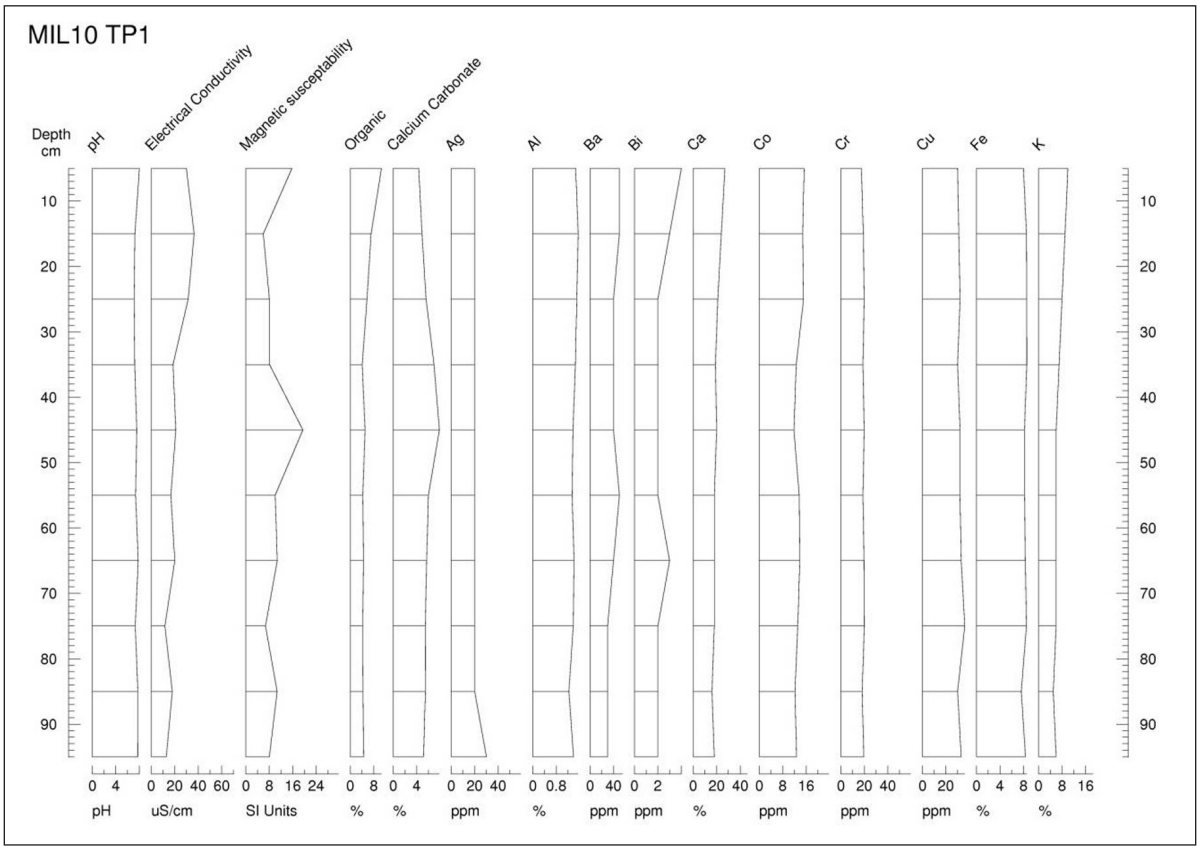

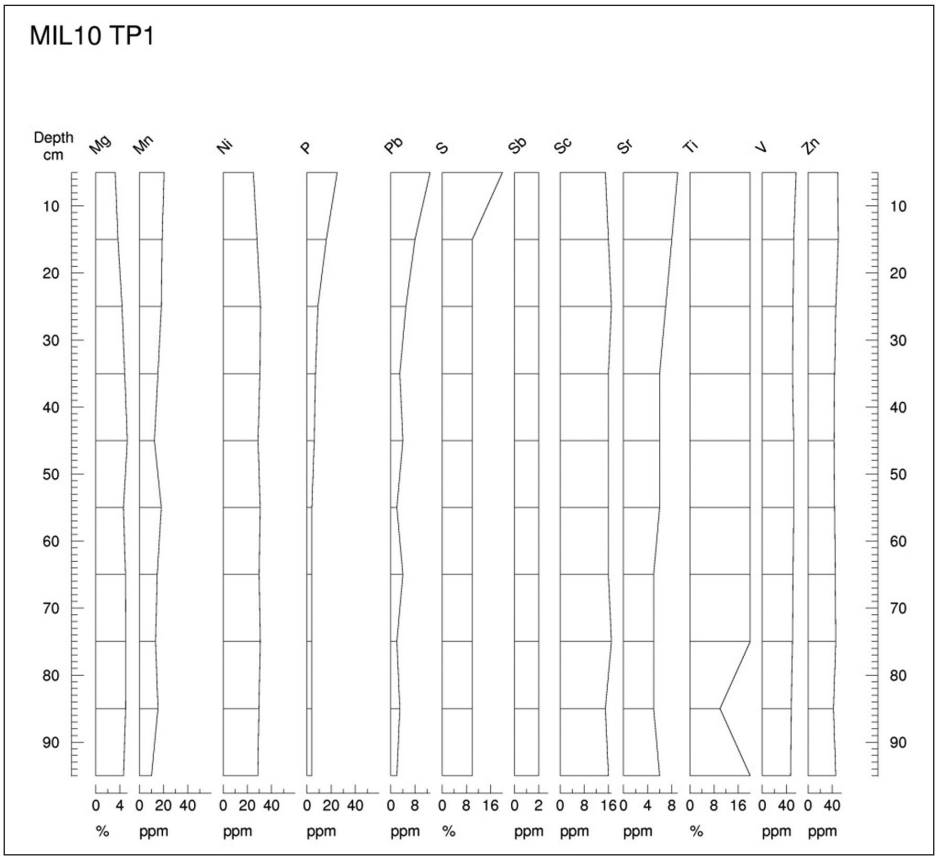

Fig. *23: Multi-elemental data from Miljevic*

The soils and sediments at the site are all slightly alkaline with pH values ranging from 8.03 through to 7.12 (Table 1; App. 1) suggesting a high potential for preservation of faunal material and charred organic remains. There is a peak in both magnetic susceptibility and electrical conductivity at a depth of around 55-75 cm in the trench which corresponds to the transition between the B horizon and the gravels beneath. This may reflect both settlement activity and/or a concentration at this level at the base of the modern ploughsoil. The organic content is also high, suggesting the presence of a remnant buried soil. The multi-element analysis shows no significantly elevated elements in the profile, aside from the expected elevations close to the modern land surface for elements such as phosphorus (Fig. 27).

Brijeg, Brdo and Grabovac (Area 55)

The final site investigated in the hills around the Ukrina Valley is in the area around the known sites of Brijeg, Brdo and Grabovac (Fig. 1). Due to a confusion in the field as to the exact location of the site, it is referred to as Area 55, in order not to clash with the 2006-07 field survey. The area is approximately 46km east of Banja Luka and runs from the western bank of the Ukrina, along the floodplain for 140m before coming to a steep slope upon which there is a plateau. The sites around the area studied showed a variety of finds, largely Palaeolithic in date (P. Miracle and T. Rajkovaca, pers. Comms.). However there were also lithics that are believed to be Neolithic/Eneolithic in date, suggesting some Holocene activity in the area. The site appears to be a river terrace with a wide floodplain. It was therefore decided that it would be intensively augered in order to assess the preservation potential of geoarchaeological features. A transect of 10 boreholes and three 1m test pits were excavated on a northeast to southwest alignment from the top of the terrace, down-slope and into the floodplain (Fig. 24). The test pits were located at the bottom of the terrace to check the sedimentary profile, the middle of the slope to get an idea of the erosional processes, and on the floodplain edge to search for buried soil.

The investigations at the site show a complicated, but logical stratigraphy. Across the site there is a modern organic rich silty humic

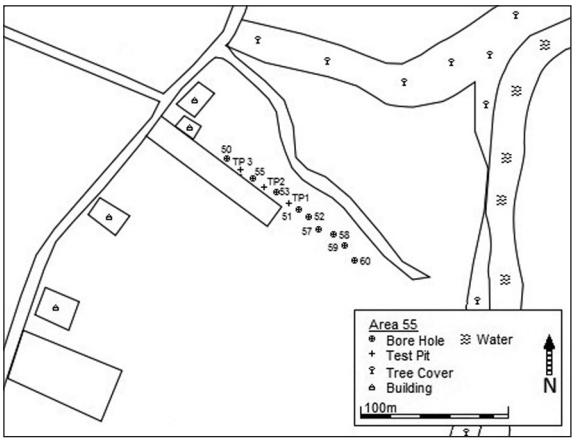

Fig. 24. *Plan of the auger transect and test pits from Area* 55

topsoil (Ah horizon) of between 16 and 49 cm in thickness. It is thinnest along the floodplain and thickest on the top of the terrace. At the top of the terrace and down the bank, beneath the topsoil is between 15 and 45 cm of lighter brown sandy silt soil (or B horizon). On the floodplain part of the site the subsoil is a light brown sand silt loam. On the top of the terrace and along the slope beneath the upper B horizon is a lower Bw horizon consisting of a light grey/brown clayey silt, except at borehole 55 where the upper B is directly on the weathered natural. On the lower half of the site beneath the upper B there is a lower B consisting of a light brown/orange sandy silt. The natural (B/C horizon) consists of an orange grey clayey silt. On the slope and lower part of the site the natural is gravelly sands, assumed to be the old river levee deposits.

Samples were taken for thin section analysis, geo-chemical samples were taken from every borehole and test pit at 10 cm intervals where possible, and for multi-elemental analysis. The soil pH at the site is consistently around neutral to calcareous with the extremes at 6.07 and 8.36, respectively (Table 1; App. 1). There is a general trend at the site of an increase in pH with depth, which indicates that the preservation of faunal remains is likely to be good.

Multi-elemental analysis from the top of the terrace shows no elevations in the elements normally used to recognise human interference with

Fig. 25. *View of Area* 55 *from a hill behind the river, the auger transect extended towards the river from the orange house in the mid-ground*

the landscape,[25] except for elevated levels of Hg. This is most likely due to the presence of raw sewage west of the transect, which could of been washed down-slope. Test pit 2, excavated at the midpoint of the slope showed elevated amounts of many elements at a depth of 70 cm (Fig. 26). Of the elements generally used to infer human interaction (i.e. Ba, Ca, P, Pb, Sr and Zn) all had elevated levels at this depth. Borehole 53, on the lower half of the slope, showed to areas of elevation of certain elements. But between 70 and 80 cm elevated levels of Al, As, Co, Cr, Cu, Fe, Mg, Mn, Ni and Sc are found. Between 1m and 110 cm elevated levels of Ba, Cu, Ca, Mg, Mn, Sc, Ti, Sr and Zn are found. At Test Pit one, at the base of the terrace and layer of elevations is present at a depth of 110-120 cm, although the degree of elevation is less here than elsewhere. The elements with elevated levels are Al, Ba, Ca, Co, Cu, K, P, S, Sc, V and Zn. At borehole 52 on the floodplain almost all elements tested showed elevations at a depth of 40-50 cm. The majority of those that were not elevated had a noticeable decrease in their volume (Cr, Mg and Na). Results from further into the floodplain (BH 58) failed to show any significant increase in the amount of elements present.

Rastuśa Pecine

The final site investigated for this research was the cave site of Rastuśa Pecine, located *c.* 50km southeast of Banja Luka (Fig. 1). This limestone cave is a combination of tunnels and caverns cut into a steep hillside. The cave was visited during excavations under the directorship of Dr. P.T. Miracle. Three trenches were opened at the site; one immediately in the cave entrance, a second approximately 40m into the cave, and a third in a small chamber in the rear of the cave. All were excavated from the modern surface to the natural limestone. In addition to the trenches, 17 boreholes were excavated at 10m intervals from the cave entrance heading inside. Both previous[26] and current excavations exhibited a thin Holocene deposit above much deeper glacial and Pleistocene deposits with little evidence for human interaction at the site.

The boreholes were excavated with the purpose of locating the extent of the previous excavations at the cave, which was completed with no

[25] Entwistle *et al.* 2000; Wilson *et al.* 2008

[26] Malez *et al.* 1978

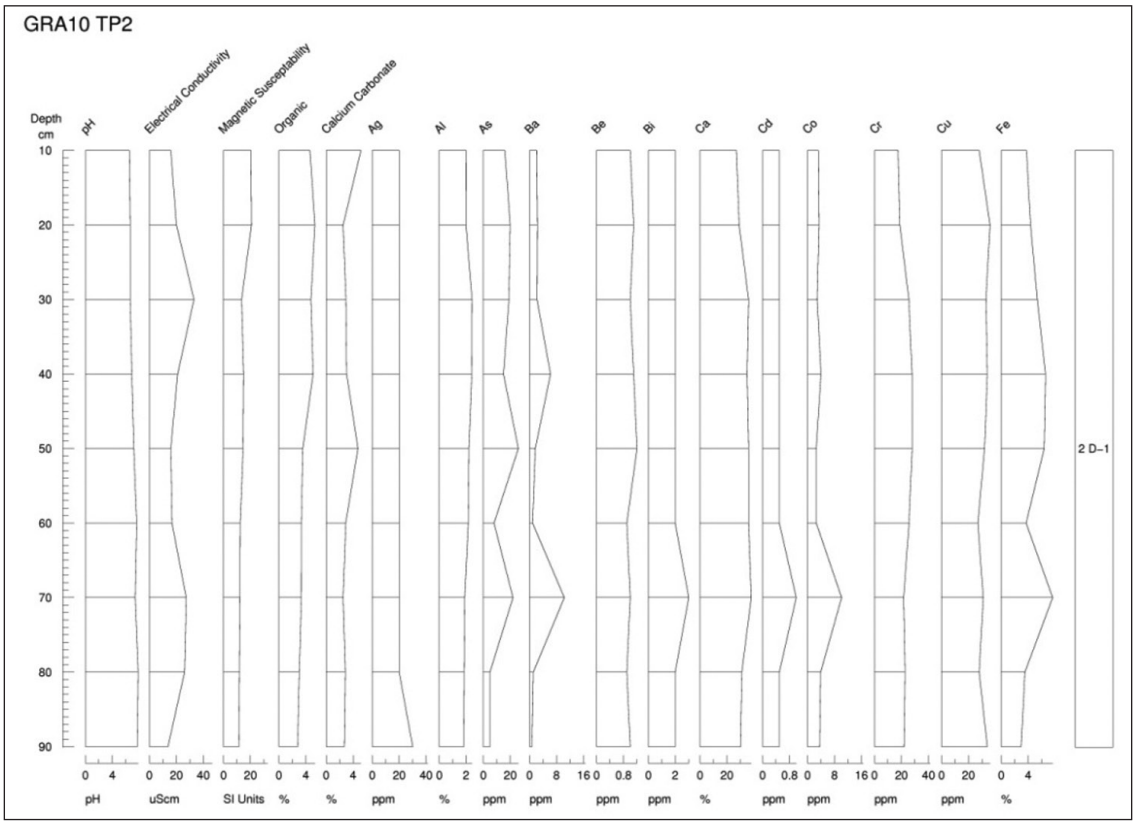

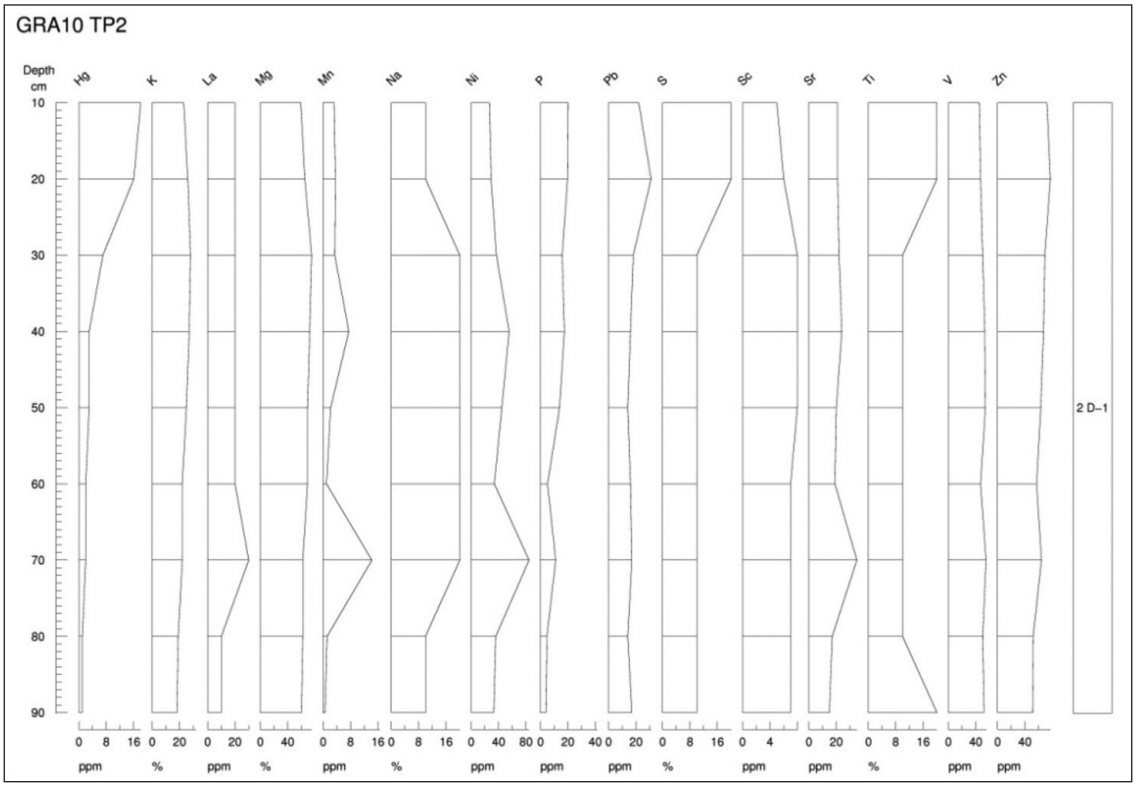

Fig. 26. *Multi-elemental data from the Area* 55 *test pit showing the elevated levels of certain elements at a depth of* 70cm

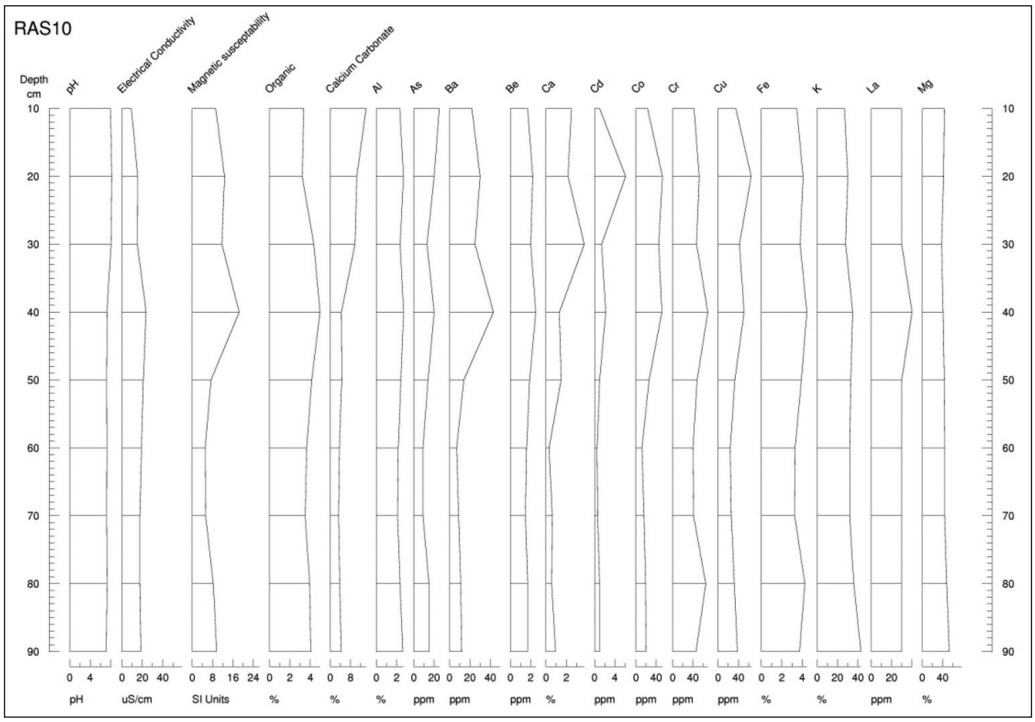

Fig. 27. *Multi-elemental data from trench* 2 *showing an elevated level of elements around* 40cm

problems and also to highlight the best areas for future excavations. The three excavation trenches were all sampled at 10 cm intervals and the top 90 cm of samples were subject to elemental, as well as physical and geo-chemical analysis. The pH of the sediments is all consistently alkaline or circum neutral with the exception of borehole 12 which was on the margin of the previous excavation, possibly within the previous backfill. This would explain the unusual readings (pH of 4.71-6.81) (Table 1; App. 1). With the exception of borehole 12, pH values at the site ranged from 6.64 to 8.48 (Table 1; App. 1). The site consistently showed the highest elevated levels of magnetic susceptibility, electrical conductivity, organic and calcium carbonate content, which is most likely to the great periods of stability experienced inside the cave, the introduction of guano and the damp percolating conditions. Within the generally high readings, there are areas of specific higher readings, at 40 cm depth in Trench 2 for example, the organic content, electrical conductivity and magnetic susceptibility are all elevated. Multi-elemental analysis was performed on the sediments from trenches 1 and 2. Trench 1 shows a general trend of increasing amounts of most elements from 50 cm downwards. The exceptions were As, La and Mg which all decrease around the same point (Fig. 26). Trench 2 showed a peak in many elements (Al, As, Ba, Be, Co, Cr, Fe, K, La, Mn, P, Pb, Sr, Ti, V and Zn) (Fig. 27), which corresponds to the peaks in conductivity, susceptibility and organic content at 40 cm, and possibly being indicative of occupation levels.

Discussion

The central theme of this research is the development of a geoarchaeological approach to investigate the interaction between humans and their environment in the Holocene in the Vrbas and Ukrina River valleys of northern Bosnia and Herzegovina. The earlier Holocene was a time in which humans' lifestyle change from a hunter-gatherer existence to a more sedentary one. By about 5000BC, a settled agricultural way of life was becoming predominant in the Balkan Peninsular, beginning in Greece and moving northwards. Invariably there would have been both wider and longer-term environmental change, but also people and their activities would have had an effect on the environment surrounding them. In order to live a sedentary life it was nec-

essary for people in the past to adopt farming, as otherwise they were largely dependent on movement for the procurement of food.

In order to farm, land must be reasonably clear of other vegetation and have soil conditions suitable for the growth of domestic crops. Therefore deforestation must have taken place in the area, as must a degree of trial and error in terms of determining the best locations for crop growth. Deforestation would have had a huge impact on the development of the soil profile. But the largest effect Neolithic people had on their landscape, aside from tree clearance, was arable agriculture and its associated disruptive effects. These generally loessic-derived soils in the Banja Luka area would have been free-draining, nutrient-rich and easily turned, all attributes that would have been desirable for easy exploitation by the first farmers once cleared. On the other hand, these 'ease of use' features would have made these silt-rich soils susceptible to detrimental hill-slope erosion processes such as overland flow and colluviation.[27] From the earliest evidence of the growth of domestic crops, there is evidence of ploughing. However difficulties arise when similar effects and resultant soil features can also be caused by natural processes (equifinality). It is important to remember that not all buried soils are archaeological and not all processes are induced by human interaction. Human interaction on the landscape can be confirmed, however, if enough lines of evidence are drawn together. For example, if a buried soil is found at four different locations and one location shows elevated nutrient content and higher magnetic susceptibility, it may be inferred that human activities have partly caused these elevated results, but only when other possible causes have been investigated and disproven. Changes in landscape and environment cannot be considered only as a result of human impact unless there is a confluence of corroborative evidence in support.

The first buried soil found during the fieldwork was at the floodplain site of Kočićevo. By combining micromorphological and geo-chemical analyses a buried but partly truncated brown earth soil was discovered which exhibited elevated levels of magnetic susceptibility and electrical conductivity when compared to the surrounding sediments. The sandy loam component is indicative of the weathering of underlying river terrace gravels and the formation of a brown earth, with its disorganised dusty clay component derived from overbank flooding as alluvial deposits. In addition, the presence of micro-charcoal and punctuated organic components within a sandy (clay) loam matrix present suggestions of anthropogenic activity. This soil has been subject to oscillating wet to dry conditions which is shown by the high levels of calcium carbonate and the replacement of organic material with amorphous iron and manganese. Thus the site provides a glimpse into the past landscape present here that was associated with a Neolithic presence and possible settlement on the river's edge. Its partial burial by river flood deposits accounts for its better preservation. However, the geoarchaeological evidence is partly disturbed and truncated by modern ploughing which is typical of the problems faced in working in northern Bosnia and Herzegovina.

The hill-top sites Pecine, Pejčinovića Brdo, Jelića Brdo, Čardar Čardačani, Luka and Stari Martinac all share a similar stratigraphy. At Pecine the geo-chemical results and the stratigraphy are jumbled with no patterning of chemical signatures and poor stratigraphy. This is likely due to a combination of natural erosion and modern disturbance, with the construction of the motorway. It is a recurrent problem when examining a number of sites, that some will have been so heavily modified that no traces of past landscape remains. Other hill-top sites have been better preserved, however, where combining stratigraphy with micromorphological and geo-chemical analyses creates glimpses into the nature of the past landscapes to be found.

At Pejčinovića Brdo the initial stratigraphy suggested that there was no preservation of archaeological deposits. The Ah-B-BC profile, combined with the large number of surface finds suggests that any former old land surfaces are now incorporated with the modern soil profile. The micromorphology however, showed that the B horizon present at the site was in fact both the remains of an *in situ* soil and an archaeological sediment. The loess-like composition of the horizon suggest that this soil has a considerable aeolian component, likely derived from wind blow in cold dry climate of the last glacial period. In

[27] Kirkby 1969

the Holocene, this same soil has been both subject to episodic illuviation with the incorporation of fines (silt and clay), and then was heavily truncated more recently. These events are no doubt associated with clearance and agricultural activities, and perhaps some hillwash action, but it is impossible at this stage to accurately phase/date these events. The *in situ* illuvial clay component at the base of the B horizon indicates that this soil had once supported a stable woodland or argillic soil.

All the hill-top sites displayed weakly acidic soils and sediments, which suggest that the preservation of faunal remains is unlikely in many cases. The most common feature of these sites however is the relatively shallowness of the stratigraphy. None of the sites had much more than 1m of soil/sediment above the weathered natural, and often one-half to two-thirds of this profile was much disturbed. The removal of vegetation is one of the major causes of erosion, and when coupled with a deliberate ploughing of a soil, conditions are perfect for deep soil mixing processes and localised colluvial erosion to occur. This is truly a double-edged sword when it comes to this part of Bosnia and Herzegovina. With no political protection for archaeological sites and limited funds for research investigations, sites are often discovered by the presence of assemblages of finds, brought to the surface by modern ploughing. It is in that sense an invaluable tool for discovering new sites, but it is however incredibly destructive and has consistently removed/destroyed any buried A horizon and often the old land surfaces. At Čardar Čardačani for example, the micromorphology showed a loess-like B horizon which was incredibly dense, without clay-lined voids. This suggests that the environment has been relatively stable for a long period of time. The density and abundance of very fine sand suggests a reworked loessic-derived sediment, which could have been inherently present in the subsoil complex from previous late glacial times. The presence of both subrounded and angular very fine sands suggests that whilst a degree of aeolian deposition has occurred at the site, there is also some *in situ* weathering and soil development, and then changes consequent on long-term agricultural use of the landscape. The medium sand sized amorphous iron/organic aggregates at the site suggest a replacement of organic material by iron, likely caused by oscillating wet/dry conditions which imply that some groundwater fluctuation and colluvial erosion may have occurred at the site, possible a consequence of ploughing and poor soil conservation measures.

The story coming from the hilltop sites in the Vrbas valley tells us that whilst remnants of the past landscape do remain are hard to identify. Indeed, the erosion processes consequent upon ploughing and the weathering of exposed sediments have removed much of the evidence of past landscape use. But, that is not to say they have not been able to provide useful archaeological information. One of the great achievements of the investigations of these sites, some of which were featured during the initial pilot study, is that the methodology is sound. For example, if only the surface finds were used as indicators of sites then no knowledge of the former woodland soil type present at Pejčinovića Brdo would have come to light.

Tomasovo Brdo in the mountains was the only site which has a well developed soil profile that featured two distinct B horizons. The upper B horizon appears to be associated with base of the modern ploughsoil. The lower B or Bt horizon, however, appears to be archaeologically significant. The micromorphology showed that it has a loess-like, aeolian composition suggests that it has an aeolian component from the last glaciation. Although it is highly truncated and mixed, it would have originally been part of a woodland soil, as shown by its well structured and oriented clay component and abundant illuvial silty clay features. This means that at some point in the past Tomasovo Brdo was a wooded landscape with a thick well developed soil. The clean clays in the lower B horizon are evidence of illuviation under stable, well drained wooded conditions first, and then subsequent illuviation of less well organised dusty or silty clays in both the groundmass and voids is indicative of successive phases of soil disturbance, perhaps associated with clearance, bare surface soil and other forms of physical disturbance of the upper part of the soil profile associated with human agency. The heterogeneous mixture of Ah and Bt sediments separated by dusty clay infills and with a degree of vughy porosity, indicates that the whole soil profile has been highly disturbed more re-

cently. In addition, the amorphous iron nodules suggest alternating wet and dry conditions, and the dirty clay void coatings suggest much surface disturbance, probably associated with recent agriculture and localised soil erosion. The peak in magnetic susceptibility, associated with the Bt horizon suggests that there has been a degree of organic replacement around this level. Tomasovo Brdo is one of the best examples of *in situ* soil profiles found anywhere in Bosnia and Herzegovina during this research and it is clear that the landscape contains a soil development sequence indicating that this landscape was heavily modified in the past.

The sites in the Ukrina valley share a lot of the features with the sites in the Vrbas valley. In both areas, the sites exhibited relatively shallow stratigraphic sequences and the nature of the parent material is very similar and is associated with shallow relief river valley and gravel terraces. At Miljevic and Area 55 there was good preservation of the river terrace sequences, although the site did not have clear evidence of buried soil. However, the application of micromorphological analysis may still be able to tease out some soil and therefore landscape history at these sites. Examining the river terraces themselves can also provide useful information when it comes to identifying past landscape change, including patterns of erosion and wider site formation processes. Thus sites such as this one are good candidates for future research.

In particular at Area 55, the highly elevated levels of barium (Ba), carbon (Ca), strontium (Sr) and zinc (Zn) and the slight elevations in the levels of phosphorus (P) and lead (Pb) at 40 cm points to some sort of human interaction with this landscape. The presence of calcium (Ca) and strontium (Sr) may suggest some sort of agricultural use, and the barium (Ba), phosphorus (P) and manganese (Mn) all point to some sort of organic waste disposal, possibly manuring. The site fits well into the idea of early farmers exploiting river floodplains.

Central to the theme of this research is the interaction between humans and their landscape and environment. But, before it is possible to examine the relationships that existed in the past, it is necessary to see how much evidence of human interaction exists and explain why it is lacking in some areas. All the sites examined for this research were initially located and recorded through the discovery of surface assemblages of finds; conventional wisdom would be that at some point in the past humans were utilising these landscapes. However, through erosion events and other processes, artefact assemblages can be exposed, transported, buried and redeposited.

Conclusions

Overall this project had two main aims:

1. To develop a geoarchaeological methodology for the rapid assessment of past landscapes in the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina.
2. To investigate human interaction with the landscape in the late glacial-early Holocene.

And three subsidiary aims:

3. To develop an understanding and explanation of the occurrence of Upper Palaeolithic and Neolithic sites in the Vrbas and Ukrina River valleys as recovered in the 2006-7 survey of Miracle and Rajkovaca.
4. To explain the preservation factors affecting these sites.
5. To promote and develop new collaborative approaches to the investigation of archaeological landscapes in Bosnia and Herzegovina.

The methodology developed for use in this research has relied on a combination of hand augered borehole transects and test pits to investigate archaeological sites across a landscape to sample these sites for physical, geochemical and multi-elemental attributes and micromorphological analysis, and use this data to discover information about past landscapes development and infer human interactions within their environment. The underlying principle of this approach was that it would have limited fiscal and physical expenditure, be relatively quick in terms of processing results, but still provide useful information and be adaptable to a variety of local environments within a wider landscape. It has been possible to examine 11 sites across an area of 90km^2 in 19 fieldwork days, at every site the stratigraphy was explored and recorded. The post-excavation work has taken substantially longer, however it still took only a relatively small length of time when compared to the length of

time it would taken to have excavated large trenches and done the post-excavation analyses. Crucially the information gathered in terms of boreholes, test pits and the suite of laboratory techniques has allowed each site and its associated landscape to be successfully interrogated and explored with fruitful results.

Each aspect of the methodology has been successful in different ways. As well as providing samples, the augering and test pitting has provided previously unknown stratigraphic information for all sites. It has enabled an assessment of the preservation of buried soils and has shown which sites have *in situ* archaeology and old land surfaces. The geo-chemical analysis has enabled an assessment of the preservation potential of sites across the region and has contributed to the hunt for buried soils. The multi-elemental analysis has enabled the recognition of potential human impact on the landscape. The micromorphological analyses have provided information on the existence and nature of buried soils where they have been found, in particular identifying former woodland soil types that would have formed in this landscape in the earlier Holocene. It has confirmed the presence of loessic sediments contributing to the composition of the subsoils, and highlighted the effect modern ploughing has had on the *in situ* palaeosols.

Despite the success of the methodology it has been very difficult to look directly at human interaction with the landscape, not due to a lack of results but due to the lack of appropriately secure evidence from the results. Even with the problems of erosion, plough damage and weathering present across the research area, some startling results have come up and certain preliminary conclusions can be drawn with regards human interaction with the landscape. The buried soil at Kočićevo has shown that a brown earth soil that would have covered the site in prehistory. If we accept the idea that early farmers would have moved onto the most fertile and cleared lands first, then the absence of a woodland soil and the organic rich nature of the buried soil, the seasonal alluvial replenishment and a high local groundwater table, makes the site seem like an obvious choice for early farmers. The potential buried soil shown from the multi-elemental analysis at Area 55 has elevated levels of elements indicative of human interaction and this site would also be an obvious choice for early farmers. This fits with Van Andel *et al.* (1986) theory that floodplain sites would be the first to be exploited during the early Holocene due to the easily tilled, highly fertile soils and a regular flooding pattern, and the river zone providing access, transport, raw materials, game and fish resources.

Debate as to why people decided to abandon a hunter-gather lifestyle for a sedentary farming one will hopefully rage on for decades as only through honest, open and powerful debate can the reasons become clearer. Whilst no definitive evidence for either lifestyle was found during this research, there is a wealth of evidence to suggest that northern Bosnia and Herzegovina would be an ideal place for agricultural settlement and exploitation. The area is characterised by well-drained, silt-rich organic soils with moderate pH which would be ideally suited to early prehistoric farming practices. Even at sites where no archaeological horizons were found due to their use as modern arable fields, the area is still fertile and supports agriculture today. The climate would have been ideal with temperate summers and only occasionally fierce winters. At last glacial maximum when much of northern Europe was under ice cap, the area around northern Bosnia and Herzegovina would have been the first semi-habitable area, likely consisting of woodland steppe. It is possible that as the Palaeolithic people of northern Europe retreated southwards, away from the ice, they would have settled in what we now think of as Bosnia and Herzegovina.

Another way in which this research can reopen debates is in terms of what evidence can be realistically recovered from certain areas of Europe. At the majority of sites investigated, no *in situ* archaeological artefacts were found despite large amounts appearing during fieldwalking. When so much destruction of archaeological sediments and stratigraphy can occur in such a small area, how can we be sure that other areas have not been subject to similar processes? This has major implications for migrationalist debates, as sites which have be eradicated, could be key mid-points between major migrations. Whether this is due to deep ploughing and/or erosion associated with landscape denudation, the impact of modern humans on the landscape of northern Bosnia and Herzegovina is remarkable.

The interaction of people and the landscape during the early Holocene however is still less clear. Whilst certain processes have been recorded and presented here, it is impossible to say with any certainty if these processes are naturally occurring or as a result of human interaction. If we assume that humans have caused everything we find then, the turbation found at Kočićevo and the woodland clearance found at Pejčinovića Brdo would have been a result of early farmers stripping back the landscape and putting it to use under the plough. It is not yet possible without further investigation for this to be more than a suggestion at this stage.

The preservation potential for organic and faunal remains archaeological remains in this part of Bosnia and Herzegovina is generally good. Although the soils are weakly acidic, this tendency is counter-balanced by the slightly calcareous groundwater system, such as at Kočićevo. The best preservation of faunal remains came from Rastuśa, where huge numbers of cave bear bones were found there in the Pleistocene sediments. Where buried soils have been found they are often quite heavily truncated, especially in their upper horizons. When dealing with a landscape as transformed as northern Bosnia and Herzegovina, it is always important to bear in mind the possibility of erosional and weathering processes, and as sites such as Area 55 show, the redeposition of sediments can be problematic. The thin stratigraphic sequences at sites on the hill-tops should serve as a warning, especially when combined with large surface scatters. The likelihood is that the ancient land surface is also the current land surface and either due to a lack of soil formation or more likely due to hillwash erosion we are seeing only surface survival in many areas of the late-glacial-Holocene landscape.

In terms of international cooperation between Bosnia and Herzegovina and the UK, the project has been a resounding success. The public lectures hosted by the Museum of the Republika Srpska in Banja Luka were well attended and the flow of information between the two countries has been excellent. Press reports in both newspapers and on television have served to raise the profile of the project and the interest of politicians and heritage officers was a welcome addition to the project. The introduction of geoarchaeology into the country has been embraced warmly and the archaeological team at the Museum plan to use field based geoarchaeological techniques in all future excavations. Moves are also underway, within the wider project, to press politicians into adopting some sort of compulsory archaeological protection and prospection.

Future work

Future work is a necessity in the area investigated in order that the glimpses of information provided by this research are explored further. Sites such as Kočićevo and Tomasovo Brdo would all benefit from larger scale excavations in order to explore them further as they have provided the most detailed information, in terms of past landscapes. Area 55 would be particularly useful to investigate further as the floodplain at the bottom of the slope/upper part of the valley terrace has only been looked at briefly. It would be necessary in future work to take a more targeted approach to sites. Now that sites from hill-tops, terraces and floodplains have all been investigated, it is possible to say with some confidence that the best chances of finding *in situ* buried soils are in floodplain margin and lower slope areas and possibly under colluvial deposits in small tributary valleys. Augering and test pitting provides good indicators of what is beneath the ground, but other investigative methods also need to be applied. The use of geophysical survey, such as magnetometry and topographical studies would be of great benefit to the investigation. The application of other archaeological science fields would also be of great use, especially pollen analysis and other botanical techniques. This could provide information on the flora assemblage and vegetational sequences and therefore contribute much to environmental reconstructions.

Equally useful, and indeed necessary, is the need for good dating evidence. Whilst various impacts and changes on the landscape have been found during this research, such as woodland clearance, it is impossible to put it down to human interaction without artefacts and crucially dates. Radiocarbon dating of charcoal, buried wood and bone, found *in situ* would provide good site chronologies. Additionally the use of optically stimulated luminescence dating methods could provide dates for sites where the car-

bon and other suitable organic material have not been preserved, or in valley deposit sequences without included organic or other anthropogenic/cultural material. The combination of these two dating approaches would allow archaeologists to firmly date deposits at the sites, build a secure chronology and place humans within it.

Future archaeological research needs to draw together these additional techniques to create a complete methodology in order to discover settlements and field systems of both prehistoric and historic date. Complementary to this, long-term land-use change can be analysed and human impacts can be identified through time. It is difficult to look at human impact as a snapshot as human use of the landscape invariably changes its nature. If changes in landscape use can be proven to be a direct or indirect result of human impact then this research can move further on. Judging by the results found during this research, the best places to look in the landscape for well sealed and preserved new evidence is probably at the floodplain margins, lower river terraces and foot slopes of the immediate hinterland. It is in these areas that conventional wisdom would suggest there should be the best preservation of buried soils. Therefore, as well as revisiting previously examined sites, new sites will need to be identified, investigated thoroughly and well dated. The more sites that are examined, the more lines of evidence can be drawn together, and the stronger the interpretations we make can be.

Acknowledgements

When beginning any research, and especially when working in a foreign country, it is necessary to rely on many people for help and information. In Bosnia, Ivana Jovanovic, Ivana Pandzic and Ljubica Srdic have been a great help both in the field and gathering resources. Without their advice and local knowledge, this research would not have been anywhere near as sucessful. In the UK, thanks go to Dr. Preston Miracle, Dr. Marc Vander Linden and Mr. Tonko Rajkovaca for providing information, helping develop the research ideas and good discussions. Gary Marriner especially thanks Nicola Macleod for her emotional support, and gracefully accepting the numerous trips abroad. We are indebted to many more people than we can mention here and our apologies to anyone that we have forgotten to mention.

Rezime

Geoarheološko istraživanje Banja Luke i Doboja, severne oblasti Bosne i Hercegovine

Ovaj članak opisuje geoarheološko istraživanje sprovedeno u oblasti oko Banja Luke i Doboja na severu Bosne i Hercegovine. Projekat je zasnovan na velikom broju paleolitskih i neolitskih lokaliteta, koji su smešteni na niskim rečnim terasama i padinama iznad plavnih oboda Vrbasa i Ukrine, pritoka Save. Iako je većina lokaliteta bila izložena raznim erozivnim procesima, kao što su priobalne poplave pri čemu se nanose rečne naslage (aluvijum) i spiranje geoloških slojeva (koluvijum), procesi koji su uticali na mnoge lokalitete, razaznata su '*in situ*' paleosol zemljišta karakteristična za rani razvoj Holocenskog pejzaža. Ova studija je ukazala na naučni potencijal ovog dela Bosne za istraživanje perioda upotrebe zemljišta i uticaj ljudi na prirodnu sredinu u toku praistorije.

Primena geoloških i fizičko-geografskih metoda u arheologiji široko je ustanovljena i može obezbediti plodonosne i uzbudljive rezultate u obliku geoarheologije. Naš izveštaj istraživanja opisuje upotrebu geoarheoloških tehnika u istraživanju i pretraživanju prirodne sredine, kao i promene u severnoj Bosni i Hercegovini u toku kasnog glacijala i ranog Holocena fokusirajući se na doline Vrbasa, Ukrine dolinu i okolnu sredinu. Studija ima za cilj da ispita kvalitet dokaza sa arheoloških lokaliteta, kao što su krečnjačke pećine i rečne šljunkovite terase kako bi se razumeo ljudski uticaj na ovu oblast u prošlosti. Šta više, studija takođe ima za cilj da oceni potencijal očuvanosti slojeva, kao i da istraži procese formiranja istih na istraženim lokalitetima kako bi se arheološki material mogao smestiti u kulturni i prirodni kontekst.

Projekat ima dva glavna cilja:

– Razvoj geoarheološke metodologije za brzu evaluaciju prirodne okoline iz prošlosti u oblasti Banja Luke i Doboja na severu Bosne i Hercegovine.

– Istraživanje ljudske interakcije sa pejzažom u periodu kasnog glacijala – ranog Holocena

I tri dopunska cilja:

– Okarakterisati i objasniti prisustvo gornjepaleolitskih i neolitskih lokaliteta u dolini Vrbas i Ukrine, zabeleženih od strane Miracle i Rajkovača u toku istraživanja sprovedenih 2006-7

– Razjašnjenje faktora koji utiču na prezervaciju arheoloških slojeva i materijala na istraženim lokalitetima.

– Promocija i razvoj novih kolaborativnih pristupa istraživanju arheoloških lokaliteta i prirodne sredine koji su zajednice koristile u prošlosti u okviru Bosne i Hercegovine.

Metodologija razvijena za korišćenje u ovom istraživanju oslanja se na kombinaciju bušotina rađenim uz pomoć geološkog svrdla-bušilice (*auger*) i test sondi da se istraže arheološki lokaliteti u celoj oblasti. Svi lokaliteti su uzorkovani za fizičke, geohemijske, multi-elementarne, i mikromorfološke analize, a podaci dobijeni ovom analizom biće upotrebljeni u rekonstrukciji prošlih pejzaža i ukazivanju na ljudske interakcije unutar prirodnog okruženja koje su okupirali. Osnovni princip iza ovakvog pristupa bili su ograničeni fiskalni i fizički troškovi, relativna brzina u dobijanju rezultata, dok su isto vreme dobijene informacije prilagodljive za druga područja unutar šire oblasti. Na kraju, bilo je moguće istražiti nekih 15 lokaliteta površine 90 km² u toku 19 terenski dana, pri čemu je na svakom lokalitetu stratigrafija detaljno istražena i zabeležena. Rad na post-terenskim istraživanjima bio je znatno duži, ali ipak manje vremena u poređenju sa vremenom koje bi se moralo uložiti u iskopavanje sondi velike površine i analize rezultata.

Informacije sakupljene iz bušotina, test sondi, kao i na osnovu odgovarajućih laboratorijskih tehnika omogućile su da se svaki lokalitet i okolna prirodna sredina uspešno istraže uz plodne rezultate.

Svaki aspekt metodologije pokazao se uspešnim na različite načine. Pored toga što su omogućile prikupljanje uzoraka, iskopavanje bušotina i test sondi otkrilo je do sada nepoznatu stratigrafsku sekvencu za svaki od ispitanih lokaliteta. Ovaj segment metodologije omogućio je ispitivanje očuvanosti geološki pohranjenih slojeva zemljišta (*buried soil*) i pokazao je koji od lokaliteta ima "*in situ*" arheologiju i očuvane slojeve. Geohemijske analize omogućile su ispitivanje potencijala prezervacije lokaliteta unutar oblasti i doprinele su potrazi očuvanim geološki pohranjenim slojevima. Multi-elementarne analize mogu omogućiti da se ispita uticaj ljudskih zajednica na prirodnu sredinu. Mikromorfološke analize pružaju informaciju o postojanju i prirodi geološki pohranjenih slojeva zemljišta (*buried soil*) tamo gde su zabeležena, kao i da se posebno identifikuju zemljišta šumskih pejzaža iz prošlosti koja su se formirala na ovom području u ranom Holocenskom periodu. Analize su takođe potvrile prisustvo lesnih naslaga kao sastavni deo tipova zemljišta ispod gornjeg pokrivača (subsoils) i pokazale su koliki uticaj moderno oranje ima na tipove zemljišta formirana u prošlosti " *in situ*".

Uprkos uspešnoj metodologiji, bilo je izuzetno teško direktno analizirati ljudsku interakciju sa prirodnom okolinom, ne toliko zbog nedostatka rezultata, već zbog nedostatka sigurnih dokaza. Ako se uzmu u obzir problem erozije, štete nanesene oranjem i loša preservazija, moguće je izneti čitavu serija preliminarnih zaključaka o interakciji ljudskih zajednica sa prirodnom okolinom.

Analize zemljišta na Kočićevu pokazale su da je zemljište pohranjeno u praistoriji bilo slično današnjoj crnici. Ako se uzme u obzir da bi se praistorijski farmeri prvo preselili na najplodniju i zemlju očišćenu od rastinja, onda nepostojanje šumskog zemljišta i organski bogate prirode pohranjenog zemljišta, sezonska aluvijalni nanosi i lokalno visoki vodostaj podzemnih vode, može se doći do zaključka da je lokalitet bio očigledan izbor za rane farmere. Zemljište pohranjeno u praistoriji otkriveno kroz multi-elementalne analize na području 55 podiglo je nivoe elemenata koji bi ukazali na ljudsku interakciju i ovaj lokalitet bi takođe bio očigledan izbor za rane farmere. Ovo se slaže sa teorijom publikovanom od strane Van Andel *et al.* (1986) da su lokaliteti na plavnom području bili prvi koji su korišćeni u vreme ranog Holocenskog perioda zbog lakog obrađivanja (oranja), plodnog zemljišta i redovnog plavljenja, kao i zbog blizine obale koja omogućava pristup, transport, sirovine i izvore divljači i raznih vrsta riba.

Diskusija o tome zašto su ljudi odlučili da odbace način života u kojem su lovili za onaj u kojem su se bavili poljoprivredom sa manje kretanja, vekovima će vladati i samo kroz poštenu, otvorenu i dokazima podupretu raspravu razlozi mogu postati jasniji. Iako nisu pronađeni definitivni dokazi za ijedan od gorenavedenih načina života, dokazi koji nagoveštavaju da je severna Bosna i Hercegovina bila idealno mesto za poljoprivredno naseljavanje i eksploataciju su brojni. Područje se karakteristiše dobro-isušenom, muljevito bogatom organskim zemljištem sa umerenom pH vrednošću koje bi bilo pogodno za ranu preistorijsku poljoprivredu. Čak i na lokalitetima gde nije pronađena arheologija u vezi sa upotrebom modernih obradivih polja, područje je još uvek plodno i služi za poljoprivredu i danas. Klima je idealna sa umerenim letom i samo povremeno žestokom zimom. U toku poslednje glacijalnog maksimuma, kada je veći deo severne Evrope bio pod ledom, područje oko severne Bosne i Hercegovine bilo bi prvo područje koje bi bilo donekle-prikladno za naseljavanja, i verovatno je bilo pokriveno šumskih stepa. Moguć je scenario po kome bi se paleolitske zajednice severne Evrope povlačile južno, bežeći od ledenog pokrivača, nastanili na područje današnje Bosne i Hercegovine.

Drugi način na koji ovo istraživanje može da ponovo započne debatu tiče se toga koji dokazi se mogu realno dobiti iz izvesnih oblasti Evrope. Na većini istraženih lokaliteta, nijedan arheološki nalaz nije *in situ* pronađen uprkos velikom broju koji je pronađen u toku rekognosciranja. Kada je zabeležena destrukcija arheoloških sedimenata i stratigrafije na tako malom području, kako možemo biti sigurni da druga

područja nisu bila predmet sličnih procesa? Ovo ima značajne implikacije za debate o migraciji, jer, lokaliteti koji su 'izbrisani' mogli su biti mesta okupirana između velikih migracija. Bilo da je ovo zbog dubokog oranja i/ili erozije povezane sa ogoljavanjem pejzaža, uticaj modernih ljudi na pejzaž severne Bosne i Hercegovine je značajan.

Interakcija ljudi i prirodne okoline za vreme ranog Holocena međutim još uvek je manje jasna. Iako su izvesni procesi zabeleženi i prezentovani ovde, nemoguće je reći sa bilo kojom sigurnošću da li su ovi procesi prirodna pojava ili su rezultat ljudske interakcije. Ako pretpostavimo da su ljudi prouzrukovali sve procese, mešanje sedimenata zabeleženo na Kočićevu i čišćenje šume zabeleženo na Pejčinovića Brdu mogu se interpretirati kao rad ranih farmera koji su očistili pejzaž i počeli da ga koriste za oranje. U ovom trenutku, bez daljih istraživanja još uvek nije moguće tvrditi za sigurno.

Prezervacija organskih i životinjskih ostataka, kao i drugih arheoloških ostataka na ovom delu Bosne i Hercegovine je generalno dobra. Iako je zemljište blago kiselo, to je gotovo poništeno činjenicom da su podzemne vode blago krečnjačkog sastava, kao što je na slučaj na Kočićevu. Najbolja očuvanost životinjskih ostataka zabeležena je na Rastuši, gde je pronađen veliki broj kostiju pećinskog medveda u Pleistocenskim slojevima. Na lokalitetima na kojima je zabeleženo pohranjeno zemljište, ono je često poremećeno, posebno u njihovim gornjim horizontima. Kada se bavimo prirodnom okolinom koja je transformisana kao što je slučak sa Bosnom i Hercegovinom, uvek je važno imati na umu mogućnost procesa erozije, i lokaliteti kao što Area 55 pokazuje, ponovno taloženje sedimenta može biti problematično.

Tanke stratiografske sekvence na lokalitetima na vrhovima brda mogu poslužiti kao upozorenje, posebno ako se uzmu u obzir velike površine sa kojih su prikupljene kremene alatke. Pretpostavka je da se praistorijske površine zemljišta poklapaju sa današnjim, bilo da je to zbog nedostatka formiranja novih zemljišta ili zbog erozije na strmim padinama, i vidljiv je samo izvestan broj praistorijskih površina na mnogim područjima Holocenskog pejzaža u kasnom glacijalu.

Kada je u pitanju međunarodne saradnje između Bosne i Hercegovine i Ujedinjenog Kraljevstva, projekat ima izuzetan uspeh. Javna predavanja u Banja Luci, a organizovana od strane Muzeja Republike Srpske, domaćina ovog projekta, bila su veoma dobro posećena, a protok i razmena informacija između ovih dveju zemalja su izuzetni. Izveštavanje novinara u štampi i na televiziji poslužilo je da podigne profil ovog projekta, a zainteresovanost političara i onih koji se bave nasleđem pridodala je još veću važnost ovom projektu. Uvođenje geoarheologije u zemlju prihvaćeno je veoma toplo, a arheološki tim u Muzeju planira da koristi polje bazirano na geoarheološkim tehnikama u svojim budućim iskopavanjima. Takođe se planira, u sklopu šireg projekta, uključivanje i političara u cilju dobijanja obavezne arheološke zaštite i drugih istraživanja.

Neophodno je nastaviti sa budućim radom na istraženom području kako bi se dobio što veći broj daljih rezultata, samo neki od kojih su izneseni u ovom istraživanju. Iskopavanja širih razmera na lokalitetima kao što su Kočićevo i Tomašovo Brdo bi bila od velikog značaja, iz razloga što su ova dva lokaliteta dala najdetaljnije rezultate o prirodnoj okolini u prošlost. Posebno je korisno istražiti dalje Area 55, jer su plavno područje na dnu padine i gornji deo terase doline samo površno ispitani. Bilo bi neophodno u budućnosti imati detaljno razrađene ciljeve u pristupu lokalitetima. Sada kada su lokaliteti sa vrha brda, terase i plavnog područja svi istraženi, moguće je reći sa nekom sigurnošću da su najbolje šanse za nalaženje pohranjenih zemljišta *in situ* na obodima plavnog područja, na području niže padine i moguće ispod koluvijalnih naslaga na malim dolinama oko pritoka. Bušotine i test sonde pružaju dovoljne indikacije za to šta se nalazi ispod zemlje, ali potrebno je primeniti i druge istraživačke metode. Upotreba geofizičkog istraživanja, kao što su magnetometrija i topografske studije bi bile od velike koristi za istraživanje. Upotreba drugih naučnih polja unutar arheologije bi takođe bila od velike koristi, posebno polen analize i druge botaničke tehnike. Ovo bi dalo značajne rezultate o flori i vegetacije što bi umnogome doprinelo rekonsrukciji prirodne okoline.

Jednako korisna, i zaista neophodna, je potreba za dobrim datovanjem arheoloških nalaza. Iako su promene u prirodnoj sredini i uticaj čoveka zabeleženi u toku ovog istraživanja, kao što su krčenje šume, nemoguće je to pripisati ljudskoj interakciji bez artefakata i, još značajnije – datuma. Datovanje putem radioaktivnog ugljenika, uglja i kosti pronađene *in situ* mogu da pruže hronologiju lokaliteta. Upotreba metoda termoluminescencije za utvrđivanje starosti obezbedila bi datume za lokalitete na kojima ugljenik i drugi organski materijali nisu prisutni, ili u prirodnim slojevima u rečnoj dolini bez tragova organskih ili drugih materijala ljudskog porekla. Kombinacija ovih pristupa za određivanje starosti omogućila bi arheolozima da sa sigurnošću odrede starost slojeva na lokalitetima.

Buduće arheološko istraživanje treba da sjedini ove dodatne naučne metode kako bi stvorio kompletnu metodologiju i na taj način izgradio sistem za istraživanje naselja i prirodnu okolinu, kako praistorijskog tako i istorijskog datuma. Kao dopuna ovome I kao što je ova studija pokazala, promene koja nastaju unutar zemljišta kao rezultat dugotrajne upotrebe zemlje mogu se analizirati i time se ljudski uticaj može

identifikovati kroz vreme. Nemoguće je ljudski uticaj posmatrati kao fotografiju, pošto ljudska upotreba prirodne okoline konstantno menja njegovu prirodu. Ako se promene u prirodnoj okolini mogu dokazati kao direktan ili indirektan rezultat ljudskog uticaja, onda ovo istraživanje može da donese nove rezultate. Sudeći po rezultatima dobijenim u toku ovog istraživanja, najbolja mesta na pejzažu za traženje dobro očuvanih novih dokaza je verovatno na obodima plavnog područja, nižim rečnim terasama i podnožju sadašnjeg zaleđa. Međutim, kao što treba ponovo posetiti već istražene lokalitete, tako je potrebno identifikovati i nove lokalitete, istražiti potpuno i sigurno datovati. Sa rastom broja istraženih lokaliteta, rastu i jačaju naše interprentacije o prošlosti Bosne i Hercegovine.

* * *

This paper describes the geoarchaeological reconnaissance conducted in the area around Banja Luka and Doboj of northern Bosnia and Herzegovina. The project focused on a large number of Palaeolithic and Neolithic sites situated on low promontories and hillsides above the floodplain margins of the Sava tributaries of the Vrbas and Ukrina rivers. Although many sites have been affected by various erosion processes such as overbank flooding or alluviation and hillwash or colluviation, a number of *in situ* palaeosols were discerned which have yielded some clues as to the nature of early Holocene landscape development. This research has indicated the rich potential in this part of Bosnia for the discovery of land-use sequences and human impact in prehistoric times.

Bibliography

Allen, M.J. and Macphail, R.I. 1987. Micromorphology and magnetic susceptibility studies: their combined role in interpreting archaeological soils and sediments. In Fedoroff, N., Bresson, L.M. and Courty, M.A. (eds.) Soil Micromorphology, 669-676. Paris: AFES

Ammerman, A and Cavalli-Sforza, L.L. 1984. The Neolithic transition and the genetics of populations in Europe. Princeton: Princeton University Press

Ayala, G. and French, C. 2005. Erosion modelling of past land-use practices in the Fiume di Sotto di Troina river valley, north-central Sicily. *Geoarchaeology* 20 (2), 149-167.

Bailey, D.W., Andresscu, R., Howard, A.J., Macklin, M.G. and Mills, S. 2002. Alluvial landscapes in the temperate Balkan Neolithic: transition to tells. Antiquity 76, 349-55.

Bailey, D.W. 2000. Balkan Prehistory. London: Routledge

Basler, D. (ed.) 1979. Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, I. Sarajevo: Paleolitsko I Mesolitsko

Baumler, M. 1987. Core Reduction Sequences, An Analysis of Blank Production in the Middle Palaeolithic of Northern Bosnia (Yugoslavia). Tuscon: University of Arizona

Bintliff, J. 2005. Human impact, land-use history, and the surface archaeological record: A case study from Greece. Geoarchaeology 20, 135-147.

Boreham, S. 2007. Stratigraphy, Physical and Chemical Analyses from Bronze Age sediments at Must Farm, Whittlesey, Peterborough. Unpublished report for the Cambridge Archaeological Unit.

Brown, A.G. 1999. Characterising prehistoric lowland environments using local pollen assemblages. Journal of Quaternary Science 14 (6), 585-594.

Brown, A.G. 2008. Geoarchaeology, the four dimensional (4D) fluvial matrix and climatic causality. Geomorphology 101, 278–297.

Bullock, P. and Murphy, C.P. 1979. Evolution of a paleo-argillic brown earth (Paleudalf) from Oxfordshire, England. Geoderma 22, 225-52.

Bullock, P., Federoff, N., Jongerius, A., Stoops, G. and Tursina, T. 1985. Handbook for Soil Thin Section Description. Wolverhampton: Waine Research Publications.

Chapman, J.C. and Shiel. R. 1987. Settlement Patterns and Land Use in Neothermal Dalmatia, Yugoslavia: 1983-1984 Seasons. Journal of Field Archaeology 14 (2), 123-146.

Colledge, S., Connolly, J. and Shennan, S. 2004. Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean. Current Anthropology 45 (S4), 35-58.

Courty, M-A., Goldberg, P. and Macphail, R.I. 1989. Soils and Micromorphology in archaeology. Cambridge: Cambridge University Press

Dearing, J. 1999. Magnetic susceptibility. In Walden, J., Oldfield, F. and Smith, J. (eds.) Environmental magnetism: a practical guide. Technical Guide, No. 6, 35-62. London: Quaternary Research Association

Entwistle, J. A., Dodgshon, R.A. and Abrahams, P.W. 2000. An investigation of former land use activity through the physical and chemical analysis of soils from the Isle of Lewis Outer Hebrides. Archaeological Prospection 7, 171-188.

Fedoroff, N. 1968. 'Génèse et morphologie des sols a horizon B textural en France atlantique. Science du Sols 1, 29-65.

French, C. 2003. *Geoarchaeology in action: Studies in soil micromorphology and landscape evolution*. London: Routledge

French, C. and Lewis, H. 2005. New Perspectives on Holocene Landscape Delvelopment in the Southern English Chalklands: The Upper Allen Valley, Cranborne Chase, Dorset. Geoarchaeology 20 (2), 109-134.

Goldberg, P. and Macphail, R.I. 2006. Practical and Theoretical Geoarchaeology. Oxford: Blackwell

Kirkby, M.J. 1969. Erosion by water on hillslopes. In R.J. Chorley (eds.) Water, earth and man, 229-38. London: Methuen

Macphail, R.I., Courty, M-A. and Gebhardt, A. 1990. Soil micromorphological evidence of early agriculture in north-west Europe. World Archaeology 22, 53-69.

Malez, M. Rukavina, D. and Sliskovic, T. 1978. Kvartargeoloski paleontoloski odnosi u pecine Rastusa kod Teslic. Posebni otisak Glasnika Zemaljskog Muzeja Nova Sveska XVII. Sarajevo

Miracle P.T. and Robb J.E. 2007. Beyond `migration' versus `acculturation': New models for the spread of agriculture. In Whittle, A. (ed.) *Going Over: The Mesolithic–Neolithic transition in Western Europe. Proceedings of the British Academy* 144, 90–113.

Montet-White, A. and Johnson, A.E. 1976. Kadar: A Late Gravettian Site in Northern Bosnia, Yugoslavia. Journal of Field Archaeology 3 (4): 407-424

Murphy, C.P. 1986. Thin section preparation of soils and sediments. Berkhamsted: AB Academic Publishers

Mulić, M. Bašagić, M. and Čičić, 2006. Geodynamic Investigation in Bosnia and Herzegovina. In Pinter, N. Grenerczy, G., Weber, J., Stein, S. and Medak, D. The Adria Microplate: GPS Geodesy, Tectonics and Hazards: NATO Science Series IV: Earth and Environmental Sciences**,** 195–207.

Price, T.D., Alexander Bentley, R., Lüning, J., Gronenborn, D. and Wahl, J. 2001. Prehistoric human migration in the Linearbandkeramik of Central Europe. Antiquity 75, 593-603.

Rajkovaca, T. 2004. Middle Palaeolithic in Northern Bosnia and Herzegovina. Unpublished MPhil thesis, University of Cambridge

Rowley-Conwy, P. 2004. How the west was lost: a reconsideration of agricultural origins in Britain, Ireland and Southern Scandinavia. Current Anthropology 45, 83-113.

Sherratt, A. 1997. Climatic cycles and behavioural revolutions: the emergence of modern humans and the beginning of farming. Antiquity 71, 271-287.

Stoops, G. 2003. Guidelines for analysis and description of soil and regolith thin sections. Madison, Wisconsin: Soil Science Society of America

Thomas, J. 2003. Thoughts on the 'repacked' Neolithic revolution. Antiquity 77, 67-75.

van Andel, T.H. and Runnels, C.N. 1995. The Earliest Farmers in Europe. Antiquity 69, 481-500.

van Andel, T.H., Runnels, C.N. and Pope, K. 1986. Five Thousand Years of Land Use and Abuse in the Southern Argolid. Greece. Hesperia 55, 103-128.

van Andel, T.H. and Tzedakis, P.C. 1996. Palaeolithic landscapes of Europe and environs, 150,000-25,000 years ago: an overview. Quaternary Science Reviews 15, 481-500.

Vander Linden, M. In press. 'In constant motion? Recent advances in mathematical modelling and radiocarbon chronology of the neolithisation of Europe'

Walden, J. 1998. Sample collection and preparation. In Walden, J., Oldfield, F. and Smith, J.P. (eds.) Environmental magnetism: a practical guide, Environmental magnetism: a practical guide, Technical Guide Series, No. 6, 26-34. London: Quaternary Research Association

Whittle, A. 1996. Europe in the Neolithic. Cambridge: Cambridge University Press

Willis, K.J. and Bennett, K.D. 1994. The Neolithic Transition – fact or fiction? Palaeoecological evidence from the Balkans. The Holocene 4, 326-330.

Wilson, C.A., Davidson, D.A., Malcolm, S. and Cresser, M. 2008. Multi-element soil analysis: an assessment of its potential as an aid to archaeological interpretation. Journal of Archaeological Science 35, 412-424.

Gdje i kad je postojalo bakarno doba

Blagoje Govedarica
Berlin

I. Uvodne napomene

Osnovna razdoblja kulturno-istorijskog razvoja u evropskoj praistoriji nazvana su prema najčešće upotrebljavanom materijalu za proizvodnju oruđa i oružja. Na osnovu te tzv. „sirovinske terminologije" (Rohstoffterminologie) nastao je poznati troperiodni sistem: kameno – bronzano – željezno doba. Ta periodizacija potiče iz vremena samih početaka arheološke nauke, odnosno iz prve polovine 19. vijeka kada je ona još bila antikvarska disciplina sa tipologijom kao jedinom relevantnom istraživačkom metodom. U međuvremenu je arheologija postala interdisciplinarna kulturno-istorijska nauka sa znatno izmijenjenim zadacima i stremljenjima, no ta stara terminološko-hronološka shema i danas funkcioniše. Razlog tome je što se ovi termini veoma dobro uklapaju u cjelokupni ekonomski i društveni sistem perioda koje obilježavaju. Naime, kremen u paleolitu i kremen i kamen u neolitu čine osnovni materijal za produkciju oružja i oruđa i toliko su značajni da bez njih privredni i socijalni sistem tih perioda ne bi mogao da funkcioniše. Isti slučaj je sa bronzom i željezom, čija upotreba u još većoj mjeri determiniše cjelokupni društveni život u narednim, po njima nazvanim periodima. Ova tri sukcesivna stadijuma čine osnovni slijed kulturnog razvoja u praistorijskom razdoblju, pri čemu je prisustvo navedenih materijala ostalo kao jedan od osnovnih faktora njihove arheološke identifikacije. Dakle, terminološko-hronološko određenje kulturnog razvoja praistorijske Evrope, koje je na bazi osnovnih materijala tridesetih godina 19. vijeka sistematizovao danski muzealac Christian Jürgensen Thomsen,[1] pokazalo se paradigmatičnim i još i danas svrsishodnim, ne samo u Evropi, nego i u većem dijelu staroga svijeta.

Nakon otkrića brojnih alatki od bakra koje su u prvo vrijeme bile uglavnom koncentrisane na prostoru karpatskog bazena (Transilvanija), bilo je takođe već u 19. vijeku pokušaja da se uvede jedan četvrti kulturno-istorijski period koji bi se hronološki nalazio između neolita i bronzanog doba i koji bi po istom metodološkom postupku, odnosno po principu „Rohstoff"-terminologije, bio nazvan bakarno doba (Kupferzeit).[2] Postojanje tog perioda je u nauci dugo vremena bilo upitno, a i danas, kada je bakarno doba kao poseban stadijum kulturnog razvoja uglavnom prihvaćeno, pitanje njegovog karaktera, hronološkog položaja i teritorije rasprostiranja ostalo je u dobroj mjeri nerazjašnjeno.[3] Pored težnji ka transparentnim i dobro fundiranim rješenjima, definisanje ovog perioda nerijetko ostaje na terminološko-hronološkom nivou, sa nejasnim, a ponekad i ispraznim kulturno-istorijskim sadržajem.

II. Šta je bakarno doba i kako ga arheološki identifikovati

Osnovni problem pri razmatranju bakarnog doba jest nedosljednost metodoloških kriterija koji se primjenjuju za definisanje ovoga perioda, kao i to da se ova pojava uglavnom tretira kao jedna istorijski neophodna i zakonomjerna etapa praistorijskog razvoja. Činjenica je, međutim, da

[1] O tome Hansen 2001, 10 ff.
[2] Keller 1863, 13-14; Pulszky 1884, 3 ff.
[3] Govedarica 2004, 29-30.

se ovdje radi o jednom tehnološki i socijalno specifičnom kulturnom stadijumu, čiji nastanak je uslovljen brojnim lokalnim faktorima i koji nije svuda morao slijediti neolitski period. Taj stupanj kulturno-istorijskog razvoja ne može se identifikovati po tradicionalnom principu „Rohstoff"-terminologije, poput kamenog, bronzanog i željeznog doba, i to već zbog same činjenice da bakar ni u ovom, niti u nekom drugom dobu nije imao ulogu vodećeg i neophodnog materijala. Čisti bakar je mek i u ergonomskom smislu ne donosi nikakve prednosti u odnosu na kamen, a uz to je njegova proizvodnja komplikovana i skupa. Sistem privređivanja bakarnog doba mogao je u cjelini funkcionisati i bez bakra. I zaista, činjenica je da kamen i kod bakarnodobnih kultura još uvijek predstavlja osnovni materijal za izradu oruđa i oružja, dok se od bakra uglavnom prave paradni i reprezentativni primjerci oružja i nakita. Značaj bakra je dakle bio više u socijalnom domenu nego u primarnoj, produktivnoj sferi.

Mada je postojeća „Rohstoff"-terminologija u arheološkoj periodizaciji postala tradicionalna vrijednost koju više niko ne dovodi u pitanje,[4] ona se ne može primjenjivati po inerciji, niti svoditi samo na formalne, tipološke konkordanse. Ako bismo određene etape kulturnog razvoja nekog područja već na osnovu prisustva pojedinačnih bakarnih nalaza pripisivali ovom kulturno-istorijskom stadijumu, kako se to nerijetko čini, onda bismo došli u opasnost da ostanemo na nivou formalne hronološke klasifikacije, odnosno da arheologiju vratimo na nivo sakupljačko-tipološke discipline i da iz vida izgubimo čitav niz bitnih socijalnih i tehnoloških odrednica. U cjelini, smatramo da je interdisciplinarna arheologija danas u stanju da praistorijski razvoj razmatra u širem kulturnom i socijalnom kontekstu, te da arheološku periodizaciju treba shvatiti kao jednu kulturno-istorijsku kategorizaciju.[5] Zbog toga je pri razlučivanju na relaciji neolit – bakarno doba neophodno uzeti u obzir više aspekata koji imaju ne samo tipološko-hronološki, već i kompleksniji, socijalni i tehnološki karakter. Imajući u vidu takve kriterije, pokušaćemo u ovom članku da pokažemo da je bakarno doba kao zaseban kulturno-istorijski stadijum postojalo samo na jednom određenom, relativno uskom prostoru, i to u isto vrijeme dok je u većem dijelu starog svijeta još uvijek trajala kultura neolita. Moglo bi se reći da se ovdje radi o dosta izolovanom i u praistorijskim razmjerama relativno kratkotrajnom fenomenu. U čemu je onda istorijski značaj bakarnog doba?

Otkriće metala sasvim sigurno predstavlja veoma značajan i umnogome preloman momenat u razvoju čovječanstva. Time se po prvi put došlo do potpuno novog materijala fascinantnih i do tada nepoznatih svojstava. Tehnološke osobine bakra su njegovim prvim proizvođačima i korisnicima bez sumnje graničile sa čarobnjaštvom: jednom dobiven vatrenom metamorfozom neugledne rudače, on kao da vječno traje, jer se uvijek iznova može izlivati i pretvarati u nove forme blještavog sjaja.[6] No, proizvodnja bakra nije bila nimalo lak zadatak. Bilo je potrebno veoma mnogo vještine da bi se prešao dugi put od nalaženja rude do finalnog produkta. Ovladavanje tim procesom zahtijevalo je značajne koncesije u dotadašnjem socijalnom i privrednom ustrojstvu, a to je rezultiralo novom, ranije neslućenom hijerarhizacijom društva, vjerovatno i pojavom privatne svojine. Očigledno da nije svako mogao da posjeduje bakar, a onaj ko ga je posjedovao, imao je i zlato, prestiž, moć i poštovanje cijele zajednice.

Bakarnodobnom metalurgijom je ujedno pokrenut obuhvatni proces tehnološkog razvoja koji uz određene stagnacije i padove kontinuirano traje sve do danas, doprinoseći u znatnoj mjeri cjelokupnom prosperitetu čovječanstva. Čini se da nećemo pogriješiti ako to doba označimo kao prapočetak i inicijalni kamen-temeljac industrijske revolucije. Dok se za oba litička razdoblja i sve ono što sa njima dolazi može reći da je to bila jedna dugotrajna faza osamostaljenja čovjeka u odnosu na prirodu, bakarno doba predstavlja jedan viši stadijum koji se na to nadovezuje unoseći niz novih socijalnih dimenzija, od kojih je najznačajnija interna diferencijacija u samoj zajednici, odnosno početak istinskog

[4] Koliko su tradicionalni kriterijumi ovdje snažno uvriježeni pokazuju neuspješni pokušaji R. Pittionija, Ch. Strahma i dr. da se u praistorijsku periodizaciju uvede jedna nova možda adekvatnija terminologija (Lithikum, Keramikum, Metalikum). Iako se tu samo radilo o pokušaju preimenovanja po principu postojeće „Rohstoff"-terminologije, ti prijedlozi nisu šire prihvaćeni. Up. Pittioni 1950, 57-70; Strahm 1981, 191-202; isti 1982, 13-26.

[5] O tome Govedarica 2006, 106-107.

[6] O pozitivnim efektima rane metalurgije bakra Hansen 2011, 66-67.

društvenog raslojavanja. Za razliku od relativno statičnih i egalitarnih zajednica neolitskog perioda, bakarno doba je, pored proširenja repertoara materijalne produkcije, posebno okarakterisano porastom individualiteta socijalnih grupa i pojedinaca, prvim specijalizovanim zanatskim i privrednim formama, kao i sve većom potrebom za transregionalnim komunikacijama i aktivnostima. Procesi koji su doveli do toga nisu nastali odjednom i svuda, nego su mogli doći do izražaja samo u onim područjima u kojima je u punoj mjeri bila savladana tehnologija dobijanja bakra, kao i suplementarne privredne forme (zanatstvo, transport, trgovina) koje su pratile proizvodnju i plasman metalurških produkata.

U arheologiji je najkasnije od uvođenja preciznih metoda apsolutnog datiranja postalo jasno da kulturni razvoj nije nikakva harmonična pojava koja se svuda sinhrono odvija i da vremenska podudarnost, odnosno istovremena egzistencija, ne mora označavati i ekvivalenciju kulturno-istorijskog razvoja; pogotovu ne kad su u pitanju geomorfološki različita i međusobno udaljena područja. U tom smislu se dvije osnovne arheološke determinante – hronološki i kulturno-istorijski period – ni u kom slučaju ne bi smjele *a priori* izjednačavati. To naročito vrijedi za bakarno doba koje se često samo na osnovu pojedinačnih bakarnih nalaza i nekih drugih prvenstveno hronološki značajnih paralela, dakle, bez dovoljno relevantnih kriterijuma, pokušava identifikovati i sinhronizovati u različitim dijelovima Evrope i Azije.

Jedna lasta ne čini proljeće, pa ni pojedinačni i izolovani bakarni nalazi koji se sreću u neolitskom kontekstu ne mogu biti indikator pripadnosti jednom novom stadijumu kulturno-istorijskog razvoja. Kod rijetkih bakarnih artefakata koji se nalaze na nekim neolitskim i mezolitskim lokalitetima u pitanju je „eksperimentisanje“ sa egzotičnim i interesantnim sirovinama, ili se radi o predmetima uvezenim iz drugih geokulturnih oblasti koje su već bile ovladale metalurgijom bakra. U prvom slučaju su to odlomci malahita i drugih minerala koji su hiljadama godina obrađivani na isti način kao i kameni predmeti, dakle lomljenjem, bušenjem i glačanjem, i to uglavnom u svrhu izrade perli i drugih vrsta sitnog nakita. To se ne može smatrati ni tehnološkom, niti kulturnom inovacijom. Pa i iskucavanje samorodnog bakra i olova[7] u cilju dobijanja nakita i sitnih alatki ostalo je samo marginalna pojava u nekim neolitskim kulturama.[8] U drugom slučaju radilo se o alatkama, oružju ili nakitu koji su ponekad iz udaljenih područja i preko više posrednika pristizali u određenu neolitsku sredinu. U poređenju sa prethodno navedenim lokalnim produktima, ti predmeti imaju veću arheološku vrijednost, jer ukazuju na hronološko preklapanje mezolitskih, neolitskih i eneolitskih kultura, kao i na pravce komunikacija i kontakata u okvirima starog svijeta. No, ako se takvi nalazi u neolitskoj, ili mezolitskoj sredini javljaju pojedinačno i izolovano, odnosno bez pratećih tehnoloških i drugih kulturno i socijalno relevantnih elemenata, onda se oni ne mogu smatrati nikakvim pokazateljem preobražaja tradicionalnog načina života i prelaska na razvojni stadijum koji je karakterističan za kulture bakarnog doba. Istorija nas uči da se ustaljena tradicija teško mijenja, a u ovom slučaju je samo razvijena metalurgija, koja podrazumijeva sve etape procesa proizvodnje bakra i ostale privredne aktivnosti koje iz toga proističu, mogla biti dovoljno jak pokretač temeljnih promjena materijalne i socijalne kulture. Tek se jedna tako obuhvatna privredna diversifikacija može uzeti kao odlučujući *spiritus movens* za nastanak i razvoj bakarnog doba.

III. Prirodne i socijalne predpostavke za nastanak bakarnog doba

Važan preduslov za pojavu novog kulturno-istorijskog perioda, koji u nekim krajevima starog svijeta slijedi mlađe kameno doba i koji je okarakterisan ranom metalurgijom, razvojem zanatstva i prvim obuhvatnim socijalnim raslojavanjem, bila je jedna višestruka komplementarna koincidencija, odnosno stimulativno djelovanje sljedećih prirodnih i socijalnih faktora: klima, resursi, tehnologija i tržište. Svi ti faktori dolaze u jednu takvu konstruktivnu konstelaciju jedino na balkansko-karpatskom prostoru tokom 5. milenijuma pr. n.e.

[7] Schoop 1995, 134 YTI-001.

[8] O pojavi metalnih predmeta u mezolitu i neolitu i o počecima metalurgije: Craddock 1995, 1 ff; Schoop 1995, 13 ff; Özdogan/Özdogan 1999, 13 ff; Pernicka 1990, 21 ff; Pernicka u. a. 1997, 43-48; Strahm/Hauptmann 2009, 116 ff.

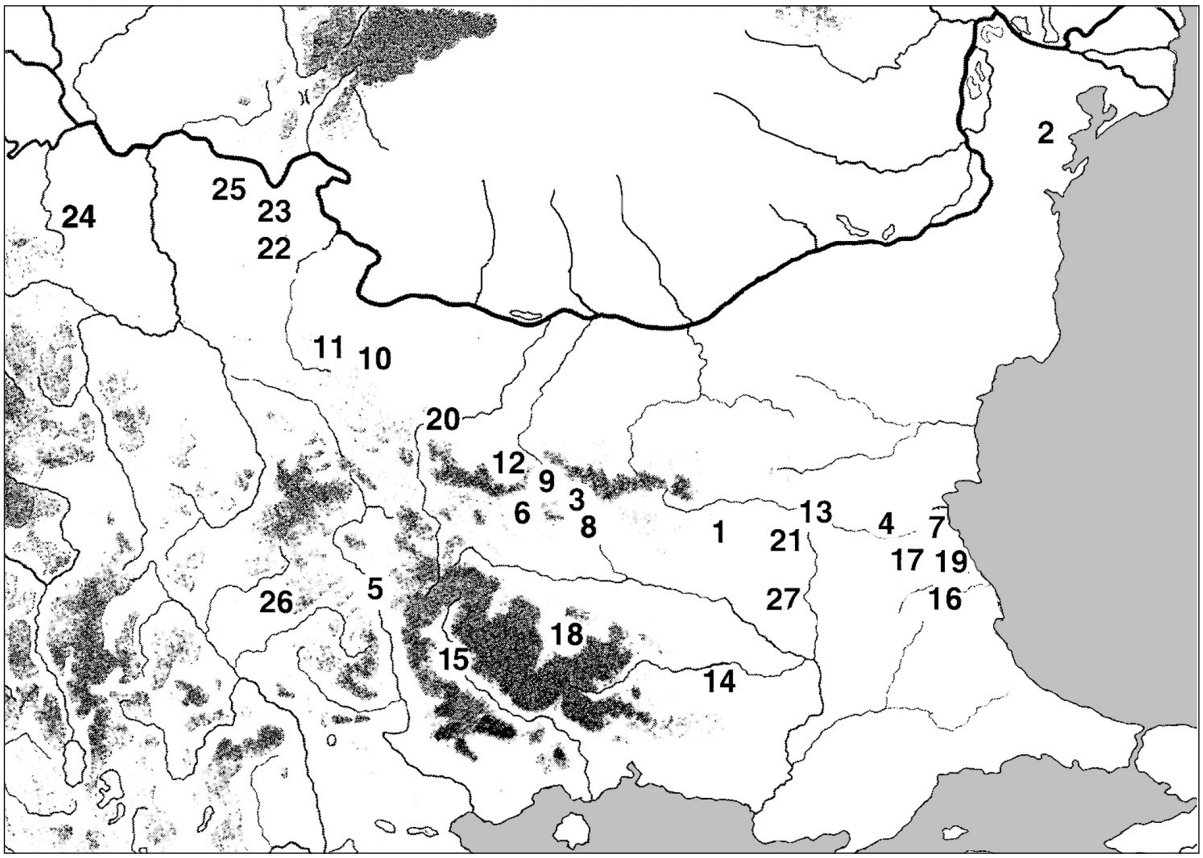

Sl. 1: *Ležišta bakarne rude na području srednjeg i istočnog Balkana* (po Pernicka u. a. 1997, Fig. 14)
1 *Ai Bunar;* 2 *Altin Tepe;* 3 *Assarel;* 4 *Bakadžik;* 5 *Boboševo;* 6 *Radka;* 7 *Burgas;* 8 *Car Assen;* 9 *Čelopeč;* 10 *Čiprovci;* 11 *Čuprene;* 12 *Elacite;* 13 *Gorno Aleksandrovo;* 14 *Madžarovo, Popsko;* 15 *Skrebatno;* 16 *Malko Tărnovo, Strandža, Ikiztepe;* 17 *Medni Rid, Rosen, Zidarovo;* 18 *Mihalkovo;* 19 *Kiten;* 20 *Plakalnica;* 21 *Prohorovo;* 22 *Bor;* 23 *Rudna Glava;* 24 *Rudnik;* 25 *Majdanpek;* 26 *Zletovo;* 27 *Ustrem.*

1. Faktor klima

Istraživanja pokazuju da u dosadašnjem toku holocena klima nije bila stabilna, nego su se stalno smjenjivala topla i hladna, kao i vlažna i suva razdoblja. Sa tim su povezane i stalne promjene vodostaja u Crnom moru, tj. česte smjene transgresivnih i regresivnih faza, što je imalo veliki uticaj na cjelokupni kulturni razvoj ovog dijela Evrope. Pri tom je važno naglasiti da je Crnomorski basen bio često izolovan od Mediterana i da pokazuje znatnu autonomiju razvoja u odnosu na svjetski okean. Tokom kasnog Atlantika (5000-3800 BC), a to vrijeme nas ovdje najviše interesuje, nivo vode u Crnom moru bio je oko 2-6 m niži od današnjeg. To znači da je životni prostor bio mnogo veći nego danas i da je jedan njegov dio naknadno potopljen. Mora se računati da je sa tim potopljenim kopnom izgubljen i dio arheološke supstance na istoku Balkana i posebno oko delte Dunava, čije tlo je i danas podložno promjenama uslovljenim dinamikom mora i rijeke.[9] U jugoistočnoj Evropi je tada bila vlažna i topla klima sa prosječnim temperaturama do 3°C iznad današnje. Takvi prirodni uslovi dobro su pogodovali zemljoradnji i drugim stacioniranim formama privrede.[10]

2. Faktor resursi

Za ranu metalurgiju bakra od presudnog značaja je bilo postojanje sljedećih rudnih zona na području srednjeg i istočnog Balkana:[11] 1. Istočna Srbija sa rudnim ležištima Bor, Rudnik, Majdanpek i Rudna Glava koja su, kako je arheološki dokazano, bila korištena u 5. milenijumu (Sl. 1: 22-25); 2. Planina Balkan, odnosno Srednjogorje

[9] Todorova 1998, 69; Govedarica 2004, 23 ff.
[10] Todorova 1998, 66; Govedarica 2004a 9 ff. i tamo navedena dalja literatura.
[11] Pernicka et al. 1997, 83 ff.

Sl. 2. *Tell-naselje Pietrele* (okrug Giurgiu, Muntenija, Rumunija, foto S. Hansen)

u srednjoj Bugarskoj, sa Aj Bunarom i ležištima oko Burgasa koja su bila korištena već od faze Karanovo V (Sl. 1: 1, 3, 5, 7-13, 16, 17, 19-21, 27); 3. Rodopi u jugozapadnoj Bugarskoj (Sl. 1: 5, 14, 15, 18, 26) sa rudnim ležištima koja su vjerovatno bila korištena u bakarnom dobu (do sada su dokazani samo kopovi iz rimskog perioda).

Kod svih tih rudnika radi se o nalazištima oksidne rude koja je relativno lako pristupačna. Osim toga, brojnost rudnih ležišta, čiji su se tragovi očuvali do naših dana, ukazuje na to da se u ovoj fazi metalurgije može računati i sa velikom količinom površinskih nalaza, odnosno samorodnog bakra ("gediegenes Kupfer") koga su rani metalurzi bez sumnje rado koristili.

3. Faktor tehnologija

Osim kopanja rude i potrage za samorodnim bakrom, metalurgija bakra obuhvata nekoliko daljih tehnoloških faza:[12] topljenje, livenje, iskucavanje i pravljenje kalupa. Prva značajna pirotehnička iskustva čovjek je stekao u kontekstu proizvodnje keramike koja u znatnoj mjeri prethodi počecima metalurgije. Može se uzeti da je masovnoj proizvodnji metala prethodilo dugo eksperimentisanje i skupljanje iskustva u vrijeme neolita. Pravljenje kalupa od gline i kamena takođe spada u neolitsko nasljedstvo. Uzima se da su prvi proizvodi od bakra bili kovani, mada se pojedinačni predmeti od livenog, vjerovatno samorodnog bakra, susreću već u fazi Karanovo V (sjekira iz Marice, dlijeto iz Drame).[13] Metalurške analize pokazuju da su u fazi Karanovo VI rađeni i kovani i liveni predmeti te se može poći od toga da je tehnologija dobijanja i obrade metala na istočnobalkanskom prostoru bila već polovinom 5. milenijuma pr. n. e. u cjelini zaokružena.[14]

4. Faktor tržište

Na balkansko-karpatskom području postojala je tokom 5. milenijuma pr. n. e. veoma razvijena naseobinska mreža koja je obuhvatala brojna tell-naselja, naseobine u dolinama rijeka i na uzvisini, kao i palafite. Posebno karakteristična su tell-naselja koja u to vrijeme dostižu svoj zenit (Sl. 2).[15] Samo na donjem Dunavu i u istočnom Balkanu u drugoj polovini ovog milenijuma postojalo je na

[12] Više o tome: Craddock 1995, 122 ff.

[13] Ebd. 69, Fig. 9, 12. Moesta 1989, 107 ff. Taf. 38, 1-3.

[14] Craddock 1995, 118 ff.

[15] Kraus 2010, 125 ff.

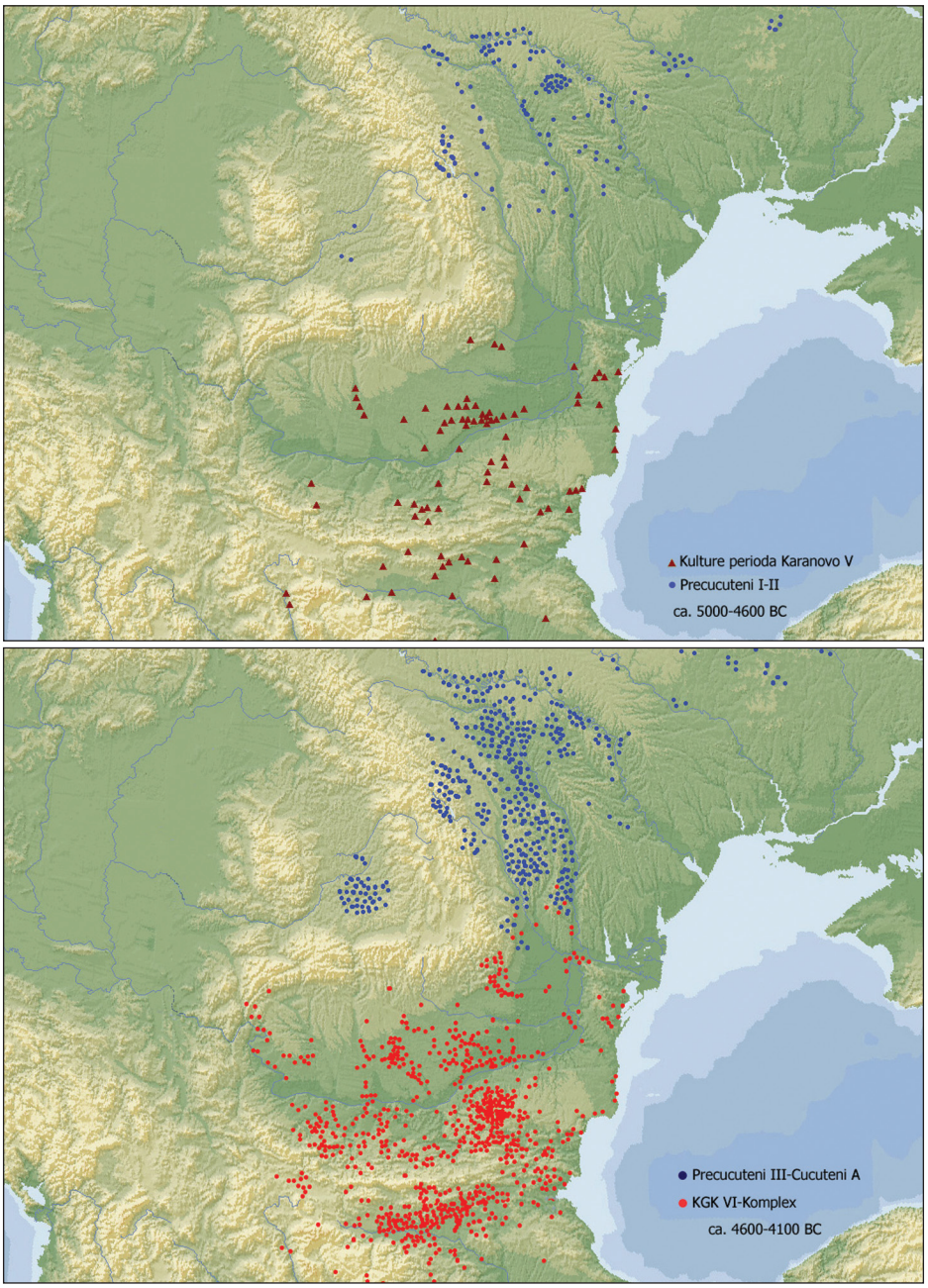

Sl. 3. *Populaciona eksplozija na balkansko-karpatskom području: odnos količine arheoloških nalazišta u prvoj i drugoj polovini* 5. *milenijuma pr. n. e. jasno ukazuje na snažan porast stanovništva u klimatskom optimumu kasnog atlantika* (po Govedarica/Manzura 2011)

stotine takvih naselja, što je i razumljivo s obzirom na enormno povećanje stanovništva do koga je došlo u ovom razdoblju. Naime, utvrđeno je da je odnos stanovništva u prvoj i drugoj polovini 5. milenijuma (Karanovo V i VI na istočnom Balkanu; Präcucuteni i Cucuteni A, na području između istočnih Karpata i Dnjestra) iznosio 1:10.[16] Taj nagli porast broja stanovnika koji se u nauci često označava kao „populaciona eksplozija" bez sumnje je za posljedicu imao odgovarajuće povećanje potrebe za konzumacijom svih oblika raspoložive materijalne produkcije (Sl. 3).[17]

[16] Manzura 2000, 273-276.

[17] Todorova 1993, 77-78; Govedarica 2004, 22 ff.

IV. Kulturni centri bakarnog doba

Ako izuzmemo dugotrajnu fazu eksperimentisanja sa rudom i samorodnim bakrom koja na bliskom istoku bez osjetnih znakova tehnološkog napretka traje od mezolita i prekeramičkog neolita, prvu pojavu metalurgije koja bi označavala i početak novog kulturno-istorijskog razdoblja susrećemo tek na prelazu iz 6. u 5. milenij pr. n. e. i to na prostoru jugoistočne Evrope. Tačnije, radi se o prostoru srednjeg i istočnog Balkana, od donjeg Dunava do Egeja i od linije Južna Morava-Struma do Crnog Mora. To je područje na kom međusobno preplitanje i djelovanje prethodno navedenih faktora najviše dolazi do izražaja. Ovdje su nastale i najsnažnije bakarnodobne zajednice kao Vinča D, Karanovo V i VI, Gumelnița A1-A2 i Varna, koje prema radiokarbon hronologiji obuhvataju veći dio 5. milenijuma BC.

U arheološkoj periodizaciji ovo vremensko razdoblje se različito determiniše. Prema karpatsko-balkanskoj hronologiji prva polovina 5. milenijuma bi pripadala kasnom neolitu, dok bi druga polovina ovog hiljadulјeća odgovarala ranom eneolitu, odnosno bakarnom dobu.[18] Međutim, po periodizaciji praistorije istočnog Balkana najveći dio 5. milenijuma pripada bakarnom dobu, čiji razvoj u cjelini ostaje u okvirima tog milenijuma.[19] Mada kriterijumi za označavanje početka bakarnog doba još nisu u dovoljnoj mjeri precizirani,[20] sva nova istraživanja govore u prilog ovom drugom stanovištu.[21]

Već na startu bakarnog doba, početkom, a naročito od sredine 5. milenijuma, na tom području su u svim sferama profanog i duhovnog života, počev od metalurgije, preko zanata i trgovine, do društvene diferencijacije i pogrebnog rituala, vidljivi novi razvojni impulsi (Sl. 4-8).

Nastanak nove socijalne strukture i druge inovacije bakarnog doba mogu se dobro ilustrovati na primjeru kulture Varna (4700-4200 BC).[22] Pri tom je posebno upečatljivo društveno raslojavanje koje se tokom čitavog trajanja ove kulture kontinuirano odvija. Grob 3 jednog muškarca iz male nekropole Varna II sadržavao je simbole moći (skiptar, sjekira), oružje, bogati nakit i kultne predmete. To sve ukazuje da je sahranjeni bio neka vodeća ličnost u svojoj zajednici.[23] Datiranje tog groba u fazu prelaza Karanovo V-VI,[24] odnosno na početak kulture Varna (ca. 4700 BC) pokazuje da je socijalno raslojavanje u istočnom Balkanu došlo do izražaja već u starijim fazama bakarnog doba. Dalji razvoj ovog procesa može se dobro pratiti u velikim nekropolama Varna I i Durankulak (4600-4200 BC),

Sl. 4. *Novi ideali – nova estetika: koštana statueta iz bakarnodobnog sloja naselja u Pietrele* (po Hansen u. a. 2006, Abb. 85)

[18] Govedarica 2004, 52-53.

[19] Govedarica 2004, 52-53; Boyadziev 1995, 167-174.

[20] Kritičan stav o mjerilima koja označavaju početak bakarnog doba na istočnom Balkanu iznosi R. Kraus (Kraus 2010, 125-127).

[21] Naročito novi podaci iz okvira kultura Vinča, Varna i Gumelnița: Borić 2009, 209 ff; Hansen 2011, 62 ff. Diskusija o tome Govedarica 2009, 60 ff.

[22] Ovdje se misli na sveukupni razvoj kulture Varna, a tome odgovaraju i novi radiokarbon datumi iz nekropola Varna I i Durankulak, vidi Higham et al. 2007, 652-653; Bojadžiev 2002, 67 ff.

[23] Up. Ivanov 1978, 81 ff.

[24] Ebd. 89-90.

Sl. 5. *Moć, bogatstvo, luksuz i poslije smrti: grob* 43 *iz nekropole Varna* I, *Bugarska* (po Fol/Lichardus 1988, Abb. 24)

Sl. 6. *Dio luksuzne opreme kenotafa* (?)*: grob* 1 *iz nekropole Varna* I, *Bugarska* (po Fol/Lichardus 1988)

koje sadrže grobove različitih društvenih slojeva i grupacija iz okvira varnanske zajednice.[25] Nova bakarnodobna hijerarhija najbolje se odražava u poznatoj nekropoli Varna I. Centralni dio nekropole bio je rezervisan za vodeće ličnosti, kao što je pokojnik iz groba 43 (Sl. 5), a tu su nađeni i veoma bogato opremljeni simbolični grobovi koji su očigledno bili namijenjeni osobama sličnog visokog ranga (Sl. 6). Na širem prostoru nekropole često se susreću siromašniji grobovi u kojima su sahranjivani manje značajniji pripadnici te zajednice.[26] Situacija u kulturi Varna može se smatrati oglednim primjerom socijalnog razvoja koji se odvijao u bakarnom dobu istočnog Balkana. Tom jezgru pripadaju i kulture Gumelniţa A u donjem Podunavlju, Karanovo V-VI u srednjoj Bugarskoj, kao i kultura Vinča D u istočnoj Srbiji. Vinčansko naselje u Pločniku postalo je značajan metalurški i kulturni centar već na samom početku bakarnog doba. O tome svjedoče brojne sjekire, dlijeta i drugi bakarni nalazi koji su se, prema novim datiranjima vinčanskih naselja u Belovodama i Pločniku, mogli pojaviti već u zadnjim vijekovima 6. milenijuma (Sl. 7).[27] Gusta mreža tell-naselja potvrđuje postojanje jednog dobro organizovanog i funkcionalnog sistema socijalnih i privrednih odnosa, a naselje kulture Varna u Durankulaku na zapadnoj obali Crnog mora bilo je već razvijena aglomeracija sa urbanim elementima (Sl. 8).[28] Pri svemu tome je bitno naglasiti da se ovdje u cjelini radi o lokalnom razvoju i autohtonom fenomenu koji nije imao uzore u drugim kulturama i sredinama.[29]

Paralelno sa tim istočnobalkanskim jezgrom i dobrim dijelom pod njegovim uticajem došlo je do intenzivnog razvoja u susjednom području između istočnih Karpata i Dnjestra. Tamo je nastala kultura Precucuteni-Cucuteni A / Tripolje A-B1 koja se razvila u važan sekundarni centar rane metalurgije (Sl. 9).[30] Kulturne grupe iz ovih susjednih područja bile su čvrsto povezane međusobnim komunikacijama, a većina važnih impulsa pristizala je iz istočnobalkanskog jezgra. Brojne materijalne i socijalne inovacije omogućile su dotada nezamislivo poboljšanje opšteg stan-

[25] Todorova 2002, 268 ff.

[26] Up. Ivanov 1988, 183 ff; Renfrew 1982a, 123-124.

[27] Šljivar et al. 2006, 252 ff; Borić 2009, 207-214.

[28] Hansen/Toderaş 2010, 88 ff. O organizaciji i značaju balkanskih tell-naselja Hansen 2011, 68-70.

[29] Dugo vremena se smatralo da je bakarno doba nastalo na prostoru istočne Anadolije, gdje je eksperimentisanje sa rudama i samorodnim bakrom najranije otpočelo. No, prema dosadašnjim saznanjima, metalurgija bakra koja podrazumijeva sistematsko kopanje i obradu rude, u Anadoliji nije postojala prije polovine 5. milenijuma BC. Vidi: Ottaway 1994, 87.

[30] Up. Chernykh 1992, 48-53.

darda i pospješile porast stanovništva. Rezultat toga je snažna ekspanzivnost koja se osjeća kako u lokalnim tako i u transregionalnim okvirima. To je naročito izraženo u širenju kulture Cucuteni iz istočnokarpatskog područja ka Dnjepru, kao i u istočnobalkanskim elementima na prostoru Panonije, na zapadnom Balkanu i šire. Taj, za ondašnje prilike visoko razvijeni kulturni krug sa istoka jugoistočne Evrope, u suštini je bio ishodište svih kulturnih manifestacija koje obilježavaju novi razvojni stadijum koga smo u jednoj prethodnoj studiji označili terminom klasično bakarno doba (eigentliches Äneolithikum).[31]

V. Centar i periferija: pitanje širenje i recepcije bakarnodobnog kulturnog sistema na prostorima izvan njegovog primarnog područja

Kulturni uticaji s prethodno označenog primarnog područja bakarnog doba primjetni su u širim evropskim okvirima, kako u materijalnoj tako i u duhovnoj sferi. Ipak, taj uticaj je bio različitog intenziteta, što je zavisilo od prostorne distance i komunikacija, prirodnih preduslova u lokalnim ovirima, kao i od nivoa spremnosti određenih zajednica da prihvate materijalne i socijalne promjene koje taj novi sistem donosi. Najviše uticaja iz okvira ovoga kruga vidljivo je na području istočne Panonije i Karpatskog basena. U grobovima kulture Tiszapolgár prilagane su sjekire-čekići tipa Pločnik, Čoka i Vidra (Grupa Lučky) koje su bile importovane kao gotovi proizvod, ili su rađene lokalno od uvezenih bakrenih poluga.[32] U kulturi Bodrogkeresztúr (ca. 4300-4050 BC),[33] koja odgovara završnoj fazi balkansko-karpatskog bakarnog doba, čini se da je tehnologija metalurgije u potpunosti osvojena, te se najkasnije u toj fazi Karpatski bazen u punoj mjeri uključuje u primarni krug bakarnog doba.

Veoma zanimljivu situaciju susrećemo u stepama sjevernog Crnog mora. To područje je tokom petog milenija potpalo pod snažan uticaj balkansko-karpatskih kultura, tako da balkanski bakar stiže sve do Volge.[34] Bitan impuls tom razvoju dali su kontakti i razmjena između stepskih nomada i bakarnodobskih kultura do koje je došlo na zapadnom rubu stepskog područja.[35] To je dovelo do socijalnog raslojavanja i do formiranja sloja tzv. stepske elite (Grupa "Zepterträger"; Sl. 10).[36] Mada se ne može govoriti o punoj integraciji stepskog područja u socio-ekonomski sistem balkansko-karpaskog eneolita, u 5. milenijumu je ovdje došlo do osjetnog slabljenja mezolitske i neolitske tradicije i do određenog društvenog raslojavanja. Moguće je da su stepske zajednice s područja Dnjepra i Volge bile u stanju da same izlivaju nakit i druge jednostavnije predmeta od uvezenog balkanskog bakra.[37]

Sasvim drugačija je slika u ostalim dijelovima Evrope. Posebno iznenađuje činjenica da je stepen odnosa bakarnodobskog kulturnog kruga

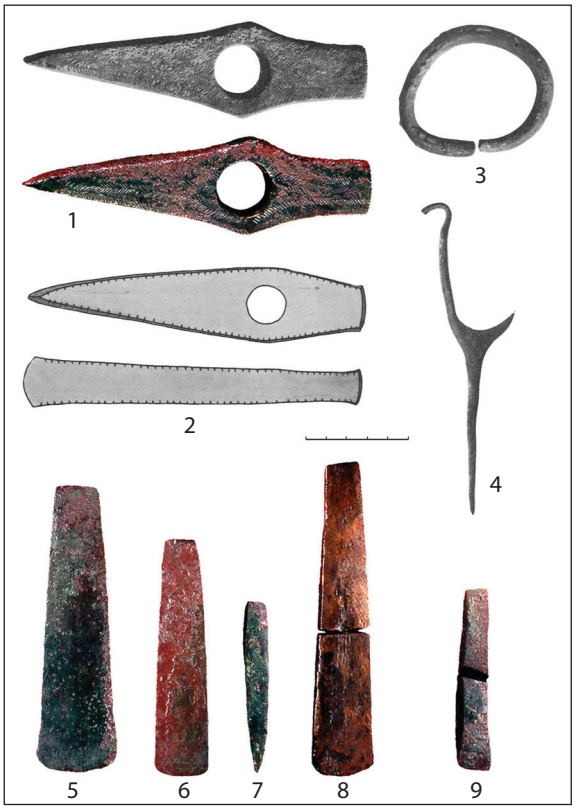

Sl. 7. *Dio metalnih nalaza iz bakarnodobnog naselja u Pločniku, Srbija* (crteži po Jovanović 1979, foto K. F. Rittershofer)

[31] Govedarica 2004, 52.
[32] Govedarica 2001, 153 ff. i tamo navedena dalja literatura.
[33] Csányi et al. 2010, 263.
[34] Agapov et al. 1990, passim.
[35] O tome: Govedarica/Manzura 2011, 45 ff.
[36] Govedarica 2004, 251 ff.
[37] Više o karakteristikama ovog procesa vidi: Govedarica/Manzura 2011, 46-51.

Sl. 8. *Naselje kulture Varna u Durankulaku, okrug Dobrič, Bugarska* (po Todorova 2002, Abb. 1).

sa područjima jugoistočne Evrope koja se nalaze neposredno zapadno i južno od ovog izvorišnog prostora bio na jednom kulturno-istorijski jedva primjetnom nivou. Na zapadnom Balkanu se bakarni predmeti susreću pojedinačno, kao slučajni nalazi ili kao izolovane ostave na tradicionalnom prostoru neolitskih kultura Sopot, Butmir i Hvar-Lisičići. Uglavnom su u pitanju sjekire istočnobalkanskog ili karpatskog porijekla. Ti metalni produkti svjedoče o kontaktima niskog intenziteta koji su se vjerovatno odvijali preko više posrednika i koji nisu ostvarili znatniji uticaj u kulturnom i društvenom poretku tih zajednica. U lokalnim okvirima oni su očigledno funkcionisali kao paradni i skupi import iz udaljenih područja.[38] Koliko je čvrst i duboko ukorijenjen bio neolitski sistem na zapadnom Balkanu pokazuje primjer kulture Hvar-Lisičići, na čijem području, bez obzira na kontakte sa bakarnodobnim kulturama (import bakarnih sjekira, određene promjene u keramičkoj tipologiji),[39] integralna neolitska tradicija traje sve do pojave legiranja bakra sa arsenom i kalajom koje na ovo tle stiže sa kasnom Vučedolskom kulturom oko, ili neposredno poslije 3000. pr. n. e. i koje po svim relevantnim mjerilima predstavlja početak bronzanog doba.[40]

Prema tome, može se reći da bakarno doba na jadranskom području, a vjerovatno i na širem prostoru zapadnog Balkana, nije uopšte ni postojalo kao odijeljeno kulturno-istorijsko razdoblje. Tradicionalna periodizacija praistorije ovog područja koja postulira postojanje ovakvog perioda izvedena je na osnovu pojedinačnog importa i određenih tipoloških konkordanci u keramičkoj produkciji. Ona nema povrde u ostalim vidovima arheoloških izvora. Naime, svi tehnološki i socijalni elementi (način stanovanja, privreda, kult, sahranjivanje i dr.) i najveći dio materijalne produkcije u potpunosti odgovaraju neolitskoj tradiciji ovoga područja. Imajući to u vidu, po-

[38] Kako pokazuje ostava Stabanj kod Biograda, u kojoj se sjekira tipa Čoka nalazi zajedno sa tipološki mnogo mlađom formom Jászladány (Žeravica 1992, 7), neki tipovi istočnobalkanskih metalnih predmeta bili su u jadranskom zaleđu mnogo duže u upotrebi nego u njihovom izvornom području. To upućuje na ritualnu vrijednost tih predmeta koja se mogla prenositi tokom više generacija.

[39] Pojava kanelovane keramike (Marijanović 2003, 87 ff). Više o neolitu Jadranskog područja: Batović 1979, 473 ff.

[40] Up. Baković/Govedarica 2009, 16 f.

Sl. 9. *Metalni proizvodi kulture Cucuteni A: ostava Brad, okrug Bacau, Rumunija:* (foto B. Govedarica)

staje jasno da postojeće periodizacije ne dotiču suštinu kulturno-istorijskog razvoja, jer se pod okvire ovako definisanog bakarnog doba podvode čiste neolitske kulture koje su samo hronološki djelimično paralelne balkansko-karpatskim bakarnom dobu. Dakle eneolita, odnosno bakarnog doba ovdje nije bilo, a osnovnu prepreku širenju tog novog kulturnog i socijalnog sistema činila je inertnost lokalnog neolitskog substrata, tj. nedostatak motivacije ili sposobnosti za prihvatanje kompleksnih tehnoloških inovacija koje bakarno doba sa sobom nosi.

Sličnu situaciju susrećemo i u panonskoj Transdanubiji tokom 5. milenijuma, odnosno u vrijeme balkanskog bakarnog doba. Iako je druga polovina tog milenijuma po mađarskoj hronologiji pripisana ovom novom kulturnom stadijumu, tamo u to vrijeme egzistira neolitska kultura tipa Lengyel III.[41] Činjenica je da se do pred kraj 5. milenijuma u Transdanubiji i na istočnoalpskom prostoru metalni nalazi tipični za karpatsko-balkansko bakarno doba susreću samo pojedinačno,[42] a do evidentnije eneolitizacije tog prostora dolazi tek pod uticajem istočnopanonske

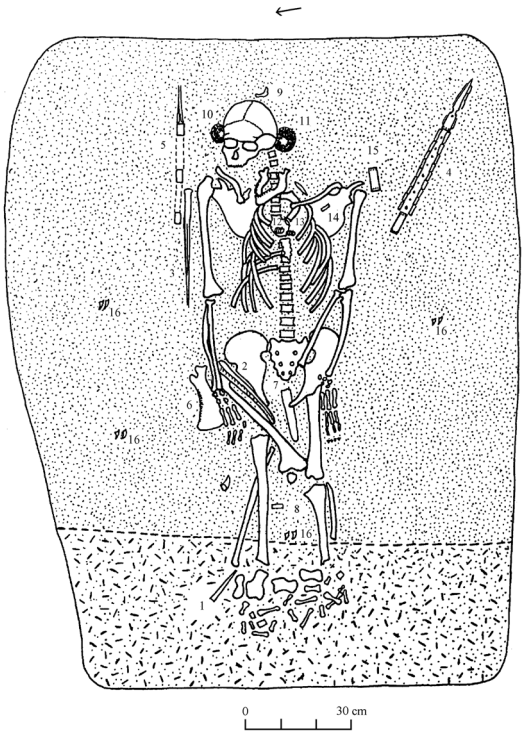

Sl. 10. *Bogata sahrana vodeće ličnosti: Grob* 4 *iz Giurgiulești, okrug Vulcanești, Moldavija* (po Govedarica 2004, Abb. 20) 1. *Šiljak od roga (vrh koplja?);* 2. *kremeni bodež;* 3. *bodež od bakra;* 4. *kompozitni mač (drvo, kost, kremen);* 5. *„komandni štap"- skiptar od drveta sa zlatnom oplatom;* 6. *jagnjeća scapula sa* 40 *rubnih zareza;* 7. *polirani predmet od roga – simbolični falus;* 8. *koštana pločica;* 9. *riblje peraje – ukras paradne kape;* 10-11. *sljepoočničarke od spiralnih nizova perli;* 12-13. *dva spiralna obruča od zlata;* 14. *polirana perla od školjke;* 15. *polovina koštane drške;* 16. *četiri jagnjeća papka (ostaci pokrova od jagnječeg krzna).*

kulture Bordogkeresztúr u vrijeme kulture Balaton-Lasinja, oko 4300/4050 pr. n. e.[43]

Južni Balkan, tj. zapadna Makedonija, Albanija i kontinentalna Grčka, ne pokazuju nikakve promjene u socio-kulturnom razvoju koje bi ih mogle uvesti u krug klasičnog bakarnog doba. U to vrijeme u Grčkoj se razvijaju kulture Dimini IC/Otzaki i rani Rachmani koji su u arheološkoj literaturi kulturno-istorijski različito determinisane. Najčešće se govori o fazi I/II kasnog neo-

[41] Prema mađarskoj periodizaciji kultura Lengyel obuhvata tri razvojne faze, od kojih zadnja predstavlja rano bakarno doba panonske Transdanubije (Kalicz 1993, 312 f.). U Slovačkoj je razvoj ove kulture podijeljen na četiri faze. Faza III, koja bi hronološki odgovarala ranom bakarnom dobu u Mađarskoj, tamo je poznata kao grupa Brodzany-Nitra. Faza Lengyel IV, koja se označava kao grupa Ludanice, odgovara kulturama Balaton-Lasinja I i Bodrogkeresztúr A, odnosno ranijoj etapi srednjeg bakarnog doba u Mađarskoj (Pavúk 1993, 367 f; Bánffy 2000, 63 ff)

[42] Sjekira tipa Pločnik iz Lókúta, bakarni nakit iz Zengővárkony i Mórágy-Tűzkődomb (Govedarica 2001, 155; Ecsedy 1990, 216 Abb. 3,3; Zalai-Gál 1996 Abb. 7,1-3).

[43] Radi se o novoj dataciji kulture Bodrogkeresztúr (Csányi et al. 2010, 263), što ujedno upućuje na potrebu adekvatnog vremenskog opredjeljenja i transdanubijske kulture Balaton-Lasinja. Za prethodna opredjeljenja ove kulture up. Kalicz 1991, 347 ff.

lita, a ponekad o starijem halkolitu ili završnom neolitu.[44] U svakom slučaju metal je u ovom razdoblju tamo još uvijek rijetka i prilično egzotična pojava. Jedini izuzetak su naselja Sitagroi u Dikili Tash u grčkoj Makedoniji gdje su nađena 24 bakarna predmeta. Tri male perle i dva amorfna komada bakra datirana su u srednji neolit (faza Dikili Tash I/ Sitagroi II – 5200–4600 v. Chr.).[45] Najviše bakarnih nalaza potiče iz narednog Dikili Tash II/Sitagroi III razdoblja (11 nalaza iz Sitagroi i devet iz Dikili Tash).[46] Taj period je okarakterisan kao kasnoneolitski, odnosno ranohalkolitski. Na osnovu apsolutne hronologije naselja Sitagroi datira se u razdoblje od 4600–3500 pr. n. E.,[47] što upućuje na to da je samo starija polovina te faze istovremena sa karpatsko-balkanskim bakarnim dobom. Kod spomenutih bakarnih predmeta radi se uglavnom o ukrasnima iglama i perlama, odnosno o sitnim nalazima koji imaju brojne paralele u nekropolama Varna I i Durankulak i u drugim bakarnodobskim nalazištima istočnobalkanskog područja.[48] To ne bi trebalo da iznenađuje s obzirom da se Sitagroi i Dikili Tash nalaze u neposrednom susjedstvu rodopskih rudnika i istočnobalkanskih kulturnih središta. Od daljih bakarnih nalaza iz Grčke vrijedni spomena su dlijeto iz Pevkakije,[49] te sjekira tipa Gumelnița i zlatni privjesak iz Seskla u Tesaliji koji se tamo pojavljuju kao pojedinačni i izolovani metalni proizvodi.[50]

Ako izuzmemo perle i komade bakra iz srednjoneolitske faze Dikili Tasha i Sitagroi, koji odgovaraju eksperimentalnim produktima i koji bi prema tome mogli biti izrađeni od lokalnog materijala, nema nikakvih drugih nagovještaja autohtone metalurške djelatnosti u Grčkoj 5. milenija.[51] Mada još nisu obavljene odgovarajuće metalurške analize, u nauci se ti nalazi uglavnom smatraju importom s područja Anadolije, ili iz Balkana.[52] Tipološke karakteristike tih nalaza i blizina kulturnih centara istočnobalkanskog bakarnog doba jasno govore u prilog ovoj drugoj pretpostavci.

U svakom slučaju, metode definisanja halkolitskog perioda u Grčkoj su ostale nejasne. Čini se da je ovdje došlo do nekritičkog poistovjećenja kategorija vremenski i kulturni period, jer se u cjelini pokazuje da je grčko kopno u vrijeme karpatsko-balkanskog bakarnog doba bilo još uvijek na neolitskom stadijumu razvoja. Tek u narednom, ranoheladskom periodu, metalurgija u Grčkoj dobija na značaju toliko da bi mogla pokrenuti sociokulturne promjene koje su dovele do nestanka neolita. No, ovdje je u pitanju naprednija tehnologija koja podrazumijeva legiranje i poboljšanje kvaliteta metala i koja već spada u bronzano doba.

Sličan slijed razvoja može se pretpostaviti i za područje današnje Albanije, mada se u arheološkoj praksi i tamo izdvaja jedno nedovoljno jasno definisano bakarno doba. Izgleda da se i u Albaniji hronološka ekvivalencija lokalnog razvoja i ranih metalurških kultura istočnog Balkana uzima kao dovoljan argument za definisanje novog perioda koji se i ovdje, kao u Grčkoj, naziva halkolitikum. Rani halkolit (faza Burimas) zasniva se na dosta nesigurnoj stratigrafiji (Burimas II, Katundas IV, Gradec I, Kamnik I/ II) i na keramičkoj tipologiji koja pokazuje dosta širok spektrum formi i ukrasa.[53] Od bakarnih nalaza poznato je samo dlijeto iz Kamnika, čiji stratigrafski položaj nije siguran.[54] Četiri sjekire i sitni nalazi iz naselja Maliq II bi prema albanskoj hronologiji pripadali srednjem halkolitu.[55] Samo spomenuto dlijeto iz Kamnika zaista upućuje na vremenski sinhronizam faze Burimas sa kulturama Gumelnița A2, Karanovo VI i Varna, pri čemu bi to bila jedina veza sa ovim kulturnim krugom. Svi drugi elementi od načina stanovanja, preko privrednog sistema, do kulta sahranjivanja, ne pokazuju nikakve promjene u odnosu na kasnoneolitsku kulturu Maliq I, što ukazuje na dalji neporemećeni razvoj lokalnog neolita tokom 5. milenija. Isti zaključak važi i za odgo-

[44] Alram-Stern 1996, 95 f, 100.
[45] Séfériadès 1992, 115; Renfrew/Slater 2003, 302 ff. Fig. 8. 1. a.
[46] Renfrew/Slater 2003, 302 ff. Abb. 8, 1. b-g; Séfériadès 1992, 15 f.
[47] Demoul 2004, 103 ff.
[48] Renfrew/Slater 2003, 302 Abb. 8, 1. b-g; Todorova/Vajsov 2001, T. 8; 9; 14 u. passim.
[49] Renfrew 1973, Abb. 125.
[50] Buchholz/Karageorghis 1973, 52 Abb. 22, 561; Theocharis 1973, Abb. 287. Ovdje uzimamo samo nalaze iz sigurnog arheološkog konteksta.
[51] Mcgeehan-Liritzis 1983, 156-158; Mcgeehan-Liritzis/ Gale 1988, 215 ff.
[52] Ebd.
[53] Korkuti 1991, 203 ff.
[54] Ebd. 221-223, Tab. 75, 10.
[55] Ebd. Tab. 95, 19-26. Kultura Maliq II je opredijeljena u srednji halkolit Albanije (up. ebd. 216 ff.).

varajući horizont Šuplevec-Bakarno Gumno u susjednoj zapadnoj Makedoniji.[56]

Metodološke nedosljednosti slične onima u Grčkoj i Albaniji evidentne su u Italiji, gdje je bakarno doba takođe definisano na jedan nedovoljno transparentan način. To se odnosi već na pitanje početka i kulturno-istorijskog značenja tog novog perioda, pri čemu je posebno upadljiv nedostatak mjerila za razlikovanje kulture kasnog neolita i narednog eneolita. Tako se smjena ta dva razdoblja na Apeninskom poluostrvu datira u širokom vremenskom razdoblju od 4000. do 3400. pr. n. e.[57] Dosljedno tome, egzistencija tog novog razdoblja bi u Italiji padala tek u vrijeme nakon karpatsko-balkanskog bakarnog doba, odnosno u razdoblje koje uglavnom odgovara bronzanom dobu.

Još manje tragova bakarnodobne kulture susrećemo na području sjeverno od Alpa i Karpata, tj. u srednjoj i sjevernoj Evropi. Na velikom prostoru koji se proteže od Karpata do Skandinavije i od Britanskih ostrva do Urala u 5. milenijumu pr. n. e., odnosno u vrijeme balkanskog bakarnog doba poznata je samo par sjekira tipa Pločnik s područja rijeke Odar,[58] dlijeto tipa Gumelnița iz Bülow-a kod Teterow-a u Mecklenburg-Vorpomernu i još neki pojednačni bakarni nalazi iz Skandinavije.[59] Tu se bez sumnje radi o importnim predmetima iz jugoistočne Evrope koji su ovdje pristigli posrednim putem i koji nisu imali nikakvog upliva u lokalnom razvoju. Očigledno je neolit u velikom dijelu srednje i sjeverne Evrope imao veoma snažne korijene i činio funkcionalan sistem koji je bio u stanju da se odupre tim novim impulsima sa jugoistoka evropskog kontinenta.

VI. Zaključak

Osnovna karakteristika bakarnog doba, kao cjelovitog kulturnog i socijalnog sistema koji predstavlja zaseban stadijum u kulturno-istorijskom razvoju praistorijskih zajednica, jest vladanje metalurgijom bakra i time uslovljena zanatska specijalizacija, kao i nastanak stratificiranog društva. U prethodnom tekstu su izneseni argumenti koji pokazuju da je jedno tako definisano kulturno-istorijsko razdoblje postojalo samo u jednom dijelu jugoistočne Evrope tokom 5. milenijuma pr. n. e. Nastanak ovog novog kulturnog stadijuma i njegov razvoj u tim relativno uskim geografskim okvirima uslovljen je nizom prirodnih i socijalnih okolnosti koje se međusobno prožimaju samo na tom prostoru i u navedenom vremenu. Iz svog izvornog područja na istočnom Balkanu novi kulturni sistem se vrlo brzo proširio na područje istočnih Karpata i u međurječje Prut-Dnjestar, a zatim i na prostor Karpatskog bazena na sjeveru i sjeverozapadu. Time je ujedno zaokružena primarna teritorija kulture bakarnog doba.

Sudeći po raspoloživim podacima, recepcija novog kulturnog sistema izvan njegovog primarnog područja nije bila velika, što se može objasniti činjenicom da rana metalurgija bakra nije donijela bitnu ergonomsku prednost u odnosu na do tada poznate sirovine. Proizvodnja bakra je, uz prirodne preduslove, zahtijevala obimno organizaciono i tehnološko preusmjeravanje postojećih zajednica, što je takođe predstavljalo otežavajuću okolnost za uvođenje tog novog socio-ekonomskog sistema. U bližem i daljem susjedstvu uglavnom se susreće pojedinačni import bakarnih prozvoda s ovog područja, ili se nastavlja ekstenzivna obrada samorodnog bakra, što sve nije ostavilo bitnijih posljedica u tradicionalnom autohtonom razvoju. Takva je situacija na zapadnom Balkanu, u Albaniji i u Grčkoj, a po svoj prilici i na širem prostoru Mediterana. Još manje traga kulture bakarnog doba susrećemo u sjevernijim dijelovima kontinenta, gdje je neolitski sistem očigledno bio još uvijek dovoljno jak i funkcionalan da se mogao oduprijeti tim po tradicionalnu ideologiju pogubnim inovacijama. Imajući to u vidu, čini se da je opravdan stav koji je ustaljen u njemačkoj arheologiji i po kome neolit u ovom dijelu Evrope traje sve do 2200. BC, odnosno do početka bronzanog doba po hronologiji P. Reinecke.[60]

Nešto jači uticaj kulture bakarnog doba prisutan je na stepskom području sjevernog Crnog mora. Nomadske grupe sa tog prostora ostvarile su intenzivnu razmjenu sa razvijenim balkanskim kulturama, što je imalo odraza na njihov

[56] Up. Tasić 1995, 265 ff.
[57] Barfield/Montagnari-Kokelj 2000, 12 ff; Grifoni-Cremonesi 2000, 42 ff.; Ingravallo 2000, 53 ff.
[58] Govedarica 2006, 445 ff.
[59] Klassen 2000, 351 Taf. 20, 90 i passim.
[60] Up. Lüning 1996, 233 ff.

materijalni i socijalni razvoj. Uz to je i širenje kulture Cucuteni-Tripolje od Karpata ka području srednjeg Dnjepra doprinijelo slabljenju lokalne mezolitske i neolitske tradicije, što je stepske kulture učinilo otvorenijim za nove impulse. Poznata je činjenica da balkanski bakar stiže sve do Volge, a nije isključeno da su lokalni majstori već bili u stanju da od uvezenog sirovog metala izlivaju neke nakitne predmete.

Kulturni sistem balkanskog bakarnog doba gasi se relativno naglo krajem 5. milenijuma pr. n. e. Tradicionalni centri nestaju, a s njima i masovna metalurška djelatnost. Zavladala je kulturna stagnacija koja je u manjoj ili većoj mjeri primijetna širom kontinenta, ali je najevidentnija u do tada visoko razvijenim oblastima istočnog Balkana i donjeg Dunava. Jedini izuzetak je kultura Cucuteni-Tripolje koja u punoj mjeri egzistira i tokom prve polovine 4. milenijuma, ostvarujući visok nivo razvoja i autentični kulturni izraz koji nema pandana u okvirima tadašnje Evrope, već umnogome podsjeća na protourbane civilizacije s područja Bliskog istoka.

Razlozi ovog naglog nestanka evropskog bakarnog doba nisu u dovoljnoj mjeri jasni. Razarajući ratni pohodi s istoka, poput onih iz kasnijih istorijskih vremena, često su navođeni i kao uzrok propasti bakarnodobne civilizacije. No, oni su se pokazali neprihvatljivim iz prostog razloga što za jedan takav pokret nema nikakvih arheološki održivih potvrda.[61] Sve upućuje na to da uzroke treba tražiti u nekim lokalnim, prirodno ili socijalno motivisanim događajima. Jedna od pretpostavki je da su krajem 5. milenijuma rezerve površinskih oksidnih ruda već bile dosta iscrpljene te je to moglo dovesti do prekida ustaljenog lanca proizvodnje i distribucije bakra, kao i do pucanja kompletnog socijalnog i kulturnog sistema. Nisu isključene ni prirodne kataklizme, kao što je dizanje nivoa mora, u kom slučaju su posebno snažno bila pogođena upravo priobalna područja i nizija donjeg Dunava sa razvijenim centrima kultura Varna i Gumelnița. Arheološki izvori s kraja petog i početka 4. milenija na područjima istočnog Balkana i donjeg Dunava su krajnje oskudni, što ukazuje na period hiatusa i traženje novih kulturnih identiteta (kulture Hotnica, Cernavoda I). Znaci oporavka su na ovom prostoru evidentni od polovine 4. milenija, kada se ovdje pojavljuju prve bronzanodobske kulture (Cernavoda III, Usatovo).

Poslije skoro potpunog nestanka u trajanju od nekih 300-400 godina (4200/4100–3800. BC), bakar ponovo postaje tražena sirovina širom Evrope, mada se u to vrijeme mogao dobijati uglavnom iz teže pristupačnih sulfidnih ruda. No, bakar se sad legira prvo sa arsenom, a zatim sa kalajem, čime otpočinje nova, efektivnija metalurgija i nastaje kvalitetno novo kulturno-istorijsko razdoblje – bronzano doba.

[61] Šire o tome Govedarica 2004 i tamo citirana literatura.

Summary

Where and when did Copper Age exist?

Mastering the metallurgy of cooper and craft specialisation, as well as the emergence of the stratified society, are the basic characteristics of the Cooper Age, as complete cultural and social system which represents separate stage in cultural-historical development of the prehistoric communities.

This article presents arguments which show that this defined cultural-historical period existed only in the area of south Eastern Europe during the 5th Millennium BC. Emergence of such cultural stage and its developments in this relatively narrow geographical frame is conditioned by number of natural and social circumstances which were mutually connected only in this area at this particular time. New cultural system has been spread very fast from its native surrounding to eastern Carpathian area and to area between Prut and Dniester, and after to the Carpathian basin in the Northwest. The primary territory of the Copper Age Culture is defined with this.

Reception of the new cultural system outside its primary territory was not so large, which can be explained by the fact that early copper metallurgy did not bring important ergonomic advantage in comparison to other raw materials known at that time. Except natural conditions, production of copper required large organizational and technological redirection of existing communities, which also represented aggravating circumstance for the introduction of this new social-economical system. In the immediate and distant neighbourhood either mostly individual import of copper products appeared or extensive processing of the native copper is continued which did not leave

important consequences in the traditional autochthonous development. This situation is common for the western Balkans, Albania and Greece, but as it seems also fro the larger Mediterranean area.

We meet even less traces of the Copper Age culture in the northern parts of the continent where obviously Neolithic system was still very strong and functional, so it could persist to all those innovations perilous to the traditional ideology.

Stronger influence of the Copper Age culture existed only at the heath area in the north of Black Sea. Nomadic groups from this area brought out intensive exchange with developed Balkan cultures, which made impact to their material and social development. Expansion of the Cucuteni-Tripolje culture from west to the area of middle Dnieper contributed to attenuation of the local Mesolithic and Neolithic tradition which made heath cultures more open to new impulses. The well known is the fact that Balkan's copper reached the Volga area, and it is not excluded that local craftsmen were able to cast some jewellery objects out of imported metal.

Cultural system of Balkan Copper age disappeared relatively abrupt in the end of 5th millennium BC. Traditional centres disappeared, and with them mass metallurgical activities. Cultural stagnation which is more or less noticeable around the continent overcame, but most evident was in the highly developed areas of eastern Balkan and low Danube. Only exception is Cucuteni-Tripolje culture which fully existed during the first half of the 4th Millennium BC, which generated an authentic cultural expression which has no obverse within the Europe of that time and very much reminds on proto-urban civilisations of Near East.

Reasons for this sudden disappearance of European Copper Age are not quite clear. It is possible that all surface oxide copper reserves were depleted which caused the break of a settled chain of production and distribution. Natural cataclysms like rising the sea level were also not excluded, in which case coastal areas and lower Danube plains with developed centres of Varna and Gumelniţa cultures were particularly affected. Archaeological sources from the end of the 5th Millennium and beginning of the 4th Millennium from the area of Eastern Balkan and lower Danube are quite scanty, which points to the period of hyatus and search for new cultural identities (Hotnica, Cernavoda I cultures). Traces of recovery are visible from the half of the 4th millennium when first Bronze Age cultures emerged (Cernavoda III, Usatovo etc.). After almost complete disappearance which lasted about 300 years, copper again becomes very requested raw material all around Europe, even though it could be made out from the hardly accessible sulphide ore. But, copper was first alloyed with arsenic, and then with tin, by which new effective metallurgy developed and new cultural-historical period – Bronze Age started.

Literatura

Agapov et al. 1990: С. А. Агапов, И. В. Васильев, В. И. Пестрикова, Хвалынский энеолитический могильник. Саратов.

Alram-Stern, E. 1996, Die Ägäische Frühzeit, Band 1. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern. Wien.

Bánffy 2000: Э. Банффи, Юго-Западное Задунавье как посредническая зона. Данные к культурной истории раннего и среднего энеолита в свете последних иссследований. Stratum 2000/2, 63-116.

Baković, M. / Govedarica, B. 2009, Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Godišnjak, Sarajevo 36/XXXVIII 2009, 5-21.

Barfield, L. H. /Montagnari-Kokelj, E. 2000: Л. Х. Барфилд, Э. Монтаньяри Кокели, IV и III тыс. до н. э. в Северной Италий: от позднего неолита к эпохе меди. Stratum 2000/2, 13-39.

Batović, Š. 1979, Jadranska zona. U: Praistorija Jugoslavenskih zemalja II, Neolitsko doba (Sarajevo 1979) 473-634.

Borić, D. 2009, Absolute dating of metallurgical innovations in the Vinča Culture of the Balkans. U: Tobias L. Kienlin/B. Roberts (Hrsg.), Metals and society. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. UPA 169 Bonn 2009, 191-245.

Boyadziev, Y. 1995, Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. U: Prehistoric Bulgaria, (Hrsg.), D. W. Bailey, I. Panayotov, S. Alexandrov, Monographs in World Archaeology 22. Madison, Wisc., 149-192.

Bojadžiev, J. 2002, Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfeld vom Durankulak, U: Todorova, Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, Teil 1. Berlin-Sofia, 67-70.

Buchholz, H. G. / Karageorghis, V. 1973, Prehistoric Greece and Cyprus. Phaidon (London 1973).

Chernykh, E. N. 1992, Ancient Metallurgy in the USSR. Cambridge.

Craddock, P. T. 1995, Early Metal Mining and Production. Edinburgh.

Csányi, M. / Raczky, P. / Tárnoki, J. 2010, Das kupferzeitliche Gräberfeld von Rákóczifalva – Bagi-föld in Ungarn. Das Altertum 55/4 (2010), 241-270.

Černych, E. N. 1991, Frühestes Kupfer in den Steppen- und Waldsteppenkulturen Osteuropas. In: Lichardus 1991 (Hrsg.), 581-592.

Demoul, J. P. 2004, La période III de Sitagri. U: Dikili Tash I, Volume 2 (R. Treuil, Hrsg.). Paris, 103-109.

Ecsedy, I. 1990, On the early Development of Prehistoric Metallurgy in Southern Transdanubia. Godišnjak (Sarajevo) 28/26, 1990, 209-232.

Fol, A. / Lichardus, J. 1988, Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Saarbrücken.

Grifoni-Cremonesi 2000: P. Грифони Кремонези, Энеолит Централной Италий. Stratum 2000/2, 40-52.

Govedarica, B. 2001, Zur Typologie und Chronologie der Axt vom Typ Pločnik. Intern. Arch., St. Honoraria 12 (Festschr. H. Hauptmann), 153-164.

Govedarica, B. 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas. Mainz.

Govedarica, B. 2004a, Oscilacije nivoa Crnog Mora i kulturni razvoj jugoistočne Evrope u vrijeme srednjeg holocena (ca. 6000-3000 BC). Starinar 53-54, 9-21.

Govedarica, B. 2005, Eine Kupferaxt aus Frankfurt/Oder, die Datierungsprobleme des Hortfundes von Carbuna und die Chronologie der Hammeräxte vom Typ Pločnik. Scripta praehistorica, Honoraria 1 (Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu – Dîmboviţa oblata). Trinitas – Iaşi, 445-459.

Govedarica, B. 2006, Keramika cetniskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza. Godišnjak Sarajevo33/XXXV, 95-114.

Govedarica, B. 2009, Zentrum und Peripherie im 5. Jahrtausend v. Chr.: Zur Entstehung und Ausbreitung der europäischen Kupferzeit. U: J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel (izd.), Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.), Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten. PAS 25, Rhaden/Westf. 2009, 60-73.

Govedarica, B. / Manzura, I. 2011, Grundzüge einer kulturgeschichte des nordwestlichen Schwarzmeergebietes im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. U: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (izd.), Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.), globale Entwicklun versus Lokalgeschehen. PAS 27, Rhaden/Westf. 2011, 41-62.

Hansen, S. 2001, Von den Anfängen der prähistorischen Archäologie: Christian Jürgensen Thomsen und das Dreiperiodensystem. Prähistorische Zeitschrift 76, 2001, 10-23.

Hansen, S. 2011, Technische und soziale Innovationen in der ostbalkanischen Kupferzeit. U: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (izd.), Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.), globale Entwicklun versus Lokalgeschehen. PAS 27, Rhaden/Westf. 2011, 62-79.

Hansen, S. / Dragoman, A. / Reingruber, A. / Benecke, N. / Gatsov, N. / Hoppe, T. / Klimscha, F. / Nedelcheva, P. / Song, G. / Wahl, J. 2006, Pietrele – Eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005. Eurasia Antiqua 12, 1-62.

Hansen, S. /Toderaş, M. 2010, Pietrele und die neuen Dimensionen kupferzeitlicher Siedlungen an der unteren Donau. U: Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27. Februar 2007. Hrsg. S. Hansen, Bonn 2010, 85-105.

Higham, T. / Chapman, J. / Svavčev, V. / Gaydarska, B. / Honch, N. / Yordanov, Y. / Dimitrova, B. 2007, New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. Antiquity 81, 207, 640-654.

Ingravallo 2000: Э. Инграваллло, ЭнЭолит Южной Италий. Stratum 2000/2, 53-62.

Ivanov 1978: И. С. Иванов, Раннохалколитни гробове до град Варна. Изв. Народ. муз. Варна 14, 1978, 81-93.

Ivanov, I. S. 1988, Das Gräberfeld von Varna. U: Macht, Herrschaft und Gold. Katalog, Hrsg. J. Lichardus. Saarbrücken, 183-240.

Jovanović, B. 1971, Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije. Beograd.

Kalicz, N. 1991, Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. U: J. Lichardus (Izd.), Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Bonn 1991, 347-388.

Kalicz, N. 1993, Le bassin du Danube moyen, la plaine pannonienne. U: M. Otte, J. Kozłowski 1993 (Izd.), Atlas du Néolithique Européen, Vol. 1, L'Europe Orientale, Etude et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 45. Liège 1993, 285-342.

Kraus, R. 2010, Zur Besiedlungsstruktur der Kupferzeit im wespontischen Raum. U: Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.-27. Februar 2007. Hrsg. S. Hansen, Bonn 2010,125-141.

Keller, F. 1863, Pfahlbauten fünfter Bericht. Mitt. Ant. Ges. Zürich 14, 6, 1863, 1-60.

Klassen, L. 2000, Frühes Kupfer im Norden. Århus

Korkuti, M. 1991, Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien. Mainz.

Lichardus, J. (Hrsg.) 1988, Macht, Herrschaft und Gold. Katalog. Saarbrücken.

Lichardus, J. 1991, Die Kupferzeit als historische Epoche. Ein forschungsgeschichtlicher Überblick. In: Lichardus 1991, 13-34.

Lichardus, J. 1991a, Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung. U: Lichardus 1991, 763-800.

Lüning, J. 1996, Erneute Gedanken zur Benennung der neolithischen Perioden. Germania 74/1, 1996, 233-237.

Manzura 2000: И. В. Манзура, Владеющие скипетрами (I. V. Manzura, Those Who Posses Scepters). Stratum 2000/2, 237-295.

Marijanović, B. 2003, Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini. Mostar 2003.

Mcgeehan-Liritzis, V. 1983, The Relationship between Metalwork, Copper Sources and the Evidence vor Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age. Oxford J. Archaeol. 2/1983, 147-180.

Mcgeehan-Liritzis, V. / Gale, N. H. 1988, Chemical and lead isotope analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age metals. Archaeometry 30, 199-225.

Moesta, H. 1989, Zur Metallurgie des Meißels von Drama, Bericht Röm. Ger. Komm. 70, 1989, 107-118.

Ottaway, B. 1994, Prähistorische Archäometallurgie. Espelkamp 1994.

Özdogan, M. / Özdogan, A. 1999, Archaeological evidence on the early metallurgy at Çayönü Tepesi. U: A. Hauptmann, E. Pernicka, Th. Rehren, Y. Jalcin (Hrsg.), The Beginning of Metallurgy. Der Anschitt Beiheft 9, 1999, 13-22.

Pavúk, J. 1993, La Slovaquie occidentale. U: M. Otte, J. Kozłowski 1993 (Hrsg.), Atlas du Néolithique Européen, Vol. 1, L'Europe Orientale, Etude et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 45. Liège 1993, 361-372.

Pernicka, E. 1990, Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit. Jahrb. RGZM 37/1, 1990, 21-129.

Pernicka, E. / Begemann, F. / Schmitt-Strecker, S. / Todorova, H. / Kuleff, I. 1997, Prehistoric Copper in Bulgaria. Its Composition and Proveniance. Eurasia Antiqua 3, 1997, 41-180.

Pittioni, R. 1950, Historischer Ablauf und urgeschichtliche Terminologie. Anz. Österr. Akad. Wiss. 5, 1950, 57-70.

von Pulszky, F. 1884, Die Kupfer-Zeit in Ungarn. Budapest (Übersetzung vom Original „A rézkor Magyarországban. Budapest 1883").

Renfrew, C. 1969, The Autonomy of the South-East Copper Age. Proc. Prehist. Soc. 35, 1969, 12-47.

Renfrew, C. 1973, Trade and Craft Speceialisation. U: D. R. Theocharis (izd.), Neolithic Greece, Athen, 179-200.

Renfrew, C. 1982, Varna and the Social Context of Early Metallurgy. In: Katalog The First Civilisation in Europe and the Oldest Gold in the World – Varna, Bulgaria, Nipon Television Network Cultural Society. Tokio, 1982, 122-124.

Renfrew, C. / Slater, E. A. 2003, Metal Artifacts and Metallurgy. In S. Elster / C. Renfrew (Hrsg.), Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece 1968-1970. Volume 2. Monumenta Archaeologica 20. Los Angeles 2003, 301-330.

Schoop, U. D. 1995, Die Geburt des Hephaistos. Technologie und Kulturgeschichte neolithischer Metallverwendung im Vorderen orient. Internat. Archäol. 24. Espelkamp.

Séfériadès, M. 1992, Le Métal. U : R. Treuil (Izd.), Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. Volume I, Bulletin de correspondance Hellénique, Supplément XXIV. Paris 1992.

Šljivar, D. / Kuzmanović-Cvetković, J. / Jacanović, D. 2006, Belovode – Pločnik, New Contributions Regarding the Copper Metallurgy in the Vinča Culture. U: N. Tasić i C. Grozdanov (izd.), Homage to Milutin Garašanin. Belgrade, 251-266.

Strahm, Ch. 1981, Die Bedeutung der Begriffe Kupferzeit und Bronzezeit. Slovenská Arch. 29/2, 1981, 191-202.

Strahm, Ch. 1982, Zu den Begriffen Chalkolithikum und Metallikum, In: Aspes 1982 (Hrsg.), 13-26.

Strahm, Ch. / Hauptmann, A. 2009: Ch. Strahm – A. Hauptmann, The Metallurgical Developemental Phases in the Old World. U: Tobias L. Kienlin/B. Roberts (Hrsg.), Metals and society. Studies in honour of Barbara S. Ottaway. UPA 169, Bonn 2009, 116-128.

Tasić, N. 1995, Eneolithic Cultures of Central and West Balkans. Belgrade.

Theocharis, D. R. 1973, (izd.), Neolithic Greece. Athen 1973.

Todorova, H. 1998, Probleme der Umwelt der prähistorischen Kulturen zwischen 7000 und 100 v. Chr. U: B. Hänsel u. J. Machnik (Hrsg), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Südosteuropa-Schriften 20, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. München, Rahden/Westf. 65-70.

Todorova, H. 2002, Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder von Durankulak, Teil 1. Berlin-Sofia.

Todorova, H. / Vajsov, I. 2001, Der kupferzeitliche Smuck Bulgariens. PBF XX 6. Stuttgart 2001.

Videiko, M. Y. 1994, Tripolye – „Pastoral" Contacts. Facts and Character of the Interactions: 4800-3200. Baltic Pontic Stud. 2, 1994, 5-28.

Zalai-Gál, I. 1996, Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 48, 1996, 1-34.

Žeravica, Z. 1993, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. PBF 9, 18. Stuttgart.

Izvještaj o arheološkim, geofizičkim i palinološkim prospekcijama na Kupreškom polju/Bosna i Hercegovina 2009–2011. godine

Nils Müller-Scheeßel / Roland Gauß / Felix Bittmann / Frank Schlütz
Frankfurt /Majna, Wilhemshaven

Uvod

Kupreško polje je plato u zapadnoj Bosni i Hercegovini s kojeg ne otiče niti jedan vodeni tok. Jedinstveno je kao najveća granična regija od 1100 do 1200 nadmorske visine u Dinarskom planinskom vijencu. Južni dio Kupreškog polja, na koji su i usmjerena istraživanja primarno prezentirana u ovom radu, poznat je kao Rilićko polje, prema obližnjem selu Rilić. Arheološki, ovo područje je naročito poznato na osnovu spektakularnih nalaza koje su u ranim 1980-tim postigli Alojz Benac i Blagoje Govedarica.[1]

Od 2009. do 2011. godine obavljene su nove arheološke, geofizičke i palinoliške prospekcije na jednoj od gradina i nekoliko tumula (Sl. 1). U okviru ovih istraživanja bilo je moguće precizno locirati tumule kao pretpostavku za GIS studiju, ispraviti neke pogreške u literaturi i otkriti više novih potencijalnih grobnih humki.

Gradina

Na istočnom području Kupreškog polja, na istaknutim pozicijama i rastojanju od 2000 m, smještena su dva utvrđena naselja – gradine (Sl. 2-3). Sjevernija od njih u literaturi je poznata kao „Pogana glavica".[2] Prema Đ. Basleru nastanak ovog naselja smješta se u bronzano doba, ali je gradina korištena i kasnoantičko doba. Smještena je na izoliranom uzvišenju udaljenom od samog polja. Uzvišenje je zbog svoje strateške pozicije korišteno u vrijeme posljednjih ratnih dešavanja: na vrhu je smješteno moderno sklonište i nekoliko zamki u obliku slova U, što je znatno poremetilo arheološke slojeve. Na gradini Pogana glavica Benac i Govedarica su polovinom 1980-tih godina obavili sondažna iskopavanja koja su dala materijal mlađih faza ranog bronzanog doba. Rezultati iskopavanja do sada nisu objavljeni.

U velikoj mjeri je netaknuta južna gradina, poznata pod imenom „Velika gradina".[3] I ovdje je također odabir lokacije bio jasno uslovljen strateškim položajem na rubu planinskog grebena koji se uvlači na sjeverozapad visoravni. S ove pozicije omogućen je odličan pregled cjeloku-

[1] Za historijat istraživanja vidi Benac 1986, 10f; Govedarica 1991, 87-92. Prva poznata istraživanja na ovom prostoru rađena su 1891; Istraživač Carlo de Marchesetti o tome navodi: „mein Aufenthalt in jenem Lande war leider zu kurz um irgend welche erspriessliche Ergebnisse zu liefern. Ich habe die Route Spalato, Sinj, Livno, Kupreš [!], Travnik, Sarajevo eingeschlagen, Grabungen jedoch und auch diese nur 1 Tag in Kupreš [!] vorgenommen, so dass ich mit 22 Arbeitern bloss 2 Hügelgräber durchstechen konnte" (Mader 1996, 156; cf. Marchesetti 1891; 1893). – Skorašnja istraživanja izvedena na Kupreškom polju od strane Rimsko-germanske komisije rađena su u saradnji s Josipom Gelom, direktorom Franjevačkog muzeja i umjetničke galerije Gorica u Livnu. Također bismo se željeli zahvaliti gospodi Lennartu Brandstätteru, Miri Kaminskom, Janu Kolaru, Peteru Tkacu i Peri Turaliji za svesrdnu pomoć. Željeli bismo se zahvaliti, također I gospodinu Achim Rothu iz " Njemačkog centra za zračnu i svemirsku plovidbu" (Deutsches Zentrum für Luft- und Raumfahrt" – DLR) za SRTM30 podatke koje su predstavljeni na slikama 3, 5, 10, 16, 21, 28 i 30.

[2] Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 184 No. 12.195; Basler 1953, 336.

[3] Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 187 Nr. 12.252; Đ. Basler (1953, 336ff) navodi lokalitet „Mala Gradina" sjeverno od „Velika gradina". Međutim, nismo uspjeli utvrditi ni jedan trag ovog lokaliteta, čak ga nije bilo moguće utvrditi ni na Google Earth mapi. Prema tome, on također nedostaje i u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine.

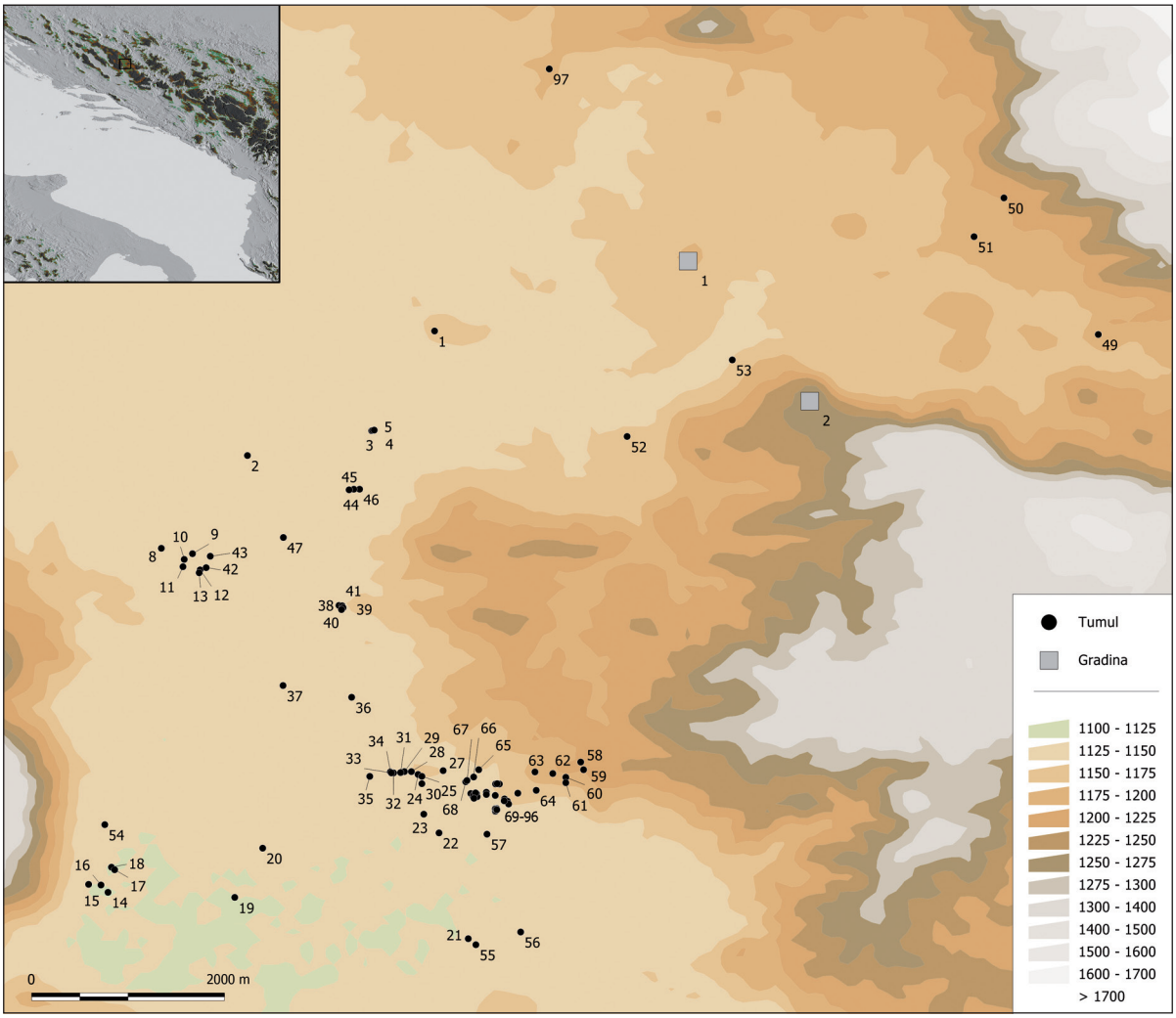

Sl. 1. *Kupreško polje s pozicijama gradina, tumula i mjesta gdje su izvršena bušenja. Mapa odgovara udubljenom pravougaonom dijelu uvećane detaljne mape* (projekcija: dužina/širina, WGS 84; osnova mape: SRTM 90).

pnog zapadnog i sjevernog područja Kupreškog polja. Još uvijek je prostim okom vidljiv granični zid ovalnog oblika dimenzija 85x75 m. Čini se da je sjeverni dio gradine smješten nešto niže u odnosu na ostatak gradine, što je Baslera opredijelilo za pretpostavku da je navedeni dio pridodat kasnije ili je bio dio odbrambenog sistema. Podjela Gradine se ne može raspoznati na avio snimku. Prema nekoliko fragmenata keramike datirana je u kasno brončano ili željezno doba.

Uz pomoć GPS uređaja 2010. godine kreiran je model gradine, a sama gradina i njezina okolina je ispitana geomagnetnom prospekcijom (Sl. 4-5). Geomagnetska slika graničnog zida Gradine u prostoru širokom od 6 do 7 m pokazuje veoma slabe nepravilnosti; vrijednosti variraju u opsegu od 1 do -1 nT. Samo na dva mjesta prsten je prekinut; na jugozapadu je prilično turbulentno područje gdje vrijednosti minimuma i maksimuma variraju između -5 i +5. S obzirom na širinu od 20 m, ovaj dio ne predstavlja ulaz, već se vjerovatno radi o modernom poremećaju. Ulaz na gradinu bi se prije mogao povezati s manjim poremećajem s vrijednostima između +2 i -2 smještenim na jugu kompleksa s približnom širinom od 8 metara. Na ovom mjestu prolaz u zidu je već pretpostavio Basler. Unutarnji rub zida se također pojavljuje na mjestima označenim izuzetno pozitivnim anomalijama do 10nT, bez jasnog razloga. Što se tiče znakova gorenja, očekivalo bi se da sam zid pokaže dosta jasnije tragove. Ostali jasni dokazi o postojanju građevina unutar zidova na geomagnetnom snimku se ne mogu naći. Upadljiv je, međutim, veoma

Sl. 2. *Pogled s gradine Pogana glavica na Veliku gradinu, pravac jug-jugoistok.*

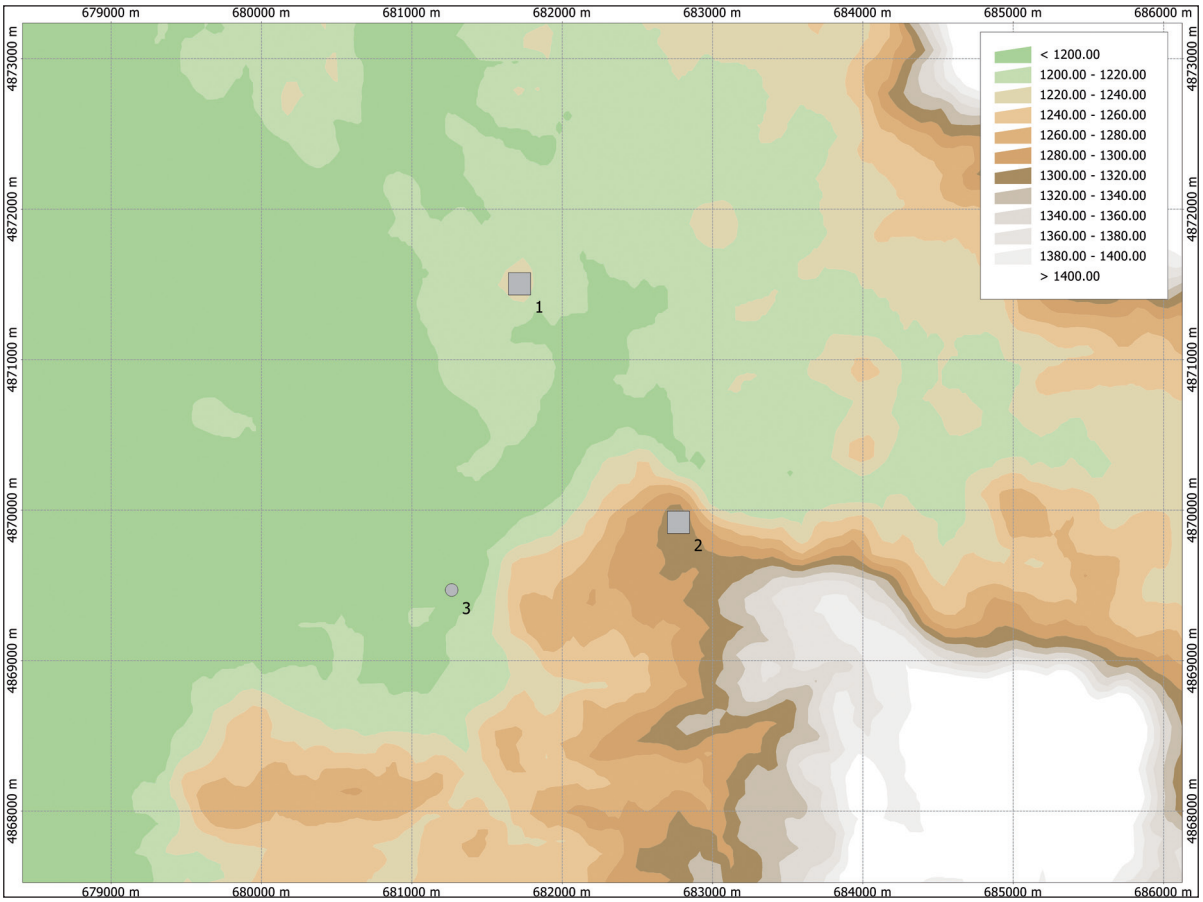

Sl. 3. *Topografski položaj gradina Pogana glavica* (1) *i Velika gradina* (2). *Na slici se također vidi i veliki tumul Smailovača* (3) (projekcija: UTM N33, WGS 84; osnov mape: SRTM 30).

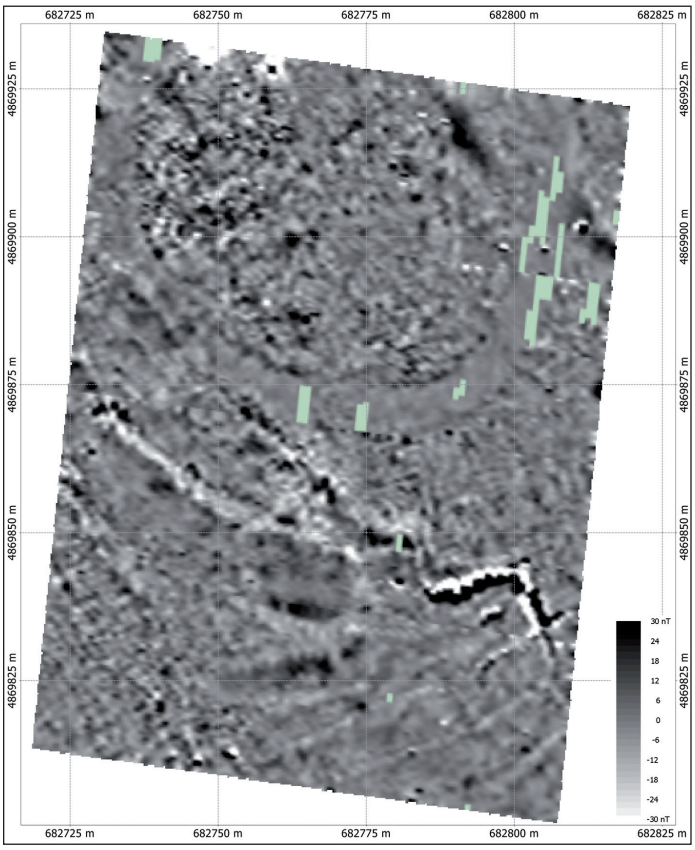

Sl. 4. *Geomagnetna prospekcija Velike gradine pomoću Bartington Grad601 (mjerna distanca:* 1 m*; 8 mjerenja po metru, ukupno* 12 *mreža* 30x30 m*, zeleno: dijelovi koji nisu mjereni). Današnja gradina smještena je na sjevernoj polovici slike, linearne strukture južno od nje imaju skorašnje porijeklo* (projekcija: UTM N33, WGS 84).

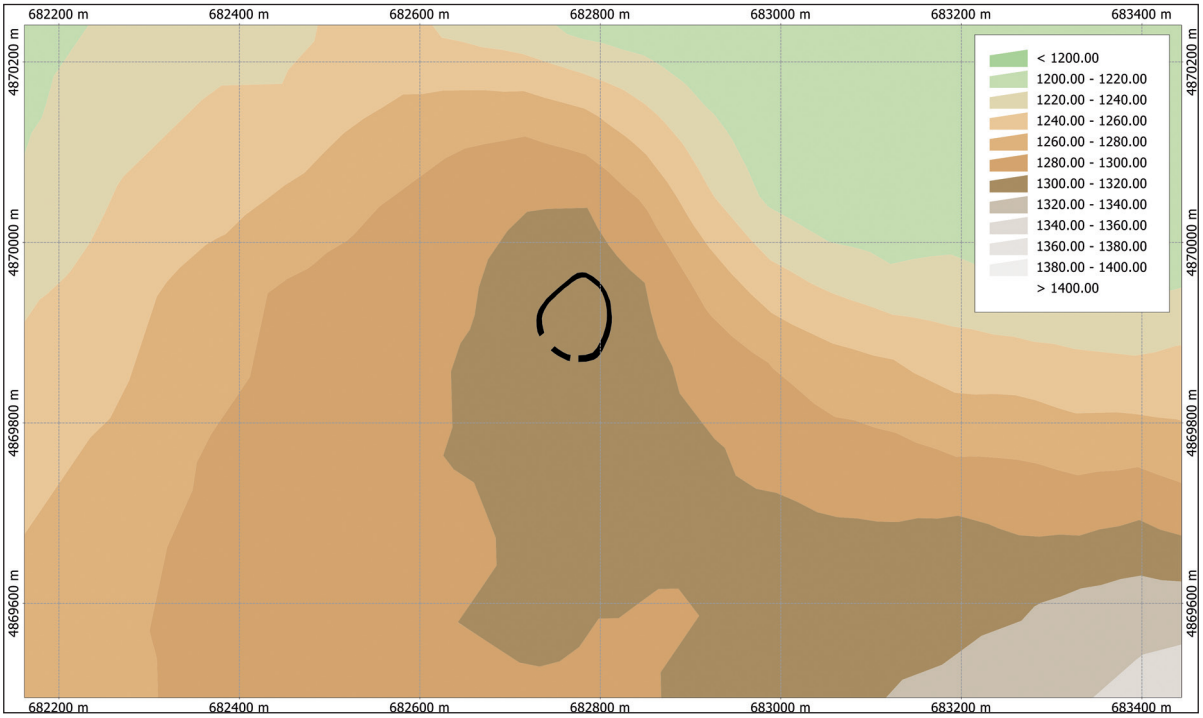

Sl. 5. *Oblik i veličina Velike gradine prema geomagnetnoj prospekciji i Google Earth orto-fotografiji* (projekcija: UTM N33, WGS84; map basis: SRTM 30).

turbulentan prostor na zapadnoj polovici Gradine. Kako se zapadna granica podudara sa zidom, njegovo moderno porijeklo se čini neizvjesnim.

Znatno misterioznijim se čini par pravolinijskih struktura na jugu Gradine koje su međusobno paralelne, a na nekim mjestima i paralelne sa zidom. Jedna od navedenih je sigurno moderna žičana ograda, koja više nije vidljiva na površini; interesantno je i da su ostale strukture slabo vidljive čak i na Google Earthovoj karti. Samim tim postavlja se pitanje da li su ove strukture moguće staze ili ostaci terasa? Ukoliko se radi o tome, one bi vjerovatno bile iz skorijeg vremena, pogotovo zato što se u neposrednoj blizini nalaze ostaci modernog sistema parcela iz 19. i 20. stoljeća.

Mnoga pitanja koja se tiču Gradine ostaju otvorena. Neki od odgovora moći će se naći u daljim mjerenjima, a naročito na prostoru sjevernog dijela Gradine.

Donja glavica

Jedan od najimpresivnijih i najbolje sačuvanih tumula na Kupreškom polju, najjužnije pozicioniran, jest onaj u Donjoj glavici na lokaciji Strljanice (Prema Bencu, Tumulus br. 19; Atlas Br. 229) (Sl. 6). Ovaj tumul je ispitan geofizički i izmjeren diferencijalnim GPS-om. To je pokazalo da je tumul blago elipsoidnog oblika dimenzija 39x33 m u prečniku i visinom od 3,5 m iznad okolne ravnice (Sl. 7). Relativno oštar prelaz između ravnine i humke ukazuje na to da tumul nije izgubio mnogo građevnog materijala. Za razliku od Gornje glavice koja je smještena nekih 500 m prema sjeveru, na Donjoj glavici se ne prepoznaju tragovi ranijih istraživanja. Kao i na mnogim drugim tumulima, ovdje se nalazi nekoliko grobova iz kasnog srednjeg vijeka, od kojih neki imaju pokrov od ravnih kamenih ploča.

Geomagnetno istraživanje izvedeno je jednosenzornim uređajem Grad601 Bartington. Površina tumula mjerena je paralelnom metodom četiri mreže 20x20 m da bi se umanjio neželjeni promjenjivi efekat uzrokovan strmim padinama tumula. Četiri mreže u potpunosti su prekrile površinu tumula, pa su čak dijelom zahvatile i okolnu ravnicu u cilju otkrivanja mogućih struktura izvan tumula (Sl. 8).

Sl. 6. *Geomagnetska prospekcija i mjerenja DGPS-om na Donjoj glavici* (Tumul br. 19 prema Bencu).

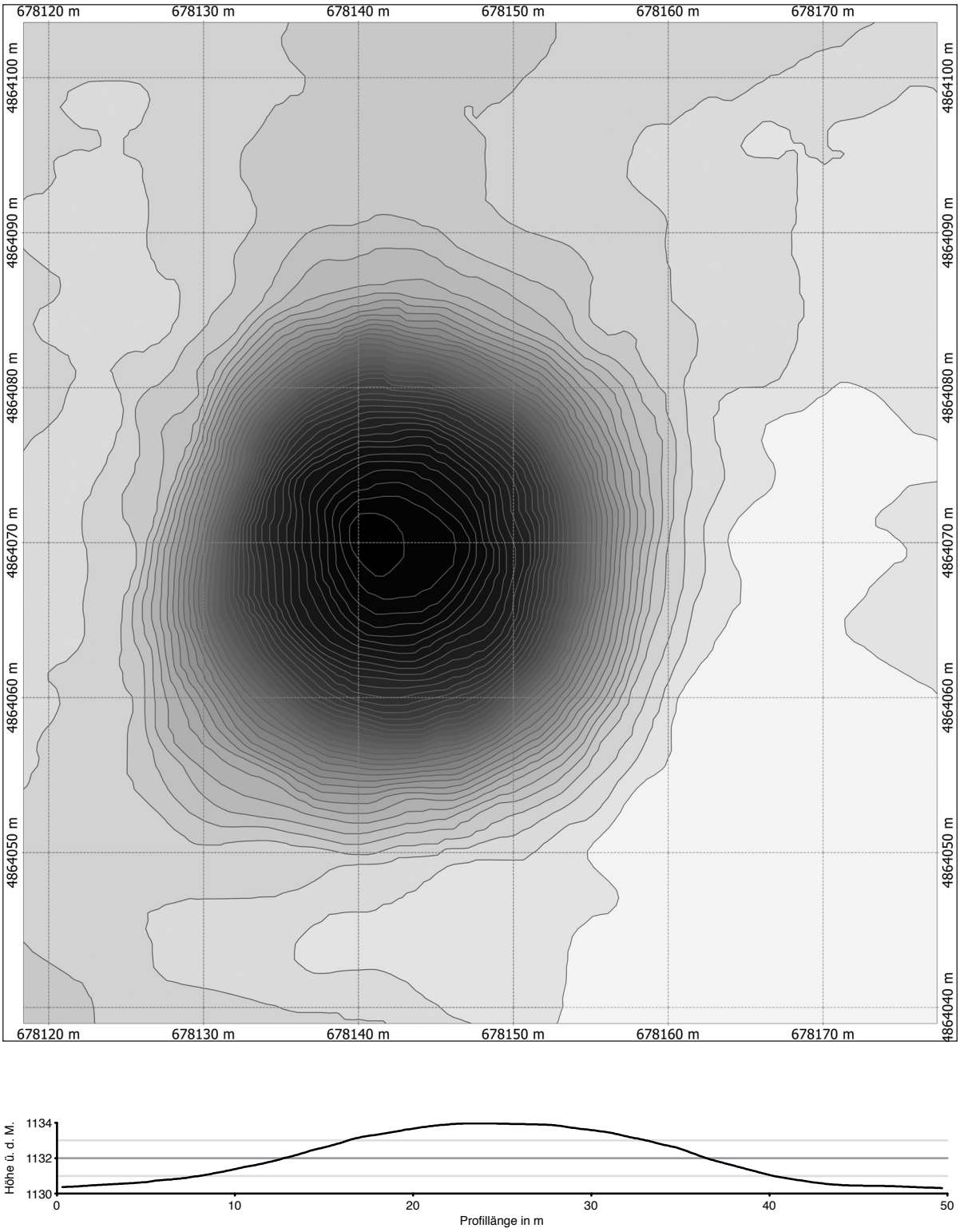

Sl. 7. 3D *model Donje glavice prema DGPS mjerenju (interpolacija: triangulacija; udaljenost izohipsi* 10 *cm; najniža izohipsa* 1130 m *nadmorske visine;* projekcija; WGS84/UTM N33*).*
Ispod: profil tumula, pravac jugozapad-sjeveroistok.

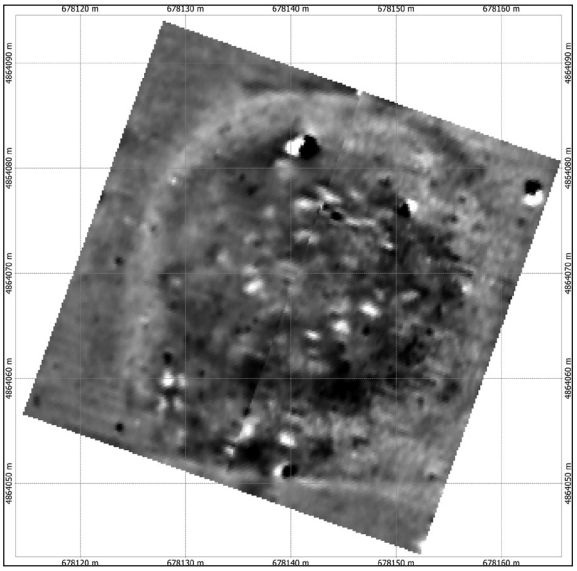

Sl. 8. *Rezultat geomagnetske prospekcije na tumulu Donja glavica* (Projekcija: WGS84/ UTM N33).

Geomagnetna slika nije pokazala znakove postojanja centralne grobne komore. To nije iznenađujuće zbog visine tumula. Međutim, nisu vidljivi ni znakovi mlađih poremećaja. Osim toga, čini se da se u okolini tumula ne mogu očekivati ni druge strukture, kao što su jame ili kameni krugovi. Srednjovjekovni grobovi se međutim vrlo jasno prikazuju. Oni koji su vidljivi iznad zemlje su mjereni DGPS-om. Njihove tačke se poklapaju s izduženim bijelim anomalijama u pozitivu. Prema time, čini se sasvim opravdano pretpostaviti da ostale bijele anomalije u pozitivu otkrivaju srednjovjekovne grobove. U tom slučaju ova humka bi sadržavala oko 40 grobova (Sl. 9).[4]

Prema geomagnetnoj slici, humka ima elipsoidan oblik na južnom dijelu zbog produžetka na kojem se nalazi nekoliko srednjovjekovnih grobova. Na ovom dijelu blaga aura prekida zračenje prema dnu humke. S ovom aurom moguće je očekivati početak kore s oksidiranim željeznim česticama, kao što je to bio slučaj u tumulima koje su iskopavali Benac i Govedarica. Nejasno porijeklo imaju i slabo izražene zone na južnim i istočnim dijelovima humke.

[4] Radi uporedbe ovdje navodimo da je djelimično iskopavana humka Pustopolje 16 sadržavala 16 srednjovjekovnih grobova, Benac 1986, 96.

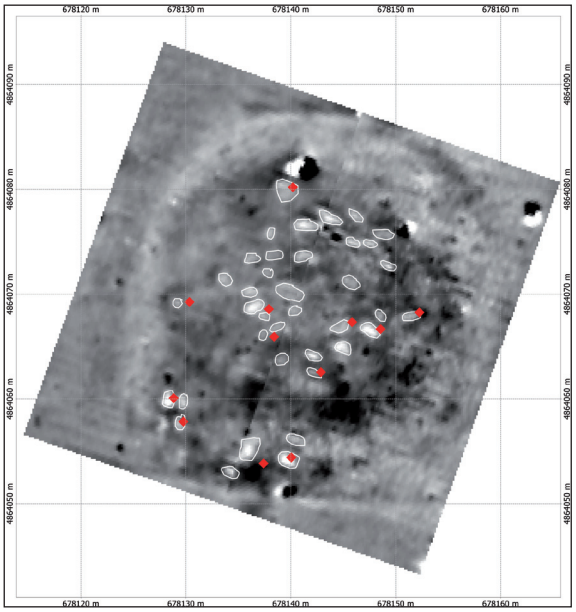

Sl. 9. *Rezultat geomagnetske prospekcije na tumulu Donja glavica s izmjerenim kamenim pločama (crveni uspravni kvadrati) i potencijalnim srednjovjekovnim grobovima (označeni bijelim)* (Projekcija: WGS84/ UTM N33).

Uzur glavica

Grupa Uzur glavica[5] sastoji se prema Bencu od dva, a prema Arheološkom leksikonu od tri tumula. Grupi je možda kasnije pribrojan Benčev tumul br. 21 ili novootkriveni tumul br. 57 (vidi dalje).[6] Veći od dva tumula (tumul br. 22, prema Bencu) sadržavao je nekoliko srednjovjekovnih grobova (Sl. 11). Manji tumul (br. 23, prema Bencu) i njegova okolina su ispitivani 16-senzornim geomagnetnim sistemom MMX kompanije Sensys (Sl. 10.1), a dodatno je napravljena i mapa izohipsi uz pomoć DGPS. Snimak pokazuje da je humka podignuta na krajnjem vrhu manjeg grebena, koji je i čini širom i većom nego što jeste (Sl. 12-13). Ima blago izdužen oblik u pravcu sjever-sjeveroistok, visoka je oko 1.30 m, a promjer joj je 24x19 m.

Geomagnetska slika (Sl. 14) je blago zamagljena zbog hrđave bodljikave žice čiji se ostaci nisu mogli u potpunosti ukloniti. Uz to, u pravcu sjeveroistok-jugozapad proteže se linija jakog di-

[5] Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 186 No. 12.249; Benac 1986, 14 No. 22-23; Basel 1953, 338; Figure 11.1-2.

[6] Pored svega, u arheološkom leksikonu obrnuti su brojevi: greškom je Uzur Glavica dobila broj 38 koji je pripisan Debeljači umjesto ispravnog 249 i obratno.

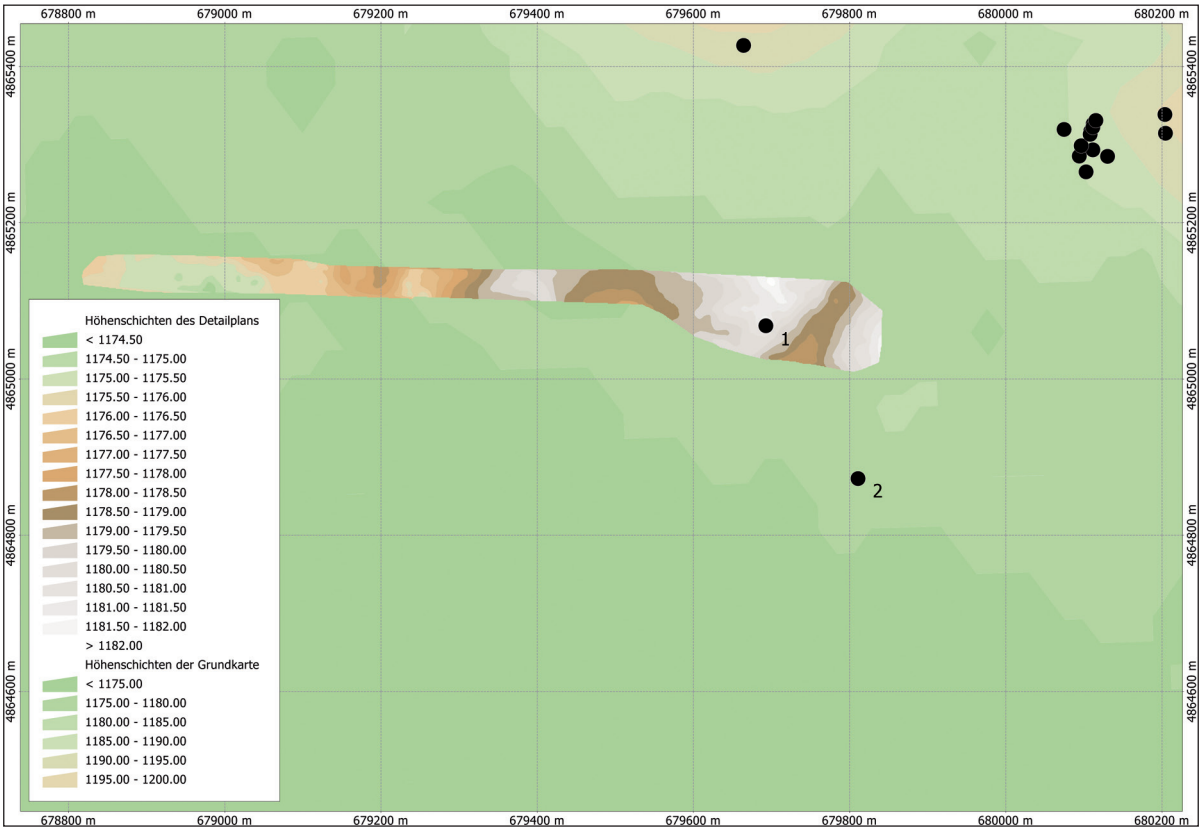

Sl. 10. *Topografski položaj dvaju tumula br.* 22 *i* 23 *po Bencu* (1 and 2). *Detaljan plan napravljen je prema GPS mjerenju* (projekcija: UTM N33, WGS 84; osnov mape: SRTM 30).

Sl. 11. *Pogled na Uzur glavicu* (= Sl. 10.2) *u jutarnjoj izmaglici.*

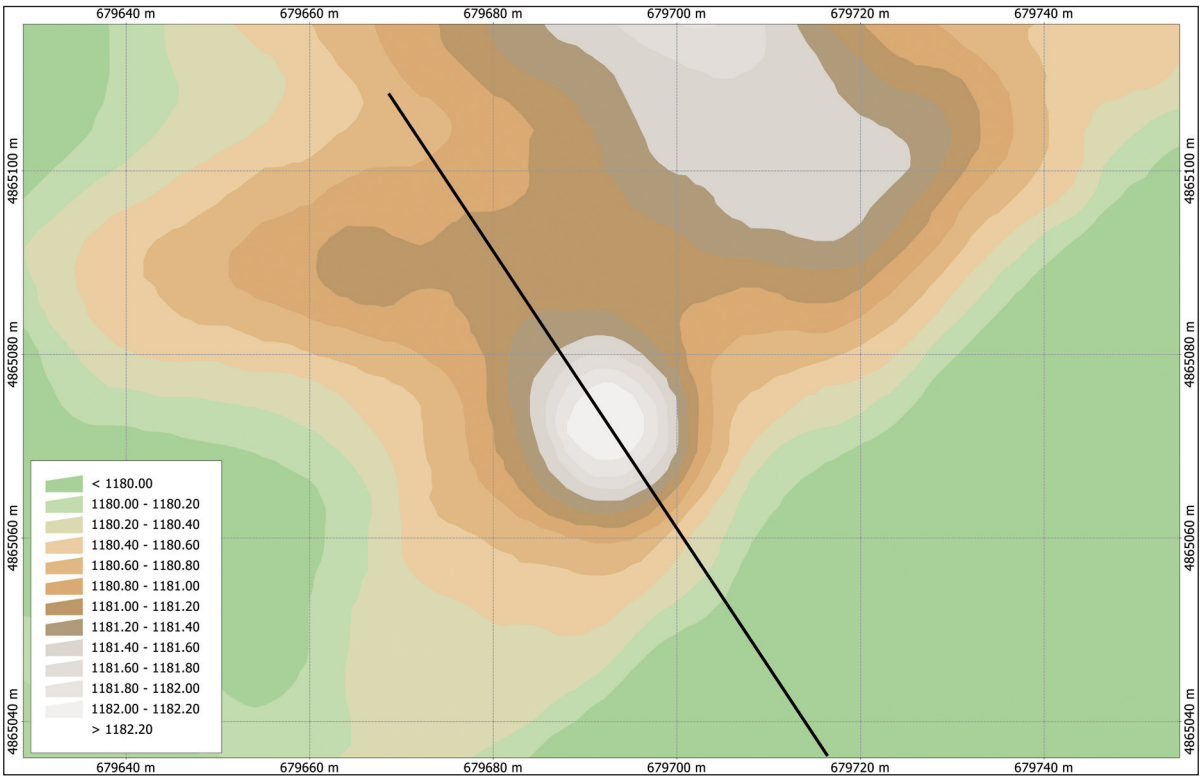

Sl. 12. *Topografski položaj manjeg Benčevog tumula br.* 23 (= Sl. 10.1). *Dodana je linija profila* Sl. 13 (Projekcija: N33 UTM, WGS 84; osnov mape: GPS mjerenje).

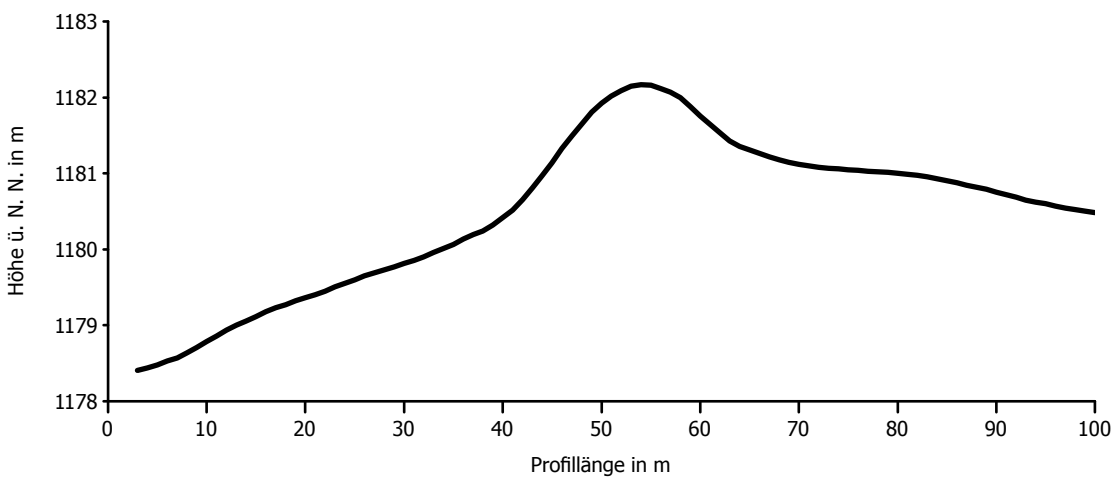

Sl. 13. *Naročito uvećan profil tumula br.* 23 *(Benac)* (= Sl. 10.1; Za položaj profila vidi Sl. 12).

pola. Na slici 15 istaknut je tumul, ali je iznenađujuće da se on na geomagnetnoj slici uopšte ne pojavljuje. Također, ovdje se ne mogu utvrditi ni srednjovjekovni ukopi, iako su naknadno ukopani u susjednoj humci (Sl. 12), a koji su jasno vidljivi na geomagnetnoj slici brda Strljanica (vidi iznad). Međutim, u centru humke vidljiva je anomalija približno pravougaonog oblika koja je izdvojena vrijednošću od +10nT. Orijentirana je u pravcu jugozapad-sjeveroistok, a njene vanjske dimenzije su 5x4 m (Sl. 15). Prostor unutar anomalije iznosi 1.5x2 m. Ona očigledno nema nikakve veze s modernom bodljikavom žicom jer ona leži nekoliko metara sjeverozapadno. Kako nema vidljivih znakova ove anomalije spolja, njena interpretacija kao grobne komore se ne čini nevjerova-

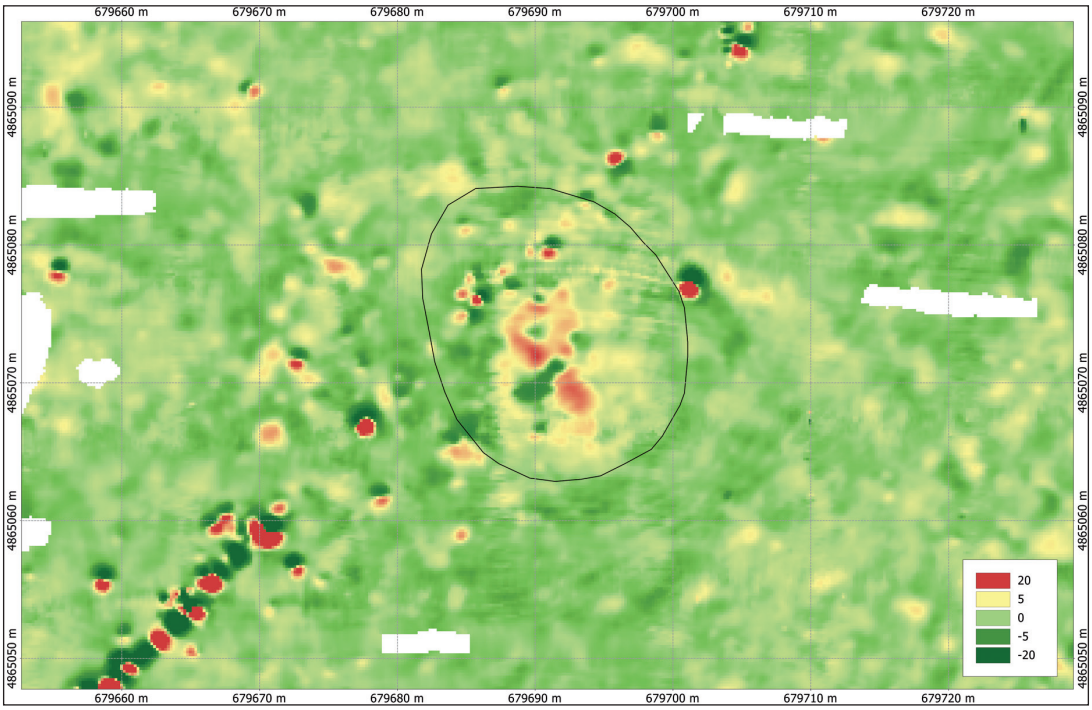

Sl. 14. *Geomagnetska prospekcija manjeg tumula br.* 23 *(Benac)* (Sl. 10.1) *s GPS osnovom* 16*-probom system MMX Sensys. Na slici je naznačeno proširenje tumula prema nivoima nagiba* (Sl. 12) (Projekcija: UTM N33, WGS 84).

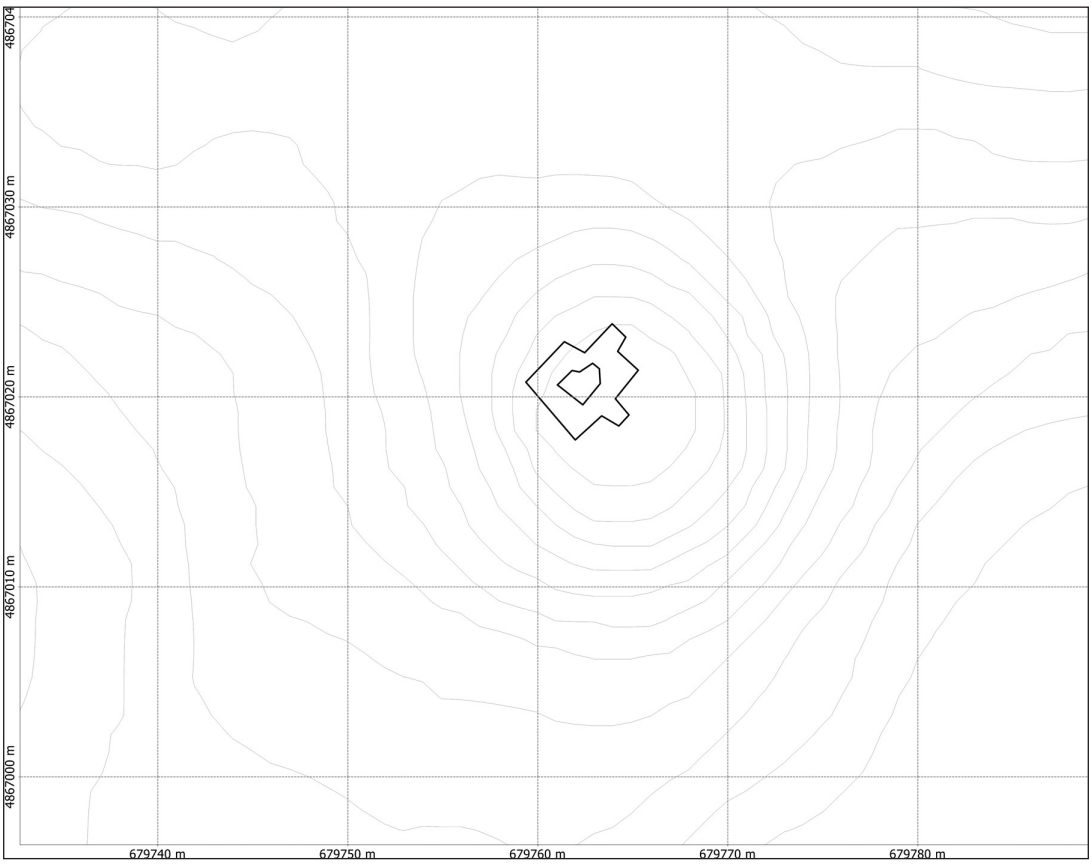

Sl. 15. *Centralna anomalija slike* 14 *s konturama od* 20 cm
(Projekcija: UTM N33, WGS 84; izohipse: GPS mjerenje).

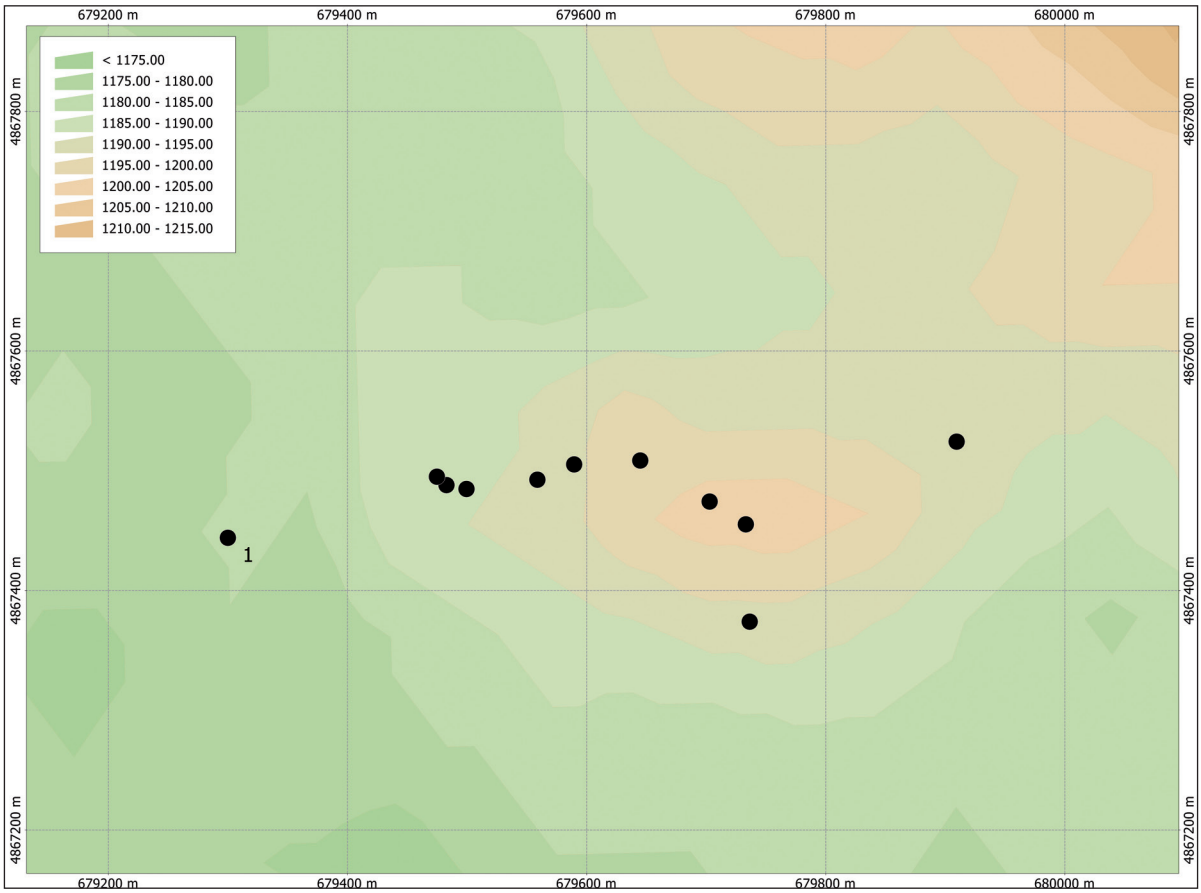

Sl. 16. *Topografski položaj tumula iz grupe Debeljača* (projekcija: UTM N33, WGS84; osnova mape: SRTM 30).

tnom.[7] U prilog ovome govori i to da je orijentirana u istom pravcu kao i komora tumula 16 Pustopolje, koju su 1980-tih iskopavali Benac i Govedarica.[8] Iako njena dimenzija prema mjerenju iznosi 2x2 m, geomagnetska slika se ne bi trebala doslovno shvatati. Uzimajući u obzir jačinu anomalije može se pretpostaviti da komora ne bi mogla biti od drveta, kao što je bila ona u Pustopolju. Prije se može pretpostaviti da je načinjena od kamena. Detaljniji uvid u način gradnje i veličinu strukture mogla bi dati samo dalja istraživanja.

Debeljača

Sjeverno od dva tumula u Uzur glavici, na lokalitetu Debeljača, nalazi se grupa nešto manjih tumula na istaknutom grebenu koji se primiče ravnici i nadvija oko 20 m iznad nje.[9] Dok Benac govori o 12, Leksikon donosi podatke o oko 20 tumula, Basler navodi njih 10,[10] a kod Bešlagića se spominje svega 7.[11] Našim istraživanjima bilo je moguće s relativnom sigurnošću locirati 11 tumula. Međutim, moguće je da se sačuvalo još tumula u čijem bi utvrđivanju svakako pomoglo kompletno topografsko snimanje, jer su neki od tumula sačuvani dosta ravni pa ih je teško identificirati. Jedan od tumula iskopavan je u 1950-tim, ali bez značajnijih rezultata,[12] drugi je u posljednjem ratu evidentno služio kao pozicija za tenk jer je njegova sjeveroistočna polovica gotovo u potpunosti uništena. Leksikon također navodi i određen broj stećaka.[13] Veći dio tumula

[7] To što ova nepravilnost nije smještena direktno u centar humke vjerovatno je uzrokovano smještanjem na blagoj padini, što je uzrokovalo i „bježanje" humke.
[8] Benac 1986, 54, Plan 2.

[9] Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 175 No. 12.38; Benac 1986, 14, No. 24-35, Basler 1953, 338, Fig. 17-18.
[10] Basler 1953, 338.
[11] Bešlagić 1954, 194.
[12] Bešlagić 1954, 194; Benac 1986, 11.
[13] Nasuprot Š. Bešlagiću (1954, 99) koji isključivo navodi da na tumulima u Debeljači nema stećaka. Tokom našeg istraživanja također nismo uspjeli identificirati niti jedan od njih.

Sl. 17. *Pogled s Uzur glavice* (= Sl. 10.2) *prema sjeveru. U sredini leži drugi tumul br.* 23 *(Benac), a u pozadini je brdo Debeljača; na brdu se prema nebu uzdiže nekoliko tumula.*

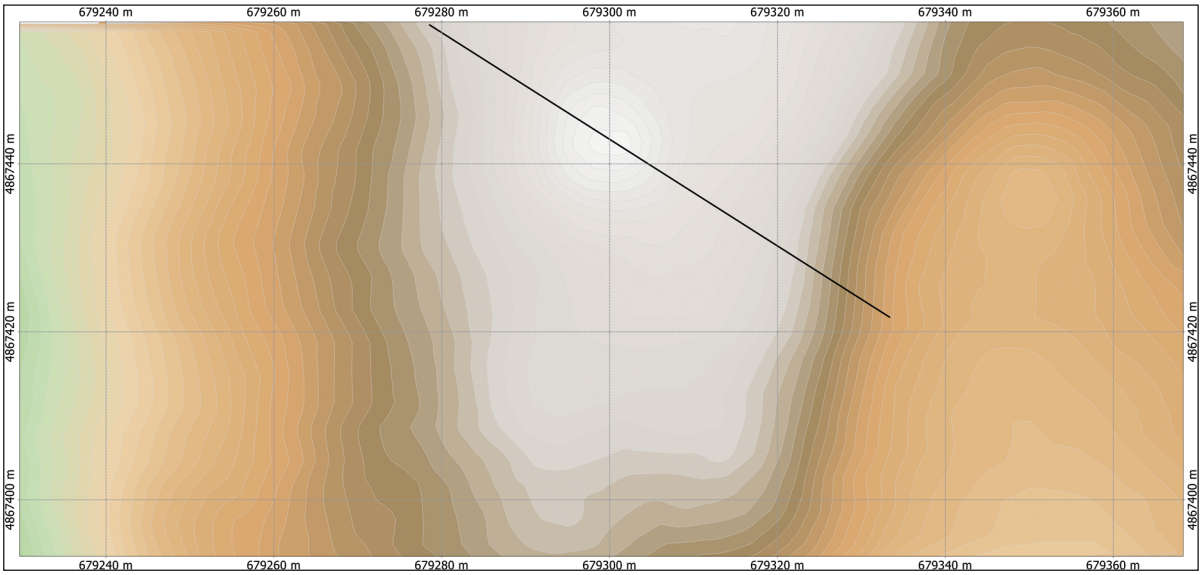

Sl. 18. *Topografski detalj najzapadnijeg tumula iz grupe Debeljača (= tumul br.* 35 *(Benac),* = Sl. 16.1*). Dodata je i linija profila* Sl. 19 (Projekcija: N33 UTM, WGS 84; osnov mape: GPS mjerenje, 10 cm-izopovršine, nadmorske visine = 1184.5 to 1184.6).

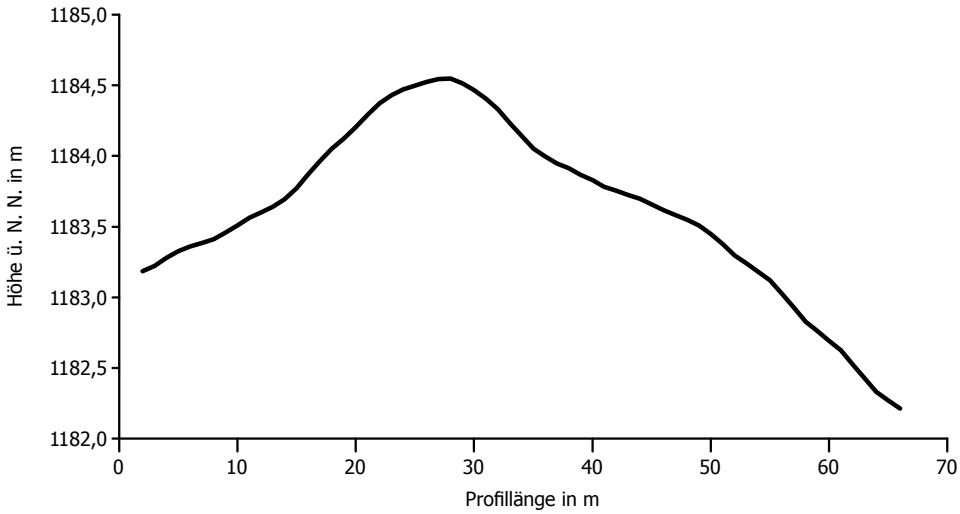

Sl. 19. *Uvećani profil tumula br.* 35 *(Benac)* (= Sl. 16.1; za poziciju profila pogledaj Sl. 18).

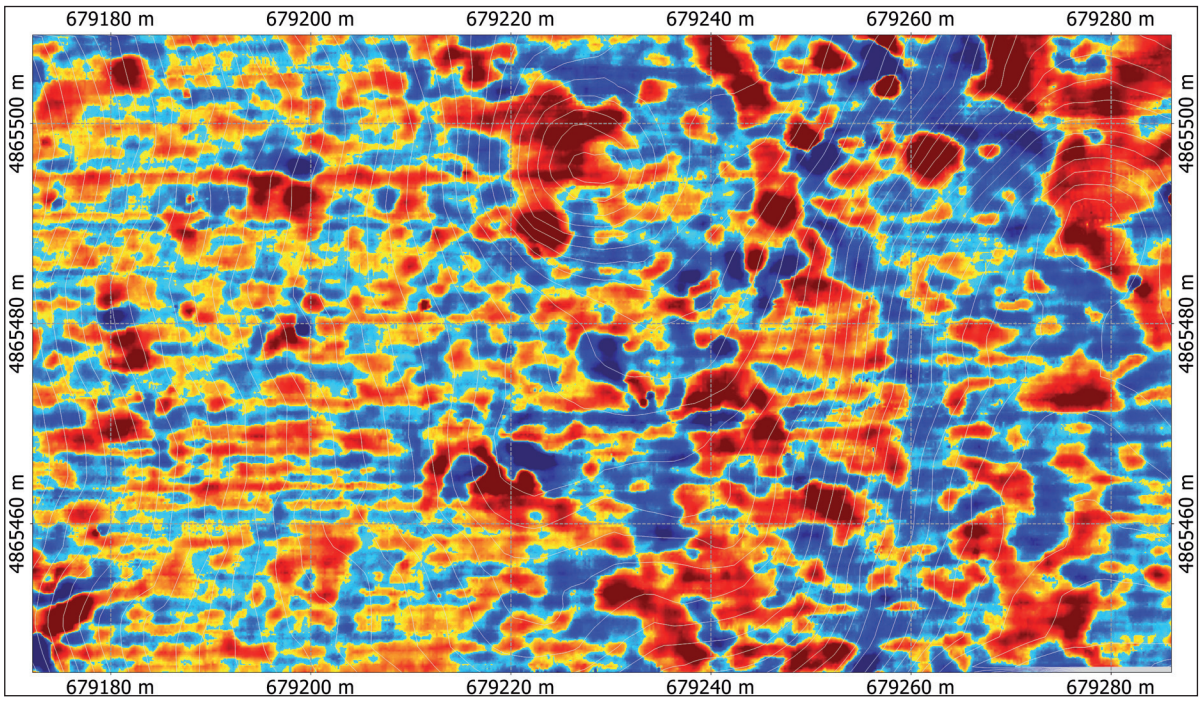

Sl. 20. *Geomagnetska prospekcija tumula br.* 35 *(Benac)* (= Sl. 16.1) *s GPS-osnovom* 16-*probe system MMX of Sensys. Dodane su konture topografskog mjerenja* (Sl. 18) (Projekcija: UTM N33, WGS 84).

građen je na samom rubu grebena koji se naginje ka zapadu u nepravilnoj liniji, tako da je, i pored skromne površine i visine u poređenju s velikim tumulima, iz daleka dosta teško vidljiv. Dio ovog prostora je premjeren pomoću GPSa i prospektiran sa 16 uzoraka sistema MMY Sensys.

Najzapadniji tumul iz ove grupe (Sl. 16.1) približno je kružnog oblika i prečnika oko 16 m, a sačuvana je njegova visina od 0,6 m (Sl. 18). Slično tumulu br. 23 (prema Bencu) iz grupe „Uzur glavica", i ovaj je podignut na manjem prirodnom uzvišenju tako da je njegova veličina, a naročito njegova visina, posebno naglašena (Sl. 16, 19).

Na geomagnetskoj slici geološka podloga se dosta intenzivno prikazuje, zbog čega je veoma teško uočiti arheološke strukture. Zato ne možemo zasigurno reći je li anomalija unutar tumula (Sl. 20) povezana s njim ili ne. Zbog raširene

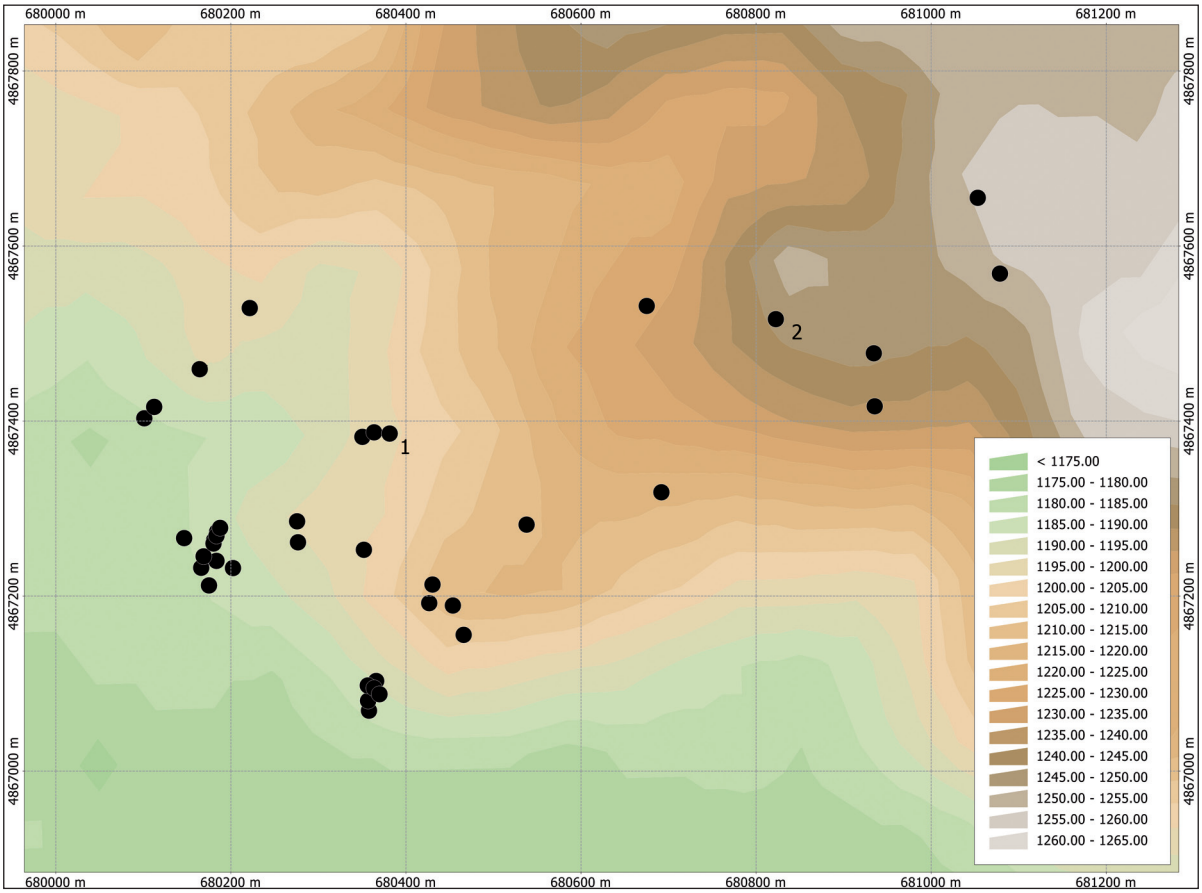

Sl. 21. *Topografski položaj tumula iz grupe Kradikobila. Tumul sa slike* 23 *je označen oznakon* 1, *a tumul sa slike* 24 *oznakom* 2 (Projekcija: UTM N33, WGS 84; osnov mape: SRTM 30).

strukture i veličine te dosta čudne situacije u odnosu s tumulom, ova veza se međutim ipak čini nevjerovatnom. Čak ni uvećanje geomagnetski ispitivanog područja ne omogućava donošenje bilo kakvog suda o mogućim arheološkim strukturama (nisu vidljive).

Kradikobila

Osim ranije poznatih tumula, tokom istraživanja 2010. godine na istočnim padinama Kupreškog polja otkriveno je i premjereno nekoliko manjih tumula (Sl. 21). Na topografskim mapama ovo područje je označeno kao „Kradikobila".[14] Nije sasvim jasno kako su ova brdašca mogla promaći ranijim istraživačima. Vjerovatno su ih zbog njihove veličine previdjeli, naročito zato što se najmanji među njima može vidjeti samo u uvjetima povoljnog svjetla, npr. pozadinsko osvjetljenje (Sl. 22). Možda su također interpretirane kao gomile kamenja s polja iz novijeg vremena; neke od ovih interpretacija se mogu uzeti u obzir, pogotovo ukoliko se radi o malim gomilama koje su rijetko obrasle i koje se uzastopno pojavljuju. Tragovi ovakvih urednih poljskih sistema su vidljivi kako sa zemlje tako i iz zraka (Google Earth), naročito u blizini „Velike Gradine". U slučaju tumula u Kradikobili ove karakteristike međutim izostaju; tumuli se također nekad pojavljuju u redovima, ali u ovom slučaju – suprotno gomilama kamenja prikupljenog s polja – oni su potpuno obrasli. Neki, posebno oni izloženiji tumuli, imaju prečnik i više od 10 m te visinu od 1 m i više, pa bi njihova interpretacija u vidu gomila kamenja bila sasvim apsurdna.

Nasuprot tumulima u ravnici, za koje se smatra da su načinjeni isključivo od zemlje (vidi opise kod Benac 1986), tumuli u Kradikobili su uglavnom načinjeni od kamenja (Sl. 23). Što se

[14] Bešlagić 1954, 95.

Sl. 22. *Istočne padine Kupreškog polja u jutarnjem svjetlu snimljeno s Debeljače. Jasno su vidljivi brojni veći i manji tumuli iz grupe Kradikobila, od kojih su neki visoki samo nekoliko decimetara.*

Sl. 23. *Pogled sa zapada na tumul br.* 71, *dio grupe Kradikobila* (= Sl. 21.1).

Sl. *24. Pogled s tumula br, 71 prema istoku. Nekoliko tumula s viših pozicija iz grupe Kradikobila jasno stoje prema nebu. Najizraženiji je tumul lijevo od sredine (prečnika: 13 m), odgovara Slici 21.2 (udaljenost oko 460 m).*

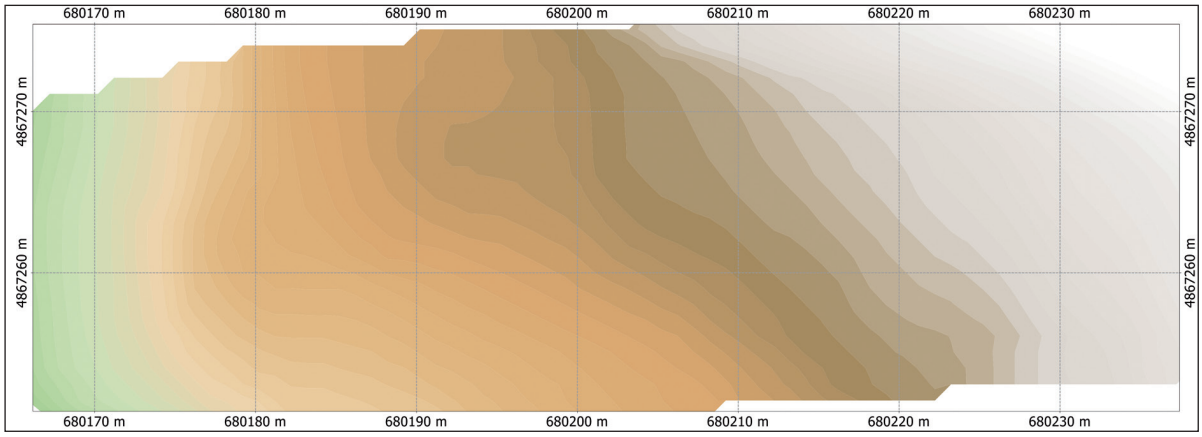

Sl. 25. *Topografski detalj tumula br.* 89-90 *iz grupe Kradikobila* (Projekcija: UTM N33, WGS 84; osnova mape: GPS mjerenje, 10 cm-izopovršine; raspon: 1192-1197 m nadmorske visine).

tiče njihove pozicije, neobično je da su svi pravljeni na područjima padina (Sl. 21). Drugi su smješteni na rubove prelaznih platoa; kako se čini, i ovdje je vidljivost igrala određenu ulogu (Sl. 24).

Na zapadnoj strani rađena su GPS i geomagnetna mjerenja pomoću Burtington Grad601. Na topografskom snimku vidljiva su dva tumula (Sl. 25; na situaciji vidi također i Sl. 27). Činjenica da se oni ne pojavljuju jasno kao tumuli u

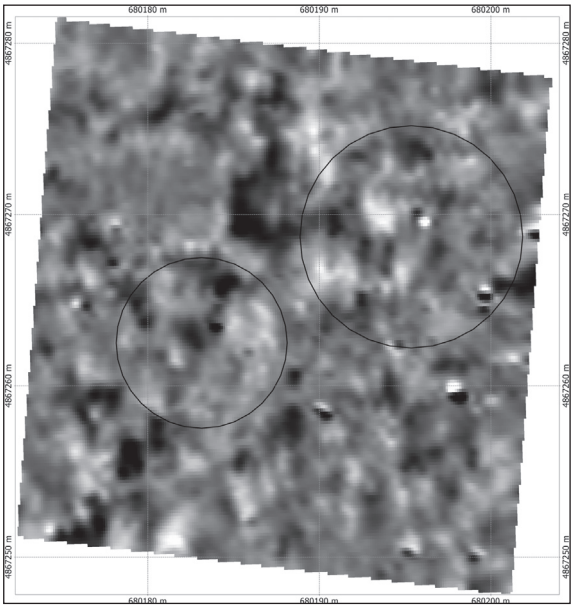

Sl. 26. *Geomagnetska prospekcija tumula br.* 89-90 *iz grupe Kradikobila* (vidi Sliku 25) *pomoću Bartington Grad601 (mjerna udaljenost:* 0,5 m*; 8 mjerenja po metru, jedna mreža* 30x30 m*). Pozicija mjerenih tumula je označena* (Projekcija: UTM N33, WGS 84).

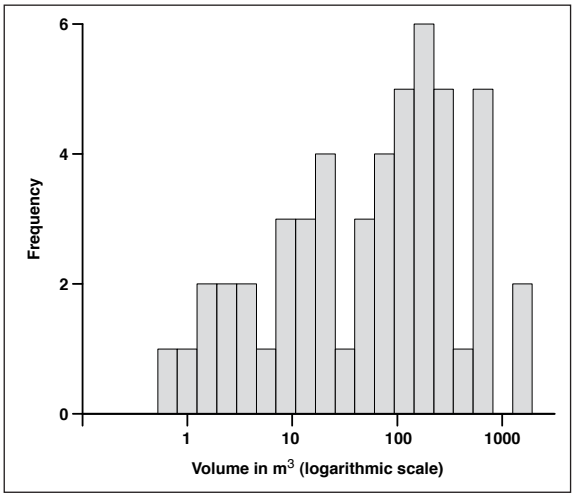

Sl. 27. *Histogram volumena tumula mjeren pomoću GPS-a (logaritmička mjera). Formula data u tekstu.*

ravnici vezana je za njihov smještaj duž padine, što otežava i utvrđivanje njihove tačne veličine i visine. Prema izohipsama, veličine ovih tumula kreću se od 10 do 13 m u prečniku i ne više od 2-3 decimetra visine. Slično kao i u Debeljači, i ovdje je geomagnetska slika dosta nejasna (Sl. 26) te se nepravilnosti ne pojavljuju u jasnoj vezi s tumulima. Ovo djelomično može biti vezano s činjenicom da postoji dosta bučno ometanje iz pozadine.

Veličina tumula

Za 51 od ukupno 96 tumula poznat je promjer i visina. Uprkos činjenici da je dosta teško utvrditi tačan promjer tumula i da njegova visina ovisi od toga s koje strane je posmatran, kalkulacije aproksimativnog volumena[15] donose veoma zanimljiv rezultat, koji može poslužiti samo kao obična smjernica (Sl. 27). Čini se da postoje četiri grupe veličina tumula: U prvoj grupi su oni s volumenom do 7 m,^{3} u drugoj grupi su tumuli volumena 7-40 m,^{3} treću grupu čine tumuli volumena 40-400 m;^{3} i konačno u četvrtoj grupi su tumuli s volumenom od preko 400 m,^{3} od kojih najveći sadrže oko 1000 m^3 zemlje.[16] Ako se uzme da osoba može nasuti oko 0,2 m^3 zemlje za sat[17] i pretpostavimo da radi deset sati dnevno, može se izračunati da je potrebno osam dana uz učešće stotinu ljudi da bi se podigao najveći tumul volumena 1600 m$^{3.}$

Na osnovu Sl. 27 može se zaključiti da treća kategorija, odnosno relativno veliki tumuli volumena 40-400 m,^{3} predstavlja najraširenju grupu. Ovakva konstatacija može zavarati s obzirom na to da veliki broj manjih tumula na lokaciji Kradikobila tek trebaju biti izmjereni. Očekuje se da će, prema ovim mjerenjima, dvije manje kategorije tumula imati najveći broj tumula. O razlozima za značajne razlike u veličinama tumula treba se još raspravljati. Očito objašnjenje koje se može ponuditi je društvena diferencijacija među osobama koje su sahranjene u pojedinim humkama, ali također treba uzeti u obzir i hronološke razlike među tumulima.

Položaj tumula

U ranijem tekstu nekoliko puta je ukazivano na položaj tumula. Tačno je da su veliki tumuli podignuti na vrhu prirodnih manjih uzvišenja te da

[15] Pretpostavljeno je da tumuli nalikuju na gornji dio lopte s poluprečnikom od promjer/2 + visina. Formula za volumen V poklopca lopte s d=promjer i h= visina glasi: h2 *π*(d/2 +2/3*h).

[16] Ova klasifikacija djelimično odstupa od četverostepene Benčeve podjele, Benac 1986, 14.

[17] Prema Müller 1990; 1991 i Eggert 2001, 332 f.

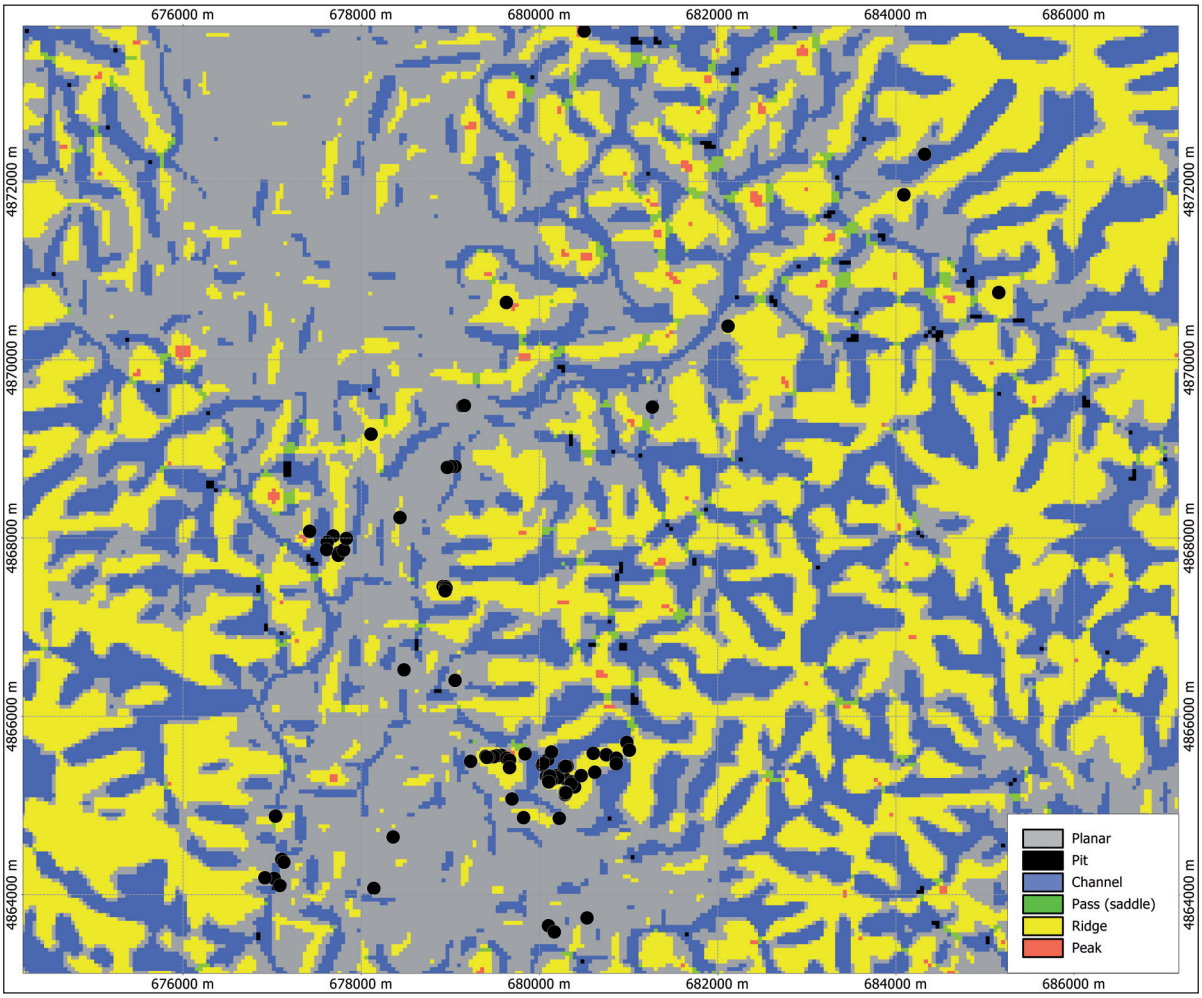

Sl. 28. *Pozicija tumula na Kupreškom polju prema Indeksu morfometrijskih osobina na r. para. scale GRASS modulu. Window size* = 9x9 ≈ 200x250 m (dalja objašnjenja vidi u tekstu; Projekcija: UTM N33, WGS 84; osnov mape: SRTM 30).

su manji tumuli građeni na padinama ili na rubovima padina. Ovakav odnos moguće je predstaviti i grafički (Sl. 28). Istraživanjima je prvo utvrđena topografija tumula. Za to su korištena morfometrijska svojstva prema J. Woodu i primijenjena su na modul r, param. skale u okviru Open Source GIS-Software-a GRASS. Wood definira šest morfometrijskih kategorija:[18] ravnica, jama, kanal, klanac (sedlo), uzvisina i vrh. Tabla 1 pokazuje da su manja uzvišenja više izložena od onih većih. Najveći tumuli u grupi od 40 i više kubnih metara su po pravilu smješteni u ravnici ili u nešto manjem broju u kanalima, a druga najveća grupa je uglavnom pronađena na zaravnima, ali neki od njih su podizani na padinama i prevojima. Međutim, manji tumuli od 40 m^3 i manje pretežno su podizani na padinama. Prema tome, položaj tumula je biran u skladu sa željom da tumuli podignuti na manjim prirodnim uzvišenjima izgledaju veći – po uzoru na velike tumule – ili da budu bolje vidljivi – kao manji tumuli na padinama. Vrlo je neobično smještanje nekih od njih na krajnjem rubu padine da bi se isticali spram horizonta.

Dakle, graditelj tumula je i za manje i za veće tumule tražio vizualna uzvišenja. Ovo omogućava jedinstven zaključak: u vrijeme podizanja tumula, Kupreško polje je moralo biti područje bez šume, u suprotnom nasumični položaji tumula ne bi imali smisla. Bilo bi moguće provjeriti ovaj dalekosežni, ali primamljiv zaključak sprovodeći palinološka istraživanja u obližnjim jezerima i močvarama.

[18] Indeks morfometrijskih svojstava korišten je u okviru 9x9 pixela, što odgovara 200x250 m u SRTM 30.

Volumen/klasa	I (< 7 m^3)	II (7–40 m^3)	III (40–400 m^3)	IV (> 400 m^3)
Ravnica	4	4	10	6
Kanal	5	3	6	2
Klanac (sedlo)	0	0	1	0
Uzvisina	30	13	7	0
Vrh	0	1	0	0

Tab. 1. *Klasifikacija tumula prema volumenu u vezi s Indeksom morfometrijskih osobina na r. para. scale GRASS modulu (objašnjenje vidi u tekstu). Za tumule čije precizne mjere nisu dostupne, klasifikacija je pretpostavljena.*

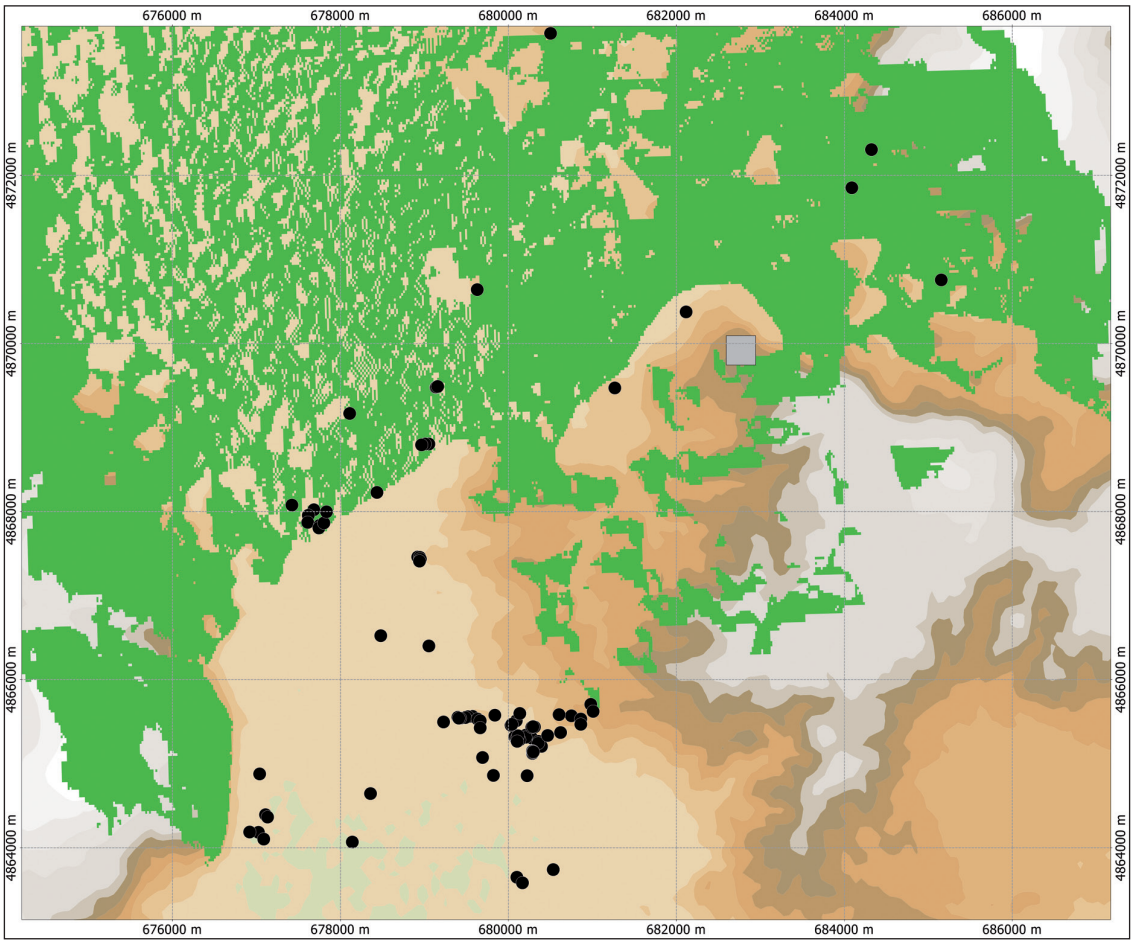

Sl. 29. *Pogled na SHED (zeleno) s Velike Gradine (kvadrat) s relativne visine od 4 m s tumulima (označeni crnim tačkama)* (Projekcija: UTM N33, WGS 84; osnova mape: SRTM 30; osnova mape u podlozi: SRTM 90; za nivoe visina vidi Sl. 1).

Odnos gradina i tumula

Već ranije je istaknuta izvrsna pozicija dvaju gradina vis-à-vis 2000 m razdaljine. To znači da oba naselja imaju relativno sličan vidik: na sjeveru pogled je gotovo bezgraničan, na jugu je zatvoren dijelom planine sjeverno od Rilića. U slučaju gradine „Pogana Glavica“, graditelji utvrde su imali mali izbor pa je ona smještena na jedinom izoliranom uzvišenju na Kupreškoj visoravni, što je suprotno situaciji na Velikoj Gradini. Iako je pozicija optimalna, lokalno gledajući, druge lokacije prema jugozapadu bi više odgovarale graditeljima ukoliko su željeli imati nesmetan pogled

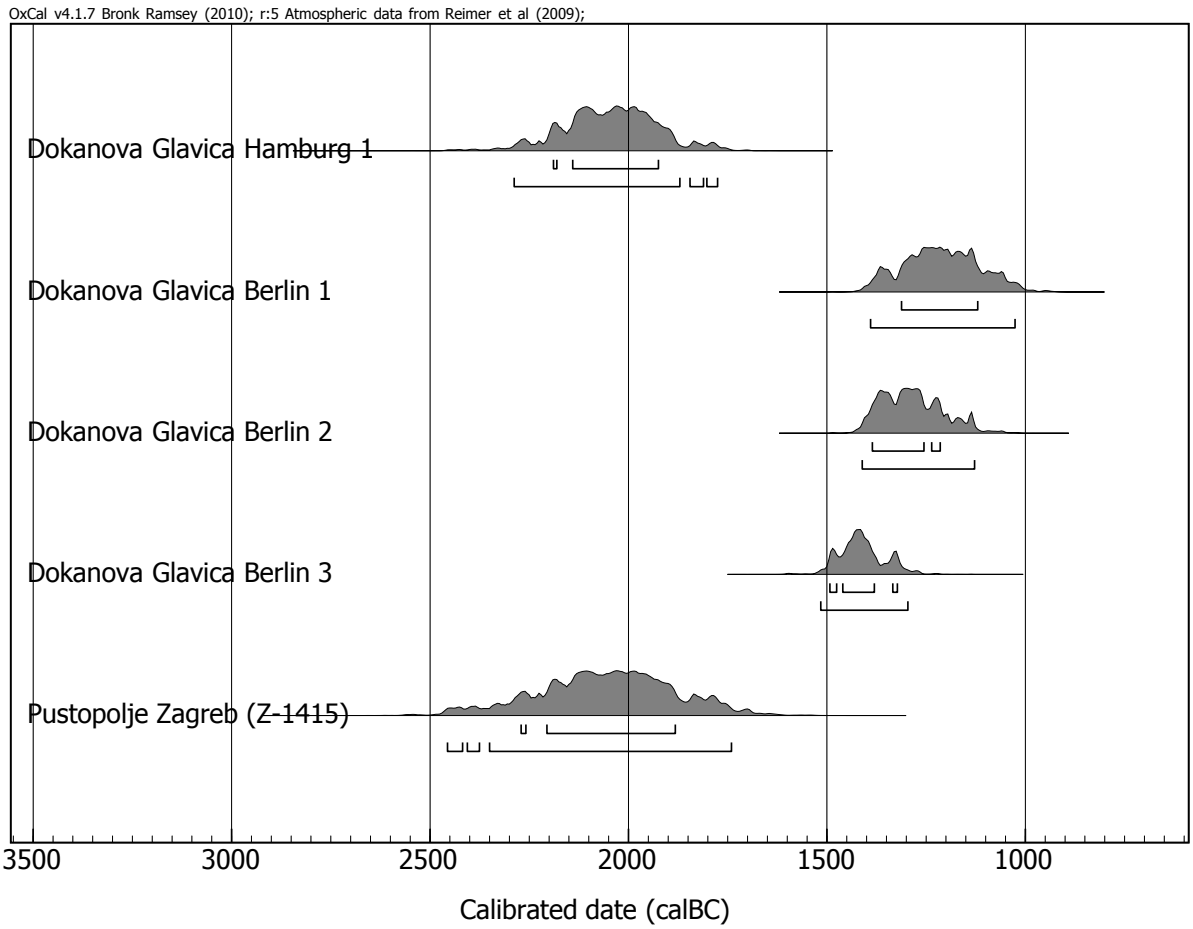

Sl. 30. *Kalibracija* C14 *rezultata objavljenih u Benac* 1986, 32, 63 (OxCal 4.1; http://c14.arch.ox.ac.uk/embed.php?File=oxcal.html).

ka sjeveru i jugu. Očigledno da je njihov vizualni fokus bio prema sjeveru, a ne jugu. Moguće rješenje se međutim čini jasnim ukoliko se uporede relativne pozicije tumula i gradina.[19] Najveći broj tumula nije vidljiv s Velike Gradine (Sl. 29).Ovo se čak odnosi i na tumule u neposrednoj blizini gradine, udaljene samo nekoliko milja, što se naročito vidi na primjeru monumentalnog tumula „Smailovača" (br. 52), smještenog samo 1500 metara od gradine. Također je upečatljivo i to da su tumuli iz grupe „Plandišta" (br. 6-13; 42-43) i grupe „Rilićki most" (br. 44-47) smješteni na samom kraju vidokruga. Samo nekoliko tumula ne potpadaju ovo pravilo: br. 1-2 (veoma mali tumuli, br. 3-5 se mogu i zanemariti), 49-51, kao i tumul br. 97. Posebno istaknut je tumul Spremina Glavica (br. 1) koji, iako nije velik kao tumul „Smailovača", jasno je vidljiv i na udaljenosti od nekoliko kilometara. Sve ovo ne utiče na činjenicu da je najveći broj tumula s južnog dijela Kupreškog polja potpuno van vidokruga gradine, ili su na samoj granici njenog vidokruga.

Iz ove perspektive, upadljivo odsustvo tumula u sjevernom dijelu Kupreškog polja bi imalo smisla: uz nekoliko izuzetaka, tumuli su bili podizani na način da ne budu vidljivi iz obližnjeg naselja, s gradine. Ovo izbjegavanje direktne mogućnosti za vidljivost između naselja živih i posljednjeg prebivališta mrtvih je i drugdje etnografski i arheološki dosta dobro dokumentirano. Pretpostavlja se, međutim, što se može utvrditi samo putem iskopavanja većeg broja tumula kao i same gradine, da tumuli i naselja na gradini potiču iz istog perioda.

[19] O metodologiji analize vidnog polja vidi npr. Posluschny 2008. Analiza je bazirana na SRTM 30. Vidno polje gradine u obzir uzima posmatrač na visini od 4 m (potencijalna osmatračnica + visina posmatrača), iako visina tumula nije uračunata.

Sl. 31. *Bušenja u danas isušenom jezeru Uzur jezero; s lijeva na desno: Josip Gelo, Felix Bittmann, Frank Schlütz. Na desnoj strani vidi se Uzur glavica (tumul br. 22, po Bencu), na lijevoj strani u pozadini vidi se uzvišenje Debeljača s nekoliko tumula smještenih na vrhu.*

Datiranje

Za datiranje tumula s Kupreškog polja već je Alojz Benac dao arheološku procjenu na osnovu do sada napravljenih pet C14 analiza. Četiri analize potiču iz tumula Dokanova Glavica (Benac br. 37), a jedna iz tumula br. 16 Pustopolje.[20] Dva uzorka potiču iz razdoblja od 2200. i 1900. God. pr. Kr. (1-sigma), što odgovara ranom bronzanom dobu. Nasuprot tome, tri uzorka analizirana u Berlinu su dosta mlađa: oni pokrivaju razdoblje od 15. do 12. stoljeća pr. Kr. Kako je Benac datirao keramičke nalaze iz tumula u period ranog bronzanog doba, odbio je ove kasnije datacije kao grešku. Čak i da pratimo ovu argumentaciju, ostaje otvorenim pitanje da li svi tumuli potiču iz istog vremenskog horizonta. Kako je gore i pokazano, tumuli pokazuju jasne razlike u pogledu veličine, pozicije i konstrukcije. S tim u vezi trebalo bi razmotriti da li se veliki tumuli u ravnici mogu potencijalno diferencirati od malih tumula na padinama. Bez daljih istraživanja ovo pitanje ostaje u sferi špekulacija. Isto se može reći i za određivanje starosti dviju gradina.

[20] Benac 1986, 32, 63; Sl. 30.

Palinološka rekognosciranja

Prvo rekognosciranje na Kupreškom polju u oktobru 2009. godine imalo je za cilj utvrditi potencijalne lokacije-arhive pogodne za geoarheološka istraživanja. Navedene arhive su naprimjer ostaci jezera i tresetišta koji sadrže polen žita, sjemenki, voćki, ugljena i drugih botaničkih ostataka iz ranijih vremena. Palinološkim i arheobotaničkim analizama ovakvih depoa moguće je rekonstruirati izgled pejzaža u prošlosti i njegove promjene uzrokovane ljudskim djelovanjem i utjecajem klimatskih promjena. To omogućava razumijevanje kako su arheološke kulture bile ograničene ili obdarene prirodnim okruženjem i na koji su način ljudi tog vremena prilagođavali navedeni krajolik svojim potrebama. Slična istraživanja

već su provedena na području Centralne Bosne od strane Woltersa i Bittmanna.[21] Naše istraživanje bilo je usmjereno na vrtače i kraška jezera u blizini tumula u okviru studije na širem prostoru Kupreškog polja. U vrtači u Uzur jezeru u blizini Uzur glavice, tumul br. 22, prema Bencu (Sl. 31) bušenjem je izvučeno više od sedam metara sedimenta i uzeti su prvi uzorci. Skoro 7,5 metara debeo sediment se sastojao uglavnom od gline s nešto pijeska i manjeg šljunka, upućujući na malu mogućnost dobijanja podataka.

Bušenja na tri jezerske lokacije u Turjači, Kukavičkom jezeru i malom jezeru bez imena koje se nalazi u blizini Kukavičkog jezera – dosegla su dubinu od 2 do 2,6 m i donijela dosta organskog materijala bogatog drvetom, sjemenkama vodenih biljaka i ostacima školjki i puževa. Čahure lana ukazuju na to da je malo jezero korišteno kao bazen za potapanje lana radi dobijanja vlakana. Dobra očuvanost organskog materijala upućuje na veliki potencijal jezerskih sedimenata s Kupreškog polja kao geoarheoloških arhiva. Svakako da svi uzorci moraju biti detaljnije obrađeni pomoću mikroskopskih analiza i radiokarbonskog datiranja koje će dijelove navedenih arhiva svrstati u određene vremenske periode.

Zaključak

Tokom kampanje od 2009. do 2011. godine geomagnetski je istraženo pet tumula s njihovim okruženjem. Dobijeni rezultati su dosta izmiješani: snimanjem tumula „Strljanica“ bilo je moguće prepoznati samo kasnosrednjovjekovne grobnice, a na geomagnetskoj slici tumula Uzur glavica bio je vidljiv samo masivni kameni plašt koji je okruživao grobnu komoru. S druge strane, prospekcijom manjih tumula nije dobijen značajan rezultat. Interesantni podaci dobijeni su na osnovu GPS topografskih snimaka: iz njih se može vidjeti da su tumuli podizani na manjim prirodnim uzvišenjima, da bi tako izgledali impozantniji. Istovremeno je istaknuta i pozicija tumula koja je utvrđena putem GPS mjerenja. Prema ovim nalazima može se pretpostaviti da su tumuli podizani s namjerom da budu vidljivi iz daljine, što upućuje na to da ovu vidljivost nije ometala šumska vegetacija. U tom kontekstu interesantne su analize vidoruga Velike Gradine, koje pokazuju da je vođeno računa da tumuli i gradina ne budu međusobno vidljivi. Naposlijetku, otkriće brojnih manjih tumula na istočnim padinama Kupreškog polja mora se uzeti kao još jedan važan rezultat.

Za dalja planirana istraživanja tumula s Kupreškog polja bilo bi poželjno imati detaljan topografski snimak svih tumula i grupa tumula, ukoliko takav postoji. Prema aktuelnim saznanjima, to bi se moglo postići 3d laser snimanjem ili putem serije fotografija iz zraka. Fotografije iz zraka po sistemu TARA (The Aerial Reconnaissance Archive) iz 1940-tih mogu dati informacije o tumulima; naprimjer identificiranje pozicija tumula koji su danas uništeni i utvrđivanje razlike između tumula i gomila kamenja prikupljenog s polja, kao i prepoznavanja dosad nepoznatih tumula. Osim toga, trebalo bi inicirati palinološka istraživanja, koja mogu biti dosta obećavajuća u otkrivanju prirode kraškog krajolika i brojnih jezera bez oticanja. Ona mogu razjasniti da li je Kupreško polje oskudijevalom šumom u vrijeme kada su podizani tumuli, kao što je ranije pretpostavljeno. Kako su početne analize pokazale, stanje očuvanosti organskog materijala u ovim uslovima je odlično. U smislu daljeg istraživanja tumula poželjno je nastaviti s nedestruktivnim snimanjima. Pošto su se mogućnosti geomagnetnih istraživanja pokazale jako iscrpljujućim zbog „bučnog“ podzemlja, informativnije rezultate je teško očekivati, pa bi trebalo pristupiti korištenju alternativnih metoda kao što su GPR i geoelektrička prospekcija. Na mnoga od gore navedenih pitanja, kao što je i pitanje datacije, može biti odgovoreno samo putem sistematskih iskopavanja.

Lista tumula

Na listi koja je data detaljno su navedeni tumuli s jugoistoka Kupreškog polja. Lista se brojevima nastavlja na Benčevu listu, koja također korespondira s brojevima na Sl. 1. Grupa tumula s Plandišta, označena prema C. de Marchesettiju (1891, 1893), također je navedena. Oznake za veličine tumula su, tamo gdje su postojale, navedene samo kao grubi prikaz, s obzirom na to da visina i širina tumula uveliko ovise o posmatraču. Međutim, ovi brojevi bi trebali dati jedan opšti uvid u veličine i grupe tumula.

[21] Wolters / Bittmann 2007; 2009.

Tumul 1 (Benac): Tubulica Nedeljka Spreme/Spremina Glavica.[22] Dobro očuvan tumul. Geodetska tačka. Visina cca 2,5 m, promjer cca 30 m.

Tumul 2 (Benac): Crni Lug.[23] Vjerovatno neoštećen tumul, samo je na sredini vidljivo plitko udubljenje. Visina cca 1,7 m, promjer cca 23 m. Na njemu najmanje 3 stećka.

Tumul 3 (Benac): Občevine.[24] Mali tumul, vjerovatno neoštećen. Visina cca 1,6 m, promjer cca 12 m.

Tumul 4 (Benac): Občevine. Mali tumul, vjerovatno neoštećen. Visina cca 1 m, promjer cca 8 m.

Tumul 5 (Benac): Občevine. Veoma malo uzvišenje, vjerovatno neoštećeno; visine cca 0,5 m, promjera cca 6,5 m.

Tumul 6 (Benac): Suvatska glavica.[25] Prema fotografiji iz zraka iz maja 1944. koja je u posjedu Arhive za zračno rekognosciranje Edinburgh (TARA_ACIU_SM_0084_3142) čini se da je tumul smješten nešto sjevernije nego što je to Benac pretpostavio, na oko 6777935/4868370 (UTM 33N); njegov promjer je bio oko 30 mm a uništen je tokom gradnje puta.

Tumul 7 (Benac): Plandišta.[26] Ne može se locirati.

Tumul 8 (Benac): Plandišta. Očigledno jako oštećen tumul, visina cca 2,5 m, promjer 25,5 m; indentičan Marchesettijevom tumulu VIII. Međutim, suprotno Benčevom navodu,[27] Marchesetti ga nije iskopavao.

Tumul 9 (Benac): Plandišta. Veoma veliki tumul, visina cca 4 m, promjer cca 57 m. Jako oštećen eletričnim stubom koji se nalazi na njegovom vrhu, kao i s nekoliko rovova. Identičan Marchesettijevom tumulu VII.

Tumul 10 (Benac): Plandišta. Tumul kojeg je iskopavao Marchessetti; sačuvana visina cca 1,8 m, promjer 30 m. Iskopni rov je još jasno vidljiv. Na Benčevoj mapi tumul br. 11 je označen kao iskopavani tumul, umjesto tumula br. 10. Identičan Marchesettijevom tumulu VI.

Tumul 11 (Benac): Plandišta. Vjerovatno neoštećen tumul, s plitkim udubljenjem na centru, visina cca 2 m, promjer 24 m. Identičan Marchesettijevom tumulu III.

Tumul 12 (Benac): Plandišta. Poravnat tumul; visina cca 1 m, promjer cca 22 m. Identičan Marchesettijevom tumulu III.

Tumul 13 (Benac): Plandišta. Poravnat tumul; visina cca 0,5 m, promjer 16 m. Identičan Marchesettijevom tumulu IV.

Tumul 14 (Benac): Pustopolje.[28] Dobro očuvan tumul, visine cca 1,7 m, promjera cca 22 m.

Tumul 15 (Benac): Pustopolje. Moguće oštećen tumul, visine cca 1,1 m, promjera cca 12 m.

Tumul 16 (Benac): Pustopolje. Tumul su iskopavali Benac i Govedarica;[29] visina 3,6 m, promjer 29,25 m.

Tumul 17 (Benac): Pustopolje. Poravnat, ali vjerovatno neoštećen tumul, visina 0,8 m, promjer cca 15 m.

Tumul 18 (Benac): Pustopolje. Tumul koji je potpuno uklonjen tokom iskopavanja sredinom osamdesetih. Prema Bencu 1986, 51, visina tumula 1,5 m, promjer 12 m.

Tumul 19 (Benac): Donja Glavica.[30] Dobro sačuvan, geomagnetski premjeren tumul, s mnogo stećaka, visina cca 3,5 m, promjer cca 36 m.[31]

Tumul 20 (Benac): Gornja Glavica. Jako oštećen tumul, s nekoliko stećaka, sačuvana visina cca 2,5 m, promjer 29 m.[32]

Tumul 21 (Benac): Ravan, ali očigledno neoštećen tumul, visina cca 1,6 m, promjer cca 21,5 m. Na Benčevoj karti označen je kao oštećen/uništen, možda njegov tumul br. 21 i ovaj nisu identični. U njegovom okruženju mogu se primijetiti još dva tumula (vidi dalje).

Tumul 22 (Benac): Uzur glavica.[33] Dobro očuvan tumul, s mnogo stećaka; visina cca 3 m, promjer cca 30,5 m. Bešlagić 1954, 99 i d.

Tumul 23 (Benac): dobro sačuvan, geomagnetski premjeren tumul, visina cca 1,3 m, promjer cca 21,5 m.

[22] Identično s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 185 No. 225.

[23] Identično s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 175 No. 32.

[24] Čak je i Benac (Benac 1986, 14, napomena 10) bio nesiguran o karakteru njegovog karaktera kao grobne humke – U Arheološkom leksikonu BiH Benčevi tumuli br. 3-5 i 48 su zajednički označeni brojem 179, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 183; oznaka je međutim, stavljena na sasvim drugu lokaciju.

[25] Lokacije tumula br. 6 kod Benca 1986. i u Arheološkom leksikonu (Vol. 2, 186 No. 234) se značajno razlikuju.

[26] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 7-13 i 42-43 su zajednički označeni brojem 191, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 183.

[27] Benac 1986, 10.

[28] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 14-18 su zajednički označeni brojem 199, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 184.

[29] Benac 1986, 53.

[30] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 19-20 su dva puta navedeni: zajedno kao br. 229, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 185 i d. i odvojeno kao br. 46 i 69, ibid. 176 i d.

[31] Bešlagić 1954, 95.

[32] Bešlagić 1954, 96 i d.

[33] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 22-23 su zajednički označeni brojem 249, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 186; pozicija oznake na karti je međutim zamijenjena brojem 38.

Tumul 24 (Benac): Debeljača.[34] Ravan tumul, s jasno vidljivom iskopavanom jamom,[35] visina cca 1 m, promjer cca 13,5 m.

Tumul 25 (Benac): Debeljača. Jako ravan tumul, visina cca 0,3 m, promjer 11,5 m.

Tumul 26 (Benac): Debeljača. Ne može se locirati, vjerovatno je uništen prilikom izgradnje puta.

Tumul 27 (Benac): Debeljača. Najvećim dijelom uništen prilikom izgradnje puta.

Tumul 18 (Benac): Debeljača. Najistaknutiji tumul iz grupe Debeljača, na istočnom dijelu uništen rezervoarom, na sredini plitko udubljenje; visina cca 1,8 m, promjer 18,5 m.

Tumul 29 (Benac): Debeljača. Tumul smješten na padini, s plitkim udubljenjem istočno od sredine; visina cca 1 m, promjer cca 13 m.

Tumul 30 (Benac): Debeljača. Jako poravnat tumul.

Tumul 31 (Benac): Debeljača. Tumul smješten na padini, s plitkim udubljenjem u sredini; visina cca 1 m, promjer cca 14,5 m.

Tumul 32 (Benac): Debeljača. Tumul smješten na padini, s plitkim udubljenjem zapadno od sredine, visina cca 0,5 m, promjer 10,5 m.

Tumul 33 (Benac): Debeljača. Ravan tumul, vjerovatno neoštećen; visina cca 0,7 m, promjer cca 9,5 m.

Tumul 34 (Benac): Debeljača. Ravan tumul, vjerovatno neoštećen; visina cca 1 m, promjer cca 9 m.

Tumul 35 (Benac): Debeljača. Poravnat tumul, vjerovatno neoštećen, geomagnetski rekognosciran, visina cca 0,6 m, promjer 16 m.

Tumul 36 (Benac): Perina glavica.[36] Dobro očuvan tumul s mnogo stećaka; visina cca 3 m, promjer cca 34 m. Bešlagić 1954, 102.

Tumul 37 (Benac): Dokanova glavica.[37] Prema Bencu[38] skoro u popunosti iskopan tumul. Visina prema Bencu cca 3,3 m, promjer 35 m.

Tumul 38 (Benac): Gajevine.[39] Iskopavan tumul,[40] originalna visina 0,7 m, promjer 9 m.

Tumul 39 (Benac): Gajevine. Mali tumul.

Tumul 40 (Benac): Gajevine. Mali tumul.

Tumul 41 (Benac): Gajevine. Mali tumul.

Tumul 42 (Benac): Žuljeva Glavica.[41] Tumul je dijelom iskopavao Marchesetti, identičan njegovom tumulu br. II (visina 2,25 m, nagib 77 m [= 24,5 m u promjeru]). Ukoliko je uopšte sačuvan, danas je smješten ispod modernog nasipa.

Tumul 43 (Benac): Plandišta. Teško prepoznatljiv tumul čiji je južni dio potpuno uništen, ako je njegova pozicija tačna. Identičan je Marchesettijevom tumulu I (visina 2 m, nagib 83 m [= 26,4 m u promjeru]).

Tumul 44 (Benac): Rilički most.[42] Vjerovatno neoštećen tumul; visina cca 2 m, promjer cca 23 m.

Tumul 45 (Benac): Rilički most. Vjerovatno neoštećen tumul; visina cca 2 m, promjer cca 23,5 m.

Tumul 46 (Benac): Muhačeva glavica/Rilički most.[43] Novim otkopavanjima pijeska tumul je jako uništen; visina cca 3,5 m, promjer cca 29 m.

Tumul 47 (Benac): Rilički most.[44] Dosta poravnat, ali vjerovatno neoštećen tumul; visina cca 2 m, promjer cca 35 m.

Tumul 48 (Benac): Ne može se locirati.

Tumul 49 (Benac): Crveno groblje.[45] Tumul smješten na padini, s nekoliko stećaka; visina cca 2,5 m, promjer cca 30,5 m.[46]

Tumul 50 (Benac): Gornji mašeti.[47] Tumul oštećen električnim stubom i poljoprivrednim aktivnostima; s nekoliko stećaka; visina cca 1,4 m, promjer 23 m.[48]

Tumul 51 (Benac): Tursko groblje.[49] Tumul smješten na padini, s nekoliko stećaka; visina cca 1,8 m, promjer cca 21,5 m.[50]

---

[34] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 24-35 označeni su brojem 38, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 175; pozicija oznake na karti je međutim zamijenjena brojem 249.

[35] Bešlagić 1954, 194.

[36] Identično s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 183, No. 188; oznaka je, međutim, locirana dosta dalje od njenje stvarne pozicije.

[37] Identično s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 176, No. 44. Na topografskoj karti 1 : 50.000 tumul je označen kao „Okanova glavica".

[38] Benac 1986, 17 i d.

[39] U Arheološkom leksikonu Benčevi tumuli br. 38-41 su objedinjeni brojem 58, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 176.

[40] Benac 1986, 49.

[41] Identičan s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 187 No. 273, ali također i kao dio br. 191, Ibid. 183.

[42] U Arheološkom atlasu Benčevi tumuli 44-46 označeni su brojem 209, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 185.

[43] U Arheološkom leksikonu tumul je naveden dvostruko: kao br. 172, Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 182, dosta dalje od svoje prave pozicije i kao dio broja 209, Ibid. 185.

[44] Ovaj tumul ne može biti lociran tamo gdje bi trebao biti prema Benčevoj karti (Benac 1986). Međutim, tumul smješten jugozapadno od grupe br. 44-46 može biti identičan njegovom tumulu br. 47. U ovom slučaju, lokacija prema Arheološkom leksikonu pod brojem 210 (Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 185) vjerovatno je ispravna.

[45] U Arheološkom leksikonu tumul je naveden dvostruko: Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 175, br. 33 i ibid. 181, br. 138.

[46] Bešlagić 1954, 124.

[47] U Arheološkom leksikonu tumul je naveden dvostruko: Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 177, br. 74 i ibid. 183, br. 183.

[48] Bešlagić 1954, 125,1.

[49] Identičan s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 186, Br. 248.

[50] Bešlagić 1954, 125 i d. Sl. 84.

Tumul 52: Tubulica/Smailovača.[51] Dosta dobro sačuvan tumul s nekoliko stećaka, visina cca 4,4 m, promjer cca 43,5 m.[52]

Tumul 53: Luke.[53] Tumul s pet stećaka; visina cca 1,3 m, promjer je teško odrediti zbog gusto poredanog drveća, cca 18 m.[54]

Tumul 54: Pustopolje. Vjerovatno oštećen tumul, smješten nešto sjevernije od Benčevih tumula br. 14-18, direktno pokraj puta u blizini pješčare i šljunkare. Prema tome, njegovo moderno porijeklo se ne može isključiti. Visina cca 1,6 m, promjer cca 14,5 m.

Tumul 55: Kršovi. Mali ravan tumul blizu Benčevog tumula br. 21; visina cca 0,4 m, promjer 7,5 m.

Tumul 56: Kršovi. Mali ravan tumul blizu Benčevog tumula br. 21; visina cca 0,3 m, promjer 5,5 m.

Tumul 57: Dosta poravnat tumul, smješten nešto istočnije od Benčevog tumula br. 22; visina cca 1,2 m, promjer cca 27,5 m.

Tumul 58: Kradikobila. Tumul promjera cca 10 m.

Tumul 59: Kradikobila. Tumul promjera cca 13 m.

Tumul 60: Kradikobila. Tumul promjera cca 11 m.

Tumul 61: Kradikobila. Tumul promjera cca 11 m.

Tumul 62: Kradikobila. Tumul promjera cca 14 m.

Tumul 63: Kradikobila. Ravan tumul, moguće moderna hrpa kamenja s polja.

Tumul 64: Kradikobila. Ravan tumul, jako oštećen gradnjom rezervoara.

Tumul 65: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 66: Kradikobila. Tumul u nizu hrpe kamenja s polja, promjera cca 13,5 m.

Tumul 67: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 68: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 69: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 70: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 71: Kradikobila. Ravan tumul, visina cca 0,5 m, promjer cca 8,5 m.

Tumul 72: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 73: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 74: Kradikobila. Ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 75: Kradikobila. Jasno vidljiv tumul, djelimično uništen gradnjom modernog rezervoara.

Tumul 76: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 77: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 78: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 79: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 80: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 81: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 82: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 83: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 84: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 85: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 86: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 87: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 88: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 89: Kradikobila. Jako ravan tumul, geomagnetski istražen; visina cca 0,2 m, promjer cca 10 m.

Tumul 90: Kradikobila. Jako ravan tumul, geomagnetski istražen; visina cca 0,3 m, promjer cca 13 m.

Tumul 91: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 92: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 93: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 94: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 95: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 96: Kradikobila. Jako ravan tumul, nije sigurno da se radi o modernoj hrpi kamenja s polja.

Tumul 97: Čobanovo groblje. Tumul sa stećcima prema Basleru.[55] Ne spominju se kod Benca,[56] Bešlagića[57] niti u Arheološkom leksikonu.[58]

---

[51] Identičan s Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 185, Br. 221; stećci se pojavljuju pod imenom grobne humke, ali pod drugim brojem, ibid. 186, br. 246.

[52] Bešlagić 1954, 122, Sl. 81.

[53] In Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 181, br. 149, Stećci su pobrojani, ali tumul međutim, nije spomenut.

[54] Bešlagić 1954, 123, Sl. 82.

[55] Basler 1953, 388

[56] Benac 1986.

[57] Bešlagić 1954, 129.

[58] Arheološki leksikon BiH 1988, Vol. 2, 175, No. 37.

Zahvala
Posebno se zahvaljujemo kolegici Melisi Forić za prevod rada na bosanski jezik i njegovu obradu.

Summary

Report on archaeological, geophysical and palynological prospections in the Kupres polje/Bosnia and Herzegowina, 2009–2011

During the campaigns in 2009 to 2011 now five grave mounds and parts of their wider surroundings have been prospected geomagnetically. The results obtained are mixed: While in the mound „Strljanica" only late medieval tombs were observable, in the geomagnetic picture of the mound „Uzur glavica" a massive stone packing seems to be visible, which has possibly surrounded a grave chamber. On the other hand, the prospection of the smaller grave mounds yielded no useful outcome. Interesting results were observed in the GPS based topographic recordings: With them it could be demonstrated that the mounds had been built on small natural elevation, so that the mounds appear more imposing. In the same direction point the locations of the mounds, which could be determined by GPS surveys. According to these findings, it can be assumed that the mounds had been built with far-reaching visibility in mind, which implies in turn that this visibility was not hindered by the larger stretches forests. In this context, the analysis of the view shed of the „Velika gradina" is interesting, as it seems to suggest that care was taken that they were not mutually visible. Finally, the discovery of numerous small grave mounds on the eastern slopes of the Kupreško polje has to be regarded as another important result.

Further research into the grave mounds of the polje Kupreško is planned: It would be desirable if detailled topographic recordings existed of all of the grave mounds and groups of grave mounds. On present knowledge, this could be accomplished best by 3D laser scanning or by series of aerial photographs. Aerial photographies from TARA (The Aerial Reconnaissance Archive), dating to the 1940s, can yield additional information about the grave mounds, e. g. by identifying the position of mounds now destroyed, by helping to differentiate between actual mounds and heaps of field stones and by recognising unknown mounds. Furthermore, palynological studies should be initiated, which are likely to be extremely promising, given the nature of the karst landscape and numerous lakes without outflow. They could clarify whether the Kupreško polje at the time of the construction of the grave mounds was actually lacking forrest as much as previously postulated. As the test drillings have shown, the conditions for the preservation of organic matter are excellent. In terms of the grave mounds further non-destructive screening would be desirable. Since the possibilities of geomagnetic investigations seems largely exhausted – because of the „noisy" underground more informative results are hardly to be expected – alternative methods such as GPR and geoelectrical prospection should be used. Many of the above mentioned issues such as the dating problem, however, can only be answered by systematic excavations.

Literatura

Arheološki leksikon BiH 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

Basler, Đ. 1953, Kupres (Arheološka skica). Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo N. S. 8, 1953, 335-343.

Benac, A. 1986, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Monogr. 64, Centar za Balkanološka Ispitivanja 5, Sarajevo 1986.

Bešlagić, S. 1954, Kupres: Srednjovjekovni nadgrobni spomenici. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine 5, Sarajevo 1954.

Eggert, M. K. H. 2001, Prähistorische Archäologie: Konzepte und Methoden, Tübingen, Basel 2001.

Govedarica, B. 1991, Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld. Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 12, Berlin 1991, 87-92.

Mader, B. 1996, „Mit besten Grüßen von Haus zu Haus": Die Zusammenarbeit der Naturhistorischen Museen in Wien und Triest im Lichte des Briefwechsels von Josef Szombathy und Carlo de Marchesetti (1885–1920). Ann. Naturhist. Mus. Wien 97 A, 1996, 145-166.

Marchesetti, C. de 1891, Od Spljeta do Sarajeva: Putno isvješće. Glasnik Zemaljskog Muz. Sarajevo 3, 1891, 246-251.

Marchesetti, C. de 1893, Von Spalato nach Sarajevo. Wiss. Mitt. Bosnien u. Herzegovina 1, 1893, 318-321.

Müller, J. 1990, Die Arbeitsleistung für das Großsteingrab Kleinenkneten 1. In: M. Fansa (Hrsg.), Experimentelle Archäologie in Deutschland. Arch.

Mitt. Nordwestdeutschland Beih. 4, Oldenburg 1990, 210-219.

Müller, J. 1991, Fürsten oder Häuptlinge: Experimente mit Hallstatthügeln. In: M. Fansa (Hrsg.), Experimentelle Archäologie. Bilanz 1991. Arch. Mitt. Nordwestdeutschland Beih. 6, Oldenburg 1991, 215-225.

Posluschny, A. 2008, Sehen und gesehen werden: Sichtbarkeitsanalysen als Werkzeug archäologischer Forschungen. In: D. Krauße (ed.), Frühe Zentralisierungs- und Urbanisierungsprozesse: zur Genese und Entwicklung frühkeltischer Fürstensitze und ihres territorialen Umlandes. Kolloquium des DFG-Schwerpunktprogramms 1171 in Blaubeuren, 9.–11. Oktober 2006. Forsch. u. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 101, Stuttgart 2008, 367-380.

Wolters, S. / Bittmann, F. 2007, Pollenanalytische Untersuchungen zur Landschaftsentwicklung im Visoko-Becken / Bosnien-Herzegowina. In: Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Müller-Scheeßel, N. / Rassmann, K.: Prospektionen und Ausgrabungen in Okolište (Bosnien-Herzegowina): Siedlungsarchäologische Studien zum zentralbosnischen Spätneolithikum (5200–4500 v. Chr.). Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 87, 2006, 167-174.

Wolters, S. / Bittmann, F. 2009, Analize polena na području bazena Visoko. In: Hofmann, R. / Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Müller-Scheeßel, N.: Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne. Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, N. S. 50/51, 2008/2009, 132-139.

Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne

Orhan Jamaković
Adeleide

Uvod

Prelaz iz završne faze bronzanog doba u rano željezno doba na području sjeverozapadne Bosne je jedan dug proces u kome je nemoguće postaviti granicu koja bi dijelila kraj bronzanog od početka željeznog doba. To je period koji zahvata i problem transformacije Hügelgräber kulture u Urnenfelder kulturu na prostorima zapadno od srednjeg Podunavlja. Na jugoslovenskom prostoru taj proces se odvijao istočno od Alpa, na prostoru između Save, Drave i Dunava, a tragove pratimo i na području Vojvodine i sjeverne Bosne. Vremenski zahvata periode Br C i D do Ha A[1]. Bogata arheološka dokumentacija sa istraživanja na lokalitetima Mađarske, Češke, Slovačke i Austrije opovrgla je ranije teorije o ekspanziji lužičke kulture na prostor Panonije i njen udio u stvaranju kompleksa Urnenfelder kulture. Pokazalo se da je Urnenfelder- kultura nastala postepenom transformacijom lokalnog substrata, a njenu najstariju razvojnu fazu na našem južnoslavenskom prostoru čine grupe tipa Virovitica i grupe mlađeg horizonta Surčin-Belegiš.

Prelazak iz poslednjih perioda bronzanog doba u željezno doba na našim prostorima ima određene specifičnosti s obzirom na uticaj egejskog svijeta, srednjevropskih civilizacija i prostora Male Azije. Činjenice su da se sa jedne strane željezo uvodi u upotrebu već u protogeometrijskom dobu, dok se s druge strane početak željeznog doba veže za period Ha C. To su i razlozi da na našem prostoru funkcionišu različite periodizacije po pitanju kraja bronzanog i početka željeznog doba. Na tlu pređašnje Jugoslavije bila su u upotrebi dva sistema periodizacije: prvi koji je više bio primenjivan u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH i u kojem se kasno bronzano doba ubrajaju periodi Ha A i B, a željezno doba računa od perioda Ha B3 i Ha C1 (K. Vinski-Gasparini, S. Gabrovec, B. Čović i dr.) i drugi koji se primjenjuje prvenstveno u Srbiji i Makedoniji determiniran od D. i M. Garašanina, koji su imajući u vidu rezultate istraživanja tog prostora uzeli sve specifičnosti razvoja kulture starijeg gvozdenog doba.[2] Pod pojmom gvozdenog doba I obuhvaćeno je djelomično i Br D, Ha A i B (B1-B2). R. Vasić u svojoj periodizaciji daje jasnu podjelu materijala na starije i mlađe gvozdeno doba. Po ovom autoru gvozdeno doba nastaje kada se gvozdeni predmeti počinju javljati redovno i u znatnim količinama u materijalnoj kulturi, označavajući uz to promene u društvenom i ekonomskom razvoju lokalne kulture. Taj proces je intenzivan u Evropi i na sjevernom Balkanu u periodu Ha B3-C ,a koji odgovara VIII veku p.n.e.

A. Benac i B. Čović izvršili su periodizaciju nalaza sa glasinačkog područja i uzeli za početak željeznog doba fazu IVa, a to je vrijeme kada se na tom području kao grobni prilozi pojavljuje željezno oružje.

[1] U daljem tekstu faze po hronologiji Rajnikea biće skraćeno prikazivane: Bronza C = Br C; Bronza D = Br D; Halštat A = Ha A; Halštat B = Ha B; Halštat C = Ha C

[2] Utvrđena su 4 osnovna razvojna perioda gvozdenog doba: Gvozdeno doba I – prelazni period (XIII- VIII vijek); Gvozdeno doba II – rano gvozd. doba (VIII-VI vijek); Gvozdeno doba III – srednje gvozd. doba (VI-IV vijek); Gvozdeno doba IV – kasno gvozd. doba (IV-naše ere)

Geografski položaj sjeverozapadne Bosne

Područje sjevernozapadne Bosne je omeđeno sa tri strane riječnim tokovima. Na istoku granicu čini rijeka Vrbas, na zapadu Una, a na sjeveru Sava. Južnu granicu predstavlja vijenac planina srednje visine. Sjeverni dio područja je pretežno ravničarski i pripada obodu Panonske nizije. Postepeno prelazi u brdovito zemljište sa nadmorskom visinom 200-500 m, u kojem se izdižu vrhovi nižih i srednjih planina, Prosare i Kozare. Na brdovitu oblast se nastavlja zona planina srednje visine, 500-1000 m, koju čine Grmeč, Srnetica i Manjača. Ove planine formirane su pretežno od mezozojskih sedimenata i imaju pravac pružanja sjeverozapad-jugoistok.

Glavne rijeke ovog područja Vrbas, Sana i Una pripadaju slivu Save. Gornjim tokom Vrbas, Sana i njihove pritoke teku kroz plodno Lijevče i Prijedorsko polje. Dolina Une u gornjem je dijelu veoma uska i protiče kroz predjele nepodesne za podizanje naselja. Najnaseljeniji dijelovi doline Une su Bihačko polje i prostor donjeg toka na kojima se nalaze praistorijska naselja i nekropole. Veliki broj gradinskih naselja vezan za najzapadniji dijelove sjeverozapadne Bosne nalaze se na rubnim delovima Petrovačkog polja, doline Sane i Une i u brdskim krajevima između Une, Sane i Save.

Između srednjeg toka Vrbasa i Sane na visoravni Zmijanju utvrđen je veliki broj gradinskih naselja iz perioda bronzanog i željeznog doba. Rekognosciranja i iskopavanja su pokazala da su predjeli srednjeg toka Vrbasa koje presjecaju Bočačko, Krupsko i Banjalučko polje i donji tok rijeke Sane bili gusto naseljeni u praistorijskim periodima. Oblast sjeverozapadne Bosne je poznata po raznovrsnom mineralnom blagu. Tu se javljaju značajna ležišta rude metala (gvožđe, aluminijum, mangan, olovo, cink, bakar i dr.), mineralnih sirovina (magnezit, barit, kaolinit i dr.), građevinskog materijala i uglja. Tragovi eksploatacije ruda bakra i gvožđa mogu se pratiti gotovo na cijelom području sjeverozapadne Bosne. Najznačajniji su oni na potezu Bosanski Novi-Prijedor, Bronzani Majdan-Jajce i dalje uz područje srednjebosanskog škriljavog gorja. Najstariji tragovi rudarenja nalaze se u Sinjakovu kod Jajca, a potiču iz praistorijskog i rimskog vremena. Većina ostalih rudišta potiče iz srednjeg vijeka, što ne isključuje mogućnost njihovih eksploatacija i u ranijim periodima. Ležišta bakarne rude su intenzivno eksploatisana i iscrpljena u doba austrougarske vladavine. Za razliku od bakarne rude koja se više ne eksploatiše, eksploatacija gvožđa je i danas aktuelna i predstavlja najrazvijeniju privrednu djelatnost u sansko-unskom području.

Istorijat istraživanja

Prve vjesti vezane za period prelaza iz bronzanog u željezno doba na području sjeverozapadne Bosne objavio je Ćiro Truhelka 1889. godine poslije otkrivanja ostave u Šumetcu kod Cazina, u časopisu "Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina",[3] Muzejski službenik Franc Fiala u praistorijskim bilješkama[4] uz podnaslove "Gradac kod Posušja, gradina Radmanići", objavio je nalaz kalupa za lijevanje igala, a što je nedvojbeno vezano za prelazni period iz bronzanog u željezno doba. U podnaslov istog članka "Rimska banja kod Laktaša" objavljeni su i predmeti: bakarni bat, jedna narukvica od ljevane bronze ukrašena poprečnim urezima pri kraju i dva glinena pršljenka. Četvrti naslov u ovom članku vezan je za praistoriju vlaseničkog kraja, dok je posljednji podnaslov "Nahođai u kotaru Sanski Most" vezan za nalaze nedaleko od sela Zecovi na gradini, gdje su prilikom gradnje puta 1893. godine pronađeni željezni kelt i dvije bronzane spiralne narukvice, a na prostoru Kamengrada ulomak bronzane oštrice mača.

U članku "Nađeni pojedini komadi iz bronzanog doba" i podnaslovu "Skladište nađeno u sjevernoj Bosni" Fiala detaljno opisuje objekte iz depoa nađenog nedaleko od sela Mačkovci u gradiškom kotaru[5] (12 predmeta i 10 ulomaka keramike). Ubrzo se nakon ovih nalaza na području sjeverozapadne Bosne organizuju i prve arheološka iskopavanje. Već 1896. godine iniciran nalazom bronzane kacige na području Donje Doline Fiala je otpočeo sondažna ispitivanja na ovom lokalitetu.[6] Velika arheološka istraživanja Donje Doline nastavljaju se 1899. god. pod ruko-

[3] Truhelka 1893, 35.
[4] Fiala 1894, 332.
[5] Isti 1897.
[6] Isto 662-663.

vodstvom Ćire Truhelke i završavaju u jesen godine 1904.[7] Interesovanja za lokalitet Donja Dolina se obnavljaju 1908-1909. i 1911. god. kada Zemaljski muzej tamo organizuje arheološke kampanje.[8] Veliki broj slučajnih nalaza pristigao je u Zemaljski muzej u vrijeme arheoloških iskopavanja 1908. i 1909. god. kada je prilikom gradnje nasipa pored Save oštećen južni dio gradine i starijeg naselja koje je pod tim imenom prvi put spomenuto 1961. god. Truhelka je na osnovu podataka prikupljenih do 1905. god. objavio niz članaka o ovom lokalitetu. Posljednja istraživanja pred II svjetski rat na prostoru Donje Doline obavio je Mihovil Mandić, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1927. i 1928. god.[9] Poslije II svjetskog rata izvršena su reviziona iskopavanja na prostoru starijeg naselja. Sondažna istraživanja 1961. i 1963. god. izvršili su Vera Nikolić i Zdravko Marić.[10] Problematikom Donje Doline bavili su se i Ružica Bižić[11] i Borivoj Čović[12] koji su izvršili sistematizaciju i hronološki opedijelili neke grobne cjeline iz raznih faza željeznog doba ovog naselja. U periodu od 1977 do 1981. godine na ovom lokalitetu je vršio istraživanja stratuma mlađeg željeznog doba Zdenko Žeravica, kustos Muzeja Bosanske krajine.[13]

Istraživanje lokaliteta Zecovi kod Prijedora započetih 1893. poslije dugog prekida nakon II svjetskog rata nastavlja Alojz Benac u 1954. god.[14]

Lokalitet u pećini Hrustovača otkriven je 1938. god., a 1939. god. Mihovil Mandić[15] počinje arheološka istraživanja koja 1947. nastavlja Alojz Benac.[16]

Arheološka istraživanja, između ostalog, vezana i za problematiku prelazno perioda na području sjeverozapadne Bosne nastavljena su prije svega angažovanjem stručnjaka Zemaljskog muzeja Borivoja. Čovića[17] i Zdravka Marića.[18] U 1962. i 1964. god. izvršena su iskopavanja na prostoru sela Radosavske praistorijsko naselje Zemunica i Ober, te nekropole Petkovo brdo. Na lokalitetu Zemunica otkriveno je višeslojno naselje koje je pripadalo lasinjskoj i vučedolskoj kulturi i stratum naselja koje je egzistiralo u prelaznom periodu Ha B-C.

Sondažno istraživanje Branka Gavele i Branke Raunig na Kekića glavici potvrđuju raniju pretpostavku o postojanju debljih kulturnih slojeva na ovom lokalitetu. Ta istraživanja izvršena su 1959. a nalazište se prvi put spominje 1896. god. Nakon probnih sondažnih iskopavanja na ovom lokalitetu iste godine Borivoj Čović vrši obimnije arheološke radove.[19]

Prvi podaci sa područja srednje i gornje Une dobijani su krajem prošlog stoleća, a vezani su za nekropole koje se nalaze južnije od Bihaća: Golubić,[20] Jezerine[21] i Ribić,[22] a koje se nalaze u izvještajima Vaclava Radimskog, Karla Pača, Mavre Hernesa i Vejsila Ćurćića. Godine 1898. Radimski istražuje gradinu Čungar[23] kod Cazina i sojeničarsko naselje Ripač kod Bihaća.[24] Rekognosciranjem terena od strane stručnjaka Zemaljskog muzeja u 1958. i 1960. god. otkriven je veliki broj gradinskih naselja vezanih za prelazni period: Pejića gradina u Svodni, gradinsko naselje u Gorinji, u Donjoj Suvaji i Malom Radiću.[25] Problematikom ovog perioda bavili su se poslijeratnom periodu Branka Raunig, Tone Knez, Zdravko Marić, Borivoj Čović, a na nekropoli Mekoti kod Bosanskog Novog u najnovije vreme vrši istraživanja Enver Mulabdić.

U okviru naučnog projekta "Bronzano doba sjeverne Bosne" autor ovog teksta je na prostoru srednjeg i donjeg toke rijeke Vrbas obavio niz arheoloških istraživanja na gradinama.

Hronologija i periodizacija

Periodizacijom i hronologijom prelaznog perioda sjeverozapadne Bosne najviše su se bavili Zdravko Marić, Ksenija Vinski-Gasparini i Borivoj Čović. Na osnovu Marićeve podjele starijeg

[7] Truhelka 1904, 4.
[8] Marić 1964, 6.
[9] Mandić 1929, 33 i d.
[10] Marić 1964, 8.
[11] Bižić 1952, 201-289.
[12] Čović 1961.
[13] Žeravica 1989.
[14] Benac 1959,
[15] Mandić 1929, 69.
[16] Benac 1948.
[17] Čović 1967, 161-167.
[18] Marić 1964, 5-128.
[19] Čović 1962, 41-61.
[20] Zemaljski muzej u Sarajevu, inv. br. 10396-10408; 14320-14329.
[21] Kovačević / Mirković 1893, 189-194; Radimsky 1893, 195-202; Isti, 1895, 39-218.
[22] Patsch 1897, 234-235; Čurčić 1900, 3-32.
[23] Radimsky 1896, 73-93.
[24] isti, 1885, 219-226.
[25] Podaci sa rekognosciranja 1960. god. Zemaljskog muzeja.

naselja u Donjoj Dolini, hronološke determinacije ostava od strane Vinski-Gasparini, te Čovićeve razrade perioda Ha B3, u mogućnosti smo da u sjeverozapadnoj Bosni izdvojimo 3 faze prelaznog perioda :

– *Faza I* – obuhvata kraj Br D, Ha A1 i Ha A2. To je vrijeme osnivanja naselja Urnenfelder kulture.

– *Faza II* – hronološki obuhvata približno prva 2 vijeka I milenija (period Ha B1-B2). To je vrijeme najvećeg uspona kulture Urnenfelder na našem prostoru.

– *Faza III* – Obuhvata VIII vijek (period Ha B3) u kome se intenzivira upotreba željeza i za koji bi se moglo reći da predstavlja početak željeznog doba na ovom području.

Faza I

Hronološki okvir faze I počinje krajem Br D i početkom Ha A1, a traje do kraja Ha A2 perioda po Rajnekeu – kraj XIII i X vijeka. To je period naseljavanja nosioca urnenfelder kulture na prostoru sjeverozapadne Bosne. Da bi stekli sliku ovog perioda u ovom radu imali smo na raspolaganju rezultate istraživanja na naseljima pećina Hrustovača, Gradini – Zecovima, te u starijem naselju na otvorenom prostoru u Donjoj Dolini. Od nekropola mogli smo fragmentalno koristiti pojedinačne grobne nalaze iz Donje Doline i Luka u Mahovljanima. Ostave ove faze koje pripadaju horizontu II ostava po Vinski-Gasparini, ćine nalazi iz pećine Hrustovače, depo Mačkovac kod Bosanske Gradiške, depo Donji Šumatac, kod Velike Kladuše, te depo iz fabrike celuloze u Banja Luci (Karta 1).

Veoma veliki broj naselja utvrđen je prilikom istraživanja i rekognosciranja terena. Za ovu fazu značajno je istaći da su postojala tri tipa naselja: gradinska, pećinska i naselja na otvorenom.

Prvi tip naselja podizan je na dominantnim mestima u blizini rijeka, što dobro ilustruje gradina Zecovi koja se uzdiže iznad rijeke Sane.

Drugi tip su pećinska naselje, koja su do sada potvrđena samo na lokalitetu Hrustovača. Naselje je bilo smješteno u ulaznom dijelu pećine koji je okrenut ka severu, ima širinu 15 m i sužava se postepeno ka unutrašnjosti. Na samom ulazu bila je nabacana gomila kamenja sa manjim prolazom uz desnu pećinsku stijenu. Neposredno iza ulaza u pećinu, teren se spušta i prelazi u široko udubljenje koje je u stvari stanište praistorijskih stanovnika ovog naselja.

Treći tip predstavljalo bi naselje otvorenog tipa na riječnoj terasi u Donjoj Dolini (starije naselje). Nije utvrđena fortifikacija, a neke podatke o načinu stanovanja dobili smo iz kulturnog sadržaja sonde A (4x4 m) koju je istražio Marić 1961. god. Debljina kulturnog sloja varira između 1.85-1.95 m. Naselje je egzistiralo u dva maha što se vidi iz horizonta sloja II i horizonta sloja V. Oba horizonta su nadslojena sterilnim slojem pijeska koji dokazuje da se u vrijeme njegovog taloženja ovdje nije živjelo niti duže zadržavalo. Horizont sloja II predstavlja starije naselje Donje Doline. Iznad horizonta sloja II je pješćani nanos rijeke Save, što jasno svjedoči o poplavama kojih nije bilo za vrijeme sedimentiranja sloja II. Nedostatak kolja u ovom i ostalim profilima ukazuje na to da stanovnike Starijeg naselja sve do njegovog kraja voda nije plavila. Iz ovoga se može zaključiti da su kuće ležale direktno na zemlji odnosno da su pomoću balvana i kamenja bile nešto izdignute iznad.

Što se tiče gradinskog naselja na Zecovima za prelazni period važan je stratum III.[26] U ovom stratumu za razliku od starijih, nema mnogo jasno definisani građevinskih objekata. Po mišljenju A. Benca, ovaj nedostatak su vjerovatno uslovila dva osnovna uzroka: prvi je intenzivna građevinska djelatnost koja je poremetila i izmiješala, i drugi, da su građevine u ovom stratumu dizane na već dosta debelom kulturnom sloju, tako da meka podloga nije mogla da sačuva ostatke građevine. Samo u kvadratu IX, na dubini od 1.9 m ustanovljen je jedan pravougaoni dio podnice koja je pripadala nekoj kući četvorougaone osnove. Podnica je bila prevučena tankim slojem ilovače i dosta pažljivo dotjerana. Prema nalazima u istraženim kvadratima stambeni objekat je rađen u maniru dotadašnje građevinske tradicije. Kuća je imala četvorougaonu osnovu sa laganom konstrukcijom bez stupova sa veoma dotjeranom podnicom. Međutim, analizom stratigrafskih podataka južnog profila kv. X i istočnog profila kv. XI uočavamo rupe od stupova koje očito pripadaju stratumu III. Još su upadljivije brojne rupe od kolja na dubini 1 m i

[26] Benac 1959, 13-51.

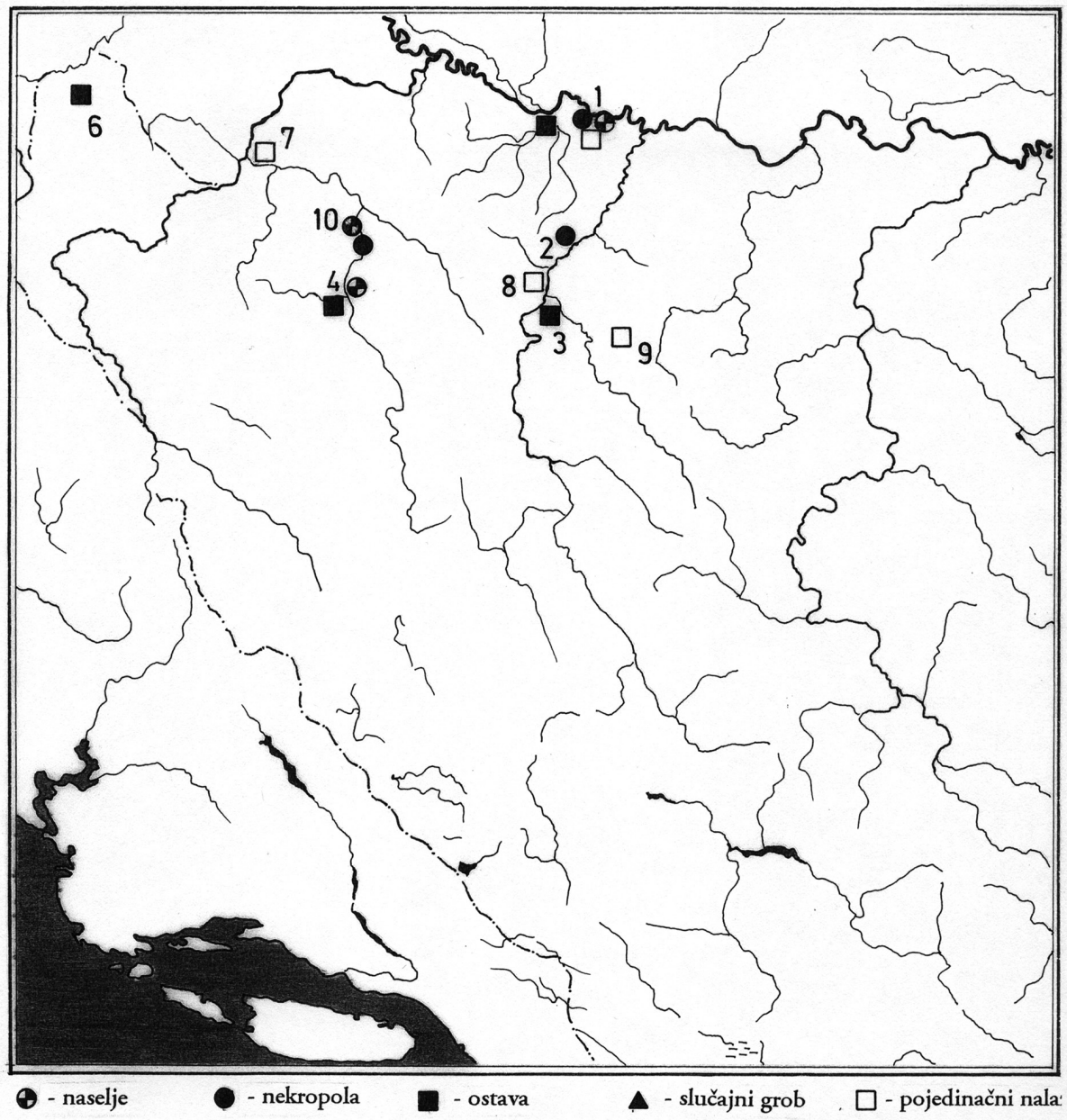

Karta 1. 1. *Donja Dolina;* 2. *Luke, Mahovljani;* 3. *Celuloza, Banja Luka;* 4. *Hrustovača;* 5. *Mačkovac;* 6. *Šumatac;* 7. *Blatna;* 8. *Barlovci;* 9. *Mišarica;* 10. *Zecovi*

1.2 m u kv. XII. Neke su postavljene u pravilnim redovima i ima se utisak da opkoljavaju jamu.

Ovi primjeri građevinske djelatnosti pokazuju da grupe rupa od kolja pripadaju nekolicini zgrada što nas navodi na zaključak da je stratum III imao brojne građevinske faze. U ovom stratumu evidentirana su ognjišta sa ravnom površinom od pečene ilovače i sitnog šljunka, u tradiciji prethodna dva stratuma. Ostaci ognjišta dokumentovani su u kv. VIII (0,9 m) i kv. XII (1 m). U kv. VIII (0,90m) neposredno pod premazom je bila napravljena podloga od fragmenata četiri razlupana gruba suda. Posebnost u izgradnji ognjišta pojavila se u kv. XII na 1 m dubine. Ognjište je ovalno sa dobro uglačanom površinom, opkoljeno je jednim uskim udubljenjem za sipanje pepela. U stratumu III uočena je pojava ognjišta u jamama elipsoidne osnove. Gornji rub jame se ocrtavao na dubini 1.1-1.2 m, dok je u istočnom dijelu bila iskopana do dubine od 1,8 m. Čitava jama bila je ispunjena zelenom prhkom masom – nekom mješavinom sa pepelom.

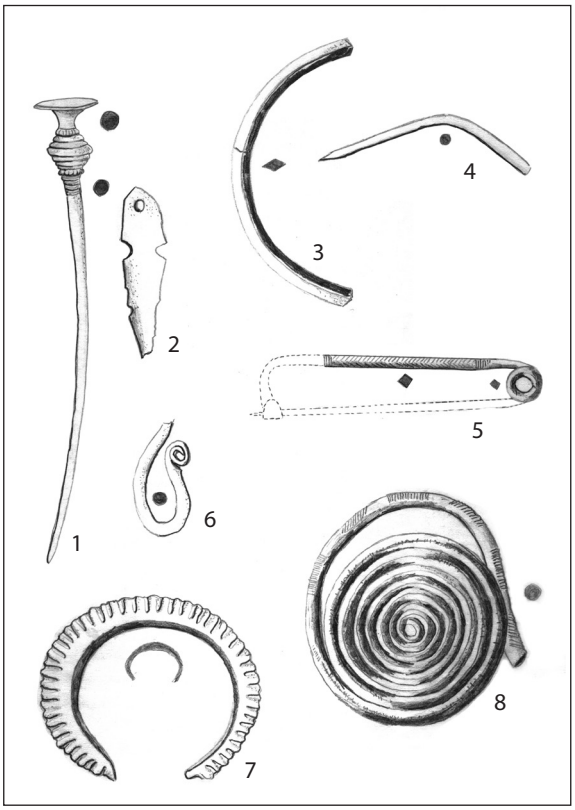

Tab. 1 *(Hrustovača)* 1. *Igla sa glavom oblika vaze,* 14,5 *cm;* 2. *Bronzani bodež,* 5,5 *cm;* 3. *Fragment bronzane narukvice, R=7,2 cm;* 4. *Fragment igle, bronza,* 5 *cm;* 5. *Peschiera fibula,* 9 *cm;* 6. *Fragment fibule,* 3,6 *cm;* 7. *Narebrena narukvica, R=5 cm;* 8. *Naočarasta fibula,* 7 *cm*

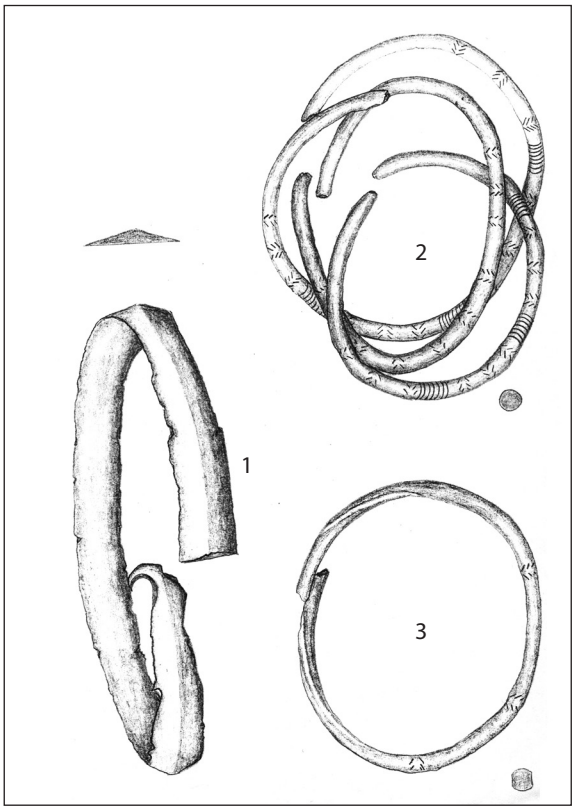

Tab. 2 *(Celuloza, Banja Luka, razmjer* 1/4*)* 1. *Bronzana dijadema;* 2. *Bronzana grivna*

Od nalaza treba spomenuti nekoliko piramidalnih grijalica i dvije koštane sjekire. Ova kuhinja je kako se vidi na crtežu sa rasporedom kolja, okolo imala i nadstrešnicu. Takođe je i u kv. VIII u jami S-5 pronađen kuhinjski inventar: piramidalne grijalice, kašika od pečene zemlje, drška pekve i žrvanj. Sve ovo nam ukazuje da su kuće na Zecovima nadzemne i pravougaone osnove sa stupovima četvorougaonog preseka koji su nosili zidnu konstrukciju, i kako smo već utvrdili sa ognjištem unutar ili van kuće.[27]

Način sahranjivanja

Prema dosadašnjim saznanjima način pokopavanja u fazi I bio je isključivo vezan za ritual incineracije. Podatke o nekropoli u Donjoj Dolini donosi Ćiro Truhelka, a vezani su za gredu koja se danas nalazi skoro u potpunosti pod nasipom. Prema Truhelki početak nekropole se nalazio oko 600 m zapadno od Gradine i oko 200 m južno od obale Save. Širina je iznosila 15 m, što znači da su grobovi bili poredani u jednom dugom i uskom redu od Donje prema Gornjoj Dolini, kako objašnjava i Zdravko Marić u svojoj studiji o Donjoj Dolini. Prilikom arheološkog iskopavanja od 1899. do 1904. god. na Gredi su iskopana 174 groba od kojih 124 skeletna i 48 sa spaljenim pokojnicima, a za dva se ne zna da li su spaljena ili skeletna. Marić dalje zaključuje Na osnovu velikog broja površinskih nalaza i razbacanih izgorelih ljudskih kostiju, Marić zaključuje da ima dosta uništenih grobova, te da je broj sahrana prvobitno bio neuporedivo veći. Interesantno je napomenuti da je Truhelka grobne cjeline po grupisao prema imenima vlasnika parcela iz iz vremena njegovog istraživanja.

Inače nekropola spada u tip ravnih nekropola. Od 48 spaljenih grobnih cjelina 41 grob je s urnom, četiri su spaljena pokojnika bez poklopca i urne, jedan spaljeni pokojnik je pokriven urnom, a dva su pokrivena zdijelom. Iz izveštaja sa iskopavanja se da naslutiti da nije bilo nikakvih

[27] Isto.

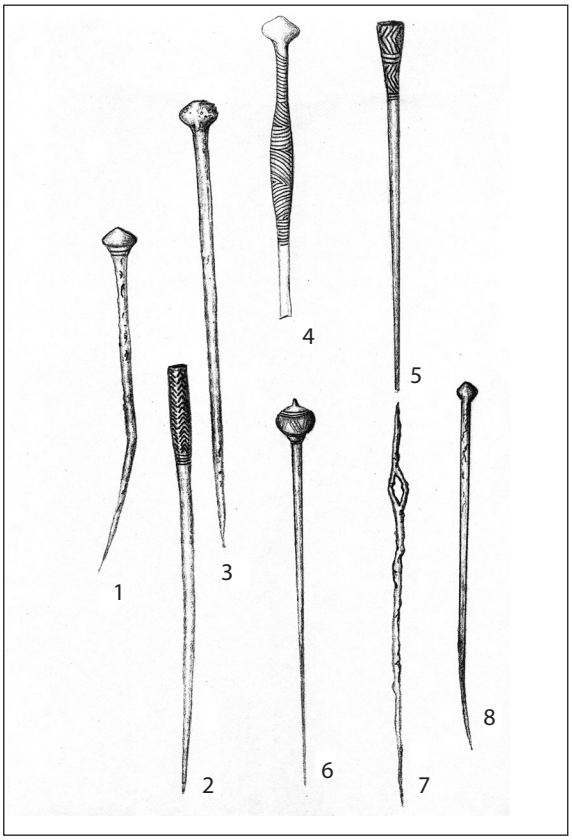

Tab. 3 *(Maovljani)* 1. *Igla bikonične glavice,* 11,5 *cm;* 2. *Igla topuzaste glavice,* 14,5 *cm;* 3. *Igla okrugle glave,* 15,2 *cm;* 4. *Igla lukovičaste glave,* 10,1 *cm, Donja Dolina;* 5. *Igla topuzaste glavice,* 12,6 *cm, Donja Dolina;* 6. *Igla okrugle glave sa šiljkom,* 13,3 *cm;* 7. *Igla za šivenje, bronza,* 14 *cm, nepublikovana;* 8. *Igla sa bikoničnom lavom,* 12,5 *cm, nepublikovana*

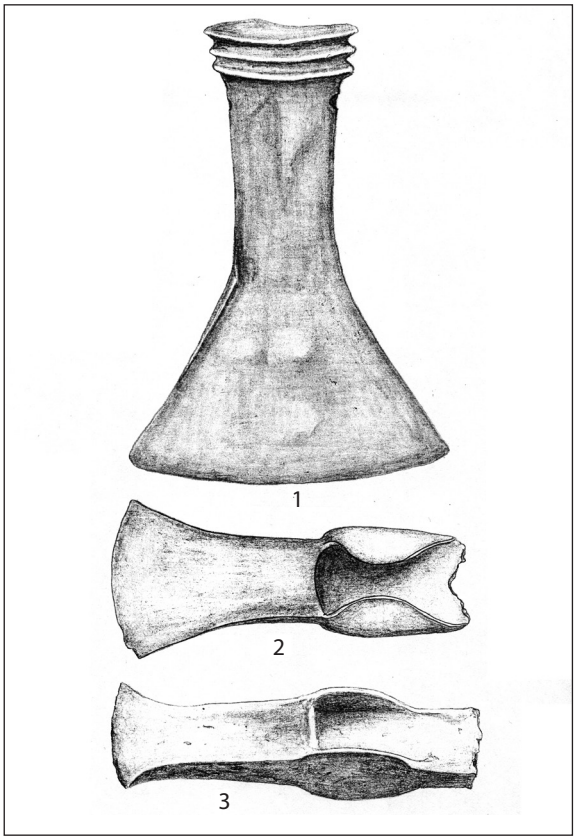

Tab. 4 1. *Kelt sa kanelovanim zadebljanim otvorom,* 14 *cm, Nikolić* 1962,Tab. 1, 5, *bez podataka nalaza;* 2. *Sjekira sa visoko postavljenim krilcima, bronza,* 13 *cm, Nikolić* 1962,Tab. 4, 18, *bez podataka nalaza;* 3. *Sjekira sa krilcima, bronza, Barlovci-Banja Luka,* 14, 6 *cm*

posebnih konstrukcija u grobniim jamama. Spaljeni pokojnici su jednostavno stavljani u jamu i zasuti zemljom. Kod spaljenika sa urnom, redovan je pokrov u vidu zdjele sa otvorom na dolje. Način spaljivanja i proces sahrane nije nije dovoljno razjašnjen, mada ima nekih indicija u tom pravcu. Truhelka je na jednom mjestu utvrdio kalotasto udubljenje sa pečenom zemljom veličine 1,8 m za koje se može predpostaviti da je prostor lomače.[28] Isti autor je na jednom drugom mjestu (grob 1 na gredi I Nikole Šokića) otkrio veliku jamu veličine 2,5 m sa 10-20 cm debelim slojem uglja i brojnim grobnim prilozima. Arheološki objekti iz ovog groba govore da je u pitanju jedna sahrana, a velika količina ugljena upućuje da se tu biloi spaljivanja. Zbog uskoće jame (0,5 m) teško je prihvatiti da je tu bio spaljen pokojnik, ali je moguće naknadno spaljivanje, možda samo priloga ili dijelova pokojnika, ili da je ovamo sa mjesta spaljivanja prenesena velika količina ostataka spaljenog pokojnika, što nije bilo uobičajeno. Obično se u urne stavljalo toliko pepela i kostiju koliko je moglo stati u urnu, a prilozi su stavljani nakon spaljivanja pokojnika, jer na njima nema tragova paljevine.[29]

Rekognosciranjem je ustanovljeno postojanje nekropola i na prostoru sela Dubrava kod Bosanske Gradiške, te na Kosi kod Turjaka, a manja zaštitna istraživanja su pokazala da se na prostoru Kužnog groblja u Mahovljanima nalazila nekropola koja je eksploatacijom majdana uništena.

[28] Truhelka 1904, 88-135.

[29] Marić 1964, 20.

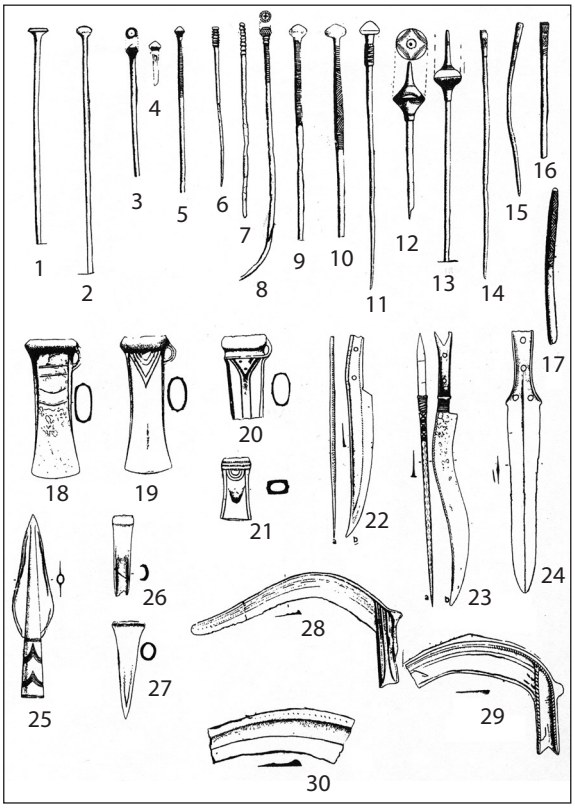

Tab. 5 *(Donja Dolina, Marić* 1964, Tab. 1, 1-30*)* 1. *Igla oblika eksera, bronza,* 14,5 *cm;* 2. *Igla okrugle glave, bronza,* 18,7 *cm;* 3. *Igla bikonične glave, bronza,* 6,7 *cm;* 4. *Igla bikonične glave, bronza,* 2,2 *cm;* 5. *Igla bikonične glave, bronza,* 8,1 *cm;* 6. *Narebrena igla, bronza,* 13,5 *cm;* 7. *Narebrena igla, bronza,* 9,6 *cm;* 8. *Igla sa glavom makove čahure, bronza,* 12,9 *cm;* 9. *Igla bikonične glave, bronza,* 13 *cm;* 10. *Igla sa lukovičastom glavom, bronza,* 19,6 *cm;* 11. *Igla bikonične glave, bronza,* 13,3 *cm;* 12. *Igla sa šiljkom, bronza,* 8 *cm;* 13. *Igla sa šiljkom, bronza,* 18,8 *cm;* 14. *Igla sa topuzastom glavom, bronza,* 12,2 *cm;* 15. *Igla sa topuzastom glavom, bronza,* 8,6 *cm;* 16. *Igla sa topuzastom glavom, bronza,* 6,6 *cm;* 17. *Igla ukrašena cik-cak ornamentom, bronza,* 7,8 *cm;* 18. *Kelt sa plastičnim ukrasima, bronza,* 13,5 *cm;* 19. *Kelt sa "V" plastičnim urezima, bronza,* 13,4 *cm;* 20. *Kelt sa "V" plastičnim urezima, bronza,* 8 *cm;* 21. *Kelt sa polukružnim plastičnim ukrasima,* 6,1 *cm;* 22. *Nož, bronza,* 20,2 *cm;* 23. *Nož, bronza,* 27 *cm;* 24. *Bodež, bronza,* 26,2 *cm;* 25. *Koplje, bronza,* 17,9 *cm;* 26. *Dlijeto, bronza,* 8 *cm;* 27. *Dlijeto, bronza,* 9,8 *cm;* 28. *Srp, bronza,* 20,6 *cm;* 29. *Srp, bronza,* 15,5 *cm;* 30. *Srp, bronza,* 6,8 *cm*

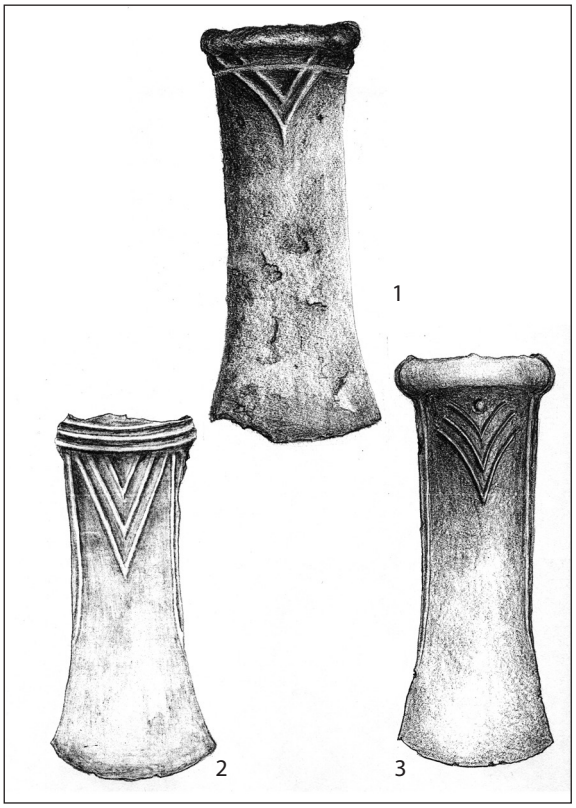

Tab. 6 1. *Kelt, bronza,* 13,8 *cm, Mišarica pećina (Čelinac), nepublikovan;* 2. *Kelt, bronza,* 12 *cm, nema podataka o porijeklu;* 3. *Kelt, bronza,* 14 *cm, nema podataka o porijeklu*

Metalni nalazi

Metal je podeljen na nakit, oruđe i oružje. Nakit je izrađivan od bronze i pripada grobnim, skupnim i slučajnim nalazima. Karakteristične su sljedeće forme:

– peschiera fibula sa žljebastom nogom, Hrustovača (Tab. 1,5);

– bronzana narebrena narukvica, Hrustovača (Tab. 1,7);

– polovina spiralne fibule, Hrustovača (Tab. 1,8);

– pet bronzanih grivni, Celuloza-Banja Luka (Tab. 2, 2-3);

– bronzana dijadema, Celuloza-Banja Luka (Tab. 2, 1);

– igla u obliku vaze, Hrustovača (Tab. 1, 1);

– igla u obliku makove čaure, Donja Dolina (Tab. 5, 8);

– igla topuzaste glave, Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 3, 2 i 5; Tab. 5, 15-16);

– igla sa kuglastom glavom (Kugelkopfnadel), Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 5, 2; Tab. 3, 3);

– igla sa šiljkom na glavi, Donja Dolina i Mahovljani (Tab. 5, 12-13; igle sa bikoničnom glavicom, Donja Dolina (Tab. 3, 1; Tab. 5, 5);

– igle sa lukovičastom glavom (Zwibelkopfnadel; Tab. 3, 4; Tab. 5, 10);

– narebrene igle, Donja Dolina (Tab. 5, 6-7);

– igla u obliku eksera, Donja Dolina (Tab. 5, 1).

Peschiera fibula nađena u Pečini Hrustovača kod Sanskog Mosta ima luk romboidnog presjeka i niski luk koji je paralelan sa iglom, a koji je ukrašen motivima jelovih grančica. Brojne su analogije širom bivšeg jugoslovenskog prostora. Na prostoru Glasinca na lokalitetu Štrbaca[30] nađena je u skeletnom grobu sa glatkim neornamentisanim narukvicama, čiji blago zaobljeni krajevi ukazuju na stariju tradiciju Br C stupnja i koje imaju paralele u ostavama sjeverne Hrvatske, koje ujedno u inventaru imaju peschiera fibule (ostave: Veliko Nabrđe, Poljanci, Brodski Varoš, Pričac) K. Vinski-Gasparini ih datuje u Br D stupanj, odnosno u II fazu ostava međurječja.[31] Imajući u vidu izradu i ornament jelovih grančica fibula iz Hrustovače se smatra najstarijim primjerkom nadenim na našim prostorima.[32]

Barokna narebrena bronzana narukvica sa krajevima koji se završavaju većim ispupčenjima, ima paralele sa nalazima u ostavama međurječja faze II.[33] Spiralna fibula nađena u pećini Hrustovača ukazuje na tradiciju srednjeg bronzanog doba te ima paralele sa horizontom ostava Rimavska Sobota i Forr u Karpatskoj kotlini i mogla bi se datovati u završetak Br C2 i Br D stupanj u okviru 14 vijeka.[34]

Bronzane grivne ukrašene su ornamentom jelovih grančica i snopovima paralelnih linija što odgovara ornamentalnom maniru geometrijskog stila i imaju analogije sa narukvicama iz depoa u Tešnju.[35]

Bronzana dijadema ima analogije sa nalazima otvorenih narukvica zadebljalih krajeva i trouglastog presjeka, koje su karakteristične za fazu IIb Glasinca.[36] Analogije postoje i sa nalazima ostava međurječja.[37]

Igla oblika vaze ima paralele sa nalazom u grobu 70 iz Wiltena u Tirolu, datovanom u Br D periodu.

Igla sa glavicom u obliku makove čahure ima brojne varijacije i paralele na prostoru Donje Austrije, Transdanubije, sjeverne Hrvatske i na području Glasinca.[38] Pojavljuje se u vrijeme prelaza Br C na Br D i traje kroz Br D-Ha A stupanj.

Igle sa topuzastom glavom, obično ukrašene urezanim ornamentom, pripadaju tipovima nakita koji su isključivo vezani za Urnenfelder kulturu.[39] Analogije postoje na glasinačkom području, prekosavskom prostoru na grupi Zagreb,[40] Gređani,[41] na Bezdanjači kod Vrhovine,[42] na prostoru Srbije[43] i Rumunije[44] gdje su datovane u Ha A period. Ovaj tip igle je nađen isključivo kao grobni nalaz, tako da se može zaključiti da su imale odredenu funkciju na nošnji tog vremena.

Igla okrugle glave (Kugelkopfnadel) imaju paralele sa nalazom iz tumula V u Plješevici na Glasincu, gdje su datovane u fazu Glasinac IIIa,[45] te sa iglama iz grobova pod tumulum sa urnom iz Brezjaka i Brezovice[46] hronološki opredjeljene u Ha A stupanj.

Igle sa šiljkom su novi tip igala i predstavljaju autohtonu pojavu nakita ovog perioda.

Igle sa lukovičastom glavom sa tordiranim vratom imaju analogije u Italiji na lokalitetu Pieve S. Giacom kod Kremone.[47] Hermann Müller-Karpe ih je datovao pomoću zatvorenih nalaza na tirolskim i južnonjemačkim lokalitetima. Takode i u Italiji su determinisane na osnovu zatvorenih nalaza iz vremena lučnih fibula. Prisutne su i u periodu mlađeg Peschiera horizonta, tako da je okvirno vrijeme pojavljivanja ovih igala u Br C-D stupnjevima.[48]

Narebrene igle, bez glave, pripadaju sklopu široke familije narebrenih i nazubljenih igala rasprostranjenih na prostoru sjeverno i sjevero-

[30] Benac / Čović 1956, 52,Tab. 17, 8.
[31] Vinski Gasparini 1973, Tab. 51, 44. 32, 34 i 38.
[32] Isto, 116.
[33] Isto, Tab. 28, 32. 73.
[34] Hampel 1886, Tab. 112,113; Hansel 1968, Tab. 53, 1-14; 54, 1-18; Brunn 1968, 31.
[35] Garašanin 1954, Tab. 57, 7. 8. 31-32.
[36] Benac / Čović 1956, 28, Tab. 13, 8. 9.
[37] Vinski-Gasparini 1983, Tab. 94, 24. 25.
[38] Miske 1908, Tab. 10, 7; Pittioni 1954, 159; Benac /Čović 1956, Tab. 28, 5.
[39] Montelius 1895, Tab. 7, 10; Pittioni 1954, 159; Benac / Čović 1956, Tab. 20, 16;
[40] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 22, 3.
[41] Minichreiter 1983, 7-86.
[42] Drechsler-Bižić 1983, 386, Tab. 55, 16.
[43] Popović 1975, Tab. 35, 6, 37.
[44] Dimbovita 1977, 11-160/11-12.
[45] Benac / Čović 1956, Tab. 22, 12, 30.
[46] Garašanin 1954, 73-74, Tab. 54, 3,4.
[47] Müller-Karpe 1959, Tab. 88, 20.
[48] Isto, 77-78.

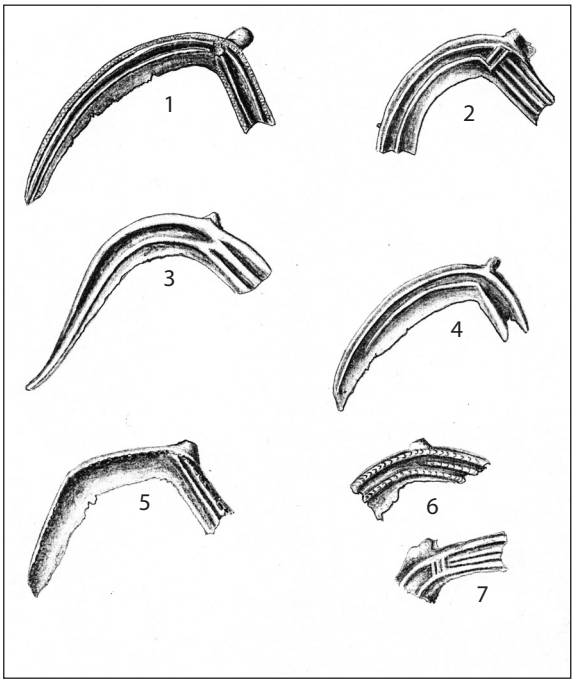

Tab. 7 1. *Srp, bronza, bez podataka,* 20,5 *cm, bez podataka o porijeklu;* 2. *Srp, bronza, bez podataka,* 14,2 *cm, Donja Dolina;* 3. *Srp, bronza,* 16,5 *cm, Donja Dolina;* 4. *Srp, bronza,* 18,3 *cm, Bila kod Travnika;* 5. *Srp, bronza,* 20 *cm, Osredak kod Cazina;* 6. *Srp, bronza,* 9,6 *cm, bez podataka o porijeklu;* 7. *Srp, bronza,* 7,3 *cm, Donja Dolina*

istočno od Alpa kako ih je kartirao F. Holste.[49] Varijacije ove igle su sastavni dijelovi inventara Faze I ostava sjeverne Hrvatske, a analogije su pronađene i na nekropoli Surčin.[50] Ovaj tip je Reinecke datovao u fazu Br C[51], dok ih je Georg Kraft smjestio u Br D stupanj.[52]

Igle u obliku eksera nađene u Donjoj Dolini mogu se pratiti kroz čitavo razdoblje Ha A stupnja u materijalu kulture Baierdorf-Velatice. Ovaj tip igle prati stariju urnenfelder kulturu na području srednjeg Podunavlja (Donja Austrija, Gradišča i Podravina) kao i u prostorima karpatske kotline. Analogije imamo i sa područja Srbije u Paraćinu (grob 4).[53]

Oruđe je rađeno od bronze. Većinom su slučajni nalazi:

– bronzana sjekira sa krilcima na sredini, Barlovci – Banja Luka (Tab. 4, 3);

– bronzani bodež, Hrustovača (Tab. 1, 2);

– bronzani kelt sa zadebljanjima ispod otvora za nasad, bez podataka, MBK (Tab. 4, 1);

– bronzani kelt sa V ornamentom, pećina Mišarica kod Čelinca Banja Luka (Tab. 6, 1);

– bronzani srpovi, Donja Dolina, Bila kod Travnika, Osredak (Tab. 7, 1-7).

Nalazi sjekira sa krilcima na sredini, na lokalitetima Bužin[54] i Barlovcima kod Banja Luke[55] imaju paralele na istočnoalpskim prostorima koje se pojavljuju u periodu Ha A stupnja. H. Müller-Karpe ih određuje kao alpski tip sekira karakterističan za područje gornjeg Posavlja i Podravlja.[56] Analogije nalazimo na lokalitetu Babinog Potoka[57] i Blatne kod Bosanskog Novog,[58] na prostoru Srbije,[59] ostavama faze I Slovenije[60] i u ostavama faze II dravsko-savsko-dunavskog prostora vezanog za objekte slavonskog radioničarskog kruga koji su hronološki opredjeljeni u Br D stupanj.

Bronzani bodež sa oštećenom trokutastom visokom pločicom za nasad i sa tri perforacije za pričvršćivanje za dršku ima analogije u ostavama II faze međurječja, otok Privlaka.[61]

Bronzani kelt sa zadebljanjima ispod otvora za nasad nalazi analogije u ostavi Bošnjaci[62] i na zapadno alpskim područjima (u Hamersdorfu).[63]

Bronzani kelt, nalaz iz pećine Mišarica kod Vrbanje, sa "V" ornamentom ima mnogobrojne paralele na područjima rasprostiranja urnenfelder kulture. Sa najbližim prekosavskim lokalitetima na prostoru međurječja nalazimo analogije na lokalitetima Tenja i Bizovac, gdje su vremenski opredeljeni u Br D – Ha A stupnja.[64]

Bronzani srpovi iz Muzeja Bosanske krajine, kao tipično oruđe vezano za urnenfelder kulturu, ima brojne analogije širom srednjoevropskog prostora, karpatske kotline itd. Srpovi sa drškom u obliku jezička imaju analogije sa ostavom Tenja,[65] dok srpovi sa gušćim narebrenjima ima-

[49] Holste 1939, Fig. 412 sqq.
[50] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 4, 8.10.12. 43.
[51] Reinecke 1924, 44.
[52] Kraft 1926, Tab. 26, Fig. 9, 73.
[53] Garašanin 1958, 197, Tab. 4.
[54] Vinski-Gasparini 1983, Tab. 53, 1.
[55] Nikolić 1962, Sl. 17.
[56] Müller-Karpe 1959.
[57] Fiala 1896, 161, Sl. 1.
[58] Nikolić –Mutavdžić 1962, 70.
[59] Garašanin 1975, Tab. 26, 10.
[60] Gabrovec 1983, 74, Sl. 6, 11; Tab. 4, 3.
[61] Vinski-Gasparini 1983, 656.
[62] Ista 1973, Tab. 30, 3.
[63] Müller-Karpe 1959, Tab. 135, 1.
[64] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 31, 8; Tab. 36, 1-20.
[65] Isto, Tab. 33, 44; Tab. 34, 7. 8.

ju analogije sa srpovima iz Paklence, gdje su datovani za stupanj više u Br D.[66]

Keramika

Ovoj fazi pripadaju keramički nalazi iz najmlađeg sloja naselja pećine Hrustovača, gradine Zecovi (III) i starijeg naselja Donje Doline. Osnovna karakteristika ove faze su bikonične forme, često stepenasto profilisani obodi posuda i pojava horizontalnog i kosog kanelovanja na ramenu ili vratu posuda. Najkarakterističniji tipovi posuda su:

– posude bikonične forme sa ravno odrezanim obodom (Tab. 6, 11. 20; Tab. 9, 9-10);

– zdjele konične forme uvučenog oboda (Tab. 8, 5);

– zdjele konične forme uvučenog kanelovanog oboda (Tab. 9, 5-6);

– zdjele sa uvučenim naokolo facetiranim obodom (Tab. 8, 8).

Bikonične posude sa ravno odrezanim obodom javljaju se na nekropoli Gređani,[67] kao tip posude poluloptastog oblika, inače rijetko evidentiran tip posude na nekropolama. Njena forma podsjeća i na nalaze jajolikih urni iz Zagreba – Vrapča (grob 3).[68] Ovi tipovi posuda javljaju se na teritoriji srednjeg Podunavlja kroz cijelo bronzano doba, a traju i kroz najstariju urnenfelder kulturu. Međutim, značajno je zaključiti da se rijetko nalazi u inventaru kulturnog kruga Baierdorf-Velatice, dok analogije nalazimo na lokalitetima sjevernog Tirola.[69]

Zdjele konične forme uvučenog oboda javljaju se i na nekropoli Gređani kao minijature šoljica i zdjelica što bi moglo dovesti u kontekst svjesne imitacije svakodnevnice pri grobnom ritualu.[70] Ista komparacija vrijedi i za bikonične posude.[71] Oba oblika su raširena na prostoru Transdanubije odakle se šire u gornje Podunavlje i Tirol, a zatim preko Dunava i Tise u istočnu karpatsku oblast,[72] a još bližu analogiju imamo na prostoru virovitačke nekropole,[73] što nedvosmisleno govori o uplivu elemenata virovitičke grupe na prostor sjeverozapadne Bosne. Analogije se takođe mogu

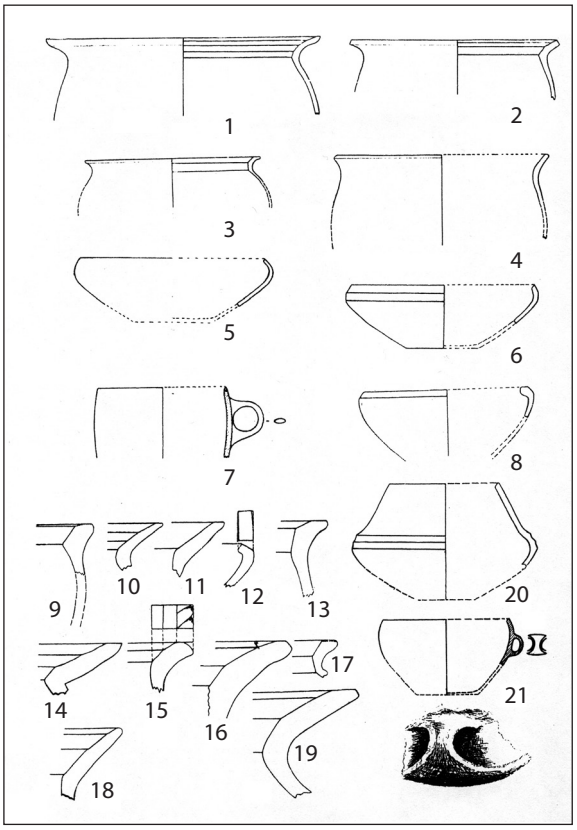

Tab. 8 1. *Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=43 cm, Bila kod Travnika;* 2. *Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=21 cm, Donja Dolina;* 3. *Pitos facetiranog izvijenog oboda, R=18,5 cm, Donja Dolina;* 4. *Pitos blago izvijenog oboda, R=34 cm, Donja Dolina;* 5. *Zdjela sa uvijenim obodom, R=19 cm, Donja Dolina;* 6. *Zdjela sa uvijenim obodom, R=21 cm, Donja Dolina;* 7. *Šolja sajednom drškom, R=14 cm, Donja Dolina;* 8. *Zdjela sa facetiranim obodom, R=18,5 cm, Donja Dolina;* 9. *Fragment facetiranog oboda,* 2,5 *cm, Donja Dolina;* 10. *Fragment facetiranog oboda,* 3,2 *cm, Donja Dolina;* 11. *Fragment facetiranog oboda,* 3,6 *cm, Donja Dolina;* 12. *Zdjela sa uvijenim obodom,* 2,3 *cm, Donja Dolina;* 13. *Fragment facetiranog izvijenog oboda,* 3,8 *cm, Donja Dolina;* 14. *Fragment facetiranog izvijenog oboda,* 4,4 *cm, Donja Dolina;* 15. *Fragment izvijenog oboda, Donja Dolina;* 16. *Fragment facetiranog izvijenog oboda, Donja Dolina;* 17. *Fragment izvijenog oboda,* 2 *cm, Donja Dolina;* 18. *Fragment izvijenog oboda,* 4,6 *cm, Donja Dolina;* 19. *Fragment facetiranog izvijenog oboda, R=6 cm, Donja Dolina;* 20. *Bikonična posuda sa ravnim obodom, R=6 cm, Donja Dolina;* 21. *Šolja sa ravnim obodom, R=14 cm, Donja Dolina*

[66] Isto, Tab. 20, 13.
[67] Minichreiter 1983, Sl. 4, 5.
[68] Vinski-Gasparini 1983, 580, Tab. 88, 1.
[69] Wagner 1943.
[70] Minichreiter 1983, Sl. 4, 6-12
[71] Marić 1964, Tab. 2, 5.
[72] Minichreiter 1983, 26-28.
[73] Vinski-Gasparini 1983, Tab. 9, 4.

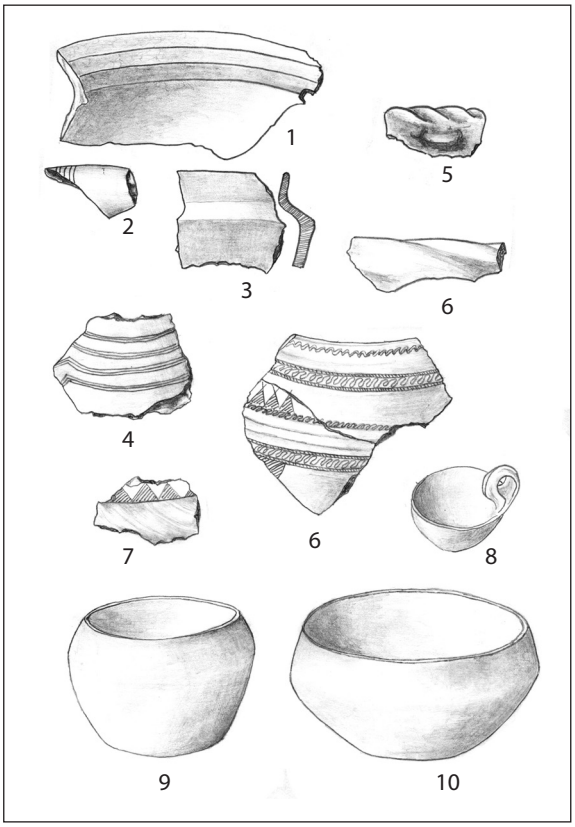

Tab. 9 *(Zecovi, razjmer* 1/8*)* 1. *Fragment suda izvijenog i facetiranog oboda;* 2. *Fragmentsuda uvijenog oboda;* 3. *Fragment pliće posude;* 4. *Fragment posude;* 5. *Fragment posude sa turban obodom;* 6. *Fragment posude;* 7. *Fragment posude;* 8. *Keramička posuda;* 9. *Šolja sa ravnim obodom;* 10. *Zdjela sa ravnim obodom*

pronaći sa bikoničnim šoljicama na nekropoli Barice kod Gračanice[74] i na japodskom prostoru Like sa nekropolom u Smiljanu.[75]

Zdjele sa uvučenim kanelovanim obodom (turban-diš) imaju paralele na širem prostoru egzistiranja urnenfelder kulture. Takođe, nalazimo paralele na lokalitetima širom sjeverozapadne Madarske[76] dok F. Koszegi[77] konstatuje da se tip ovih zdjela javlja u Madarskoj u ranoj Val kulturi, te da ih ima u istočnoj Austriji, te slovačkim nalazištima hotinske grupe, zatim Moravskoj i Brnu. Ovaj tip posude poznat je na svim našim lokalitetima.

Plitke posude sa uvučenim naokolo facetiranim obodom predstavljaju po Zdravku Mariću u stvari lokalnu pojavu, a pojavljuju se pred kraj faze I.[78]

Osnovnu dimenziju cjelokupnog ukrašavanja keramike ove faze čini kaneliranje i facetiranje. Kao specifična pojava u Zecovima javljaju se motivi sa šrafiranim trouglovima i keramika sa krivolinejnim urezanim motivima sa izduženim šrafiranim trouglovima.[79] Kulturne povezanosti sa drugim prostorima smo naveli analizom tipova posuda, a analogije u ornamentici motiva sa šrafiranim trouglovima i krivolejni motivi mogu se naći na relativno velikom prostoru vatinske grupe kao reminiscencija dubovačko-žutobrdske kulture u Srbiji. Takođe se mogu i na titulima povući paralele sa bronzanim objektima faze IIIb Glasinca,[80] te sa nalazima iz ostava Krehin Gradac i titula iz ostave sa Ometala selo Grmić kod Prozora.[81] Pojava lažnog vrpčastog ornamenta je karakteristična i javlja se u okviru raznih grupa urnenfelder kulture, a oslanja se na stariju tradiciju južnog Podunavlja i u upotrebi je kroz periode željeznog doba. Ornamentika ove faze se u potpunosti uklapa u zrelu fazu zapadnobalkanskog geometrijskog stila.

Faza II

Ova faza hronološki obuhvata prva dva vijeka prvog milenija odnosno period Ha B1-B2. U to vrijeme došlo je do osnivanja mnogih gradinskih naselja, mada zbog nedostataka zatvorenih nalaza većinom nismo u mogućnosti da preciziramo tačno vrijeme njihovog osnivanja. Prema datiranju naselja u Laktašima (9. vijek), mogao bi se 9. vijek uzeti kao vrijeme osnivanja mnogih drugih naselja. Većina tih naselja smještena je na dominantnim kotama i branjena dobro organizovanim defanzivnim sistemima (kameni suhozid, zemljani bedem, veći rovovi). Kuće za stanovanje obično su smještene u neposrednoj blizini odbrambenih bedema. Pravougaonih su osnova sa nosivim drvenim stubovima koji su povezani zidovima od pletera obljepljenog blatom. Arhitektura starijeg naselja u Donjoj Dolini i gradini Ze-

[74] Čović 1958, Sl. 1b.
[75] Drechsler-Bižić 1983, 386, Tab. 56, 1.
[76] Pittioni 1954, 473, 4.
[77] Koszegi 1960, 151-152, Tab. 75, 21-23; Tab. 77, 5-7; Tab. 81, 3.
[78] Marić 1964, Tab. 2, 6. 8.
[79] Benac 1959, 43-44, Tab. 18, 2,
[80] Benac / Čović 1956, Tab. 32; Tab. 34.
[81] Fiala 1897, Sl. 5, 6; Ljubić 1889, 94, 95, 98-100, Tab. 14.

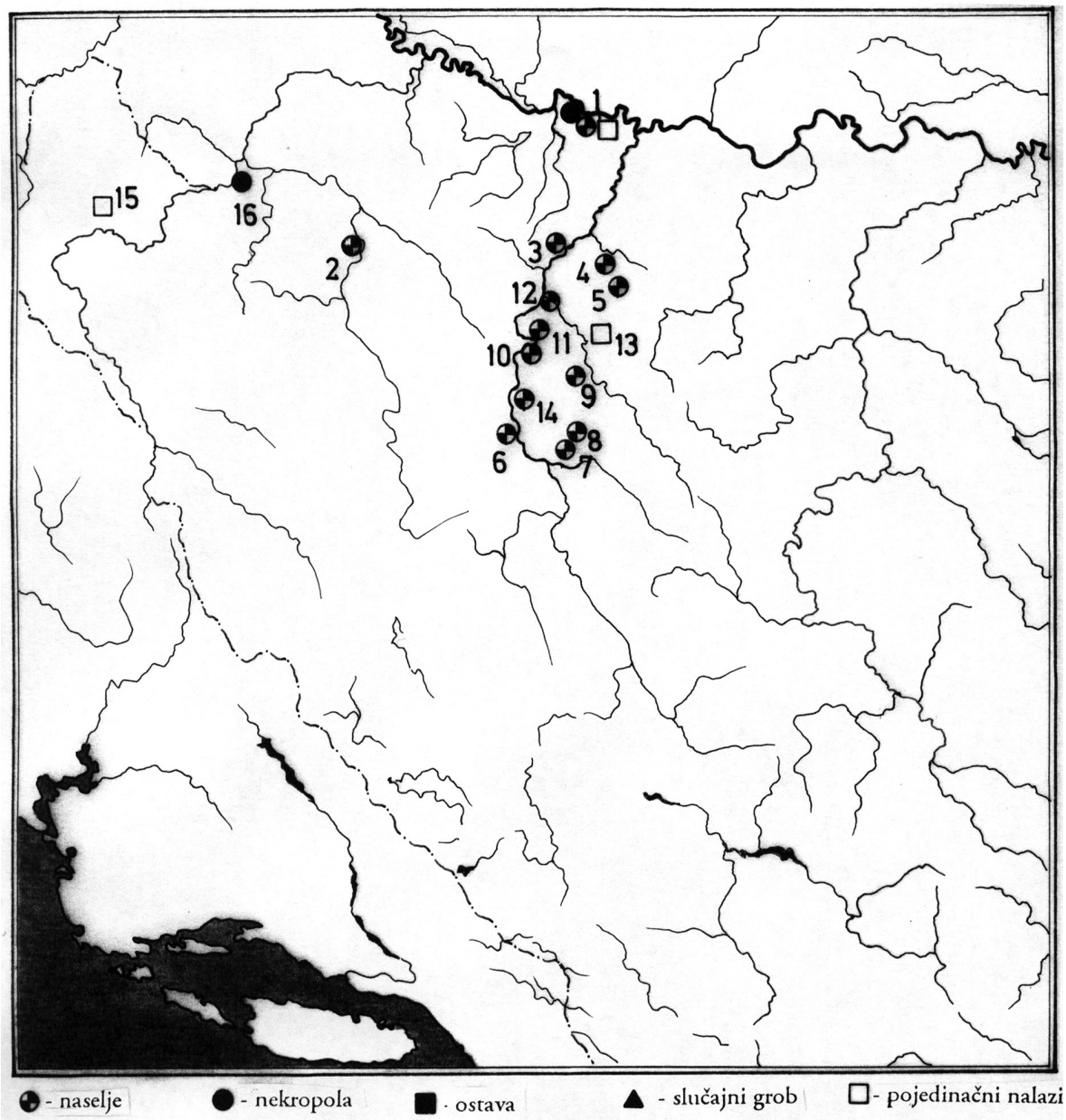

Karta 2. 1. *Donja Dolina;* 2. *Zecovi;* 3. *Brdašce, Laktaši;* 4. *Gavran brdo, Kriškovci;* 5. *Velika gradina, Galjipovci;* 6. *Dabrac;* 7. *Gradina, Hrustina;* 8. *Šušića Gradina;* 9. *Memića Gradina;* 10. *Sijenska Gradina;* 11. *Šuplja Stijena;* 12. *Orlovac, Banja Luka;* 13. *Čelinac;* 14. *Bočac;* 15. *Podzvizd;* 16. *Mekota*

covi je u maniru tradicije prethodne faze. Na gradini Gavran-brdo u Kriškovcima istražena je kuća kvadratnog oblika sa uočenim tragovima kolja i kućnog lijepa. Na zapadnoj strani kuće nađeno je ognjište od zapečene zemlje i dobre politure. Inventar kuće sadrži ostatke pokretne mangale koje su kako izgleda bile sastavni djelovi pokućstva.

Neke podatke imamo sa naselja Brdašce koje je osnovano početkom Ha B2 i trajalo do Ha C perioda. Ovo naselje kulturno pripada jedinstvenom sloju, ali su izdvojene dvije građevinske faze. U mlađoj fazi, na nivou II o. s., otkriveni su ostaci vatrišta koje se sastojalo od sitnog šljunka preko koga je konstatovan crveni izgoreli sloj gline. U sloju je bilo dosta pepela ugljenisanog drveta i kućnog lijepa i veliki broj fragmentovane keramike. U III o. s. pronađeni su fragmenti keramičke peći sa ostacima nagorele keramike ispod, a u IV o. s., koji je ilovast (naboj podnice), otkriven je sloj gari sa komadima većih posuda,

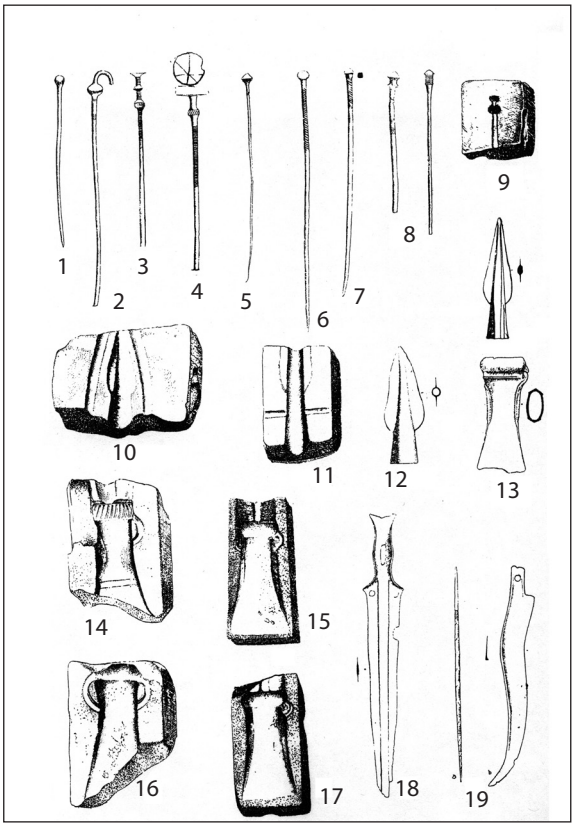

Tab. 10 *(Donja Dolina)* 1. *Igla okrugle glave, bronza,* 9 *cm;* 2. *Igla okrugle glave, bronza,* 15,5 *cm;* 3. *Igla sa čašastom glavom, bronza,* 14,7 *cm;* 4. *Igla sa glavom oblika pečata, bronza,* 21,6 *cm;* 5. *Igla sa bikoničnom glavom, bronza,* 11 *cm;* 6. *Igla okrugle glave, bronza,* 6,7 *cm;* 7. *Igla sa bikoničnom glavom, bronza,* 11,5 *cm;* 8. *Igla sa bikoničnom glavom, bronza,* 7,3 *cm;* 9. *Kalup igle, pešćar,* 7,4 *x* 7 *cm;* 10. *Kalup za koplje, pešćar,* 10,8 *x* 7,7 *cm;* 11. *Koplje sa facetiranim tulcem, bronza,* 12,8 *cm;* 12. *Koplje sa okruglim tulcem, bronza,* 6,2 *cm;* 13. *Kelt, bronza,* 12,8 *cm;* 14. *Kalup za keltove, pješčar,* 7,5 *x* 5,5 *cmĂKalup za keltove, pešćar,* 15 *x* 7,3 *cm;* 15. *Kalup za keltove, pešćar,* 8,3 *x* 5,8 *cm;* 16. *Kalup za keltove, gornji dio, pešćar,* 13 *x* 11 *cm;* 17. *Bodež, bronza,* 29,5 *cm;* 18. *Krivi nož, bronza,* 17,2 *cm;* 19. *Koplje sa facetiranim tulcem, bronza,* 12,8 *cm*

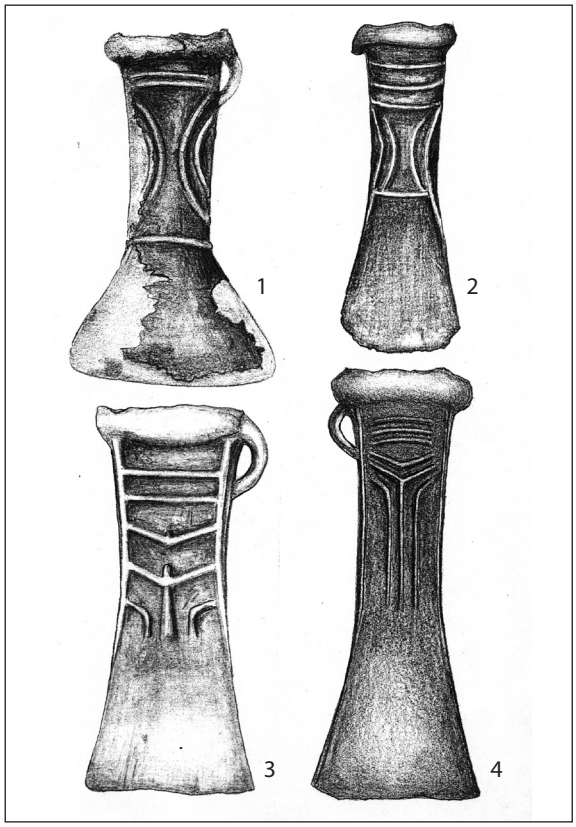

Tab. 11 *(razjmer* 1/4*)* 1. *Kelt sa lažnim zaliscima, bronza, Čelinac, nepublikovan;* 2. *Kelt sa lažnim zaliscima, bronza, Donja Dolina;* 3. *Kelt sa plastičnim "V" ukrasima, bronza, Donja Dolina;* 4. *Kelt sa plastičnim "V" ukrasima, bronza, Donja Dolina*

izgorenog drveta i lijepa. Ovoj mladoj građevinskoj fazi pripada i V o. s.

Starija građevinska faza vezana je za nivoe od VI do X o. s. U IX o. s. otkrivene su građevine četvorougaonih osnova sa jamama od kolja u osnovama zidova. Konstatovano je da građevina u sjevernoj polovini ima tanji pregradni zid. Inače cijela površina sloja obiluje većim komadima izgorelog lijepa. U sjeverozapadnom dijelu otkriveni su ostaci ognjišta sa podlogom od krupnijeg šljunka preko koga se nalazi naboj žute zemlje. Unutar stambenog objekta konstatovana je i staza širine 1.2 m, a formirana je od kamenih oblutaka.

Nekropole iz ove faze nisu otkrivene. Obzirom na istraženost nekropola u III fazi sa sigurnošću se može konstatovati da je način sahranjivanja u II fazi ostao neizmenjen u odnosu na prvu (Karta 2).

Metalni nalazi

U ovoj fazi nakit, oruđa i oružja izrađuju se u tradiciji prethodne faze. U isto vrijeme osjećaju se i promjene koje su uslijedile uplivom kulturnih elemenata sa juga kao i onih nastalih daljim razvojem lokalne metalurgije (Prilog 1). Osnovna sirovina je bronza, a pojava novih oblika omogućuje da se hronološki i kulturološki razdvoji od I faze. U tom smislu karakteristični predmeti koji se po prvi put pojavljuju u ovoj fazi su:

– koplja sa facetiranim tulcem, Donja Dolina (Tab. 9, 21);

– naočaraste fibule, Donja Dolina (Tab. 11, 1. 11);

– sjekira sa visokim krilcima, Podzvizd kod Cazina, fundus MBK (Tab. 4, 2);

– kelt sa tulcem sa plastično izvedenim krilcima (zaliscima), Donja Dolina, fundus MBK (Tab. 11, 2);

– kelt sa plastično izvedenim zaliscima, Čelinac (Tab. 11, 1);

– kelt sa plastičnim V ornamentom koji se produžava u obliku paralelnih resa, Donja Dolina, fundus MBK (Tab. 11, 3);

– lučna jednopetljasta fibula, Donja Dolina (Tab. 12, 9);

– pečatasta igla, Donja Dolina (Tab. 10, 4);

– jednorezne britve, Donja Dolina (Tab. 12, 8).

Koplje sa facetiranim tulcem ima analogije sa kalupima za koplja u Pivnici kod Potočana (Odžak),[82] sa 2 koplja koja su grobni nalazi iz Grapske[83] i sa 2 primjerka koplja iz ostave metala u selu Gmić kod Prozora.[84] Po Čoviću postoje dvije varijante ove vrste oružja. Kod prve su tulac i središnje rebro uglasto profilisani sa jasno izraženim facetama (nalazi iz Donje Doline i Grapske), a kod druge, između faceta se nalaze uska, jasno izražena plastična rebra pa facete dobijaju izgled kanelura. Koplje sa facetiranim tulcem ima analogije i na italijanskom prostoru na lokalitetu Veji i Terni u fazi Veji II, datovanoj u 8. vijek.[85]

Sjekire sa visoko postavljenim krilcima nalaze najbliže analogije sa sjekirom istog tipa iz depoa u Lukavcu. Ovaj tip sjekire proizašao je iz prethodnog tipa sjekire sa zaliscima na sredini. Herman Müller-Karpe ih je smjestio u tipove stupnja Ha B1 istočnoalpskog prostora.[86]

Keltovi sa kanelovanim zadebljanim otvorom poznati su na području centralnog i sjeverozapadnog Balkana. Imaju analogije i sa primjerkom ostave Singeorgin de Padure I u Transilvaniji gdje je opredjeljen u Ha B2 stupanj.[87]

Keltovi sa plastično izvedenim zaliscima na tulcima pripadaju tipovima sjekira koji su datovani u Ha B period i imaju analogije na širem

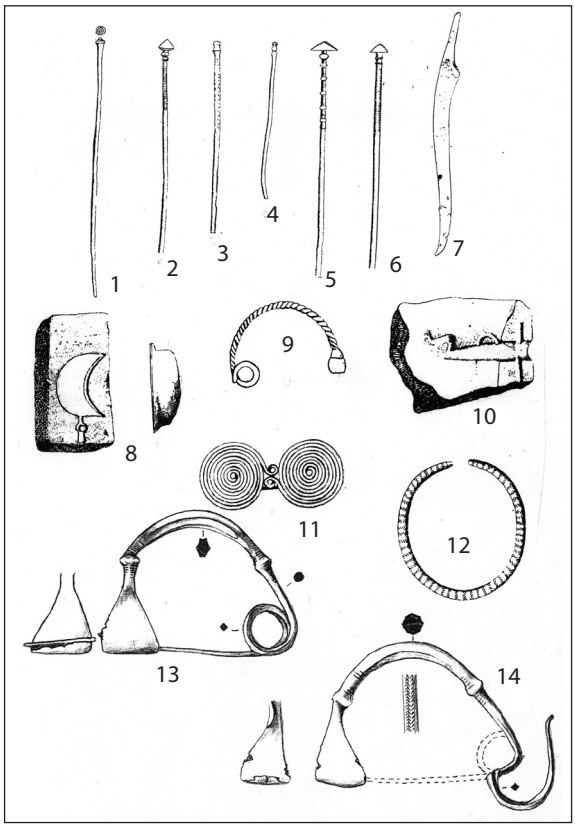

Tab. 12 *(Donja Dolina)* 1. *Igla sa bikoničnom glavom, bronza,* 13 *cm;* 2. *Igla sa glavom, bronza,* 15,8 *cm;* 3. *Igla sa glavom, bronza,* 12,3 *cm;* 4. *Igla sa zadebljanjem ispod glave, bronza,* 18,8 *cm;* 5. *Igla strelaste glave, bronza,* 21 *cm;* 6. *Igla strelaste glave, bronza,* 19,4 *cm;* 7. *Krivi nož, bronza,* 18 *cm;* 8. *Kalup za britve, pešćar,* 13,7 *x* 7,2 *cm;* 9. *Lučna fibula, bronza,* 5,8 *cm;* 10. *Kalup za keltove, pešćar,* 13 *x* 11 *cm;* 11. *Fibula naočarasta, bronza,* 14, 8 *cm;* 12. *Torkves, bronza,* 13,5 *cm;* 13. *Fibula Golinjovo, bronza, R*=9 *cm, Jajce;* 14. *Fibula Golinjovo, bronza, R* = 10,2 *cm, Jajce*

prostoru umenfelder kulture. Na prostoru međurječja nađene su u ostavi Beravci.[88] Na prostoru Transilvanije ima analogije sa lokalitetom Badeni.[89]

Keltovi sa plastičnim "V" ornamentom koji se spušta u obliku paralelnih resa otkriveni su u velikom broju zatvorenih nalaza srednje Evrope, Balkana i Italije.[90] Vinski-Gasparini ih je smjestila u fazu III ostava međurječja, međutim, obzirom da se radi o samom kraju Ha A2 stupnja,

[82] Benac 1966, 67.
[83] isti 1954, Tab. 1/3, 4.
[84] Čović 1976, 281-288.
[85] Müller-Karpe 1959, Tab. 36, 39, 40, 41, 63.
[86] Isto, 205.
[87] Petrescu-Dimboviţa 1977, Pl. 351, 3.
[88] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 108.
[89] Petrescu-Dimboviţa 1977, Pl. 299, 13,14.
[90] Müller-Karpe 1959, Tab. 140, 5.

mogli bi se posmatrati i kao početak faze II naše periodizacije, jer su iste tipične kroz čitavu fazu IV ostava međurječja u Ha B periodu. Slično datovanje je i na prostoru Rumunije gdje su u ostavi Plenita u Olteniji opredjeljeni u Ha A2 i Cateu datovane u Ha B1 period.[91]

Naočaraste fibule nalaze analogije sa dobovsko-ruškom grupom za period Ha B1 i Ha B2 stupnju.[92] Takođe se povezuje sa inventarom starije faze velikogoričke nekropole (grob I 1910) gdje su određene u Ha B1 period. Analogije nalazimo i u inventaru grupe Dalj.

Novo od nakita u ovoj fazi su lučne jednopetljaste fibule koje su izrađene od tordirane žice i povezane su sa peschiera fibulom. Imaju analogije sa Glasincem na Talinama.[93]

Uočene pojave modifikacija na metalnim objektima (facetiranja i kanelovanja tulaca kopalja), zatim nalaz lučne fibule tipa Golinjovo generacije II na prostoru Jajca, dokazuje upliv unutar balkanskih elemenata, odnosno juga na prostoru sjeverne Bosne (Tab. 12, 13-14).

Jednorezne britve imaju paralele sa grobnim nalazima u Grapskoj kod Doboja,[94] sa grobnim prilozima dobovsko-ruške grupe.14 H. Müller-Karpe ih je smjestio u karakteristične tipove istočnoalpskog prostora.

Keramika

Keramička produkcija nastavlja tradiciju prethodne faze, a uz to se pojavljuju i novi elementi za koje bi se moglo reći da su svojina domaćih majstorskih radionica i rezultati upliva i uticaja novopridošlih grupacija sa istoka i uticaja sa juga (Prilog 2). Kao karakteristični keramički tipovi u ovoj fazi izdvajaju se:

– trbušaste posude sa izvijenim obodom, Donja Dolina (Tab.11, 11 i 6),

– bikonične šolje, Donja Dolina (Tab. 13, 2 i 8),

– poluloptaste posude sa visokom drškom, Donja Dolina (Tab. 13, 5),

– zdjele saturban obodom, Donja Dolina, Brdašce, Zecovi (Tab. 13, 7),

– zdjele sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom, Brdašce, Bočac, Velika gradina – Galjipovci (Tab. 21, 11; Tab. 21, 11. 3; Tab. 25, 3; Tab. 26, 7; Tab. 29, 6).

Tip trbušaste posude sa izvijenim obodom ima analogije na nekropoli Velika Gorica[95] starijom fazom Ha B1, takode grupom Zagreb-Vrapče[96]. Ovaj tip posuda poznat je i u Dubovskoj i u Ljubljanskoj grupi[97] i grupi Dalj[98]. Na jugu ovom tipu bi mogli pripisati trbušaste amfore sa Poda B. Inače, Pitioni je ovaj tip posuda geneološki povezao sa starijim uzorima kasne kulture grobnih humaka istočnoalpskog prostora.[99]

Tip bikonične šolje sa jednom ili dve drške pripada inventaru tipičnom za urnenfelder kulturu. Geneološki bi se mogao povezati i sa amforama sa ravno odrezanim obodom otkrivenim na prostorima grupe Dalj[100] i sa posudama (urne) sa lokaliteta Zagreb-Horvati,[101] a koja je imajući u obzir naglo iskošavanje trbuha paralelisana sa oblicima keramike III skupine kulture polja sa žarama Tirola[102] i na područje južne Moravske u horizontu Kletnice I prelaznog perioda starije u mlađu kulturu polja sa žarama[103] u kojem još traju kasni oblici tipa Velatice. Takođe, ima analogije u starijoj fazi grupe Val (Val I) u Transdanubiji. Nešto modifikovan oblik šolje sa naglašenim prelomom od trbuha prema dnu suda nađeni su i u stratumu Poda B (10a), Brdašca, Donje Doline Ib, Zecovi III, Kekića glavica itd.

Tip poluloptaste posude sa visokom ručkom ima analogije sa nalazima iz Velike Gorice, gdje je ovakav tip specifičan i za stariju i za mlađu fazu.[104] Paralele nalazimo i u inventaru kulturne grupe Dalj,[105] Ljubljani B i Rušama u horizontu Ha B2.[106]

Zdjele sa turban obodom (Donja Dolina, Zecovi III, Kekića glavica – sloj iznad zdravice, Brdašce-Laktaši, Bočac gradina) proizašle su iz kulturnog kruga Bairdorf – Velatice. Analogije nalazimo sa nalazima iz grobova u Martijancu i Drljanovcu.[107] Ovakve zdjele tipične su i za dobovsko-rušku i Dalj grupu, kao i za srodne gru-

[91] Petrescu-Dimboviţa 1977, Pl. 295/10; Pl. 306/14, 125.
[92] Gabrovec 1983, 11, 57, Tab. 11.
[93] Benac / Čović 1956, Tab. 2, 5.
[94] isti, 1954, Tab. 1, 3. 4.
[95] Vinski-Gasparini 1983, 590, Tab. 89, 14,
[96] isto, Tab. 88, 2.
[97] Grabovec 1983, Sl. 6-27, 58.
[98] Vinski-Gasparini 1983, Tab. 91/2, 10,15.
[99] Pittioni 1954.
[100] Vinski-Gasparini 1983, Tab. 9, 1.
[101] isto, Tab. 88, 8,9.
[102] Wagner 1943.
[103] Rihovsky 1965.
[104] Vinski-Gasparini 1983, 590, Tab. 89, 15.
[105] Isto, Tab. 91, 4.
[106] Grabovec 1983, 66, Sl. 7, 20.
[107] Vinski-Gasparini 1983, 580, Tab. 87, 10.

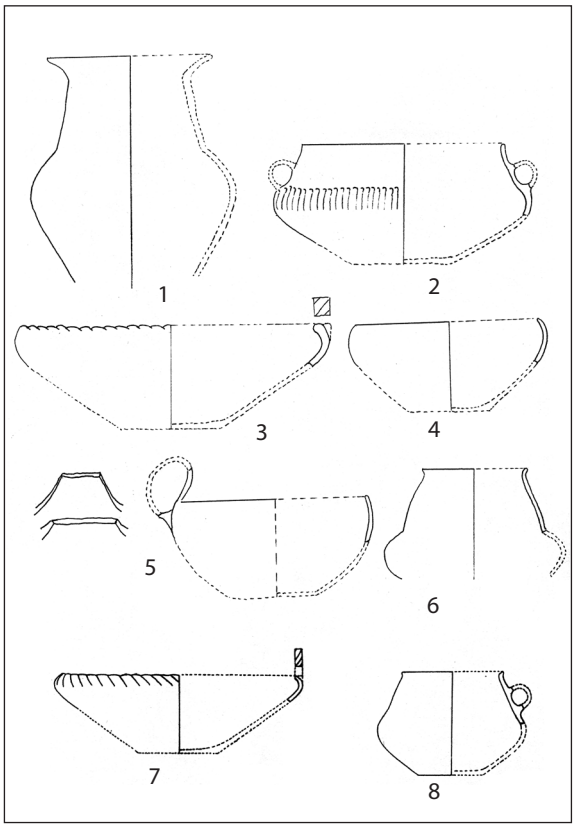

Tab. 13 *(Donja Dolina)* 1. *Urna, keramika, R*=23 *cm;* 2. *Zdjela sa ravnim obodom, R*=21 *cm;* 3. *Zdjela sa turban obodom, R*=32 *cm;* 4. *Zdjela sa uvijenim obodom, R* = 19 *cm;* 5. *Poluloptasta zdjela sa visokom drškom, R*=19 *cm;* 6. *Sud sa blago izvijenim obodom, R*=10,5 *cm;* 7. *Zdjela sa turban obodom, R*=35 *cm;* 8. *Šolja sa jednom drškom, R*=10 *cm*

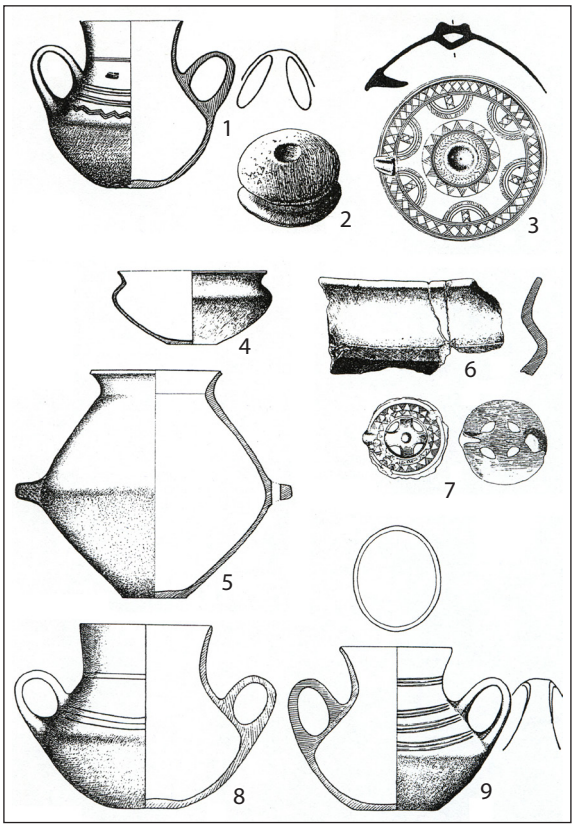

Tab. 14 *(Petkovo Brdo, Radosavska,* 1-3 *i* 6-9=1/8*;* 4-5=1/32*)* 1. *Amforica;* 2. *Kalem, keramika;* 3. *Pojasna kopča, bronza;* 4. *Zdjela izvijenog oboda;* 5. *Urna sa* 2 *orizontalne drške;* 6. *Frament posude;* 7. *Pojasna kopča, bronza;* 8. *Amforica;* 9. *Amforica*

pe na širokom području srednje Evrope. Južnije odatle nalazimo i na lokalitetima: Pod B, Kopilo i Alihodže C,[108] ali u jednoj degenerisanoj formi.

Zdjele sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom pojavljuju se na lokalitetima južnije od Donje Doline, na Brdašcu, Bočcu i Orlovcu. Nesumnjivo je da je uticaj juga bio presudan za formiranje ovog tipa posuda, jer ih nalazimo na lokalitetima: Pod B, Varvara i Debelo Brdo – 9. i 10. vijek p.ne.[109] I u ovoj fazi karakteristični su osnovni ornamentalni motivi, kaneliranje i facetiranje. Stariji tipovi nastavljaju život, međutim, paralelisanjem keramičkog materijala mogli bi smo utvrditi da tek u fazi Ha B2 nalazimo sasvim nove elemente na novoosnovanim naseljima. Osjeća se prisutnost i simbioza već postojeće urnenfelder kulture sa kulturnim grupacijama istočno panonskog prostora. Na to nas upućuju elementi vezani za vatinsku i dubovačko- žutobrdsku kulturnu grupu (kombinacije geometrijskih motiva izvedene urezivanjem, udubljivanjem uz primjenu bijele inkrustacije). Dok tip posuda sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom nedvojbeno prati manire već viđene kod metalnog ukrašavanja (koplja sa facetiranim tulcima, fibule tipa Golinjevo), a koji su uplivi sa juga.

Ornamentalni maniri pripadaju zrelijoj fazi zapadnobalkanskog geometrijskog stila.[110] Elemente ovog stila srećemo na lokalitetima: Brdašce i Laktaši, kao i na nizu lokaliteta vezanih za srednji tok Vrbasa: Dabrac, Memići, Orlovac, Bočac, Šuplja Stijena, Hrustina, Sušića Gradina, Galjipovci i Kriškovci, i nizu rekognosciranih lokaliteta prema poriječju Sane osnovanih krajem

[108] Čović 1983, 448.
[109] Isto, 445, Tab. 65, 4.
[110] Isti, 1984, 13-15.

faze II, a koji većinom egzistirali i kroz III fazu prelaznog perioda do u puno željezno doba.

Faza III

Ovom periodu pripada veliki broj lokaliteta od kojih su neki istraženi kao: nekropola Petkovo brdo u Radosavskoj, Brdašce u Laktašima, gradinska naselja: Gavran brdo – Kriškovci, Velika gradina Galjipovci, gradinsko naselje Orlovac (Banja Luka), Memića gradina, gradina Karanovac (najstariji sloj), Čitluk kod Bosanske Dubice, gradina Bočac, Dabrac, najstariji slojevi gradine Agino selo (Sijenska gradina), Šuplja Stijena, mlađi slojevi stratuma III i stariji stratuma II Zecova, faza lc Donje Doline sa karakterističnim metalnim nalazima, kao i sa slučajnim nalazima iz razorenih grobova. Sa prostora srednjeg Pounja, fazi III pripadaju nalazi nekropole u Golubiću i Jezerinama, naselja Kekića glavica i Čungar, kao i objekti iz depoa Osrodka kod Cazina. Od pojedinačnih nalaza važno je spomenuti veliku fibulu iz Ivanjske, predstavnika najmlađe generacije Golinjovo fibula i fibulu „Tijesno Vrbasa" (Karta 3). Na istraženim nekropolama i na osnovu pojedinačnih nalaza iz grobova utvrđen je veći procenat skeletnog sahranjivanja.

B. Čović se kod definicije razvojnih faza željeznog doba grupe Donja Dolina – Sanski Most koristio paralelama iz željeznog doba istočnoalpskog područja glasinačkog prostora. Faza I te periodizacije paralelna je sa fazom III prelaznog perioda bronzanog u željezno doba.

Metalni nalazi

I u ovoj fazi osnovna prerađivačka sirovina je bronza. Pojavljuju se i predmeti izrađeni od željeza, ali u neznatnom broju u odnosu na one izrađivane od bronze. Većina otkrivenog materijala je sa nekropola i predstavljaju grobne priloge. Materijal se pojavljuje na ovim nekropolama i pojedinačnim grobovima: Petkovo brdo, Radosavska, Donja Dolina, Bajinci kod Srpca, Jezerine kod Bihaća, Golubić kod Bihaća, Ribić kod Bihaća, Ostrožac kod Cazina. Od ostalih nalaza u ovom radu, prije svega, značajni su objekti nađeni u depou Osredka kod Cazina, Kostelu kod Bihaća i materijal koji spada u kategoriju slučajnih i pojedinačnih nalaza iz Ivanjske kod Banja Luke i Tijesna Vrbasa kod Banja Luke (Prilog 1).

– bronzana kopča, Radosavska, Petkovo brdo /grob 1/ (Tab. 14, 3),

– pojasne kopče, Radosavska, Petkovo brdo / grobovi 4-5 i 10/ (Tab. 14, 7; Tab. 15, 2 i 13),

– fibula tipa Golinjovo, Ivanjska i Osredak (Tab. 16, 4),

– pojasne kopče, Donja Dolina (Tab. 17, 10),

– naočalasta fibula I, grobni nalaz – Golubić (Tab. 35, 5-6)

– naočalasta fibula II sa osmicom u sredini, grobni nalaz – Osredak (Tab. 34, 9),

– lučna jednopetljasta fibula, Jezerine (Tab. 35, 3-4),

– spiralne narukvice, iz groba u Ostrožcu (Tab. 33, 1-2 i 6-7),

– bronzane narukvice, iz groba u Ostrošcu (Tab. 34, 6-8 i 10-11),

– tordirani torkvesi, iz groba u Jezerinama (Tab. 33, 5),

– igla sa strehastom čunastom glavicom, Donja Dolina (Tab. 17, 4),

– igla sa roščićima, Jezerine (Tab. 35, 2),

– ukrasna igla sa pločastom glavom, iz groba u Ostrošcu i depo Osredak (Tab. 33, 4; Tab. 35, 1).

Od igala ove faze potrebno je izdvojiti iglu čašaste glavice, izrađenu od željeza, otkrivenu kao grobni prilog iz Bajinaca kod Srpca nedaleko od ušća Vrbasa u Savu (Tab. 17, 1-2).

Bronzana kopča (grob 1 – Radosavska-Petkovo brdo) preuređena je iz dugmeta u pojasnu kopču. Objekat je bio najpre grubo izliven, a zatim mu je definitivni oblik dat kovanjem finim čekićem (tragovi ovog rada vidljivi su na unutrašnjoj strani). Ušica je pričvršćena vjerovatno, vrućim lemljenjem. Vanjska površina je cizelirana i zatim ukrašena urezanim ornamentima. Kružnice i polukružni motivi urezani su šestarom. Kuka na rubu pričvršćena je naknadno lemljenjem.[111] Ovaj tip nakita ima analogije, prije svega, sa lokalitetima sjeveme Bosne (istočni dio), u Gornjoj Tuzli, Tešnju, Čardak kod Žepča. Vrijeme njegovog trajanja determinirano je grobnim nalazima iz Tešnja i Gornje Tuzle u kraj Ha B2 i Ha B3, a takođe i primjerak iz Bile kod Travnika koji se nalazi među eksponatima Muzeja Bosanske krajine.[112]

Pojasne kopče (iz grobova 4, 5 i 10):

Tip I (iz groba 4), raden tehnikom livenja, srednji dio je u obliku krsta, veoma čisto izveden

[111] Čović 1967, 163, Tab. 1, 3.

[112] Nikolić 1962, 75-76, Tab. 5, 27.

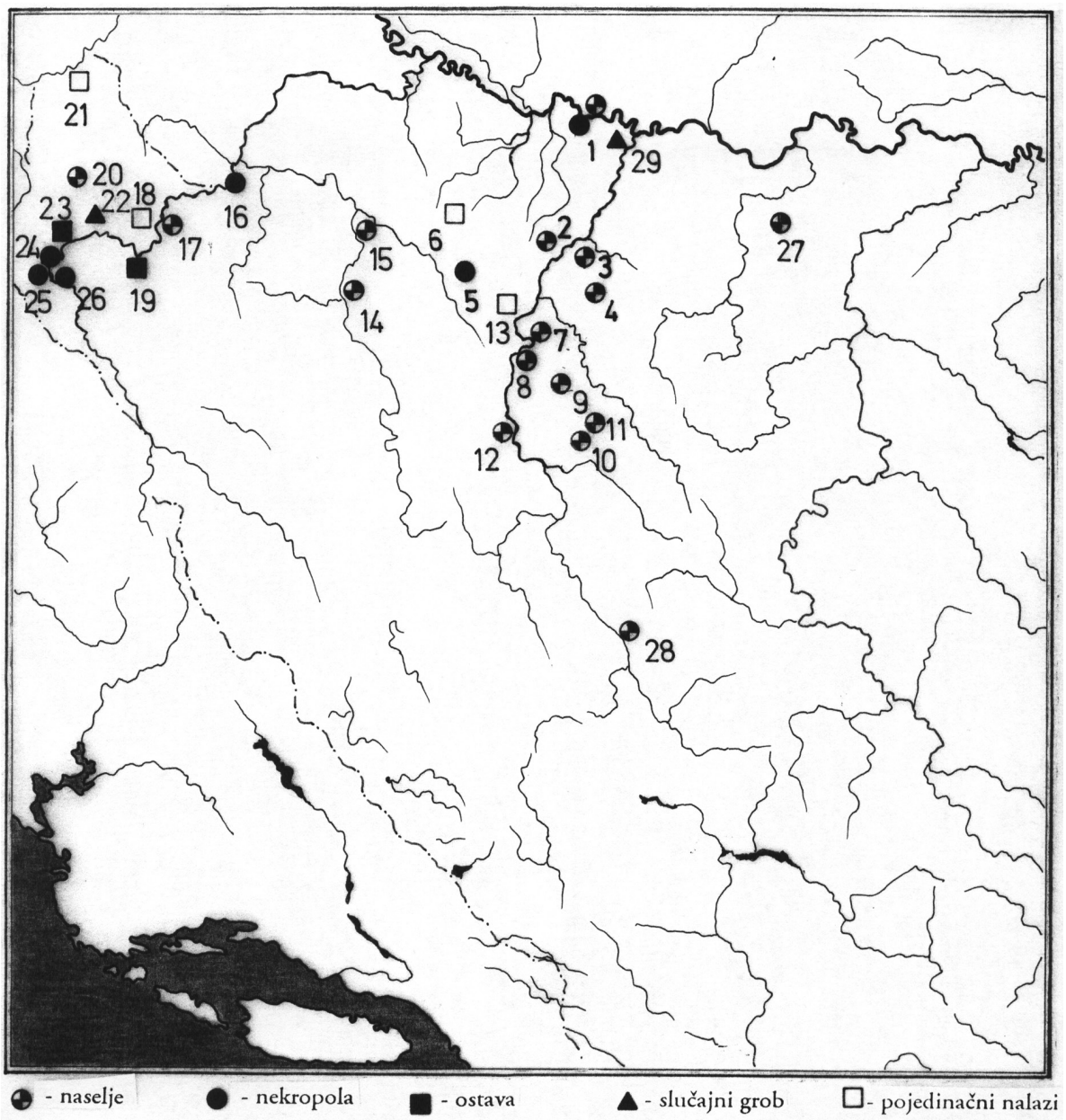

Karta 3. 1. *Donja Dolina;* 2. *Brdašce, Laktaši;* 3. *Gavran brdo, Kriškovci;* 4. *Velika gradina, Galjipovci;* 5. *Petkovo brdo, Radosavska;* 6. *Ivanjska;* 7. *Šuplja Stijena;* 8. *Sijenska Gradina;* 9. *Memića Gradina;* 10. *Gradina, Hrustina;* 11. *Šušića Gradina;* 12. *Dabrac;* 13. *Tijesno Vrbasa;* 14. *Sanski Most;* 15. *Zecovi;* 16. *Mekota;* 17. *Kekića Glavica;* 18. *Bužim;* 19. *Osredak;* 20. *Čungar;* 21. *Velika Kladuša;* 22. *Ostrožac;* 23. *Kostela;* 24. *Ribić;* 25. *Golubić;* 26. *Jezerine;* 27. *Vis, Pivnica;* 28. *Pod, Bugojno;* 29. *Bajinci*

i tanjim livenjem izdvojen od vanjskog prstenastog dijela. Urezani ornament sastoji se od dva niza šrafiranih trouglova.

Tip II (iz groba 10), fino livanje sa urezanom ornamentikom snopova uglasto slomljenih linija na prstenastom dijelu kople.

Tip III (iz groba 5), izveden je tehnikom livenja bez ornamenta prstenastog dijela.

Svi ovi primjerci pojasnih kopči pripadaju jednoj od brojnih varijanti okrugle pojasne kopče. Analogije, u najvećem broju primjeraka, imamo na glasinačkom području. Po B. Čoviću iz tog ne treba izvlačiti zaključak da se radi „o izvornom glasinačkom tipu", jer glasinačko područje nije ni moralo biti neki značajniji centar u proizvodnji metalne robe, pogotovu ne u smislu vodećeg

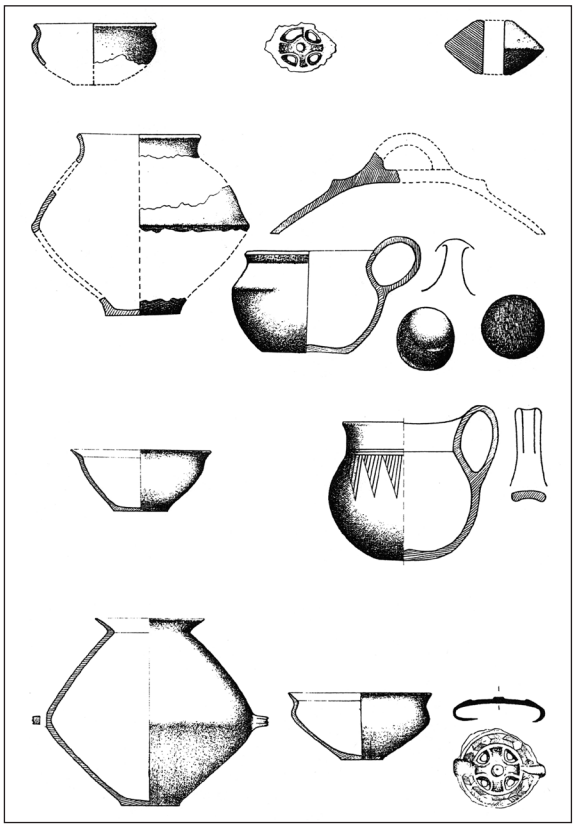

Tab. 15 *(Petkovo brdo, Radosavska,* 1,4,9,11,12=1/32; 2,3,5-8,10,13=1/8*)* 1. *Zdjela izvijenog oboda, keramika;* 2. *Pojasna kopča, bronza;* 3. *Pršljenak, keramika;* 4. *Urna, keramika;* 5. *Ulomak poklopca, keramika;* 6. *Šolja sa jednom drškom, keramika;* 7. *Kameni oblutak;* 8. *Kuglica od pečene zemlje;* 9. *Zdela blago izvijenog oboda, keramika;* 10. *Šolja sa jednom drškom, keramika;* 11. *Urna, keramika;* 12. *Zdjela sa izvijenim facetiranim obodom;* 13. *Pojasna bronzana kopča*

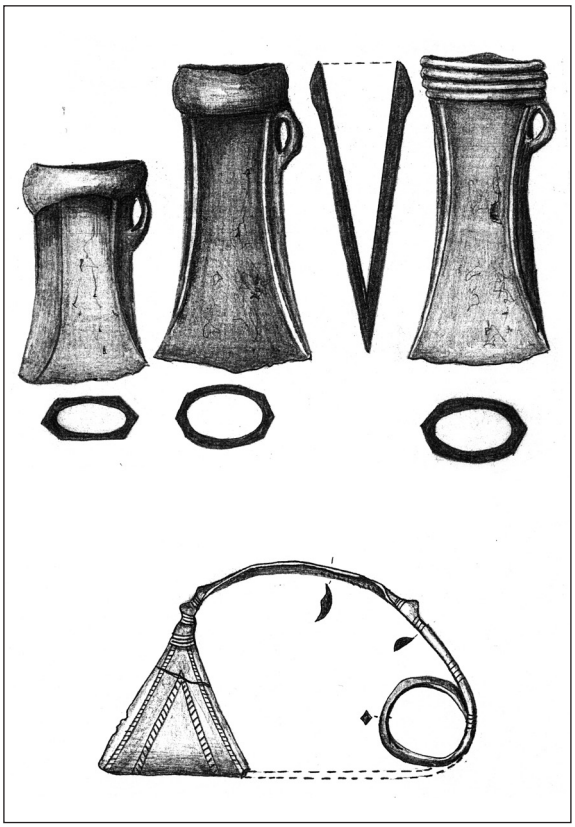

Tab. 16 *(Osredak,* 1-3=1/4*)* 1. *Kelt, bronza;* 2. *Kelt, bronza;* 3. *Kelt, bronza;* 4. *Fibula Golinjovo, bronza,* 19.4 *cm*

centra u čijim radionicama nastaju novi oblici da bi se zatim širili dalje.[113] Najstariji primjerak okrugle pojasne kopče sa Glasinca je iz tumula 3 na nekropoli Gradac-Sokolac[114] determinirane u početak 8. vijeka. Evidentno je da nedostaju ovi tipovi u drugim i istovremenim pa i nešto mlađim grobovima (glasinačka faza IVa), a da se kao uobičajeni deo nošnje javljaju tek u grobovima faze IVb od kraja 8. vijeka nadalje, i to u većem broju tipoloških varijanti što očito pokazuje da ovaj dekorativni detalj nošnje na glasinačkom području biva prihvaćen sa izvjesnim zakašnjenjem, te Čović zaključuje da primjeri sa nekropole u Radosavskoj po svemu sudeći pripadaju jednoj starijoj seriji nalaza ove vrste, a kakva na glasinačkom području nedostaje, te da se može sa dosta prava smatrati da primjerci kopči sa nekropole Petkovo brdo pripadaju vremenu koje neposredno prethodi masovnoj pojavi okrugle pojasne kopče na glasinačkom području. Dakle mogu se datirati u prvu polovinu 8. vijeka p.ne.

Fibule tipa Golinjevo iz Ivanjske[115] i Osredka[116] kod Cazina pripadaju trećoj, najmlađoj generaciji ovih fibula. Čović ih je datovao na osnovu groba u tumulu 3 na lokalitetu Gradac-Sokolac u stupanj Ha B3.[117] Za ovu najmlađu generaciju fibula karakteristično je sljedeće: srednji dio luka postaje pljosnat, a prijesek izdužen po vertikali (kod primjerka iz Osredka po horizontali). Kod oba primjerka srednji dio ne samo da je spljošten

[113] Čović 1967, 164.
[114] Benac / Čović 1956, Tab. 36, 1.
[115] Čović 1971, 321.
[116] Knez 1958, 258, Sl. 7a,7b.
[117] Benac / Čović 1956, Tab. 36, 2.

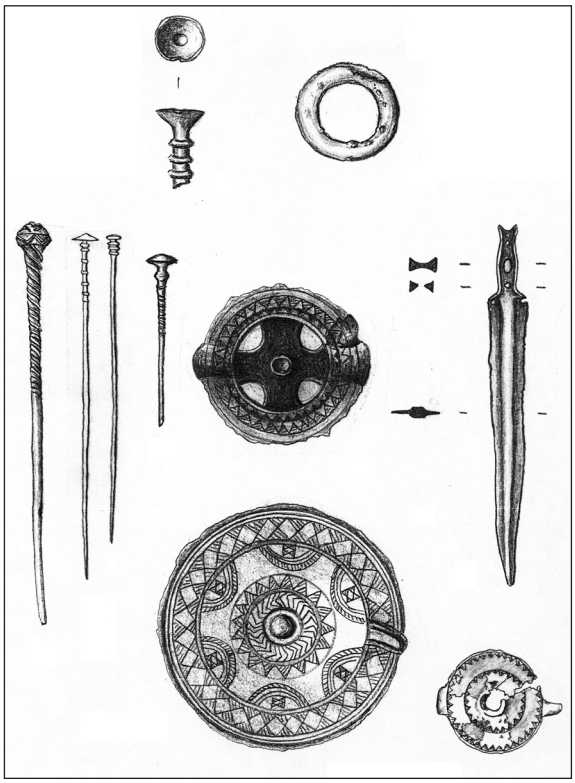

Tab. 17 *(Donja Dolina,* 1-3,7 *i* 9=1/4 ;4-6 *i* 10=1/8*;)* 1. *Igla sa čašastom glavom, željezo,* 2 *cm, Bajinci (Srbac);* 2. *Karika, željezo, Bajinci (Srbac);* 3. *Igla okrugle glave, bronza;* 4. *Igla sa strelastom glavom;* 5. *Igla sa zadebljanjem na vratu;* 6. *Strelasta igla;* 7. *Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina;* 8. *Bodež mošunjskog tipa, Donja Dolina,* 29.5 *cm;* 9. *Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina;* 10. *Pojasna kopča prepravljena od dumeta, Donja Dolina*

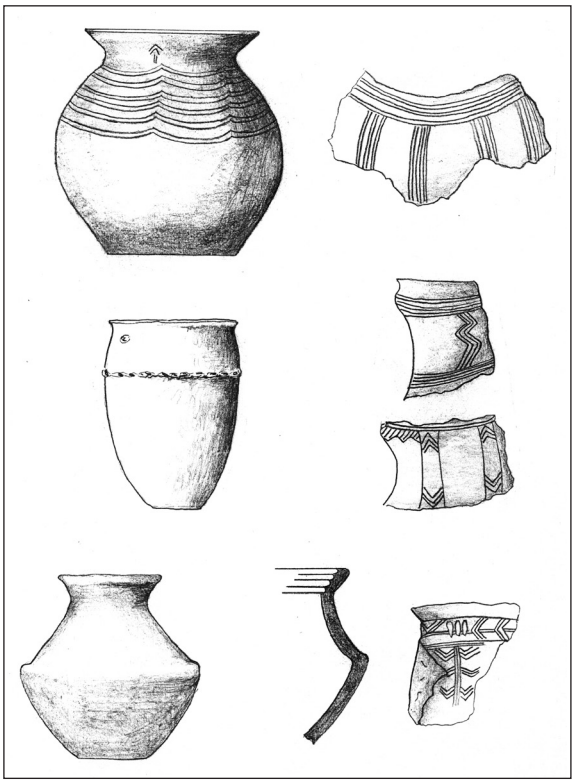

Tab. 18 *(Brdašce Laktaši,* 1,3,6=1/32*;* 2,4,5,7=1/12*)* 1. *Pitos, keramika;* 2. *Pitos, keramika;* 3. *Pitos, keramika;* 4. *Fragment trbuha, keramika;* 5. *Fragment trbuha, keramika;* 6. *Pitos facetiranog oboda;* 7. *Fragment trbuha suda*

već je i profilisan samo sa vanjske strane. Nožna ploča je velikih dimenzija i ukrašena urezanim ornamentom. Na srednjem dijelu luka nema urezanog ornamenta. Fibule su velikih dimenzija – širine između 16,3 i 33 cm i visine luka između 10,2 i 18 cm. Ove mjere uzete su na osnovu uzetih primjeraka fibula treće generacije.[118]

Čović ističe da se u tipološkom razvoju Golinjevo fibule, pored jasno uočljivog niza koji počinje primjerom iz Golinjeva i završava onim iz Drežnika na Kordunu,[119] pojavljuju i posebne varijante kao sporedni ogranci, koji po svojim osobinama izlaze iz okvira tipa u užem smislu. Nalaz fibule u Tijesnu kod Banja Luke, po čemu je i nazvana Tijesno Vrbasa, veoma je bliska najmlađoj trećoj generaciji Golinjevo fibula, prvenstveno po profilaciji luka. Fibule iz Ivanjske i Tijesna su slučajni nalazi, dok nalaz ovog tipa fibule iz Osredka pripada ostavi koju je Tone Knez datirao u početak Ha C perioda.

Bodež mošunjskog tipa po Mariću odgovara fazi Ib Donje Doline međutim, hronološki bi trebalo, analogno nalazima iz ostave u Lašvi te nalazima iz Tešnja, kao i ostavom u Matijevća kod Dvora na Uni,[120] biti smješten u okviru Ha B3 odnosno, u fazu III.

Dvije pojasne kopče iz devastiranih grobova Donje Doline, od kojih je jedna ukrašena finim graviranim ornamentom šrafiranih trouglova, a druga bez ornamenta, Marić je svrstao u fazu Ic Donje Doline. Igle iz razorenih grobova Donje Doline su takođe opredjeljene u fazu Ic odnosno fazu III. Igla sa strehastom (čunastom) glavicom

[118] Čović 1971.

[119] Vinski-Gasparini 1973, 168, Tab. 128, 6.

[120] isto, Tab. 129, 1.

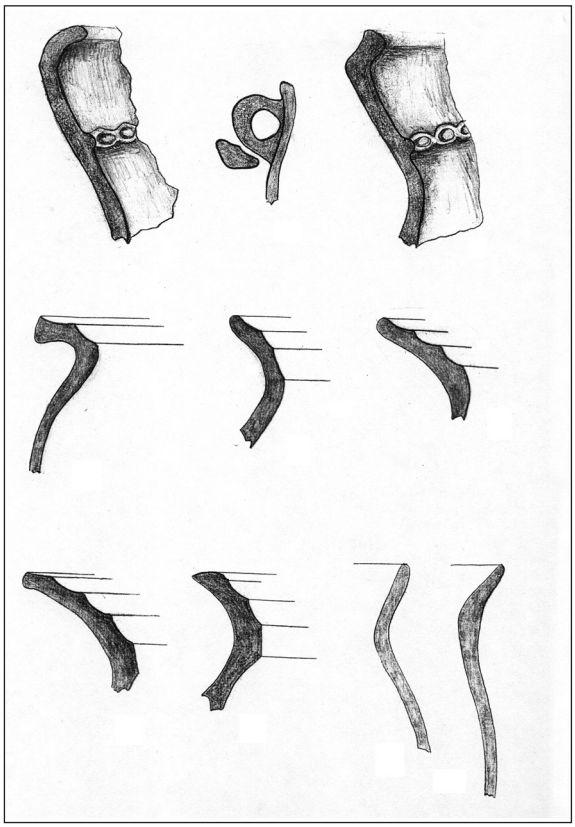

Tab. 19 *(Brdašce Laktaši, razmjer* 1/12*)* 1. *Fragment oboda lonca;* 2. *Drška lonca;* 3. *Fragment oboda i trbuha lonca;* 4. *Fragment oboda suda;* 5. *Fragment oboda suda;* 6. *Fragment oboda suda;* 7. *Fragment oboda suda;* 8. *Fragment oboda suda;* 9. *Fragment oboda suda;* 10. *Fragment oboda suda*

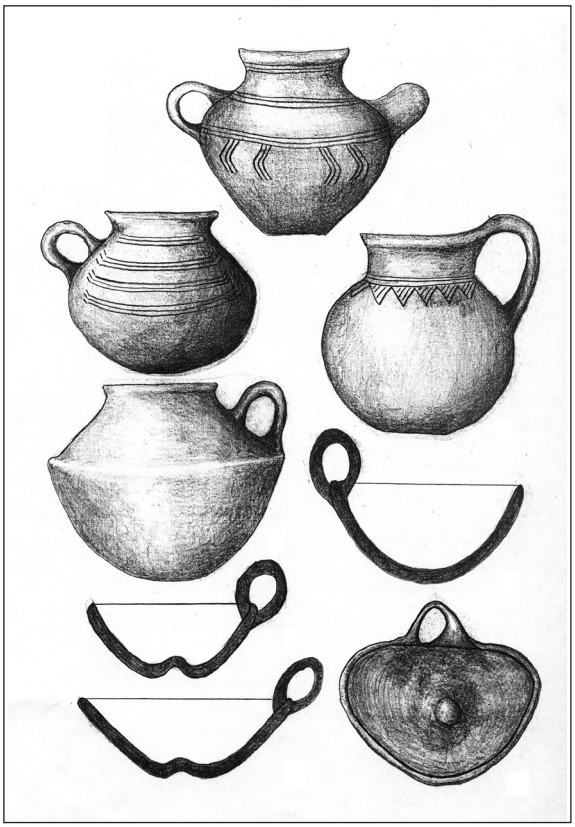

Tab. 20 *(Brdašce Laktaši, razmjer* 1/8*)* 1. *Amforica;* 2. *Amforica;* 3. *Šolja;* 4. *Šolja ;* 5. *Keramička kašika;* 6. *Keramička kašika;* 7. *Keramička kašika;* 8. *Keramička kašika*

ima analogije sa grupom Ljubljana IIa[121] koja je hronološki oprijedjeljena u Ha B3, odnosno u prvu polovinu 8. vijeka.

Od igala ove faze potrebno je izdvojiti grobni prilog (grob sa urnom) iz Bajinaca kod Srpca nedaleko od ušća Vrbasa u Savu, gdje su nađeni željezni nož, željezno koplje, željezni kolutić i igla. Sačuvana je samo glava igle koja je pripadala igli tipa sa čašastom glavicom. Igla iz Jezerina sa roščićima na gornjem dijelu jedinstvena je pojava na našem prostoru. Analogije ima i u grobu 52 iz Numane u Picenumu.[122]

Pošto su analogije učestalije u Hercegovini i na Glasincu, moglo bi se pretpostaviti da su u Italiju dospjele sa naše strane Jadrana.[123] mada Ružica Drehsler-Bižić, vodeći se datiranjem groba 52 iz Numane Delie Giuliane Lollini u 9. vijeku p.ne. smatra da je izvorište ovih igala na prostoru Italije i da su prenesene na istočnu obalu Jadrana nešto kasnije u 8 vijeku.

Tordirani torkves od bronze iz groba 5 -đu Jezerinama ima brojne analogije u ogrlicama tipa Brezje[124] i tipa Taline.[125] Čović ih je stavio u posljednju, tipološki najmlađu grupu.[126] Karakteristično je da se ovi tipovi ogrlica javljaju u mlađim grobovima glasinačke faze IIIc, a da se njihova upotreba intenzivira krajem te faze. To je inače široko rasprostranjeni tip nakita koji se često nalazi u grobovima i ostavama 8. vijeka.[127] Analogije nalazimo na japodskim nekropola-

[121] Gabrovec 1983, 66, Sl. 8, 4.
[122] Lollini 1967, Tab. 4, 1.
[123] Marić 1968, Tab. 1, 31, 12.
[124] Benac / Čović 1956, Tab. 32, 2.
[125] isto, Tab.36, 3. 7; Tab. 39, 16.
[126] Čović 1965, 62-63.
[127] Marović 1961, 62, 11-13.

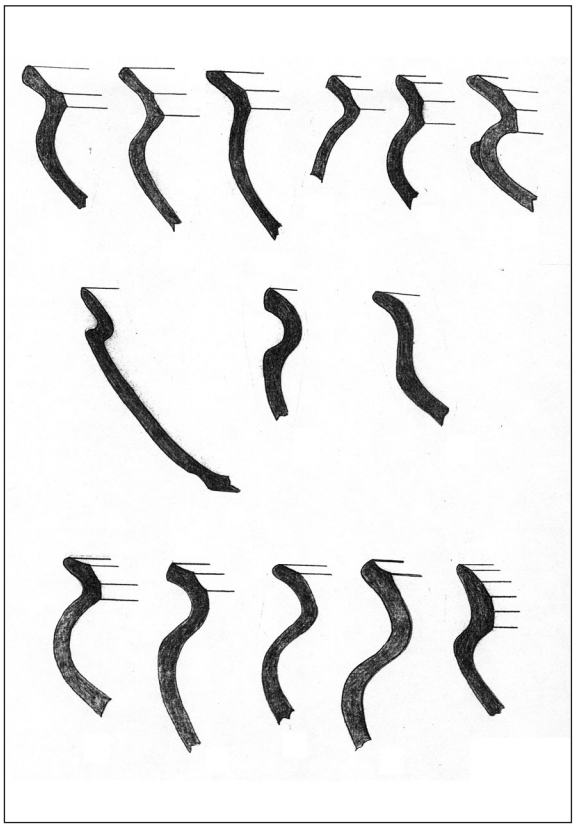

Tab. 21 *(Brdašce Laktaši, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 2. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 3. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 4. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 5. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 6. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 7. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 8. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 9. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 10. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 11. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 12. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 13. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 14. *Fragment zdjele izvijenog oboda*

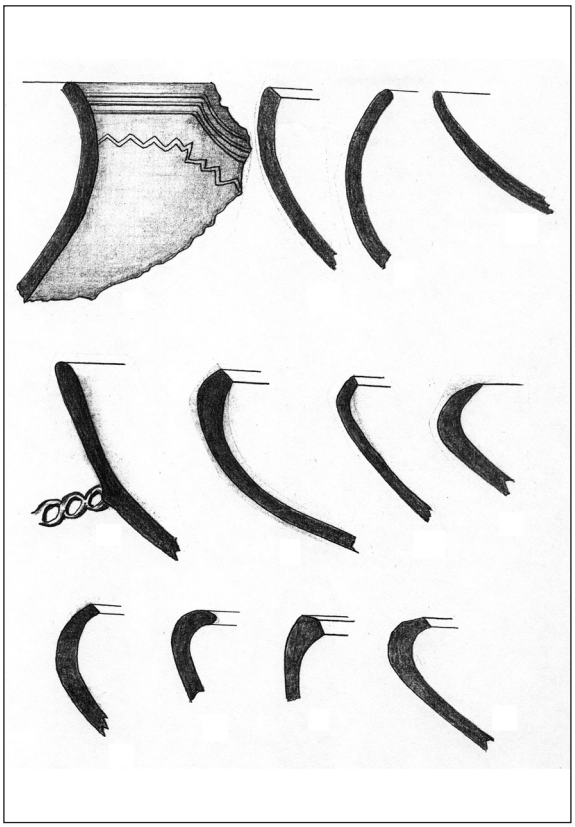

Tab. 22*(Brdašce Laktaši, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 2. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 3. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 4. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 5. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 6. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 7. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 8. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 9. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 10. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 11. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 12. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika*

ma u Lici,[128] u Donjoj Dolini,[129] na području Delmata,[130] a takođe i na na širem prostoru Hrvatske, Slovenije i Srbije.[131]

Naočaraste fibule (privjesci) sa visokim lukom, otkrivene su u ravnim skeletnim grobovima u dvorištu Ibrahimage Muhamedagića iz Golubića (dva primjerka) i u Uncu kod Drvara (jedan primjerak) . Najbrojnije analogije vezane su za glasinačko područje, ali su evidentirani nalazi i u sjeveroistočnoj i centralnoj Bosni (grobni nalazi iz Gornje Tuzle i u grobu 2 male nekropole u Srijetežu kod Kaknja).[132] Na Glasincu su hronološki determinirani u okvire faze IIIc[133] i takođe u grobovima faze IVa. Prema tome, vrijeme njihove upotrebe je nesumnjivo vezano za period naše treće faze.

Naočalarasta fibula (tip 2), jednodjelna i dvodjelna sa osmicom u sredini, ima analogije na

[128] Dreschsler-Bizić 1961, 75, Tab. 1, 1. 7; Tab. 16, 2; Tab. 21, 1. 2.
[129] Marić 1964, Tab. 6, 2. 3; Tab. 10, 14.
[130] Čović 1970, 83.
[131] Raunig 1982, 8.
[132] Čović 1965, 61.
[133] Benac / Čović 1956, Tab. 1, 5-9.

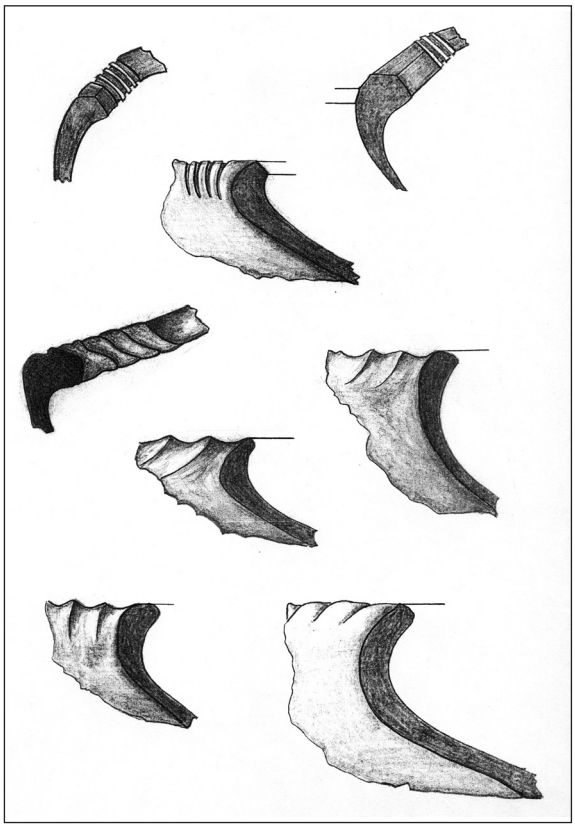

Tab. 23 *(Brdašce Laktaši, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele i zadebljanog oboda, keramika;* 2. *Fragment zdjele uvijenog oboda, keramika;* 3. *Fragment zdjele i zadebljanog oboda, keramika;* 4. *Fragment zdjele sa turban obodom, keramika;* 5. *Fragment zdjele sa turban obodom, keramika;* 6. *Fragment zdjele sa turban obodom, keramika;* 7. *Fragment zdjele sa turban obodom, keramika;* 8. *Fragment zdjele sa turban obodom, keramika*

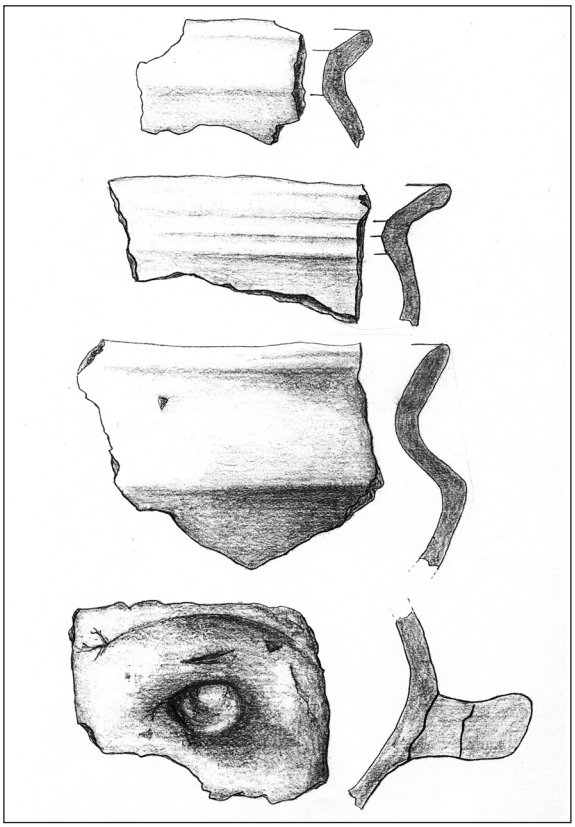

Tab. 24 *(Memića Gradina, razmjera* 1/4*)* 1. *Fragment izvijenog facetiranog oboda;* 2. *Fragment izvijenog facetiranog oboda;* 3. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 4. *Fragment horizontalne drške*

centralnom japodskom teritoriju u Lici.[134] Uz ovu fibulu evidentirana je i upola manja iz sojeničarskog naselja u Ribiću.[135] Inače, u Donjoj Dolini su u upotrebi u drugoj fazi.

Lučne jednopetljaste fibule iz Jezerina i iz ravnog skeletnog groba u dvorištu Ibrahimage Muhamedagića iz Golubića, pravilnog su polukružnog luka. Ukrašene su ornamentom na luku i snopovima linija na romboičnom presjeku petlje, dok su na polukružnoj nozi iskucane tačkice. Najbliže analogije su poznate u Lici[136] i na liburnskom području.[137]

Lučna jednopetljasta fibula, tordiranog luka iz Pritoke sa izduženom trougaonom nogom ukrašenom motivom jelovih grančica ima paralele u lučnoj fibuli iz Talina na Glasincu (tumul 34).[138] Glasinački primjerak V. Nikolić zbog ornamentike jelovih grančicasmatra mlađom varijantom, a Benac i Čović ga smještaje u fazu Glasinac IVa.

Ukrasna igla sa pločastom glavom, sa kosim urezanim ornamentima na vratu (skeletni grob Cazin, Ostrožac) ima analogije u ostavi Gajina pećina u Drežniku gdje je pouzdano datirana u Ha B3, odnosno u fazu V kultura polja sa urnama.[139] Takođe, istom tipu igle pripadaju i nalazi iz ostave u Osretku,[140] igl iz Souk-Bunara u Sarajevu[141] I igle iz Donje Doline.[142] Slični primjerci

[134] Ljubić 1889, Tab. 18, 43a, b.
[135] Radimsky 1897a, Tab. 19, 20. 42.
[136] Dreschsler-Bižić 1961, 71, Tab. 4.
[137] Batović 1962, PIV-37s/1.

[138] Benac / Čović 1956, 26, Tab. 2, 5.
[139] Vinski- Gasparini 1973, Tab. 128, 13.
[140] Knez 1958, 256, Sl. 6.
[141] Fiala 1893, 50, Fig. 40a.
[142] Marić 1964, 28, Tab. 3, 4.

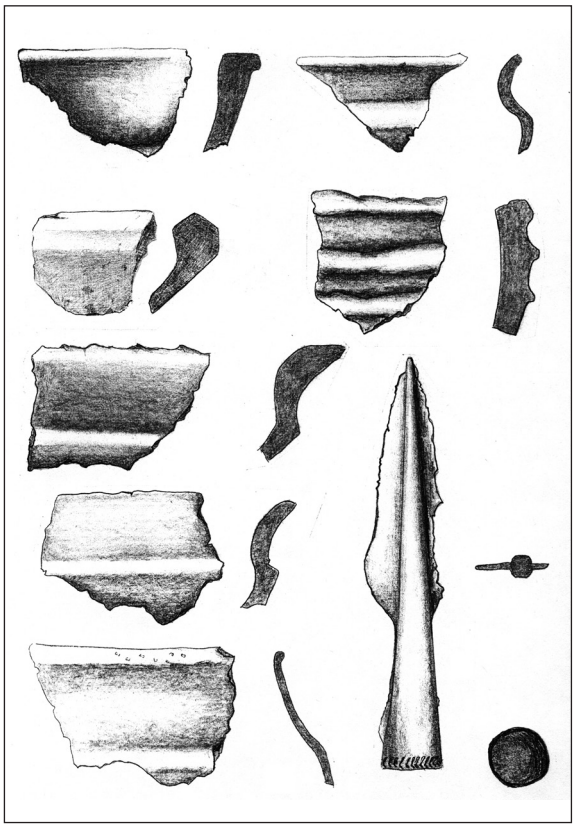

Tab. 25 *(Bočac, razmjera* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele zaravnjenog oboda;* 2. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 3. *Fragment zdjele zadebljanog facetiranog oboda;* 4. *Fragment suda sa facetama;* 5. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 6. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 7. *Fragment oboda lonca kruškolike forme;* 8. *Koplje, bronza,* 19 *cm.*

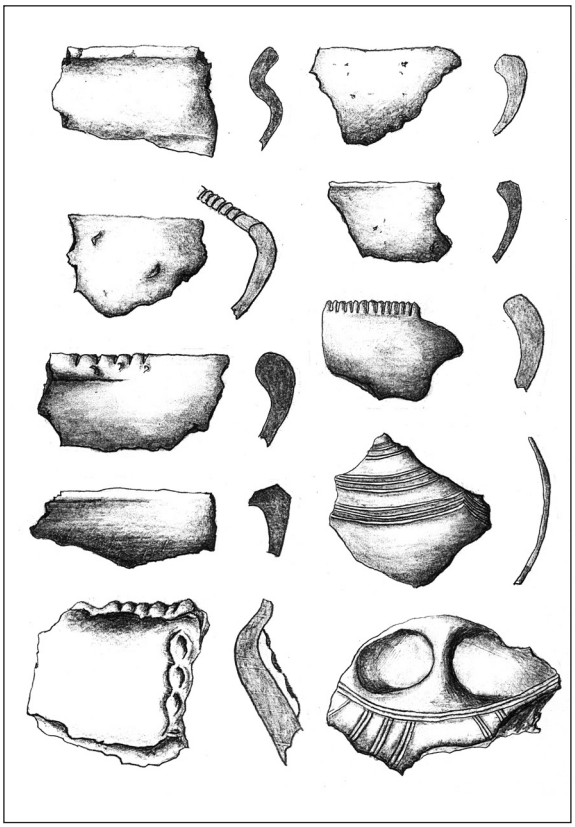

Tab. 26 *(Velika gradina, Galjipovci, razmjera 1/4)* 1. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 2. *Fragment zdjele uvijenog oboda;* 3. *Fragment zdjele uvijenog oboda;* 4. *Fragment zdjele uvijenog facetiranog oboda;* 5. *Fragment zdjele uvijenog oboda;* 6. *Fragment zdjele uvijenog oboda;* 7. *Fragment zdjele zadebljano facetiranog oboda;* 8. *Fragment suda;* 9. *Fragment suda ukrašen plastičnim aplikacijama;* 10. *Fragment suda sa "X" drškom*

su nađeni u Sloveniji i Austriji, gdje takođe pripadaju ovom hronološkom okviru.

Spiralne narukvice kao ove od tri navoja žice kružnog prijeseka iz groba ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina nalaze se u susjednoj Lici u grobovima Kompolja, gdje su datirane prvi stratum kompoljske nekropole u Ha B periodu, kao i u sa ostavi u Matijevićima, gdje su kombinovane sa livenim karikama romboidnog prjeseka. Čović ih apostrofira kao jedne od najizrazitijih oblika glasinačke faze IIIc. Pošto su svi ovi nalazi evidentirani u blizini lobanje, pretpostavlja se da bi mogli samostalno ili u kombinaciji sa karikama i saltaleonima, predstavljati dijelove nakita za kosu.

Narukvice od trake bronzanog lima, zaobljenog trougaonog prjeseka, iz groba ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, sa većim brojem navoja imaju sljedeće analogije: Crkvine u Golubiću (grob 70),[143] grob 335 u Jezerinama[144] i skeletni grob iz Lovinaca u Lici,[145] zatim u Gajinoj pećini kod Drežnika,[146] a više primjeraka evidentirano je u Velikom Mošunju.[147] Svi ovi nalazi su hronološki približno determinisani u vrijeme trajanjanaše III faze.

Masivne grivne za noge (nanožnice) otkrivene su takođe, u grobu u Ostrožcu, a karakteristične su u grobovima 8. vijeka stare ere na prostoru srednjeg toka Une.[148] Paralele možemo povući

[143] Raunig 1968, 36, 37, 92,Tab. 4.
[144] Marić 1968, 123, 12, Tab. 4.
[145] Ljubić 1889, 20, 66, Tab. 9.
[146] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 128.
[147] Truhelka 1913, 332, Sl. 10.
[148] Marić 1968, Tab. 1, 12, 13, 25, 26.

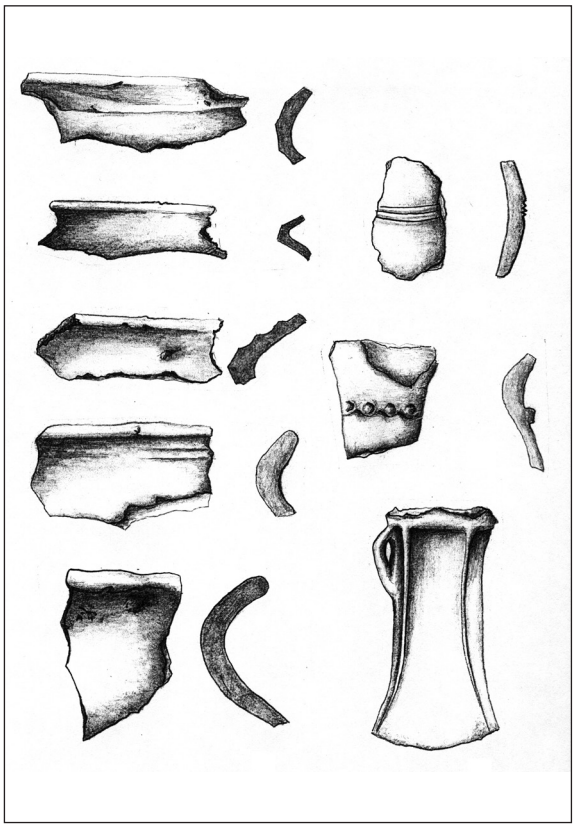

Tab. 27 *(Gavran Brdo – Kriškovci, razmjera* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele izvijenog facetiranog oboda;* 2. *Fragment zdjele izvijenog facetiranog oboda;* 3. *Fragment sudaĂFragmentsuda izvijenog facetiranog oboda;* 4. *Fragment zdjele izvijenog oboda sa apliciranim trakama;* 5. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 6. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 7. *Kelt, bronza*

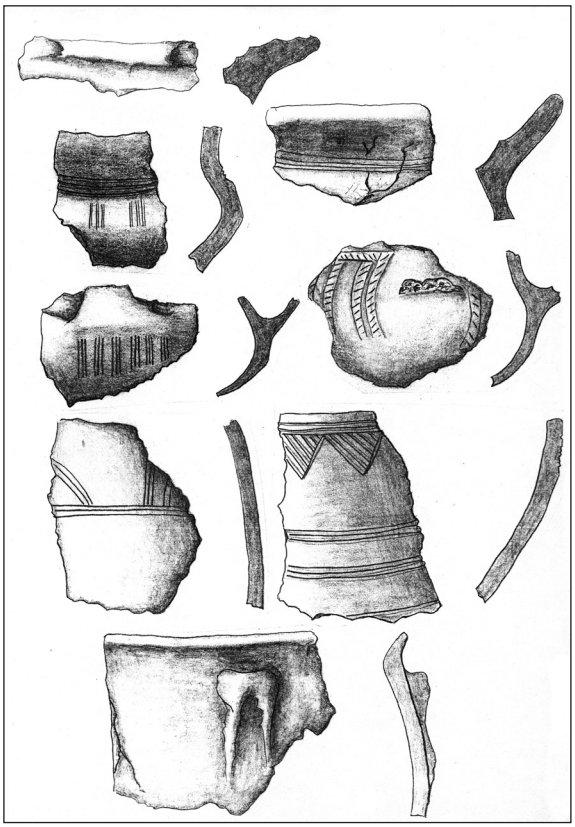

Tab. 28 *(Sijenska Gradina, Agino Selo, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment suda izvijenog oboda;* 2. *Fragment suda lukovičaste forme;* 3. *Fragmentsuda izvijenog facetiranog oboda;* 4. *Fragment suda i drške;* 5. *Fragment loptastog suda;* 6. *Fragment trbuha suda;* 7. *Fragment zdjele;* 8. *Fragmentsuda izvijenog oboda*

sa područjem Glasinca[149] i ostavom u Šarengradu.[150] Od ostalih nalaza mogu se spomenuti, kao specifični ukrasni predmeti, komadi spiralne namotane žice – salteleoni koji su upotrebljavani ili kao samostalni ili kao dijelovi drugog ukrasnog objekta. Ovakvi pedmeti, konkretno u Kuduzovićima, bili su upotrebljeni kao nakit na glavi ili u kosi.[151]

Od oružja i oruđa faze III na prvo mjesto dolaze bodeži mošunjskog tipa iz Donje Doline, i Kostela. Bodež ima sa obje strane snažno rebro trapezastog presjeka i jezičak na koji se zakovicom pričvršćavala obloga drške. Na prelazu iz sječiva u jezičak nalazi se sa svake strane po jedna rupica za zakovicu. Površina sječiva na prelazu ka jezičku nije tako izrazito proširena kao kod starijih bronzanih mačeva datiranih u Ha A period, a od koji se razlikuje i po trapezoidnom rebru, te manjim brojem zakovica i manjom dužinom. Po Mariću se ova vrsta oružja smješta u okvire njegove faze Ib (od 1000. do 800. god p.ne.). Međutim, analogno nalazima iz ostave u Lašvi, Tešnju i u Dvoru na Uni – Matijevićima,[152] mogli bi se hronološki opredjeliti u period Ha B3, odnosno u vrijeme naše III faze.

Drugi forma oružja koju sa sigurnošću možemo smjestiti u vrijeme trajanja ove faze, je bronzano koplje sa facetiranim šestougaonim presjekom i širokim listom koje potiče iz ostave u Osredku. Analogije nalazimo u Donjoj Dolini,[153]

[149] Benac / Čović 1957, T. 2, 3. 4.
[150] Vinski-Gasparini 1973, Tab. 131, 11,12.
[151] Raunig 1982, Tab. 1, 8. 7.
[152] Truhelka 1913, 328, 4, 5.
[153] Marić 1964, Tab. 3, 11.

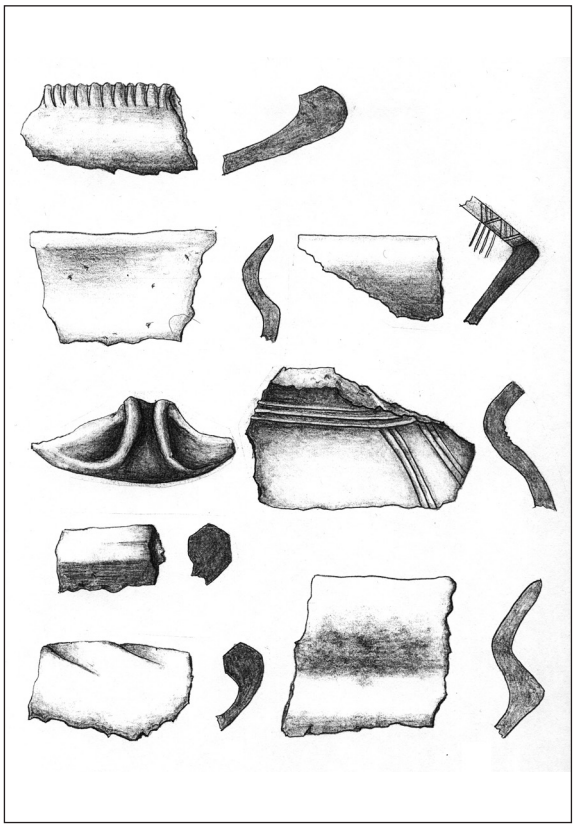

Tab. 29 *(Sijenska Gradina, Agino Selo, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment zdjele sa turban obodom;* 2. *Fragment zdjele izvijenog oboda;* 3. *Fragment zdjele facetiranog oboda;* 4. *Drška suda;* 5. *Fragment trbušastog suda izvijenog oboda;* 6. *Fragment zdjele sa zadebljanim facetiranim obodom;* 7. *Fragment zdjele sa turban obodom;* 8. *Fragment zdjele izvijenog oboda*

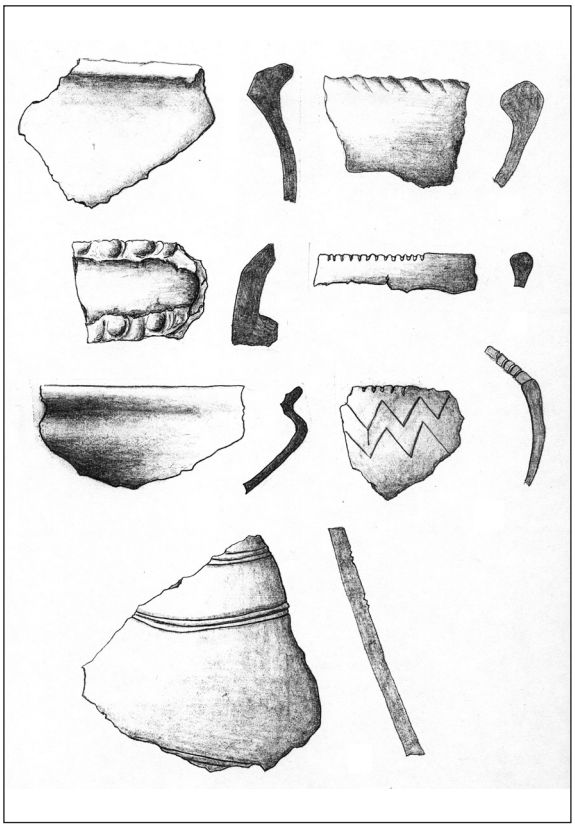

Tab. 30 *(Šuplja stijena, razmjera* 1/4*)* 1. *Fragment suda izvijenog facetiranog oboda;* 2. *Fragment sa turban obodom;* 3. *Fragment posude sa potkovičastom drškom;* 4. *Fragment suda;* 5. *Fragment izvijeno facetiranog oboda;* 6. *Fragment oboda zdjele;* 7. *Fragment posude sa urezanim ornamentom ispunjenim bijelom pastom*

a identični su nalazi u Vačama,[154] te u Kladovu[155] gdje su datirani u kasno bronzano doba i u rani halštat.

Keramika

U mogućnosti smo da izvršimo podjelu keramičkih nalaza na naseobinsku i grobnu, sa tim da podjela na ovaj način ne isključuje pojave istih tipova keramike i u naseljima i na nekropolama, a takođe, i pojedinih elemenata koji su im zajednički, a što ujedno i govori o hronološkom i kulturološkom jedinstvu u okviru ove faze (Prilog 2). Sa nekropola ove faze izdvojili smo osnovne tipove:

– urna bikonične forme sa blago izvijenim obodom, Petkovo brdo, Radosavska /grob 3/ (Tab. 14, 5);

– urna bikonične forme iduženog ukošenog vrata, Jezerine /grob 12/ (Tab. 36, 6);

– zdjele-poklopci za urne – tip I, bikonične forme sa blago izvijenim obodom, Radosavska, Petkovo brdo /grob 3/ (Tab. 14, 4);

– zdjele-poklopci za urne – tip II, bikonične forme sa blago zaobljenim trbuhom, Radosavska-Petkovo brdo /grob 5/ (Tab. 15, 1);

– zdjele-poklopci za urne tip III, konične forme sa blago izvijenim obodom, Radosavska- Petkovo brdo /grob 9/, Golubić /grob 1/ (Tab. 15, 9);

– zdjele- poklopci za urne tip IV, konične forme sa uvučenim obodom, Golubić /grob 24/ (Tab. 36, 5-1);

– zdjele-poklopci za urne tip V, bikonične forme sa oštrim i naglašenim ramenom suda izvijenog facetiranog oboda, Jezerine /grob 12/ (Tab. 36, 6-1);

[154] Stare 1955, Tab. 10, 4.
[155] Garašanin 1954, Tab. 8, 9.

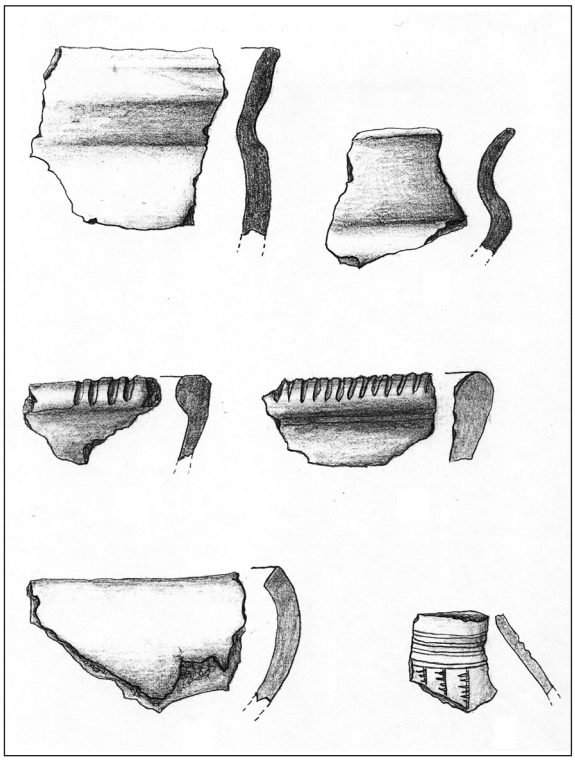

Tab. 31 *(Šušića Gradina, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment oboda suda;* 2. *Fragment izvijenog oboda zdjele;* 3. *Fragment oboda suda;* 4. *Fragment oboda suda;* 5. *Fragment zdijele uvijenog oboda;* 6. *Fragment trbuha suda*

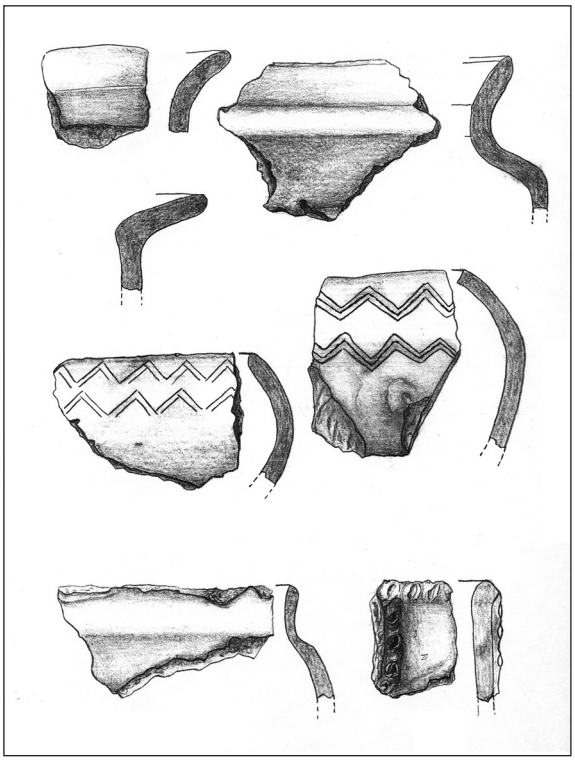

Tab. 32 *(Hrustina, razmjer* 1/4*)* 1. *Fragment suda izvijenog oboda;* 2. *Fragment suda izvijenog facetiranog oboda;* 3. *Fragment oboda suda;* 4. *Fragmentsuda uvijenog oboda;* 5. *Fragment suda uvijenog oboda;* 6. *Fragment oboda suda;* 7. *Fragment trbuha suda*

– šolja sa jednom drškom, Radosavska-Petkovo brdo /grob 9/ (Tab. 15, 9);

– pehar, amforica sa dvije drške, Radosavska-Petkovo brdo /grob 1/ (Tab. 14, 1).

Urna bikonične forme sa blago izvijenim obodom ima analogije u dosta starijim periodima u virovitičkoj grupi na nekropolama Sirova Katalena i Sedlarica.[156] Paralele nalazimo i na lokalitetima Gomolava kod Hrtkovaca i Kalakača kod Beške, gdje su determinirane u gvozdeno doba II.[157]

Urna bikonične forme ukošenog izduženog vrata i izvijenog oboda nalazi analogije u Donjoj Dolini fazi Ib. Na nekropoli tipa Belegiš-Ilandža na Karaburmi, gdje su urne zastupljene u 2 osnovne varijante, od kojih je prva skladna u proporcijama sa raščlanjenim vratom zaobljenim trbuhom i suženim donjim dijelom, što bi donekle odgovaralo prvom tipu urni, a vremenski ovaj tip se ne može odvojiti od druge varijante urni kod kojih je evidentno izduženje vrata sa blagom izvijenošću oboda te naglašenog trbuha posude. Uočljive su sličnosti u formi sa keramičkim objektima iz perioda polja s urnama Vojvodine[158] i svakako sa Visom I i II kod Dervente.[159] Ove varijante urni imaju analogije na širokoj regiji rasprostiranja urnenfelder kulture panonskog prostora i Podunavlja.

Zdjele-poklopci za urne su varijante poznatog tipa bikonične zdjele sa izvijenim obodom. U sjevernoj Bosni su u upotrebi od kraja srednjeg bronzanog doba.[160] Veoma čest su inventar i naselja sa početka i u toku punog željeznog doba,[161] Kekića glavica, Donja Dolina, Brdašce, Agino selo, Jezerine /grob 12/ i dr.

[156] Vinski-Gasparini Tab. 14, 1,3; Tab. 16, 7.
[157] Medović 1978, 4-6, Tab. 8, 1.

[158] Garašanin 1983, 679, Tab. 97, 1-3.
[159] Marić 1960/61, Tab.6, 2.
[160] Čović 1958, 84, Sl. 10,Tab.11, 1, 2, 6,
[161] Isti, 1962, 44, Sl. 2, Tab. 1.

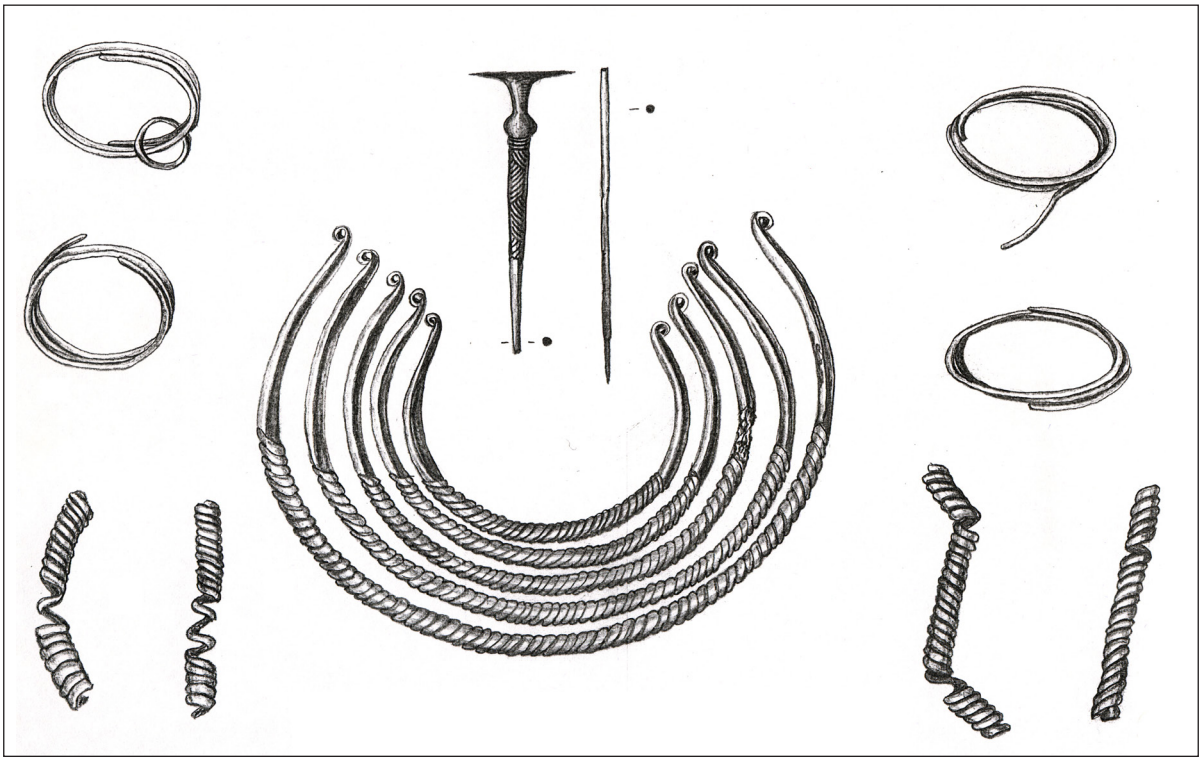

Tab. 33 *(Grob iz Ostrožca)* 1. *Karika sa* 3 *navoja, bronza, R* = 1,6 *cm;* 2. *Karika sa* 3 *navoja, bronza, R* = 1,6 *cm;* 3. *Salteleoni, bronza,* 7 *i* 7,8 *cm;* 4. *Igla sa pločastom glavom, bronza,* 35-40 *cm;* 5. *Torkvesi, bronza, R* = 13, 16, 18,5, 22,5, 26,5 *cm;* 6. *Karika sa* 3 *navoja, bronza, R*=1,6 *cm;* 7. *Karika sa* 3 *navoja, bronza, R*=1,6 *cm;* 8. *Salteleoni, bronza,* 9,6 *i* 7,8 *cm*

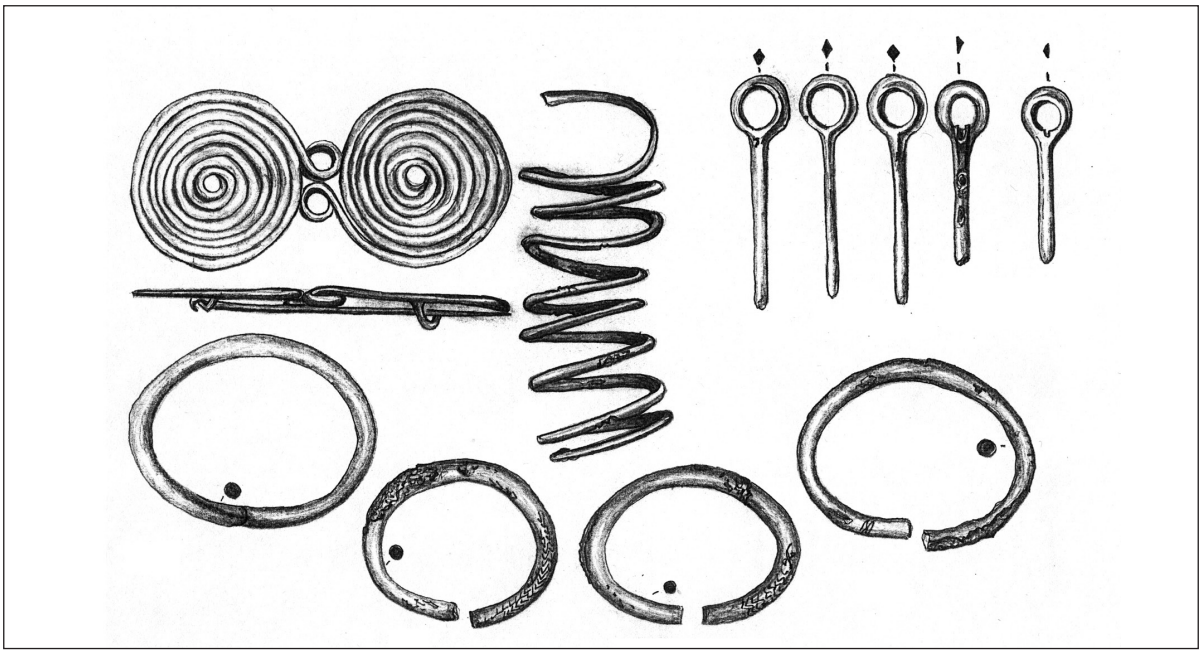

Tab. 34 1. *Bronzani štapići-privjesci,* 6,7 *cm;* 2. *Bronzani štapići-privjesci, bronza,* 7,7 *cm;* 3. *Bronzani štapići-privjesci, bronza,* 9,4 *cm;* 4. *Bronzani štapići-privjesci, bronza,* 7,9 *cm;* 5. *Bronzani štapići-privjesci, bronza,* 9,6 *cm;* 6. *Grivna za noge, bronza, R*=8 *cm;* 7. *Narukvica, bronza,* 15,5 *cm;* 8. *Grivna za noge, bronza, R*=8,5 *cm;* 9. *Naočarasta fibula,* 16,8 *cm;* 10. *Grivna za noge, bronza, R*=11 *cm;* 11. *Grivna za noge, bronza, R*=8,8 *cm*

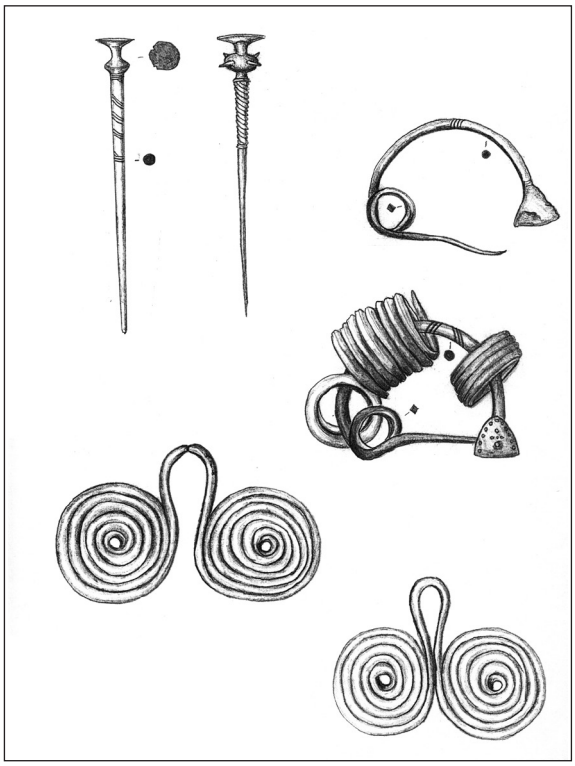

Tab. 35 *(Jezerine)* 1. *Igla sa pločastom glavom, bronza,* 19,4 *cm, depo Osredak;* 2. *Igla sa roščićima na glavi, bronza,* 26,3 *cm;* 3. *Lučna fibula, bronza,* 10,5 *cm, Golubić;* 4. *Lučna fibula, bronza,* 11,4 *cm;* 5. *Naočarasta fibula, bronza,* 9,2 *cm, Golubić;* 6. *Naočarasta fibula, bronza,* 9 *cm*

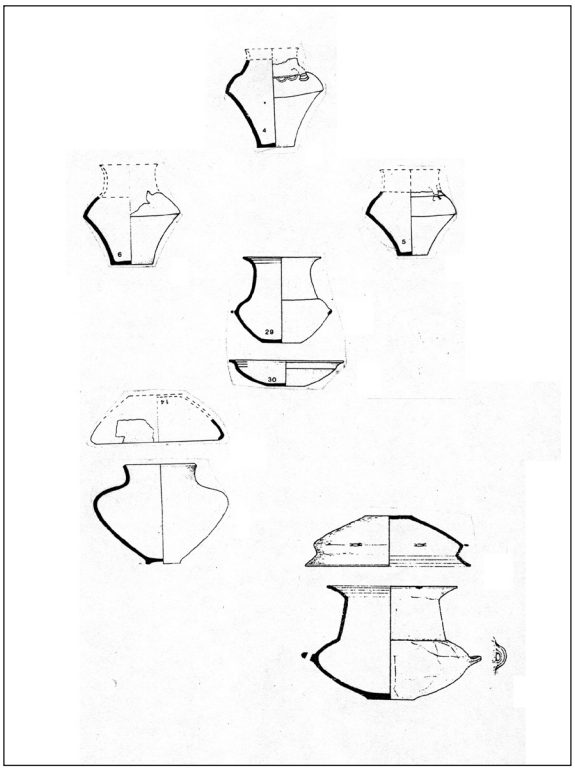

Tab. 36 *(Jezerine)* 1. *Urna, keramika, H*=24 *cm;* 2. *Urna, keramika, H*=19 *cm;* 3. *Urna, keramika, H* = 17 *cm;* 4. *Zdjela facetiranog izvijenog oboda, H*=6,7; *r*=9 *cm);* 4*a. Urna, keramika, H*=23 *cm, Golubić;* 5*a. Zdjela sa uvijenim obodom, H*=6,7 *cm; R*=35 *cm;* 5. *Urna, keramika, H*=27,5 *cm; R*=20 *cm, Golubić;* 6*a. Urna, keramika, H* = 10,5 *cm, Golubić;* 6. *Zdjela facetiranog izvijenog oboda, H*=26 *cm*

Šolja sa jednom drškom je treća vrsta keramičkih objekata koja vodi poreklo iz mlađe faze kulture polja sa urnama. Objekat iz groba 9 na nekropoli Petkovo brdo-Radosavska i svojom ornamentikom pokazuje kulturnu i hronološku determinisanost.[162] Ukrasni motivi, šrafiranih izduženih trouglova uklapaju se u III, završnu fazu, zapadnobalkanskog geometrijskog stila. Analogije su evidentne sa istočnopanonskim prostorom (lokalitet Gomolava kod Hrtkovaca), ali samo po formi, jer su tu ornamenti šrafiranih visećih trouglova dosta pravilni i vjerovatno se radi o nešto starijem tipu iste posude.[163] Ornament izduženog šrafiranog trougla ima analogije na prostoru srednjobosanske kulturne grupe (Pod C i D),[164] a slične elemente za paralelu nalazimo i na prostoru istočnog Kosova (Belačevac i Vlaštica).[165]

Mali pehari-amforice sa dvije "X" drške na ramenu ukrašene urezanim ornamentom, imaju dobre analogije u završnim fazama Poda B[166] posebno u ornamentici sa područjem Bosutske grupe u Sremu,[167] sa područjem Slovenije u Dubavsko-ruškoj grupi.[168] Amforice-pehari su sa sigurnošću datirani na osnovu metalnih nalaza na nekropoli Petkovo brdo u Radosavskoj u Ha B3.

Nalaze ove vrste imamo u strijem djelu stratuma Zecova II,[169] i na Visu kod Dervente, gdje

[162] Isti, 1967, Tab. 2, 10; Marić 1964, Tab. 8, 8.
[163] Medović 1978, Tab. 9, 3.
[164] Čović 1987, Tab. 52, 3,4; Isti, 1965, Tab. 13, 8.
[165] Vasić 1987, Sl. 38, 2; Tab. 71, 11.
[166] Čović 1983, 437, Tab. 67, 7.
[167] Medović 1978, 25, Tab. 39, 2. 3.
[168] Grabovec 1983, Tab. 10, 4.
[169] Benac 1959.

dekoracijom i "X" drškom daju karakter mlađoj fazi Visa.[170]

U okviru analize keramičkog materijala od IV-X otkopnog sloja naselja Brdašce u Laktašima, a koji hronološki pripadaju 8. vijeku za fazu III smo tako dobili ne mali broj tipova i varijacija utilitarne naseobinske keramike. Ovu keramiku smo podjelili na nalaze: pitosi, lonci, pehari-amforice, vrčevi (čaše), zdjele i kašike.

Pitosi – tipovi: a, b i c

Tip a – veće zapremine blago trbušastih debelih zidova sa kraćim izvijenim obodom (Tab. 18, 1).

Tip b – sa gotovo vertikalnim zidovima neznatno zobljenim jajaste forme izvijenog oboda (Tab. 18, 3).

Tip c – sa manjim otvorom naglašenog trbuha izvijenog oboda često žljebljenog (Tab. 18, 3).

Lonci – tipovi: a, b, c i d

Tip a – trbušaste forme sa blago izvijenim obodom, ispod oboda često ukrašen apliciranom trakom, sa trakastom ili rožastom drškom (Tab. 19, 1-3).

Tip b – slične forme kao i tip a sa facetiranim obodom (Tab. 19, 5. 6).

Tip c – bikonične forme sa jako izvijenim facetiranim obodom (Tab. 19, 4).

Tip d – je sa cilindričnim vratom i naglašenim recipijentom (Tab. 19, 9.10).

Zdjele – tipovi: a, b i c

Tip a – su zdjele sa razgrnutim obodom. Imaju varijacije: a7-a3. Varijacija a1 su zdjele sa širokim razgrnutim obodom, naglašenim ramenom facetiranim obodom, s tim da facete mogu biti ponekad blago udubljene i daju utisak žljeba (Tab. 21, 1-2 i 6). Varijacija a2 ima nešto kraći vrat sa koso postavljenim obodom ispod koga je jako naglašeno rame sa kosim zidovima prema dnu (Tab. 21, 7). Varijacija a3 je sa koso izvijenim facetiranim obodima, linija trbuha posude prelazi ivicu oboda. Ponekad na sredini zdjele nalazi se jaezičasta ili trakasta drška, koja je obično smještena neposredno ispod oboda i pružase katrbuhu suda (Tab. 21, 6, 10 i 13).

[170] Marić 1961, 162.

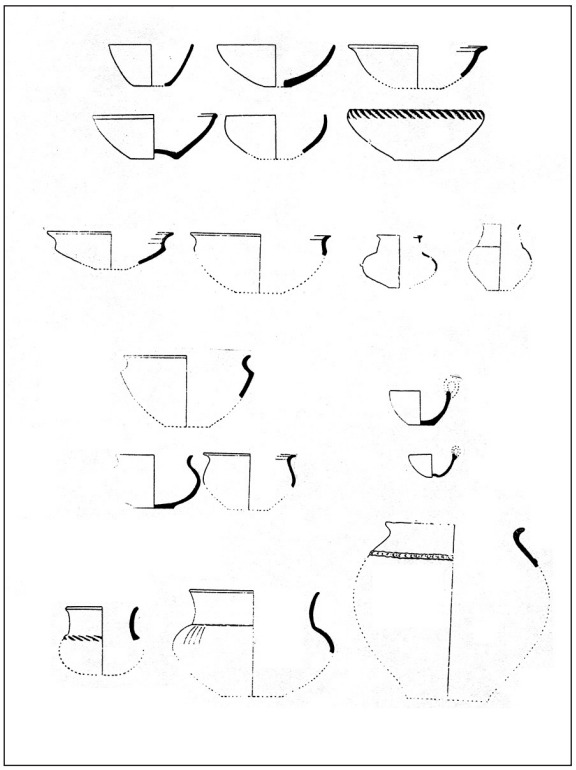

Tab. 37 *(Kekića Glavica,* 1-2,4,7-8,11-16=1/16*;* 5-6,17-18=1/32*;* 9-10=1/64*)* 1. *Dublja konična zdjela;* 2. *Plića konična zdjela;* 3. *Plića konična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom;* 4. *Plića konična zdjela;* 5. *Konična zdjela sa ravnim obodom;* 6. *Konična zdjela sa turban obodom;* 7. *Bikonična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom;* 8. *Bikonična zdjela sa izvijenim facetiranim obodom;* 9. *Trbušasta zdjela sa izvijenim obodom;* 10. *Trbušasta posuda;* 11. *Bikonična zdjela sa blago izvijenim obodom;* 12. *Zdjela sa blago izvijenim obodom;* 13. *Zdjela sa blago izvijenim facetiranim obodom;* 14. *Poluloptasta posuda sa visokom drškom;* 15. *Poluloptasta posuda sa visokom drškom;* 16. *Šolja sa cilindričnim vratom;* 17. *Šolja sa cilindričnim vratom;* 18. *Lonac sa izvijenim obodom*

Tip b – je forma zdjele kod koji obod ne izlazi iz osnovne linije zida suda (Tab. 22/1-2 i 4-5).

Tip c – su zdjele uvučenog oboda i u mogućnosti smo da ih podjelimo na varijacije: c1-c4. Varijacija c1 su zdjele sa uvučenim obodom (Tab. 22, 6-10). Varijacija c2 su zdjele sa uvučenim obodom, ali sa slabije naglašenim facetama sa spoljašnje strane oboda (Tab. 22, 12). Varijacija c3 je zdjela sa gušćim uskim facetama na obodu i poprečnim žljebovima preko oboda (Tab. 23, 4-8). Varijacija c4 zdjela sa uvučenim zadebljanim facetiranim obodom (Tab. 23, 1. 3).

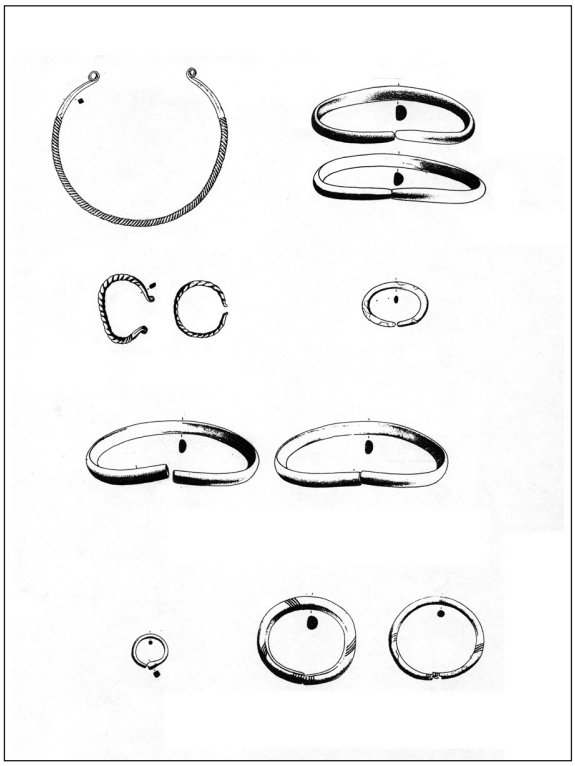

Tab. 38 1. *Torkves, bronza, R*=13 *cm, Jezerine;* 2. *Nanožnice, bronza,* 12 *cm, Jezerine;* 3. *Nanožnice, bronza,* 12 *cm, Jezerine;* 4. *Narukvica, bronza, R*=5 *cm, Jezerine;* 5. *Narukvica, bronza, R*=4 *cm, Jezerine;* 6. *Narukvica, bronza, R*=4,7 *cm, Jezerine;* 7. *Nanožnice, bronza,* 12,2 *cm, Golubić;* 8. *Nanožnice, bronza,* 12,2 *cm, Golubić;* 9. *Naušnice, bronza,* 2,6 *cm, Golubić;* 10. *Narukvice, bronza,* 7,1 *cm, Golubić*

Pehari-amfore

Nađene u VIII sloju Brdašca-Laktaši, a čije karakteristike smo već istakli već u analizi tipova grobne keramike.

Vrčevi-čaše

Pojavljuju se na lokalitetu paralelno sa amforicama i peharima. To su posude sa ravnim ili blago izvijenim obodom, sa ili bez trakaste drške.

Kašike

Imaju oblik presječenog konusa sa visoko iznad oboda postavljenom trakastom drškom, čiji su korjeni na obodu.

Pitosi imaju analogije sa starijim horizontom Visa I i na mlađem Visu II, gdje se pojavljuju dodatne paralele u vidu snopova paralelno urezanih girlandi. Analogije su prisutne i u ornamentici šrafiranih trouglova, zrakasto raspoređenih urezanih traka, razne kombinacije urezani linija, te trakaste aplikacije.[171] Sa pitosom tipa b imamo analogije u dva najstarija sloja Kekića glavice[172] i na gornjim dijelovima stratuma III Zecova.[173] Najbrojnije analogije nalazimo na teritoriji jugoslovenskog Podunavlja, na Kalakači, Bosutu III i drugim lokalitetima.[174] Paralele postoje za sva tri tipa pitosa, a što važi i za ornamentalne motive koji ih prate.

Analogije za tipove lonaca nalazimo na lokalitetima: Donja Dolina, Vis I i Vis II, Kekića glavici i Kalakači. Za tip b, kako profilacijom, tako i ornamentikom, nalazimo analogije u stratumu II Zecova[175] i u Donjoj Dolini.[176] Analogije sa loncima tipa d nalazimo na Visu I i Visu II, kao i na Kekića glavici.[177]

Zdjele tipa a sa varijacijama nalaze analogije sa sličnim objektima već pri kraju stratuma III Zecova.[178] Na lokalitetu Zecovi zdjele varijacije a2 egzistiraju sve do stratuma I (5. i 4. vijek p.ne.). Veoma bitne analogije posude tipa a, varijacije a1 i a2 imamo na nekropoli Petkovo brdo.[179] Varijacije a1 i a3 nalaze analogije sa lokalitetom Vis kod Dervente.[180] Takode, su dobivaju širu primjenu. To je II, zrela faza zapadnog geometrijskog stila koji ima naročito snažan uticaj u našoj III fazi prelaznog perioda, kako na keramici, tako i na metalnim objektima. U istoj fazi, na području sjeverozapadne Bosne osjeća se II završna faza zapadnobalkanskog geometrijskog stila, mijenjaju se motivi, krivolinijski postaju sve rjeđi, a od pravolinijskih, pored trouglova, sve češći je romb, kao i mrežasto šrafirana traka. Posude dobijaju oštriju profilaciju, a kod nekih formi vrat se izdvaja i dobija Ijevkast izgled, a drške postaju duže, znatno nadvisujući obod. Šrafirani trouglovi postaju izduženi. Analizom metalnih objekata, kao i keramičkih, na nekropoli u Radosavskoj, primjetićemo blizinu granice II zrele

[171] Isto, Tab. 1, 2. 3. 5; Tab. 2, 10; Isti, 1958, Tab. 2, 6. 8.
[172] Čović 1962, Sl. 3, 6a.
[173] Benac 1959, Tab. 18, 5.
[174] Medović 1978, Tab. 118, 18-20; Tab. 23/1, 2.
[175] Benac 1956, Tab. 4, 5.
[176] Marić 1964, 230, Tab. 2, 1-3.
[177] Čović 1962, Sl. 3, 9a, 9b.
[178] Benac 1959, Tab. 18, 9, 9a.
[179] Čović 1967, Tab. 1, 4; Tab. 2, 1.
[180] Marić 1958, 247, Sl. 12; Isti, 1960/61, 159, Sl. 6.

faze zapadnogeometrijskog stila i III završne faze istog stila. Na metalu ističemo geometrijski ukrašene bronzane objekte grobova 1.4 i 10, dok na keramici na istom lokalitetu u grobu 9 nalazimo šolju ukrašenu šrafiranim izduženim trouglovima. Na Brdašcu-Laktaši i ostalim lokalitetima III faze osjeća se kanonizacija ornamentisanja tipična za zapadnobalkanski geometrijski stil, tako da se i na objektima naši lokaliteta može utvrditi stroga simetričnost. Pojedini motivi i cijele kompozicije postavljene u pravilnim razmacima, ukrasi na vrčevima, amforicama i loncima Brdašca, ponavljanje motiva urezanih na obodima posuda sa Dabraca, gradine Hrustine itd., dok o najbitnijoj osobini i idejnoj osnovi ovog stila, apstraktnosti na lokalitetima sjeverozapadne Bosne u ornamentalnom smislu pripada sve. U III fazi prelaznog perioda potpuno nedostaje i u asocijativnom smislu sve što bi se odnosilo na životinjski i vegetabilni svijet, tako da bi smo mogli zaključiti da je na našem prostoru najstriktnije primjenjivan strogi geometrijski stil u dekorativnoj umjetnosti.

Katalog arheoloških lokaliteta[181]

Andrića Glavica, Šljivno, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom brdu nad Dobrinjskim poljem. Oko elipsastog platoa veličine oko 150x180 m, tragovi 2 bedema, a na zapadnoj strani i trećeg.

Površinski nalazi: sileksi i fragmenti keramike. Vjerovatno bronzano i željezno doba.

Bajića Grad, Gornji Vilusi, Banja Luka

Praistorijska gradina i srednjovjekovna arhitektura. Na izduženoj liniji nad dolinom Gomionice, orijentisanoj istok-zapad, vidljivo je nekoliko terasa sa nalazima fragmenata grube keramike, kućnog lijepa i troske. Na sredini se nalazio prvobitno odbrambeni tumulus, na kome su kasnije izgrađene 3 okrugle kamene kule, uz duboki šanac ispod njih. Dimenzije cca 90x40 m. Kasno bronzano i rano željezno doba i kasni srednji vijek.

Bedem – Kotlanica, Piskavica – Šumari, Banja Luka

Praistorijska gradina. Plato veličine cca 33x18 m sa 3 strane utvrđen nasipom visine cca 2-3 m, dok se na sjevernoj strani nalazi omanji ovalni tumulus. Bronzano ili željezno doba.

Biljeg, Verići, Popovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na kraju niže lingule strmih padina. Sa pristupačne, istočne, strane branjena je limitnim tumulom. Na platou tragovi fortifikacionog objekta u suhozidu. Kasno bronzano i starije željezno doba.

Depo iz Medenog Polja – Fabrika celuloze-Banja Luka

Prilikom izgradnje Fabrike celuloze na Medenom Polju, koje je smješteno na prostoru između rijeka Vrbanje i Vrbasa, otkriven je depo bronzanih objekata (T.II).

Pretpostavlja se da je nalaz u depou bio mnogo bogatiji (u Muzeju Bosanske krajine nalazi se 1 dijadema i 6 grivni). Kao novi tip nakita u Bosni, pokušano je sa analogijama profilacije da se dijadema poveže sa glasinačkim narukvicama, zadebljani krajeva trokutastog prijeseka, faza llb s jedne strane, a sa druge predstavlja dalji razvojni tip rebrastih dijadema sa spiralnim završecima. Po načinu zakopčavanja kukama, paralele nalazimo u dijademama od tanke limene trake starijeg željeznog doba na Glasincu, a što nas navodi na zaključak da se radi o prelaznom tipu ove narukvice, koja se javlja od kasnog bronzanog doba. Analogije za grivne postoje u nakitu depoa iz Tešnja,1 tako i izvodimo datiranje u Ha A do Ha B period po srednjoevropskoj terminologiji.

Gaj, Konatari, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na vrhu dominantnog brda, nad dolinom. Plato kružnog oblika, prečnika oko 80 m, branjen je snažnim suhozidom. Na južnoj strani ostaci omanjeg kamenog bastiona. Kasno bronzano i željezno doba.

Gaj pod Sokolinom, Pervan, Banja Luka

Praistorijska gradina. Zauzima izduženi hrbat dominantnog brda (oko 90x35 m), branjen velikim limitnim tumulom i manjim bastionom. Kasno bronzano ili željezno doba.

Glavica, Pavići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na platou elipsoidnog oblika, veličine oko 80x40 m, opkoljenom sa 3 strane potokom, sjeverna strana branjena je zemljanim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

[181] Arheološki lokaliteti su abecednim redom svrstani u okviru 17 opština: Banja Luka, Laktaši, Čelinac, Skender Vakuf, Mrkonjić Grad, Kotor Varoš, Bosanska Gradiška, Srbac, Prnjavor, Sanski Most, Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Velika Kladuša, Cazin i Bihać.

Grad, Melina, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom vršku nad ušćem Meline u Gomjenicu. Plato oblika poluelipse, branjen je usijekom na zapadnoj i bedemom na istočnoj strani. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina (Gradište), Borkovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na omanjem brdu. Plato, veličine oko 40x30 m, branjen je sa sjeverne strane lučnim bedemom, dok su ostale strane štićene strmim padinama. Kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Čokori, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na stjenovitom uzvišenju iznad lijeve obale rječice Suturlije, na platou veličine oko 80x20 m. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Dragočaj, Banja Luka

Praistorijska gradina. Omanji plato utvrđen sa dva zemljana bedema. Bronzano ili željezno doba.

Gaj pod Sokolinom, Pervan, Banja Luka

Praistorijska gradina. Zauzima izduženi hrbat dominantnog brda (oko 90x35 m), branjen velikim limitnim tumulom i manjim bastionom. Kasno bronzano ili željezno doba.

Glavica, Pavići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na platou elipsoidnog oblika, veličine oko 80x40 m, opkoljenom sa 3 strane potokom, sjeverna strana branjena je zemljanim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

Grad, Melina, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na dominantnom vršku nad ušćem Meline u Gomjenicu. Plato oblika poluelipse, branjen je usijekom na zapadnoj i bedemom na istočnoj strani. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina (Gradište), Borkovići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na omanjem brdu. Plato, veličine oko 40x30 m, branjen je sa sjeverne strane lučnim bedemom, dok su ostale strane štićene strmim padinama. Kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Čokori, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na stjenovitom uzvišenju iznad lijeve obale rječice Suturlije, na platou veličine oko 80x20 m. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Dragočaj, Banja Luka

Praistorijska gradina. Omanji plato utvrđen sa dva zemljana bedema. Bronzano ili željezno doba.

Gradina, Ivanjska-Dobraši, Banja Luka

Praistorijska gradina. Locirana je na vrhu dominantnog brda strmih padina. Nepravilni i neravni plato bez vidljivih tragova fortifikacije. Vjerovatno kasno bronzano ili željezno doba.

Gradina, Krupa na Vrbasu – Racune, Banja Luka

Praistorijska gradina., rimska utvrda ili refugij. Nalazi se na brijegu stožastog oblika, nad izvorom Krupe. Praistorijski bedem oko vrha brijega oranjem uništen. Vidljivi su ostaci iskrčenog zida rimske utvrde. Bronzano ili željezno doba, rimsko doba.

Gradina, Ljubačevo-Popadići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je iznad desne obale Vrbasa. Vjerovatno željezno doba.

Orlovac, Banja Luka

Gradina se nalazi sa lijeve strane potoka, a iznad istoimenog naselja u Banja Luci. Sa zapadne i sjeverne strane strmo se spušta prema podnožju. Sa istočne strane blagom padinom omogućen je pristup potoku i izvorima pitke vode. Sa zapadne strane uočava se udolje koje je moglo imati ulogu zaštitnog rova. Ispod platoa širine cca 20x15 m, na omanje zaravnjenom prostoru, izvršena su sondažna istraživanja pod rukovodstvom autora marta 1990. god. Debljina kulturnog sloja 0.4 m. Pronađena je fragmentovana i slabo očuvana keramika: zdjele uvijenog facetiranog zadebljanog oboda, zdjele sa turban obodom i fragmenti keramike ukrašeni urezanom ornamentikom paralelnih linija. Uzimajući u obzir ove podatke gradina je bila u funkciji u periodu prelaza bronzanog u željezno doba, sa najbližim analogijama sa nizom gradinskih naselja srednjeg toka rijeke Vrbasa.

Gradina, Radmanići-Stanivukovići, Banja Luka

Praistorijska gradina i rimska utvrda. Lokalitet je na vrhu dominantnog brda. Probno iskopavanje (F. Fiala) pokazalo je da se na praistorijskom bedemu nalaze kasnije građeni zidovi u malteru, te da je sloj bio debljine preko 1 m. Važniji nalazi: Ijevački kalup od pješčara (kasno bronzano doba) i bronzani novac cara Galineja. Kasno bronzano i željezno doba, rimsko doba.

Gradina, Rebrovac, Banja Luka

Praistorijska gradina. Na rubovima platoa očuvan limitni tumul i dijelovi bedema. Kasno bronzano doba.

Sijenska gradina – Agino selo, Banja Luka

Gradina se nalazi na desnoj obali Vrbasa. Sjeverna i zapadna strana je zaštićena okomitim liticama

prema Vrbasu. Sa jugozapadne i jugoistočne strane zaštićena je moćnim bedemom promjera 5-8 m. Sondažna istraživanja su izvršena 1988. god. od strane autora ovog rada. Kulturni sloj istražene površine na južnom djelu gradine, neposredno ispod bedema, bio je debljine do 1.8 m. Slična situacija je i sa sondom postavljenom na istočnoj strani gradine. Otkriveni keramički materijal mogli bi smo tipološki podjeliti na: pitose, lonce, pehare, vrčeve, zdjele i kašike. Pitosi su visine veće od 60 cm, ravnog ili izvijenog oboda i često sa apliciranom trakom, grublje fakture (Tab. 28, 3 i 8). Lonci, koji su izdvojeni u 3 tipa, imaju visinu ispod 60 cm. Prvi tip ima blago izvijen obod bikonične je forme, a često je po trbuhu suda ornamentisan horizontalnim urezanim linijama (Tab. 29, 2 i 5). Drugi tip ima blago izvijen facetirani obod i bikonične je forme (Tab. 28, 3). Treći tip ima lukovičastu formu sa cilindričnim vratom (Tab. 28, 2). Amforice i pehari su posude manjih dimenzija, izvijenog oboda, trbušastog recipijenta spolja ukrašenog urezanom ornamentikom (Tab. 28, 5). Vrčevi sa blago zaobljenim recipijentima i trakastom drškom, ukrašeni su vertikalnim urezanim linijama (Tab. 28, 4). Zdjele su evidentirane u 3 tipa: bikonične zdjele sa izvijenim obodom i naglašenim ramenom (Tab. 29, 8), zdjele sa zadebljanim facetiranim uvučenim obodom (Tab. 29, 6) i zdjele sa turban obodom (Tab. 29, 1). Drške sudova pojavljuju se u nekoliko tipova: trakaste sa okruglim presjekom (kada prelaze obod suda pripadaju kašikama), rožaste drške koje pripadaju loncima. Ovoj vrsti keramike pripadale su i horizontalne pune drške i potkovičaste drške. Ornamentika se izvodila facetiranjem i kaneliranjem, a što nas upućuje na tradiciju urnenfelder kultura, dok je ornamentalni sistem kombinacija urezanih horizontalnih i vertikalnih linija, šrafiranih trouglova, vezan za istočnopanonsko područje, a sa tim i nizom lokaliteta na našem području sjeverozapadne Bosne (Brdašce-Laktaši, Kriškovci-Gavran brdo). Od slučajnih nalaza navodimo nalaze keltskog novca istočno noričkog porjekla datovanog u 13. godinu p.ne. i srednjolatenske fibule. Imajući u vidu keramički inventar, moglo bi se zaključiti da je naselje počelo život u periodu dolaska populacije sa istočnoalpskog prostora (Kalakača i Bosut III) i trajalo kroz željezno doba Ha B3-Ha C.

Gradina 2, Stričići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena na dominantnom brdu. Plato je branjen bedemom zemljano-kamene konstrukcije. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina, Šimići-Debeljak, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na visokom grebenu, nad potokom Skakavcem. Nema vidljivih fortifikacija. Vjerovatno kasno bronzano ili željezno doba.

Šuplja stijena, Banja Luka

Gradina se nalazi 2 Km nizvodno od mjestašca Krupe na Vrbasu. Dobila je naziv po stijenama, koje imaju jednu veliku prirodnu šupljinu. U narodu je nazvana i stijena Skamenjenih svatova. Sa zapadne strane je veoma kosa strmina koja se spušta prema Vrbasu i po kojoj smo prikupili fragmente keramike koji su sprati sa platoa koji se nalazi ispod Šuplje stijene. Prilaz na gradinu je moguć sa južne strane, gdje se nalazi moćan izvor pitke vode. Moli bi odvojiti neke karakteristične tipove iz fragmentovane prikupljene keramike: pitose sa facetiranim izvijenim obodima (Tab. 31, 1), zdjele uvijenog oboda (Tab. 30, 6), zdjele uvijenog turban oboda (Tab. 30, 2), zdjele sa facetiranim izvijenim obodom i sa naglašenim ramenom (Tab. 30, 5). Osim kanelovanja i facetiranja keramika je ukrašena urezanim linijama ispunjenim bijelom inkrustacijom, a što je karakteristično za nalaze naselja Brdašci u Laktašima, Velikoj gradini u Galjipovcima, Sjenskoj gradini i drugim lokalitetima sa ovog prostora iz Ha B-C perioda.

Gradina, Zelenci, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na vrhu dominantnog brijega. Plato veličine oko 80x70m, sa svih strana branjen jakim kamenim bedemom. Kasno bronzano i željezno doba.

Gradina Crkvena, Dobrnja, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na niskom brežuljku i branjena kamenim suhozidom. Površinski nalazi keramike i željezne troske. Vjerovatno željezno doba.

Gromilica, Stričići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na najnižoj kosi Uzlomca prema Stričićkom polju. Branjena je suhozidom. Bronzano ili željezno doba.

Hajdučka Špilja, Bijeli Potok, Banja Luka

Praistorijsko pećinsko naselje. Nalazi se ispod okomitog vapnenačkog masiva. Bijele stije, 50 m iznad Čelinačkog potoka. U nanosu osipine pred ulazom otkriveno je nekoliko većih ulomaka keramike bronzanog doba.

Ivanjska, Banja Luka

Praistorijski pojedinačni nalaz. Bronzana fibula Golinjovo tipa, nađena pri kopanju vodeničkog jarka kraj potoka Lučice, bez propratnih nalaza. Kraj kasnog bronzanog ili početak željeznog doba (Ha B3, 8. vijek p.ne.). Po dimenzijama to je najveća fibula nađena na tlu Jugoslavije, a vjerovatno je imala votivnu namjenu.

Kućerine (Gradina), Gornji Vilusi-Stanići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Plato jezičastog oblika sa jugoistočne strane zaštićen je kamenim bedemom u

kojem se jasno nazire ulaz. Na sjeverozapadnoj strani vidljiv je prilaz u vidu rampe. Bronzano ili željezno doba.

Martinovića gradina, Gornje Motike, Banja Luka

Praistorijska gradina. Zauzima izduženi elipsasti plato brda između dva potoka. Nema vidljivih traova fortifikacije. Kasno bronzano doba.

Mišarica, Bijeli Potok, Banja Luka

Praistorijsko naselje u pećini. Sondirao B. Graljuk 1983. god. U podnožju okomitog kamenog masiva Bijele stijene, iznad lijeve obale Čelinačkog potoka, je ulaz u špilju. Pri samom kraju pristupačnog dijela, oko 60 m daleko od ulaza, otkriven je bronzani kelt, a sondažnim istraživanjima na ulaznom dijelu, otkrivena je keramika kasnog bronzanog doba.

Oštra Glavica, Ivanjska-Šimići, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na elipsastom platou dominantnog brda, veličine oko 100x80 m, branjenog kamenim bedemom. Ulaz je na južnoj strani. Na jugozapadnoj strani jedan niži plato, branjen niskim bedemom. Kasno bronzano i rano željezno doba (Ha B2-B3, 9. i 8. vijek p.ne.).

Pećina, Barlovac, Banja Luka

Praistorijski pojedinačni nalaz. Bronzana sjekira s krilcima na srednjem dijelu. Kraj srednjeg li početak kasnog bronzanog doba.

Pećine, Krmine, Banja Luka

Praistorijska gradina i srednjovjekovni grad. Na prirodnom grebenu u smjeru sjever-jug vidljivi ostaci širokih bedema od slabo pritesanog kamena vezano krečnom žbukom. Očuvani segmenti ulaznog dijela se nalaze sa sjeverne strane. Neposredno podgrade čine prirodne terase koje obiluju keramičkim ulomcima. Kasno bronzano i željezno doba.

Stražbenica, Debeljaci, Banja Luka

Praistorijska gradina. Smještena je na kupastom, cca 40 m visokom uzvišenju, iznad rječice Bijeli Potok i rijeke Vrbanje. Pod Stražbenicom su nalaženi primjerci željeznog oružja kao i veći fragmenti keramike. Nedaleko od gradine nađeni su ulomci keramike i mač. Kasno bronzano doba.

Tijesno Vrbasa, Ljubičevo, Banja Luka

Praistorijski pojedinačni nalazi: bakarna sjekira-čekić, bakarna krstasta sjekira, bakarna sjekira sa povijenim sječivom i cilindričnim usadnikom, 2 bronzana srpa, bronzana fibula sa četvrtastom nogom. Srednji i kasni eneolit, kasno bronzano i starije željezno doba.

Zemunica, Radosavska – Plavljani, Banja Luka

Praistorijsko naselje i srednjovjekovna nekropola. Iskopavanja izvršili Z. Marić 1962. god. i B. Čović 1964. god., a kasnije i Z. Žeravica. Kulturni sloj sačuvan je u debljini od cca 3 m, omogućio je izdvajanje 3 zasebne faze u životu naselja, sa nalazima karakterističnim za lasinjsku i vučedolsku kulturu i kulturu polja sa urnama. Eneolit, kasno bronzano doba, rano željezno doba. Izuzimajući sloj lasinjske kulture, svi slojevi su poremećeni naknadnim ukopima srednjovjekovnih grobova u kojima su , pored drugih priloga, nađeni i srebrni novčići. Kasni srednji vijek, 14. vijek.

Brdašce, Laktaši

Brdašce je praistorijsko naselje u Laktašima. Nalazi se na platou manjeg uzvišenja, relativne visine 15 m i dominira nad ravničarskim okolnim područjem uz lijevu obalu Vrbasa. Osim pogodnog topografskog položaja u podnožju Brdašca izvire termalna voda. Na lokalitetu su 1960. god. B. Čović i V. Nikolić izvršili iskopavanja metodom probnog rova (dužina Rova I iznosi 15 m, a širina 0.6 m, rov je bio podijeljen na tri segmenta od po 5 m dužine). Na sjevernoj strani prvog i drugog segmenta rova (Ia i Ib), istražena je površina dim. 6x4 m – Blok A. Debljina kulturnog sloja bila je nešto preko 2m. Izdvojene su 2 građevinske faze. Stambeni horizont prve faze zatjevao je II o.s. sa ostacima vatrišta čija je osnova bila od sitnog šljunka na kojem je konstatovan crveno izgoreli sloj gline, i III o.s. sa ostacima keramičke peći i izgorelih keramičkih ulomaka. Mlađa faza stanovanja naslojava se do V o.s. Pokretni arheološki materijal u najvećem procentu predstavlja keramika. Radi preciznije analize izdvojene su uglavnom po fakturi tri grupe keramike: A, B i C, odnosno finija, prelazna i gruba keramika. Po oblicima je izvršena podjela keramičkog posuđa na: pitose, lonce, pehare (amforice), vrčeve (čaše), kašike i zdjele. Od ornamentike, uglavnom su to ukrasi izvedeni urezivanjem, a tu spadaju razne kombinacije horizontalnih, vertikalnih i kosih linija, cik-cak linija, šrafiranih rombova i trouglova, zavjesasto urezanih linija, te kraćih zareza različito rasporedenih. Utvrđeni su ostaci inkrustacije. Uz standardnu ornamentiku facetiranja i kaneliranja, u ukrašavanje spadaju i plastične trake, pletenice, postavljene obično ispod oboda (Tab. 18, 1-2, 6; Tab. 19, 1-6, 9-10; Tab. 20, 1 -3, 6-8; Tab. 21, 1-3, 7-8, 10, 12-13; Tab. 22, 5-6, 11; Tab. 23, 1, 3).

Čitav kulturni sloj Brdašca, bez obzira na znatnu debljinu, je homogen i bez velikih razlika u tipologiji osnovnih oblika i osnovnih ukrasa na posudama. To pokazuje da ukupno trajanje naselja ne može zauzimati neki veliki hronološki raspon, a sama debljina kulturnog sloja je, po svoj prilici, rezultat intenzivnog življenja i intenzivne građevinske djelatnosti na relativno malom prostoru Brdašca. Glavni oslonac za

datovanje čine amforice (inv. br. 689,690 i 691) zato što po obliku i ornamentu imaju direktne analogije u grobovima iz nekropole Petkovo brdo u Radosavskoj. Nekropola je na osnovu metalnih nalaza datirana u Ha B3, odnosno 8 stoljeće p.ne. Prema tome, istom stoljeću bi pripadali otkopni slojevi VIII, neposredno ispod njega IX, X i neposredno iznad VII, VI i V. Za otkopne slojeve XI, XII i XIII mogli bi smo pretpostaviti na osnovu opšte stratigrafske i kulturno materijalne situacije, da su pripadali 9. stoljeću, dok za slojeve IV, III, II i I da ulazi u 7. stoijeće p.ne. Da zaključimo, naselje Brdašce je moguće datovati bar onim osnovnim dijelom u period Ha B2-Ha B3.

Carevo Brdo, Devetine, Laktaši

Praistorijska gradina. Smještena na dominantnom i teško pristupačnom uzvišenju. Površinski nalazi: fragmenti keramike i troska. Kasno bronzano i starije željezno doba.

Zaključak

Prelaz iz bronzanog u željezno doba na prostoru sjeverozapadne Bosne je dugotrajni kulturni proces koji se odvijao tokom 6 vijekova, od 1300. do 700. godine prije nove ere. Početkom tog perioda prostor sjeverne Bosne naselili su nosioci kulture Urnenfelder. Da su činili jednu cjelinu sa etnosom međurečja Save, Drave i Dunava, pokazala je njihova materijalna kultura. Celokupna populacija vezana za navedene prostore predstavlja samo deo matičnog područja definisanog zapadnom Panonijom i istočnim Alpima. Ovo područje predstavlja zapravo nuklearnu zonu opredeljenu u rano bronzano doba, koja se prepoznaje u poznijim periodima Urnenfelder kulture ostalih područja. To se ogleda prvenstveno u istovjetnosti kulturnih pojava, pre svega u načinu sahranjivanja (ritual spaljivanja pokojnika i stavljanja njegovog pepela u urne pokrivene sa zdjelama), a zatim i u velikom broju grnčarski formi (zdjele sa izvijenim obodima, bikonične urne sa izvijenim obodima). Sa druge strane na materiajlnoj kulturi međurečja i sjeverozapadne Bosne osjećaju se snažni uplivi elemenata urnenfelder kulturne grupe Baierdorf-Velatica. Da pojedini metalni i keramički objekti imaju izvorište i analogije sa srednjeevropskom Hügelgreber kulturom, upućuju i nalazi ukrasnih igala i tipični keramički oblici. Najbliže veze sa našim prostorom nalazimo u kulturnim grupama Virovitica, Zagreb, Velika Gorica i Dalj.

Na naseljima naše prve faze nalazimo veoma malo podataka o proizvodnji i prerađevinama od metala. Nedostatak rudnika kositra i bakra i nalaza kalupa upućuje da su metalni predmeti doneseni iz matičnih područja sa strane, ili da su nabavljeni trgovinom. Pojedini nalazi, kao naprimer fibule tipa Peschiera iz pećine Hrustovača i sjekire sa krilcima na sredini (Blatna kod Bosanskog Novog, Babin Potok i Barlovci kod Banja Luke) daju mogućnost opredjeljenja nalaza sa ovog prostora u kontekstu apsolutne hronologije kultura srednje Evrope. Pri tome treba napomenuti da je proizvodnja Peschiera fibula vezana za prostor međuriječja i Posavine. Sudeći po ornamentici nalaz ove fibule iz Hrustovače spadao bi u red najstarijih primeraka. Ovi nalazi opredeljuju se u poznomikenski period IIIB, odnosno 1110 po Arne Furmarku, vremenski od 1300. do 1230. i 1230. do 1100. godine prije nove ere. Tipološki su vezani sa nalazima u kasnomikenskim naseljima južne Grčke, Tesalije, Beotije i Makedonije.

Pored očite vezanosti za zapadnopanonski i istočnoalpski prostor, na našem području počinju da se pojavljuju i neki elementi koji se mogu smatrati originalnim. Od metalnih proizvoda to su igle sa šiljkom na glavi i ornamentikom čije je izvorište neosporno istočnoalpski i zapadnopanonski prostor. Ovaj tip je kod nas poznat samo sa lokaliteta Donja Dolina. Veliki broj keramičkih tipova i prisustvo ornamentalnog manira facetiranja i kaneliranja vezani su za analogne tipove sa drugih lokaliteta Urnenfelder kulture, a radilo se o utilitarnoj ili grobnoj keramici. Na našem prostoru se i u tom smislu javljaju unikatni oblici koji u kulturnom smislu dakako čine sporadičnu pojavu. Tu se prije svega misli na zdjele sa uvučenim naokolo facetiranim obodom.

U našoj II razvojnoj fazi Donja Dolina se nameće kao metalurški centar ovog prostora, na što upućuje mnoštvo otkrivenih kalupa. Rudnici metala za preradu su i dalje nepoznanica. Pojavljuju se novi elementi koji očito ne pripadaju Urnenfelder kulturi, kao koplja sa facetiranim tulcem i jednorezne britve. Da li je u pitanju bila stvaralačka invencija lokalnih majstora na bazi specifičnog ornamentalnog manira Urnenfelder kulture (facetiranja) za sada je teško dati odgovor. I južna granica širenja ove kulturne grupe zbog neistraženosti ovog područja nije sasvim jasna. Medutim istraživanja na gradini Dabrac, 30-tak km sjeverno od Jajca, pokazala su da bi

ovo mogao biti najjužniji istraženi lokalitet ove kulture. Sjeverna granica rasprostiranja lokalne Urnenfelder kulture nalazila se na južnim obroncima planine Kozare, gdje bi kako izgleda u bosanskoj Posavini pratila administrativnu granicu iz rimskog perioda provincija Dalmacije i Panonije. Najistočnije istraženi lokaliteti na gradinama Gavran brdo u Kriškovcima, na Velikoj gradini u Galjipovcima, na gradinama u Skender Vakufu koje su smještene na jugoistoku, utvrđeno je rasprostiranje ove kultrurne grupe. Svi ovi lokaliteti nastavili su život i u III fazi. Ako se dodaju nalazi sa naselja Zemunica i nekropole Petkovo brdo u Radosavskoj, upotpuničemo sliku o njenim nosiocima ove kulture. Učestaliji su nalazi metalnih predmeta izrađenih od željeza. Ova konstatacija je naročito vezana za Donju Dolinu i prostore koji gravitiraju ovom lokalitetu. Arheološka nalazišta vezana za srednji tok Une sa prostora bihaćke i cazinsko-kladuške krajine ulaze vremenski u III fazu razvoja prelaznog perioda. Osim navedenih prostora, po svemu sudeći, u okviru ove kulture ulaze lokaliteti grmečkog masiva i gradine vezane za obode Petrovačkog polja. U III fazu ulaze najstariji horizonti sa naselja Kekića glavica i Čungar i nekropola Golubić i Jezerine. Materijalna kultura upućuje na istočnoalpski prostor i veze sa izdancima mlađe Urnenfelder kulture. Brojni nalazi pokazuju kulturnu i trgovačku povezanost sa Glasincem, srednjom Bosnom i Donjom Dolinom. Medu grobnim prilozima otkriveni su i predmeti iz sjeverne i srednje Italije. Osim analogija u metalnim predmetima, postoje sličnosti i sa keramičkim formama: urne i zdjele oštre profilacije (Kumaja, Etrurija, Tarkvinija i Bolonja).

Kao što se vidi nova istraživanja su doprinijela, ne samo boljem upoznavanju pokretnih i nepokretnih arheoloških objekata, već i pouzdanijem definisanju granica širenja lokalnih Urnenfelder kultura. Mora se pritom napomenuti da su istraživanja na novim lokalitetima u poslednjih desetak godina bila sondažnog karaktera sa veoma skromnim sredstvima. Na ovom području potrebno je vršiti i dalja istraživanja sa posebnim akcentom na prostorima severno od Jajca prema Mrkonjiću i u dolini donjeg toka rijeke Ugar. Osim toga, potrebni su sistematičniji zahvati na potesu srednjeg toka rijeke Vrbasa i Sane. Na ovaj način bi se precizno utvrdilo područje naseljavanja nosilaca lokalnih Urnenfelder kultura prema jugu i zapadu, odnosno prema japodskoj teritoriji.

Summary

End of the Bronze and begining of the Iron Age in Northeast Bosnia

End of the Bronze and beginning of the Iron Age in the North West Bosnia is the process that lasted 6 centuries, from 1300 to 700 BC. At the beginning of this period area of North West Bosnia was inhabited by the Urnfield culture bearers. Their material culture showed that they composed same ethnic group with the ethnos from the area between rivers Sava, Drava and Danube. Entire population attached to this area represents just part of the master area defined by West Pannonia and East Alps. This area represents heart zone characterized in early Bronze age, and it is recognized in the later periods of Urnfield culture of other areas. This is reflected by the identity of cultural manifestations, firstly by the funerary rituals (incineration of deceased and depositing the ashes into urns covered with bowls), and also by the large number of pottery forms (bowls and biconical urns with buckled rims). On the other hand there are very strong impacts of the elements of Urnfield culture from the Baierdorf-Velatica cultural group on the material culture of the area between rivers and northwest Bosnia. Examples of decorative pins and typical ceramic forms imply to the origins and analogies with Central European Hugelgraber culture. Closest connections with our area we find in the cultural groups of Virovitica, Zagreb, Velika Gorica and Dalj.

In the settlements of this phase we find very little information about production and products of metal. Lack of the tin and copper mines, as well as the finds of the moulds reveal that all metal objects were brought from the master area or that they have been imported. Certain finds, like Peschiera fibula from the Hrustovača cave and axes with wings in the middle (Blatna near Bosanski Novi, Babin potok and Barlovci near Banja Luka) allow connecting these finds with the absolute chronology of Central Europe. At the same time, we have to mention that production of Peschiera fibulas is related to the area between three rivers and Posavina. Fibula find from Hrustovača belongs to one of the oldest finds of this fibula type. All these findings could be determined in the late Mycenaean period III b, according to Arne Furmark to 1110, from 1300 to 1230 and 1230 to 1110 BC. They are analogously related with the finds from late Mycenaean settlements of Southern Greece, Thessaly, Boeotia and Macedonia.

Despite the obvious content of the material culture which is related to West Pannonia and East Alpine region, some original elements start to appear only in our area. Those are mainly pins with fang on

the head which originate from East Alpine and West Pannonia region. This type is known from the site of Donja Dolina. Large number of ceramic types and presence of ornamental manner of faceting and canalling are related to analogue types from the other sites of Unrfield culture. In our area some new original elements appear sporadically like bowls with indent and faceted rim.

In the second phase of development settlement of Donja Dolina obtruded as the centre of metallurgy of this region. Mines of metal for the production are still unknown. There is appearance of the new elements which obviously not belong to Unrnfield culture like spears with faceted shank, one cutting razors. Was that creative invention of local craftsmen based on the specific ornamental style of Urnfield culture or the border of the dissemination was moved to the south considering the fact that site of Gradina Dabrac 30 kilometers north of Jajce could be the most southern site of this culture. Border of this area in the north would be on the southern side of Kozara Mountain. The sites of Gavran brdo in Kriškovci, Velika gradina in Galipoljci, and gradina in Skender Vakuf in southeast also belong to this group. All this sites continue their life in the phase III. The settlements in Zemunica, and necropolis Petkovo Brdo in Radosavska with above mentioned sites make the picture of the culture holders complete. There is larger number of iron objects in this phase. This conclusion is specially related to Donja Dolina and its surroundings. Archaeological sites in the Una valley from the area of Bihać, Cazin and Velika Kladuša are contemporary with phase III, as well as the sites from Grmeč and Petrovačko polje and settlements of Kekića Glavica and Čungar, and necropolises Golubić and Jezerine. Material culture corresponds to East Alpine region and late Unrnfield culture. Numerous finds illustrate cultural and trade connection with Glasinac, Central Bosnia and Donja Dolina. Among the grave goods were discovered artifacts from the northern and central Italy. Beside analogies within metal objects, there are resemblances in ceramic forms: urns and bowls with edgy profiles (Cumana, Etruria, Tarquinia and Bologna). Studies of this region contributed to better introduction with archaeological objects as well as to more certain definition of the borders of culture expanding and culture exchanges.

Lista skraćenica

AAHung – Acta Archaeologica Academiae ScientearumHungaricae, Budapest
AP – Arheološki pregled, Beograd
ARR – Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb
AV – Arheološki vestnik, Ljubljana
BAM – Beitrage zur Ur- u. Frugeschichtliche Arceologie des Mittelmeer – Kulturraumes, Bonn
FAP – Fontes archaeologici Pragenses, Praha
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
RGF – Romisch-Germanische Forschungen, Frankfurt am M.
VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien
ZKM – Zbornik Krajiških muzeja, Banja Luka

Literatura

Batović, Š. 1962, Sepultures de la peuplade illyrienne des Liburnes, IA IV, Bonn 1962.

Benac, A. 1948, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM n.s. III, Sarajevo 1948, 3-41+ Tab. I-XV.

Benac, A. 1954, Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. IX, Sarajevo 1954, 163-171 + Tab. 1.

Benac, A. 1959, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZM n.s. XIV, Sarajevo 1959, 13-51 + Tab. I-XX.

Benac, A. 1967, Kameni kalupi sa Pivnice, GZM n.s. XXI/XXII, 1966/67, Sarajevo 1967, 150-160 + Tab. I-III.

Benac, A. / Čović, B. 1956 , Glasinac, Dio I, Bronzano doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1956.

Benac, A. / Čović, B. 1957 – Glasinac, Dio II, Željezno doba, Zemaljski muzej, Sarajevo 1957.

Bižić, R. 1952, Grobovi u Donjoj Dolini, GZM n.s. VII, Sarajevo 1952, 201-229.

*Brunn, W.A.v.*1968, Mitteldeutche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit, RGF 29, Berlin 1968.

Čović, B. 1958, Barice – nekropola kasnog bronznog doba kod Gračanice, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 77-96 + Tab. I-II.

Čović, B. 1961, Donja Dolina, IA, Y21-30, 1961.

Čović, B. 1962, Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZM n.s. XVII, Sarajevo 1962, 51-61 + Prl.1 + Tab. I-IV.

Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM n.s. XX, Sarajevo 1965, 27-145 + Prl. 2.

Čović, B. 1965a, Novi nalazi sa nekropole „Gradac" u Sokocu i neka pitanja glasinačke hronologije, ČGT VI, Tuzla 1965, 57-82.

Čović, B. 1967, Praistorijska nekropola „Petkovo brdo" u Radosavskoj, GZM n.s. XXI-XXII, Sarajevo 1967, 161-167 + Pl. 1 + Tab. I-II.

Čović, B. 1970, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata, GCBI VIII, 6, Sarajevo 1970, 67-97.

Čović, B. 1971, Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, GZM n.s. XXVI, Sarajevo 1971, 313-331.
Čović, B. 1976 , Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, GZM n. s. XXIX, (1974), Sarajevo 1976, 281-288.
Čović, B. 1978 , Velika gradina u Varvari, I dio, GZM n. s. XXXII, Sarajevo 1978, 5-175 + Pl. 2, 3 + Tab. I-XLVII.
Čović, B. 1983 , Srednjobosanska kulturna grupa, PJZ IV, Sarajevo 1983, 433-457.
Čović, B. 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali I u njenom zaleđu, U: Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja, ANUBiH, CBI, LXVII/11, Sarajevo 1984, 7-40.
Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, PJZ, V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 481-528.
Ćurčić , V. 1900, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać, WMBH, VII, Wien 1900, 3-32.
*Drechsler-Bižić, R.*1961, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-56.g., VAMZ II, Zagreb 1961, 67-114.
Drechsler-Bižić, R. 1983, Japodska kulturna grupa, PJZ IV, Sarajevo 1983, 374-390.
Fiala, F. 1893, Prahistorische Wohnstatten in Sobunar bei Sarajevo, WMBH I, Wien 1893, 39-54.
Fiala, F. 1894, Prehistoričke bilješke, GZM VI, Sarajevo 1894, 325-332.
Fiala, F. 1897, Arheološke bilješke iz Bosne i Hercegovine, GZM IX, Sarajevo 1897, 675-679 + Tab. 1.
Fiala, F. 1899, Das Flachgraberfeld und die prahistorische Ansiedlung in Sanski Most, WMBH VI, Wien 1899, 62-128.
Fiala, F. 1899a, Prahistorische Bronzen aus Bosnien und der Herzegowina, WMBH VI, Wien 1899, 139-147.
Gabrovec, S. 1983, Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama), PJZ IV, Sarajevo 1983, 52-96.
Garašanin, D. 1954, Katalog metala, Narodni muzej Beograd, Praistorija I, Beograd 1954.
Garašanin D. i dr. 1975, Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini, AGS s. 1, knj. 1, Beograd 1975.
Garašanin, M. 1958, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, BRGK 39, Frankfurt a/ Main 1958.
Hampel, J. 1896, A bronzkor emlekei Magyarhonban I-III, Budapest 1896.
Hansel, B. 1968, Beitrage zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken 1-2, BAM 7-8, Bonn 1968.
Holste, F. 1939/40, Gezackte Nadeln, PZ 30-31, 3-4, Berlin 1940.
Holste, F. 1951, Hortfunde Südosteuropas, Marburg/ Lahn 1951.
Jamaković, O. / Žeravica, Z. 2010, Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima, Godišnjak CBI, 39, Sarajevo 2010, 35-52.
Knez, T. 1958, Praistoriski depo iz Osretka, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 255-260.
Koszegi, F. 1960, Beitrage zur Geschichte der ungarischen Urnenfelderzeit (Ha-B), AAHung 12, Budapest 1960.
Kovačević , C. / Mirković, P. 1893, Die Ausgrabungen auf dem Jezerinafelde unterhalb Pritoka bei Bihać, WMBH, I, Wien 1893, 189-194.
Kraft, G. 1926, Die Kultur der Bronzezeit in Suddeutschland, Augsburg 1926.
Lollini, D. 1967, Tomba ad incinerazione dalla necropoli di Numana, Atti del simposio di protostoria italiana, Orvieto 1967.
Ljubić, Š. 1889, Nalazište u Prozoru, Popis arkeologičkog odjela narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu I, Zagreb 1889.
Mandić, M. 1929, Izvještaj o djelomičnom nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške god. 1928, GZM XLI, Sarajevo 1929, 33-40.
Marić, Z. 1958, Neki novi manji preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM n.s. XIII, Sarajevo 1958, 243-253.
Marić, Z. 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, GZM n.s. XV-XVI, 1960/61, Sarajevo 1961, 151-171.
Marić, Z. 1961a, Donja Dolina, Bosanska Gradiška – naselje perioda polja sa urnama, AP 3, Beograd 1961.
Marić, Z. 1964, Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, GZM n. s. XIX, Sarajevo 1964, 5-128 + Prl.1.
Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une, GZM n. s. XXIII, Sarajevo 1968, 5-79 + Tab. I-VII.
Marović, I. 1961/62, Nekoliko nalaza iz halstatskog perioda u Dalmaciji, VAHD, LXIII-LXIV, 1961-1962, Split 1962, 5-23.
Medović, P. 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslavenskom Podunavlju, Diss Mon SAD J XXII, Beograd 1978.
*Minichreiter, K.*1983, Pregled istraživanja nekropole grupe "Gređani" u Slavoniji, Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, knjiga 2, Osijek 1983, 7-86.
Miske K. v. 1908, Die prähistoriche Ansiedlung Velem St. Vid, I Band, Wien 1908.
Montelius, O. 1895, La civilisation primitive en Italie I, Stockolm 1895.
Müller-Karpe, H. 1959, Beitrage zur Cronologie der Urnenfelderzeit nordlich und sudlich der Alpen, RGF 22, Berlin 1959.
Nikolić-Mutavdžić, V. 1962, Kratak izvještaj sa sondažnog iskopavanja u Laktašima kod Banja Luke, ZKM 1, Banja Luka 1962, 300-301.

Nikolić-Mutavdžić, V. 1962a, Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz severozapadne Bosne, ZKM 1, Banja Luka 1962, 67-89.

Patsch, C. 1897, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Zweiter Teil, WMBH, V, Wien 1897, 177-241;

Petrescu-Dimbovita, M. 1977, Depozitele de bronzuri din Romania, Bucuresti 1977.

Pittioni, R. 1954, Urgescichte des osterrichiscen Raumes, Wien 1954.

Popović, LJ. 1975, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, Beograd 1975.

Radimsky, W. 1893, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in der Nekropole von Jezerine bei Bihać, WMBH, I, Wien 1893, 195-202.

Radimsky, W. 1894, Gradina Čungar kod Cazina, GZM VI, Sarajevo 1894, 495-520.

Radimsky, W 1895, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka, WMBH III,Wien 1895, 39-218,

Radimsky, W. 1896, Die Gradina Čungar bei Cazin, WMBH IV, Wien 1896, 73-93.

Radimsky, W. 1897, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać. I Theil. Der Pfahlbau und die Artefacte, WMBH, V, Wien 1897, 22-77 + Taf. I-XLII.

Raunig, B. 1968, Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, GZM n. s. A. XXIII, Sarajevo 1968, 81-98 + Pl. 1 + Tab. I-VI.

Raunig, B. 1982, Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina, GZM (A), n. s. 37, Sarajevo 1982, 1-14.

Reinecke, P. 1924, Zur chronologischen Gliderung der süddeutschen Bronzenzeit, Germania 8, RGK, Frankfurt a/Main, 1924.

Rihovsky, J. 1965, Das Urnenfeld von Klentnice, FAP 8, Praha 1965.

Stare, F. 1953, Bronaste najdbe iz pećine Hrustovača, AV IV, Ljubljana 1953.

Stare, F. 1954, llirske najdbe železne dobve v Ljubljani, Dela SAZU 9, Ljubljana 1954.

Stare, F. 1955, Vače, Arch. Kat. Slov. 1, Ljubljana 1955.

Truhelka, Ć. 1893, Ein Depotfund der Bronzezeit aus Šumetac bei Podzvizd, WMB H I, Wien 1893, 35-38.

Truhelka, Ć. 1901, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, GZM XIII, Sarajevo 1901, 227-287 + Tab. I-XXVII.

Truhelka, Ć. 1902, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XIV, Sarajevo 1902, 129-144; 257-274; 519-539.

Truhelka, Ć. 1903, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XV, Sarajevo 1903, 143-151; 373-383; 529-558.

Truhelka, Ć. 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebette bei Donja Dolina, Bericht uber die Ausgrabungen bis 1904, WMBH IX, Wien 1904, 3-156.

Truhelka, Ć. 1904a, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XVI, Sarajevo 1904.

Truhelka, Ć. 1906, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 91-98; 225-235; 441-447.

Truhelka, Ć. 1906a, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 117-127; 265-275.

Truhelka, Ć. 1913, Jedan odličan nalaz brončane dobi iz Velikog Mošunja, GZM XXV, Sarajevo 1913, 325-335.

Vasić, R. 1987, Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije, , PJZ, V, Željezno doba, Sarajevo 1987, 673-689.

Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini, K. 1974, Fibule u obliku violinskog gudala u Jugoslaviji, VAMZ 3, VIII, Zagreb 1974.

Vinski-Gasparini, K. 1983, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, PJZ IV, Sarajevo 1983, 547-646.

Vinski-Gasparini, K. 1983a, Ostave s područja kulture polja sa žarama, PJZ IV, Sarajevo 1983, 647-667.

Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K. 1962, O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, ARR II, Zagreb 1962.

Žeravica, Z. 1989, Mlađe željezno doba na gradini u Donjoj Dolini, Sarajevo, u rukopisu.

Wagner, K. H. 1943, Nordtiroler Urnenfelder, RGF 15, Berlin 1943.

Lik ilirskog kralja Gencija u prikazima starih pisaca

Amela Bajrić
Sarajevo

Rimsko ratovanje u Iliriji šezdesetih godina 2. st. pr. n. e. prouzročilo je u antičkoj historiografiji stanovit broj istraživački atraktivnih bilježaka koje izravno karakteriziraju ilirskog kralja Gencija.[1] Najopširniji sačuvani pisani izvor je Tit Livije, koji je nesumnjivo ovisio o izgubljenim podacima suvremenika 3. ilirskog rata, grčkog državnika i historičara Polibija.[2] Sliku Gencijeva karaktera, Livije je gotovo upotpunosti preuzeo od Polibija. U manjem opsegu, uglavnom sporadično i uzgredno, Gencija spominju i drugi autori. Oni koji su pisali grčkim Diodor sa Sicilije (1. st. pr. n. e), Plutarh (1 / 2. st.), Apijan iz Aleksandrije (2. st.), Kasije Dion (2 / 3. st.), Atenej iz Naukratije (2. / 3. st.), Klaudije Elijan (2. / 3. st.), i latinskim Valerije Maksim (1. st.), Gaj Velej Paterkul (1. st.), Flor (2. st), Eutropije (4. st.) i Paulo Orozije (4. / 5. st.). Prikazi starih pisaca omogućuju praćenje događaja Gencijeve vladavine od stupanja na vlast do posljednjih dana života provedenih u zatočeništvu. U odnosu na podatke o drugim ilirskim vladarima, oni o Genciju su raznovrsniji i usklađeniji, ali i selektivni i fokusirani na zbivanja u Iliriji uoči i tijekom 3. makedonskog i 3. ilirskog rata. Od toga odstupa samo Livijev podatak za 182. / 81. godinu pr. n. e., kad se Gencije sumnjiči za gusarske pothvate u Jadranskom moru.[3] Rijetke reference o Gencijevoj naravi, odnosu prema podanicima i članovima obitelji ispisuju se kako bi se istaknuo rimski neprijatelj, i ilustrativni su primjeri rimske političke i vojne propagande.

Prema starim piscima, Gencije je bio nesposoban kralj i nedostojan vladarskog položaja, surov i nestalna karaktera, loš prema podanicima, kronična pijanica i bratoubojica iz vlastohleplja.[4] Rimska povijesna tradicija, pripisuje mu odgovornost za rat, savezništvom s rimskim neprijateljem Perzejem[5] i aktom protiv rimskih poslanika.[6] U ratu, koji je završio u izrazito kratkom vremenu, unutar 30 dana, nije se pokazao sposobnim vojskovođom, niti je se istaknuo hrabrošću i razboritošću.[7]

Cilj je ovoga rada pokazati kako stari pisci prikazuju ilirskog vladara Gencija i ispitati sadr-

[1] Gencije je jedini ilirski kralj o kojem svjedoče literarni, epigrafski (dvije inačice trijumfalnih fasta, v. Rendić-Miočević 1989, 17-18; Domić-Kunić 1993, 206) i numizmatički izvori (Evans 1880, 269-302; Brunšmid 1898, pass; Islami 1966, 225-253; Rendić-Miočević 1969, 1-7; Wilkes 1969, 24-25; Rendić-Miočević 1971, 1-10; idem 1989, 73-88; Domić-Kunić 1993, 206-209).

[2] Briscoe 1993, 39-52; Kuntić–Makvić 1997a, 4.

[3] Radi usporedbe, mjesta u literarnim izvorima koja se ne odnose na 3. ilirski rat (optužbe protiv Gencija za gusarenje *Liv*. 40. 42; 42. 26; Gencijev karakter *Polyb*. 29. 13. *apud Athen.* 10. 440a; *Liv*. 44. 30; *Elijan* 2. 41) i koja se tiču zbivanja u Iliriji uoči i tijekom 3. ilirskog rata (nastojanja makedonskog kralja Perzeja da pridobije Gencija za saveznika *Polyb*. 28. 8; 28. 9; 29. 3; *Liv*. 43. 19; 43. 20; 43. 23; *Diodor* 30. 9; *Plut. Aem. Paul.* 9; savez između Gencija i Perzeja *Polyb*. 29. 3; 29, 4; *Liv.* 44. 23; *App. Illyr*. 9; *Mac.* 18. 1; *Eutrop*. 4. 6; *Orozije* 4. 20; ilirsko i makedonsko poslanstvo na Rodu *Polyb*. 29. 11; *Liv.* 44. 23; 44. 29; 3. ilirski rat *Polyb*. 29. 4; 30. 22 *apud Athen.* 14. 615a; *Liv.* 44. 27; 44. 30; 44. 31; 44. 32; 45. 43; *Plut. Aem. Paul.* 13; *App. Illyr.* 9; *Mac.* 18. 1; *Flor* 1. 29; *Eutrop*. 4. 6; 2. 8; *Zon.* 9. 24).

[4] *Polyb.* 29. 13 *apud Athen.* 10. 440; *Liv.* 44. 30, 2-6; *Elijan* 2. 41.

[5] *Polyb.* 28. 8, 1-11; 9, 1-8; 29. 3, 1-9; 4, 1-10; 9, 12-13; 11, 1-6; *Liv.* 43. 19, 13-14; 20. 1-4; 21. 1-4; 23. 6-8.

[6] *Liv.* 44. 27, 8-12; *Plut. Aem. Paul.* 13, 1-3; *App. Mac.* 18. 1; *Illyr*. 9.

[7] *Liv.* 44. 32, 1-5, *Flor* 1. 29; *App. Illyr.* 9.; *Orozije* 4. 20, 36.

že li te bilješke specifične stvarne podatke, ili ih treba smatrati izdankom općega rimskog gledanja na protivničke vođe.

Lik kralja Gencija izrasta iz izričitih karakterizacija, prikaza njegove unutarnje i vanjske politike i odnosa i usporedbi s drugim ličnostima iz obitelji ili vojnog i političkog okruženja. Neposredno se iznose usporedbe u obitelji između Gencijeva oca Pleurata i Gencija, Gencijeva brata Platora (Pleurata) i Gencija, ali podjednako i usporedbe u politici i ratu između Gencija i dva vrla prijatelja Etrita i Epikada, Gencija i rimskom pretora Lucija Anicija Gala, Gencija i makedonskog kralja Perzeja, kao i paralele između političkih poteza dva »barbarska« vladara Gencija i Sifaksa.

Da bi se dopunila slika bazirana na bilješkama neposredne karakterizacije ilirskog kralja Gencija potrebno je analizirati sljedeće epizode iz vremena njegove vladavine:

1. vanjski odnosi:
a) gusarenje;
b) nepravde nanesene rimskim saveznicima (Isejcima);
c) makedonska poslanstva Genciju;
d) odnos prema rimskim poslanicima;
e) tijek trećeg ilirskog rata.
2. unutarnji odnosi:
a) bratoubojstvo i drugi zločini;
b) odmetnuće Delmata.

Dolazak na vlast i početak vladavine

Između dva ilirska (219. – 168. god. pr. n. e.) i makedonska rata (197. – 172. god. pr. n. e.), osamdesetih godina 2. st. pr. n. e. vlast u Iliriji nasljeđuje Gencije, sin lojalnog rimskog saveznika Pleurata. Godine koje su prethodile njegovom dolasku na vlast, obilježene su primjetnim napretkom Ilirije, što je bio rezultat izrazito pronicljive i razumne politike njegova oca. Pisana svjedočanstva su jednoglasna da su ilirski vladari, Skerdilaida i Pleurat zahvaljujući Rimljanima ojačali poziciju Ilirije koja je nakon 2. ilirskog rata bila oslabljena.[8] Oni su vješto iskoristiti neprijateljske odnose između Rima i Makedonije što se najizrazitije manifestiralo na vojnom polju i teritorijalnom proširenju Ilirije. Stoga se Gencije na povijesnoj sceni pojavljuje kao vladar kraljevstva zavidnog teritorijalnog opsega[9] i vojnog potencijala.[10]

Tit Livije je jedini izvor za događaje u Iliriji za osamdesete god. 2. st. pr. n. e., kad je Gencije, sin ilirskog kralja Pleurata, došao na ilirsko prijestolje.[11] Njegovo djelo posvećeno veličanju rimskih vrlina, ilustrativno pokazuje konstrukciju etničkog identiteta na osnovama usporedbe s drugim, tj. načina na koji se pozitivna slika o Rimljanima gradila isticanjem primjera rimske vrline, najčešće suprotnošću s »drugim«, u ovom primjeru s ilirskim barbarima, prema kojima Tit Livije gaji izrazito negativne osjećaje.

Čini se, da je Gencijeva pozicija u Iliriji na početku vladavine bila nestabilna. Stari pisci su nastojali pokazati da je vlast u Iliriji naslijedio opakiji i nesposobniji Pleuratov sin. Očigledno svjestan potencijalnog gubitka vlasti, Gencije se priklonio nasilnim sredstvima. Više iz straha za vlastiti položaj, nego »iz zavisti« kako tvrdi Tit Livije, dao je ubiti brata po ocu Platora, čije su zaruke s kćerkom dardanskom prvaka Monunija mogle pridonijeti pridobivanju Dardanaca, i preuzimanju vlasti u Iliriji.[12] Ime *Monunius* jedan je od poznatijih, iako dosta rijetkih južnobalkanskih antroponima antičkog doba. Iako je najčešće definiran kao eminentni predstavnik

[8] *Polyb.* 18. 47, 12; 21. 11, 7; 21. 21, 3; 32. 9, 3-4; *Liv.* 26. 22, 9.

[9] O opsegu Ilirskog Kraljevstva u vrijeme Gencija v. Wilkes 1969, 23; Domić–Kunić 1993, 210-211; Wilkes 1995, 171; Cabanes 2002, 168; Šašel–Kos 2005, 283-284.

[10] *Liv.* 42. 48, 8; 44. 30, 6; 45. 43, 10. Stari su pisci ilirskim vladarima Agronu i Teuti pripisali vojnu snagu veću od 100 lemba (*Polyb*. 2. 3, 1; 4, 9; 5, 6; 9, 1), Demetriju Farskom 50 lemba (*Polyb*. 2. 16, 6; 4. 16, 6; 4. 16, 9), Skerdilaidi 40 lemba (*Polyb*. 4. 16, 9) i Gencijevom ocu Pleuratu 60 lemba (*Liv*. 38. 7, 2-3). Za Gencija se iznose sljedeće brojke: 54 lemba koje je ustupio Marku Lukreciju kod Dirahija (*Liv*. 42. 48, 8), 80 (oko 1 / 3 njegove mornarice) kojima je pustošio obalu oko Dirahija i Apolonije u 3. ilirskom ratu (*Liv*. 44. 30, 14) i 220 lemba koji su Rimljani stekli kao ratni plijen u Iliriji nakon Gencijeva poraza (*Liv*. 45. 43, 10).

[11] Gencije je najvjerojatnije došao na vlast 181. god. pr. n. e. (Wilkes 1969, 23; Domić–Kunić 1993, 209; Wilkes 1995, 171), i prema P. Cabanes-u između 189. i 181. god. pr. n. e. (Cabanes 2002, 168).

[12] *Polyb.* 29. 13, 2 *apud Athen.* 10. 440a; *Liv.* 44, 30, 2-6.

ilirskoga,[13]zapravo podjednako pripada i tračkom[14] i dardanskom[15] onomastikonu.

Moderni povjesničari nisu suglasni u dataciji ovoga događaja. John Wilkes, povodeći se za Livijem i slijedom njegova izlaganja, datira Pleuratovo ubojstvo u 169. god. pr. n. e.[16] Smatramo da je ovaj korak Gencije mogao poduzeti na početku vladavine. U dvorskim čistkama nisu pošteđeni ni prijatelji vrli i krepki ljudi Etrit i Epikad.[17] Instituciju »kraljevi prijatelji« spominje i Polibije u prikazu Teutine vladavine.[18] Gencije se poslužio nasiljem kako bi ograničio njen utjecaj, što baca jače svijetlo na njezin utjecaj na vlast ilirskih vladara. Takvom zaključku vode Livijeve riječi *quo tutius regnaret*.[19] Gencijev položaj u Iliriji najvjerojatnije je bio nesiguran, jer se nastojao riješiti više osoba koje su mu na neki način predstavljale prijetnju. Gencijeva drugog brata Karavancija spasilo je njegovo nisko podrijetlo, odnosno krvna veza samo po majci što znači da nije bio Pleuratov sin i zakoniti nasljednik.[20]

Prikaz Gencijeve okrutnosti preko čina bratoubojstvo ima i drugu svrhu. Diskurs o Gencijevim zločinima Tit Livije ispisuje između dvije epizode: poslije prikaza o dolasku rimskih konzula na čelu vojske u Iliriju i neposredno prije početka vojnih operacija odnosno 3. ilirskog rata.[21] Radi usporedbe riječ je o 44. knjizi poglavlju 30. (168. god. pr. Kr.), dok se tijek naracije o Genciju i prilikama u Iliriji kod Tita Livija može pratiti u prekidima od 40. knjige i 42. poglavlja (181. / 80. god. pr. n. e.) do 45. knjige i 43. poglavlja (168. god. pr. n. e.).[22] Smisao je jasan, a cilj postignut. Livijeva konstrukcija profila neprijateljskog vladara neposredno pred prikazom rata, zasigurno je morala ostaviti upečatljiv dojam na čitatelje i potaknuti domoljubne emocije. Livijev umetak ističe i druge osobine ilirskog vladara: goropadni karakter, neumjerenost u opijanju i izrazito loš i nepodnošljiv odnos naspram sunarodnjaka.[23] Stari su pisci i ilirskog kralja Agrona istaknuli neumjerenošću u opijanju.[24] Sklonost neumjerenom opijanju pojavljuje se i kao etnička crta Ilira. Teopomp (4. st. pr. n. e.) je opisujući ilirske pijanke, u kojima su učestvovale i žene, istaknuo ilirsku sklonost opijanju.[25] Isti je pisac dao i prepoznatljiv prikaz pobjede Kelta nad Ardijejcima varkom s hranom i pićem.[26] Teopompova slika Ilira – pijanica se podudara s Livijevom slikom Histra i njihova kralja Epulona u opisu početka 3. histarskog rata.[27] Neumjerenost, osobina kojom se ističe ilirski identitet, pripisuje se i narodima koji su prema rimskom konceptu pripadali barbarskom »drugom«.

Uz bilješke neposredne karakterizacije, dodatni element su polariteti između Gencija i brata Platora (kod Polibija Pleurata) i dva vrla prijatelja. O tome nešto kasnije.

Gencijeva vanjska politika

Opaske koje se odnose na Gencijevu vanjsku politiku su najučestalije i najzastupljenije. Prema njima, Gencijeva vanjska politika svela bi se na sljedeće:

[13] Monunijevo ime, kad je riječ o ilirskom onomastiku nalazimo u literarnim izvorima kod Justina prema Pompeju Trogu (*Trog*, prolog 24.), gdje je ilirski kralj, saveznik Ptolemeja, Lizimihova sina, u ratu što je vođen u Makedoniji protiv Ptolomeja Kerauna: *Bellum, quod Ptolemaeus Ceraunus in Macedonia cum Monio Illyrio et Ptolemaeo Lysimachi filio habuit, utque Arsinoen sororem suam imperio Macedonicarum urbium exuit, ipse cum Belgio Gallorum duce congressus interiit*. Ilirski kralj Monunije, sin Bardilisa II ili Glaukije, vladao je oko 310.- 280.? god. p. n. e.; F. Papazoglu iznosi mogućnost da je bio sin i direktni nasljednik Bardilisa II, no i to da je mogao biti i sin Glaukije (Papazoglu 1967, 136.; Rendić-Miočević 1966-67, 299.). Hasan Ceka ga identificira kao Glaukijiva sina (Ceka 1972, 67). Duje Rendić-Miočević ne isključuje mogućnost da je Monunije, ličnost nepoznatog podrijetla, stjecanjem prilika dospio u Iliriju i uzurpirao kraljevski položaj (Rendić-Miočević 1966-67, 299; Rendić-Miočević 1989, 77). Njegovo se ime i naslov ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ oko 300. god. p. n. e. pojavljuje na tridrahmi, težine 10, 5 gr. kovnice Dirahij (Kos 1997, 238).

[14] Prvi i najstariji spomen imena *Monunios* je iz sredine 4. st. p. n. e., u poznatom atenskom dekretu o savezu Atene i triju srednjobalkanskih vladara, tračkog, peonskog i ilirskog protiv Filipa, oca Aleksandra Velikog (*Diodor* 16. 22; Rendić-Miočević 1966-67, 297). Monunije koji se u tom dokumentu spominje kao jedan od pregovarača s Atenom, brat je tračkog kralja Ketripora.

[15] Kod Tita Livija (44. 30, 4) riječ je o Monuniju dardanskom plemenskom prvaku-*princepsu*.

[16] *Liv*. 44. 30, 1-6; Wilkes 1995, 172.

[17] *Liv.* 44. 30, 3.

[18] *Polyb.* 2. 4, 7.

[19] *Liv.* 44. 30. 3.

[20] *Liv.* 44. 30, 3.

[21] *Liv.* 44. 30, 1-15.

[22] Usp. Kuntić–Makvić 1997a, 3, bilj. 1.

[23] *Polyb.* XXIX, 13. *apud Athen.* 10. 440 a.; usp. *Liv.* 44. 30. 2-6.

[24] *Polyb.* 2. 4, 6; *Claud. Ael. Var. Hist.* 2, 41; Bajrić 2009, 35-36.

[25] *Theop. apud Athen*. 10. 443 a. b. c

[26] *Theop. apud Athen*. 10. 443 a. b. c

[27] *Liv.* 41, 2. 1-13; Bajrić 2009, 98-102.

– rodbinska veza s dardanskim dvorom,

– obnova gusarskih pothvata (osamdesetih godina 2. st. pr. n. e.),

– odnos prema Isi (sedamdesetih godina 2. st. pr. n. e.),

– politika prema Makedoniji,

– rat protiv Rimljana.

Gencije se sumnjiči za gusarske pothvate

Osamdesetih godina 2. st. pr. n. e. javljano je u Rim da prekomorski gusari napadaju brodove Tarenćana i Brundizijaca. Sasvim je moguće da su se gusarski pothvati aktivirali godine 182. pr. n. e., jer je 181. pr. n. e. pretor Lucije Duronije, koji je osobno bio u Iliriku, nakon povratka u Rim, odgovornost za nedjela bacio na Gencija.[28] Prema mišljenju modernih historičara, gusari su mogli biti Histri, koji nisu bili u sastavu Gencijeva kraljevstva.[29] U prilog ovom mišljenju najviše govori Livijev navod[30] …*L. Duronio Apulia; et Histri adiecti, quod Tarentini Brundisinique nuntiabant maritimos agros infestos transmarinarum nauium latrociniis esse*. K tome, Tit Livije svjedoči da su 80 – tih godina 2. st. pr. n. e. prilike na sjevernom Jadranu bili veoma zamršene, budući da su Histri izazivali Rimljane u vezi s osnivanjem kolonije Akvileje. Histarsko negodovanje pokazalo se opravdanim budući da je u sljedećim godinama Akvileja bila glavno rimsko uporište i polazna točka za vojne protiv Histra i Gala.[31]

Duronijevu uvjerljivost i odlučnost u sumnjičenju ilirskog vladara najvjerojatnije je ojačala pretpostavka da Gencije nije želio primiti rimsko poslanstvo. Naime, kada su rimski poslanici došli u Iliriju s naputkom da ispitaju slučaj gusarenja, Gencije ih nije primio jer se nalazio u drugom dijelu kraljevstva.[32] Takav se odnos prema poslanicima mogao shvatiti kao neprijateljski stav ilirskog kralja prema Rimu, odnosno da Gencije nije želio primiti rimsko poslanstvo i opovrgnuti optužbe protiv sebe, jer je bio kriv.[33]

Rimsko je poslanstvo najvjerojatnije došlo u Lis. Sudeći po Polibijevom prikazu epizoda s makedonskim poslanicima[34], Gencije je često boravio u različitim dijelovima svoga kraljevstva, a najčešće na relaciji Lis – Skodra – Meteon. Stoga ispriku Gencijevih poslanika da je Gencije bio bolestan i da je boravio u najudaljenijem kraju kraljevstva[35] valja prihvatiti kao istinitu.

Gencijeva reakcija na optužbe bila je slanje poslanstva u Rim, što je ujedno i prvi posvjedočen diplomatski kontakt između njega i Rima (181. / 80. god. pr. n. e.). Svojim je poslanici dao jasne upute. Trebali su opravdati njegovu nedužnost u dvije točke:

– u navodnom kršenju diplomatskog protokola i objasniti zašto nije mogao primiti rimsko poslanstvo,

– demantirati optužbe i prikazati ih kao izmišljotinu neprijatelja.

Svakako, moguće je, da su ga neprijatelji vještom političkom propagandom nastojali kompromitirati i diskreditirati u očima Rimljana. Prema Alki Domić-Kunić, neprijatelji su mogli biti Isejci[36], koji se deset godina kasnije pojavljuju sa sličnim optužbama, ili pak neki od lokalnih ilirskih dinasta. Obrazlažući pretpostavku da su Isejci mogli protiv ilirskog kralja rovariti i 80 – tih godina 2. st. pr. n. e., autorica ističe da je Gencije nastavio politiku ilirskih vladara Agrona i Teute koji su svojevremeno kao vojni cilj imali Isu i da je Gencije napao ovu grčku koloniju.[37] O ilirsko – isejskim odnosima bit će govora u nastavku rada.

Zbunjuje i Duronijeva optužba[38] o nepravdama koje su zadesile rimske građane i latinske saveznike u Iliriji, koji su zadržani na Korkiri. Riječ je najvjerojatnije o Korčuli, a ne o Krfu koji je od 229./8. god. pr. n. e. u rimskom protektoratu. Senat je naredio da se provede istraga koja vjerojatno nije potvrdila Duronijeve optužbe, budući da pisani izvori ovaj slučaj više ne spominju. Optužbe protiv Gencija 172. god. pr. n. e. nemaju veze s epizodom iz 181. god. pr. n. e.

[28] *Liv.* 40. 42, 1-5.

[29] Domić-Kunić 1993, 212-13.

[30] *Liv.* 40, 18.

[31] *Liv.* 39. 55; 40. 18, 26 i 34; Čače 1989, 5-17; Stipčević 1991, 46; Kuntić-Makvić 1997b, 169-170; Starac 1999, 8; Bajrić 2009, 94-95.

[32] *Liv.* 40. 42, 1-5.

[33] O rimskim diplomatskim postupcima i poimanju ovakva ponašanja v. Rich 1976. usp. i Bajrić 2009, 60-74.

[34] *Polyb.* 28. 8, 1-11; 29. 3.

[35] *Liv.* 40. 42, 1-5.

[36] Domić-Kunić 1993, 213.

[37] Domić-Kunić 1993, 213-215; 220-226.

[38] *Liv.* 40. 42, 1-5.

Nerijetko je čin gusarenja značio i pokušaj vraćenju »navikama« prethodnika.[39] Za razliku od prethodnih slučajeva ilirskog gusarenja, valja istaknuti da je aktiviranje gusarskih pothvata, koje Tit Livije pripisuje Genciju, isključivo sumnja koja je ostala u okviru neutemeljene optužbe.

Livijev navod o obnavljanju gusarskih pothvata za Gencijeve vladavine, temelji se na shemi prikazivanja mentaliteta Ilira i njihovih vođa. Analizom i usporedbom bilježaka koje ističu ilirsku sklonost gusarenju dobiva se ustaljena slika. Ta sklonost pripisana je ponaosob ilirskim vladarima Agronu, Teuti, Demetriju Farskom i Skerdilaidi. Razlike su kod starih pisaca uočljive u sljedećim točkama:

– obnova gusarenja koju spominje Tit Livije i pripisuje Genciju, ostala je u okvirima neutemeljenih optužbi, što se jasno vidi i iz događaja koji su uslijedili. Rim nije smatrao shodnim poduzeti jače mjere koje bi sankcionirale navodnu Gencijevu gusarsku djelatnosti,

– raniji gusarski akti na inicijativu ilirskog vladarskog vrha pogađali su južna grčka područja (primjeri iz vremena vladavine Teute, Demetrija Farskog i Skerdilaidini pothvati),

– treća značajka ilirske gusarske aktivnosti, izrazito naglašena za ilirske vladare Agrona, Demetrija i Skerdilaidu bila je političke naravi: gusarski akti djelomično se poduzimaju i kao dio preuzete obaveze, uglavnom prema makedonskim vladarima. Ilirski se kralj Agron upuštao u pothvate da bi oslabio neprijatelje makedonskog kralja Demetrija II. Isti poticaj imale su aktivnosti Demetrija Farskog i Skerdilaide kad su lembama pljačkali južnu jadransku obalu. Takav karakter ima i Gencijeva pomorska aktivnost 60 – tih godina 2. st. pr. n. e. (početak 3. ilirskog rata), kad je ilirski vladar za obećanih 300 talenata srebra uzeo učešće na strani makedonskog kralja Perzeja u ratu protiv Rima.

Ilirski kralj Gencije i Isa

U predvečerje trećeg makedonskog rata (171. – 167.), godine 172. pr. n. e. isejski se poslanici pojavljuju pred Senatom s nizom optužbi protiv Gencija. Valja istaknuti da je riječ o iznesenim sumnjama, ali ne i argumentiranim optužbama. Isejske žalbe[40] na račun ilirskog vladara glasile su:

– da kralj Ilira Gencije, pustoši isejska polja,

– da sa makedonskim kraljem Perzejem živi u slozi i da zajedno planiraju i pripremaju rat protiv Rima,

– da su, po Perzejevoj zamisli, u Rim poslani ilirski špijuni pod izlikom poslanstva.

Sudeći prema prvoj optužbi Isa se našla na udaru ilirskog nasilja. Krivci su mogli biti i Delmati. Datacija delmatskog odmetnuća otežava rekonstrukciju ovog događaja. U slučaju da su se odmetnuli od Gencija u ovo vrijeme, svoju su slobodu i samostalnost mogli potvrditi aktima protiv isejskih kopnenih posjeda i drugih susjeda. Budući da su oficijelno jedno vrijeme bili u sastavu Ilirskog Kraljevstva, njihovi akti mogli su prouzročiti sumnju i optužbe protiv Gencija. Polibije ih također spominje u vezi s sličnim slučajem. Godine 156. pr. n. e. Isejci su se žalili u Rimu da im Delmati pustoše kopnene posjede Epetij (današ. Stobreč) i Tragurij (današ. Trogir).[41]

Druga isejska optužba, usko je povezana s trećom, glasila je da ilirski kralj Gencije živi u slozi s rimskim neprijateljem Perzejem i da zajedno pripremaju rat protiv Rima.[42] Za razliku od sačuvanih izvješća drugih starih pisaca,[43] Tit Livije je jedini koji sumnju u Gencijevu političku orijentaciju stavlja u kontekst ovih događaja.

Iz Livijeva izvješća mogu se izlučiti dvije epizode iz vremena uoči 3. makedonskog rata (172. / 1. god. pr. n. e.), koje svjedoče o odnosima između Rima i Gencija. One govore da je unatoč isejskim optužbama, Rim i dalje računao na Gencija kao na saveznika, te pokazuju kako se Gencije držao na početku rimskog rata protiv Makedonije.

U jesen 172. godine pr. n. e. kad se pretor Gnej Sicinije s vojskom ulogorio u okolici Apolonije,[44] Senat je Genciju poslao Lucija Decimija kako bi ga podsjetio da ima obveze prijatelja rimskog

[39] Ilirsko gusarenje je izrazito kompleksan fenomen kojim su se bavili mnogi eminentni moderni povjesničari. Nerijetko se gusarenje ilirskog vladara Gencija interpretira težnjom za većom neovisnosti od Rima (Cabanes 2002, 169; usp. Šašel-Kos 2005, 137-155).

[40] *Liv.* 42. 26, 2-7.

[41] *Polyb.* 32. 9, 1-5.

[42] *Liv.* 42. 26, 2-7.

[43] *Polyb.* 28. 8. 1-11; *Plut. Aem. Paul.* 13; *Diodor* 30. 9, 1-2; *App. Illyr.* 9; *App. Mac.* 18. 1; *Eutr.* 4. 6, 2; *Dio. Cass.* fragm. 66, 1; *Flor* 1. 29.

[44] Domić-Kunić 1993, 214.

naroda.[45] Iz Livijevih navoda očigledno je, da su ilirskom kralju Rimljani zamjerali pasivnost u ratu i da su ga željeli potaknuti na aktivnije djelovanje. Tit Livije ovu epizodu završava konstatacijom da se Decimije vratio u Rim ne postigavši ništa, i ozloglašen jer je bio osumnjičen da je od kraljeva Ilira primio čak i novac.[46]

U proljeće sljedeće 171. god. pr. n. e. Marko Lukrecije, brat pretora Gaja Lukrecija, imao je zadatak da od saveznika preuzme brodove za vojnu protiv Makedonije. Uz stanovnike Regija, Lokrane, Uričane, Dirahijce i Isejce, među rimskim saveznicima pojavljuje se i Gencije s 54 lemba.[47] Zajedno s Gencijevim lembima kod Dirahija su bile pripremljeni i lembi Dirahijaca i Isejaca, što govori u prilog tomu da su Rimljani 171. god. pr. n. e. ilirskog kralja držali za saveznika. Livijeva tvrdnja da je legat hinio kako misli da su lembi pripremljeni za Rimljane[48] pokazuje isključivo sumnje u Gencijevu prorimsku orijenataciju i djelovanje, ali se ne može reći da li su one za ovo vrijeme opravdane.

Stari pisci ne spominju sklapanje ugovora o savezništvu i prijateljstvu između Gencija i Rima. Bez sumnje takvi navodi nisu bili potrebni, budući da je Gencije s naslijeđenom vlašću u Iliriji morao preuzeti i obaveze koje je njegov otac Pleurat imao prema Rimljanima. Paralele se mogu povući s slučajem Demetrija Farskog, koji je morao poštovati odredbe ugovora između Teute i Rima iz 228. godine pr. n. e. i Pinesa, koji je prema Titu Liviju trebao plaćati danak nakon 2. ilirskog rata.[49]

Livijeva konstatacija u skladu je s ranije iznesenim optužbama i sumnjičenjima koje prate Gencija od samog dolaska na vlast, te se ova epizoda izrazito uklapa u Livijevu sliku Gencijeva lošeg karaktera, povjerenja nedostojnog i nepouzdanog vladara. Tit Livije ga u različitim kontekstima izričito karakterizira kao koljebljivog i nepouzdanog kralja.[50]

Cijeli je Livijev izvještaj ispunjen rimskom sumnjom u ilirskog kralja što vjerno svjedoči o rimskoj percepciji barbarskog mentaliteta. Sumnja u barbare, koji su po prirodi nestalna karaktera, postoji u nizu drugih bilježeka, npr. isto se pripisuje Sifaksu i Mazinisi.

Ne postoje direktni dokazi koji bi upućivali na Gencijevo vjerolomstvo 70 – tih god. 2. st. pr. n. e. Zaštita rimskih prijatelja i saveznika se kao izgovor za objavu rata pokazala izrazito učinkovita. Takvi primjeri postoje za 1. ilirski i 2. ilirski rat. Prema Apijanu i Dionu Kasiju, napad na rimske štičenike i saveznike bio je razlog rimskog rata protiv Teute[51], prema Polibiju Teutin akt protiv rimskog poslanstva.[52] Razlozi za rat protiv Demetrija Farskog su pronađeni u njegovom napadu na rimsku Iliriju i rimske saveznike[53] i kršenju odredbe ugovora iz 228. god. pr. n. e.[54] Da su postojale stvarne potvrde da je Gencije pustošio isejska polja, zlorabeći prijateljstvo s Rimljanima, stari bi pisci to iskoristili za ocrnjivanje barbarskog vladara. Livijevo izvješće više govori u prilog rimskom poimanju pretpostavljenih ilirskih osobina, a slične konstrukcije barbarskog identiteta zamjećuju se i u bilješkama karakterizacije Gala, Numidana i drugih »barbara«. Sumnju su mogli potaknuti i primjeri iz prošlosti, kad su ilirski vladari Agron, Demetrije Farski i Gencijev djed Skerdilaida ratovali za makedonske vladare.

Savez s Perzejem: potkupljivost ilirskog kralja

Centralno mjesto u povijesnim prikazima starih pisaca zauzimaju epizode o makedonskim poslanstvima ilirskom vladaru.[55] U njima se iznose uzroci 3. ilirskog rata i neposredno se karakteriziraju dva rimska neprijatelja. Njima se ističe Gencijeva potkupljivost i Perzejeva škrtost.

Paralelno s vojnom kampanjom u kojoj pobjeđuje Dardance, kralj Perzej je djelovao i na diplomatskom polju. Uspio je oslabiti rimsku moć pridobivanjem tračkog kralja Kotisa, u Epiru je odmetnuo Kefala od Rima. U nastaloj konstalaciji snaga, došao je do izražaja geografski položaj

[45] *Liv.* 42. 37, 1-2.
[46] *Liv.* 42. 45, 8.
[47] *Liv.* 42. 48, 5-8.
[48] *Liv*. 42. 48, 8.
[49] *Liv*. 22. 33, 1-5.
[50] *Liv*. 42. 29. 11; 42. 48, 5-8; 43. 9, 4-7;. 43. 18. 1-7.

[51] *App. Illyr*. 7; *Dio. Cass*. 12. fragm. 49, 1-2.
[52] *Polyb*. II, 8.
[53] *Polyb*. 3. 16; *App*. *Illyr*. 7, 19; *Dio. Cass*. 12. fragm. 53.
[54] *Polyb*. 3. 16; *Dio. Cass*. 12. fragm. 53.
[55] *Polyb.* 28. 8, 1-11; 9, 1-8; 29. 3, 1-9 ; *Liv.* 43. 19, 13-14; 43. 20, 1-4; 44. 23, 1-10; *Plut. Aem Paul.* 9. 6. i 13. 1-3; *Diodor* 30. 9, 1-2; *Flor.* 1, 29; *App. Mac.* 18; *Dio. Cass*. fragm. 66. 1; *Zon.* 9. 22; *Eutr.* 4. 6, 2.

Ilirije i Gencijeva vojna snaga. Makedonski se kralj, pravilno ocjenjujući važnost Ilirskog Kraljevstva priklanja diplomatskim sredstvima kako bi pridobio Gencija za saveznika.

U zimu 170. / 69. godine pr. n. e. njegova vojna osvajanja u zemlji Penesta, uspješnom taktikom opkoljavanja okrunjena su osvajanjem grada Uskane. Na udaru makedonske vojske našli su se izrazito važna mjesta kastrum Draudak i grad Oenej, koja su otvarala put *in Labeates, ubi Gentius regnabat*.[56] Kad se predala utvrda Draudak, isto je učinilo još 11 kastela. Jedino je Oenej pružao znatan otpor i nije se mogao osvojiti bez opsade. Kad je nizom uspješnih vojnih akcija, Perzej došao nadomak Gencijevom kraljevstvu, ocijenio je da je pravi momenat da privoli ilirskog kralja na savezništvo s njim i Makedoncima.

Tri poslanstva i veliko diplomatsko umijeće bili su potrebni da bi se ilirski kralj privolio na savez. Između 170. i 169. god. pr. n. e., nakon makedonskih vojnih uspjeha u Iliriji, krunisanih osvajanjem Uskane i opsadom Oeneja, započelo je pridobivanje Gencija, koje je teklo u nekoliko faza:

– prvo je poslanstvo Perzej uputio u zimu 170. / 69. god. pr. n. e. Činili su ga Ilir Pleurat i Adej iz Beroje. Poslanstvo je dobilo dvije upute. Prvu, da ilirskog kralja izvijeste o makedonskim pobjedama u ratu protiv Rimljana, Dardanaca, Epirana i Ilira. Drugu da Gencija pozovu na sklapanje ugovora o prijateljstvu i savezu s Makedoncima. U prikazima ovog diplomatskog kontakta, Polibije i Tit Livije konstatiraju da je Gencije spreman učestvovati u ratu protiv Rimljana, ali da nema sredstava za rat.[57] Time ističu da je Gencije spreman svoju političku orijentaciju podvrgnuti novcu;

– u rano proljeće 169. pr. n. e., kad Rimljani bezuspješno pokušavaju preoteti Uskanu u području Penesta, Perzej upućuje drugo poslanstvo. Njega su činili Adej, Glaukija i Ilir Trit, zbog poznavanja ilirskog jezika. Makedonska poslanička misija završila je neuspješno. Ilirski kralj ostao je dosljedan svom ranijem zahtjevu za novac;

– u kasnu jesen 169. god. pr. n. e. Genciju je upućeno i treće poslanstvo, koje je predvodio Hipija. To je vrijeme, kada je rat između Makedonije i Rima bio u konačnoj fazi. Poslanstvo se vratilo prije zime, s viješću da je Gencije spreman ući u rat protiv Rimljana, ali uz odgovarajuće garancije i svotu od 300 talenata srebra;

– u zimu 169. / 8. god. pr. n. e.[58] makedonski kralj poslao je Pantauha s uputama da ilirskom kralju obeća zahtjevanu svotu novcu i da razmijeni zakletve o savezu.

Ove epizode donose izričite karakterizacije ilirskog kralja. Stari pisci su jednoglasni da je Gencije isključivo bio vođen pohlepom za novcem. Sam Tit Livije je istaknuo barbarski mentalitet ilirskog vladara, riječima »novcem, čim se jedinim barbarin u oskudici može nagnati na rat«.[59] Podjednako je istaknuo i Perzejevu škrtost i nerazboritost.[60] Vođen škrtošću Perzej se ogriješio i o ugovor s Eumenom i izgubio podršku Gala. Livijev prikaz Perzejeva odnosa prema saveznicima sličan je odnosu njegova oca Filipa V. prema Gencijevom djedi Skerdilaidi.

Iz izvješća starih pisaca o Perzejevoj diplomatskoj misiji u Iliriji posredno se mogu izlučiti i druge osobine ilirskog vladara, koje valja prepoznati kao tipične elemente barbarske »drugosti«. U koherentnoj vezi s potkupljivošću su Gencijeva srebroljubivost i pohlepa. Livijev navod o oskudici u kojoj se nalazi ilirski kralj[61] stoji u suprotnosti s količinom plijena koji su Rimljani dobili nakon Gencijeva poraza. Prema Titu Liviju[62], između ostalog i 27 funti zlata, 19 funti srebra, 13.000 denara i 120.000 ilirskog srebrnog novca.

Makedonska diplomatska misija u Iliriji trajala je gotovo godinu dana. Od prvoga poslanstva do konačnog sklapanja saveza, stari pisci naglašavaju Gencijevu spremnost da se za novac prikloni Perzeju, dok se potiskuju trajanje pridobijanja Gencija, moment kad je savez sklopljen i kontekst (Rimljani trpe poraze na vojnom polju), koji su morali uvjetovati promjenu Gencijeve politike. Stvara se slika o Genciju kao nepromišljenom vladaru, koji se prema Titu Liviju priklanja zaraćenoj strani »više po nagonu nego po razloženoj odluci«.[63]

[56] *Liv.* 44. 19, 3-4.
[57] *Polyb.* 28. 8, 6; 28. 9, 1-3; *Liv.* 43. 20, 2-3.
[58] Prema A. Domić-Kunić (1993: 222) savez je bio sklopljen početkom zime 169. / 8. pr. n. e. (*Polyb.* 29. 3, 1-9, 29. 4, 4-6; *Liv*. 44. 23, 3-4; *Plut. Aem. Paul.* 13, 1; *App. Mac.* 18, 1, *Illyr.* 9).
[59] *Liv.* 43. 20, 3.
[60] *Liv.* 44. 27, 8-12.
[61] *Liv.* 43. 20, 1-4.
[62] *Liv.* 45. 43, 1-10.
[63] *Liv.* 42. 29, 11.

Valja istaknuti da je »potkupljivost« u konstrukcijama ilirskog identiteta jedan od stalnih elemenata i prikazuje se kao značajan faktor koji je diktirao političku i vojnu orijentaciju ilirskih vladara. Radi usporedbe, ratovanje za novac i ratni plijen kao motivi se ističu za ilirskog kralja Agrona[64], Skerdilaidu[65] i Gencija[66]. Stari pisci su decidirani kada govore da je Gencijev savez s Perzejem potaknut isključivo novcem.

Perzej nije isplatio Genciju obećanu svotu jer je ilirski kralj napao rimske poslanike što je prema međunarodnim normama bila jedna vrsta objave rata. Akt protiv rimskog poslanstva odveo ga je u rat protiv Rima, time i u poraz u 3. ilirskom ratu. U tom se kontekstu ilirski kralj pojavljuje kao vladar vrijedan podsmjeha. Takve ironične konstrukcije grade Tit Livije[67] i Plutarh.[68]

Kršenje međunarodnog prava

Ilirski je kralj Gencije između 181. i 169. godine pr. n. e. dva puta diplomatski djelovao u Rimu.[69] Godine 181. pr. n. e., neposredno nakon stupanja na ilirsko prijestolje, nastojao se očistiti od optužbi za gusarska nedjela koje je protiv njega iznio Lucije Duronije. Ilirski su poslanici diplomatskim umijećem demantirali sve optužbe protiv Gencija i izgladili nesporazum.

Godine 172. god. pr. n. e. isejski su poslanici iznijeli da su po Perzejevoj zamisli, poslani ilirski špijuni u Rim, pod izlikom poslanstva, da saznaju što se događa.[70]

Nakon sklapanja saveza s makedonskim kraljem god. 168. pr. n. e., čime je prekršio zadanu riječ, Gencije je bacio u zatvor rimske poslanike Marka Perpenu i Lucija Petilija, koji su se našli u Iliriji.[71] Tim je poput Teute prekršio međunarodnu normu svetosti poslanika. Gencijev akt protiv poslanika važna je epizoda kao neposredan povod za 3. ilirski rat i kao dopuna slike ilirskog kralja.

Taj su čin stari pisci definirali kao strašno i bezbožno djelo učinjeno na Pantauhov poticaj. Nasilje nad rimskim poslanicima valja tumačiti političkom pozadinom. To je bilo otvoreno očitovanje promjene političkog kursa. Postojao je i praktičan razlog, kako informacija iz vjerodostojnog izvora ne ode u Rim.[72] Bez dvojbe je ilirski kralj bio svjestan težine svoga čina. Njegov je akt nedvosmisleno značio i objavu rata Rimu. Takvo stajalište ima potvdu i u događaju koji je uslijedio. Neposredno poslije zatvaranja poslanika Gencije je napao rimske saveznike u Iliriji.[73] Ova se epizoda uklapa u sliku ilirskih vladara kao kršitelja međunarodnih normi.

Rat protiv Rima

Prikazi tijeka 3. ilirskog rata, upotpunili su negativnu sliku i potvrdili Livijev stav da je Pleuratov sin manjih i slabijih kvaliteta postao ilirski vladar.

Unatoč tomu da se Gencije razočaran Perzejevom prevarom pokazao nezainteresiran za aktivnije vojno djelovanje[74], stari ga pisci ističu kao lošeg vojskovođu i kukavicu. O njegovim se vojnim sposobnostima može suditi iz njegovih početnih akcija u zemlji Kava i u okolini Lisa, kada se ilirska vojska, nakon neuspjelog osvajanja grada Karavandisa, zadovoljava isključivo pljačkanjem okolnog stanovništva.[75] Osobine slabog vojskovođe došle su do izražaja i kod Skodre.[76] Loša procjena situacije i terena fatalno su se odrazile na cjelokupan tijek vojne, prouzročile potpuni poraz Ilira i kraj nezavisnoti Ilirskog Kraljevstva. Njegov kukavičluk i strah ometali su rasuđivanje i doprinjeli su donošenju pogrešne odluke. Opisujući boj kod Skodre, Tit Livije ističe ilirsku taktičku pogrešku »da su zatvorili vrata i porazmjestili se naoružani po zidinama, vratima i kulama i odranili grad, otjerali bi Rimljane od zidina i pokušaj bi ostao uzaludan. Ali oni su izišli iz grada i s više srčanosti započeli bitku na jednakom terenu nego što su je izdržali«.[77]

[64] *Polyb*. 2. 2, 4-6.
[65] *Polyb*. 4. 29; 5. 95.
[66] *Polyb*. 28. 8; 29. 3.; *Liv.* 43. 20, 2-3.; *Plut. Aem. Paul.* 13.; *App. Maced.* 18.; *Dio. Cass.* 20. frag. 66, 1.
[67] *Liv.* 44. 31, 15.
[68] *Aem. Paul.* 13, 1-3.
[69] *Liv.* 40. 42, 1-5; 42. 26, 2-7.
[70] *Liv.* 42. 26, 2-7.
[71] *Liv.* 44. 27. 8-12; *Plut. Aem. Paul.* 13, 1-3; *App. Mac.* 18; *Illyr.* 9.

[72] Domić-Kunić 1993, 223-224.
[73] *Liv.* 44. 30, 11.
[74] Cabanes 2002, 173.
[75] *Liv.* 44. 30, 6-15.
[76] *Liv*. 44. 31, 1-15.
[77] *Liv.* 44. 31, 1-15.

Rat je završen iznimno brzo prema Liviju unutar 30 dana[78], a prema Apijanu[79] unutar 20 dana, što upućuje na zaključak da vođen protiv izrazito lošeg vojskovođe.

Gencijeve slabosti dolaze do izražaja u usporedbi s rimskim pretorom.

Usporedbe u politici i ratu

Pobjednik nad Ilirima, rimski pretor Lucije Anicije pojavljuje se kod Tita Livija neposredno suprostavljen ilirskom kralju Genciju u epizodi nakon Gencijeve predaje kod Skodre.[80] Prema Titu Liviju, blagost i pravednost rimskog vojskovođe prema svima, koja je doprinijela rimskoj pobjedi nad barbarskim kraljem potvrđena je u pretorovom odnosu prema gradovima koji su mu se predali.[81] Rimljani sebe prikazuju kao donositelje slobode i pravde onima koji su živjeli u ropstvu. Rimska sloboda, čiji je temelj rimsko uređenje, je stalna i sigurna, suprotna ropstvu onih koji su morali živjeti pod vlašću kraljeva. Polaritet sloboda – ropstvo ogleda se u državno – političkom uređenju ali i u običajima. Barbari žive pod vlašću kraljeva (koji su u većini slučajeva loši prema podanicima) i u skladu s barbarskim običajima, ne poštivajući opće prihvaćene međunarodne norme. Blagost rimskog naroda nastojala je se pokazati i prepolavljanjem poreza koji su plaćali kralju oni koji se nisu pravovremeno priklonili rimskoj strani.[82] Porezne olakšice bile su nesumnjivo jedan od načina za pridobijanje tek osvojenih teritorija i naroda. Kontrasti između dva povijesna lika, ilirskog kralja i rimskog pretora, najupečatljiviji su u prikazu njihova razgovora u rimskom taboru nakon poraza kod Skodre.[83] Epizoda se ispisuje po uzoru na helenističku povijesnu tradiciju, u svrhu stvaranja dramskih efekata i jačeg psihološkog osvjetljavanja karaktera. Njome stari pisci ističu kukavičluk, puzavnost i slabost ilirskog vladara. Gencije je optuživao svoju ludost, pao je u zaklinjanje i plač, bacio se do koljena pretoru i predao se u njegovu vlast. Njegovo ponašanje u izravnoj je opreci sa hrabrim i dostojanstvenim držanjem rimskog pretora, koji mu je zapovijedio da bude srčan, ohrabrio ga, podigao ga i pozvao na večeru.[84]

Analiza i usporedba prikaza Gencijeve i Perzejeve vladavine upućuje da se slika rimskih neprijatelja ispisuje gotovo prema identičnom predlošku. Istovjetnosti se zamjećuju u nekoliko istaknutih točaka njihove vladavine, neposredno i posredno preko sljedećih epizoda:

– nasljeđivanje vlasti: vlast u Makedoniji je naslijedio manje sposoban i opak Filipov sin, koji je ubio brata Demetrija, da ne bi izgubio vlast. Lik Demetrija služi da se prikaže i istakne Perzejev loš karakter;[85]

– ubojstvo prijatelja koji su mu mogli ugroziti poziciju u Makedoniji;[86]

– isticanje njegova niskog karaktera u kojem je među strastima i opačinama svake vrste lakomost bila na prvom mjestu;[87]

–optužbe i sumnje protiv makedonskog kralja sije kralj Eumen;[88]

– vojna protiv Rima:

a) držanje u vojni, gdje se naglašava njegov kukavičluk i strah;[89]

b) sramni prizor pred rimskim konzulom: bacio se na ničice, sa suzama u očima, uhvativši njegova koljena i započeo s ropskim krikovima i molbama.[90]

Slika oba kralja sugerira njihovu zločinačku narav, okrutnost, kukavičluk i pomanjkanje dostojanstva. Konstukcija se pojačava usporedbom, prije svega suprotnostima s drugim članovima obitelji u oba primjera, s plemenitom i boljom braćom, i usporedbama s rimskim vojskovođama.

U 45. knjizi *Ab Urbe condita*.[91] Livije izražava svoj stav o Ilirima i o 3. ilirskom ratu, izjednačujući ga s vojnom koju su Rimljani vodili protiv numidskog kralja Sifaksa. Ti ratovi ne mogu se uspoređivati »ni po svojoj slavi, ni po slavi na-

[78] *Liv.* 44, 32. 1-5.
[79] *App. Illyr.* 9.
[80] *Liv*. 44. 30, 6-15; 44. 31, 1-15.
[81] *Liv.* 44. 31, 1-15.
[82] *Liv.* 45. 26, 11-15; *Diodor* 31. 8, 3 i 5; *Eutrop.* 4, 8. 2.
[83] *Liv.* 44. 31, 13-15; *App. Illyr*. 9.
[84] *Liv.* 44. 31, 13-14; *App. Illyr*. 9.
[85] *Polyb.* 23. 3, 4-9; 7, 1 -7; *Liv.* 40. 5, 2-6; 40. 57, 1; *Plut. Aem. Paul*. 8.
[86] *Liv.* 44, 10, 1-5; *Plut. Aem. Paul.* 23; *App. Mac.* 16.; *Dio. Cass.* 20. 66, 3.
[87] *Plutr. Aem. Paul.* 8; *App. Mac.* 16.; *Dio. Cass.* 20. 66, 1.
[88] *App. Mac.* 11. 1 i 3; 20, *Zon.* 9, 22.
[89] *Polyb*. 29. 18; *Liv.* 44, 10, 1-5; 44, 32, 5; *Plut. Aem. Paul.* 23 i 26; *App. Mac.* 16.; *Flor.* 1, 28; 20, *Zon.* 9, 22.
[90] *Plut. Aem. Paul.* 26. Usp. gdje Polibije opisuje ponašanje kartaškog komadanta Hazdrubala pred pobjednikom, rimskim vojskovođom Publijem Scipionom (*Polyb.* 38. 20, 1).
[91] *Liv.* 45. 7, 2.

roda« s punskim i makedonskim.[92] Vojne protiv Sifaksa i Gencija su samo dodaci punskom i makedonskom ratu. Moguće je, da su Livijevi navodi u biti odraz Polibija, budući da je on povezao Ilire i Numiđane, kako bi istaknuo numidskog kralja Masinisu i ilirskog vladara Pleurata kao vjerne rimske saveznike i rimsko dobročinstvo prema njima.[93] Usporedba ilirskog kralja Gencija sa Sifaksom važna je za naš predmet jer im stari pisci neposredno pripisuju osobine svojstvene barbarima i iste političke poteze kojima su prouzročili rat protiv Rima i izazvali vlastitu propast. U slučaju ilirskog kralja dominantna je njegova barbarska potkupljivost, dok se Sifaksova politička orijentacija determinira strašću, koja se kod starih pisaca pojavljuje i kao element numidskog identiteta.

Unutarnje prilike

Prikazi starih pisaca koji se odnose na unutarnje prilike u Ilirskom Kraljevstvu donose:

a) izričite karakterizacije ilirskog kralja[94]

b) posredne karakterizacije: na osnovu epizode o odmetanju Delmata[95] i na osnovu neujednačenog vojnog djelovanja Ilira u 3. ilirskom ratu.[96]

Stari pisci evociraju Gencijev izrazito loš odnos prema sunarodnjacima, kako bi ga istaknuli kao lošeg vladara. To se lijepo uklapa u sliku Rimljana koji pobjeđenima donose slobodu i u rimsku predodžbu o barbarskim vladarima, bezakonju i ropstvu koje sije njihova vlast.[97] Kulturni stereotipi pridonijeli su pretjerivanju u prikazu ilirskog kralja Gencija u izrazito lošem svjetlu. Stereotip o barbarskoj neumjerenosti u vinu povezao se sa stereotipom o lošem odnosu prema podanicima.

Gencijev suvremenik, grčki povjesničar Polibije kaže da su se Delmati, koji su se pokoravali Pleuratu, odmetnuli od Gencija.[98] Za stare je pisci to bio jedan od pokazatelja njegove vladarske slabosti. Polibijev podatak sugerira da je Gencije bio nesposoban vladar koji nije uspio da učvrsti Pleuratovo nasljeđe.

Prikazi o 3. ilirskom ratu sugeraju da pojedini dijelovi nisu bili podjednako inkorponirani u Ilirsko Kraljevstvo, da je postojao izrazito zavidan stupanj samostalnosti pojedinih gradova i područja. Ilirski dinast Artetaur kojeg spominju Tit Livije[99] i Apijan[100], pojavljuje se u ulozi najvjernijeg rimskog saveznika i djeluje neovisno od Gencija. Slično se ponašaju i neki gradovi i područja u sastavu Ilirskog Kraljevstva.[101] Tit Livije vezano za aktivnost Lucija Decimija u Iliriji neposredno ističe da je Rimljanin primio novac od ilirskih kraljeva.[102]

Uz pisane izvore, tomu u prilog govori i sačuvana numizmatička građa, prema kojoj su neki *ethne* i gradovi u sastavu Gencijeva kraljevstva kovali vlastiti novac. Između ostalog to čine Daorsi i Labeati, te gradovi Rizon i Lihnid.[103] Novac koji emitiraju razlikuje se po težini, sastavu i oznakama, Labeati i Daorsi kuju novac iste težine kao i kraljevski, s natpisom njihova *ethnosa* na reversu i sa likom kralja na aversu. Rizon nastavlja s tradicijom i kuje srebreni novac, a Lihnid brončani bez kraljeva lika.[104]

Potreba da se opravda rimska intervencija najčešće se vrši isticanjem rimskih vrlina, napose slobode koju Rimljani donose pokorenim narodima, što se odrazilo na prikaz Gencijeve unutarnje politike. To je očito iz podudarnosti s nagovještajima o odnosu Teute i Demetrija Farskog prema podanicima.

Usporedbe unutar obitelji

Predodžba o Gencijevoj goropadnoj naravi i lošem karakteru pojačava se usporedbom s njegovim ocem Pleuratom i bratom Platorom.

---

[92] *Liv.* 45. 7, 2.
[93] *Polyb.* 21. 11, 7-8; 21, 1-5.
[94] *Polyb.* 29. 13. *apud Athen.* 10. 440a; *Liv.* 44. 30, 1-6.
[95] *Polyb.* 32. 9, 4.
[96] *Liv.* 42. 13, 6; 40, 5; 41, 5; *App. Mac.* 11.
[97] *Polyb.* 29. 13 *apud Athen.* 10. 440a; *Liv.* 42. 29, 11; 44. 30, 1-6; 44. 31, 9-14; *Plut. Aem. Paul.* 13; *App. Illyr.* 9; *Zon.* 9, 24; *Claud. Ael. Var. Hist.* 2, 41.
[98] *Polyb.* 32. 9, 1-5.
[99] *Liv.* 40, 5; 41, 5; 42. 13, 6;
[100] *Mac.* 11.
[101] Cabanes 2002, 171; Domić-Kunić 1993, 212.
[102] *Liv.* 42. 45, 8.
[103] Cabanes 2002, 169-170.
[104] O ovom pitanju v. i usp. Ceka 1966.; Rendić-Miočević 1966-67, 295-310; Rendić-Miočević 1969, 1-7; Wilkes 1969, 24-25; Rendić-Miočević 1970, 1-10; Ceka 1972.; Rendić-Miočević 1972-73, 253-267; Rendić-Miočević 1983, 6-15; v. i Brunšmid 1998.; Rendić-Miočević 1989.; Kos 1997.; Cabanes 2002, 169-170.

Shema prikaza protivničkog vladara usporedbom unutar obitelji primjenjena je i na druge rimske neprijatelje u Iliriji, kao npr. ilirskog kralja Agrona i njegove žene Teute, Teute i njenog pastorka Pinesa, Demetrija Farskog i Pinesa.

Suprotnosti su evidentne u prikazima:

a) Gencijeva oca Pleurata, lojalnog i pouzdanog rimskog saveznika i Gencija, nepouzdanog i prevrtljivog vladara, rimskog neprijatelja;

b) Gencijeva brata Platora, razumnog i prijatne naravi i Gencija, vehementnog i neprijatnog karaktera.

Otac i sin mogu se uspoređivati na polju vanjske i unutarnje politike. Razlike između Platora i Gencija ističu se neposrednom karakterizacijom. Pleurat je vjerni rimski saveznik, koji je zahvaljujući promišljeno vođenoj politici izvukao korist za sebe, te je povećao svoju i moć svoje kraljevine. Prorimska politika obezbjeđuje Pleuratu titulu kralja, proširenje teritorija, moć i autoritet putem kojeg jača centralnu vlast i podanike drži na okupu i u miru. Gencije se vođen više »nagonom nego razumom« podlo odmeće od Rimljana. Događaji koji često prate smjenu na prijestolju i slabljenje centralne vlasti, kao na primjer seperatističke težnje pojedinih dijelova kraljevstva i pokušaj odmetanja podanika, iskorišteni su za rimsku propagandu. Gencije je loš vladar, nemoćan da dobro vlada. O tome govore i izričite karakterizacije. On je nepodnošljiv svojim sunarodnjacima, budući da mu je urođen loš karakter i neumjerenost u vinu.[105] Neomiljenost među podanicima, koja se manifestira pobunama i odmetanjem, služi ocjeni njegovih državničkih i političkih sposobnosti. Prikaz ilirskog kralja Gencija u odnosu na njegova oca Pleurata podliježe gotovo identičnoj shemi kao prikaz Agrona i Teute. Poput ilirske vladarice, Gencije nasljeđuje jaku političku i vojnu tvorevinu, konsolidiranu zahvaljujući moći centralne vlasti da suzbije nezadovoljstvo podanika. U državničkim poslovima, Gencije se pokazao kao nesposoban vladar, koji nije umio iskoristiti i sačuvati nasljeđeno. On je povredio međunarodno pravo (atak na rimsko poslanstvo), prouzročio rat protiv Rima, svoj propast i kraj nezavisnosti Ilirskog Kraljevstva. Život zajedno s svojom obitelji, okončava kao rimski zarobljenik.

Lik Gencija kod Polibija i Tita Livija stoji u suprotnosti s likom brata mu Platora.[106] Plator je sposobniji i bolji, i kao takav postaje nedužna žrtva Gencijeve okrutnosti i podlosti. Njegova težnja da bračnim vezama osigura naklonost i oslonac Dardanaca, a svoju poziciju u Iliriji učvrsti izazvala je strah i prema Liviju, »zavist« kod Gencija.[107] Nakon ubojstva, Gencije slijedi njegov primjer i sam se ženi dardanskom princezom. Plator je u bilješkama Polibija i Tita Livija povijesna figura u sekundarnom planu, i spominje se da bi se istaknula zločinačka narav i nedjela rimskog neprijatelja Gencija. Identične bilješke karakterizacije odigrale su presudnu ulogu i u deskripciji Gencijeva saveznika Perzeja usporedbom s likom i karakterom brata Demetrija.

Isticanje događaja koji su vodili ratu protiv Gencija utjecali su na viđenje ilirskog kralja. Njegov se lik najčešće sagledava iz jednog kuta kao rimskog neprijatelja i isključivo u lošem svijetlu. Gencije je gotovo potpun negativan model rimskog neprijatelja. Kompleksna analiza pisanih izvora vodi zaključku da se negativna slika ilirskog vladara stvarala pod utjecajem rimske političke propagande i da je podlijegala kulturnim stereotipima o Ilirima i njihovim vođama. To su djelomično opća mjesta u rimskoj povijesnoj predaji, što je evidentno usporedbom s drugim rimskim neprijatelja ilirskim vladarima Teutom i Demetrijem Farskim, i makedonskim kraljem Perzejem.

[105] *Polyb.* 29. 13. *apud Athen.* 10. 440 a; *Liv*. 44. 30, 2-6.

[106] *Polyb.* 29. 13. *apud Aten.* 10. 440 a; *Liv*. 44. 30, 2-6.

[107] *Liv*. 44. 30, 4.

Resumé

La figure du roi Illyrien Genthios dans les représentations des auteurs anciens

La guerre romaine en Illyrie dans les années 60 du IIe siècle av. J. – C. a causé dans l'historiographie antique, un certain nombre de notes de recherche intéressantes qui caractérisent directement le roi Illyrien Genthios. Les représentations des écrivains anciens permettent de suivre les événements du règne de Genthios de depuis son arrivée au pouvoir jusqu'au ses derniers jours passés en captivité. Comparant aux données sur d'autres dirigeants Illyriens, celles sur Genthios sont plus diverses et adaptées, mais aussi sélectives et ciblées sur les événements en Illyrie, avant et pendant la troisième guerre de Macédoine et la troisième guerre d'Illyrie. Seule l'information de Tite-Live en diffère, celle qui se réfère à l'année 182/81 av. J. – C. quand Genthios était soupçonné d'entreprises de pirates dans la mer Adriatique. Ce document vise à montrer comment les auteurs anciens représentent le dernier roi d'Illyriens et à examiner si ces notes contiennent des données spécifiques réelles, s'il faut les considérer comme le point de vue romain général sur les dirigeants adverses. Le personnage du roi provient de la caractérisation explicite, en montrant ses politiques internes et externes et des relations, et des comparaisons avec d'autres figures historiques de la famille ou de l'environnement militaire et politique.

On expose directement les comparaisons dans la famille entre Genthios et son père Pleuratos, Genthios et son frère Plator (Pleuratos), mais aussi les comparaisons de la politique et la guerre entre Genthios et deux hommes courageux qui étaient ses amis, Éttritus et Épicadus, Genthios et le préteur romain Lucius Anicius Gallus, Genthios et le roi macédonien Persée, ainsi que les parallèles entre les deux mouvements politiques des deux gouvernants barbares Genthios et Syphax, un roi de la Numidie.

Pour compléter les images basées sur des caractérisations directes du roi Illyrien, il est nécessaire d'analyser ainsi des épisodes de la période de son règne concernant la politique étrangère et intérieure. Dans le champ politique les moments extérieurs qui ont selon les auteurs marqué son règne étaient le mariage de Gentius avec princesse Étuta, fille de Monunus, prince des Dardaniens, une reprise de la piraterie dans la mer Adriatique dans les années 80 du IIe siècle av. J. – C., les injustices infligées aux alliés romains (Issa) dans les années 70 année du IIe siècle av. J. – C., l'alliance avec le roi de Macédoine, Persée, et des actes d'hostilité envers Rome, qui ont causé la troisième guerre illyrienne. En termes de politique intérieure, les auteurs soulignent sa relation avec les membres de la famille, surtout les tirs fratricides, et ensuite les autres crimes, puis son attitude envers les sujets et la révolte de Delmates.

Image du roi est négative, elle peut en partie être considérée comme un exemple typique de la propagande politique et militaire romaine.

* * *

This article focuses on the presentation of king-Gentius in the writings of the ancient writers. Roman military actions in themiddle of 2nd century BC caused significant number of attractivenotes in ancient historiography that directly characterize Illyrian kingGentius. Descriptions of ancient writers allow us to follow the events from theperiod of the Gentius's rule. Comparing the facts about other Illyrian rulers,information about Gentius are far more miscellaneous and harmonized, but alsoselective and focused on the events in Illyricum before and during the 3rdMacedonian and 3rd Illyrian war. Article is trying to present theway how the ancient writers describe last Illyrian ruler Gentius and to examinewhether those notes implicate real facts or they have to be considered as a productof overall Roman view of the opponent leader. Author concludes that the presented picture ofthe Illyrian king is presented in a negative way which can be partly consideredas a typical example of Roman political and military propaganda of that time.

Bibliografija

Kratice

ABSA – Annual of the British School at Athens
ANU BiH – Akademija nauka u umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CAH – The Cambridge Ancient History
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
FHG – Fragmenta historicorum graecorum, vol. I, C. i Th. MÜLLER, Paris; Didot 1847; vol. II – V. C. MÜLLERUS, ibidem. 1848.
HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology
JRS – Journal of Roman studies, London
LCL – The Loeb Classical Library, Cambridge – Massachusetts – London, England: Harvard University Press
L&G – Biblioteka Latina et Graeca, Zagreb
MGH – Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi 500 usque ad annum 1500. Auctores antiquissimi ; 2], Ed. nova, Berolini: [s. n.], 1961.

MH – Matica hrvatska, Zagreb
MS – Matica srpska, Novi Sad
NC – Numismatic Chronicle, and Journal of the Numismatic Society, London
OA – Opuscula archaeologica, Zagreb
RFFZd – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana
SGR – Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Lipsiae: Teubner, 1876.
VHAD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ – Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

Izdanja izvora

Aelianus 1887, Claudii Aeliani Varia Historia, ex recognitione R. Hercheri, Lipsiae: Teubneri 1887.

Apijan 1967, Apijan iz Aleksandrije, Rimski građanski ratovi, prev. B. M. Stevanović, Beograd: Kultura 1967.

Appian 1982, Appian of Alexandria, Appian's Roman history I, books I – VIII, H. White, [LCL 2], 1982.[7]

Appian 1999, Appian of Alexandria, Appian's Roman history II, books VIII – XII, H. White, [LCL 3], 1999.[7]

Appian 2005, Marjeta Šašel-Kos, Appian and Illyricum, [Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae 43], Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005., 52-81.

Athenaeus 1996, Athenaeus, Deipnosophistae IV, books VIII – X, C. B. Gulick, [LCL 235], 1996.[5]

Dio 1986, Marjeta Šašel-Kos, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, SAZU, Znanstveno raziskovalni center, Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1986., 50-273.

Dio 1989a, Dio, Roman History II, books fragm. XII – XXXV, E. Cary, [LCL 37], 1989.[6]

Dio 2000c, Dio, Roman History VIII, books epit. LXI – LXX, E. Cary, [LCL 176], 2000.[7]

Diodor 1995, Diodor of Sicily, The Library of History VII, books XV. 20 – XVI. 65, C. L. Sherman, [LCL 389], 1995.[5]

Diodor 1999, Diodor of Sicily, The Library of History XI, books XXI – XXXII, F. R. Walton, [LCL 409], 1999.[4]

Eutropius 1961, Eutropi Breviarium ab urbe condita cum versionibus Graecis et Pauli Landolfique additamentis. Recensuit et adnotavit H. Droysen, [MGH 2], 1961.

Florus 1995, Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman history, books I, II, E. S. Forster [LCL 231], 1995.[6]

Flor 2005, Lucius Annaeus Florus, Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo – Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina, [L & G 53], prev. J. Miklić, Zagreb: Antibarbarus 2005.

Justinus 1876, Trogi Pompei historianum Philipicarum epitome, rec. J. Jeep, edit. Minor (textum et indicem continens), [SGR], Lipsiae: Teubner 1876.

Livy 1986, Livy, Rome and the Mediterranean, books XXXI – XLV of The History of Rome from its Foundation, A. H. McDonald, Harmondsworth, Middlesex – NewYork – Ringwood, Victoria – Ontario: Penguin Books 1986.[5]

Livy 1987, Livy, History of Rome XIV, summaries, fragments and obsequens, A. C. Schlesinger, [LCL 404], 1987.[3]

Livy 1989, Livy, History of Rome XIII, books XLIII – XLV, A. C. Schlesinger, [LCL 396], 1989.[4]

Livy 1991, Livy, History of Rome XII, books XL – XLII, A. C. Schlesinger, [LCL 332], 1991.[6]

Livy 1996, Livy, History of Rome V, books XXI – XXII, B. O. Foster [LCL 233], 1996.[8]

Livy 2000, Livy, History of Rome XI, books XXXVIII – XXXIX, E. T. Sage, [LCL 313], 2000.[6]

Orosius 1966, Pauli Orosii, Historiarum adversum paganos libri VII. Accedit eiusdem Liber apologeticus. Rec. et comm. Critico instruxit C. Zangmeister, Vindobonae 1882. [1. repr.],New York, London: [s. n.], [1966].

Plutarh 1988, Plutarh, Usporedni životopisi I – III, Z. Dukat, Z. Pleše [Biblioteka Fontes], Zagreb: August Cesarec 1988.

Plutarch 1993, Plutarch, Lives VI, Dion, Brutus, Timoleon, Aemilius Paulus, B. Perrin [LCL 98], 1993.[6]

Polybii 1859, Polybii, Historiarum reliquiae. Graece et Latine cum indicibus, ed. A. F. Didot, Pariz 1859.

Polibije 1988, Polibije, Istorija I, II, prev. M. Ricl, Novi Sad: MS 1988.

Polybius 1999a, Polybius, The Histories II, books III, IV, W. R. Paton [LCL 137], 1999.[7]

Polybius 1999b, Polybius, The Histories V, books XVI – XXVII, W. R. Paton [LCL 160], 1999.[7]

Polybius 2000a, Polybius, The Histories I, books I, II, W. R. Paton [LCL 128], 2000.[9]

Polybius 2000b, Polybius, The Histories VI, books XXVIII – XXXIX, W. R. Paton [LCL 161], 2000.[8]

Literatura

Austin, N. J. E / Rankov, B. N. 1998, Exploration: military and political intelligence in the Roman world from the Second Punic War to the battle of Adrianople, London, New York: Routledge, 1998.

Badian, E. 1952, Notes on roman policy in Illyria (230-201 B. C.), Papers of the British School at Rome XX (n. s. VII) / 1952, 72-93.

Badian, E. 1997, Foreign clientelae: (264-70 B.C.), Amsterdam: Hakkert 1997.

Bajrić A. 2009, Lik protivničkog vođe u rimskoj povijesnoj predaji (Primjeri iz Ilirika), (rukopis magistarskog rada), Zagreb, 2009.

Briscoe, J. 1993, Livy and Polybius, Xenia 31 / 1993., 39-52.

Brunšmid, J. 1898, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Abhandl. des arch. – epigr. Seminar Univ. Wien XIII, 1898.

Brunšmid, J. 1998, Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, [Biblioteka Knjiga mediterana 21], Split: Književni krug 1998.

Cabanes, P. 2002, Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoljeća prije Krista), Zagreb: Svitava 2002.

Cartledge, P. 1993, The Greeks, A Portrait of Self and Others, Oxford-New York: Oxford University Press 1993.

Ceka, H. 1966, La datation des drachmes de Dyrrhachion et d' Apollonie et l'epoque de leur penetration massive vers les cotes de la mer noire, Studia Albanica 1, IIIe annee, 213-223.

Ceka, H. 1972, Questions de numismatique Illyrienne: avec Un catalogue des monnaies d' Apollonie et de Durrhachium, Tirana: Université d'État, Institut d'Histoire 1972.

Čače, S. 1989, Rimski pohod 221. godine i pitanje političkog uređenja Histrije, RFFZ 28, Razdio povijesnih znanosti 15 / 1989., 5-17.

Derow, P. 2003, The Arival of Rome: from the Illyrian Wars to the Fall of Macedon, In: Erskine, A. (ed.), A companion to the Hellenistic world, [Blackwell companions to the ancient world. Ancient history], Malden [etc.]: Blackwell Publishing 2003, 51-70.

Dell, H. 1977, Macedon and Rome: The Illyrian Question in the Early Second Century B.C., Ancient Macedonia / Arhaia Makedonia 2, 1977, 305-315.

Dillon, Sh. / Welch, K. E. 2006, Representations of War in Ancient Rome, Sh. Dillon / Katherine E. Welch (eds.), Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006.

Domić–Kunić, A. 1993, Gentije – Međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, OA 17 / 1993., 205-251.

Erskine, A. 2003, A companion to the Hellenistic world, A. Erskine (ed.), [Blackwell companions to the ancient world. Ancient history], Malden [etc.]: Blackwell Publishing 2003.

Evans, A. 1880, On some recent discoveries of Illyrian coins, NC, 20, 1880, 269-302.

Ferris, I. 2003, Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes, Sparkford: Sutton 2003.

Grant, M. 1995, Greek and Roman historians: information and misinformation, London, New York: Routledge 1995.

Griffith, G. T. 1975, The mercenaries of the Hellenistic world, Chicago: Ares 1975.

Gruen, E. S. 1984, The Hellenistic World and the Coming of Rome, London: 1984.

Gruen, E. S. 1992, Culture and national identity in Republican Rome, Ithaca: Cornell University 1992.

Hall, E. 1989, Inventing the barbarian: Greek self-definition through tragedy Oxford: Clarendon Press 1989.

Hammond, M. 1948, Ancient Imperialism: Contemporary Justifications, HSCPh 58 – 59 / 1948, 105-161.

Hammond, N. G. L. 1966, The Kingdoms in Illyria circa 400-167 B.C., ABSA 61 / 1966, 239-254.

Harris, W. V. 1979, War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C., Oxford: Clarendon press 1979.

Harrison, T. 2002, Greeks and Barbarians, Thomas Harrison (ed.), Edinburgh: University Press 2002.

Holleaux, M. 1920, Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au 3em siècle avant J. C. (273-205), Paris: E. de Boccard [1920?].

Holleaux, H. 1954, The Romans in Illyria, CAH VII / 1954, 822-857.

Islami, S. 1966, Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios (Essai d'une révision du problème), Studia Albanica III, sv. 1, 1966, 225-253.

Kuntić–Makvić, B. 1997a, Tit Livije i Treći ilirski rat, Latina & Graeca, 39-40 / 1997, 3-19.

Kuntić–Makvić, B. 1997b, De bello Histrico, Arheološka istraživanja u Istri, Znanstveni skup, Poreč 26.-28. listopada 1994., ur. B. Čečuk, Izdanja HAD-a 18, 169-175.

Luisi, A. 1979, Νομαdej e Numidae. Caratterizzazione etnica di un popolo, In: Sordi, M. (ed.), Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità, [Contributi dell'Istituto di storia antica VI], Milano 1979, 57-64.

May, J. M. F. 1946, Macedonia and Illyria (217-167 B.C.), JRS 36 / 1946., 48-56.

Papazoglu, F. 1967, Les origines el la destinée de l'Etat Illyrien: Illyrii proprie dicti, Historia 14 / 1965, 143-179 = Poreklo i razvoj ilirske države, Godišnjak ANU BiH, CBI 3 / 1967, 123-144.

Pedech, P. 1964, La methode historique de Polybe, Paris 1964.

Rendić-Miočević, D. 1966-67, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Historijski zbornik, 19-20, Zagreb 1966-67., 295-310.

Rendić-Miočević, D. 1969, Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija (I dio), Numizmatičke vijesti, 16 (27), 1969., 1-7.

Rendić-Miočević, D. 1971, Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija (II dio), Numizmatičke vijesti, 17 (28), 1971, 1-10.

Rendić-Miočević, D. 1972-73, Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, VAMZg, 3. serija – sv. VI-VII, Zagreb 1972-73, 253-267.

Rendić-Miočević, D. 1983, Prilog nekim neriješenim pitanjima ilirske numografije, Numizmatičke vijesti, Godina XXVI, broj 37, 6-15.

Rendić-Miočević, D. 1989, Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, Split: Književni krug 1989.

Rich, J. W. 1976, Declaring War in the Roman Republic in the Period of Transmarine Expansion, [Coll. Latomus 149], Bruxelles 1976.

Roth, J. P. 2006, Siege Narrative in Livy: Representation and Reality, In: Dillon, Sh. / Welch, K. E. (ed.), Representations of War in Ancient Rome, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2006, 49-67.

Sordi, M. 1979a: Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità, M. Sordi (ed.), [Contributi dell'Istituto di storia antica VI], Milano 1979.

Sordi, M. 1979b, Ellenocentrismo e filobarbarismo nell' excursus gallico di Timagene. Un esempio di etnologia antica, In: Sordi, M. (ed.), Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità, [Contributi dell'Istituto di storia antica VI], Milano 1979, 34-56.

Shrimpton, G. S. 1991, Theopompus the Historian, Montreal: McGill-Queen's Press 1991.

Srejović, D. 1996: Dragoslav Srejović, Illiri e Traci, Milano: Jaca Book 1996.

Srejović, D. 2002, Iliri i Tračani: o starobalkanskim plemenima, Beograd: Srpska književna zadruga 2002.

Starac, A. 1999, Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji: društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi, Histrija I, [Monografije i katalozi / Arheološki muzej Istre 10], Pula: Arheološki muzej Istre 1999.

Stipčević, A. 1991, Iliri – povijest, život, kultura, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

Šašel-Kos, M. 1986, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, SAZU, Znanstveno raziskovalni center, Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1986.

Šašel-Kos, M. 2002, From Agron to Genthius: large scale piracy in the Adriatic, I Greci in Adriatico, ed. L. Braccesi, M. Luni, Hesperìa 15/2002, 137-155.

Šašel-Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, [Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae 43], Ljubljana: Narodni muzej Slovenije 2005.

Walbank, F. W. 1979, A historical commentary on Polybius, vol. III, Commentary on books XIX – XL, Oxford: Clarendon press, 1979.

Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia [History of the Provinces & the Roman Empire 2], London: Routledge and Kegan Paul, 1969.

Wilkes, J. J. 1995, The Illyrians [The Peoples of Europe], Oxford – Cambridge: Blackwell 1995.

Wilkes, J. J. 2001, Iliri, Laus: Split 2001.

Zippel, G. 1877, Die Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig: Teubner 1877.

Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. n. e.

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Praefatio

Ilirske zemlje su duže od dva stoljeća odolijevale rimskim legijama, i te su za vrijeme augustovskog režima inkorporirane u okvire rimskog državnog sustava. Osnovni vid rimske upravno-teritorijalne organizacije na Zapadnom Balkanu je bila provincija Ilirik (*Illyricum*).[1] Za vrijeme raspodjele provincija između Senata i Augusta[2] 27. god. p. n. e. Ilirik je pripao Senatu, i njime su upravljali prokonzuli ili propretori. Pošto je Ilirik bio nemirno područje sa tada nestabilnim vanjskim granicama, provincija je 11. god. p. n. e. prebačena pod carsku, Augustovu nadležnost.[3] Državni funkcioner koji je u Augustovo ime upravljao provincijom (sa sjedištem u Saloni) nosio je titulu *legatus Augusti propraetore* (u bukvalnom prijevodu: zamjenici ili izaslanici Augusta sa propretorskom vlašću). Ipak ova za Augusta ustanovljena jedinstvena provincija Ilirik, koja se pružala od istočnojadranske obale pa sve do srednjeg Dunava, nije imala dugo trajanje. Jedna od glavnih posljedica Velikog Ilirskog ustanka od 6. do 9. god. n. e.[4] bila je i podjela jedinstvene provincije Ilirik na dvije nove provincije, i to Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*), kasnije uobičajeno nazivan Dalmacija (*Dalmatia*), i Donji Ilirik (*Illyricum Inferior*), uobičajeno nazivan Panonija (*Pannonia*).[5] Obje nove provincije su ostale pod carskom nadležnošću i sa legatskim namjesnicima koji su raspolagali zavidnom oružanom snagom. Pod svojim zapovjedništvom legat Gornjeg Ilirika/Dalmacije imao je dvije legije, i to VII i XI i veći broj auksilijarnih jedinica, dok je legat Donjeg Ilirika/Panonije raspolagao s tri legije (VIII *Augusta*, IX *Hispana*, XV *Apollinaris*) i određenim auksilijarnim trupama. Glavni tabor VII legije je bio Tilurij/*Tilurium* (današnji Gardun kod Trilja na rijeci Cetini), a XI legije Burnum (kod današnjeg Kistanja na rijeci Krki). Vrlo vjerovatno je zona odgovornosti VII legije bio istočni, a XI zapadni dio Provincije.

Literarna, a posebno epigrafska građa potvrđuje četiri sigurna legata provincije Gornjeg Ilirika nakon oficijelnog završetka Velikog Ilirskog ustanka, zaključno s 42. god. p. n. e., odnosno predajom Batona Dezitijatskog.[6] Već na samom kraju ustanka namjesničku dužnost je započeo Gaj Vibije Postumije (*Caius Vibius Postumus*), kojeg spominju Velej Paterkul, Flor i Kasije Dion.[7] U periodu od 14. do 20. god. n. e. upravu nad Provincijom je imao Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*), koji je za sobom ostavio ne samo bogatu i vrijednu zaostav-

[1] O uspostavi rimske provincije Ilirik v. Mesihović 2007, 291-296.

[2] August (23. IX 63. god. p. n. e. – 19. VIII 14. god. n. e.) je vladao u principatu od 16. I 27. god. p. n. e. do 19. VIII 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime Caius Julius Caesar *Octavianus*, a od 27. god. p. n. e. *Caius Julius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus.*

[3] *Cass. Dio* LIII, 12, 7-8; LIV, 34, 4; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 94; Senatu su u zamjenu za Ilirik predate provincije Kipar i Narbonska Galija.

[4] O Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e. v. Mesihović 2007, 314-617; Isti 2009; Isti 2011 (riječ je o sveobuhvatnom djelu koje govori o Velikom Ilirskom ustanku)

[5] Mesihović 2009A, 32-34; Isti, 2010.

[6] O Batonu Dezitijatskom v. Mesihović 2011A, 12-13.

[7] *Vell.* II, CXVI, 1-2; *Flor.* II, 25; *Cass. Dio* LVI, 15, 3-16, 1.

štinu nego i veliki broj epigrafskih spomenika.[8] Sljedeći poznati legat Gornjeg Ilirika je bio Lucije Volusije Saturnin (*Lucius Volusius Saturninus*), čija je dugotrajna uprava započela za vrijeme zadnje dekade Tiberijeve[9] vladavine, a završila za vrijeme Kaligule[10], i to ili 39. ili 40. god. n. e.[11] Nasljednik Volusija Saturnina na namjesničkom položaju je bio Lucije Aruncije Furije Kamil Skribonijan (*Lucius Arruntius Furius Camillus Scribonianus*), čije će namjesništvo u historiji ostati zabilježeno na poseban način.[12] Početak vladavine novog princepsa Klaudija[13] (od januara 41. god. n. e.) je obilježen jednom velikom zavjerom u koju su uključeni Klaudijeva zloglasna supruga Mesalina i njegov oslobođenik Narcis (inače zadužen za carsku pisarnu = *ab epistulalis*), sa ciljem elimiranja uglednog i časnog Apija Junija Silana (*Appius Iunius Silanus*, konzul za 28. god. n. e.).[14] Lažna optužba i smaknuće A. Junija Silana je bilo povod za organiziranje konspiracije sa ciljem da se uklone Klaudije i njegovo okruženje (u prvom redu Mesalina i svemoćni oslobođenici). U konspiraciju se uključio značajan broj rimskih senatora i uglednika, a središnja osoba oko koje su se počeli okupljati nezadovoljnici bio je senator Anije Vinicijan (*Annius Vinicianus*). Ključna osoba za uspjeh konspiracije i obnovu Republike bio je Furije Skribonijan, tadašnji namjesnik Gornjeg Ilirika. On je trebao da osigura vojnu silu sa kojom bi se prebacio u Italiju i zbacio klaudijevski režim. Međutim, vojnici VII i XI legije su odbili da slijede Skribonijana i pobuna (a s njom i kratkotrajna obnova Republike) nije uspjela. Po Kasiju Dionu, Skribonijan je bježeći došao na otok Vis, gdje je izvršio samoubistvo. Međutim u Tacitovim „Historijama", Skribonijan je ubijen od strane vojnika Volaginiusa, koji je bio unaprijeđen u najviše vojne činove.[15] VII i XI legija su zbog odbijanja da sudjeluju u Skribonijanovoj pobuni dobile počasni naziv *Claudia Pia Fidelis* („Klaudiju Odane i Vjerne").

U Provinciji su ostala dva epigrafska svjedočanstva o Skribonijanu, i to čuveni međašni natpis *CIL* III, 9864a iz Vaganca kod Jajca[16] i *ILJug* III, 2221 iz Salone.[17] Zbivanja vezana za Skribonijavu kratkotrajnu obnovu Rimske Republike u Gornjem Iliriku uveliko doprinose tome da se 42. god. n. e. može promatrati kao jedan od glavnih kronoloških međaša u historiji i razvitku rimske provincijske uprave u Gornjem Iliriku.

Lvcivs Salvias Otho

Lucije Salvije Oton je po agnatskoj liniji porijeklom iz jedne drevne, ugledne i aristokratske

[8] O P. Korneliju Dolabeli i njegovoj upravi u Gornjem Iliriku v. Mesihović 2010B.

[9] Tiberije (16. XI 42. god. p. n. e. – 16. III 37. god. n. e.) vladao je od 18. IX 14. do 16. III 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Julius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Julius Caesar Augustus*.

[10] Kaligula (31. VIII 12. – 24. I 41. god. n. e.) vladao je od 16. III 37. god. do 24. I 41. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Julius Caesar Germanicus*, a kao princeps *Caius Julius Caesar Augustus Germanicus*.

[11] O L. Volusiju Saturninu i njegovoj upravi u Gornjem Iliriku v. Mesihović 2011B.

[12] O L. Arunciju Kamilu Skribonijanu i njegovoj pobuni iz 42. god. n. e. v. *Cass. Dio* LX, 15-16; Mesihović 2010A.

[13] Klaudije (živio od 1. VIII 10. p. n. e. – 13. X 54. god. n. e.) je vladao od 24. I 41. do 13. X 54. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Drusus,* od 4. god. n. e. *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, da bi dolaskom na čelno mjesto Rimske Države nosio ime *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*.

[14] Apije Junije Silan je inače bio u rodu s Augustovim biološkim potomcima, jer je njegova prva supruga bila Emilija Lepida (*Aemilia Lepida*), Augustova praunuka (unuka Julije Starije i kćerka Julije Mlađe). Inače, zanimljivo je da je Emilija Lepida bila u ranoj mladosti zaručena za Klaudija, ali su zaruke razvrgnute zbog pada u nemilost njenih roditelja. A. Junije Silan i Emilija Lepida su imali petero djece: *Marcus Iunius Silanus* (14-54. god. n. e. i konzul u 46. god. n. e.), *Iunia Calvina* (umrla nakon 79. god. n. e.), *Decimus Junius Silanus Torquatus* (64. god. n. e. prisiljen da izvrši samoubistvo; konzul za 53. god. n. e.); *Lucius Iunius SilanusMaior* (na novogodišnji dan 49. god. n. e. počinio samoubistvo; pretor za 48. god. n. e.), *Iunia Lepida*, koja se udala za Gaja Longina (*Caius Cassius Longinus*) i odgojila svoga nećaka Lucija Torkvata (*Lucius Iunius Silanus Torquatus*) nakon umorstva njegovog oca Marka.

[15] Tac. Hist.. II, 75: sic Scribonianum sub Claudio interfectum, sic percussorem eius Volaginium e gregario ad summa militiae provectum; Cass. Dio LX, 15, 3-4: καὶ ὁ μὲν ἐκ τούτου φοβηθείς σφας ἔφυγε, καὶ ἐς τὴν Ἴσσαν τὴν νῆσον ἐλθὼν ἐνταῦθα ἑκούσιος ἀπέθανε.‿

[16] *L(ucius) Arruntius / Camil[l]us [S]cri/[bo]nia[n]us le[g(atus)] pr[o] / pr(aetore) C(ai) [C]ae[s]aris Au[g](usti) / 5 Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium 7(centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / [et La]matinos ut fines / [rege]ret et terminus p[on(eret)].* Hörmann, 1890, 306-308; Patsch, 1890, 367-368 A; Bulić, 1890, 408-412; Bojanovski 1974, 115; Isto, 1988, 267, fus. 6; 296; Wilkes 1976, 267, br. 23; Imamović 1980, 31-32; Mesihović 2011A, 309-310.

[17] *Felicio / Camilli Ar/runti Scrib(oniani) / ser(vus) a(nnorum) XL h(ic) s(itus) e(st) / Guttilla cons(erva) / 5 bene merenti / pos(u)it.* Nadgrobni epigrafski spomenik je posvećen izvjesnom Feliciusu, članu Skribonijanovog domaćinstva i njegovom robu., Wilkes, 1969, 83.

etrurske familije iz grada Ferentija. Uspon Otonove familije u političkoj hijerarhiji ranog principata je započeo sa njegovim ocem Markom Salvijem Otonom koji je, zahvaljujući protekciji Livije (u čijoj kući je i odrastao), postigao senatorski rang i bio pretor. Majčina strana mu je donijela uglednu familiju koja je bila odlično uvezana u mrežu srodstva gornjeg sloja rimskog društva. L. Salvije Oton je bio ne samo blizak prijatelj Tiberija, nego mu je bio i fizički sličan, što je kao posljedicu imalo glasine da je on bio Tiberijev biološki sin. Za konzula sufekta je imenovan u julu 33. god. n. e.[18], a bio je i prokonzul u provinciji Africi. Sve svoje dužnosti, službe i vanredna zapovjedništva je obavljao vrlo savjesno i odgovorno.[19] Njegov boravak u Gornjem Iliriku je direktno povezan sa završetkom Skribonijanove bune, jer je tamo otposlan sa specifičnim zadatkom dovođenja u red stanja stvari u Provinciji.

Fontes

Svet. Otho 1: *Ausus etiam est in Illyrico milites quosdam, quod motu Camilli ex paenitentia praepositos suos quasi defectionis adversus Claudium auctores occiderant, capite punire et quidem ante principia se coram, quamvis ob id ipsum promotos in ampliorem gradum a Claudio sciret. Quo facto sicut gloriam auxit, ita gratiam minuit.*

„U Iliriku se, naprotiv, usudio smrću kazniti neke vojnike jer su se kod Kamilova ustanka pokajali pa poubijali svoje pretpostavljene kao začetnike bune protiv Klaudija. Smaknuće se obavilo pred glavnim zapovjednim stanom na njegove oči. To se usudio učiniti premda je znao da ih je upravo zbog toga Klaudije promaknuo u viši čin. Tim je činom, doduše, povećao svoju slavu, ali je izgubio carevu naklonost."

Po svemu sudeći, L. Salvije Oton je više bio specijalni državni izaslanik nego klasični legat provincije Gornji Ilirik. On je raspolagao vanrednim ovlaštenjima kako bi se raščistila situacija u Provinciji. Ta svoja ovlaštenja je na osnovu Svetonijevih podataka iskoristio u stilu drevnih rimskih zapovjednika, kojima je disciplina u vojsci predstavljala suštinu vojnog uređenja. U tom kontekstu se može promatrati i činjenica njegovog kažnjavanja vojnika koji su poubijali svoje starješine. Otonova logika je vojnički precizna i stroga, jer bi po njemu nekažnjavanje onih koji su poubijali svoje starješine (bez obzira na razloge) stvorilo vrlo opasan presedan koji bi koristio i eventualno budućim otkazivanjima poslušnosti i bunama vojnika. Pored navedenog principijelnog stava, elimiranjem onih koji su poubijali svoje starješine Oton je i vrlo pragmatički uklonio i potencijalnu prijetnju stvaranja paralelnih struktura u liniji zapovjedanja. Moguće je pretpostaviti i da su Skribonijanovu pobunu pokušale iskoristiti i određene grupe vojnika kako bi im to poslužilo kao izgovor za obračun s pojedinim starješinama (bez obzira na to jesu li oni bili aktivni sudionici pobune ili ne). Isto je tako moguće i da su likvidiranjem pojedinih starješina pojedini vojnici pokušavali zataškati svoje učešće u pobuni. Oton nije dugo ostao u Gornjem Iliriku, i već je za narednu 43. god. n. e. posvjedočeno njegovo prisustvo u Rimu.[20]

Zanimljivo je da je Oton svojim strogim postupkom derogirao i odluke samoga princepsa Klaudija koji je navedene vojnike, zbog njihove likvidacije starješina (koji su se pridružili Skribonijanovoj pobuni), čak unaprijedio. Gubitak Klaudijeve naklonost za Otona je ipak bio privremen. L. Oton je već 43. god. n. e. otkrio urotu jednog viteza,[21] za kojeg je doznao (zahvaljujući izdaji robova) da namjerava ubiti Klaudija.[22] Za svoju ulogu u sprečavanju ove urote Oton je od Senata odlikovan kipom na Palatinu, što je bila vrlo rijetka počast. Klaudije ga je sa svoje strane

[18] Zamijenio je na konzulskoj dužnosti budućeg cara Sulpicija Galbu. *Svet. Galb.* 6.

[19] Otac M. Salvija Otona je bio pripadnik viteškog reda, dok mu je majka bila iz nižih slojeva, možda čak i oslobođenica. O M. Salviju Otonu i njegovom sinu Luciju v. *Tac. Hist*. II, 50: *Origo illi e municipio Ferentio, pater consularis, avus praetorius; maternum genus impar nec tamen indecorum*; *Svet. Otho,* 1: *Maiores Othonis orti sunt oppido Ferentio, familia vetere et honorata atque ex principibus Etruriae. Avus M. Salvius Otho, patre equite R., matre humili incertum an ingenua, per gratiam Liviae Augustae, in cuius domo creverat, senator est factus nec praeturae gradum excessit. Pater L. Otho, materno genere praeclaro multarumque et magnarum propinquitatium, tam carus tamque non absimilis facie Tiberio principi fuit, ut plerique procreatum ex eo crederent. Urbanos honores, proconsulatum Africae et extraordinaria imperia severissime administravit*. Smith, W., 1867, 65; Wilkes, 1969, 443: Tacitovi i Svetonijevi podaci o Marku i Luciju Salviju Otonu su promatrani iz njihovog opisa Lucijevog sina Marka Salvija Otona, budućeg princepsa.

[20] *Cass. Dio* LX, 18, 4.

[21] Urota u koju je bio umiješan drugi vitez Gnej Nonije desila se 47. god. n. e. *Tac. Ann.* XI, 22.

[22] Vitez je bio kažnjen tako što je strovaljen sa Kapitola. *Cass. Dio* LX, 18, 4.

uvrstio među patricije, izrekavši tada i pohvalu njemu u čast. Sa suprugom Albijom Terencijom (*Albia Terentina* koja je isto poticala iz ugledne familije) imao je troje djece, i to sinove (starijeg) Lucija Salvija Otona Ticijana[23] i (mlađeg) Marka Salvija Otona, te kćerku koja je bila (iako još uvijek djevojčica) zaručena za Druza, sina Germanika (starijeg brata Klaudija). Lucije Ticijan je bio konzul za 52. god. n. e., dok je Marko Oton (živio 28. IV 32. god. n. e. – 16. IV 69. god. n. e.) u jednom kratkom periodu (15. I – 16. IV 69. n. e.) bio princeps i car, naslijedvši Sulpicija Galbu.

Lvcivs Calpvrnivs Piso

U periodu nakon svršetka svih zbivanja vezanih za Skribonijanovu pobunu, preko izvorne građe se može detektirati još jedan legat, i to Lucije Kalpurnije Pizon (konzul za 27. god. n. e.), sin čuvenog Gneja Kalpurnija Pizona (*Gnaeus Calpurnius Piso*, konzul za 7. god. p. n. e.).[24] Njegov otac Gnej je bio jedan od najistaknutijih dužnosnika augustovskog i ranotiberijanskog režima (legat u Španiji, namjesnik prokonzularne Afrike i legat Sirije). Međutim, za vrijeme čuvene afere vezane za smrt Germanika 19. god. n. e., Gnej Pizon je postao i glavni osumnjičenik i izvršio je samoubistvo (ili je bio umoren) 20. god. n. e.[25] Gnejevi sinovi (Lucije i mlađi Marko) su bili pošteđeni kažanjavanja zbog „očevog grijeha".[26] Lucije Pizon je ipak ostvario značajan *cursus honorum* u rimskoj političko-upravnoj hijerarhiji, pa je bio i konzul za 27. god. n. e. (zajedno s Markom Licinijem Krasom Frugijem/*Marcus Licinius Crassus Frugi*)[27] i namjesnik prokonzularne Afrike od 39. god. n. e.[28] Lucije Pizon je oženio Liciniju, kćerku Marka Licinija Krasa Diva (*Marcus Licinius Crassus Dives*; konzul za 14. god. p. n. e.).[29]

Fontes

CIL III, 12 794

Krć kod Dubrava u Poljicama[30]

Oneum

NTER•NER /NOS•ET•PITVNTI/
NOS•TERMINI•R/ GNITI ET RESTITV
A/5 ISONE•LEG•PRO•PRETORE /
CLAVDI CAESARIS / GERMANICI
PER•C MA / IVM MATERNVM 7[31] LEG /
VII•C•P•F•QVOS•L•VOLVS /10.... /....

[--- i]nter Ner[a]/[sti]nos et Pitunti/nos termini r[ec]/[o]gniti et restitu[ti] a /5 [P]isone leg(ato) pro pr(a)etore / [Ti(beri)] Claudi Caesaris [Aug(usti)] / Germanici per C(aium) Ma[r]/ium Maternum 7 (centurionem) leg(ionis) / VII C(laudiae) p(iae) f(idelis) quos L(ucius) Volus/ [ius Saturninus leg(atus) pro] /10 [pr(aetore) statuendos? curaverat]

Ovaj epigrafski spomenik ustvari ponovo razmatra i postavlja među između delmatskih zajednica Nerastina/Narestina[32] i Pituntina[33], i to onako kako je to bilo učinjeno u vrijeme legata Volusija Saturnina. Pizon, legat propretor cara Klaudija, prenio je svoja ovlaštenja na Gaja Marija Materna, centuriona VII legije *Claudia*

[23] Kognomena Ticijana (*Titianus*) spominje samo Svetonije (*Otho,* 1), dok se zahvaljujući Tacitu (*Ann.* XII, 52) i Frontinu (*Aquaed.* 13) potvrđuje da je on zadržao kognomen Oton.

[24] Inače, Pizoni su bili najistaknutija grana velikog i značajnog plebejskog roda *Calpurnia*. Smith 1867, 371-377.

[25] O zbivanjima vezanim za odnos između Germanika i Gneja Pizona, smrt Germanika i proces Pizonu v. *Tac. Ann.* II, 55-61; 69-84; III, 1-19.; *Svet. Tib.* 52-53; *Cass. Dio* LVII, 18, 6-10; Smith 1867, 375-376. Pored Gneja, za smrt Germanika (sumnjalo se da je otrovan) optužena je i njegova supruga *Munatia Plancina.* Zbog njenog prijateljstva sa Livijom Augustom, majkom Tiberija, Plancina je pošteđena. Ipak, nakon Livijine smrti, Tiberije je 33. god. n. e. obnovio proces i Plancina je izvršila samoubistvo prije samog suđenja. *Tac. Ann.* VI, 26; *Cass. Dio* LVIII, 22.

[26] Prije osude svoga oca i Lucije nosio je *praenomen* Gnej, ali ga je morao promijeniti na osnovu dekreta Senata. *Tac. Ann.* III, 17-18.

[27] *Tac. Ann.* IV, 62. Kras Frugi je bio brat supruge Lucija Pizona, a nakon 44. god. n. e. bio je namjesnik Makedonije.

[28] *Cass. Dio* LIX, 20, 6-7; Smith 1867, 367.

[29] Wilkes (1969, 443) ima pogrešno mišljenje da je L. Kalpurnije Pizon bio prefekt Rima. Međutim, riječ je o drugom Pizonu koji je umro na navedenoj dužnosti 32. god. n. e. *Cass. Dio* LVIII, 19, 5.

[30] Jagenteufel 1958, 18, br. 4. 9; Wilkes 1969, 443; Isti, 1976, 266, br. 19, pl. 3. 9; Imamović 1980, 34-35, br. 5.

[31] Na spomenutom natpisu se jasno vidi posebni znak/kratica za latinsku riječ *centurio*, koja se (radi grafičke sličnosti) transkribira kao naša brojka 7. Matijašić 2002, 73; 106; 114.

[32] Za Narestine se sigurno veže spomen naselja *Nareste* kod Plinija Starijeg (*NH,* III, 142), koji su vjerovatno bili središte ove zajednice. Možda se i lokalitet *Netrate* koji se spominje kod Ravenjanina (IV, 16, 3) može povezati s Narestinima, odnosno s *Nareste*. Nerastinima je pripadao prostor od Stobreča do Omiša, a sjedište im se nalazilo kod današnjih Jesenica.

[33] Pituntine treba dovesti u vezu s naseljem *Petuntium*, koje spominje Plinije Stariji (III, 142) i koje je vjerovatno njihovo središte. Plemensko sjedište Pituntina se nalazilo u današnjoj Podstrani.

Pia Fidelis. Iz podataka koji se mogu pročitati na natpisu jasno je da je Pizon provincijom Gornji Ilirik upravljao za vrijeme Klaudija, i to nakon 42. god. n. e.

Caivs Vmmidivs Dvrmivs Quadratvs

Sljedeći legat Gornjeg Ilirika koji se može detektirati je Gaj Umidije Durmije Kvadrat, isto jedna vrlo značajna osoba iz rimske upravno-političke hijerarhije.[34] Durmije Kvadrat i njegov gens *Ummidii* su vjerovatno porijeklom iz italskog grada Kasina (*Casinum*). [35] On je bio prvi iz svoga roda koji je započeo uspon u sam vrh rimske upravno-političke hijerarhije. Karijeru je otpočeo s manjim sudbenim dužnostima u Rimu, a onda je 14. god. n. e. postao kvestor i samim tim stekao pravo da uđe u Senat. Za vrijeme Tiberija Durmije Kvadrat je nastavio uspješni uspon po *cursus honorum*, pa je postao kurulni edil 16. ili 17. god. n. e., a pretor 18. god. n. e., a onda i legat Luzitanije, pa prokonzul Kipra.[36] R. Syme[37] navodi da je Durmije Kvadrat bio konzul sufekt za 40. god. n. e., pa bi se time i prokonzulat Kipra trebao datirati od početka 41. god. n. e. pa nadalje. Po svemu sudeći, njegova legatska dužnost u Gornjem Iliriku bi se mogla datirati moguće u drugu polovicu pete decenije I st. n. e.

Fontes

Svjedočanstvo o namjesništvu Durmija Kvadrata u Gornjem Iliriku pružaju natpisi nađeni u Kasinu, u kojima se govori o njegovom *cursus honorum*. [38]

CIL X, 5180
Cassino
Casinum

..... leg(atus)] / [Ti(berii) Claudi(i) Caes(aris) Aug(usti) Ge]rm(anici) in / [Illyrico leg(atus) eiusdem] in Syria / [proco(n) s(ul) prov(inciae) Cypri] q(uestor) divi Aug(usti) /5 [et Ti(berii) Caesaris Aug(usti)] curator /

CIL X, 5182
Cassino
Casinum

C(aio) Ummidio C(ai) f(ilio) Ter(etina tribu) Durmio / Quadrato co(n)s(uli) XVvir(o) s(acris) f(aciundis) / leg(ato) Ti(beri) Caesaris Aug(usti) prov(inciae) Lusit(aniae) / leg(ato) divi Claudi(i) in Illyrico eiusd(em) et /5 Neronis Caesaris Aug(usti) in Syria proco(n)s(uli) / provinc(iae) Cypri q(uaestori) divi Aug(usti) et Ti(beri) Caesaris / Aug(usti) aed(ili) cur(uli) pr(aetor) aer(arii) Xvir(o) stlit(ibus) iud(icandis) curat(ori) / tabular(um) publicar(um) praef(ecto) frum(enti) dandi ex s(enatus) c(onsulto).

Gaju Umidiju, Gaja sinu, terentinskog plemena, Durmiju Kvadratu

Zanimljivo je da se i na ovom natpisu naglašava oficijelni ilirski naziv Provincije, a ne Dalmacija. Ovo jasno ukazuje na to da je Gornji Ilirik još uvijek titularno ime Provincije, a da se dalmatinsko ime u ovoj zvaničnoj formi bar do sredine I st. n. e. još uvijek nije upotrebljavalo.

Nakon namjesničke dužnosti u Gornjem Iliriku, Durmije Kvadrat je bio i legat u Siriji pri kraju vladavine Klaudija i početkom Neronove vladavine. On je oko 51. god. n. e. u Siriji naslijedio Kasija Longina (*Cassius Longinus*) i upravljao je ovom provincijom sve do svoje smrti 60. god. n. e. Za vrijeme uprave nad Sirijom on se aktivno miješao u zbivanja u Jermeniji (51. god. n. e.), Judeji (52. god. n. e.), Kilikiji (52. god. n. e.), a imao je razmirice i s Domicijem Korbulom koji je bio poslan na Istok radi rata s partskim Iranom.[39] U

[34] Wilkes (1969, 443) pogrešno navodi da je Umidije Kvadrat bio konzul za 40. god. n. e. O Umidijima Kvadratima v. Smith 1867, 630-632. O samom Durmiju Kvadratu v. Smith 1867, 631-632; Syme 1968.

[35] Možda je on, sudeći po svome kognomenu Durmije, bio adoptiran u gens Umidija. U tom slučaju bi njegov biološki otac mogao biti Marko Durmije (*Marcus Durmius*), za vrijeme Augusta (oko 19. god. p. n. e.) dužnosnik, odnosno jedan od trijumvira zaduženih za kovanje novca. O Marku Durmiju v. Smith 1876, 1092.

[36] Smith 1867, 632 pogrešno smatra da je njegova legatska dužnost u Luzitaniji bila za vrijeme Kaligule (pozivajući se na natpis *CIL* X, 5182), a ne pravilnije za vrijeme vladavine Tiberija. Njegovo namjesništvo u Luzitaniji te prokonzulat na Kipru isto tako obara stajalište R. Syme da je Durmije Kvadrat u jednom periodu tiberijanskog režima izgubio milost cara.

[37] Syme 1968, 72; Isti, 1979, 287.

[38] Jagenteufel 1958, 24-25, br. 8, 1-2.

[39] *Tac. Ann.* XII, 44-51; 54-55; XIII, 8-9; XIV, 26; *Joseph. Ant.* XX, 6; *Joseph, Bello iud.*, II, XII, 1-7; Vezano za zbivanja u Judeji, Samariji i Galileji, opisi Tacita i Josipa Flavija se prilično razlikuju i po suštini i po detaljima, posebno što se tiče odnosa prema prokuratorima Judeje Ventidiju Kumanu (*Ventidius Cumanus*) i Antoniju Feliksu (*Antonius Felix*). Veću vrijednost ipak dajemo Josipu Flaviju, koji je savreme-

vrelima se pominje i njegova sestra *Quadratilla Ummidia*, koja je imala prilično dugu starost i umrla za vrijeme vladavine Trajana.[40] Njen unuk Umidije Kvadrat je bio blizak prijatelj Plinija Mlađeg, a njegovi potomci su igrali istaknutu ulogu u visokoj politici „dinastije" Antonina.

Pvblivs Anteivs Rvfvs

U posljednjim godinama Klaudijeve vladavine kao legat Gornjeg Ilirika se javlja Publije Antej Ruf. O njemu se zna znatno manje u odnosu na prethodne legate i najveći dio sačuvanih informacija iz literarnih vrela o Anteju Rufu potiče iz vremena vladavine Nerona.[41]

Fontes

1. *CIL* III, 14987, 1 = *CIL* III, CIL 03, 14321, 16. = *ILJug* III, 2809.[42]
Ivoševci, Šuplja crkva, Kistanje
Burnum

[Ti(berius) Claudius Drusi] / f(ilius) Ca[es]ar Aug(ustus) G[erman(icus)] / pont[if]ex maximu[s tr(ibunicia) p(otestate) XI] / imp(erator) XX[---] co(n)s(ul) V censo[r p(ater) p(atriae)] /5 P(ublio) Ante[io R]ufo leg(ato) p[ro pr(aetore)] / [f(aciendum)] c(uravit)

Tiberije Klaudije, Druza sin, Cezar August Germanik, pontifeks maksimus (vrhovni svećenik), tribunske vlasti 11 (godina op. a.), imperator 20, konzul 5 (puta op. a.), cenzor, otac domovine, Publiju Anteju Rufu, legatu propretoru uredio je da se učini...

Klaudije je peti put bio konzul za 51. god. n. e. (zajedno sa *Ser. Cornelius Scipio Salvidienus Orfitus*), a to je bila i 11. godina njegove tribunske vlasti. Antej Ruf se u taboru u Burnumu pobrinuo da se ponovo izgradi *principia* (vrhovni komandni stan u taboru).

2. *ILJug* III, 2810[43]
Ivoševci, Kistanje
Burnum

IMP•XXI•P•P•C / NTEIO•RV / R LE

[Ti(berius) Claudius Drusi] / [f(ilius) Caesar Aug(ustus) German(icus)] / [pontif(ex) maximus tr(ibunicia) p(otestate) X] / [co(n)s(ul) IIII] imp(erator) XXI p(ater) p(atriae) c[ensor] /5 [P(ublio) A]nteio Ru[fo leg(ato)] / [Aug(usti) pr(o) p]r(aetore) le[g(io) XI C(laudia) P(ia) F(idelis)]

3. *ILJug* III, 1987[44]
Omiš
Oneum

CLA / CAISA / TIFICE•M/ XI•IMP•XV /5
CENSORE•P / ANTEIO•RV / G

Imp(eratore) Ti(berio)] Cla[udio] / [Drusi f(ilio)] Caisa[re! Aug(usto)] / [Germ(anico) pon] tifice m[aximo] / [trib(unicia) pot(estate)] XI imp(eratore) XX[IIII] /5 [co(n)s(ule) V] censore p(atre) [p(atriae)] / [curante P(ublio)] Anteio Ru[fo] / [leg(ato) Au]g(usti) [

I nastanak ovog epigrafskog spomenika bi se mogao datirati u 51. god. n. e.

4. *CIL* III, 1977[45]
Salona

[Ti(berio)] Claudio Drus[i f(ilio)] Caesari / Aug(usto) [G]erm(anico) pontif(ici) max(imo) / trib(unicia) [p(otestate)] XI imp(eratori) XXIIII co(n)s(uli) V / censori p(atri) p(atriae) P(ublio) Anteio leg(ato) /5 pro pr(aetore)

5. *CIL* III, 1947 = *CIL* III, 8566[46]
Salona

nik tih zbivanja, a i boravio je u tome periodu u navedenim zemljama. Tacit je u ustvari u ozbiljnu situaciju u ovim tadašnjim jevrejskim oblastima upetljao obojicu kao aktivne sudionike, iako je stvarno učestvovao samo Kuman, dok je Klaudije tek nakon završetka čitave priče za novog prokuratora jevrejskih oblasti poslao Feliksa (*Joseph. Ant.* XX, 7, 1; *Joseph, Bello iud.*, II, XII, 8). Feliks je bio brat svemoćnog Klaudijevog oslobođenika Palanta. Tacit je vjerovatno, izmišljanjem navodnog Feliksovog učešća u neredima, želio da dodatno naglasi loše aspekte carske vlasti za vrijeme Klaudija, posebno njegovo oslanjanje na oslobođenike.

[40] Natpisi pronađeni u Kasinu Kvadratilu Umidiju prikazuju kao veliku dobrotvorku ovog grada. Između ostalog, ona je svojim novcem finansirala izgradnju amfiteatra i hrama u Kasinu. *AE* 1946, 174 = *AE* 1992, 244; *CIL* X, 5183

[41] Neron (15. XII 37. – 9. VI 68. n. e.) je vladao od 13. X 54. do 9. VI 68. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Ahenobarbus*, od 50. god. n. e. (odnosno usinovljenja od strane Klaudija) *Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus*, a od preuzimanja vlasti *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus*.

[42] Jagenteufel 1958, 25, br. 9, 2.

[43] Jagenteufel 1958, 26, br. 9, 4.

[44] Jagenteufel 1958, 26, br. 9, 3.

[45] Jagenteufel 1958, 25, br. 9, 1.

[46] Wilkes 1969, 444.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et / divo Claudio Caesar[i] / Aug(usto) German(ico) trib(unicia) pot(estate) XIIII / P(ublius) Anteius P(ubli) Antei Syntrophi l(ibertus) /5 Herma IIIIIIvir et Aug(ustalis) / porticum v(oto) s(oluto) l(ibens) m(erito) loc(o) accep(to) d(ecurionum) d(ecreto)

Jupiteru, Najboljem, Najvećem i božanskom Klaudiju Cezaru Augustu Germaniku, tribunske vlasti 14 (godina op. a.), Publije Antej Sintrofej Herma, oslobođenik Publija Anteja, šestovir i augustalis (augustov svećenik)...

Na epigrafskom spomeniku se spominje jedan od oslobođenika legata Anteja, koji je ostvario i priličnu javnu karijeru. Natpis je datiran po 14. godini tribunske vlasti Klaudija, i to u 54. god. n. e. Pošto se Klaudije spominje kao božanski (*divus*), to bi značilo da je on već bio mrtav i da je izvršena njegova deifikacija. Neron je tek započeo s vladavinom. Po svemu sudeći, Antej Ruf je svoju legatsku dužnost nastavio i neposredno nakon Klaudijeve smrti.

Nakon legatske dužnosti u Gornjem Iliriku, Antej Ruf je bio određen i za legata provincije Sirije 55. god. n. e. za narednu godinu. Međutim, po Tacitu, „Antej je kasnije izigran raznim smicalicama, i na kraju je morao da ostane u Rimu.“.[47] Antej Ruf je gotovo sigurno izigran, jer je tada bilo općepoznato da je on ljubavnik i pristalica Agripine Mlađe, s kojom se tada Neron nalazio u zategnutim odnosima.[48] Za vrijeme konzulata Gaja Svetonija Paulina / *C. Suetonius Paullinus* i Gaja Lukcija Telesina / *C. Luccius Telesinus* (66. god. n. e.) Antej Ruf je bio lažno optužen (zahvaljujući spletkama izvjesnih Antistija Sosijana i Pamena) da žudi za vlašću.[49] Po Tacitu, Antistije je „znao još od odranije da Neron mrzi Anteja zato što ga je Agripina voljela, da je Antejevo imanje kao poručeno da privuče nečiju pohlepu i da je mnogim ljudima baš njihovo bogatstvo donijelo propast“. Nerona nije trebalo dugo uvjeravati i Tacit informira da, čim se saznalo za optužbe, „već su svi Anteja i Ostorija smatrali osuđenima i niko ne bi potpisao Antejev testament da nije Tigelin[50] na tome insistirao“. Tigelin je inače već ranije sugerirao Anteju da što prije sačini oporuku. Antej je sam sebi presudio tako što je popio otrov, ali pošto mu je bilo mrsko da čeka sporu smrt, „presiječe sebi vene i ubrza kraj“.[51]

Caivs Calpetanvs Rantivs Sedatvs Metronivs

O Gaju Kalpetanu Ranciju Sedatu Metroniju imamo vrlo malo podataka. Zna se da je bio konzul sufekt za mart – april 47. god. n. e., zajedno sa Hordeonom Flakom (*M. Hordeonius Flaccus*). Rancije Sedat je osvjedočen i na natpisu *CIL* VI, 916 (p 3070, 4306, 4340) = *CIL* VI. 31201 = AE 1949, 181 iz Rima : *Ti(berius) Claudius Drusi f(ilius) Caesar Aug(ustus) / Germanicus pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) V co(n)s(ul) III desig(natus) IIII / imp(erator) X p(ater) p(atriae) ex s(enatus) c(onsulto) /5 [per] C(aium) Calpetanum Rantium Sedatum / M(arcum) Petronium Lurconem / T(itum) Satrium Decianum / curator[e]s tabulariorum publicorum / fac(iendum) cur(averunt).*

[47] *Tac. Ann.* XIII, 22: *Praefectura annonae Faenio Rufo, cura ludorum, qui a Caesare parabantur, Arruntio Stellae, Aegyptus C[laudio] Balbillo permittuntur. Syria P. Anteio destinata; sed variis mox artibus elusus, ad postremum in urbe retentus est.*

[48] Riječ je o Agripini Mlađoj (16-59. god. n. e.), majci Nerona, posljednjoj supruzi Klaudija, sestri Kaligule i kćerci Germanika i Agripine Starije. U prvo vrijeme Neronove vladavine Agripina Mlađa je predstavljala i sivu eminenciju uprave. Za njenu smrt je direktno odgovoran njen sin Neron.

[49] Zajednički je optužen s Ostorijem Skapulom (*Ostorius Scapula*).

[50] Riječ je o Gaju Ofoniju Tigelinu (*Caius Ofonius Tigellinus*, cc 10-69. god. n. e.), tada moćnom i utjecajnom prefektu pretorijanske garde.

[51] *Tac. Ann.* XVI, 14: *C. Suetonio Luccio Telesino consulibus Antistius Sosianus, factitatis in Neronem carminibus probrosis exilio, ut dixi, multatus, postquam id honoris indicibus tamque promptum ad caedes principem accepit, inquies animo et occasionum haud segnis Pammenem, eiusdem loci exulem et Chaldaeorum arte famosum eoque multorum amicitiis innexum, similitudine fortunae sibi conciliat, ventitare ad eum nuntios et consultationes non frustra ratus; simul annuam pecuniam a P. Anteio ministrari cognoscit. neque nescium habebat Anteium caritate Agrippinae invisum Neroni opesque eius praecipuas ad eliciendam cupidinem eamque causam multis exitio esse. igitur interceptis Antei litteris, furatus etiam libellos, quibus dies genitalis eius et eventura secretis Pammenis occultabantur, simul repertis quae de ortu vitaque Ostorii Scapulae composita erant, scribit ad principem magna se et quae incolumitati eius conducerent adlaturum, si brevem exilii veniam impetravisset: quippe Anteium et Ostorium imminere rebus et sua Caesarisque fata scrutari. exim missae liburnicae advehiturque propere Sosianus. ac vulgato eius indicio inter damnatos magis quam inter reos Anteius Ostoriusque habebantur, adeo ut testamentum Antei nemo obsignaret, nisi Tigellinus auctor extitisset monito prius Anteio ne supremas tabulas moraretur. atque ille hausto veneno, tarditatem eius perosus intercisis venis mortem adproperavit.*

Fontes

1. *ILJug* III, 2064[52]

Salona

PETANVS / VS•SEDATVS / AESARIS•

[C(aius) Cal]petanus / [Ranti]us Sedatus / [leg(atus) C]aesaris

Jedino svjedočanstvo o Ranciju Sedatu kao legatu Provincije pruža navedeni dosta fragmentirani natpis. Njegovu eventualnu legatsku funkciju bi bilo moguće smjestiti između Anteja Rufa i idućeg legata Ducenija Gemina. U ovom periodu (oko 58. god. n. e.) provinciju Gornji Ilirik je napustila VII legija C. P. F. i premještena je na srednji Dunav (možda u bazu *Viminacium*). Od tada je legat Provincije raspolagao samo s jednom legijom i to XI C. P. F.

Avlvs Dvcenivs Geminvs

Za razliku od Rancija Sedata, o sljedećem legatu Duceniju Geminu[53] do danas poznata izvorna građa daje znatno više podataka. Tacit u svojim „Analima" navodi da je 62. god. n. e. Neron povjerio trojici konzulara (Luciju Kalpurniju Pizonu[54], Duceniju Geminu i Pompeju Paulinu[55]) nadzor nad javnim prihodima.[56]

Fontes

1. *CIL* III, 2883 (p. 1634, 2273) = *CIL* III, 9973 = *ILJug* III, 2871[57]

Gornji Karin

Corinium

X•EDICTV•P•COR/NELI•DOLABELE•LEG / PRO•PRAETORE•DETERMINAV / S•TITIVS•GEMINVS /5 PRI•POSTERIOR•LEG / VII•INTER•NEDITAS / ET•CORINIENSES / ----- / RESTITVTI• IVSSV•A /10 DVCENI•GEMINI / LEG•AVGVSTI•PR•P / PER•A•RESIVM A/XIMVM•7•LEG XI / C•P•F•PR•POSTERIOR /15 ET•Q•AEBVTIVM / LIBERALEM•ASTAT / POSTERIORE•LEG / EIVSDEM

[E]x edictu(!) P(ubli) Cor/neli Dolabel(la)e leg(ati) / pro praetore determinav[it] / S(extus) Titius Geminus /5 pri(nceps) posterior leg(ionis) / VII inter Neditas / et Corinienses /--- / restituti iussu A(uli) /10 Duceni Gemini / leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)] / per A(ulum) Resium [M]a/ximum 7(centurionem) leg(ionis) XI / C(laudiae) P(iae) F(idelis) pr(incipem) posterior(em) /15 et Q(uintum) Aebutium / Liberalem (h)astat(um) / posteriore(m) leg(ionis) / eiusdem

Po nalogu Publija Kornelija Dolabele, legata propretora razgraničio Sekst Titije Gemin, princeps posterior[58] VII legije između Nedita i Korinjana ... obnovljeni po zapovijedi Aula Ducena Gemina, legata Augusta propretora po Aulu Resiju Maksimu XI legije Klaudiju Pobožne i Vjerne princepsu posterioru i Kvintu Ebutiju Liberalu hastata posterioru,[59] iz iste legije.

Ovaj međašni natpis, djelimično retrospektivnog karaktera, regulira granicu između liburnskih zajednica Nedita i Korinjana.[60] Ustvari Ducenijevi opunomoćenici iz reda centuriona XI legije C. P. F. (Aul Resije Maksim i Kvint Ebutije Liberal) su samo potvrdili među postavljenu za vrijeme legata P. Kornelija Dolabele. Zanimljivo je da se Aul Resije Maksim i Kvint Ebutije Liberal pojavljuju kao opunomoćnici namjesnika Gemina i na drugim natpisima koji se tiču postavljanja međa, i to zajedno u slučaju natpisa *CIL* III, 15045,2 = *ILJug* III, 2879 iz Novigrada (isto razgraničenje Korinjana i Nedita), a Ebutije Liberal sam na natpisu *ILJug* III, 2845 iz Bruške kod Benkovca (razgraničenje Aserijata i Sidrina). Kako izgleda, Ebutije Liberal je bio u „kabinetu" provincijskog namjesnika zadužen upravo za rješavanje međašnih sporova (i to u Liburniji), u

[52] Jagenteufel 1958, 27-28, br. 10, 1; Wilkes 1969, 444.

[53] Klebs, PIR II, 173.

[54] O njemu v. Smith 1867, 376.

[55] O njemu v. Smith 1867, 145.

[56] *Tac. Ann.* XV, 18: *tres dein consulares, L. Pisonem, Ducenium Geminum, Pompeium Paulinum vectigalibus publicis praeposuit.*

[57] Hirschfeld 1885, 4-5; Abramić / Colgano 1909, 32; Jagenteufel 1958, 12, br. 3, 6; Wilkes 1976, 260, br. 6; pl. 2, 4; Imamović 1980, 43-44; Čače 2003, 21; Mesihović 2010B, 114-115.

[58] *Princeps posterior legionis* je centurion-zamjenik centuriona-komandanta (*princeps prior*) manipule, jedinice od dvije centurije.

[59] *Hastatus posterior* je centurion-zamjenik centuriona-komandanta (*hastatus prior*) manipule hastata.

[60] Na liburnske Korinjane (i njihovo naselje *Corinium*) danas podsjeća ime samog Karina (20-tak km sjeveroistočno od Benkovca), a na liburnske Nedite/Nedine (i njihovo naselje *Nedinium/Nadinium*) podsjeća mjesto Nadin (25 km istočno od Zadra i 10 km zapadno od Benkovca). Opstajanje ova dva toponima ukazuje na to da je predslavensko stanovništvo u ovom dijelu današnje Dalmacije ostavilo dosta snažan pečat u kasnijim razvicima.

čemu se prilično dobro izvještio. Samim tim ne treba ni čuditi da jedan oficir tako dobro poznaje sudsku i pravnu tradiciju Provincije, jer su njegove dužnosti ipak primarno bile civilne, a ne vojne prirode.

2. *CIL* III, 15045,2 = *ILJug* III, 2879 [61]
Pridraga, Novigrad
Corinium

FIN S•INTER•NEDITAS•ET CORINIENSES / DERECTVS•MENSVRIS•ACTIS•IVSSV / CENI•GEMINI•LEG•PER•A•RESIVM / MAXIMVM 7•LEG•XI•PRINCIPEM /5 PO STERIOREM•CO•I•ET•PER•ABVTIVM•L IBERALEM 7•EIVSDEM•LEG•ASTATVM / POSTERIOREM•CHOR•I

fin[i]s inter Neditas et Corinienses / derectus mensuris actis iussu [A(ulus)] /[Du]ceni Gemini leg(ati) per A(ulum) Resium / Maximum 7 (centurionem) leg(ionis) XI principem /5 posteriorem co[(ho)r(tis)] I et per [Q(intum)] A[e]butium / Liberalem 7(centurionem) eiusdem leg(ionis) (h) astatum / posteriorem c(o)hor(tis) I.

Sudeći i po ovom međašnom natpisu, Nediti i Korinjani su imali dosta spornih tačaka na međašnoj liniji. I ovdje su opunomoćenici legata Aul Resije Maksim i Kvint Ebutije Liberal, iz reda centuriona XI legije C. P. F.

3. *ILJug* III, 2845[62]
Bruška kod Benkovca

CAESARIS AV /NTER SIDRINOS ET / ASSERIATES Q•AEBV/TIVS LIBERALIS LEG /5 XI DEFINIT

/ [---] Caesaris Au[g(usti) ---] / i]nter Sidrinos et / Asseriates Q(uintus) Aebu/tius Liberalis (centurio) leg(ionis) /5 XI definit

Na ovom epigrafskom spomeniku, na kome se postavlja međa između Aserijata i Sidrina,[63] eksplicitno se ne spominje ime bilo kojeg legata, ali je zato međašni opunomoćenik već ranije pominjani Kvint Ebutije Liberal iz reda centuriona XI legije C. P. F. On se na drugim natpisima pojavljuje kao opunomoćenik legata Ducenija Gemina, pa bi se možda i ovaj epigrafski spomenik mogao dovesti u vezu s vremenom njegovog službovanja u provinciji Gornji Ilirik.

4. *ILJug* III, 2865 = AE 1910, 79[64]
Ivanova glavica, Benkovac

INTER•AN/ RINIENS SECVNDVM / ONVENTIONEM VTRIVS / QVE PARTIS DERECTVS MENSV /5 ACTIS IVSSV A•DVCENI / INI LEG•AVG•PRO•PR

[finis] inter An[sienses](?) [et] / [Co]riniens(es) secundum / [c]onventionem utrius/que partis derectus mensu/5[ris] actis iussu A(uli) Duceni / [Gem]ini leg(ati) Aug(usti) pro pr(aetore)

I ovaj natpis detektira aktivnost legata Provincije na utvrđivanju međa, u konkretnom slučaju između Korinjana i izvjesnih (isto liburnskih) Ansiensi. Ducenij Gemin je prvo naredio spornim stranama da se sastanu i da pokušaju naći zajedničko rješenje, a onda je na osnovi toga donesena i zvanična odluka koja je utvrdilu među. Tekst natpisa ukazuje i na „genij" rimskog upravljanja Provincijom, jer je nastojao da u upravnim poslovima iskoristi autonomne lokalne jedinice koliko god je to bilo moguće. Prebacivanje odgovornosti na lokalne zajednice da one same pokušaju riješiti svoj spor, ali pod ultimativnim određenjem da one to moraju uraditi (vjerovatno u zadatom roku), na najbolji način oslikava praktični duh tadašnjih Rimljana. Jednostavno rečeno, provincijska uprava na čelu s legatom željela je da ima takav sustav u kome bi opterećenje „administrativnih poslova" na nju bilo svedeno na što je moguće manje mjeru. I tu se krije ta vrlina rimske uprave u principatu, jer je ne samo poštivao nego i promovirao lokalnu autonomiju. U kasnijim razdobljima, posebno s dominatom, takva politika je bila ne samo napuštena, nego je politička praksa upravljanja postala i birokratizirana i centralizirana.

[61] Jagenteufel 1958, 28, br. 11, 1; Wilkes, 1976, 260, br. 7; Imamović 1980, 40-41.
[62] Wilkes 1976, 262, br. 10; Imamović 1980, 39-40.
[63] Aserijati (*Asseriates*) i Sidrini su bili liburnske zajednice. Sjedište Aserijata se nalazilo u Podgrađu kod današnjeg Benkovca (kod Ptolemeja Klaudija II, 15 *Assesia*). Aserijate spominje i Plinije Stariji (*NH*, III, 130: govori o Aserijatima koji žive na prostoru augustovske Italije; 139: govori o Aserijatima iz Gornjeg Ilirika, preciznije iz Liburnije). O tome v. i Imamović 1980, 39; Suić 2003: *Sidrine treba povezati sa lokalitetom Sidrona koji spominje Ptolemej Klaudije* (II, 15).
[64] Jagenteufel 1958, 28, br. 11, 4; Wilkes 1976, 262, br. 9; Imamović 1980, 41-42.

5. *ILJug* III, 1879[65]
Narona

A(ulo) Ducenio / Gemino co(n)s(uli) / XVvir(o) sacris / faciundis sodali /5 Augustali curatori / vectigalium public(orum) / leg(ato) pro pr(aetore) patrono

Posvetni natpis Duceniju Geminu potvrđuje da je on ipak bio konzul, te da je za legata postavljen nakon imenovanja za nadzornika javnih prihoda. U tom slučaju bi njegova legatska funkcija započela 63/64. god. n. e.

6. *CIL* III, 7267[66]
Epidaurus, Grčka

[Aesculapio / A(ulus) Ducenius..... Geminus] d(edit) d(edicavit) / [... q(uaestor) prov(inciarum) Cretae et Cyren]arum trib(unus) pl(ebis) / [pr(aetor).....co(n)s(ul) XVvir s]acr(is) fac(iundis) sodalis /5 [Augustalis cur(ator) vectigal(ium) public(orum)] leg(atus) Caesarum / [pro pr(aetore) prov(inciae) ..... item prov(inciae) D] almatiae et exercitus / [Illyrici superioris proco(n) s(ul) provinc(iae) Asiae /

I A. Jagenteufel i J. Wilkes ovaj natpis pripisuju A. Duceniju Geminu. Međutim, držimo da je riječ o dosta nategnutoj rekonstrukciji, pa ga se ne bi smjelo apriori i nekritički uvrštavati u skup natpisa na kojima se spominje A. Ducenij Gemin. Isto tako bi trebalo relativizirati i podatak (koji se često navodi u historiografskoj literaturi koja se bavi Ducenijem Geminom) da je on bio, nakon legatstva u Gornjem Iliriku, i prokonzul provincije Azije 67/68. god. n. e. Ducenije Gemin je preživio Neronov režim i spominje se kao gradski prefekt (*praefectus urbanus* ili *praefectus urbi*) u Rimu za vrijeme cara Galbe.[67] Ako je bio gradski prefekt u drugoj polovici burne 68. god. n. e., to bi značilo da je njegova legatska dužnost u Gornjem Iliriku završila 67. god. n. e. (dok je još Neron vladao). Po svemu sudeći, Ducenije Gemin je bio istaknuta ličnost početkom razdoblja poznatog kao „godina četiri cara" (68/69. god. n. e.). Ustvari dužnost gradskog prefekta je prije Ducenija Gemina više godina držao Tit Flavije Sabin (*Titus Flavius Sabinus*), stariji brat Vespazijana. T. Flavija Sabina je smijenio Galba i vjerovatno na njegovo mjesto postavio Ducenija Gemina. Međutim, Ducenij Gemina se nije duže zadržao jer je Oton, kako bi se dodvorio Vespazijanu, na mjesto gradskog prefekta vratio Flavija Sabina koji je ubrzo i poginuo noseći zvanje gradskog prefekta.[68]

Marcvs Pompeivs Silvanvs

Legatska dužnost Marka Pompeja Silvana[69] u Gornjem Iliriku zahvatila je i burno razdoblje 68/69. god. n. e., kada su se samo za godinu dana u Rimu izmijenila čak četiri princepsa.[70] I svim tim zbivanjima su i Gornji Ilirik, kao i druge okolne provincije, dale značajan, možda i presudan doprinos. Posebno se to izrazilo u raspetljavanju situacije, jer je njihova podrška dala jednom od kandidata onu ključnu snagu kojom je mogao da iz IV rimskog građanskog rata izađe kao pobjednik. Sve je započelo pobunom protiv Nerona u martu 68. god. n. e., a koju je poveo Gaj Julije Vindeks (*Caius Iulius Vindex*, namjesnik provincije *Gallia Lugdunensis*). Vindeks je pozvao i Galbu (tada namjesnika provincije *Hispania Tarraconensis*) da mu se pridruži i ovaj

[65] Jagenteufel 1958, 28, br. 11, 5.
[66] Jagenteufel 1958, 28, br. 11, 2, fus. 224; Wilkes 1969, 444.
[67] *Tac. Hist.* I, 14: *...adhibitoque super Vinium ac Laconem Mario Celso consule designato ac Ducenio Gemino praefecto urbis...* Galba (*Servius Sulpicius Galba Augustus*; 24. XII 3. god. p. n. e. – 15. I 69. god. n. e.) vladao je 8. VI 68. – 15. I 69. god. n. e.

[68] *Tac. Hist.* I, 46; *Plut. Otho,* 5; Smith 1867, 689-690.
[69] O njemu Smith 1867, 826-827; Wilkes 1969, 444.
[70] Nakon Galbe, princeps u Rimu je bio Marko Salvije Oton (vladarsko ime: *Marcus Salvius Otho Caesar Augustus*; 28. IV 32. – 16. IV 69. god. n. e.), i to u periodu 15. I – 16. IV 69. god. n. e. Otona je smijenio Vitelije (vladarsko ime: *Aulus Vitellius Germanicus Augustus*; septembar 15. god. n. e. – 22. XII 69. god. n. e.) u periodu od 16. IV do 22. XII 69. god. n. e. Kao pobjednik je iz godine četiri cara izašao Vespazijan (17. XI 9. – 23. VI 79. god. n. e.) koji je ostao princeps (1. VII 69. – 23. VI 79. god. n. e.) sve do svoje prirodne smrti. Po rođenju se zvao *Titus Flavius Vespasianus*, a kao princeps *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*. On je ustanovitelj nove carske dinastije Flavijevaca, kojoj su pripadala i njegova dva sina: 1.Tit (30. XII 39. – 13. IX 81. god. n. e.), koji je vladao od 24. VI 79. do 13. IX 81. god. n. e. Njegovo ime po rođenju i do 69. god. n. e. bilo je *Titus Flavius Vespasianus*, od 69. do preuzimanja princepske dužnosti *Titus Flavius Caesar Vespasianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus*. 2.Domicijan (24. X 51. – 18. IX 96. god. n. e.), vladao od 14. IX 81. do 18. IX 96. god. n. e. Po rođenju pa do 69. god. n. e. se zvao *Titus Flavius Domitianus*, od 69. do preuzimanja princepske časti *Titus Flavius Caesar Domitianus*, a otada *Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus*.

se proglasio za cara. Iako je Vindeks za par mjeseci, zahvaljujući intervenciji germanskih legija poražen, situacija za Nerona se u samom Rimu pogoršavala. Ubrzo je izgubio i lojalnost prefekta pretorijanske garde, kao i Senata i naroda koji su izrazili podršku i lojalnost Galbi. Senat je i proglasio Nerona „državnim neprijateljem". Neron je na kraju uz pomoć svoga oslobođenika i tajnika Epafrodita izvršio samoubistvo 9. VI 68. god. n. e.[71] To nije smirilo situaciju u rimskom svijetu i ubrzo je došlo do još burnijih reakcija u „godini četiri cara",[72] koje su dodatno opterećene tekućim Judejskim ustankom[73] i kasnijim Batavskim ustankom. Godina četiri cara je ustvari bila posljedica onoga što je Tacit nazvao „tajna carstva".[74] Sada su pokrajinske armije preuzele na sebe proglašavanje svojih zapovjednika za careve. To je svojim ponašanjem kao princeps samo još više ubrzao i pospješio i sam Galba. Vojska na rajnskoj granici je na samom početku 69. god. n. e. za cara proglasila Aula Vitelija (tada legata provincije Donja Germanija / *Germania Inferior*). Za to vrijeme u Rimu je Oton podmitio pretorijansku gardu i izvršio državni udar, Galba je ubijen, a Oton je postao novi (od Senata priznati) princeps koji kontrolira Rim i Italiju. Međutim, Oton nije imao dovoljno vremena da se pripremi za odbranu jer je Rajnska armija već marširala prema Italiji. Armija kojom je komandovao Vitelije je bila jedna od najboljih i najiskusnijih rimskih armija i Otonove trupe su bile poražene u prvoj bici kod Bedriacuma (selo nekih 35 km udaljeno od Kremone). Umjesto da bježi i pokuša kontranapad, Oton je izvršio samoubistvo. Sada je Vitelije bio priznat kao car i princeps od Senata. U novoj ulozi se nije snašao ni Vitelije, jer je svojim besmislenim trošenjem javnog novca, kao i nasilnim ponašanjem, uteg raspoloženja rimske javnosti prebacio na drugu stranu moći.

Ono što je učinila rajnska armija poslužilo je kao uzor i Istočnoj armiji, koja je uslijed Judejskog ustanka bila dosta brojna i ojačana. Ova armija (trupe stacionirane u Egiptu, Judeji i Siriji) je za cara proglasila Vespazijana, koji je par godina ranije bio dobio specijalno zapovjedništvo radi gušenja Judejskog ustanka. Podršku Vespazijanu je pružio i legat Sirije Gaj Licinije Mucijan (*Caius Licinius Mucianus*), koji je preuzeo predvođenje dijela Istočne armije prema Italiji i Rimu. U Judeji je sa zadatkom konačne pacifikacije pobunjenog područja ostao Vespazijanov sin Tit. Inače je Vespazijan aklamiran za cara u Aleksandriji 1. VII 69. god. n. e., a stavljanje Egipta pod kontrolu se pokazalo kao bitna prednost za ovog novog pretendenta. Ipak, ključnu stratešku prednost za Vespazijana je pružila brojna i snažna Dunavska armija (zajedno sa gornjoilirskim garnizonom) koja je ga aklamirala za cara u augustu. Ova armija je ranije bila podržavala Otona, ali je zakasnila da se pridruži Otonovim trupama u prvoj bici kod Bedriacuma. Nakon Otonove smrti, dunavske i balkanske legije su se vratile u svoje provincije, da bi se opet pokrenule prema Italiji kada su se pridružile Vespazijanovoj frakciji. Dunavska vojska, koja je dobila podršku i drugih legija, pod zapovjedništvom Marka Antonija Prima (*Marcus Antonius Primus*; inače tada komandant VII legije *Galbiana*) krenula je prema Italiji, i u nju je stigla prije dolaska detašmana Istočne armije. Vespazijanu se pridružila i flotila ratne mornarice stacionirana u Raveni (dobrim dijelom sastavljena od Ilira). Do prijelomne bitke je došlo krajem oktobra 69. god. n. e. između Bedriacuma i Kremone (druga bitka kod Bedriacuma). U ovoj bici vespazijanovci predvođeni Antonijem Primom odnijeli su pobjedu koja je stavila tačku na IV građanski rat. Rim je zauzet, Vitelije je zarobljen i ubijen i put da Vespazijan preuzme carsko dostojanstvo u Rimu je bio raščišćen.

Za vrijeme navedenih dešavanja kao legat u provinciji se nalazio Pompej Silvan (njegovo ime se u literarnim vrelima nalazi i u varijantama *Poppaeus Silvanus* i *Pomponius Silvanus*), Pompej Silvan je bio konzul sufekt 45. god. n. e. On je bio i prokonzul provincije Afrike u periodu 53-54. god. n. e. Nakon završetka te funkcije bio je

[71] *Svet. Nero*, 40-50; Isto, *Gal.* 9-11

[72] O ovim zbivanjima v. *Joseph, Bello iud*. IV, IX-XI; *Tac. Hist.* I-V.; Svetonijevi životopisi Galbe (12-23), Otona (4-11), Vitelija (7-18), Vespazijana (5-7), Tita (5) i Domicijana (1); *Cass. Dio,* LXIII-LXV, 10

[73] *Joseph, Bello iud*. II, XVII-VII.

[74] *Tac. Hist.* I, 4: „Svršetak je Neronov bio doduše ugodan u prvoj navali veselja, ali je izazvao i različita raspoloženja, ne samo u gradu – kod otaca i naroda ili u gradskoga vojnika – nego i kod legija i vojskovođa, jer se narodom pronijela tajna carstva da se vladarom može postati i drugdje, ne samo u Rimu" (*Finis Neronis ut laetus primo gau-dentium impetus fuerat, ita varios motus animorum non modo in urbe apud patres aut populum aut urbanum militem, sed omnes legiones ducesque conciverat, evolgato imperii arcano, posse principem alibi quam Romae fieri.*).

sa Kvintom Sulpicijem Kamerinom (*Quintus Sulpicius Camerinus*; konzul sufekt za 46. god. n. e. i prokonzul Afrike 56/57. god. n. e.) suočen 58. god. n. e. mnoštvom optužbi iz same provincije. Neron ga je oslobodio krivice.[75] Pompej Silvan je imenovan za legata Dalmacije vjerovatno za vrijeme Nerona, a moguće je da je neposredno naslijedio Ducenija Gemina. On je za legata postavljen u već izrazito starijoj dobi.

Fontes

Tac, Hist. II, 86: ... iuncti inde Moesici ac Pannonici exercitus Dalmaticum militem traxere, quamquam consularibus legatis nihil turbantibus. Tampius Flavianus Pannoniam, Pompeius Silvanus Dalmatiam tenebant, divites senes; sed procurator aderat Cornelius Fuscus, vigens aetate, claris natalibus. prima iuventa quietis cupidine senatorium ordinem exuerat; idem pro Galba dux coloniae suae, eaque opera procurationem adeptus, susceptis Vespasiani partibus acerrimam bello facem praetulit: non tam praemiis periculorum quam ipsis periculis laetus pro certis et olim partis nova ambigua ancipitia malebat. igitur movere et quatere, quidquid usquam aegrum foret, adgrediuntur. scriptae in Britanniam ad quartadecimanos, in Hispaniam ad primanos epistulae, quod utraque legio pro Othone, adversa Vitellio fuerat; sparguntur per Gallias litterae; momentoque temporis flagrabat ingens bellum, Illyricis exercitibus palam desciscentibus, ceteris fortunam secuturis.

(prethodno se u odjeljku govori o Antoniju Primu i početku pristajanja Dunavske armije uz Vespazijana)

„... Udružene potom mezijske i panonske vojske povukoše za sobom dalmatinskoga vojnika, premda konzularni legati nisu poticali bunu. Tampije Flavijan vladaše Panonijom, Pompej Silvan Dalmacijom, oba bogata i stara. No bio je tu prokurator Kornelije Fusko, u muževnoj dobi, slavna porijekla. U ranoj se mladosti u želji za dobitkom bio odrekao senatorskog staleža. Izjasnivši se za Galbu, kao vođa svoje kolonije njegovim se zagovorom domogao prokuratorstva, a odlučivši se za Vespazijanovu stranku, postao je najvatreniji ratni huškač. Radujući se ne toliko nagradama za opasnosti koliko samim opasnostima, volio je više novo, neizvjesno i pogibeljno negoli sigurno i odavna stečeno. Stoga oni počeše tresti i drmati i napadati na sve što je igdje bilo nevaljalo. Napisane su poslanice u Britaniju vojnicima četrnaeste, u Hispaniju vojnicima prve legije, jer su obje legije bile za Otona, protiv Vitelija; razaslana pisma po Galijama; u tren se oka razbuktao silan rat, budući da su se ilirske vojske otvoreno odmetale, a ostale bile spremne da pođu za srećom".

Ovaj podatak je zanimljiv jer spominje izvjesnog Kornelija Fuska, koji je bio glavni oslonac vespazijanovske frakcije u ilirskim provincijama. Tacit ga titulira kao prokuratora, što bi jasno govorilo da u ilirskim provincijama uz legata postoji još jedna bitna služba sa visokim ovlaštenjima. Nejasno je za šta je Kornelije Fusk bio prokurator.

Tac. Hist. III, 50: Ceterum propinqua hieme et umentibus Pado campis expeditum agmen incedere. signa aquilaeque victricium legionum, milites vulneribus aut aetate graves, plerique etiam integri Veronae relicti: sufficere cohortes alaeque et e legionibus lecti profligato iam bello videbantur. undecima legio sese adiunxerat, initio cunctata, sed prosperis rebus anxia quod defuisset; sex milia Dalmatarum, recens dilectus, comitabantur; ducebat Pompeius Silvanus consularis: vis consiliorum penes Annium Bassum legionis legatum. is Silvanum socordem bello et dies rerum verbis terentem specie obsequii regebat ad omniaque quae agenda forent quieta cum industria aderat. ad has copias e classicis Ravennatibus, legionariam militiam poscentibus, optimus quisque adsciti: classem Dalmatae supplevere. exercitus ducesque ad Fanum Fortunae iter sistunt, de summa rerum cunctantes, quod motas ex urbe praetorias cohortis audierant et teneri praesidiis Appenninum rebantur; et ipsos

[75] *Tac. Ann.* XIII, 52 : "Dva optuženika iz provincije Afrike, Sulpicija Kamerina i Pompeja Silvana, koji su tamo imali prokonzulsku vlasti, oslobodi Cezar krivice (misli se na Nerona op. a.). Kamerina su tužili privatni građani, njih nekoliko, prebacujući mu više okrutnost nego iznuđivanje novca. Silvana je napalo mnoštvo tužitelja koji su zahtijevali da mi se ostavi vrijeme da privedu svjedoke. Optuženi je tražio da se brani odmah, bez odlaganja. Bogat, inokosan, star, odbrani se od optužbe i živio je duže od onih čijom je intervencijom spasen." (*Reos ex provincia Africa, qui proconsulare imperium illic habuerant, Sulpicium Camerinum et Pompeium Silvanum absolvit Caesar, Camerinum adversus privatos et paucos, saevitiae magis quam captarum pecuniarum crimina obicientes. Silvanum magna vis accusatorum circumsteterat poscebatque tempus evocandorum testium; reus ilico defendi postulabat. valuitque pecuniosa orbitate et senecta, quam ultra vitam eorum produxit, quorum ambitu evaserat.*)

in regione bello attrita inopia et seditiosae militum voces terrebant, clavarium (donativi nomen est) flagitantium. nec pecuniam aut frumentum providerant, et festinatio atque aviditas praepediebant, dum quae accipi poterant rapiuntur.

„Zbog bliske zime i polja potopljenih (rijekom op. a.) Padom vojska se kretala bez prtljage. Glavnina pobjedničkih legija, vojnici onemoćali od rana ili dobi, a i mnogi zdravi, ostavljeni su u Veroni. Činilo se da će dostajati kohorte i ale i odabranici iz legija, jer je rat već gotovo dovršen. Pridružila se i XI. legija, krzmajući ispočetka, ali, pošto se sve sretno svršilo, i vrlo zabrinuta što je uskratila pomoć. Pratilo ih je 6 000 Dalmatinaca, svježih novaka. Vodio ih je konzular Pompej Silvan. Stvarna moć odlučivanja bila je u Anija Basa, legijskog legata. On je Silvana, koji bijaše nemaran u ratu i koji je dane za djelovanje tratio u priči, tobožnjom poniznošću upućivao na sve što treba izvršiti i opreznom revnošću stalno mu bio pri ruci. Ovim su četama pripojeni najbolji ravenski mornari koji su sami zatražili vojnu službu u legiji. Flotu su nadopunili Dalmatinci. Vojska i vojskovođe zaustave se kod svetišta Fortune, oprezno promišljajući o cjelokupnom položaju, jer su čuli da su iz grada krenule pretorijanske kohorte i mislili da Apenin drže vojničke posade. Ka tomu su ih u kraju satrvenom u ratu plašili i oskudica i buntovni glasovi vojnika, koji su zahtijevali čavlovinu (naziv za dar u novcima). Nisu se pobrinuli ni za novac ni za žito, a užurbanost i pohlepa tjerale su ih da otimaju ono što su mogli dobiti."

Ovaj Tacitov podatak pokazuje da je u provinciji Dalmaciji za potrebe IV rimskog građanskog rata izvršena regrutacija peregrinske populacije. Brojka od 6 000 unovačenih Dalmatinaca koja je pratila XI legiju nije mala. Pored toga doprinosa vespazijanovskoj frakciji, Dalmatinci (raznoraznih narodnosnih pripadnosti) su svoje učešće u njoj povećali i priključivanjem ravenskih mornara. Tacit inače, kada govori o Pompeju Silvanu, uvijek ističe njegovu starost i bogatstvo, a u ratu nemarnost, bezinicijativnost pa i mlitavost. Ali bez obzira na to, Pompej Silvan je u Rim ušao pobjednički. Kasnije je bio imenovan od Senata da nadzire uzimanje zajma za Državu od privatnih lica u iznosu od 600 000 sestercija.[76]

[76] *Tac. Hist.* IV, 47.

1. *CIL* III, 9938[77]
Dobropoljci, Podgrađe kod Benkovca
Asseria

TI // AVDIVS L /// C•AVILIVS•CLEMEN
/ L•COELIVS•CAPELLA•P /RAECIVS•
LIBO•P•VALERI/5VS•SECVNDVS•IV
DICES / DATI•A•M•POMPEIO•SILVA/
NO•LEG•AVG•PRO•PR•INTER / REM
P•ASSERIATIVM•ET•REM•P•AL/
VERITARVM•IN RE PRAESENTI•PER /10
AM•SVAM DETERMINA /VERVNT

Ti(berius) [Cl]audius L / C(aius) Avillius Clemen[s] / L(ucius) Coelius Capella P(ublius) / Raecius Libo P(ublius) Valeri/5us Secundus iudices / dati a M(arco) Pompeio Silva/no leg(ato) Aug(usti) pro pr(aetore) inter / rem p(ublicam) Asseriatium et rem p(ublicam) Al/veritarum in repraesenti per /10 [sententi]am suam determina/ verunt.

Ovaj međašni natpis je donekle specifičan u odnosu na ranije međašne natpise i sporove. Na njemu se više ne nailazi na vojne starješine iz reda centuriona kao legatske opunomoćenike. Sada je legat M. Pompej Silvan odredio Tiberija Klaudija L., Gaja Avilija Klementa, Lucije Celija Kapela, Publija Recija Libona i Publija Valerija Sekuda, koji se tituliraju kao *iudices* (sudije), da predstavljaju legatsku instituciju. Neprisustvo centuriona kao opunomoćenika bi ukazivalo na to da se uteg uprave s vojne prebacuje na civilnu stranu, što bi možda bio rezultat i odlaska XI legije C. P. F. s područja Provincije usljed IV građanskog rata. Na ovom međašnom sporu nailazi se i na sličnu situaciju kao i na natpisu *ILJug* III, 2865 iz Ivanove glavice kod Benkovca. Prepušteno je lokalnim zajednicama da za svoj granični spor nađu zajedničko rješenje, dok je prisustvo legatovih sudija trebalo sankcionirati to rješenje kao zvanično i funkcionalno. Zanimljivo je da se zajednice Aserijati i Alveriti, koje su se sporile, sada tituliraju kao respublike. To bi podrazumijevalo da su Aserijati i Alveriti dobili rimsko građanstvo, uz najviši stupanj municipalne autonomije. Pošto se za Aserijate na natpisu *ILJug* III, 2845 iz Bruške kod Benkovca (iz vremena legata Ducenija Gemina) ne navodi da su respublika, moguće je

[77] Jagenteufel 1958, 30, br. 12, 3; Wilkes 1976, 262, br. 11, pl. 2, 5; Imamović 1980, 38-39; *Kuntić Makvić / Šegvić 1988, 49-50, sl. 1;* Čače 2003, 22-23, br. 3.

pretpostaviti da je njihov respublikanski stupanj autonomije dobijen nešto ranije. Vjerovatno je slična situacija i s Alveritima. Ovaj natpis jasno pokazuje proces transformacije nekada peregrinskih (u konkretnom slučaju) liburnskih zajednica u rimske, odnosno u sustav municipalne organizacije. Kako se čini, za ilirske provincije je dolazak novog flavijevskog režima donio sasvim nova rješenja, za razliku od julijevsko-klaudijevskog doba, kada se prema domorocima Ilirika održavala određena distanca.

Iako je bio star već za vrijeme dalmatinskog legatstva, Pompej Silvan je živio još prilično dugo i 75. god. n. e. je ponovo bio konzul sufekt, a bio je i *curator aquarum*.[78] U rimskoj javnosti je ostao zapamćen i po velikom bogatstvu i činjenici da nije imao djece.

Conclusio

I nakon 42. god. n. e. legatska uprava nad Gornjim Ilirikom i u svojoj praksi i u formi ostaje ista kao i u ranijem predskribonijanovskom dobu. Pošto peregrinske zajednice nisu učestvovale, ili nisu stigle (zbog kratkoće bune) u Skribonijanovoj „Republici", prema njima se nije primjenjivala nikakva odmazda. Vjernost vojnika je nagrađena počasnim nazivima za dvije legije iz sastava gornjoilirskog garnizona. Institucija legata Gornjeg Ilirika i nadalje zauzima visoko mjesto u upravno-političkoj hijerarhiji Carstva, i nju obnašaju po pravilu konzulari iz vrlo uglednih i utjecajnih slojeva tadašnjeg rimskog društva. Često su pojedinci koji su i legati Gornjeg Ilirika, bliski i sa vladajućom familijom, ili pojedinim njenim članovima. Sudeći po oficijelnim epigrafskim spomenicima, službeni naziv provincije je i u ovom periodu bio (Gornji) Ilirik. Situacija u samoj Provinciji je bila dosta stabilna i iskustvo Velikog Ilirskog ustanka je već izblijedilo. Dugotrajni mir i stabilna rimska uprava (koja poštuje i lokalne potrebe i autonomiju) su samo doprinijeli saživljavanju ilirskog, peregrinskog elementa s Rimskom državom kao cjelinom. Moglo bi se čak i reći da je u ovom razdoblju vladavina Klaudija i Nerona završen proces prihvatanja rimske vlasti kao svoje od strane ilirskih peregrina. S druge strane, još uvijek u ovom periodu ne dolazi do osnaživanja procesa dodjele rimskog građanstva i činjenica je da julijevsko-klaudijevska „dinastija" još uvijek ne osjeća ni potrebu ni želju da pravno-politički romanizira domoroce Gornjeg Ilirika. Domorodačka nacionalna svijest (u odnosu prema njihovim peregrinskim *civitates*) je i prisutna i snažna, ali ona više nije u koliziji ili nesrazmjeri s Rimskom državom. Pošto dodjela rimskog građanstva u julijevsko-klaudijevskom dobu nije bila manifestirana u značajnoj mjeri prema Ilirima, onda se išlo za tim da novi rimski identitet u obliku imperijalne (a ne i pravno-političke) pripadnosti postane prihvatljiv za živuće i funkcionalne identitete domorodačkih peregrinskih *civitates*. Tek će za vrijeme flavijevske „dinastije", a posebno u narednom stoljeću, domoroci biti u masama uvlačeni i asimilirani u rimski pravno-politički identitet. Zbog stabilnosti i mira se i moglo desiti da dođe do smanjivanja brojnosti provincijskog garnizona, pa je prvo otišla VII C. P. F., a na samom kraju „godine četiri cara" i XI C. P. F. Njihovo odsustvo u samoj Provinciji nije izazvalo nikakve ni turbulencije ni potrese ni narušavanja stabilnosti i mira. Odlazak dviju legija nije značio da je Provincija postala u potpunosti demilitarizirana, jer su nakon 69. god. n. e. u njoj i nadalje boravile pojedine legijske i auksilijarne jedinice. Ni sami legati nisu imali nekog specijalno teškog posla u Gornjem Iliriku i čini se da je uprava nad ovom provincijom u samoj blizini Italije bila i znak privilegije za iskusne i ostarjele rimske dužnosnike. Naravno, to se mijenja s „godinom četiri cara", u kojoj Provincija daje presudni doprinos za pobjedu „vespazijanovske" frakcije. Učešće velikog broja gornjoilirskih regruta i mornara u napadu „vespazijanovske" frakcije na Italiju moralo je imati odjeka i na budući razvitak Provincije. Njihovo prisustvo u Italiji i povratak dijela njih u domovinu su samo osnažili procese romanizacije, što će se osjetiti u narednom periodu.

[78] *Front. Aquaed.* 102.

Summary

Governors of the Province Upper Illyricum 42 - 68 AD

Rebellion of Scribonian from 42. AD represents a key milestone in the history of the province of Upper Illyricum/Dalmatia. After the failed attempt to designate the Republic due to lack of interest of the soldiers to engage in such an adventure, emperor Claudius sent in province a a special envoy *Lucius Salvias Otho.* After him province was ruled by following governors with title *legatus augusti propraetore:* Lucius Calpurnius Piso, Caius Ummidius Durmius Quadratus, Publius Anteius Rufus, Caius Calpetanus Rantius Sedatus Metronius, Aulus Ducenius Geminus, Marcus Pompeius Silvanus. Judging by the official epigraphical monuments, the official name of the province in this period was still Upper Illyricum. The situation in the Province itself was quite stable and the experience of the Great Illyrian revolt has already faded. Lasting peace and stable Roman administration which respects local needs and autonomy contributed that indigenous populations accept Roman state. One could even say that in this era of Claudius and Nero was completed the process of accepting Roman rule by the illyrian peregrines as their own. This was confirmed with the "Year of Four Emperors" 68/69. AD, when the province and its soldiers and citizens make a decisive contribution to victory of Vespasian fraction.

Bibliografija

Kratice

AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, París.
AEM – Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Osterreich-Ungarn, Wien
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ARR – Arheološki radovi i rasprave
AV – Arheološki vestnik, Ljubljana
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL – Corpus Inscriptiones Latinarum
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
LCL – The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass.: Harvard University Press
MH – Matica Hrvatska, Zagreb.
MS – Matica Srpska
PIR – Prosopographia imperii romani saec I. II. III., edidit Elimar Klebs, Berolini (Berlin): apvd Georgivm Reaimervm, 1897-1898
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Izdanja izvora

Flor 1947: Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History, Edward Seymour Forster, LCL.
Frontin 1925: Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome, C. E. Bennett – Mary B. McElwain, LCL.
Josip Flavije, Judejski rat, 1967: Josip Flavije, Judejski rat, Dušan Glumac, Beograd: Prosveta.
Josip Flavije, Judejske starine, 1965: Josephus: Jewish Antiquities, Book 20, Louis H. Feldman, LCL.
Kasije Dion 1954-1955: Dio js Roman History in nine Volumes, Earnest Cary, LCL (2).
Kasije Dion 1986: Marjeta Šašel Kos, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273.
Plinije Stariji 1866: Naturalis historia, Berlin: ed. Weidmannos.
Plinije Stariji 1976: prijevod Mate Suića u dodatku „Antički pisci" u knjizi Antički grad na istočnom Jadranu, str. 297, Zagreb.
Plinije Stariji 2003: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku „Izvori" u knjizi Antički grad na istočnom Jadranu, (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), str. 421, Zagreb.
Plinije Stariji 2004: Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
Plutarh 1978: Plutarh, Slavni likovi antike II, Miloš N. Đurić, Novi Sad: MS.
Plutarh 1988: Plutarh, Usporedni životopisi, Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
Ptolemej Klaudije: Ptolemej Klaudije, Geografija, korišten tekst s http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932. od The New York Public Library, N. Y. sa naslovom „Geography of Claudius Ptolemy".
Ptolemej Klaudije 1974: Ptolemejeva karta, Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Beograd: Istorijski institut.
Ravenjanin[79] 1995: Slobodan Čače, Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji" Anonima Ravenjanina, Zadar: Arheološki muzej Zadar.

[79] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII st.) uveliko se slaže s Ravenjaninovom „Kosmografijom", pa se u

Ravenjanin 1860: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica, G. Parthey – M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.
Svetonije 1978: Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
Velej Paterkul 1955: Velleius Paterculus, Compendium of Roman History, Frederick W. Shipley, LCL.
Velej Paterkul 2006: Gaj Velej Paterkul, rimska povijest, Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca.
Tacit, Anali, 1970: Tacit, Anali, Jakov Kostović, Zagreb: MH.
Tacit, Historije 1925; 1931: Tacitus, Histories, Clifford H. Moore, LCL.
Tacit, Historije 1987: Tacit, Historije, Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca.

Literatura

Abramić, M. / Colgano, A. 1909. Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, 12, Wien 1909.
Arheološki leksikon BiH, Tom I-III; Mape 1-4; Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela XLVII, CBI 2.
Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela LXVI, CBI 6.
Bulić, F. 1890, Prinosak k poviesti uredjenja granica medju raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba, GZM, god. II, sv. 4, 406-413.
Čače, S. 2003, Aserija u antičkim pisanim izvorima, ASSERIA, 1, Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 7-43.
Hirschfeld, O. 1885, Bericht über eine Reise in Dalmatien, AEM IX, 1-30.
Hörmann, K. 1890, Dva rimska natpisa iz Bosne, GZM, god. II, sv. 3, 306-308.
Imamović, E. 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17, Sarajevo, 27-59, br. 1-21 + 4 slična natpisa
Jagenteufel, A. 1958, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Schriften der Balkankommission; Antiquarische Abteilung. 12, Wien 1958.
Kuntić Makvić, B. / Šegvić, M. 1988, O razgraničenju između Aserije i Alverije, ARR 11, 49-62.
Matijašić, R. 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Pula 2002.
Mesihović, S. 2007, Dezitijati, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, Zagreb 2007.
Mesihović, S. 2009, „SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva", Historijska traganja IV, Institut za historiju, Sarajevo 2009, 9-33.
Mesihović, S. 2009A, Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija, Prilozi 38, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2009, 31-39.
Mesihović, S. 2010, Podjela provincije Ilirik, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LI, br. 2, Sarajevo 2010, 87-100.
Mesihović, S. 2010A, RES PVBLICAE SCRIBONIANI, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV-XV, Sarajevo 2010, 315-340.
Mesihović, S. 2010B, Dolabellae – Dolabelino doba, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XXXIX, 99-123.
Mesihović, S. 2011, Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba, (knjiga u rukopisu), Sarajevo 2011.
Mesihović, S. 2011A, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, (knjiga u rukopisu), Sarajevo 2011.
Mesihović, S. 2011B, LVCIVS VOLVSIVS SATVRNINVS IN ILLYRICVM SUPERIOR/DALMATIA, Historijska traganja (u procesu objavljivanja).
Patsch, C. 1890, Megjašni natpis iz Bosne, GZM, god. II, sv. 4. 367-368.
Smith, W. 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Boston: Little, Brown and Company.
Suić, M. 2003, Antički grad na istočnom Jadranu (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Zagreb 2003.
Syme, R. 1968, The Ummidii, Historia 17, No. 1, Zeitschrift für Alte Geschichte, 72-105.
Syme, R. 1979, Ummidius Quadratus, Capax Imperii, Harvard Studies in Classical Philology, Vol. 83, 287-310.
Šašel, J. i A. 1963, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana (ILJug I).
Šašel, J. i A. 1978, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana (ILJug II).
Šašel, J. i A. 1986, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana (ILJug III).
Wilkes, J. J. 1969, History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia, University of Birmingham, London 1969.
Wilkes, J. J. 1976, Boundary Stones in Roman Dalmatia I., The Inscriptions, AV 25, Ljubljana 1976, 258-274.

pogledu Dalmacije podaci Gvidona i Ravenjaninove V knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području Peći (Pejë) na Kosovu

Naser Ferri
Priština (Prishtinë)

Dardance spominju u svojim djelima već u VII stoljeću prije naše ere antički izvorni pisci Alkman, Hekatej iz Mileta i Pseudo Skilaks, a Dardanija kao kraljevstvo spominje se od IV stoljeća prije naše ere.[1] Arheološki nalazi iz takozvanoga "kneževskoga groba" otkrivenoga u humku iz Banje kraj Peći[2] (Banja e Pejës) svjedoče da je već u VI stoljeću prije naše ere postojalo razvijeno dardansko društvo, koje su predvodili prinčevi. U tomu su humku otkrivena dva groba. U muškom su nađeni dijelovi reprezentativnoga oružja i bojne opreme, a u ženskom su grobu nađeni dijelovi raskošnoga nakita od srebra i jantara, te keramičke posude.[3]

U knjizi *Ilirët* (Iliri) Karla Patscha (Karl Pač, 1865-1945) piše da su Dardanci bili najjača ilirska sila na kopnu dok su Ardijejci bili najveća pomorska sila među Ilirima.[4]

Prvi su susreti Dardanaca i Rimljana zapisani početkom III stoljeća prije naše ere i to kao povremeni vojni savezi za borbu protiv zajedničkoga neprijatelja Makedonije. Nakon rimskoga zaposjednuća, uspostave mira i stvaranja provincije Makedonije 167. godine prije naše ere dotadašnje se savezništvo pretvorilo u neprijateljstvo, tako da su u poslednja dva stoljeća stare ere u Dardaniji bili veliki ratovi od kojih je, prema svjedočanstvu antičkih pisaca, najbrutalniji i najkrvaviji bio *Bellum Dardanicum,* koji je od 75. do 73. godine prije naše ere, poduzeo konzul S. Kurion (*Scribonius Curio*) predvodeći 30.000 rimskih vojnika. Zanimljivo je da se Kurion spominje kao prvi Rimljanin koji je izišao na Dunav.[5]

No i nakon Kurionova vojnoga prodora nastavljene su borbe da bi gotovo dvostoljetne rimsko-dardanske ratove završio Oktavijan August koji je kao pobjednik poslije bitke kraj Akcija, 31 godine, poslao legije koje je predvodio konzul M. Licinije Kras (*M. Licinius Crassus*) da osvoje područja sjeverno od Makedonije, da bi proširio granice Rimskoga Carstva do dunavskih obala, što je on i učinio vojničkim prodorom 29-28. godine stare ere, osvajajući tada i Dardansko Kraljevstvo.[6] Područje bivšega Dardanskoga Kraljevstva je početkom naše ere ušlo u sastav novoosnovane provincije *Moesiae* (Mezije), da bi poslije podjele provincije koju je uspostavio car Domicijan 86. godine naše ere, dardanske zemlje ušle u sastav Gornje Mezije (*Moesia Superior*).[7]

Prije rimskoga osvojenja Dardanci su živjeli u utvrđenim naseobinama na vrhovima brda, ili u dolinama rijeka, uz putove, koji su povezivali evropski sjever s ilirskim primorjem i Grčkom. U predrimsko se doba spominje nekoliko dardanskih centara (na žalost, do sada arheološki nedokazanih) među kojima je, već u IV stoljeću prije naše ere bilo i naselja koja su imala svoje kovnice novca i kovala svoj novac.[8]

[1] Stipčević 1967, 39.
[2] Palavestra 1984, 58-60.
[3] Arheološko blago 1995, 208.
[4] Patsch 2004, 37.
[5] Petrović 2006, 9.
[6] Millar 1981, 224.
[7] Ferri 2001, 52.
[8] Ovdje se radi o Damastionu kojega spominju antički pisci i čiji je novac iz IV stoljeća prije naše ere nađen u nekoliko primjeraka ali još uvijek nije potvrđeno gdje se on točno nalazio. Do sada se smatralo da se Damastion nalazio blizu Novog Brda (Novobërdë) na Kosovu ali je na temelju novijih iskopavanja moguće da se on nalazio na lokalitetut Kale-Krševica kod Bujanovca.

Sl. 1. *Žrtvenik posvećen Jupiteru nađen u Peći (Pejë)*

Sl. 2. *Dio žrtvenika posvećenog Jupiteru nađen u selu Veriq (Verić) kraj Istoka*

Od svih današnjih naseobina na Kosovu samo je suvremeno naselje u Peći (alb. Pejë) nastalo, razvijalo se, i još uvijek postoji, na temeljima antičkoga nalazišta u Pećkomu Polju, koji se nalazi na nalazištu zvanom "Gradina" na lijevoj obali rijeke Lumi i Bardhë (Ljumi i Bard).

Na temelju značajki koje ima i arheoloških nalaza otkrivenih na njemu, može se zaključiti da ovo nalazište pripada prethistorijskim naseobinama - dardanskim gradinama ravničarskog tipa, koje je među rijetkim takvim naseljima nastavilo postojati i nekoliko stoljeća poslije rimskoga osvojenja.[9]

Do sada otkriveni epigrafski materijal daje dosta pouzdanih podataka, među kojima su imena i funkcije *decuriona* (članova *ordo decurionum* -municipalnoga vijeća, koje su činili rimski došljaci, bogati oslobođeni robovi i mjesni stanovnici).[10] Ti, kao i drugi bitni podatci govore da je na području današnje Peći u antici postojalo veće naselje, veoma vjerojatno u rangu rimskoga municipija, čije se ime, nažalost nije sačuvalo na natpisnim spomenicima a u svezi s kojim je E. Čerškov dosta davno iznio pretpostavku da bi se možda moglo raditi o Ptolomejevu (oko 100. – 170. g. n. e.) Siparuntumu ili Siparuntonu.[11]

Za proučavanje prošlosti ovoga područja pa i cijele Dardanije veoma su korisni arheološki nalazi otkriveni u rijetkim sustavnim iskopavanjima, ili kao slučajni nalazi na širemu području današnje Peći odnosno na području antičkoga municipija.

Nažalost, prilično malo se zna o ovomu području prije rimskoga osvojenja. Poslije zaposjednuća, Rimljani su i ovdje, kao i u druge djelove Carstva, donijeli novi (svoj) sustav uprave, kulturu, novi način života, svoje običaje i nametnuli i latinski kao službeni jezik.

Štovanje bogova rimskoga službenoga panteona

Osim spomenutih novina, Rimljani i njihovi pratitelji, donijeli su sa sobom i štovanje kultova božanstava rimskog državnoga panteona, od kojih je, bez dvojbe, isto kao u Rimu i u provincijama, najomiljeniji i najštovaniji bio vrhovni rimski bog Jupiter (Iuppiter).[12]

Na pećkom području Jupiterovo štovanje u antici posvjedočeno je na temelju epigrafskih spomenika koji su posvećeni ovomu bogu izražene isključivo formulom IOM (u dativu: Iovi Optimo Maximo).

[9] Čerškov 1969, 29.
[10] Vulić 1931, 89. n. 204; Vulić 1933, n. 160; Vulić 1941-48, 51. n. 104.
[11] Čerškov 1969, 48.
[12] De Ruggiero 1924-1946, 240.

Sl. 3. *Dio spomenika posvećenog Merkuru iz sela Staradran (Staradrane) kraj Istoka*

Dva ovakva epigrafska spomenika, iz prvoga stoljeća naše ere, nađena su u gradu (*IOM; IOM/EXV;* Sl. 1)[13], te po jedan u selima Pograxhë-Pograđe *(IOM/T AEL CEL/SINVS/DECLP*)[14] i Dresnik-Dresnik (*IOM/T AEL C. . /SINVS/DEC LP*)[15] kraj Kline, koji potječu iz drugoga stoljeća naše ere, i vjerojatno im je zajednički dedikant (M. Aelius Celsinus), a još je jedan dosta oštećeni spomenik posvećen Jupiteru nađen u selu Veriq-Verić (*IOM/. . . /*; Sl. 2)[16] kraj Istoka.

Drugi po važnosti rimski bog, štovan na ovomu području (sudeći na temelju broja nađenih spomenika) bio je bog trgovine i zaštitnik kockara, varalica i lopova Merkur (lat. Mercurius, grč. Ἑρμῆς).[17] Bog Merkur se općenito jako malo pojavljuje na epigrafskim spomenicima a na pećkomu području njemu posvećeni spomenici nađeni su u selu Kosh kraj Kline (*MERCVRIO/M VLPIVS/SEVERIAN. . . /LMP*)[18] te u selu Staradran (Stadardane) kraj Istoka (*MERCVR…/. . . ALLATOR. . . . /. VLP VIAT. . . /*; Sl. 3).[19]

Kultovi božanstava grčkoga panteona

Prema svemu sudeći kultovi grčkih bogova čiji su tragovi štovanja su otkriveni na pećkomu području ovdje dospjeli dosta rano, s rimskom vojskom i njenim pratiteljima. Ovdje se radi o štovanju bogova kao što su: Aesculap (Aesculapius), Higija i Telespor.

Sl. 4. *Žrtvenik iz Peći posvećen Eskulapu, Higiji i Telesporu*

Jedan žrtvenik posvećen tim božanstvima koji potječe iz 2. stoljeću naše ere nađen je u samom gradu Peći-Pejë (Sl. 4).[20]

Inače Asclepius (grč. Ἀσκληπιός-Asclepios) je, prema Homeru, u staroj Grčkoj bio heroj, a prema Pindarevu (oko 518-446 godine prije naše ere) je pisanju on bio božanstvo medicine i liječenja,[21] koji je liječio umirujućim pjesamama i različitim čudima[22] pa se toliko bio osposobio

[13] Vulić 1931, 115. n. 279; Vulić 1934, n. 50; Mirdita 1981, 256. n. 261.
[14] Vulić 1933, n. 160; Mirdita 1981, 274. n. 258.
[15] Vulić 1931, 89. n. 204; Mirdita 1981, 256. n. 263.
[16] Ferri 2007, 262.
[17] Ferri 2005b, 381.
[18] Vulić 1931, 112. n. 272; Mirdita 1981, 257. n. 268.
[19] Ferri 2005b, 378-379.
[20] Vulić 1931, 112. n. 274; Mirdita 1981, 257. n. 269; Ferri 2010, 1515.
[21] Schmidt 2004, 52.
[22] Curotto 1958, 187.

Sl. 5. *Ploča sa prikazom Dionizova plesa nađena u sellu Vrellë (Vrelo) kraj Istoka*

Sl. 6. *Detalj ploče iz sela Vrellë (Vrelo) sa likom Pana koji svira u siringi prateći Dionizov ples*

da je bio počeo i oživljavati pokojnike te ga je rasrđeni Zeus ubio zato što je poremetio prirodnu ravnotežu rođenja i smrti. Prema mitologiji Aesculapios ili Asklepius nije bio sudionik dvanaest besmrtnih olimpskih bogova, budući da je na početku bio smrtni čovjek, koji je posliije diviniziran. Prema predaji, on je bio sin boga Apolona i svećenice ili nimfe Koronide.[23] U Rimskome Carstvu je štovan i pod imenom Asclepius ali i ka Aesculapius.[24]

Higija (lat. Hygia, grč. Ὑγίεια) je bila Asklepijeva kći, koja je utjelovljavala tjelesno i duševno zdravlje i bila je stalno dio njegove pratnje. U Rimu su tu božicu štovali kao Salus[25] (lat. Salus -zdravlje) a pod tim se imenom spominje i u tekstu jednog spomenika nađenog na lokalitetu Timacum minus (selo Ravne kraj Knjaževca u današnjoj Srbiji).[26]

Smatra se da od Asklepija i Higije potječu asclepiadi pa i Hipokrat (460.-377. p. n. e.), za koga se vjeruje da je odvojio liječništvo od čarobnjaštva i praznovjerja pa se zato smatra utemeljiteljem znanstvenoga liječništva, jer je na kritički način primjenjivao iskustva grčkih i egipatskih liječnika. Prema predaji

Hipokrat se smatra sastaviteljem liječničke zakletve a pripisuje mu se i još 60 drugih djela iz oblasti liječništva sabranih u zbirku *nazvanu Corpus Hippocraticum.*[27]

Zajedno s Asklepijem i Higijom, na natpisu spomenika nađenog u Peći spominje se i Telesforus. Inače Telesforus (lat. Telesporus, grč. Τελεσφόρος), čije se ime nalazi i kao Telesphoros i Telesphorus je bio Asklepijev sin, koji je kao bog odmora, sna i izlječenja imao na sebi ogrtač i nosio frigijsku kapu na glavi te je stalno pratio svoju sestru Higiju. Prema mitologiji Telesfor je utjelovljavao bolest ali istovremeno i njezino izlječenje.

Smatra se da je štovanje Asklepijeva kulta nastalo oko stote godine naše ere u Pergamonu, a

[23] Srejović/Cermanović-Kuzmanović 1996, 56.
[24] Colonna 2003, 55-56. 153.
[25] Curotto 1958, 187.
[26] Vulić 1933, n. 142.
[27] Ferri 2010, 1517.

da su djelovi njegova kulta bili i štovanje božice Higije te Telesforovo štovanje koji su zajedno sa Asklepijevim kultom, preko Epidaura na ilirskoj jadranskoj obali od 2. stoljeća naše ere, prodrli na Balkan. Na području rimske Dardanije Asklepijevo štovanje epigrafski je posvjedočeno samo u Dukađinskoj ravnici odnosno na području današnjih gradova Peći (Pejë) (*AESCVLA/PIO/HYGIAE/TELES/PORO*)[28] i Prizrena (Prizren) (*AS/CLEPIO/TELES/PHORO HYGIAE/SO…/…*)[29] i u oba slučaja se radi o spomenicima posvećenim Asklepiju, Higiji i Telesforu (a u Prizrenu i drugim božanstvima).

Istoga odnosno grčkoga podrijetla bilo je i štovanje boga Dioniza (grč. Διόνυσος, lat. Bacchus), čiji je lik u reljefu nađen na jednoj kamenoj ploči u selu Vrellë kraj Istoka nedaleko od Peći.[30] Radi se o ploči od mjesnoga kamena dimenzija: 51 x 45 x 18 cm, na kojoj je prikazano pet likova (Sl. 5). Središnji lik je bog Dioniz obučen u nebridu a na nogama ima obuvene čizme. S njegove lijeve strane je goli Satir iza čije lijeve noge proviruje glava zmijina glava a koji je je desnom rukom zagrlio Dioniza u razuzdanomu plesu. Na istoj ploči, u donjemu lijevom kutu, je bog pašnjaka, stada i pastira Pan (grč. Πᾶν),[31] prema mitologiji sin Reje i Krona, ili Hermesa i neke nimfe, koji je rođen kao nakaza s jarčevim nogama i rogovima, tijela pokrivenoga kostrijeti. On je pobuđivao strah u onima koji bi ga ugledali, pa su oni bježali u ustrašeni.[32] Na našemu reljefu je Pan, za razliku od Dioniza i drugih sudionika na prikazu koji plešu, prikazan kako sjedi (Sl. 6) i svira u siringi (sirinx) od nekoliko nejednakih trskinih cijevi, prateći Dionizov razuzdani ples i ples njegovih pratitelja.

Štovanje istočnjačkih bogova

I kultovi bogova orijentalnoga podrijetla su među Dardance dospijeli nakon rimskoga osvojenja. Štovanje boga Serapisa nalazimo na epigrafskim spomenicima, u veoma kratkim posvetnim formulama, koji su nađeni u selu Dresnik kraj Kline na kojemu piše samo: *SERAPI*[33], zatim u selu Llukavc i Thatë (Suvi Lukavac) kraj Istoka koji nosi posvetu *SERAPI INVICTO*[34] a njemu je posvećen i prije par godina otkriveni žrtveniku u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline sa malo dužim i neuobičajenim tekstom: *MAGNO NV/MINI ET CON/SERVATORI/SERAPI/* (Sl. 7).[35]

Za razliku od prijethodno navedenih spomenika, ova je posveta dosta duga a ime boga Serapisa nalazi se navedeno na samom kraju natpisa.

Serapis (Σέραπις) ili Sarapis (Σάραπις) bio je egipatski bog iz doba Ptolemeja I (304.-282. p. n. e.) nastao iz trgovačkih i kulturnih odnosa između Grčke i Egipta pa je kao takav utjelovljavao spoj grčko-egipatske kulture. Serapis je bio bog Sunca, plodnosti, izlječenja i liječništva a smatran je i zaštitnikom mornara.[36]

U grčko-rimskomu svijetu bog je Serapis imao zajedničke značajke Zeusove i Jupiterove, vrhovnih bogova i zaštitnika bogova i ljudi, označnice Hadove (grč. Ἅιδης), boga podzemlja, Dionizove – boga vina i vinove loze te konačno Asklepija, boga izliječenja i liječništva s jedne strane, te egipatskog boga Ozirisa s druge strane,[37] u nekim se krajevima Serapis i poistovjećivao sa spomenutim bogovima.[38]

U Rimskomu Carstvu otkriveno je mnoštvo epigrafskih spomenika posvećenih Serapisu, a na području nastavanu Dardancima, prije spomenika u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline, otkriveno samo nekoliko Serapisu posvećenih spomenika, u selu Zlokućane kraj Skopja, selu Llukavc i Thatë (Suvi Lukavac) kraj Istoka te u selu Dresnik (Dresnik) kraj Kline.[39] Serapis na natpisima uglavnom ima pridjevke: *Deus Sanctus, Conservator* (Llukavc i Thatë-Suvi Lukavac), Επηκοος (Zlokućane kod Skopja), *Invictus* (Dresnik), a posveta *MAGNO NUMINI ET CONSERVATORI* nađena na spomeniku iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline, jedini je takav dosadanji potvrđen primjer ovakve posvete Serapisu.

Na temelju učestalosti nalaza spomenika posvećenih Serapisu i na temelju graditeljskih ostataka i druge arheološke građe, može se pret-

[28] Vulić 1931, 112. n. 274; Mirdita 1981, 257. n. 269; Ferri 2010, 1515.
[29] Mirdita 1980, 182; Mirdita 1981, 261. n. 297.
[30] Ferri 2008, 90-91.
[31] Curotto 1958, 344.
[32] Philip 2001, 44.
[33] Vulić 1941-48, 121. n. 265.
[34] Vulić 1941-48, 126. n. 279.
[35] Ferri 2005a, 263.
[36] Oakes/Gahlin 2002,231.
[37] Dixon-Kennedy 1998, 277.
[38] Cagnat/Chapot 1917, 428.
[39] Ferri 1999, 44.

Sl. 7. *Žrtvenik iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline posvećen Serapisu*

postaviti da je u Scupiju moglo biti veće svetište štovanja Serapisa i drugih egipatskih bogova.[40] Najveći i najvažniji hram posvećen Serapisu, zvani Serapeion nalazio u Aleksandriji, u Egiptu, i kada je on razoren, koncem 4. stoljeća naše ere, prema naredbi cara Teodozija I (379.-395. naše ere), a na nagovor aleksandrijskoga patrijarha Theophilosa (oko 345.-412. naše ere), to je označilo i strogu zabranu i službeni kraj krivoboštva u Rimskomu Carstvu.[41]

U pećkomu su području otkriveni i tragovi štovanja božice Izide i to upravo u selu Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline. Radi se, naime, o gornjemu dijelu oštećenoga žrtvenika na kojemu je natpis: *DAEAE/ISIDI/EVFRO/NIVS/VOTVM/…* (Sl. 8). Zanimljivo je da se ovdje božica Izida spominje samo kao Dea a u ostalim djelovima Carstva ona često nosi epitet Myrionima.[42] Štoviše i njezin pridjevak Dea (Daeae, u dativu) napisan je u neobičnom obliku sa dvama diftonzima jedan iza drugog: Daeae umjesto Deae kako bi bilo uobičajeno.[43]

Isis (grč. Ἴσις), Izida ili Eseta, čije ime nalazimo u različitim inačicama, bila je egipatska božica, kći Gebova (Zemlja) i Nutina (Nebo), Velika božica Majka i utjeolvljenje idealizirane žene.[44] Prema mitologiji ona je bila sestra i supruga boga Ozirisa. Liječila je ljude i bila zaštitnica bračnoga života i poljodelstva. Vjerovalo se da je imala čarobnjačke sposobnosti pa da se ona također mogla pretvoriti u štogod bi zaželjela.[45]

Zahvaljujući značajkama božice Majke, Izida se nakon nestanka krivoboštva polagano preoblikovala, poprimivši značajke Djevice Marije,[46] a smatra se da su likovni prikazi Izide s malim

[40] Dragojević-Josifovska 1982, 59. n. 19.
[41] Cotterell 1997, 47.
[42] Marić 1933, 81.
[43] Cagnat 1914, 422.
[44] Forty 1999, 88.
[45] Oakes/Gahlin 2002, 286.
[46] Forty 1999, 88.

Sl. 8. *Žrtvenik iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline posvećen božici Izidi*

Horusom u njezinu naručju, bile uzor umjetnicima za oblikovanje prikaza Bogorodičina lika s malim Isusom.[47]

Štovanje Izidino se počelo širiti iz grada Pereheta u Sjevernomu Egiptu, odakle se, poslije rimskoga osvojenja Egipta, proširilo po cijelom Rimskome Carstvu. Bilo je veoma raširenо u Iliriku, a osobito u rimskoj provinciji Dalmaciji.[48] U rimskoj Dardaniji je ovo dosada jedini otkriveni njoj posvećen epigrafski spomenik, no ipak treba reći da je u sjevernoj Dardaniji otkriveno nekoliko mramornih ulomaka njezina lika koje prikazuju Izidu s njezinim ikonografskim značajkama (kravlji rogovi na glavi, sunčani disk između njih).[49]

Na temelju nalaza epigrafskih spomenika i graditeljskih ostataka, može se pretpostaviti da se u selu Zllakuqan nalazilo svetište posvećeno egipatskim božanstvima čiji su štovatelji mogli biti tuđinci-istočnjaci, možda službenici carinske službe Portorium Illyrici što je bio čest slučaj i u rimskoj provinciji Dalmaciji.[50]

[47] Focus Extra 2001, 55.
[48] Selem 1997, 45-152.
[49] Mirdita 2001, 63.
[50] Selem 1997, 158.

Manjkavost dokaza o štovanju domaćih epikorskih bogova

Na temelju dosada otkrivenih arheoloških nalaza, može se zaključiti da su se tragovi štovanja predrimskih izvornih bogova, prije svega boga Andina (Deus Andinus) i božice Dardanije (Dea Dardania), ali i drugih dardanskih bogova) sačuvali uglavnom po obodu, odnosno po mjestima u unutrašnjosti dardanskog područja pa je zbog toga na pećkomu području, na kojemu se nalazila velika prethistorijska dardanska gradina poslije rimsko naselje u rangu municipija, i nekoliko vojnih postaja do sada nisu nađeni dokazi o štovanju mjesnih božanstava za vrijeme rimske vladavine.

Nalaz grobova dardanskoga prinčevskog para, iz 6. stoljeća prije naše ere, u Pećkoj Banji (Banja e Pejës) govori o postojanju dardanske razvijene društvene ustanove, u kojoj je bez ikakve dvojbe štovani domaći izvorni bogovi.

Tragovi jednobožačkih vjera

Dosadašnji nalazi epigrafske i druge arheološke građe na dardanskomu području potvrdili su nazočnost Rimljana, Grka, Kelta, Gota i Egipćana u prapovijesti i antici i tragove različitih neznabožačkih vjerovanja, nu, u posljednje doba na pećkomu su području otkriveni dokazi o drugim narodima i njihovim specifičnim religioznim vjerovanjima.

Jedan od tih dokaza je kamena ploča s likovnim prikazom u reljefu, ugrađena, kao spolia u jedan od obrambenih zidova, koji od srednjeg vijeka opasuju crkveni kompleks Pećke Patrijaršije a u međuvremenu su dograšivani i obnavljani.

Radi se o ploči dimenzija: 57 x 40 cm, čija se debljina ne može provjeriti, budući da se ploča nalazi ugrađena u zid na visini od skoro 5 m.

U polju ploče, profiliranom prema rimskim umjetničkim mjerilima, je prikazano 6 likova u plitkom reljefu: dvaju zimzelenih stabala (sa svake strane po jedno), između kojih je okrugli medaljon, u kojemu je šestokraka zvijezda ili heksagram, a u donjem su redu, ispod njih tri ribe (Sl. 9).

Zimzeleno četinjačko stablo (u našem primjerku možda čempres) je u kulturama mnogih naroda smatrano svetim drvom a kod Grka i Rimljana četinjače su povezivane sa štovanjem

Sl. 9. *Ploča sa judeo-kršćanskim značajkama uzidana u obrambeni zid Pećke Patrijaršije*

bogova podzemlja, osobito sa štovanjem gospodara podzemnoga svijeta- Plutona ili Hada (grč. Ἅιδης, lat. Dis Pater). U antičkomu svijetu čempres je označavao besmrtnost i uskrsnuće,[51] a u ranom je kršćanstvu bio znak vječnoga života. Četinjače su smatrane simbolom smrti i žalosti, ali se u nekim istočnjačkim kulturama smatrane a i danas se smatraju i znakom dugoga života i postojanosti.[52]

Zvijezda šesterokraka koja je upisana u medaljonu ima promjer od 16 cm i sastavljena je od dvaju međusobno suprostavljenih i prepletenih trokutova. Budući da se nalazi u okruglomu medaljonu, prema obliku je veoma slična sa jednim ovakvim znakom isklesanim na drevnim obrambenim zidovima u Jeruzalemu[53] i sa zvijezdom šesterokrakom otkrivenom na antičkomu nalazištu zvanom „Tregu i çifutëve" (Židovska tržnica), u gradu Elbasanu u Albaniji.[54]

Prizor dvaju suprostavljenih trokutova, koji u sredini čine zajedničko osmostrano središte poznat je kao „Salamunov pečat", „Davidova zvijezda" i kao „*Magen David*", „*Mogein Dovid*" ili „*Mogen Dovid*", odnosno Davidov štit koji je jedan od najvažnijih i najraširenijih znakova židovskih i judaizma i koji u židovskome bogoslužju ukazuje na Boga kao Davidova zaštitnika.[55] Inače je zvijezda šesterokraka, odnosno *Magen David,* u srednjovjekovnim arapskim izvorima, bila poznata kao „Salamunov, odnosno Sulejmanov pečat"[56] pa su taj naziv prihvatili i mnogi Židovi. Smatra se da taj naziv nastao po tome jer je zvijezda šesterokraka bila na Salamunovu prstenu koji se spominje u Talmudu kao obrambeni

[51] Chevalier/Gheerbrant 1983, 85-86.
[52] O'Connell/Airey 2009, 219.
[53] Kochav 2000, 90.
[54] Sarney 1992; Sarney 2008, 110.
[55] Newman/Sivan 1980.
[56] Glassé 2006, 537-538.

znak protiv zlih duhova, premda se ne spominje točno vrijeme nastanka toga znaka.[57]

Kao najranije posvjedočeni *Magen David* mogla bi biti zvijezda šesterokraka uklesana na ukrasnomu vijencu sinagoge iz 2. stoljeća naše ere, u mjestu Capernaumu u Izraelu (Sl. 10).[58]

Arheološki nalazi potvrđuju da se zvijezda šesterokraka nalazila u židovskim hramovima i u njihovim svetim mjestima, dok se je u ranokršćanskomu razdoblju mogla naći i u crkvama.[59] Drugi važni židovski temeljni znak je bio i jeste *menora* (svijećnjak sa 7 ili 9 svijeća), koji je upućivao na božansko svjetlo i samoga Boga u Hramu u Jeruzalemu, koji su uništili Rimljani.[60]

Prema židovskoj mitologiji jedan od zvijezdinih trokutova predstavljao je Judino pleme, a drugi je trokut utjelovljavao Beniaminovo pleme. Postoje i mišljenja prema kojima 12 točaka (3 vanjske i 3 unutarnje na svakomu trokutu) predstavljaju 12 židovskih plemena. Ove su postavke u bogoslužnomu smislu zanimljive. Čini se da su one više temelje na mitološko-biblijskim a veoma malo na povijesnim činjenicama. Smatra se da je zvijezda šesterokraka u vezi s čarobnjaštvom koje se koristilo u ranokršćanskim obredima, odnosno da je bila dijelom judeo-kršćanske magije.[61]

Ispod središnjega prizora „*Magen Davida*" na ploči se nalaze tri ribe s glavama okrenutima na lijevu stranu.

Riba je u starožidovskoj predaji utjelovljavala istinu i vjernost a u kršćanstvu je riba bila prvi Kristov znak,[62] da bi se križ kao kršćanski znak prihvatio dosta poslije, odnosno istom na Nikejskom saboru 325. godine naše ere,[63] a riba je u ranokršćanskim katakombama predstavljala Isusa Krista.[64] Broj uklesanih riba na našoj ploči mogao bi se objasniti kao broj tri koji upućuje na rađanje, život i smrt ili na prošlost, sadašnjost i budućnost kao i na um, tijelo i dušu ili nebo, zemlju i čovječanstvo.[65] U kršćanskom je učenju

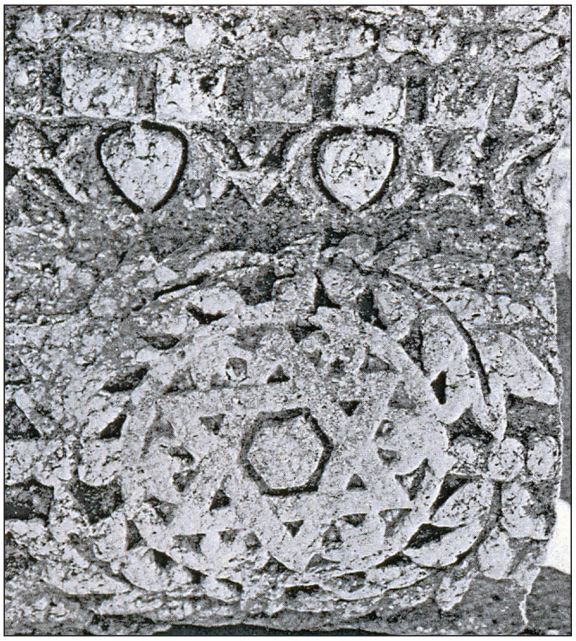

Sl. 10. *Magen David sa ukrasnog vijenca u mjestu Capernaumu u Izraelu*

temeljna značajka broja tri da upućuje na Sveto Trojstvo (Otac, Sin i Duh Sveti).[66]

U ikonografskomu smislu ploča sadrži 6 simetrično predstavljenih likova sa židovskim „*Magen Davidom*" u središtu, a u tipološkomu se smislu odlikuje rimskim, judaističkim i ranokršćanskim označnicama, odnosno ona je preplet znakovlja raznličitih kultura i vjera gdje preovladavaju judeo-kršćanske sastavnice.

Mučenja i progoni Židova započeli su u 6. stoljeću prije naše ere, a prema svjedočanstvu Josipa Flavija (oko 37. – oko 100. g. n. e.) progoni su se pojačali osobito u doba cara Vespaziana, nakon razaranja Jeruzalema, osvojenja Masade godine 73. i sloma židovske države, 70. godine naše ere[67] nakon čega su se Židovi raselili po svijetu. Prema Strabonovu (oko 63. p. n. e – oko 24. n. e.) svjedočanstvu u prvomu stoljeću naše ere „teško da bi se na svijetu našlo mjesto gdje nije bilo židova".[68] U Ilirik i u rimsku Dardaniju Židovi su počeli dolaziti s rimskom vojskom s Istoka kao robovi, obrtnici, umjetnici, bankari, trgovci i slično.

Mješavina judeo-kršćanskih čimbenika, koje nalazimo zajedno na ploči iz Peći može biti po-

[57] Encyclopedia Judaica 1971, 687-688.
[58] Encyclopedia Judaica 1971, 687.
[59] Đakovac/Bigović 2006, 148.
[60] Narkis 1978,137; Koš 1999, 119.
[61] Encyclopedia Judaica. 1971, 688.
[62] O'Connel/Airey 2009, 223.
[63] Chevalier/Gheerbrant 1983, 309.
[64] Chevalier/Gheerbrant 1983, 557-559.
[65] O'Connel/Airey 2009, 104. 112.
[66] O'Connel/Airey 2009, 246.
[67] Les Livre 2004, 139-140.
[68] Imamović 1977, 288.

Sl. 11. *Tragovi graditeljstva (hrama egipatskim božanstvima?) nađeni u selu Zllakućan (Zlakućan) kraj Kline*

Sl. 12. *Ostaci antičkog zdenca ozidanog kamenim pločama iz sela Zllakuqan (Zlakućan) kraj Kline*

sljedica da je s nastankomom kršćanstva, koje je na početku smatrano nastavkom i nasljednikom judaizma,[69] jedan dio Židova prihvatio Kristov nauk, držeći da je njegovo poslanje predstavljalo novi savez izmedju Boga (*JHVH, Adonaj*)[70] i Židova, tim prije znajući da su Isus Krist kao i svi apostoli bili Židovi,[71] i to kada su i same kršćane proganjali Rimljani.

Treba reći da su približno u to doba u Ulpiani nedaleko od Prištine posvjedočeni i prvi kršćanski mučenici u Dardaniji Flor i Lavr,[72] ali su otkriveni i drugi tragovi ranoga kršćanstva u rimskoj Dardaniji.[73]

Što se tiče namjene spomenute ploče, jedna od mogućnosti bi mogla biti da je ona bila dio jedne grobnice odnosno osuarija, budući da su Židovi u antici često skupljali i čuvali kosti svojih pokojnih sunarodnjaka u posude od kamena na koje su uklesavali svoje vjerske znakove, i da je ploča bila isklesana u mjesnoj kamenoklesarskoj radionici. Ovu mogućnost potkrjepljuje i to da su u sastavu antičkoga nalazišta u Peći, koje je obuhvaćalo više hektara, osim gospodarskoga dijela (gdje su otkriveni ostatci četiriju spremnica hrane *horreae)*, ostataka stambenoga graditeljstva i nekrolpole, otkriveni i ostatci kamenoklesarske radionice iz rimskoga doba[74] u kojoj je bez sumnje izrađena ova ploča ali i drugi naprijed spomenuti spomenici.

Ploča sa judeo-kršćanskim znacima govori o dosta ranoj nazočnosti judaizma i ranoga kršćanstva na području Peći (Pejë), odnosno u rimskoj Dardaniji te početku širenja jednobožačkih vjerovanja na ovom području.

Dok se kršćanstvo u Iliriku (osobito u primorskim djelovima) počelo širiti već u 1. stoljeću naše ere, sporadični tragovi ranoga kršćanstva na području rimske Dardanije pojavljuju se od 2 stoljeća naše ere ali istom od 4. stoljeća postoje epigrafski i graditeljski dokazi o ranomu kršćanstvu na području bivšega Dardanskoga Kraljevstva,[75] prije svega na području Ulpiane[76] kraj Prištine (Prishtinë) i Naissusa[77] (današnji Niš).

Na pećkomu području tragovi ranoga kršćanstva su otkriveni na antičkom nalazištu u Peći (Pejë) prilikom gradnje Tvornice šećera, u selu Banjicë (Banjica) blizu mosta na rijeci Drin (Drini i Bardhë), u selima Cerlolez (Cerkolez) i Syriganë (Suhogrlo) kraj Istoka (tragovi 14 crkava), pa u selima Buçan (Bučan), Pishtan (Pištan), Krushevë (Kruševo), Lubeniq (Ljubenić), Raushiq (Raušić) u temeljima crkava Pećke Patrijaršije, i blizu Manastira Visoki Dečani kao i na nekoliko drugih mjesta koja, nažalost, nisu istražena.

[69] Enciklopedia Larousse 1967, 515.
[70] Bowker 2006, 112-113.
[71] Quinn 2005, 110.
[72] Mijović 1964, 339-353.
[73] Ferri 2007, 259-266; Petrović 1979, 92-95. 106.
[74] Mócsy 1970,82; Ferri 2009, 203-212.
[75] Krasniqi 1997, 64-70.
[76] Mirdita 1981.
[77] Petrović 1979, 92. 106.

Hramovi i svetišta

Na temelju broja i učestalosti nalaza zavjetnih spomenika, može se pretpostaviti da je u antici na području današnje Peći (Pejë) postojalo nekoliko hramova ili svetišta posvećenih vrhovnomu rimskom bogu Jupiteru a isto tako je moguće postojanje makar jednoga svetišta boga Merkura, u selima Staradran (Staradrane) ili Kosh (Koš). Ima dosta pokazatelja koji upućuju na postojanje hrama egipatskim bogovima u selu Zllakuqan (Zlakućan). Imajući u vidu činjenicu da su u selu Zallakuqan (Zlakućan), osim dvaju žrtvenika posvećenih egiptaskim bogovima, otkriveni i tragovi graditeljstva (Sl. 11) i velikoga, kamenim pločama ozidanoga zdenca (Sl. 12) postoji mogućnost da je na tom mjestu postojao Izidin i Serapisov hram a možda i drugih egipatskih bogova.

Nalaz žrtvenika bogovima zdravlja i izlječenja Eskulapa-Asklepija, Higije i Telesfora kao i činjenica da se u okolini Peći (Pejë) i danas koriste izvori mineralne-termalne vode govore o mogućnosti postojanja nekoga hrama bogova iscjelitelja u kojemu su stanovnici antičkoga naselja u Peći (Pejë) tražili pomoć za različite bolesti, prije svega reumatske ali i za oporavak nakon lomova kostiju.

Svi spomenutii nalazi: spomenici rimskim, grčkim i istočnjačkim antičkim bogovima, ploča sa judeo-kršćanskim značajkama i graditeljski ostatci ranokršćanskih crkava govore o štovanju antičkih bogova ali i o pojavi i širenju judaizma i ranoga kršćanstva na ovom području.

Podjelom Rimskoga Carstva, 395. godine naše ere,[78] ova su područja potpala pod vlast Istočnoga Rimskoga Carstva, a crkvenim raskolom, 1054. godine, su postali dio Ortodoksne Crkve sve do 1077. godine, kada je sporazumom rimskoga pape Grgura VII i dukljanskoga kralja Mihaila (oko 1050. – oko 1082.) dogovoreno slobodno propovijedanje katoličanstva i kada je osnovana Barska biskupija (povezana s Rimom preko Dubrovnika), koja je zamijenila dotadanju Dračku Mitrolopiju i kada se katoličanstvo počelo slobodno širiti po današnjoj Sjevernoj Albaniji i na Kosovu.[79]

Početkom 16. stoljeća Peć (Pejë) je potpala pod tursku vlast[80], kada se počeo širiti islam, što je dovršilo mozaik religioznih vjerovanja stanovnika ovih krajeva u proteklim stoljećima.

[78] Cunliffe 1978, 300.
[79] Krasniqi 1997, 78.
[80] Rizaj 1982.

Summary

Cults and religious beliefs in antiquity in the Pec (Pejë) area in Kosovo

Ancient settlement in the vicinity of the present city of Pec (Pejë) in Kosovo was established as a Dardanian hill top settlement by the riverbanks of Lumi and Bardhë (Ljumi and Bard), and after the Roman conquest it have been turned to the settlement in the status of Roman municipium.

In the end of the Old Era, after the conquest of Dardanian Kingdom, this settlement became a part of the roman province of Moesia, and after its division belonged to the Province of Moesia Superior.

Coming to this region Romans brought also new religious beliefs so the indigenous population of Dardanians with devotion to their local gods started to accept the devotion of gods of the Roman Pantheon: Jupiter (in Peć-Pejë and in villages Dresnik-Dresnik and Veriq-Verić), Mercury (in the villages Staradran-Stradrane and Kosh-Koš), greek gods: Asclepius, Hygeia and Telesphorus (in Peć-Pejë) and Dionysus and Pan (in Vrellë-Vrelo village) and oriental gods: Serapis (in villages Dresnik-Dresnik, Llukavc i Thatë-Suvi Lukavac i Zllakuqan-Zlakućan) and Isis (Zllakuqan-Zlakućan). Lack of traces for the genuine devotion to local Dardanian gods could be explained by the fact that all epigraphic and other finds of Roman Dardania have been discovered in the peripheral parts of the region, in small settlements. Roman settlement in Peć-Pejë (in prehistory Dardanian hill top settlement – gradina, and after the roman conquest – Roman municipium) was placed closed to important roads where foreign influences were much stronger of those in secluded areas.

Except traces of devotion to Roman, Greek and oriental gods, in this area were found traces of devotion to early monotheistic religions, precisely Judeo-Christianity (in the city of Pec-Pejë), and early Christianity (in villages Cerkolez-Cerkolez, Syriganë-Suhogrlo, Banjicë-Banjica, Buçan-Bučan, Pishtan-Pištan, Krushevë-Krušev, Lubeniq-Ljubenić and in the foundations of the churches of Pec (Pejë) Patriarchy, close to Dečani Monastery and in other sites).

Based on the remains of the epigraphic monuments and fragments of architecture it can be presumed that within the city and it surrounding existed temples and shrines devoted to the Roman gods Jupiter and Mercury, Greek gods of health and healing, Egyptian gods Serapis and Isis and other oriental gods. Also, foundations of the early Christian churches were discovered. All of this complete the picture of religious beliefs of the inhabitants of roman settle-

ment in the area if present city of Pec (Pejë) and it vicinity in the first five centuries of our era.

Literatura

Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka, Katalog, Beograd 1995.

Bowker, J. 2006,World Religions, The Great faiths Explored&Explained, A Dorling Kindersley Book 2006.

Cagnat, R. 1914, Cours d'epigraphie latine, Paris 1914.

Cagnat, R. / Chapot, V. 1917, Manuel d'Archéologie romaine I, Paris 1917.

Chevalier, J. / Gheerbrant, A. 1983, Rječnik simbola , mitovi, sni,običaji, geste, likovi, boje, , Nakladni Zavod MH Zagreb 1983.

Colonna, B. 2003, Dizionario mitologico, Divinita, eroine, ed eroi, re e regine, satiri e ninfe, muse, giganti, mostri, oracoli e sibille…, Rusconi Libri, Roma 2003.

Cotterell, A. 1997, A Dictionary of World Mythology, Oxford 1997.

Cumont, F. 1942, Recherches sur le symbolisme funeraire, Paris 1942.

Cunliffe, B. 1978, Rome and her Empire,A McGraw-Hill co-publication, New York 1978.

Curotto, E. 1958, Dizionario della mitologia universale, Società Editrice Internazionale, Genova, Milano, Padova, Napoli, Bari, Catania, Palermo 1958.

Čerškov, E. 1969, Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.

De Ruggiero, E. 1924-1946, Dizionario epigrafico di antichitá romane, vol. 4/1, Istituto italianoi per la storia antica, Roma 1924-1946.

Dixon-Kennedy, M. 1998, Encyclopedia of greco-roman mythology, santa Barbara, California 1998.

Dragojević-Josifovska, B. 1982, IMS, Scupi et la region de Kumanovo, vol. 6, Beograd 1982.

Đakovac A. -Bigović, R. 2006, Rečnik hrišćanstva, judaizma i islama, Beograd 2006.

Encyclopaedia Judaica 1971, vol. 11 Lek-Mil, Keter Publishing House, First Edition, Jerusalem 1971.

Enciklopedia Larousse 1967, Opšta enciklopedia Larousse, tom 1, Beograd 1967.

Ferri, N. 1999, Besime dhe kulte në Dardaninë parakrishtere, Dardania Sacra, vol. 1, Prishtinë 1999.

Ferri, N. 2001, Monumentet ushtarake të periudhës romake në Mezi të Epërme, Dukagjini Pejë 2001.

Ferri, N. 2005a, Two votive altars dedicated to Egyptian divinities discovered in Zllakuqani close to Peja in Kosova, u Illyrica antiqua, Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi Međunarodnog skupa o problemima antike arheologije, Zagreb 6-8. 11. 2003, Zagreb 2005, 263-268

Ferri, N, 2005b, Gjurmët epigrafike të nderimit të hyjit Merkur në Dardani, Gjurmime Albanologjike, Seria e Shkencave Historike 35, Instituti Albanologjik Prishtinë 2005,377-384.

Ferri, N. 2007, Ferri N., Rajoni i Istogu gjatë shekujve, Buletini i Fakultetit Filozofik. Prishtinë 27-28/1997-1998,Prishtinë 2007.

Ferri, N. 2008, Glazba, glazbala i kultovi u vezi s glazbom tijekom prapovijesti i antike na području današnjeg Kosova, Histria Antiqua, Časopis Međunarodnog Istraživačkog Centra za Arheologiju, vol. 16, Pula 2008,89-95.

Ferri, N. 2009, Antičko naselju u Peći-Ptolomejev Siparuntum, Histria Antiqua,Časopis Međunarodnog Istraživačkog Centra za Arheologiju, Pula 2009, 203-212.

Ferri, N. 2010, Shëndeti, mjekësia dhe kultet e hyjnice shëruese në Dardaninë romake, 2. Uluslararasi Balkanlarda Sosyial Bilimler Kongresi, Köprü-Çupri-Ćuprija,Őnemli tarihler, Prizren 30 mayis-06 haziran 2010,1513-1520.

Focus Extra 2001, La forza delle religioni, Focus Extra,numero speciale 5, Mondadori Editore, Milano 2001.

Forty, J. 1999, Mythology, A visual encyclopedia, London 1999.

Glassé, C. 2006, Enciklopedia Islama, Libris d. o. o. Sarajevo 2006.

Imamović, E. 1977, Antički kultovi u Bosni i Hercegovini, Biblioteka Kulturno Nasljeđe,Veselin Masleša Sarajevo 1977.

Kochav, S. 2000, Izrael, Biblioteka Velike civilizacije, Mozaik znanja Zagreb 2000.

Koš, J. 1999, Alef Bet židovstva,Pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja, Zagreb 1999.

Krasniqi, M. 1997, Aspekte mitologjike, besime e bestytni. Mythological aspects, beliefs and superstitions, SHB Rilindja Prishtinë 1997.

Le Livre Religions des Hommes de tous les temps, Gallimard Paris 2004.

Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933.

Mijović, P. 1964, Flor i Lavr-neimari i kamenoresci iz Ulpiane, Buletini i Muzeut të Kosovës. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 7-8, Prishtinë 1964, 339-353.

Millar, F. 1981, The Roman Empire and its Neighbours, 2d ed. , London 1981.

Mirdita, Z. 1980, Novitates epigraphicae e Dardania collectae, Arheološki Vestnik 31, Ljubljana 1980,189-201.

Mirdita, Z. 1981, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, SHB Rilindja Prishtinë 1981.

Mirdita, Z. 2001, Religjioni dhe kultet e dardanëve dhe Dardanisë në antikë, Unija Zajednica Albanaca u Republici Hrvatskoj, Zagreb 2001.

Mócsy, A. 1970, Geselshaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia Superior, Budapest. 1970

Narkiss, M. 1978, Picture History of Jewish civilization, Massada Publishers Ltd. , Izrael1978.

Newman, J. / Sivan, G. 1980 , Judaism A-Z, Ilustrared Lexicon of Terms&Concepts, Jerusalem 1980

Oakes, L. / Gahlin, L. 2002, Ancient Egypt, Hermes House, London 2002.

O'Connell, M. / Airey, R. 2009, The complete Encyclopedia of Signs&Simbol, Hermes House 2009.

Palavestra, A. 1984, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd 1984.

*Patsch, K. 2004, I*lirët. Përkthyer nga *Karl Gurakuqi, Uegen.*Tiranë 2004 (Reprint originala iz 1923: Ilirët [Texte imprimé] / prej Hofrat Dr. Karl Patsch,... ; përkthyem prej Karl Gurakuqit. Tiranë Shtypshkroja "Nikaj" 1923).

Petrović, P. 1979, Inscriptions de la Mesie Superieure, vol. 4, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979.

Petrović, V. P. 2006, Pre-Roman and Roman Dardania historical and geographical considerations, Balcanica 37, Beograd 2006,7-23.

Philip, N. 2001, Annotated Myths&Legends, A Dorling Kindersley Book, New York, Sidney, Moscow 2001.

Quinn, P. 2005, Philosophy of Religion A-Z, Edinburgh University Press, Edinburgh 2005.

Rizaj, S. 1982, Kosova gjatë shekujve XV, XVI dhe XVII: administrimi, ekonomia, shoqëria dhe lëvizja popullore, Prishtinë 1982.

Sarney, H. 1992, The Yews of Albania,Brunswick Press 1992.

Sarney, H. 2008, Spas u Albaniji, Zagreb 2008.

Schmidt, J. 2004, Roman Mythology, Grange Books, Rochester 2004.

Selem, P. 1997, Izidin trag, egipatski spomenici u rimskom Iliriku, Split 1997.

Srejović, D. / Cermanović-Kuzmanović, A. 1996, Leksikon religija i mitova drevne Evrope, Beograd 1996.

Stipčević, A. 1967, Ilirët, SHB Rilindja Prishtinë 1967.

Vulić, N. 1931, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije 71, Beograd 1931.

Vulić, N. 1933, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Kraljevske Akademije 75, Beograd 1933.

Vulić, N. 1941-1948, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske Akademije Nauka 98, Beograd1941-1948.

Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Uvod

Staklo predstavlja žitku talinu kvarcnog pijeska, alkalne supstancije i vapna – silikata (SiO_2), sode (Na_2O), ili potaše (K_2O) i kalcijevog karbonata ($CaCO_3$). Staklo je spoj kremenih kiselina i metalnih oksida. Na visokoj temperaturi postaje tečno i viskozno, a kada se ohladi očvrsne. Osnovna njegova karakteristika se odnosi na tvrdoću, krtost – lomljivost i veću ili manju prozirnost. U skoro svim antičkim staklima je analizom dokazano da su u relativno kontinuiranim omjerima bile smjese pjeska 65 – 75%, kreča 12 – 20% i 10 – 20% alkalija.[1]

Pored vještačkog, kao produkt rada vulkana, postoji i tzv. vulkansko staklo. Ono je istog sastava kao i vještačko, a u nauci je poznato kao opsidijan. Njegova upotreba u prahistoriji je poznata i dokazana u prahistorijskog arheologiji.[2]

Prvi proces pronalaska i proizvodnje stakla datira iz perioda 3000./2000. godina stare ere, na prostoru istočnog Mediterana i Bliskog istoka.[3] Prema arheološkim istraživanjima može se ustvrditi da su prvi stakleni predmeti vezani za Egipat.[4] Stanovnici Egipta su otkrili da alkalije pospješuju visokoznost rastaljene mase. Prvo vještačko staklo je i predstavljalo mješavinu kvarcnog pjeska i pepela. Ovakva masa je morala biti izložena na temperaturi od najmanje 1000 Celzijusovih stepeni. Preteča staklači, gusta staklena talina, predstavljena je predmetima od staklene paste (zrna, privjesci, amuleti), tamno žute i modrozelene boje. Uz staklarske peći[5] i pronađene kalupe za lijevanje različitih proizvoda, posebno su bili česti u upotrebi predmeti alabastron i aryballos. Najvjerovatnije je prve staklene predmete moguće vezati za vrijeme novog carstva iz 18 dinastije u Egiptu[6], čija se tradicija nastavila i kasnije u grčko i doba helenizma,[7] kao i u rimsko,[8] kasnoantičko i doba ranog srednjeg vijeka.[9] O razvijenoj proizvodnji stakla govori i podatak da je car Aurelijan (270. – 275. godina), bio prinuđen u cilju zaštite vlastite proizvodnje nametnuti carine na import stakla iz Egipta.[10]

U srednjovjekovnom periodu masovna upotreba stakla je potvrđena mnogobrojnim arheološkim nalazima staklenih ulomaka, posuđa, svjetiljki i prozorskih fragmenata.[11]

[1] Vujaklija 1992, 5-7.
[2] Vujaklija 1992, 6; Lazar 2004, 14-17.
[3] Barag 1962, 9-29; Vujaklija1992, 5.
[4] Leclant 1973, 52-69; Lehrer 1974, 9-14; Auth 1999, 51-72; Rehren 2000, 13-25; Nicholson 2006, 11-23.
[5] Taylor /Hill 2008, 249-271; Paynter 2008, 271-291.
[6] Wallert 1967, 9-13; Riefstahl 1972, 11-15; Goldstein 1979, 8-17; Keller 1983, 19-29; Bianchi 1983, 29-37.
[7] Davidson Weinberg 1959, 11-23; isti 1962, 29-37; Oliver 1967, 13-34; Davidson/Weinberg 1970, 17-28; von Saldern 1975, 37-47; Weinberg 1983, 37-39; Marianne Stern 1999, 19-50; Auth 1999, 51-73; Santopadre / Verità 2000, 25-41; Jennings 2000, 41-61; Ignatiadou 2002, 11-25; Jackon / Tal 2004, 11-33; Foy 2005, 11-37; Triantafyllidis 2006, 145-163.
[8] Stakleno posuđe u rimsko doba je masovno korišteno i u sahranjivanju. Fortuna 1965, 17-25, a o masovnoj proizvodnji na mediteranskom području svjedoči veliki broj staklenih predmeta: Seefried 1979, 17-27.
[9] Uboldi /Verità 2003, 115-139.
[10] Fadić 2006, 7-8. O rimskim početcima staklarske proizvodnje , Lazar 2004, 18-21.
[11] Megaw 1959, 59-61; Harden 1966, 70-80; Gasparetto 1967, 50-76; Kojić / Wenzel 1967, 76-94; Hejdová / Nechvátal 1970, 84-102; Parsons Lillich 1973, 69-79; Han 1975, 114-127; Davidson Weinberg 1975, 127-142; Hejdova 1975, 142-151; Wenzel 1977, 63-77; Yelda Olcay 2001, 77-87; Uboldi /Verità 2003, 115-138; Carboni / Lacerenza

Tehnike obrade stakla

Iz otopljene staklene mase, proizvodi su se izrađivali na dvija osnovna načina.

Livanje: Izlijevanjem mase u kalupe ili ravne ploče.[12] Za vrijeme Rimljana staklena masa je tehnikom izrade i dodavanim sastavima postala bistra i prozirna. Ovakva masa je našla primjenu i u izradi velikih ploča – okulusa za zastakljivanje prozorskih otvora. U početku su samo najluksuznija zdanja imala staklene prozorske otvore.[13]

Duhanje: Drugi način je podrazumjevao duhanje staklene mase u mjehur, kojim se formira željeni oblik posude.[14] Ova tehnika je usavršena još u starom Egiptu. Zahvaljujući viskoznosti rastaljene staklene mase, nju je moguće pomoću šuplje cijevi naduhati u mjehur, poput sapunice. Na drugom kraju cijevi se hvata komad staklene mase i duhanjem se počinje formirati oblik posude. Prilikom izrade, različiti oblici profilacija se postižu raznim alatkama, kojima se posuda modelira.[15] Mnogobrojni arheološki nalazi posjeduju prikaze koji potvrđuju tehnike puhanja prilikom izrade staklenih predmeta, dokazujući pri tom i postojanje staklarskih radionica na određenim područjima.[16]

Pokušaj tipologije staklenih ulomaka iz Mogorjela

a. Cjevasti balzamariji (br. 1, Tab. 1, 1)

Ovaj tip staklene posude zastupljen je sa jednim primjerkom red. br. 1 (inv. br. 3132). Predmet je cjevastog do blago koničnog ili trbušastog tijela. Prelaz iz tijela u vrat obilježen suženjem. Otvor je horizontalno razvraćen ili ljevkastog oboda. Vrat je duguljast i cjevast. Odnos tijela može biti od 1:1 do 1:3. U odnosu na dužinu pojedinih dijelova razlikuju se četiri varijante: a) vrat kraći od tijela; b) vrat iste dužine kao i tijelo; c) vrat duži od tijela; d) vrat bez suženja.[17]

U našem slučaju riječ je o omjeru 1:1, odnosno varijanti b. Tijelo oštećeno. Dno je blago ispupčeno. Boja je bijela.

Cijevasti balzamariji su poznati i pod nazivom „lakrimariji",[18] jer je prema legendi rodbina umrlog skupljala svoje suze tokom ukopa u ovu posudu. Prema nekim autorima cjevasti balzamariji su služili za tamjane, koji su služili za ublažavanje neugodnih mirisa tokom procesa incineracije.[19] Javljaju se u cijelom Rimskom Carstvu u periodu od I do početka III stoljeća.[20]

Analogije našem primjerku mogu se konstatirati na više lokaliteta u Starigradu,[21] Osoru,[22] na otoku Krku[23] u Hrvatskoj, Scupiu u Makedoniji[24] i više lokaliteta u Bosni i Hercegovini.[25]

b. Vretenasti balzamarij (br. 2 Tab. 1, 3)

Primjerak ove vrste staklenog inventara zastupljen je sa jednim primjerkom br. 2 (inv. br. 2668). Kod navedenog primjerka sačuvano je dno sa dijelom tijela do početka proširivanja recipijenta.

Riječ je o balsamariju prstenastog oboda, dugog cjevastog vrata, izduženog vretenastog recipijenta i zaobljenog ili udubljenog dna. Izrađivani su tehnikom slobodnog puhanja, a datiraju se u period od III do IV stoljeća.[26] S

Najdirektnija analogija konstatirana je u Srbiji,[27] a slične analogije pronađene su na mnogobrojnim lokalitetima.[28]

c. Staklena amforasta posuda ili lampa (br. 3, Tab. 1, 2)

U zbirci staklenih ulomaka sa lokaliteta Mogorjelo, konstatiran je jedan ulomak donjeg dijela manjeg staklenog recipijenta, amforastog oblika,[29] sa izrazito šiljatim dnom br. 3 (inv. br. 2688). Ovakva vrsta staklenih predmeta vezana je za kasnoantički sakralni kontekst. Unatoč

/ Whitehouse 2003, 139-149; Woods 2004, 39-51; Lacerenza / Whitehouse 2004, 109-115.

[12] Vujaklija 1992, 8; Lazar 2004, 22-25.

[13] Vujaklija 1992, 9.

[14] Baldoni 1987, 22-30; Lazar 2004, 26-28. O tehnikama u rimsko doba: van den Dries 2007, 23-39.

[15] Vujaklija1992, 10 -11.

[16] Fadić 2002, 385-407; Lazar 2004, 42-46.

[17] Fadić 1982, 113.

[18] Calvi 1968, 33, grupa E.

[19] Fadić 1982, 112.

[20] Fadić 1982, 113, sa napomenom 25.

[21] Fadić 2006, 77 i 78.

[22] Fadić 1982, 112-114.

[23] Dautova /Ruševljan 1973, Tab. 9, 104, Tab. 11, 33, 70, 73, 77.

[24] Mikulčić 1976, 191.

[25] Paškvalin 1976, 110, Tab. 1, 1-6, Tab. 3, 6, Tab. 9, 4-6, Tab. 10, 1-2.

[26] Ružić 1994, 32.

[27] Ružić 1994, Tab. 21, 11.

[28] Ružić 1994, 32 sa napomenom 66.

[29] O staklenim amforiscima, amforama i oblicima tipa amfore; Fadić 2000, 543-558.

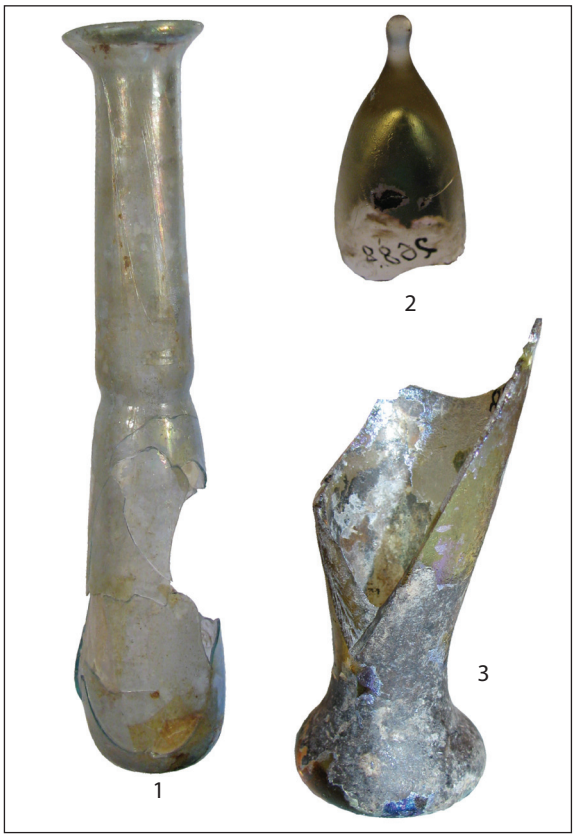

Tab. 1

Tab. 2

mogućnosti nešto šire datacije, najvjerovatnija njihova namjena se odnosi na pohranu neke „sakralne tekućine", tj. „svetog ulja" ili „blagoslovljene vode".[30] Prema nekim autorima riječ je o vrsti staklene lampe.[31] Potvrdu iznijetog predstavlja i dno koje ima ostatke od tamnog taloga neke tekućine. Najsličniji ulomak pronađen je na kasno antičkom lokalitetu Srima kod Vodica u Hrvatskoj,[32] kao i na lokalitetu Palatina u Rimu[33] i prostoru današnje Srbije.[34]

Datira se u period IV – VI stoljeća.[35]

d. Staklena čaša na nozi – kalež (br. 4, 5, 6, Tab. 2, 1-4)

Kasnoantičkom kršćanskom opredjeljenju mogu se uvrstiti i četiri ulomka staklenih čaša na nozi sa lokaliteta Mogorjelo, br. 4 (inv. br. 2652, Tab. 2, 1), br. 5 (inv. br. 2791, Tab. 2, 3), br. 6 (inv. br. 3424, Tab. 2, 4) i br. 7 (inv. br. 2680, Tab. 2, 2). Ovakve vrste staklenih posuda su služile u liturgijske svrhe ali i kao zavjetni lumini.[36] Ulomci pravilno prstenasto zaobljeni sa očuvanim cjevastim nožicama i dijelom dna čaše, svoje analogije imaju u primjercima sa lokaliteta Srime,[37] Korčule,[38] Omiša[39] i Kaštel – Sućurca.[40] Sa lokaliteta Srime potiče i jedan cjelovitije sačuvani primjerak čaše,[41] dok je veći broj staklenih čaša na nozi datiranih u period VI stoljeća pronađen i u Tunisu.[42] Različiti ranokršćanski ulomci potvrđeni su i na drugim lokalitetima,[43] a u nekim slučajevima datirani su i u III i IV stoljeće.[44]

e. Boca (br. 8, 9, 10, 11, (Tab. 3, 1-5)

[30] Fadić 2005, 225.
[31] Ružić 1994, 55-56.
[32] Fadić 2005, 251, br. 127.
[33] Sternini 2001, 54.
[34] Ružić 1994, 55-56.
[35] Dusenbery 1967, 44, Fig. 32; Bierbrauer 1987, 284; Ružić 1994, 55.
[36] Fadić 2005, 224.
[37] Fadić 2005, 233-234, br. 16-18.
[38] Fisković 1981, 135; Isti 1983, 65.
[39] Fadić 1994, 213.
[40] Fadić 1993, 61.
[41] Fadić 2005, 224 i Sl. 2.
[42] Foy 2003, 75-78.
[43] Olcay 2001, 86-87; Antonaras 2007, 47-57.
[44] Dusenbery 1971, 22, Fig. 33.

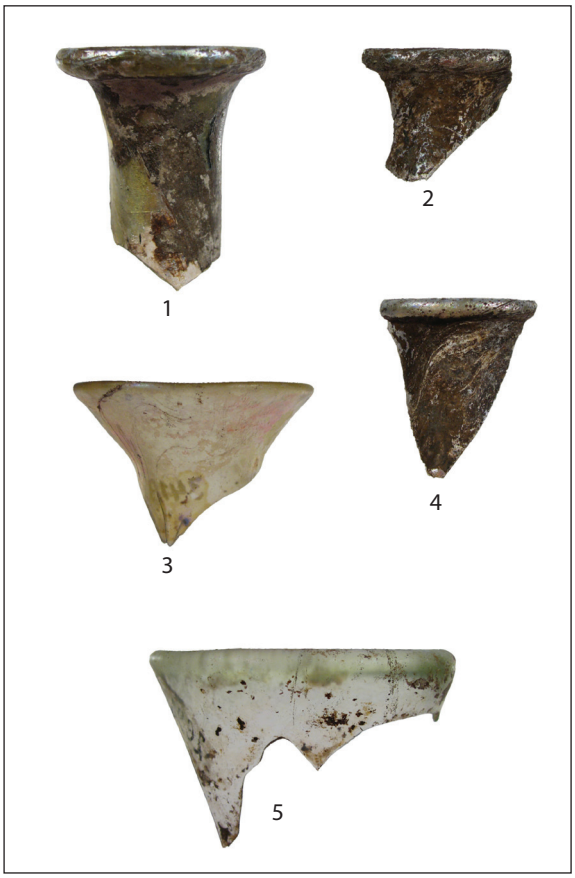

Tab. 3

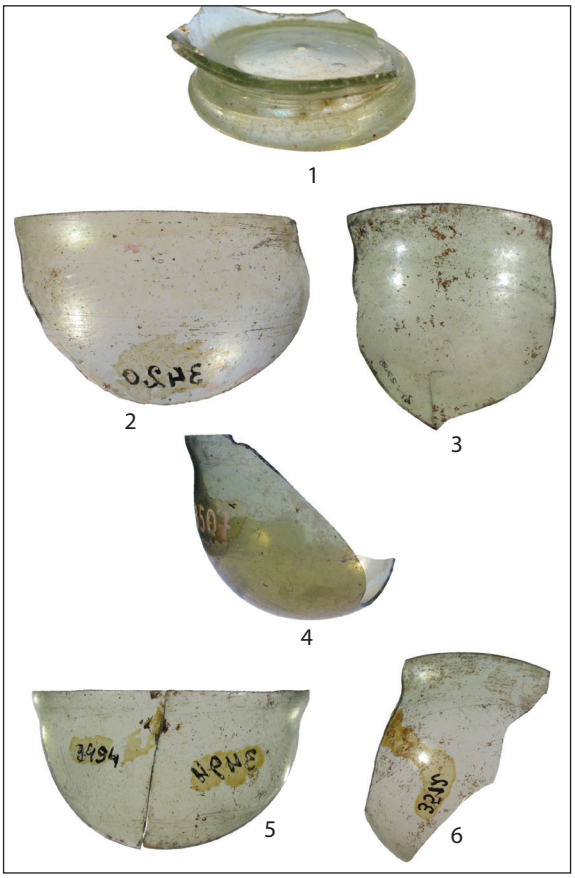

Tab. 4

Na prostoru Mogorjela, očuvala su se četiri ulomka oboda i grla boce br. 8 (inv. br. 2700, Tab. 3, 1), br. 9 (inv. br. 2697a i b, Tab. 3, 2 i 3) br. 10 (inv. br. 2698, Tab. 3, 5) i br. 11 (inv. br. 3419, Tab. 3, 4). Staklene boce su u antičko doba masovno korištene u svakodnevnom životu ljudi. Upotrebljavale su se u domaćinstvima, ali i u farmaciji, kozmetici i sl. Ovisno o obliku tijela razlikuju se kvadratične,[45] boce trbušasto – koničnog tijela, konično – profilirana tijela i zvonkolikog tijela. Datacijski okvir njihove upotrebe i proizvodnje se kreće od I do III stoljeća.[46]

Obzirom da je kod ulomaka sa Mogorjela očuvan samo dio grla i obod otvora, ne može se preciznije definirati o kojem tipu boca je riječ.

f. Balzamariji ovoidnog tijela (br. 12, Tab. 4, 1)

Sa navedenog lokaliteta, u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine se čuva i jedan ulomak dna balzamarija ovoidnog tijela (inv. br. 3565). Osim dna sačuvan je i dio prelaza u trbuh posude. U odnosu na druge tipove balzamarija koji stoje na zaravnjenom dnu, naš ulomak stoji na zedebljanom prstenastom dnu. Karakteristike tipa određene su ljevkastim obodom, vratom koji se širi prema prema mjestu prelaza u jajoliko tijelo i tijelo koje se sužava prema blago konkavnom dnu. Najčešće su modre, zelene, ružičaste i ljubičaste boje, a u nekim primjerima mogu biti i bezbojni.[47] U posljednju grupu bezbojnih balzamarija, spada i primjerak iz Mogorjela.

Najdirektnije analogije mogu se konstatirati u Saloni, gdje postoji pretpostavka o proizvodnji u istoimenom mjestu.[48] Ulomak iz Mogorjela upotpunjuje zaključak i o mogućnosti proizvodnje i trgovine na području između Salone i lokaliteta Mogorjelo. Uvjetno, analogni primjerci konstatirani su i u Ljubuškom.[49]

[45] Fadić 2006, 48; Ovakvi primjerci često su imali i utisnute žigove; Charlesworth 1966, 26-40.
[46] Fadić 1982, 117-120; Isti 2006, 21.
[47] Buljević 2002, 395.
[48] Buljević 2002, 389, br. 19 i 20.
[49] Paškvalin 1976, 113, kat. br. 12, Tab. 4, 3.

g. Čaše ili pehari ljevkastog oboda
(br. 13-17, Tab. 4, 2-6)

U postojećoj zbirci staklenih ulomaka iz Mogorjela izdvaja se i nekoliko koji pripadaju tipu staklenih posuda – čaša. To je vrsta stonog posuđa za pijenje tečnosti sa prečnikom otvora koji je srazmjeran visini. Čaša - pehar kao predmet koji je korišten u svakodnevnoj upotrebi imao je više različitih oblika koji su definirani u različitim tipovima.[50]

Analizom djelomično očuvanih ulomaka, može se pretpostaviti da je pet ulomaka (br. 64 – 68), pripada tipu poluloptastih čaša, oboda blago razgrnutog prema vani. To su plitke poluloptaste čaše, koje pripadaju tipu 1, varijanti B.[51] Javaljaju se u širokim prostorima od Belgije, Austrije, Mađarske, Mezije, Danske, Norveške, Bugarske, Slovenije, Crne Gore, Hrvatske,[52] Njemačke,[53] Slovačke[54] i Bosne i Hercegovine.[55] Datiraju se u širokom rasponu od III do V stoljeća.[56]

i. Prozorsko staklo
(br. 18-22, Tab. 5, 1-5)

Prozorsko staklo se intenzivnije počelo upotrebljavati od perioda kasne antike. Korišteno je pri ostakljivanju prozorskih površina u objektima za stanovanje, javnu namjenu ali i kod sakralnih objekata. Takva tradicija održala je svoj kontinuitet i u kasnijim vremenima u srednjem vijeku.[57] Sa lokaliteta Mogorjelo u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine se čuva pet ulomaka (inv. br. 3502, Tab. 5, 1, inv. br. 3518, Tab. 5, 5, inv. br. 3520, Tab. 5, 3, inv. br. 3554, Tab. 5, 2, inv. br. 3560, Tab. 5, 4), koja se posigurno mogu definirati kao fragmenti prozorskih staklenih površina.

Korištenje stakla u rimsko doba potvrđeno je već u periodu od I – III stoljeća.[58]

Obodi posuda
(br. 23-62, Tab. 6 – Tab. 10)

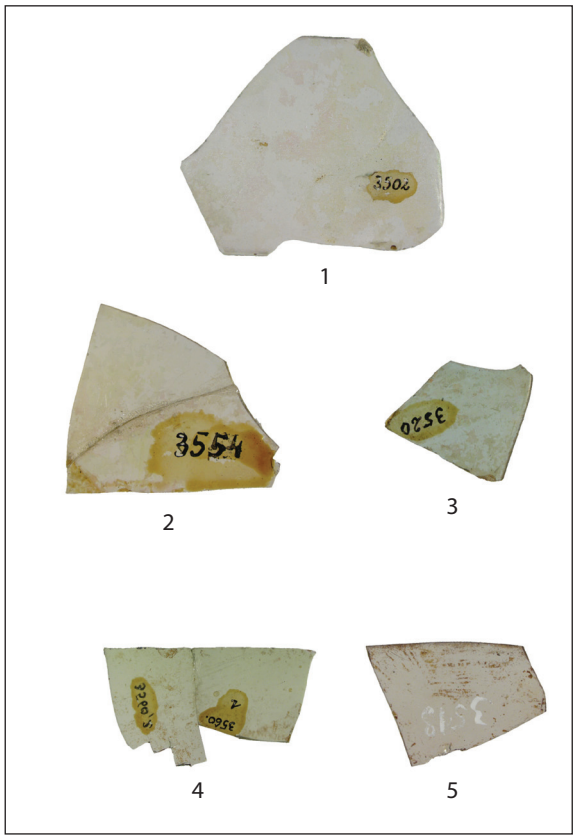

Tab. 5

Značajan broj staklenih ulomaka pronađenih na lokalitetu Mogorjelo zbog stepena oštećenosti nije moguće sigurno determinirati u određenu kategoriju staklenog posuđa.

Riječ je o obodima različitih posuda, čaša, boca, zdjela, tanjira, većih i manjih dimenzija, različitih debljina stijenki, sa više ili manje izraženim zadebljanjima i različitih boja stakla.

Drške
(br. 63 – 66, Tab. 11, 1-4)

Sa lokaliteta Mogorjelo u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se četiri staklena ulomka drški br. 63 (inv. br. 2789, Tab. 11, 1), br. 64 (inv. br. 2799, Tab. 11, 4) i br. 65 (inv. br. 2654, Tab. 11, 3), koji najvjerovatnije predstavljaju dijelove manjih posuda. Stepen očuvanosti na žalost ne ostavlja mogućnost za preciniju tipologiju navedenih primjeraka.

Drška br 66 (inv. br. 2669, Tab. 11, 2) najvjerovatnije predstavlja dio nekog vrča – boce. Ova vrsta posuda je služila za transport tekućina. Izrađivana je puhanjem u kalupima i slobodnim puhanjem i utiskivanjem stranica i baze. Jedna

[50] Dusenbery 1967, 45, Fig. 36; Ružić 1994, 41-53; Šaranović-Svetek 1986, 12-15.
[51] Šaranović-Svetek 1986, 12.
[52] Šaranović-Svetek 1986, 12-13 sa napomenama 13-15.
[53] van LITH 1987, 51, Fig. 2.
[54] Kraskovská 1981, 14, Fig. 17, 18.
[55] Paškvalin 1976, Tab. 9, 2.
[56] Šaranović-Svetek 1986, 13.
[57] Dell' Acqua 1997, 33-43.
[58] Boon 1966, 41-45.

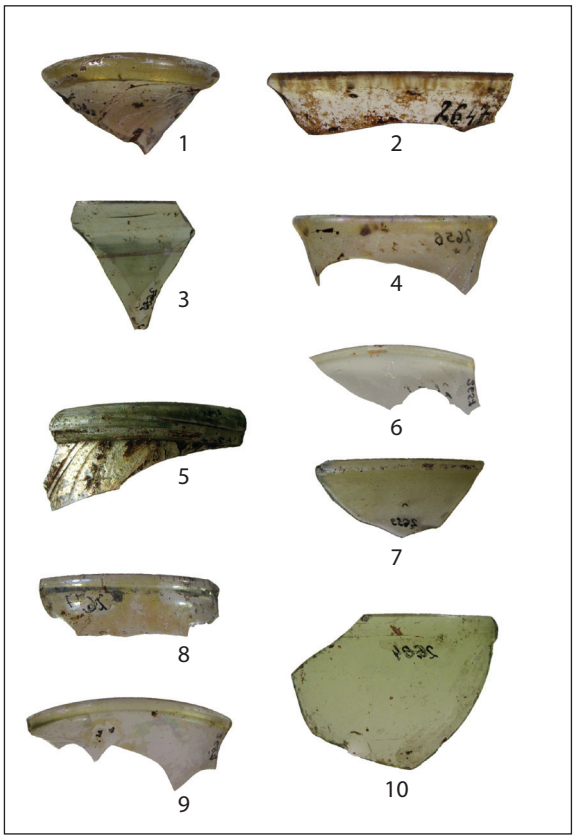

Tab. 6

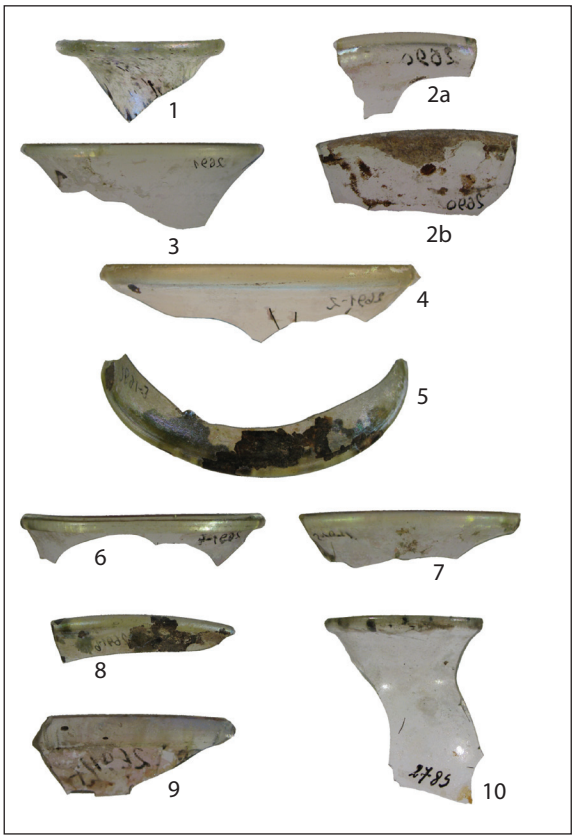

Tab. 7

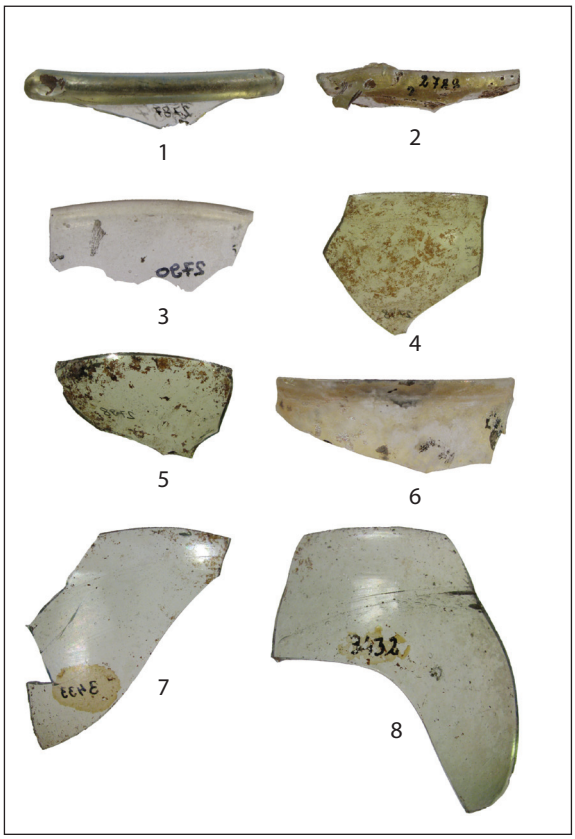

Tab. 8

Tab. 9

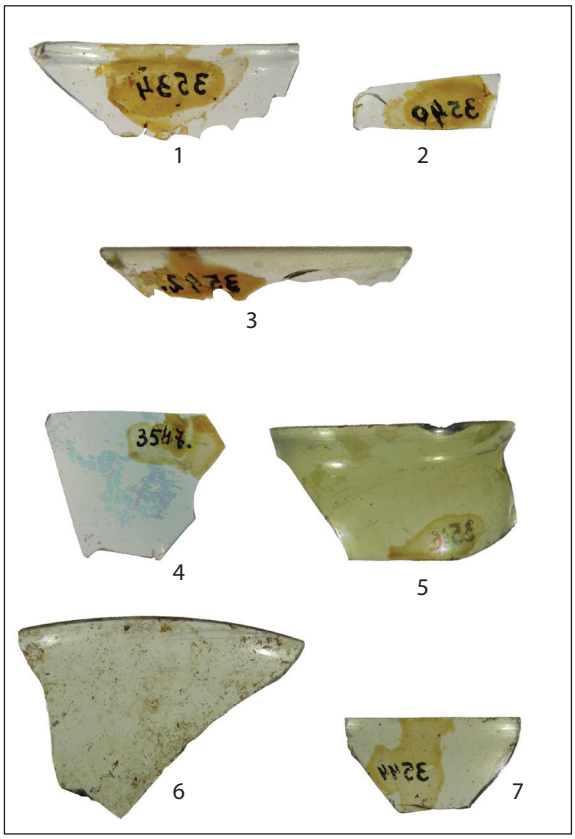

Tab. 10

Tab. 11

od karakteristika vrčeva je i izrada ručki, kakav je i primjerak iz Mogorjela. Zbog nedostatka tijela, precizna atribucija oblika vrča nije moguća.

Konkavna dna staklenih zdjela ili boca (br. 67 A – 74, Tab. 12)

Stepen minimalne očuvanosti ostataka recipijenta kod osam ulomaka (inv. br. 2687, inv. br. 2692, Tab. 12, 1, inv. br. 3423, Tab. 12, 2, inv. br. 3470, Tab. 12, 6, inv. br. 3471, Tab. 12, 4, inv. br. 3541, Tab. 12, 5, inv. br. 2648, Tab. 12, 3, inv. br. 3557, Tab. 12, 7) ne ostavlja mogućnost za preciznije definiranje. Za većinu se može pretpostaviti da pripadaju zdjelicama ili šalicama, vjerovatno u sakralne kršćanske svrhe. Slične analogije konstatirane su na lokalitetu Srima.[59]

Pečati i natpisi na antičkom staklu (br. 75, Tab. 13, 1)

Sa Mogorjela je zabilježeno i postojanje jednog staklenog ulomka sa firmanskim žigom „ALI“ br. 75, (inv. br. 2023). Ulomak je dio dna staklene četvrtaste posude - boce od prozirnog stakla.

[59] Fadić 2005, 222-224.

Žigovi – pečati i natpisi na staklenim posudama nisu bili rijetki.[60]

Jedan od najčešćih tipova staklenog posuđa sa žigovima predstavljaju vrčevi sa četvrtastim dnom. Primjerci ovog tipa koji su izrađivani puhanjem u kalup, često posjeduju i utisnuti reljef sa žigom proizvođača i to u vidu koncentričnih krugova, stiliziranih rozeta, ili nekih drugih ornamenata. U nekim slučajevima posjedovali su i inicijale ili puna imena proizvođača ili naziva. Od I i II stoljeća dosta su brojni i u provinciji Dalmaciji,[61] kao i širom rimskih provincija,[62] a ostaju prisutni i u periodu razvijene i kasne antike izrađivani tehnikom urezivanja.[63]

Ukrasi na ulomcima stakla (br. 76-81, Tab. 14, 2-4, Tab. 14, 1-3)

Proizvodnja antičkog stakla, često je podrazumjevala i izradu različitih ukrsnih detalja. Vremenom staklo nije imalo samo upotrebnu vri-

[60] de Alarcão 1968, 71-79; Price 1977, 30-40; Fadić 1999/2000, 185-194; Pilosi / Wypyski 2002, 25-35.
[61] Fadić 2006, 21-22.
[62] Mcclellan 1983, 71-79; Boon 1985, 13, Fig. 6.
[63] Ružić 1994, 57.

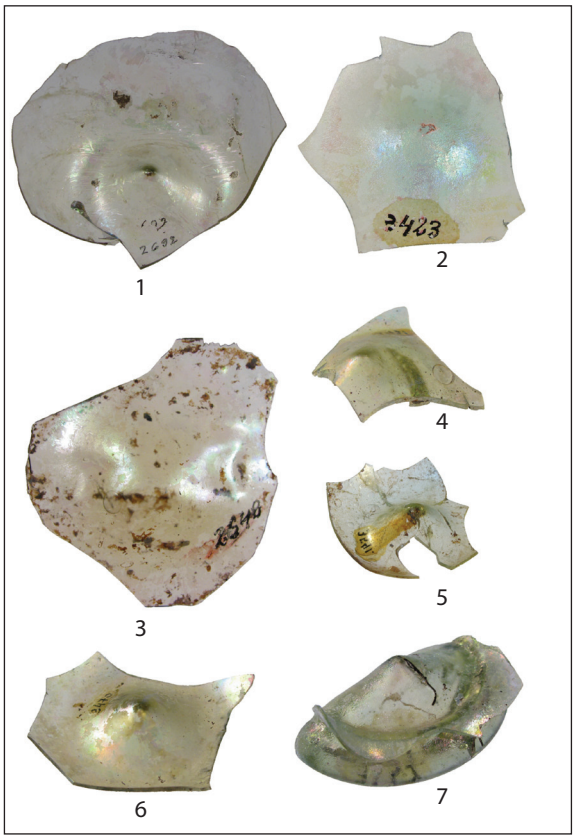

Tab. 12

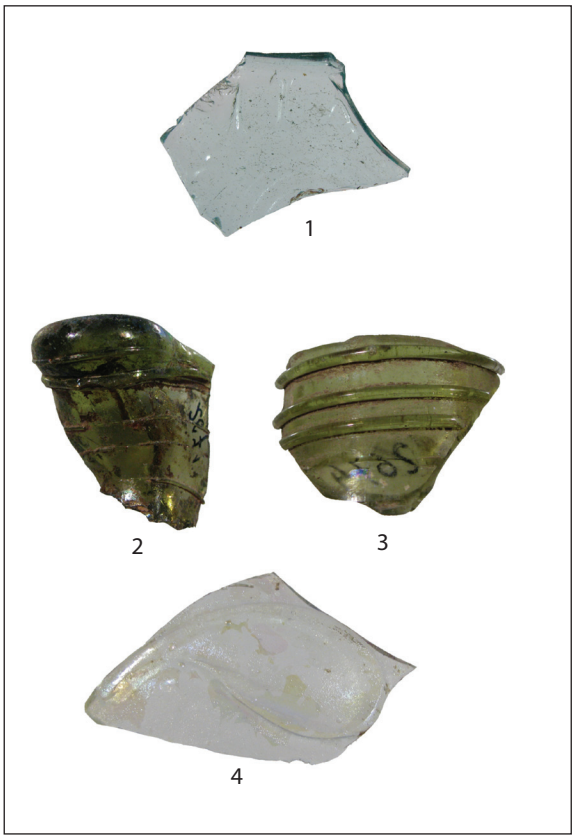

Tab. 13

jednost, nego je pri izradi pažnja poklanjana i estetskom ugođaju, koji je bio namjenjen prilikom svakodnevnog korištenja. U nastojanju da što uspješnije i kvalitetnije ukrase staklene predmete, proizvođači su razvili različite tehnike ukrašavanja. Riječ je o tehnikama:

1. ukrašavanje posuda tokom izrade: rastopljenim nitima i kapljama, oblikovanje površine posuđa sa oruđem,

2. ukrašavanje ohlađenih posuda: slikanje – emajliranje, urezivanje i brušenje, facetiranje[64], ukrasi visokog reljefa,[65] figuralni ukrasi[66] i kameo tehnika.[67]

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sa lokaliteta Mogorjelo, čuva se i jedan stakleni ulomak na kome je prikazan ukrasni detalj lista (br. 76, Tab. 14, 4). Riječ je o ulomku bijelog stakla. Stepen očuvanosti ne omogućava određenije podatke o kakvoj posudi je riječ. Ulomak je izrađen u tehnici visokog reljefa. Najvjerovatnije je riječ o nekoj bogatije izvedenoj posudi, čije se paralele uvjetno mogu konstatirati već od prvog stoljeća,[68] pa do trećeg.[69]

Pored ukrasa sa prikazom lista, sa lokaliteta Mogorjelo evidentirano je još nekoliko ulomaka koji na sačuvanim dijelovima različitih recipijenata imaju neku vrstu ukrasa izraženog u drugoj tehnici. Tako primjerci (br. 77, inv. br. 2671, Tab. 13, 2, br. 78, inv. br. 2674, Tab. 13, 3, br. 79, inv. br. 3683, Tab. 14, 1), predstavljaju dijelove grla, vjerovatno iste, posude sa ukrasima u vidu reljefnih krugova. Ulomci su izrađeni od zelenog stakla, od čega su i reljefni ukrasni krugovi. Svi krugovi su iste ujednačene debljine, koji teku paralelno.

Istom tehnikom urađen je i ulomak (br. 80, inv. br. 3533, Tab. 14, 3). Razlika u odnosu na prethodne primjerke se odnosi na različitu boju stakla između posude i ukrasa. Posuda je mliječno bijele boje, dok su reljefni krugovi od plavog

[64] Oliver 1984, 35-58.
[65] Lazar 2004, 29-36.
[66] von Saldern 1964, 45, br. 9; Isings 1964, 59-63; Basler 1977, Tab. XII; Fadić 1981/82, 53-62; Lightfoot 1987, 11-22; Ružić 1994, 57; Lazar 2004, 35.
[67] Simon 1964, 13-30; Dusenbery 1964, 31-33; Harden 1983, 45-55; Painter / Whitehouse 1990, 138-166; Lazar 2004, 35-36; Schmidt 2007, 11-23.
[68] Wight 2000, 61-81.
[69] Pirling 1968, 86, Fig. 1, 2, 4.

Tab. 14

stakla. Riječ je o vratu, koji je ukrašen sa jednim debljim i dva tanja kruga, koji teku paraleleno. U ovom kao i prethodnim primjercima, ukrašavanje je rađeno tokom izrade predmeta, od rastopljenih niti. Uvjetno slične paralele koje se datiraju u period od prvog do trećeg stoljeća mogu se konstatirati u regiji oko Crnog mora[70] kao i predmeti iz kasne antike pronađeni u blizini Maastrichta.[71]

Posljednji ulomak (br. 81, inv. br. 3521, Tab. 14, 2) sa vidljivim ukrasom odnosi se na obod, vrat i trbuh staklene posude koji ima sačuvan reljefni prikaz u vidu „suze" - bobice. Riječ je o staklenom predmetu koji je na svojoj površini imao više takvih ukrasnih detalja. Kao i kod prethodnih ulomaka ukrašavanje na ovom ulomku je vršeno od rastopljenih „kaplji" tokom izrade.

Najvjerovatnije analogije ovom primjerku mogu se naći na prostoru Mezije[72] i pripadaju tipu čaše sa bobicama. Ovi stakleni predmeti bili su u širokoj upotrebi i proizvodnji od Kelna, Triera, Akvileje, Torina, području Podunavlja, sve do Egipta, Crnomorja i Sirije. Datiraju se u period razvijene i kasne antike IV i početak V stoljeća.[73]

Bogati prikazi i scene iz različitih segmenata antičkog života ili mitologije, kao i ornamentalni ukrasi, bili su intenzivno prikazivani na rimskom staklu.[74]

Zaključak

Jedno od značajnijih arheoloških lokaliteta sa područja današnje Bosne i Hercegovine, koje se izdvaja među brojnim drugim objektima je Mogorjelo. Objekat na Mogorjelu se može ubrojiti u lokalitete sa prilično jasnim kronološkim kontinuitetom.

Broj istraživača koji se bavio ovim lokalitetom iako impozantan, nije do kraja obradio i na uvid šire stručne javnosti predstavio sav bogati arheološki materijal koji je na prostoru Mogorjela pronađen. Temeljna terenska istraživanja vršena su u periodu od 1899. – 1903. godine pod rukovođenjem C. Patscha.[75] Prva ozbiljnija studija o Mogorjelu izašla je tek 1966. godine. Dva autora E. Dyggve i H. Vetters su pomenute godine publicirali monografiju u kojoj je na vrlo detaljan način prezentirana arhitektonsko - arheološka ostavština sa lokaliteta.[76] Đ. Basler u više navrata je pisao o Mogorjelu, apostrofirajući neke aspekte arhitekture koji u radu Dyggvea i Vettersa nisu uzimana u razmatranje ili su bili predmetom površnije analize.[77]

I. Bojanovski je istražio, konzervirao i publicirao dva antička torkulara za tiještenje vina i ulja koji su pronađeni na Mogorjelu.[78] Dajući lokalni društveni, ekonomski značaj i ulogu pomenutom lokalitetu sa neposrednim okruženjem, dr. Bojanovski je napisao još jedan zapaženi rad o Mogorjelu.[79]

[70] Sorokina 1987, 41, Fig. 11.
[71] von Lith 1988, 62-63.
[72] Ružić 1994, 45, Tab. XXXIII, Sl. 4-8.
[73] Šaranović-Svetek 1986, 13-14 sa napomenom 20.
[74] Hayward 1962, 49-60; Ekholm 1963, 29-37; Elbern 1966, 65-70; g. c. Boon 1968, 81, Fig. 1-5; Alarcão 1970, 28-34; Davidson Weinberg 1972, 26-48; Harden 1982, 30-44; Auth 1983, 39-45; Kocsis 1991, 29-31.
[75] U novije vrijeme aktualiziran je problem Patschove ostavštine, između čega je konstatirana i terenska dokumentacija sa arheoloških iskapanja na Mogorjelu. Zadro 2003, 250-266.
[76] Dyggve und Vetters 1966.
[77] Basler 1953, 145-150, 1958, 45-62; isti 1966, 309, 315-320, 322, 359 i 365; isti 1972, 38-42 i 97-100; isti 1986, 66.
[78] Bojanovski 1969, 27-54.
[79] Bojanovski 1969 a, 137-163.

U kontekstu razmatranja stanja u provincijama Panoniji i Dalmaciji u periodu kasne antike i uloge koju je mogao imati objekat na Mogorjelu svoje viđenje dao je i M. Suić.[80]

Naseljenost u periodu ranog srednjeg vijeka potvrđen je ranosrednjovjekovnom keramikom i karolinškim nalazima koje su u svojim radovima obradili I. Čremošnik[81] i J. Werner.[82]

Cjelovit uvid u historiju istraživanja i povijesni kontekst lokaliteta Mogorjelo u svom radu je dao i M. Zaninović.[83] Arheolog V. Paškvalin, prezentirao je neke, do sada, nepublicirane nalaze ranokršćansko – kasnoantičke i ranosrednjovjekovne provenijencije.[84] Isti autor je dao i analizu kasnoantičke, kruškolike svjetiljke sa prikazom menore iz Mogorjela.[85] Ovaj predmet je bio objektom analiza i E. Imamovića.[86]

Među brojnim arheološkim nalazima sa lokaliteta Mogorjela posebno mjesto zauzimaju metalni predmeti. U sklopu pomenute vrste arheološkog materijala, po svojoj brojnosti i tipološkoj raznolikosti, ističe se zbirka fibula koja je također bila predmetom obrade.[87]

U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine čuva se orjentacijski 110 komada staklenih ulomaka koji potiču sa lokaliteta Mogorjelo. Analizom pohranjenih fragmenata može se konstatirati korištenje više različitih tipova staklenog posuđa.

U navedenoj zbirci ističe se razmjerno očuvan balzamariji (br. 1) koji je služio u sakralne svrhe. Preovlađujuće stručno mišljenje o dataciji od I – III stoljeća, naš primjerak stavlja u kontekst kada je na lokalitetu Mogorjela bila rustična vila.

Društveni okvir staklene amforaste posude ili lampe (br. 3) na Mogorjelu može se također staviti u sakralni kontekst. Istražene ranokršćanske crkve i drugi pronađeni pokretni materijal potvrđuju intenzivan kršćanski život na lokalitetu u kasnoantičko doba.

Istom ranokršćanskom opredjeljenju i sakralnom kontekstu mogu se pridodati i fragmenti staklenih čaša na nozi – kaleža (br. 4, 5, 6, i 7), koji su najvjerovatnije služili u obredne svrhe.

U profane svrhe svakodnevne upotrebe služile su boce koje su potvrđene primjercima br. 8, 9, 10 i 11. Ovakvi predmeti služili su u domaćinstvima i korištene su u periodu I – III stoljeća. Ova činjenica ih definira kao primjerke koji su služili u prvoj građevinskoj fazi kada je postojala samo manja rustična vila.

Svakodnevnou upotrebu staklenog kućnog inventara potvrđuju i primjerci čaša – pehara ljevkastog oboda, koji su služili za konzumiranje različitih tekućina. S obzirom na dataciju koja se kreće od III – V stoljeća ove primjerke pokućstva možemo staviti u period druge građevinske faze kada je na Mogorjelu izgrađeno veće zdanje – utvrđena vila.

Ulomci prozorskih stakala (br. 18 – 22) dokazuju da su mnogobrojni prozori na kasnoantičkom objektu ali i rustičnim vilama iz nešto starijeg perioda bili opremljeni staklenim površinama.

Na žalost veliki broj predstavljenih ulomaka i stepen očuvanosti ne omogućavaju precizniju determinaciju i tipološku odrednicu. Za neke se može uvjetno ustvrditi da predstavljaju konkavna dna nekih posuda (br. 67 - 74) ili pak obode staklenog posuđa (br. 23 - 62).

Evidentirani ulomci sa ukrasnim detaljima potvrđuju i izvjesne sklonosti ka estetskoj funkciji staklenog posuđa. Od 110 sačuvanih ulomaka na njih šest je konstatirano postojanje skromnijih dekorativnih elemenata (br. 76, br. 77, br. 78, br. 79, br. 80, br. 81).

Navedeni ulomci potvrđuju da je lokalitet Mogorjelo bio u cijelosti inkorporiran u društvene, trgovačke, proizvodne i kulturne tokove rimske provincije Dalmacije, čiji jedan dio se potvrđuje i staklenim nalazima sa istoimenog lokaliteta.[88]

[80] Suić 1976, 240.
[81] Čremošnik 1952, 241-271, u radu je obrađena i rimsko dobna keramika.
[82] Werner 1961, 235-247.
[83] Zaninović 2002, 447-454.
[84] Paškvalin 2003, 253-261.
[85] Paškvalin 1963, 148
[86] Imamović 1977, 287-290. Pored ovog primjerka, u zbirci antičkog odsjeka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine postoji znatan broj antičkih svjetiljki raznih tipova, iz Mogorjela.
[87] Busuladžić 2008, 21-55.

[88] O staklu u Ilirikumu vidi: DeMaine 1983, 79-87; Paškvalin 1977, 99-100.

Summary

Collection of fragments of Roman glass from Mogorjelo

One of the important archaeological sites from Bosnia and Herzegovina is Mogorjelo, which is unique among the other facilities from that period. Facility at Mogorjelo can be included to the sites with relatively clear chronological continuity.

The number of the researchers that have researched this site is quite impressive, but no one fully elaborated and presented complete richness of the archaeological material discovered at the site of Mogorjelo.

National Museum of Bosnia and Herzegovina is keeping about 110 glass fragments from the site of Mogorjelo. Analysis of deposited fragments could define a number of different types of glass vessels.

In this collection is specially accented the quite preserved balsamarium which was used for the sacral purposes. Prevailing scientific opinion in dating this object in the period from 1st to 3rd century AD, place this example in the context of rustic villa at Mogorjelo.

Glass amphora vessels or lamps from Mogorjelo can be positioned into sacral context. Excavated early Christian churches and other discovered material confirm intensive Christian life at this site in late antique period.

Fragments of glass cups on foot - chalice that were used for the rituals can also be attributed to the same Early Christian background and sacral context.

Bottles that were used for the profane purpose in everyday usage are confirmed by the found samples. These objects were used in the household in the period from 1st to 3rd century. By this fact they are defined as objects that were used in the first construction phase of site, when smaller rustic villa existed.

Everyday use of house inventory is confirmed by the examples of glasses – mugs with funnel rim that were used for the consummation of different liquids. In this regard these examples are dated from 3rd to 5th century, and they correspond to the second construction phase of Mogorjelo when bigger building – a fortified villa was built.

Fragments of window glass prove that numerous windows on late antique buildings as well as the rustic villas were equipped by glass surfaces.

Unfortunately, great number of presented fragments and level of their preservation do not allow precise determination or typological definition. For some of them it could be conditionally said that they represent dispersive bottoms or rims of glass vessels.

Recorded fragments with ornamented details confirm certain affections for the aesthetic function of glass ware. Some decorative elements are asserted on six fragments out of 110 preserved ones.

Those fragments prove that site of Mogorjelo was completely incorporated in social, trade, production and cultural processes of the Roman Province of Dalmatia, which is partly confirmed by the glass finds from the same archaeological site.

Skraćenice

AV – Arheološki vestnik. Ljubljana.
Annales – Anali za istrske in mediteranske študije. Koper.
Diadora – Diadora. Zadar.
Dometi – Dometi Časopis za kulturu i društvena pitanja. Rijeka.
HA – Histria Antiqua. Pula.
Izdanja HAD-a – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva.
JoGS – Journal of Glass studies. New York.
Godišnjak CBI-A – Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
OA – Opuscula Archaeologica. Zagreb.
PPUD – Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Split.
SHP – Starohrvatska prosvjeta. Split.
SZ – Senjski zbornik, Senj.
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku.
ŽA – Živa antika. Skoplje.

Literatura

Alarcão, J. 1968. Une coupe à fond d'or découverte à Farrobo, Portugal. JoGS, X, New York, 71 – 80.

Alarcão, J. 1970. Abraded and Engraved Late Roman Glass from Portugal. JoGS, XII, New York, 28 – 35.

Antonaras, A. 2007. Early Christian Glass Finds from the Museum Basilica, Philippi. JoGS, 49, New York, 47-57.

Auth, S. H. 1983. Luxury Glasses with Alexandrian Motifs. JoGS, 25, New York, 39-45.

1999. Mosaic Glass Mask plaques and the Ancient Theater. JoGS, 41, New York, 51-73.

Buljević, Z. 2002. Stakleni balzamariji. U: Longae Salonae I i II. Split, 2002.

Buljević, Z. 2005. Tragovi staklara u rimskoj provinciji Dalmaciji. VAHD, 98, Split, 2005.

Barag, D. 1962. Mesopotamian Glass Vessels of the Second Millennium B. C. JoGS, IV, New York, 9-29.
Baldoni, D. 1987. Una lucerna romana con raffigurazione di officina vetraria: Alcune considerazioni sulla lavorazione del vetro soffiato nell'antichità. JoGS, 29, New York, 22-30.
Basler, Đ. 1977. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. GZM, n. s. A sv. XXX/XXXI, 121-216.
Bierbrauer, V. 1987. Invilino-Ibligo in Friaul I. Die Römische Siedlung und das spätantik frühmittelalterliche Castrum. München, 1987.
Bianchi, R. S. 1983. Those Ubiquitous Glass Inlays from Pharaonic Egypt: Suggestions about Their Functioons and Dates. JoGS, 25, New York, 29-37.
Boon, G. C. 1966. Roman Window Glass from Wales. JoGS, VIII, New York, 41-46.
Boon, G. C. 1968. A Roman figure-cut vessel from Caerleon. JoGS, X, New York, 80-84.
Boon, G. C. 1985. A New Roman Relief-Cut Vessel from Caerwent. JoGS, 27, New York, 11-18.
Busuladžić, A. 2008. Zbirka fibula iz Mogorjela. OA, 32, 21-55.
Cermanović-Kuzmanović, A. 1971. Oblici i hronologija rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipija S..., ŽA XXI, 1, Skoplje, 1971.
Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori. AV, XXV, Ljubljana, 1976.
Carboni, M. / Lacerenza / Whitehouse, D. 2003. Glassmaking in Medieval Tyre: The Written Evidence. JoGS, 45, New York. 139-151.
Calvi, M. C. 1968. I vetri romani del Museo di Aquileia. Aquileia 28/29.
Cambi, N. 1976. Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu. AV, 25, Ljubljana.
Charlesworth, D. 1966. Roman Square Bottles. JoGS, VIII, New York, 26-41.
Dautova-Ruševljan, V. 1973. Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku. Diadora 6, Zadar 1973.
Dell' Acqua, F. 1997. Ninth – century window glass from the monastery of san Vincenzo al volturno (Molise, Italy). JoGS, 39, New York, 33-43.
Demaine, M. R. 1983. Ancient Glass Distribution in Illyricum. JoGS, 25, New York, 79-87.
Van den Dries, F. M. A. 2007. Some Notes on Roman Mold Material and the Technique. JoGS, 49, New York, 23-39.
Dusenbery, E. B. 1964. Two Fragments of a Roman Cameo Glass Cup. JoGS, VI, New York, 31-34.
Dusenbery, E. B. 1967. Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace. JoGS, IX, New York, 34-50.
Dusenbery, E. B. 1971. Ancient Glass in the Collections of Wheaton College. JoGS, XIII, New York, 9-34.
Elbern, V. H. 1966. Eine Gruppe Spätrömischer Glasbecher aus Köln und ihr Fortwirken im frühen Mittelalter. JoGS, VIII, New York, 65-70.
Ekholm, G. 1963. Scandinavian Glass Vessels of Oriental Origin from the First to the Sixth Century. JoGS, V, New York, 29-39.
Fadić, I. 1981/82. Staklena boca iz Senja s reljefnim prikazom ljudske glave. SZ, IX, Senj, 53-62.
Fadić, I. 1982. Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru. Izdanja HAD-a, Zagreb 1982.
Fadić, I. 1982a. Antičko staklo u provinciji Dalmaciji. Dometi, 12. Rijeka, 61-66.
Fadić, I. 1987. Kvadratični i poligonalni recipijenti u Arheološkom muzeju Istre, Arheološka istraživanj u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD-a11/2, Pula, 1987.
Fadić, I. 1993. Kasnoantičko staklo na Putalju. Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX stoljeća. Split, 1993.
Fadić, I. 1994. Kasnoantičko staklo u Gatima. Gata. Crkva Justinijanova doba. Split, 1994.
Fadić, I. 1995. Staklene boce iz Muzeja u Cresu. Petriciolijev zbornik I, PPUD, 35, Split, 185-201.
Fadić, I. 1999./2000. Žigovi kriptograma i križa na dnu kvadratičnih staklenih vrčeva. OA 23-24, Zagreb, 1999/2000.
Fadić, I. 2000. Stakleni amforistici i amfore i stakleni oblici tipa amfore. Annales 22/2000. Kopar, 543-558.
Fadić, I. 2002. Antičke staklarske radionice u Liburniji. Godišnjak CBI-a, knj. XXXII, knj. 30, Sarajevo 2002.
Fadić, I. 2002a. Staklene urne u obredu pokapanja u antičkoj Liburniji. HA, 8, 269-284.
Fadić, I. 2003. Stakleni recipijenti s otiskom novca. Diadora, 21, Zadar, 2003.
Fadić, I. 2004. Import antičkog stakla s istočnog mediterana na istočnu Jadransku obalu. HA, 12. 133-139.
Fadić, I. 2005, Nalazi kasnoantičkog stakla na Srimi, u: Zlatko Gunjača, Nenad Cambi, Dražen Maršić, Ivo Fadić, Zdenko Brusić, Anamarija Kurilić, Željko Miletić, Srima – Prižba: starokršćanske dvojne bazilike, Šibenik 2005, 221-318.
Fadić, I. 2006. Argyruntum u odsjaju antičkog stakla. Zadar, 2006.
Fisković, C. 1981. Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu. SHP, ser. 3, 11. Split, 1981.
Fisković, C. 1983. Ranokršćanska memorija i groblje na Majsanu. SHP, ser. 3, 13. Split, 1983.
Foy, D. 2003. Le Verre en Tunisie: L' Apport des fouilles récentes tuniso-françaises. JoGS, 45, New York, 59-89.
Foy, D. 2005. Une production de bols moulés à Beyrouth à la fin de l'époque hellénistique et le commerce de ces verres en Méditerraneé occidentale. JoGS, 47, New York, 11-37.

Fortuna, M. T. 1965. I vetri soffiati della necropoli di Akko. JoGS, VII, New York, 17-26.
Han, V. 1975. The Origin and Style of Medieval Glass Found in the Central Balkans. JoGS, XVII, New York, 114-127.
Hayward, J. 1962. Roman Mold-Blown Glass at Yale Univerzity. JoGS, IV, New York, 49-61.
Harden, D. B. 1966. Some Glass Fragments Mainly of the 12th-13th Century A. D. from Northern Apulia. JoGS, VIII, 70-80.
Harden, D. B. 1982. New Light on Mold – blown Glass Sports Cups of the First Century A. D. Bearing Both Chariot Races in Bigae and Gladiatorial Combats. JoGS, 24, New York, 30-44.
Harden, D. H. 1983. New Light on the History and Technique of the Portland and Auldjo Cameo Vessels. JoGS, 25, New York, 45-55.
Hejdová, D. 1975. Types of Medieval Glass Vessels in Bohemia. JoGS, XVII, New York, 142-151.
Hejdová, D. / Nechvátal, B. 1970. Late 14th – to Mid – 15th Century Medieval Glass from a Well in Plzeň, Western Bohemia. JoGS, XII, New York, 84-102.
Ignatidou, D. 2002. Colorless Glass in Late Classical and arly Hellenistic Macedonia. JoGS, 44, New York, 11-25.
Isigns, C. 1964. A FourthCentury GlassJar with Applied Masks. JoGS, VI, New York, 59-64.
Jackson-Tal, R. E. 2004. The Late Hellenistic Glass Industry in Syro – Palestine: A Reappraisal. JoGS, 46, New York, 11-33.
Jennings, S. 2000. Late Hellenistic and Early Roman Cast Glass from the Souks Excavation, Beirut, Lebanon. JoGS, 42, New York, 41-61.
Keller, C. A. 1983. Problems in Dating Glass Industries of the Egyptian New Kingdom: Examples from Malakata and Lisht. JoGS, 25, New York, 19-29.
Kocsis, L. 1991. A Glass Bowl with Engraved Ornament from the Mithraeum in the Legionary Fort at Aquincum. JoGS, 33, New York, 29-32.
Kojić, Lj. / Wenzel, M. 1967. Medieval Glass Found in Yogoslavia. JoGS, IX, New York, 76-94.
Kraskovská, L. 1981. Roman Glass Vessels from Slovakia. JoGS, 23, New York, 11-18.
Goldstein, S. M. 1979. A Unique Royal Head. JoGS, 21, New York, 8-17.
Lazar, I. 2004. Antično steklo v Sloveniji. U: Rimljani, steklo, glina i kamen. Ljubljana, 2004., 7-80.
Lacerenza, G. / Whitehouse, D. 2004. Glass and Glassmaking in Byzantine Italy: The Testimony of Šabbetay Donnolo. JoGS, 46, New York, 109-115.
Lehrer, G. 1974. A Phoenician Glass Bowl from Nimrud, JoGS, XVI, New York, 9-14.
Leclant, J. 1973. Glass from the Meroitic Necropolis of Sedeinga (Sudanese Nubia), JoGS, XV, New York, 52-69.
van Lith S. M. E. 1987. LateRoman and Early Merovingian Glass from a settlement site at Maastticht-Part 1. JoGS, 29, New York, 47-60.
van Lith S. M. E. 1988. Late Roman and Early Merovingian Glass from a Settlement Site at Maastricht-Part 2, JoGS, 30, New York, 62-77.
Lightfoot, C. S. 1987. A Group of Early Roman Mold – Blown Flasks from the West. JoGS, 29, New York, 11-22.
Megaw, A. H. S. 1959. A Twelfth Century Scent – Bottle from Cyprus. JoGS, 1, New York, 59-61.
Mccelellan, M. C. 1983. Recent Finds from Greece of First – Century A. D. Mold – blown Glass. JoGS, 25, New York, 71-79.
Mikulčić, I. 1976. Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi, AV, XXV, Ljubljana, 1976.
Marrianne Stern, E. 1999. Ancient Glass in Athenian Temple Treasures. JoGS, 41, New York, 19-51.
Milošević, P. 1976. Radionice stakla u Sirmijumu. AV, 25, Ljubljana 1976.
Nicholson, P. T. 2006. Glass Vessels from the Reign of Thutmose III and a Hitherto Unknown Glass Chalice. JoGS, 48, New York, 11-23.
Yelda Olcay, B. 2001. Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia. JoGS, 43, New York, 77-89.
Oliver, A. 1967. Late Hellenistic Glass in the Metropolitan Museum. JoGS, IX, New York, 13-34.
1984. Early Roman faceted Glass. JoGS, 26, New York, 35-58.
Paynter, S. 2008. Experiments in the Reconstruction of Roman Wood – Fired Glassworking Furnaces. JoGS, vol 50, New York, 271-291.
Petru, S. 1976. Rimsko staklo Slovenije. AV XXV, Ljubljana, 1976.
Paškvalin, V. 1976. Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine. AV, XXV, Ljubljana, 1976.
Paškvalin, V. 1977. O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini. Tribunia, 3, Trebinje, 1977.
Parson Lillich, M. 1973. Three Essays on French Thirteenth Century Grisaille Glass. JoGS, XV, New York, 69-79.
Painter, K. / Whitehouse, D. 1990. Early Roman Cameo Glasses. JoGS, 32, New York, 138-166.
Pilosi, L. / Wypyski, M. T. 2002. Two Roman Engraved Glasses in The Metropolitan Museum of Art. JoGS, 44, New York, 25-35.
Pirling, R. 1968. Eine römische Glasschale aus Krefeld – Gellep. JoGS, X, New York, 85-87.
Price, J. 1977. Roman Unguent Bottles from Rio Tinto (Huelva) in Spain, JoGS, XIX, New York, 20-40.
Rehren, T. 2000. New Aspects od Ancient Egyptian Glassmaking. JoGS, 42, New York, 13-25.
Riefstahl, E. 1972. A Unique Fish-Shaped Glass Vial in The Brooklyn Museum. JoGS, XIV, New York, 11-15.

Ružić. M. A. 1994. Rimsko staklo u Srbiji. Beograd, 1994.
Santopadre, P. / Veritá, M. 2000. Analyses of the Production Technologies of Italian Vitreous Materials of the Bronze Age. JoGS, 42, New York, 25-41.
von Saldern, A. 1964. Ancient Glass in Split. JoGS, VI, New York, 42-46.
von Saldern, A. 1964. 1975. Two Achaemenid Glass Bowls and a Hoard of Hellenistic Glass Vessels, JoGS, XVII, New York, 37-47.
Schmidt, S. 2007. Ein frühes Kameoglas im Akademischen Kunstmuseum Bonn. JoGS, 49, New York, 11-23.
Seefried, M. 1979. Glass Core Pendants Found in the Mediterranean Area. JoGS, 21, New York, 17-27.
Sternini, M. 2001. Reperti in vetro da un deposito tardoantico sul colle Palatino. JoGS, 43, New York, 21-77.
Simon, E. 1964. Drei antike Gefässe aus Kameoglas in Corning, Florenz und Besançon. JoGS, VI, New York, 13-31.
Sorokina, N. P. 1987. Glass Aryballoi (I-III Centuries A. D.) from the Northen Black Sea Region. JoGS, 29, New York, 40-47.
Šaranović –Svetek, V. 1986. Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Novi Sad, 1986.
Šubić, Z. 1976. Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovioni, AV, XXV, Ljubljana, 1976.
Taylor, M. / Hill, D. 2008. Experiments in the Reconstruction of Roman Wood – Fired Glassworking Furnaces. JoGS, vol. 50, New York, 249-271.
Triantafyllidis, P. 2006. Late Hellenistic Glass from Kos, Dodecanese, Greece. JoGS, 48, New York, 145-163.
Uboldi, M. / Verità, M. 2003. Scientific Analyses of Glasses from Late Antique and Early Medieval Archeological Sites in Northern Italy. JoGS, 45, New York. 115-139.
Vujaklija, Lj. 1992. Staklo iz zbirki Muzeja Novog Sada. Novi Sad, 1992.
Veličković, M. 1976. Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu. AV, XXV, Ljubljana, 1976.
Wallert, I. 1967. A Pectoral of the Eighteenth Dynasty. JoGS, IX, New York, 9-13.
Wight, K. 2000. Leaf Beakers and Roman Mold-Blown Glass Production in the First Century A. D. JoGS, 42, New York, 61-81.
Weinberg, G. D. 1983. A Hellenistic Glass Factory on Rhodes: Progress Report. JoGS, 25, New York, 37-39.
Woods, D. 2004. Some Dubious Stylites on Early Byzantine Glassware. JoGS, 46, New York, 39-51.
Davidson Weinberg, G. 1959. Glass Manufacture in Ancient Crete: a Preliminary Study. JoGS, 1, New York, 11-23.
Davidson Weinberg, G. 1962. An Inlaid Glass Plate in Athens, Part I. JoGS, IV, New York, 29-37.
Davidson Weinberg, G. 1970. Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee. JoGS, XII, New York, 17-28.
Davidson Weinberg, G. 1972. Mold – Blown Beakers with Mythological Scenes. JoGS, XIV, New York, 26-48.
Davidson Weinberg, G. 1975. A Medieval Mystery: Byzantine Glass Production. JoGS, XVII, New York, 127-142.
Wenzel, M. 1977. A Reconsideration of Bosnian Medieval Glass. JoGS, XIX, New York, 63-77.

Katalog

REDNI I INVENTARNI BROJ	LOKALITET	OPIS	DIMENZIJE
Red. br. 1. (inv. br. 3132) Tab. 1, 1.	Mogorjelo	Šest komada duguljastih staklenih flašica, cjevasti balzamarij.	10-13 cm.
Red. br. 2. (inv. br. 2668) Tab. 1, 3	Mogorjelo	Fragment donjeg dijela vretenastog balzamarija.	Dijametar stope 3 cm, visina 7,7 cm.
Red. br. 3. (inv. br. 2688) Tab. 1, 2	Mogorjelo	Fragment amforaste posude ili lampe.	4 cm.
Red. br. 4. (inv. br. 2652) Tab. 2, 1	Mogorjelo	Fragment donjeg dijela staklene posude – stopa – lijepo izrađena, od kaleža.	Dijametar 4 cm, visina 3 cm.
Red. br. 5. (inv. br. 2791) Tab. 2, 3	Mogorjelo	Nožica-stalak vjerovatno neke staklene posudice (plitica – kalež).	4,1 x 3,1 cm.
Red. br. 6. (inv. br. 3424) Tab. 2, 4	Mogorjelo	Dno noge staklene posude, oštećen na prelazu u trbuh – dimenzija u promjeru.	5 cm.
Red. br. 7. (inv. br. 2680) Tab. 2, 2	Mogorjelo	Fragment kaleža.	3 cm.
Red. br. 8. (inv. br. 2700) Tab. 3, 1	Mogorjelo	Fragment oboda i prelaza u vrat i grlo staklene boce.	3,5 cm i 4,5 cm.
Red. br. 9. (inv. br. 2697 (a i b) Tab. 3, 2 i 3	Mogorjelo	Dva fragmenta oboda, vrata grla staklene boce.	3,7 x 4,2 cm i 3 x 3,2 cm.
Red. br. 10. (inv. br. 2698) Tab. 3, 5	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata grla staklene boce.	6,6 x 4,2 cm.
Red. br. 11. (inv. br. 3419) Tab. 3, 4	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata staklene boce.	4,4 cm.
Red. br. 12. (inv. br. 3565) Tab. 4, 1	Mogorjelo	Odlomak zadebljalog dna i prelaz u trbuh balzamarija ovoidnog tijela.	4,8 cm.
Red. br. 13. (inv. br. 2796) Tab. 4, 3	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata staklene čaše ili pehara ljevkastog oboda.	8 x 7,3 cm.
Red. br. 14. (inv. br. 3420) Tab. 4, 2	Mogorjelo	Odlomak vrata i trbuha staklene čaše.	4,2 cm.
Red. br. 15. (inv. br. 3507) Tab. 4, 4	Mogorjelo	Obod vrata, trbuha i dna staklene čaše.	8 x 7 cm.
Red. br. 16. (inv. br. 3494) Tab. 4, 5	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata i trbuha staklene čaše ili pehara.	6 x 5,3 cm.
Red. br. 17. (inv. br. 3512) Tab. 4, 6	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene čaše ili pehara.	6,5 x 4,5 cm.
Red. br. 18. (inv. br. 3502) Tab. 5, 1	Mogorjelo	Odlomak prozorskog stakla.	8 x 9 cm.
Red. br. 19. (inv. br. 3518) Tab. 5, 5	Mogorjelo	Odlomak prozorskog stakla.	4,5 x 3,5 cm.
Red. br. 20. (inv. br. 3520) Tab. 5, 3	Mogorjelo	Odlomak prozorskog stakla.	4 x 3,5 cm.
Red. br. 21. (inv. br. 3554) Tab. 5, 2	Mogorjelo	Dva odlomka stakla, vjerovatno od prozora.	4,3 x 4 cm.
Red. br. 22. (inv. br. 3560) Tab. 5, 4	Mogorjelo	Dva odlomka prozorskog stakla zelene boje.	7,5 x 3,6 cm i 4 x 5,5 cm.
Red. br. 23. (inv. br. 2647) Tab. 6, 2	Mogorjelo	Rub i dio neke staklene posude.	5 x 1,8 cm
Red. br. 24. (inv. br. 2653) Tab. 6, 1	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	5,5 x 3 cm.

Red. br. 25. (inv. br. 2655) Tab. 6, 3	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude sa prelazom u trbuh.	4,5 x 4,1 cm.
Red. br. 26. (inv. br. 2656) Tab. 6, 4	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude čaše.	4,9 x 2 cm.
Red. br. 27. (inv. br. 2657) Tab. 6, 6	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	5,3 x 1,7 cm.
Red. br. 28. (inv. br. 2658) Tab. 6, 5	Mogorjelo	Fragment oboda fino izrađene staklene posude sa odebljanim rubom.	5 x 3 cm.
Red. br. 29. (inv. br. 2659) Tab. 6, 7	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	5 x 2 cm.
Red. br. 30. (inv. br. 2677) Tab. 6, 8	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	1,6 x 5 cm.
Red. br. 31. (inv. br. 2681) Tab. 6, 9	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	6,5 cm.
Red. br. 32. (inv. br. 2684) Tab. 6, 10	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata i trbuha staklene posude.	6,5 x 4,7 cm.
Red. br. 33. (inv. br. 2689) Tab. 7, 1	Mogorjelo	Fragment oboda i jedan dio vrata i grla neke staklene posude.	4 x 2 cm.
Red. br. 34. (inv. br. 2690) Tab. 7, 2a	Mogorjelo	Dva fragmenta staklene posude, oboda i vrata posude.	4,6 x 2 cm i 3 x 1,8 cm.
Red. br. 35-41 (inv. br. 2691 (1 -7) Tab. 7, 3 - 9	Mogorjelo	Sedam komada fragmenata staklene posude, sve obodi i jedan dio vrata; sve pod jednim brojem	
Red. br. 42. (inv. br. 2785) Tab. 7, 10	Mogorjelo	Fragment vrata oboda i trbuha staklene posude vrlo fine.	3,6 x 4,2 cm.
Red. br. 43. (inv. br. 2787) Tab. 8, 1	Mogorjelo	Fragment oboda i vrata staklene posude.	5,7 cm.
Red. br. 44. (inv. br. 2788) Tab. 8, 2	Mogorjelo	Fragment oboda i ostatak ručke staklene posude.	4 x 1 cm.
Red. br. 45. (inv. br. 2790) Tab. 8, 3	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata i trbuha staklene posude.	4,2 x 1,7 cm.
Red. br.46. i 47. (inv. br. 2798 a i b) Tab. 8, 2 i 4	Mogorjelo	Fragmenti oboda, vrata i trbuha staklene posude.	4,5 cm.
Red. br. 48. (inv. br. 2810) Tab. 8, 6	Mogorjelo	Fragment staklene posude.	5,2 x 1,7 x 0,1 cm.
Red. br. 49. (inv. br. 3433) Tab. 8, 7	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	9,5 cm.
Red. br. 50. (inv. br. 3432) Tab. 8, 8	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	7,8 cm.
Red. br. 51. (inv. br. 3434) Tab. 9, 1	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	4 cm.
Red. br. 52. (inv. br. 3435) Tab. 9, 2	Mogorjelo	Odlomak oboda staklene posude.	3,5 cm.
Red. br. 53. (inv. br. 3467) Tab. 9, 3	Mogorjelo	Fragment oboda i vrata staklene posude.	7 x 2 cm.
Red. br. 54. (inv. br. 3189) Tab. 9, 4	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	6 x 2,4 cm.
Red. br. 55. (inv. br. 3513) Tab. 9, 5	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	5 x 4,5 cm.
Red. br. 56. (inv. br. 3534) Tab. 10, 1	Mogorjelo	Fragment oboda, vrata i trbuha staklene posude.	4,1 x 1,5 cm.

Red. br. 57. (inv. br. 3540) Tab. 10, 2	Mogorjelo	Odlomak oboda i trbuha staklene posude.	4,5 x 1,5 cm.
Red. br. 58. (inv. br. 3542) Tab. 10, 3	Mogorjelo	Fragment oboda i vrata staklene posude.	7 x 1 cm.
Red. br. 59. (inv. br. 3547) Tab. 10, 4	Mogorjelo	Odlomak oboda staklene posude, vrlo stradalo, dva fragmenta.	4,5 x 4,6 cm.
Red. br. 60. (inv. br. 3516) Tab. 10, 5	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	7,5 x 4 cm.
Red. br. 61. (inv. br. bb) Tab. 10, 6	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	4,5 x 3,5 cm.
Red. br. 62. (inv. br. 3544) Tab. 10, 7	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i prelaza u trbuh staklene posude zelene boje.	4 x 2,1 cm.
Red. br. 63. (inv. br. 2789) Tab. 11, 1	Mogorjelo	Fragment ručke staklene posude.	3 cm.
Red. br. 64. (inv. br. 2799) Tab. 11, 4	Mogorjelo	Fragment ručke neke staklene posude.	3,5 cm.
Red. br. 65. (inv. br. 2654) Tab. 11, 3	Mogorjelo	Fragment oboda jedne lijepo izrađene staklene posude sa očuvanom ručkom.	5,3 x 3 cm.
Red. br. 66. (inv. br. 2669) Tab. 11, 2	Mogorjelo	Fragment staklene posude – ručka, koja je iskrivljena.	9 x 4,5 cm.
Red. br. 67 A. (inv. br. 2687)	Mogorjelo	Fragment staklene posude, vjerovatno dio dna.	5,5 cm.
Red. br. 67. (inv. br. 2692) Tab. 12, 1	Mogorjelo	Fragment staklene posude, vjerovatno dno posude.	8,7 cm.
Red. br. 68. (inv. br. 3423) Tab. 12, 2	Mogorjelo	Odlomak dna staklene posude, na sredini ovalno ispupčenje.	7,2 x 6,8 cm.
Red. br. 69. (inv. br. 3470) Tab. 12, 6	Mogorjelo	Dva staklena predmeta sa promjerom.	6 cm.
Red. br. 70. (inv. br. 3471) Tab. 12, 4	Mogorjelo	Odlomak dna staklene posude.	4 cm.
Red. br. 71. (inv. br. 3541) Tab. 12, 5	Mogorjelo	Fragment konkavnog dna staklene posude.	3,2 x 3,1 cm.
Red. br. 72. (inv. br 2648) Tab. 12, 3	Mogorjelo	Fragment staklene posude; najvjerovatnije dno posude.	5,5 x 5 cm
Red. br. 73. (inv. br. 3557) Tab. 12, 7	Mogorjelo	Odlomak konkavnog dna, nešto deformisan pod uticajem vatre, zadebljanih rubova.	5,7 x 3,5 cm.
Red. br. 75. (inv. br. 2023) Tab. 13, 1	Mogorjelo	Odlomak od dna jedne staklene četvrtaste boce (stamnion). Firmanski žig ALI.	
Red. br. 76. (inv. br. bb) Tab. 13, 4	Mogorjelo	Ulomak stakla sa ukrasnim reljefom lista – suze.	3,4 cm
Red. br. 77. (inv. br. 2671) Tab. 13, 2	Mogorjelo	Fragment staklene posude – gornji dio grla posude.	5 cm.
Red. br. 78. (inv. br. 2674) Tab. 13, 3	Mogorjelo	Fragment grla staklene posude sa tri reljefna kruga.	3 x 2,4 cm.
Red. br. 79. (inv. br. 3683) Tab. 14, 1	Mogorjelo	Fragment grla staklene posude sa četri reljefna kruga.	4,6 cm
Red. br. 80. (inv. br. 3533) Tab. 14, 3	Mogorjelo	Odlomak vrata staklene posude. Vrat je ukrašen s jednim većim i dva manja zadebljanja, koji teku paralelno.	3,5 x 2,1 cm.
Red. br. 81. (inv. br. 3521) Tab. 14, 2	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	3,7 x 9 cm.

Red. br. 82. (inv. br. 2670)	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude.	6 x 2,5 cm.
Red. br. 83. (inv. br. 673)	Mogorjelo	Fragment staklene posude, kojeg dijela – nepoznato.	4 cm.
Red. br. 84. (inv. br. 2675)	Mogorjelo	Fragment dna staklene posude.	4 x 2 cm.
Red. br. 85. (inv. br. 2676)	Mogorjelo	Fragment dna staklene posude.	3,5 cm.
Red. br. 86. (inv. br. 2682)	Mogorjelo	Fragment staklene posude, nepoznat od kojeg dijela.	1,4 cm.
Red. br. 87. (inv. br. 2683)	Mogorjelo	Fragment oboda staklene posude; vjerovatno dio grla posude.	2,3 x 1,7 cm.
Red. br. 88. (inv. br. 2699)	Mogorjelo	Fragment dna veoma fine staklene posude.	5,4 cm.
Red. br. 89. (inv. br. 2784)	Mogorjelo	Fragment staklene posude, i to najvjerovatnije grlo sa vidljivim ostacima gdje su bile ručke.	Debljina 0,5 cm.
Red. br. 90. (inv. br. 2786)	Mogorjelo	Dno staklene posude sa ostacima stijenki.	Promjer 4,2 cm i visina 3,2 cm.
Red. br. 91. (inv. br. 2795)	Mogorjelo	Fragment staklene plitice?	8,3 cm.
Red. br. 92. (inv. br. 3431)	Mogorjelo	Odlomak trbuha sa ostatkomodlomljene ručke staklene posude.	5,3 cm.
Red. br. 93. (inv. br. 3501)	Mogorjelo	Fragment vrata staklene posude.	6 x 4 cm.
Red. br. 94. (inv. br. 3514)	Mogorjelo	Odlomak staklene posude.	6 x 4 cm.
Red. br. 95. (inv. br. 3515)	Mogorjelo	Odlomak vrata i prelaza u trbuh staklene posudice.	4 x 2,3 cm.
Red. br. 96. (inv. br. 3517)	Mogorjelo	Odlomak staklene posude.	8 x 3,5 cm.
Red. br. 97. (inv. br. 3519)	Mogorjelo	Izvijeni otvor staklene posudice.	2,7 cm.
Red. br. 98. (inv. br. 3522)	Mogorjelo	Odlomak trbuha staklene posude.	7 x 4,5 cm.
Red. br. 99. (inv. br. 3523)	Mogorjelo	Odlomak trbuha staklene posude.	5,7 x 2,5 cm.
Red. br. 100. (inv. br. 3524)	Mogorjelo	Odlomak oboda, vrata i trbuha staklene posude.	5 x 4,7 cm.
Red. br. 101. (inv. br. 3525)	Mogorjelo	Odlomak trbuha staklene posude.	6 x 4,5 cm.
Red. br. 102. (inv. br. 3535)	Mogorjelo	Odlomak staklene posude sa tragom reljefnog ukrasa u obliku kruga.	2,5 x 1,6 cm.
Red. br. 103. (inv. br. 3536)	Mogorjelo	Odlomak dna i trbuha staklene posude.	4,5 x 2,8 cm.
Red. br. 104. (inv. br. 35389)	Mogorjelo	Odlomak grla i prelaz u trbuh staklene posude.	3,5 cm.
Red. br. 105. (inv. br. 35539)	Mogorjelo	Odlomak staklene posude.	4,8 x 3,1 cm.
Red. br. 106. (inv. br. 3558 (1 -3)	Mogorjelo	Tri odlomka deformisanog stakla pod uticajem vatre (odlomci od posude).	5 x 3,1 cm.
Red. br. 107. (inv. br. 3559)	Mogorjelo	Odlomak stakla deformisan pod uticajem vatre.	6,5 x 4, 7 cm.

Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi

Danijel Džino
Sydney

Izučavanje prošlosti se već dugo vremena isprepliće s postmodernističkim i poststrukturalističkim diskursima, koji su danas postali njezini neizostavni dijelovi.[1] Ovi intelektualni utjecaji su neumitno izazvali značajne promjene u načinima na koji povijesna znanost vidi i interpretira prošlost. Značaj ovih „tektonskih pomjeranja" na znanstvene percepcije i interpretacije prošlosti je nemjerljiv i nije pretjerano usporediti ga sa značajem koji je imala informatička revolucija na razvoj komunikacija u kasnom 20. i ranom 21. stoljeću. Nemam namjeru ovdje prikazivati podrijetlo, razvoj i metodološke inačice ovih promjena, o čemu postoji dostatan broj relevantnih studija kako na svjetskim tako i na južnoslavenskim jezicima, uključujući i nedavne debate o dobrim i lošim stranama novih pristupa u historiografiji.[2] Ovim radom se želim rađe osvrnuti na trenutačne percepcije predrimske indigene populacija zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka te diskutirati o metodologiji izučavanja ovih zajednica u prizmi teorijskih pristupa u suvremenoj historiografiji.

Zašto je ovo sve tako značajno? Povijest, koja je u svojim temeljima humanistička znanost, dugo vremena je izučavala prošlost koristeći metodologije karakteristične za prirodne znanosti. Smatralo se, naime, da je mogućno rekonstruirati prošlost kao narativnu cjelinu: točno, znanstveno i objektivno. No, problem se pojavio kada se vremenom shvatilo kako sama sadašnjost nije jedinstvena struktura, već da ona može postojati samo kao skupnost pojedinačnih iskustava bivstvovanja u različitim prostorno-vremenski/kulturno/spolno/društveno/ideološki definiranim kontekstima. Povijesničari iz različitih razdoblja danas se usuglašavaju u tome da prošlost, kao jedinstvena objektivna stvarnost koja treba biti rekonstruirana iz rasutih fragmenata (dokaza) u vidu narativne strukture (pripovijesti), zapravo i ne postoji. Povijest u svojoj biti nije metonimična znanstvena disciplina što rekonstruira cjelokupnost prošlosti iz sačuvanih fragmenata, poput recimo paleontologa koji rekonstruira izgled izumrlog dinosaura na osnovi jedne fosilizirane kosti. Naše znanje o prošlosti se sastoji iz sačuvanih fragmenata različitih paralelnih narativa što odražavaju različite stvarnosti i njihove percepcije. Ovi fragmenti su interpretirani od strane povjesničara koji su im nastojali dati smisao, slažući ih u narativne strukture i prezentirajući prošlost kao pripovijest. Time su se oblikovali povijesni narativi kao „blokovi znanja", postajavši temeljnim strukturalnim dijelovima onoga što danas smatramo „znanjem" o prošlosti.

Povijest, „izgubljena kći" humanističkih znanosti, se dakle vratila doma. Preispitivanje postojećeg „znanja" o prošlosti polazi s nekoliko različitih početnih pozicija. Po meni osobno ključno pitanje jeste: Kako/zašto znamo to što znamo. Ovim pitanjem se pokazuje kako je po-

[1] Ovaj rad je rezultat znastvenog projekta o transformaciji pretpovijesnih i antičkih identiteta u zapadnom i središnjem dijelu Balkanskog poluotoka, koji financira Australian Research Council.

[2] Literatura na svjetskim jezicima je ogromna, vidi primjerice: Munslow 1997; Jenkins 1991; 2003; McCullagh 2004; Spiegel 2005. Na hrvatskom jeziku treba vidjeti posebice Blažević 2007; Ančić 2008, kritički pristup u Gross 2009 i debatu o postmodernizmu i povijesti na nedavnom skupu u Zagrebu, prikazanu u Janković 2009. Na srpskom jeziku posebice su relevantni za ovu tematiku tekstovi Staše Babić o arheologiji, antičkoj povijesti i postmodernizmu: Babić 2008, 2009; 2010.

vijesna znanost postala opremljena kompleksnom i sofisticiranom analitičkom aparaturom što omogućava bolje i potpunije razumijevanje prošlosti. Prihvatanje postmodernog (pa danas i post-postmodernog) diskursa u historiografiji je nov korak naprijed u njezinoj evoluciji. Preispitivanje postojećeg znanja ne predstavlja i njegovo odbacivanje, već bolje upoznavanje njegovih strukturalnih elemenata i izazov totalitarnim tendencijama modernističkog historiografskog diskursa, koji je sebi davao za pravo polagati pravo na „povijesnu istinu". No, promjena paradigme u znanosti kao što je povijest postaje izuzetno osjetljiva tematika iz nekoliko razloga. Prvi je korištenje povijesti za projiciranje političkih narativa sadašnjosti zamaskirane u „objektivne" interpretacije kojima se konstruiraju „dobri" i „loši momci" u prošlosti, uz kontekstualno i nadasve subjektivno korištenje termina poput, primjerice, *fašizam*, *antifašizam, demokracija* ili *multikulturalizam* u novijoj povijesti post-jugoslavenskih (a i drugih) prostora. S druge strane, povijest se oduvijek koristila kao obrazloženje sadašnjosti, stvarajući plodno tlo na kojem su se oblikovali identitetski diskursi sadašnjosti. Ne iznenađuje da se preispitivanje i revizija znanja o prošlosti često dočekuje s podozrenjem pa čak i histerijom među konzervativnim intelektualnim krugovima jer zadire u srž ranije uspostavljenih suvremenih identitetskih percepcija i narušava temelje na kojima se izgrađivao donedavna nedodirljivi konstrukt „naše" povijesti ili „našeg" identiteta.[3]

Izučavanje i percepcija identiteta indigene populacije zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka je kroz povijest predstavljala plodno polje za projekciju različitih sadašnjosti, kroz različite historiografske konstrukte „Ilira". Antički etnografski diskurs o „Ilirima" je uglavnom sačuvan u raštrkanim fragmentima uz svega par potpunijih prikaza, poput onih u sedmoj knjizi Strabonova *Zemljopisa* ili Apijanovim *Ilirskim ratovima*. Ovaj diskurs predstavljat će temelj svih budućih percepcija indigene populacije, uz kasnije dopune paleolingvističkim i arheološkim saznanjima. Hrvatski humanisti i intelektualci ranog novog vijeka, od Šižgorića, preko Pribojevića i Orbinija do Vitezovića, koriste antički diskurs o „Ilirima" da bi prisvojili prošlost i njome legitimizirali ideološke i političke ideje svojeg vremena.[4] U novije doba, spoj paleolingvistike i arheologije poslužio je razvijanju panilirskog diskursa Kossine, Pokornog i Krahea, u značajnoj mjeri koindicirajući s pangermanskim idejama tog vremena. Revizionizam panilirizma na Sarajevskim simpozijima iz 1964. i 1966. percepira „Ilire" u prizmi tadašnje politički korektne ideologije „bratstva-jedinstva" kao različita, ali srodna plemena koja su nastanjivala političke okvire tadašnje Jugoslavije (i Albanije). Treba istaći da su jedino slovenski arheolozi nastojali razdvojiti halštatske kulture s teritorija Slovenije od novog konstrukta „Ilira" posredno odražavajući snažno izražen slovenski identitet unutar tadašnje federacije, ali i naprednije metodološke pristupe izučavanju prošlosti. Konačno, dolazi do postupnog prenošenja fokusa na indigene etnicitete, uz definiranje novog konstrukta supraetničkih skupina (*etničkih kompleksa*) u petom tomu *Praistorije Jugoslovenskih Zemalja* (*PJZ*) iz 1987. Jedinstveni „Ilirski prostor" se time postupno fragmentirao, čime se umnogome prenosila postupna dezintegracija jugoslavenskog federalnog modela iz sadašnjosti u prošlost. Kako stvarnost življenja u jugoslavenskoj političkoj konstrukciji blijedi iz svakodnevnog sjećanja, sve je lakše i intrigantnije preispitivati identitet tih zajednica bez artificijelne taksonomizacije, kognitivnog nametanja jugoslavenskog prostora preko Ilirika, repliciranja sadašnjosti u prošlost te uopćenog korištenja termina „Iliri", nažalost još uvijek snažno nazočnog u javnom diskursu, koji se pokatkad povampiri i u znanstvenoj literaturi.[5]

Usprskos tomu, interesantno je zamijetiti da raspad jugoslavenskog političkog konstrukta 1991./1992. godine nije bio praćen značajnom promjenom paradigme u istraživanju i percepciji indigene populacije, tim više što je izučavanje indigene populacije bilo snažno utisnuto u diskurs, uvjetno rečeno, „jugoslavenske" arheologije koja

[3] Literatura je preobimna da bi se dala ovdje. Za arheologe i povjesničare antike interesantni su tekstovi iz 1990-tih poput, recimo, Dietler 1994; Díaz Andreu / Champion 1995; Kohl 1998; Demoule 1999; Coudart 1999; Galaty / Watkinson 2004, itd. a bliže području koje se ovdje izučava vidi Kaiser 1995; Slapšak / Novaković 1995; Babić 2002b; 2005; Novaković 2007; 2008; 2011.

[4] Blažević 2007.

[5] Sarajevski simpoziji: Benac 1964a; 1967; *PJZ*: Benac 1987a. Vidi: Dzino 2008. Izdvajanje slovenskog Halštata iz „federalnog" konstrukta „Ilira" Gabrovec 1964; 1991, vidi Slapšak / Novaković 1995, 289-290.

kao takva više ne postoji ni u kom aspektu.[6] Broj teorijskih i istraživačkih radova o indigenoj populaciji u komparativnoj perspektivi nakon 1991. je prilično skroman i često limitiran na preglede dosadašnjih istraživanja i metodoloških pristupa, uz rijetke izuzetke.[7] Percepcija indigene populacije se uglavnom ograničava na nadogradnju teorijskih postulata koji su definirani još u *PJZ*, što se posebice odnosi na Benčevo sintetsko poglavlje u tom zborniku, kojemu će biti posvećeno više pažnje zbog njegova značajnog utjecaja na promišljanja o indigenim zajednicama mlađeg željeznog doba.[8] Upada u oči nedostatak dublje i obimnije diskusije o postojećim teorijskim okvirima, a također je vidan i nedostatak radova koji postavljaju indigenu populaciju u komparativnu perspektivu prema drugim kronološki bliskim zajednicama, ili smještaju politička dešavanja i kulturne procese iz antike u okvire suvremenih znanstvenih diskusija i pristupa.[9] Ovakva situacija rezultira čestim odsustvom cijelog ovog regiona iz suvremenih debata o željeznodobnim društvima kontinentalne Europe.[10]

Percepcija indigenih zajednica o kojima je riječ u najvećoj se mjeri oslanjala na svojevrstan metodološki tronožac. Ovaj tronožac sačinjavaju tri glavna aspekta: analiza materijalne kulture željeznodobnog pučanstva, paleolingvistička ispitivanja uglavnom temeljena na indigenoj antroponimiji (onomastici) te svjedočanstva pisanih vrela iz antike. Na ovo možemo dodati i činjenicu da su protopovijesni periodi gotovo po pravilu spajani s rimskom provincijalnom arheologijom Dalmacije i Panonije u zajedničku narativnu strukturu.[11] Ovo se najbolje vidi u čestom anakronom povezivanju rimskih peregrinskih civitata s predrimskim indigenim skupinama. Poseban značaj se također pridaje taksonomizaciji indigene populacije te određivanju i definiranju njihovih etničkih skupina (*naroda*, *plemena*) koji se koriste kao osnovne jedinke za analizu. No, uz analizu etničkih skupina također se nastoje nastoje definirati supraetničke strukture poput takozvanih „etničkih kompleksa" ili „narodonosnih zajednica". Etničke skupine se, prema ovom, danas još uvijek dominantnom mišljenju, tvore kroz proces „etnogeneze" kojim od skupine kulturno srodnih zajednica postaju koherentne etničke jedinke.

Problemi s ovim metodološkim okvirom, kojeg sam s namjerom simplificirao, višestruki su. Oni su nazočni ne samo u načinu na koji se svaki od njih pojedinačno koristi već i kako se oni uzimaju skupa tvoreći svojevrsne percepcijske konstrukte indigenih skupina. U ovom kontekstu bih spomenuo svoj nedavni rad u *Godišnjaku CBI*, gdje sam nastojao napraviti raščlambu znanstvene percepcije „Dezidijata" i pokazati kako se zapravo radi o konstruktu što proizilazi iz spajanja tri kontekstualno različita narativa koja su povezana s istim prostorom: srednjobosanske arheološke kulture, političke skupine iz doba osvajanja koju su vrela nazivala „Dezidijatima" te rimske administrativne tvorevine *civitas Daesitiatum*.[12]

Pisana vrela su odraz percepcije indigene populacije od strane stranaca koji često nisu imali dostatnog uvida, niti elementarnog poznavanja indigenog pučanstva i njihove kulture. Mehanizam nastajanja literature u antičkom dobu pisane u tzv. etnografskom modelu je nedavno

[6] „Jugoslavenska" arheologija dakako nije postojala kao takva, već je predstavljala zbroj arheologija pojedinačnih republika (Rapanić 1986; Novaković 2008). No, složio bih se s argumentom Novakovića (2011, 440-448) da su postojala određena kolaborativna istraživačka spojišta, koja su prevazilazila republičke granice. Izučavanje "ilirologije" je bez sumnje jedno od takvih istraživačkih spojišta, Novaković 2011, 407-409.

[7] Olujić 2004; 2007; Matijašić 2009, 30-50; Šašel Kos 2005, 219-244; Lippert 2004; Pavic 2010; Dzino 2008; 2012 (u tisku); Barbarić 2010. Identitet Panonske nadskupine: Milin 2003; Colombo 2007; 2010. Gradine: Buršić Matijašić 2008, 124-149; Pavic 2009. Umjeren skepticizam prema postojećoj metodologiji se može vidjeti još u Katičić 1991. Značajni metodološki pomaci su ostvareni u Babić 2002a; 2004, itd. U tom kontekstu vidi isto Gabrovec 1991; Galaty 2002, Siewert 2004; Blečić 2007, a prilično sveobuhvatan i koristan, mada metodološki već zastario Parzinger 1991. Vidi također i danas pomalo staromodne, mada informativne sinteze Wilkes 1992 i Ceka 2005, te izvrstan prikaz hrvatskog prijevoda Wilkesove knjige u Periša 2002.

[8] Benac 1987b; cf. Čović 1986; Garašanin 1991. te Benac 1977 koji predstavlja poveznicu između pristupa u Benac 1964b i Benac 1987b. O Benčevu akademskom, ali i političkom utjecaju vidi Novaković 2011, 407.

[9] Rijetke su knjige poput Šašel Kos 2005. koje postavljaju arheološke i povijesne narative s ovih prostora u kontekst suvremenih znanstvenih diskursa o žanrovskoj kritici, identitetu ili rimskom imperijalizmu. Olujić 2007 i Matijašić 2009 se također moraju istaći kao interesantne mješavine starijih i novijih pristupa.

[10] Vidi više nego skroman doprinos regiona u nedavnom voluminoznom preglednom radu o istraživanju željeznodobnih zajednica: Thurston 2009.

[11] O ovom posljednjem vidi Novaković 2011, 347, 382.

[12] Dzino 2009a.

uvjerljivo analizirao Woolf.[13] Početna akumulacija znanja o indigenim populacijama izvan Mediteranskog kulturnog kruga ponajviše potječe iz klasičnog i helenističkog doba. Informacije što su se dobijale na terenu (vojni pohodi, putnici, trgovci, pomorci) ili kroz posrednike (indigene informante) akumulirane su u riznicama znanja helenističkog doba. U tim riznicama znanja, antičkim knjižnicama, ove su se informacije slagale skupa i procesirale u pisanoj riječi kroz različite literarne žanrove. Najznačajnije riznice podataka su izgrađivane u helenističkim središtima poput Aleksandrije, sve dok na kraju primat nije preuzeo Rim, ne samo kao političko središte već i kao najznačajnija akumulacija znanja o antičkom svijetu. Velika većina autora koji su pisali u etnografskom modelu nije osobno poznavala krajeve i zajednice o kojima su pisali. A i kada su poznavali, često su opet posezali za postojećim stereotipima, što dobro vidimo primjerice u opisu Panonaca u *Rimskoj povijesti* Kasija Diona (49.36,3). Postojeće informacije se selektivno odabiru, kombiniraju i uklapaju shodno žanrovskim odrednicama djela kojemu su bili namjenjeni, ali i shodno dominantnim ideološkim diskursima vremena u kojemu su nastajali, poput rimske carske ideologije. Percepcija tuđinaca, „barbara", često je služila i kao kompleksno polje na kojemu se projicirao iskrivljeni odraz Grka i Rimljana, percepcija vlastitih fantazija i strahova učenih elita Mediteranskog svijeta.[14]

Pisana etnografska vrela o indigenim zajednicama dakle postaju vrlo kompleksna tvar kako za analizu tako i za interpretaciju – ona se više ne mogu rabiti kao rudnici podataka, iz kojih se crpe pojedinačne informacije i slažu u narativnu strukturu. Osoba autora i njegov intelektualni *modus operandi* danas počesto postaju najznačajnijim dijelom znanstvene raščlambe, a precizno dešifriranje ovog *modusa* neminovnost iole ozbiljnog znanstvenog pristupa.[15]

Da dam jedan primjer, mada ih imamo mnogo. Apijan iz Aleksandrije, koji priznaje da je na ovom mjestu doslovce slijedio izgubljene Augustove memoare, piše u svojem dodatku o rimskom ratovanju u Iliriku (*Illyrike*), koristeći „etnografski model", kako su Panoni nastanjivali buduću sjevernu Dalmaciju i južnu Panoniju, bez gradova, vladara ili vladarskih vijeća, živeći raštrkani po šumama i selima (22.63). Samo malo dalje, on izjavljuje kako je Oktavijan počeo opsjedati grad (*polis*) Panonskih Segestana (22.65), a kada je Oktavijan zauzeo Segestiku, vođe Segestana su mu dali ne manje od 100 talaca (23.67). Malo ranije, Apijan je izjavio kako su Transalpski Japodi, skupina koja je graničila sa Segestanima, imali u svom gradu Metulu ništa manje no građevinu kojoj je svrha da ugošćuje političke sastanke – βουλευτήριον (21.59-60).[16] Ovo dakako ne znači da su Panoni i njihovi susjedi imali razvijen urbani život, naprotiv, arheologija ne otkriva značajne urbane infrastrukture ili pokazatelje društvene kompleksnosti u ovom regionu prije Rimskog osvajanja. No, način na koji je Apijan (tj. August) konstruirao Panone u svojem narativu pokazuje kako etnografske konstrukcije često nemaju ništa zajedničkoga s onim što se dešavalo, i da su fragmenti „znanja" uzimani da zadovolje svrhu narativa, a ne da opišu realnost. U ovom slučaju portret Panona kao „nerazvijenih" i „divljih" ljudi opravdava Oktavijanovo napredovanje prema Segestanima koji nisu spomenuti kao problematični u izazivanju pohoda.[17]

Arheološka kultura je akumulacija tipološki sličnih i komplementarnih artefakata iz definiranog regiona i perioda, za koju se smatra da predstavlja ostatke materijalne kulture određenog društva iz prošlosti. Ideja da je materijalna kultura povezana s identitetom i etnicitetom, odnosno s idejom naroda i etničke skupine utkana je u temeljne radove o arheološkim kulturama, posebice u njemačkoj znanosti 19. i prve polovice 20. stoljeća, ali i u kapitalna djela Gordona V. Childea. No, problem nastaje s promjenom paradigme u antropologiji, gdje se danas etnicitet, odnosno bilo koja vrsta identiteta, vidi kao

[13] Woolf 2011.

[14] Predugo bi bilo nabrajati literaturu koja se nadovezuje na znamenito Hartogovo „Herodotovo zrcalo", Hartog 1980. Vidi na srpskom Babić 2008.

[15] Primjerice Potter 1999 za pristup pisanim vrelima za Rimsku povijest, Tradicionalistički pristup pisanim vrelima, koji dakako ne treba potpuno otpisati, detaljno je i znalački prezentiran u Kuntić-Makvić 2006.

[16] Šašel Kos prevodi Apijanov βουλευτήριον kao *assembly hall* i *meeting house*, dok je White preveo ovaj termin kao *council chambers*. O βουλευτήριον u Metulu i političkim institucijama Japoda vidi Čače 1979, 55-81; Olujić 2005. Portret Japoda kod Apijana se uklapa u stereotip „plemenitih divljaka" (*noble savages*) o čemu vidi Olujić 1999/2000.

[17] Dio, 49.34.1-2, 49.36.1, vidi Dzino 2010, 103, 109-110.

kontekstualan i promjenjiv društveni fenomen, subjektivna konstrukcija skupine, izvana ili iznutra. Samim time danas ne možemo podrazumijevati da je materijalna kultura povezana s etnicitetom, ali se također ne smije zaboraviti da određeni predmeti u određenim kontekstima mogu predstavljati označivače identiteta, kao primjerice dijelovi odjeće, ratne oprave ili nakita.[18] Projekcija ove promjene paradigme na izučavanje indigenih zajednica o kojima se govori izuzetno je bitna i ne može se ignorirati. Arheološke kulture poput Japodske, Liburnske, Goričke (Srednjodalmatinske), Srednjobosanske itd. moraju prestati biti povezane s identitetima koje spominju pisana vrela. Povezanost između kulture i identiteta suvremena arheologija raskida, što zapravo oslobađa arheologiju stega koju joj je nametnula historiografija, dakle obveze da definira i diskutira o etnicitetu zajednica iz prošlosti i omogućava koncentriranje na izučavanje identitetskih diskursa koje možemo nazrijeti u materijalnoj kulturi, poput regionalnih ili socijalnih.

Korištenje paleolingvistike, odnosno antroponimije predstavlja sljedeći problem u izučavanju i percepciji ovih zajednica. Sama paleolingvistika kao analitičko oruđe je poprilično diskreditirana u slučaju indigene populacije zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka, ponajviše stoga jer nemamo dokaza na kojima bi se vršila analiza. Izvlačenje paralela između suvremenog albanskog jezika i jezika indigene populacije središnjeg i zapadnog Balkana je vrlo problematično, poput znamenite analogije *delmë* (albanski „ovca") i Delmati. Ništa bolje nije niti za etimologiju riječi „Ilir" koju je Oštir izvodio iz predhetitskog(!?) *ilur-* (zmija), a Mayer iz opskurnih grčkih riječi ἰλλίς i ἰλλός (uvrnut, izvrnut) sačuvanih kao *hapax legomenon* samo u leksikonu Hezikija Aleksandrijskog iz petog stoljeća.[19] Metodologiju korištenja antroponimskih istraživanja su razradili lingvistički znalci druge polovice 20. stoljeća poput D. Rendića-Miočevića, Katičića, Alföldyja, Untermanna, Russija uočavajući učestalost određenih indigenih osobnih imena u određenim područjima – onomastičkim skupinama/provincijama poput, recimo, Sjevernojadranske, Panonsko-Dalmatinske ili Ilirske.[20] No, antroponimija se mora gledati kao zaseban kontekst, povijesni, kulturni pa i identitetski narativ koji nema previše povezanosti s etnicitetom, a ne bi se smio automatski povezivati niti s jezikom indigene populacije, kako i sam Katičić priznaje.[21] Također, velika većina ovih imena potječu iz rimskog carskog perioda, od prvog do trećeg stoljeća po Kr. i njihovo projiciranje na period prije rimskog osvajanja predstavlja čist anakronizam.

Potreba da se indigena populacija taksonomizira je velika boljka starije historiografije. Nastojanje da se unese znanstveni red i klasificiraju povijesni idenititeti polazi još od antičkih etnografa koji su nastojali popisati i klasificirati udaljene narode, osobito kada su i sami bili zbunjeni protočnošću i nestalnošću identiteta skupina koje su živjele na obodima Mediteranskog svijeta. Slično njima, suvremeni znanstvenici pokušavali su često konstruirati taksonomske kategorije kojima bi unijeli određenu mjeru reda među ove indigene skupine. U post-jugoslavenskoj znanosti je još uvijek utjecajna Benčeva klasifikacija iz *PJZ* na plemena, plemenske saveze i „velike skupine" (etničke komplekse). Za njega „velike skupine" su određene antroponimijom, plemenski savezi predstavljaju značajne/veće indigene grupacije koje predstavljaju paralelu s etničkim skupinama/narodima, a plemena indigene skupine nestalnijeg identiteta.[22] Benac automatski preuzima antroponimijska područja Katičića kao lingvistička, mada je Katičić naknadno izrazio oprez u svezi povezivanja antroponimijskih provincija s jezikom. On također vjeruje i u povezanost toponimije s jezikom, iako je Čačina raščlamba uvjerljivo pokazala nepouzdanost ovakvog pristupa na jadranskoj obali.[23] Benac vidi arheološke kulturne skupine u prizmi Childeove metodologije poznate kao „kulturna povijest" (*culture history*) metodologije kao „primarne etničke zajednice", povezujući i pridajući značaj Grčko-Rimskim konstruktima Germana, Gala, Panona, Ilira kao objektivnim opisima koherentnih skupina.[24] On konstruira arheološke kulture kao šire društvene grupacije, brkajući kulturu i

[18] Trigger 2006, 232-248 (arheološke kulture); Jones 1997; Brather 2004, itd. (kritika povezanosti materijalne kulture i etniciteta). Vidi također i Babić 2010.

[19] O *delmë* vidi Katičić 1976: 173, a o problematičnim izvorima i etimologijama Katičić 1976, 169-177. Oštir 1921, 67; Mayer 1958, 54.

[20] Katičić 1964; 1976, 178-184; Wilkes 1992, 67-87.

[21] Katičić 1976, 183; 1991, 92.

[22] Benac 1987b, 744.

[23] Benac 1987b, 739; Katičić 1976, 181; Čače 1976.

[24] Benac 1987b, 738-739.

kulturni habitat s društvenim, dakle socijalnim strukturama koje su subjektivni konstrukti izvana ili/i iznutra, aktivno ispoljavani i u komunikaciji prema „drugom" sada i ovdje. Drugim riječima, pripadnik etničke skupine mora znati da pripada etničkoj skupini u definiranom kontekstu, jer je etnicitet subjektivna, a ne objektivna identitetska kategorija. Potvrda ovoga je Benčevo preuzimanje termina „mješavina heterogenih etničkih elemenata" od Stipčevića, kao i slaganje s kontradiktornom tvrdnjom da „Iliri" nisu znali da pripadaju široj etničkoj skupini koju *mi* danas nazivamo Ilirskom.[25]

Princip etnogeneze je neraskidivo utkan u percepciju identiteta, stvaranje i evoluciju etniciteta. Pojam etnogeneza, dakako, ne smije biti pobrkan s etnogenezom Bečke škole koju je razvio Wenskus, a elaborirali Wolfram i Pohl. Ovaj pristup, koji se ponajviše koristi u kontekstu kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih identiteta, implicira da su se mitovi o podrijetlu naroda – *origo gentis* – prenosili kroz diskurzivne mitove od strane elitnih grupa ratnika koji su formirali osnovicu tradicije budućeg identiteta (*traditionskern*).[26] No, povjesničari i arheolozi što izučavaju indigenu populaciju zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka često impliciraju drugačiji koncept etnogeneze, umnogome sličan sovjetskoj socio-antropološkoj školi koja doseže vrhunac kroz radove Yulijana Bromleya i njegovih sljedbenika. U osnovi, termini „etnogeneza" i „etnogenetski procesi" su viđeni u ovom kontekstu kao *longue durée* procesi identitetskog razvoja od stabilnog središta koje je u svojevrsnom društvenom vakuumu evoluiralo kroz različite stadije socio-političke organizacije. Ova evolucija je često viđena u kontinuitetu razvoja materijalne kulture, time se direktno nadovezujući na metodološki okvir „kulturne povijesti". U početku ovog procesa manje i amorfne zajednice se transformiraju kroz nikada jasno objašnjenu metamorfozu (*etnogenetski proces*) u veće skupine, narode ili plemena, koji postaju njihov stalni identitetski označivač, stabilno identitetsko središte. Ovaj pristup je u osnovi produžetak primordijalističkog viđenja identiteta kao nasljedne i utjelotvorene društvene kategorije, što suvremena istraživanja s pravom kritiziraju kao parcijalan i nedostatan uvid u tvorbu skupnih identiteta.[27]

Naposljetku, trebalo bi također istaći problem *resistance* narativa (narativa otpora) u izučavanju pretpovijesnih zajednica. Historiografija koja se razvijala unutar jugoslavenske političke konstrukcije do 1991. na rimsko ratovanje u Iliriku je uglavnom gledala kao na rimsko osvajanje, pokoravanje indigenog stanovništva i gubitak njegove „političke neovisnosti". Snažna samoidentifikacija s indigenom populacijom osjeća se kroz česte narative o domaćem „heroizmu" i „junačkom otporu protiv agresora" te automatskom postavljanju domaće populacije u ulogu „žrtve". Rim je obično predstavljen kao „agresor" ili „okupator" čiji je jedini cilj pokoravanje tuđih teritorija, a opisi sukoba između Rimljana i indigenog stanovništva pokatkad neodoljivo podsjećaju na scenografiju iz starih partizanskih filmova.[28] Taj *resistance* narativ umnogome je dio šireg povijesnog narativa tadašnje historiografije koja je uključivanje teritorija tadašnjih jugoslavenskih republika u šire političke konstrukte kroz povijest (bizantski, otomanski, habsburški) redovito prepoznavala kao „agresorsku okupaciju". Takav pristup implicira, neposredno i posredno, da su se indigene zajednice ovog područja bez ikakvih izuzetaka opirale širenju rimskog političkog utjecaja, što je u potpunoj suprotnosti s rimskom vanjskom politikom koja se redovito oslanjala na svoje saveznike i prijatelje (*socii et amici*). Shodno tomu kompleksi gradina u kraškim poljima dinarskog pojasa (a i izvan njega) su po pravilu viđani gotovo isključivo kao kompleksni sustavi indigenih utvrda i osmatračnica, dok se njihovoj ulozi u vizualnom označavanju prostora i signaliziranju identiteta lokalne zajednice slabo pridavao značaj. Specifični aspekti provincijalne kulture i religijskih kultova rimske Dalmacije i Panonije su pripisivani „konzervativizmu" i „tra-

[25] Benac 1987b, 743, cf. Benac 1977, 2-3; Stipčević 1974, 20, 36.
[26] Wolfram 1981; 1988; 1990; 1994; Pohl 1994; 2005, temeljeći se na idejama iz Wenskus 1961. Nedavno je Roymans 2004 prilično uspješno primijenio ovaj pristup u raspravi o konstrukciji Batavskog identiteta u antici.

[27] Klasičan primjer istočnoeuropske etnogeneze u izučavanju indigenih zajednica zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka je je tzv. Benac-Čovićeva teorija: Benac 1964b; 1977; 1987b; Čović 1964; 1986. Sama teorija je s pravom kritizirana u Wilkes 1992, 39-40. O istočnoeuropskoj etnogenezi vidi Banks 1996, 17-24, o njenim razlikama s etnogenezom Bečke škole, Ćirković 1995. Bromleyeva etnogenetska škola je detaljno kritizirana u Curta 2002, a vidi također Kohl 1998, 230-233.
[28] Dzino 2009b, 30-32.

dicionalizmu“ indigene populacije, dok je njihova kreativnost i inovativnost u spajanju tradicionalnih elementa duhovnosti s globalnim trendovima u religiji mediteranskog svijeta uglavnom zanemarivana.[29]

* * *

Dakle, iz ove kratke diskusije možemo vidjeti da se percepcija indigene željeznodobne paleobalkanske populacije nije previše mijenjala od kasnih 1980-tih, s rijetkim i izoliranim izuzecima koji ostavljaju nadu za buduću burnu debatu o ovom pitanju. Zapravo, čini se kao da se ozbiljna i šira debata izbjegavala na postjugoslavenskim prostorima, što je donekle opravdano za burne 1990-te, ali ni u kom slučaju za prvu dekadu 21. stoljeća. Percepcija indigene populacije je utkana u kulturno-povijesnu paradigmu, koja identificira identitete s materijalnom kulturom, nastojeći definirati i prostorno odrediti granice ovih skupina. Utjecaj tradicije i kulture i dalje ostaje glavnim čimbenikom formacije identiteta. Problem postojećeg okvira za analizu indigenih zajednica jest što ne uzima u obzir kontekstualnost i promjenjivost, odnosno aktivnu manipulaciju tradicijom, kulturom i političkom dominacijom, kao ključne karakteristike procesa konstrukcije skupnog identiteta. Također, potreba da se „etnicizira“ povijest, da se definira „etnička slika prostora“, odredi „etnička pripadnost“ prapovijesne populacije predstavlja ništa više no našu vlastitu potrebu da etniciziramo prošlost uspostavljajući etnicitet kao dominantan identitet protopovijesnih društava u analitičkom pristupu. Time se kontinuirano projicira značaj etniciteta u povijesti suvremenih društava i nacionalnih država 19. i 20. stoljeća i nasilno nameće protopovijesnim populacijama kao njihova „realnost“. Etnicitet jeste postojao u prapovijesnim i protpopovijesnim društvima, ali značaj etničkog identiteta za ove populacije je rijetko bio primaran – drugi identiteti, poput socijalnog, regionalnog, ili političkog, bili su od jednakog, ako ne i većeg značaja, ovisno o datom kontekstu. Dakle, etnicitet je predstavljao samo jedan od narativa društvene prakse, koji se integrirao u svakodnevno iskustvo bivstvovanja zajednica u prošlosti i konstrukciju individualnog i skupog identiteta, što se ispravno zamjećuje u suvremenim arheološkim debatama.[30]

Problem tvorbe identiteta indigenih zajednica zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka prije rimskog osvajanja fascinantno je i nedovoljno istraženo područje i daljnja diskusija je ne samo neophodna već i neminovna. Kako bi se bolje shvatili ovi procesi, moraju se modificirati načini na koji im se pristupa, uzimajući u obzir heterogenost ovih zajednica i specifične načine na koji je svaka od njih konstruirala svoj identitet. Preispitivanje problema povijesnih identiteta, njihove tvorbe, transformacije i nestanka nije znanstveno pomodarstvo ili trendovski hir. Ono je tu da ostane.

Summary

Indigenous communities of the western and central Balkan Peninsula and the 21st century: methodological problem

This paper discusses current perceptions and methodologies of research into the identity of pre-Roman Iron Age indigenous communities from the western and central Balkan peninsula, still popularly known as „Illyrians“. The debate about the identity of these communities in the 1990s and 2000s was usually limited to restating the current views and methodological approaches. More serious discussion about the existing theoretical approaches was avoided in both, local and international, scholarship. The introduction of contemporary scholarly views, rooted in post-modern and post-structuralist discourse, to the identity-debate is very scarce and inadequate, resulting in a slowly widening divide between local archaeological research and theoretical interpretation in international scholarship.

Current methodological approach is based on three main aspects: the analysis of Iron Age material culture, paleolinguistical research, mainly based on indigenous anthroponymy (onomastics), and the testimony of ancient written sources. In addition, it is

[29] O rimskom osvajanju Ilirika vidi Dzino / Domić Kunić (u tisku); problem pristupa provincijalnim kultovima je dotaknut (ali nikako i dovršen) u Dzino 2009c, a na problem gradina ću se osvrnuti u više detalja u budućim radovima.

[30] Díaz Andreu / Lucy / Babić / Edwards 2005; Insoll 2007, itd. U kontekstu ove diskusije treba posebice istaći Gabrovčev snažni i opravdani otpor etniciziranju halštatskih zajednica jugozapadnih Alpi, Gabrovec 1991.

worth noting that protohistorical periods have been usually anachronically connected by researchers with the Roman provincial archaeology of Dalmatia and Pannonia into a single narrative. Special importance is given to the taxonomisation of the indigenous population, defining the ethnic groups (peoples, tribes) and placing them in space. In this view, ethnic groups are formed in a never-sufficiently-explained process of ethnogenesis (nothing to do with Wenskus-Wolfram-Pohl ethnogenesis model of Viennese school!), from amorphous, culturally akin communities into „more coherent" ethnic units. Finally, strong presence of resistance-narrative in current research overemphasizes indigenous opposition towards mediterranean world (political and cultural) and overlooks their interaction, thus constructing the perception of indigenous „conservativeness".

The paper concludes that current methodological framework is inadequate, as it is still firmly rooted within a culture-history paradigm, which does not sufficiently take into account the fluidity and contextual nature of group identities, or the impact of power-structures within the society. Such an approach ethnicizes the past, anachronically projecting the contemporary significance of ethnic identity on the world of late Iron Age communities, where ethnicity was only one imortant identity-narrative, side by side with regional, social, or political identities. The paper concludes that further debate is necessary and unavoidable, in order to integrate research on those communities into more general current scholarly debates about Iron Age communities in temperate Europe.

Bibliografija

Ančić, M. 2008, Što „Svi znaju" i što je „Svima jasno": historiografija i nacionalizam, Zagreb 2008.

Babić, S. 2002a, „Princely Graves" of the Central Balkans. Critical history of Research, European Journal of Archaeology 5(1), 2002, 70-88.

Babić, S. 2002b, Still innocent after all these years? Sketches for a social history of archaeology in Serbia, Biehl, P. F. / Gramsch, A. / Marciniak, A. (ur.), Archäologien Europas: Geschihte, Methoden und Theorien/Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories. Tubinger Archaologische Taschenbucher 3, Münster / New York / München 2002, 309-322.

Babić, S. 2002c, Janus on the Bridge – A Balkan attitude towards ancient Rome, u: Hingley, R. (ur.), *Images of Rome – Perceptions of ancient Rome in Europe and the United States of America in the modern age. Journal of Roman Archaeology: Supplement 44, Portsmouth RI 2002,* 167-182.

Babić, S. 2004, Poglavarstvo i polis: starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet. Beograd 2004.

Babić, S. 2006, Archaeology in Serbia – A Way Forward?, u: Tasić, N. / Grozdanov, C. (ur.), *Homage to Milutin Garašanin*, Beograd 2006, 655-659.

Babić, S. 2008, Grci i drugi: Antička percepcija i percepcija antike, Beograd 2008.

Babić, S. 2009, Jezik arheologije II (ili: *Kako sam preživela promenu paradigme*), Etnoantropološki problemi n. s. 4(1), 2009, 123-132.

Babić, S. 2010, Arheologija i etnicitet, Etnoantropološki problemi 5(1), 2010, 137-149.

Banks, M. 1996, Ethnicity: Anthropological Constructions, London / New York 1996.

Barbarić, V. 2010, Autohtono stanovništvo istočne obale Jadrana u zadnjem tisućljeću prije Krista, u: Poklečki Stošić, J. (ur.), Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb 2010, 56-62.

Benac, A. (ur.) 1964a, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba. ANUBiH–CBI: Posebna izdanja 4/1, Sarajevo 1964.

Benac, A. 1964b, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, u: Benac 1964a, 59-94.

Benac, A. (ur.) 1967, Simpozijum o Ilirima u antičko doba. ANUBiH–CBI: Posebna izdanja 5/2. Sarajevo 1967.

Benac, A. 1977, Prediliri, protoiliri, prailiri: neki novi aspekti, Balcanica 8, 1977, 1-16.

Benac, A. (ur.) 1987a, Praistorija jugoslovenskih zemalja. Vol. 5: Željezno doba, Sarajevo 1987.

Benac, A. 1987b, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, u: Benac 1987a: 737-802.

Benac, A. (ur) 1991, I Iliro-Trački simpozijum: Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba / I Symposium Illyro-Thrace: Tribus paléobalkaniques entre le mer Adriatique et la mer Noire de l'enéolithiques jusqu'a l'époque hellénistique. Posebna izdanja ANUBiH/CBI 94/14 & Srpska akademija nauka i umetnosti – Balkanološki institut, Posebna izdanja 44, Sarajevo / Beograd 1991.

Blažević, Z. 2007, Ilirizam prije ilirizma, Zagreb 2007.

Blečić, M. 2007, Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meanings of Illyrian helmets, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 40, 2007, 73-116.

Brather, S. 2004, Etnische Interpretationen in der frühgeschichtlicher Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen, Berlin / New York 2004.

Buršić Matijašić, K. 2008, Gradinska naselja: Gradine Istre u vremenu i prostoru, Zagreb 2008.

Ceka, N. 2005, The Illyrians to the Albanians, Tiranë 2005.

Colombo, M. 2007, Le tribù dei Pannoni in Strabone, Tyche 22, 2007, 1-8.

Colombo, M. 2010, Pannonica, Acta Antiqua Academiae Hungaricae 50, 2010, 171-202.

Coudart, A. 1999, Is post-processualism bound to happen everywhere? The French case, Antiquity 73, 1999, 161-167.

Curta, F. 2002, From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology, u: Gillett, A. (ur.), On Barbarian Identity: Critical Approaches to Identity in the Early Middle Ages, Turnhout 2002, 201-218.

Čače, S. 1976, O stratifikaciji prapovijesnih toponima i njihovom odnosu prema arheološkoj građi na istočnojadranskoj obali, u: Batović, Š. (ur.), Materijali 12: 9 kongres arheologa Jugoslavije Zadar 1972, Zadar 1976, 133-148.

Čović, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, u: Benac 1964a, 95-134.

Čović, B. 1986, Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, u: ur. Bernhard, W / Kandler Pálsson, B. (ur.), Ethnogenese europäischer Völker: Aus der Sicht der Anthropologie und Ur- und Frühgeschichte, Sttutgart / New York 1986, 55-74.

Ćirković, S. M. 1995, Srednjovjekovno razdoblje u tzv. etnogenezi balkanskih naroda, u Budak, N. (ur.) Etnogeneza Hrvata, Zagreb 1995, 28-39.

Demoule, J.-P. 1999, Ethnicity, culture and identity: French archaeologists and historians, *Antiquity* 73, 1999, 190-198.

Díaz Andreu, M. / Champion, T. 1995, Nationalism and Archaeology in Europe, London 1995.

Díaz Andreu, M. / Lucy, S. J. / Babić, S. / Edwards, D. N. 2005, The Archaeology of Identity, Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion, London / New York 2005.

Dietler, M. 1994, „Our ancestors the Gauls": archaeology, ethnic nationalism, and the manipulation of Celtic identity in modern Europe, American Anthropologist 96(3), 1994, 584-605.

Dzino, D. 2008, Deconstructing „Illyrians": Zeitgeist, changing perceptions and the identity of peoples from ancient Illyricum, Croatian Studies Review 5, 2008, 43-55.

Dzino, D. 2009a, „Dezidijati": Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, Godišnjak CBI 38/36, 2009, 75-95.

Dzino, D. 2009b, The *Bellum Batonianum* in Contemporary Historiographical Narratives/In a Search for the Post-Modern Bato the Daesitiate, Arheološki radovi i rasprave 16, 2009, 29-46.

Dzino, D. 2009c, *Bindus Neptunus*: Hybridity, acculturation and the display of power in the hinterland of Roman Dalmatia, Histria Antiqua 18(1), 2009, 355-362.

Dzino, D. 2010, Illyricum and Roman Politics 229 BC – AD 68, Cambridge 2010.

Dzino, D. 2012 (u tisku), Contesting identities of pre-Roman Illyricum, Ancient West & East 11, (2012).

Dzino, D. / Domić-Kunić. A. (u tisku kod Školske knjige), Rimsko osvajanje ilirika: povijesni antinarativ, Zagreb.

Gabrovec, S. 1964, Problem severozahodnega područja Ilirov, u: Benac 1964a, 215-252.

Gabrovec, S. 1991, O etnični opredelitvi jugovzhodnoalpske Halštatske kulture, u: B. Čović (ur.), Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. Posebna izdanja ANUBiH/CBI 95/27, Sarajevo 1991, 89-96.

Galaty, M. L. 2002, Modelling the Formation and Evolution of an Illyrian Tribal System: Ethnographic and Archaeological Analogs, u: Parkinson, W. A. (ur.), The Archaeology of Tribal Societies. International Monographs in Prehistory. Archaeological Series 15, Ann Arbor MI 2002, 109-122.

Galaty, M. L. / Watkinson, C. 2004, Archaeology under Dictatorship, New York 2004.

Garašanin, M. 1991, Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalqaniques, u: Benac 1991, 9-32.

Gross, M. 2009, Dekonstrukcija historije, ili svijet bez prošlosti, Historijski zbornik 62(1), 2009, 165-194.

Hartog, F. 1980, Le miroir d'Hérodote: essai sur la représentation de l'autre, Paris 1980.

Insoll, T. (ur.). 2007. The Archaeology of Identities, a reader, London / New York 2007.

Janković, B. 2009, Okrugli stol „Historijska znanost prije i poslije postmoderne", Filozofski fakultet u Zagrebu, 20. studeni 2009., Historijski Zbornik 62(2), 2009, 539-548.

Jenkins, K. 1991, Re-thinking history, London / New York 1991.

Jenkins, K. 2003, *The Postmodern History Reader*, London / New York 2003.

Jones, S. 1997, The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present, London 1997.

Kaiser, T. 1995, Archaeology and ideology in southern Europe, u: Kohl, P. L. / Fawcett, C. (ur.), Nationalism, politics and the practice of archaeology, Cambridge 1995, 99-119.

Katičić, R. 1964, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, u: Benac 1964a, 11-58.

Katičić, R. 1976, Ancient Languages of the Balkans, The Hague / Paris 1976.

Katičić, R. 1991, Die Quellenaussagen zur Paläoethnologie des zentralen Balkanraumes, u: Benac 1991, 91-100.

Kohl, P. L. 1998, Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and Reconstructions of the Remote past, Annual Review of Anthropology 27, 1998, 223-246.

Kuntić Makvić, B. 2006, Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja *scripta et effosiones*: nastava, Opuscula Archaeologica (Zagreb) 30, 2006, 225-268.

Lippert, A. 2004, Das archäologische Bild der frühen Illyrer, u: Urso 2004, 11-21.

McCullagh, C. B. 2004, The logic of history: putting postmodernism in perspective, London / New York 2004.

Matijašić, R. 2009, Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, Zagreb 2009.

Mayer, A. 1958, Die Sprache der alten Illyrier 2, Wien 1958.

Milin, M. L. 2003, Pitanje ilirske komponente stanovništva jugoistočnog dela Donje Panonije u savremenim istraživanjima, *Balcanica* 32-33, 2003, 49-60.

Munslow, A. 1997, Deconstructing History, London 1997.

Novaković, P. 2007, The present makes the past: the use of archaeology and changing national identities in former Yugoslavia, u: Rieckhoff, S., Sommer, U. (ur.) Auf der Suche nach Identitäten: Volk-Stamm-Kultur-Ethnos. British Archaeological Reports-International Series 1705, Oxford 2007, 181-192.

Novaković, P. 2008, Experiences from the margins, Archaeological dialogues 15(1), 2008, 36-45.

Novaković, P. 2011, Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective, u: Lozny, L. R. (ur.), Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past, New York / Dordrecht / Heidelberg / London 2011, 339-362.

Olujić, B. 1999/2000, Japodi, Apijanovi plemeniti barbari, Opuscula Archaeologica (Zagreb) 23-24, 1999/2000, 59-64.

Olujić, B. 2004, Putovi i raskršća, prioriteti i perspektive u istraživanju etničkih skupina sjeverozapadnoga Ilirika, u: M. Matijević (ur.), Spomenica Filipa Potrebice, Zagreb 2004, 87-96.

Olujić, B. 2005, Metoũlon kephalē tón Iapódōn (App. Illyr. 19), u: Šegvić, M. / Mirnik, I. (ur.), Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić-Miočević, Zagreb 2005, 393-400.

Olujić, B. 2007, Japodi. Pristup, Zagreb 2007.

Oštir, K. 1921, Beiträge zur alarodischen Sprachwissenschaft 1, Wien / Leipzig 1921.

Pavic, A. 2009, Europas vergessene Antike – Die illyrische Gradina-Zivilisation, Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde 10, 2009, 7-22. http://s145739614.online.de/fera/ausgabe10/Pavic1.pdf

Pavic, A. 2010, Zwischen den Welten – Antike Kulturlandschaften im Illyricum, Frankfurter elektronische Rundschau zur Altertumskunde 11, 2010, 1-21. http://s145739614.online.de/fera/ausgabe11/Pavic2.pdf

Periša, D. 2002, Prikaz hrvatskog prijevoda Wilkes 1992, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 34(3), 2002, 154-163.

Pohl, W. 1994, Tradition, Ethnogenese, und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz, u: K. Brunner / B. Merta (ur.), Ethnogenese und Überliefung: Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung, Wien / Oldenbourg 1994, 9-26.

Pohl, W. 2005, Aux origines d'une Europe ethnique. Transformations d'identités entre Antiquité et Moyen Âge, Annales: Histoire, sciences sociales 60, 2005, 183-208.

Potter, D. S. 1999, Literary Texts and the Roman Historian, New York 1999.

Rapanić, Ž. 1986, O stanju i nekim problemima arheologije u Jugoslaviji, Arheo 5, 1986, 6-11.

Roymans, N. 2004, Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire. Amsterdam Archaeological Studies 10, Amsterdam 2004.

Siewert, P. 2004, Politische Organisationsformen im vorrömischen Südillyrien, u: Urso 2004, 53-62.

Slapšak, B. / Novaković, P. 1995, Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia, u: Díaz Andreu / Champion 1995, 256-293.

Spiegel, G. M. (ur.) 2005, Practicing History: New Directions in Historical Writing After the Linguistic Turn, London / New York 2005.

Stipčević, A. 1974, Iliri (prvo izdanje), Zagreb 1974.

Šašel Kos, M. 2005, Appian and Illyricum. Situla 43, Ljubljana 2005.

Thurston, P. 2009, Unity and diversity in the European Iron Age: out of the mists, some clarity?, Journal of Archaeological Research 17, 2009, 347-423.

Trigger, B. G. 2006, A history of archaeological thought (drugo izdanje), Cambridge 2006.

Urso, G. (ur.) 2004, Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana. I convegni della fondazione Niccolò Canussio 3. Pisa 2004.

Wenskus, R. 1961, Stammesbildung und Verfassung: Das Werden der Frühmittelalterlichen gentes, Köln 1961.

Wilkes, J. J. 1992, Illyrians, Oxford / Cambridge 1992.

Wolfram, H. 1981, Gothic History and Historical Ethnography, Journal of Medieval History 7, 1981, 309-319.
Wolfram, H. 1988, The History of the Goths, Berkeley / Los Angeles / London 1988.
Wolfram, H. 1990, Das Reich und die Germanen: Zwischen Antike und Mittelalter, Das Reich und die Deutschen, Berlin 1990.
Wolfram, H. 1994, *Origo et religio*: Ethnic Traditions and Literature in Early Medieval Texts, Early Medieval Europe 3, 1994, 19-38.

Rezultati orijentacionog istraživanja u cilju identifikacije i zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu

Blagoje Govedarica / Melisa Forić
Berlin-Sarajevo

1. Metodološki uvod

Još od 1997. godine, odmah nakon Konferencije u Helsinkiju na kojoj su definisani panevropski transportni koridori, otpočelo se sa izradom elaborata i studija koje se odnose na V/c – autoput kroz Bosnu i Hercegovinu.[1] Izgradnja ovog autoputa je bez sumnje jedan od najprioritetnijih i najznačajnijih projekata koji se u zadnje vrijeme izvode u našoj zemlji. Od prvih projektnih studija proteklo je već 14 godina, jedan manji dio autoputa već je izgrađen, a trasa preostalog dijela je u dobroj mjeri određena. Priprema i izvođenje jednog ovakvog poduhvata nosi sa sobom niz obaveznih pratećih aktivnosti, među kojima važan segment predstavlja zaštita spomenika kulturnoistorijskog naslijeđa. Tu spadaju raznovrsni arhitektonski objekti i spomenici, kao i brojna arheološka nalazišta koja su uglavnom pod zemljom i na prvi pogled teško uočljiva.

Zakon je jasno predvidio da se izvođenje ovakvih građevinskih radova ne može obavljati bez prethodne zaštite kulturnoistorijskih spomenika, odnosno bez saglasnosti institucija nadležnih za ovu zaštitu.[2] Ovim zakonom, kao i odgovarajućim evropskim konvencijama, investitor se obavezuje da blagovremeno obezbijedi neophodne finansijske i tehničke uslove za istraživanje i zaštitu spomenika ugroženih izvođenjem ovih građevinskih radova. Nažalost, na tom planu do danas nije ništa učinjeno, a sama arheološka struka je u dosadašnjim radovima i elaboratima bila skoro u potpunosti zapostavljena. U pripremi gradnje autoputa, kako se vidi iz Studija o utjecaju na okoliš, u obzir su uzimane samo nadzemne i vidljive arhitektonske i umjetničke cjeline, ali ne i brojni i neprocjenjivo vrijedni arheološki kompleksi koji leže pod zemljom. Umjesto konkretnog zaštitnog djelovanja, bili smo nevoljni svjedoci planiranja i izvođenja radova na izgradnji autoputa kroz Bosnu i Hercegovinu, prilikom kojih su mjere i aktivnosti vezane za zaštitu arheološke baštine u potpunosti zaobilažene, ili su se sprovodile formalno, bez ikakvog nadzora nadležnih arheoloških institucija.

Trasa autoputa V/c najvećim dijelom prolazi dolinama rijeka Neretve i Bosne, odnosno kroz područja koja su kroz sva historijska razdoblja predstavljala glavnu putnu i privrednu komunikaciju na našim prostorima. (Sl. 1) Nema nikakve sumnje da autoput presijeca veliki broj arheoloških lokaliteta, čije je prethodno istraživanje neophodni imperativ. U suprotnom bi se morala mijenjati trasa autoputa. No, u uslovima normalne i zakonom propisane saradnje nisu potrebna ovakva drastična rješenja. Upravo u cilju blagovremenog i pozitivnog razrješavanje ovakvih situacija u arheološkoj nauci je vrlo precizno razrađena metodologija zaštitnih radova i poduhvata.

Neophodni preduslov za uspješno obavljanje zaštitnih radova jeste blagovremeno upoznavanje sa definitivnom trasom autoputa i obezbjeđenje potrebnih materijalnih sredstava od strane investitora. Prvi korak na zaštiti ugrožene kulturne baštine podrazumijeva obradu postojećih arhiva u nadležnim institucijama u cilju lociranja već poznatih nalazišta koja se nalaze na trasi. Nakon toga se obavljaju sondažne i geofizikalne

[1] SUO 1, 9.
[2] Sl. list SRBiH 20/85, Zakon o zaštiti i korišćenju historijskog i prirodnog naslijeđa, čl. 59

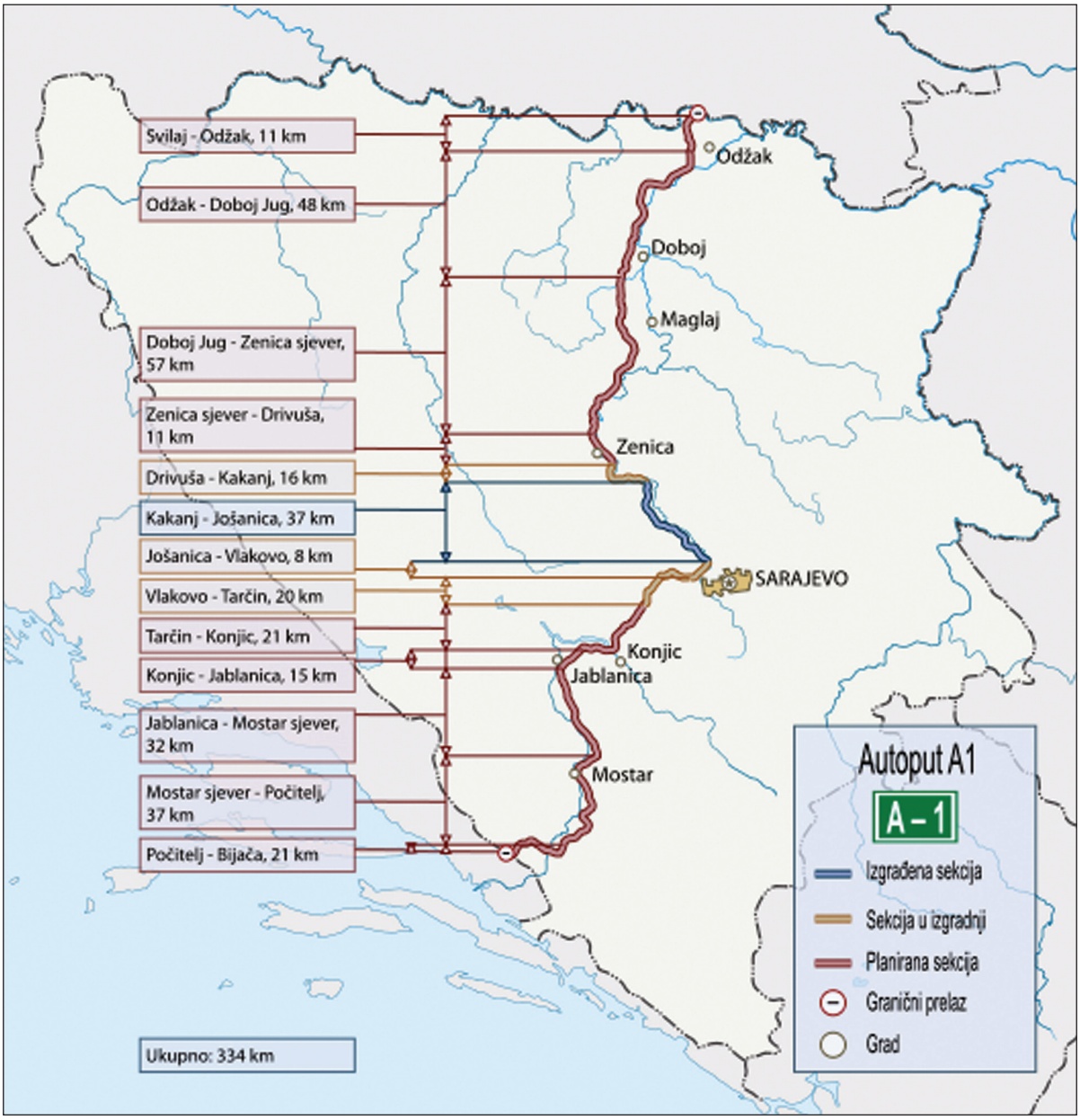

Sl. 1. *Trasa autoputa koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu* (izvor Wikimedia.org 2011)

prospekcije na terenu, čime se definitivo utvrđuje činjenično stanje. Ti podaci se dostavljaju investitoru, na osnovu čega se planira sistematsko istraživanje odabranih cjelina i to u vremenu prije početka građevinskih radova. Bitno je naglasiti da se sistematska zaštita ne izvodi na svim arheološkim spomenicima, već samo na onima čiji kulturnoistorijski značaj to nalaže.

U vrijeme kada su intenzivirane aktivnosti vezane za gradnju autoputa kroz Bosnu i Hercegovinu, a unutar kojih je arheološka struka bila potpuno zanemarena, stručnjaci Centra za balkanološka ispitivanja koncipirali su projekat za Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi koridora V/c na području Federacije Bosne i Hercegovine. Cilj projekta bilo je prikupljanje podataka i preliminarna, odnosno orijentaciona naučna obrada relevantnih informacija o postojećim arheološkim lokalitetima u okviru trase autoputa V/c na području Federacije Bosne i Hercegovine. Kako je projektom definisano, ova istraživanja su trebala predstavljati osnovu za izradu elaborata, kako za naučno tako i za vremensko i finansijsko planiranje i sprovođenje

arheoloških sistematskih istraživanja dužinom trase autoputa.

Projekat je finansiran od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke. Iako je njegovo izvođenje bilo planirano za prvu polovinu 2008. godine, došlo je do kašnjenja od skoro godinu dana, jer Centar za balkanološka ispitivanja nije na vrijeme dobio svu potrebnu dokumentaciju potrebnu za izradu projekta (plan trase puta sa pratećom dokumentacijom), a koju mu je trebalo obezbijediti i isporučiti Ministarstvo prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine. Nakon brojnih dopisa i urgencija, koje su slate tokom cijele 2008. godine, navedena dokumentacija koja uključuje plan trase autoputa Koridora V/c kroz Federaciju BIH data je našem Centru 2. 12. 2008. godine. Iz tog razloga rad na projektu započeo je krajem 2008. i početkom 2009. godine. Tokom rada na projektu ostvarena je značajna saradnja i u više navrata konsultovano je Ministarstvo prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine i njegova Jedinica za implementaciju projekta „Autoput na Koridoru V/c kroz Bosnu i Hercegovinu", IPSA institut Sarajevo, koji je bio uključen kao projektant pojedinih dionica autoputa, kao i Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine kao nadležno tijelo za zaštitu spomenika kulture na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.[3]

Uz voditelja projekta, prof. dr. Blagoja Govedaricu, naučnog savjetnika Centra, na istraživanjima i izradi elaborata bili su uključeni saradnici Melisa Forić i Željko Grubišić. Istraživanje je sprovedeno na osnovu analize dokumentacije koju smo dobili od Instituta IPSA iz Sarajeva i od Jedinice za implementaciju projekta „Autoput na Koridoru V/c kroz Bosnu i Hercegovinu" pri Ministarstvu prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine i njene uporedbe sa podacima iz raspoloživih arheoloških arhiva. Dobijena dokumentacija je uključivala plan trase u digitalnoj verziji na ucrtanim podlogama 1:5000 (Lot 1; Lot 3, Lot 4), 1:25000 (Lot 1, 2, 3 i 4) te Studije utjecaja na okoliš (Lot 1, 2, 3 i 4).[4]

U dokumentaciji Zemaljskog muzeja BiH, Republičkog zavoda za zaštitu spomenika BiH, kao i u arhivama područnih muzeja, sabrani su podaci o brojnim kulturnoistorijskim spomenicima i nalazištima, od kojih se jedan dio nalazi na prostoru planirane trase autoputa. Dobar dio te dokumentacije objavljen je u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine,[5] što je i nama činilo polaznu osnovu za izradu projektnog elaborata. U Arheološkom leksikonu izneseni su podaci za oko 6.300 arheoloških lokaliteta registrovanih do 1988. godine. Do ovog broja došlo se dugogodišnjim sistematskim rekognosciranjima i istraživanjima, ali on, svakako, nije konačan. To potvrđuje iskustvo iz posljednjih desetak godina kada se prilikom građevinskih i drugih djelatnosti naišlo na mnoštvo novih, dosad nepoznatih nalazišta i spomenika bogate kulturnoistorijske prošlosti naše zemlje.

Elaborat je podijeljen na četiri poglavlja, prema projektantskoj podjeli na četiri dionice (LOT 1-4). Svako od poglavlja ima dva dijela: prvi, koji se tiče potencijalnih (nedovoljno sigurnih) lokacija identificiranih na osnovu orto-foto snimaka i kartografskih podloga u razmjeri 1:25000, te drugi dio, u kojem su pobrojani lokaliteti koji su već evidentirani u arheološkoj dokumentaciji, a koji se nalaze na glavnoj trasi ili u građevinskoj zoni u njenoj neposrednoj blizini. Od velike koristi u identifikaciji nalazišta koja leže na trasi autoputa bili su orto-foto snimci na kojima je bilo moguće dosta dobro uočiti sva gradinska naselja, kamene grobne humke – tumule i stećke. Također su dobro vidljive riječne terase koje su bile pogodne za naseljavanje u ranijim praistorijskim periodima. Osim toga, obrađene su i lokacije koje su svojim toponimom (Grad, Gradac, Gradina, Gomila i sl.) sugerisale na postojanje odgovarajućeg arheološkog lokaliteta. Takve potencijalne lokacije obrađene su u posebnim dijelovima elaborata te označene na kartografskim podlogama. Ističemo da je u obzir uzeta cjelokupna zona ugroženosti koja uz glavnu trasu obuhvata i ceste kojima komunicira mehanizacija, pozajmišta iz

[3] Sa predstavnicima navedenih institucija održano je nekoliko konsultativnih sastanaka vezano za planiranje i izvedbu aktivnosti oko zaštite ugroženih arheoloških spomenika na trasi autoputa, v. Zapisnik 2009, 247-250.

[4] Radi izrade projektne dokumentacije (tehnička studija, idejno rješenje, idejni projekat, prostorno-planska dokumentacija i procjena uticaja na okolinu), trasa autoputa kroz BiH duga oko 340 km podijeljena je na četiri glavne dionice od sjevera ka jugu: Dionica 1 (Lot 1): Rijeka Sava (spajanje sa koridorom 10) – Doboj (Jug); Dionica 2 (Lot 2): Doboj (Jug) – Sarajevo Jug (Tarčin); Dionica 3 (Lot 3): Sarajevo Jug (Tarčin) – Mostar (Sjever); Dionica 4 (Lot 4): Mostar (Sjever) – granica sa Republikom Hrvatskom.

[5] Arheološki leksikon BiH 1988.

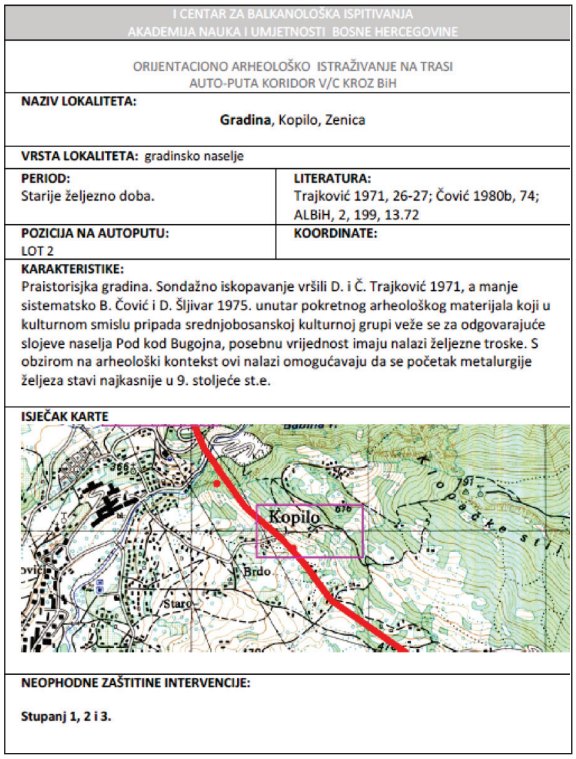

I CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE HERCEGOVINE

ORIJENTACIONO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE NA TRASI
AUTO-PUTA KORIDOR V/C KROZ BiH

NAZIV LOKALITETA:
Gradina, Kopilo, Zenica

VRSTA LOKALITETA: gradinsko naselje

PERIOD:	**LITERATURA:**
Starije željezno doba.	Trajković 1971, 26-27; Čović 1980b, 74; ALBiH, 2, 199, 13.72
POZICIJA NA AUTOPUTU: LOT 2	**KOORDINATE:**

KARAKTERISTIKE:
Praistorisjka gradina. Sondažno iskopavanje vršili D. i Č. Trajković 1971, a manje sistematsko B. Čović i D. Šljivar 1975. unutar pokretnog arheološkog materijala koji u kulturnom smislu pripada srednjobosanskoj kulturnoj grupi veže se za odgovarajuće slojeve naselja Pod kod Bugojna, posebnu vrijednost imaju nalazi željezne troske. S obzirom na arheološki kontekst ovi nalazi omogućavaju da se početak metalurgije željeza stavi najkasnije u 9. stoljeće st.e.

ISIJEČAK KARTE

NEOPHODNE ZAŠTITINE INTERVENCIJE:

Stupanj 1, 2 i 3.

Sl. 2 *Uzorak tabele korištene u izradi elaborata sa isječkom karte i označenim ugroženim lokalitetom Kopilo na dionici Lot 2*

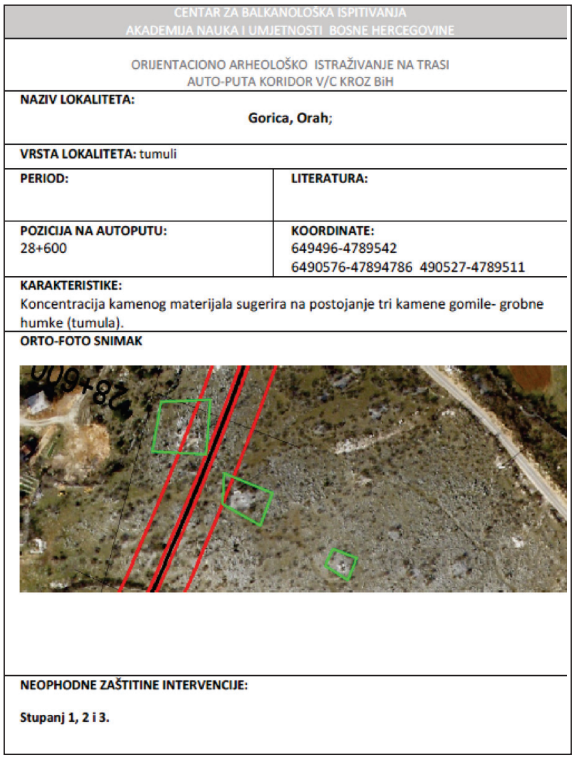

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE HERCEGOVINE

ORIJENTACIONO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE NA TRASI
AUTO-PUTA KORIDOR V/C KROZ BiH

NAZIV LOKALITETA:
Gorica, Orah;

VRSTA LOKALITETA: tumuli

PERIOD:	**LITERATURA:**
POZICIJA NA AUTOPUTU: 28+600	**KOORDINATE:** 649496-4789542 6490576-47894786 490527-4789511

KARAKTERISTIKE:
Koncentracija kamenog materijala sugerira na postojanje tri kamene gomile- grobne humke (tumula).

ORTO-FOTO SNIMAK

NEOPHODNE ZAŠTITINE INTERVENCIJE:

Stupanj 1, 2 i 3.

Sl. 3 *Uzorak tabele korištene u izradi elaborata sa označenim ugroženim lokalitetom Gorica, Orah na dionici Lot 4 na orto-foto snimku*

kojih se dovlači građevinski materijal za gradnju autoputa, čvorišta, građevinske objekte (naplatni objekti) i sl.[6] Iako je projektom bilo predviđeno da se istraživanje obavi za dio trase koja prolazi kroz Federaciju Bosne i Hercegovine, ova istraživanja smo sproveli na cijeloj trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu.

Za svaki lokalitet data je tabela s podacima o nazivu i poziciji u odnosu na trasu te geografske koordinate. Izuzetak čine lokaliteti sa dionice Lot 2, s obzirom na to da nismo posjedovali dokumentaciju sa podlogama 1:5000, već su za svrhu pregleda korištene kartografske podloge 1:25 000 i snimci Google Eartha. Nastojali smo dati i bliže određenje lokaliteta, s njegovim kulturološkim, tipološkim, kao i hronološkim karakteristikama, te literaturom. (Sl. 2-3). Zbog nekompletne projektantske dokumentacije za lokalitete Lota 1 i 2 dati su isječci karte na kojima je naznačena pozicija identifikovanih nalazišta u odnosu na trasu, dok su za lokalitete iz Lotova 3 i 4 dati isječci orto-foto snimka. Posebno važan je metodološki postupak za izvođenje neophodnih zaštitnih intervencija koji je na osnovu iskustva iz SR Njemačke razrađen u našem Centru i prilagođen našim uslovima, a koje je potrebno na terenu sprovesti za svaki lokalitet.[7]

Stupanj 1 – Rekognosciranje, odnosno sistematski obilazak trase radi utvrđivanja aktuelnog stanja i preciznog lociranja poznatih arheoloških spomenika i eventualne identifikacije novih, do sada neregistrovanih nalazišta. Ovo rekognosciranje uključuje i geomagnetnu prospekciju u svim slučajevima gdje je to tehnički i organizaciono moguće te sondaže i bušenja arheološkim svrdlom radi utvrđivanja ukupne površine lokaliteta, kao i dubine kulturnog sloja.

[6] Za primjer navodimo da je u susjednim državama, Hrvatskoj i Sloveniji, u kojima su zaštitna arheološka istraživanja na trasama autoputeva bila na vrijeme isplanirana, unesena u projektni plan i realizirana prije samog početka građevinskih radova, širina ispitivane i istraživane trase puta iznosila 180 m.

[7] Zbog preglednosti i lakšeg snalaženja cjelovit pregled tog postupka iznesen je u uvodnom dijelu elaborata, dok su u tabelama za svaki lokalitet dati su samo postupci označeni rednim brojevima gore navedenog stupnja predložene intervencije. Elaborat 2009, 5.

Stupanj 2 – Komisijska valorizacija lokaliteta, određivanje stepena njegove važnosti, očuvanosti i ugroženosti te odabir lokaliteta na kojima se mora provesti dalja zaštita, odnosno cjelovito dokumentiranje.

Stupanj 3 – Cjelovito dokumentiranje izvodi se sistematskim arheološkim istraživanjima na odabranim dobro očuvanim i kulturnoistorijski relevantnim spomenicima.

Stupanj 4 – Dislociranje, odnosno prenošenje spomenika na drugu lokaciju koje je neophodno kod spomenika „nulte kategorije", odnosno onih koji imaju planetarni značaj. Izuzetak čine kameni nadgrobni spomenici – stećci koji bi nakon istraživanja i dokumentiranja grobova u principu uvijek trebali biti izmješteni na novu lokaciju i razmješteni u poretku koji odgovara njihovom prvobitnom položaju.

Ovdje prezentirani projekat Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi koridora V/C na području Federacije Bosne i Hercegovine predstavlja pripremnu fazu terenskih istraživanja iz okvira stupnja 1.

2. Identificirani lokaliteti

Dionica 1 – Lot 1

Prva dionica autoputa, odnosno Lot 1, duga je oko 62 km, a označena je i kao autoput Svilaj – Doboj jug (Karuše). Prema idejnom projektu počinje od obale rijeke Save i u pravcu sjever-jug nastavlja se u ravničarskom dijelu oko donjeg toka rijeke Bosne te se završava u brdovitom terenu iznad Doboja.[8] Ova dionica prolazi kroz opštine: Odžak, Vukosavlje, Modriča, Doboj, Usora i Doboj jug. Projektovana dionica najvećim dijelom nalazi se u ravničarskom predjelu uz obale rijeke Bosne, koja, kako je već rečeno, predstavlja jednu od najznačajnijih komunikacionih trasa kroz sve periode prošlosti Bosne i Hercegovine. Na ovom dijelu ističu se posebno značajni paleolitski lokaliteti, odnosno paleolitske stanice, kao što su one u Kadru, Makljenovcu, Kamenu i Londži. Na orto-foto snimcima identifikovano je ukupno 8 lokacija koje, zahvaljujući svom smještaju na širokim riječnim terasama rijeke Bosne u blizini drugih već poznatih arheoloških lokaliteta, sugeriraju moguća praistorijska naselja. (Tabela 1).

[8] SUO 1, 61-74.

Ostalih 35 lokaliteta koji se nalaze u zoni trase autoputa registrirano je u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine. Radi se o 17 praistorijskih lokaliteta, većinom naselja, 4 antička naselja, 7 srednjovjekovnih nekropola sa stećcima te 6 naselja koja su egzistirala kroz dva ili sva tri vremenska perioda.[9]

Dionica 2 – Lot 2

Trasa autoputa na Koridoru V/c u okviru dionice Lot 2, odnosno Doboj jug (Karuše) – Sarajevo jug (Tarčin) duga je oko 145 km.[10] S obzirom na to da je jedan dio puta već izgrađen od Kaknja do Vogošće, te da je izgradnja sarajevske obilaznice u toku, istraživanjima nije bila obuhvaćena navedena poddionica u dužini od 45 km. Planirana trasa puta prolazi kroz teritorije opština Usora, Tešanj, Maglaj, Žepče, Zenica, Kakanj, kao i općinu Hadžići do Tarčina gdje se dionica završava. Trasa ove dionice najvećim dijelom prati trasu postojećeg magistralnog puta koji ide dolinom rijeke Bosne, a planiranim projektom zahvaćene su doline njenih pritoka, kao i dominantni brežuljci iznad postojećih naselja, na kojima su veoma često smještena gradinska naselja, kakav je npr. slučaj sa gradinom Kopilo kod Zenice. Pregledom orto-foto snimaka i upoređivanjem trase autoputa sa arheološkom kartom BiH i raspoloživim podacima utvrđeno je da se u zoni autoputa na ovoj dionici direktno ugroženo nalazi 45 arheoloških spomenika (lokaliteta). Potencijalnim lokacijama na kojima bi se mogli nalaziti arheološki spomenici označeno je ukupno 17 lokacija, na osnovu njihovog položaja te na osnovu toponomastike koja ukazuje na određenu pripadnost pojedinog lokaliteta. Najvećim dijelom radi se o gradinskim naseljima iz praistorije (26) uglavnom smještenim u kanjonu rijeke Bosne, te srednjovjekovnim nekropolama (11).[11] Spomenici iz antičkog razdoblja uglavnom su locirani

[9] Studija o uticaju na okoliš za ovu dionicu navodi ukupno 39 arheoloških i spomenika kulture koji se nalaze na prostoru opština kroz koje trasa autoputa prolazi (SUO 1, 152-154), od čega se njih 12 nalaze u okviru područja istraživanja te je potrebno definisati posebne mjere zaštite arheoloških nalazišta, SUO 1, 208.

[10] SUO 2, 82-84.

[11] Studija uticaja na okolinu za Lot 2, u okviru kulturnoistorijske baštine koja se nalazi na trasi autoputa uglavnom navodi objekte nacionalnog značenja, crkve, džamije, samostane, manastire, srednjovjekovne gradove i druge građevine koje su sastavni dijelovi urbanih cjelina –gradova Tešnja, Maglaja, Zenice itd. isključivo prema listi Komisije/

Tabela 1 *Identificirani arheološki spomenici (lokaliteti) na dionici Lot* 1*: Svilaj – Doboj jug (Karuše)*

Br.	NAZIV LOKALITETA	VRSTA ARHEOLOŠKOG SPOMENIKA	PERIOD
POTENCIJALNI LOKALITETI UTVRĐENI NA OSNOVU ORTO-FOTO SNIMAKA 1:5000			
1	Topolice – Točak – Svilaj	naselje	praistorija
2	Greda, Vrbovački Lipik	naselje	praistorija
3	Potočanski Ritovi	naselje	praistorija
4	Tarevačko polje, Modriča	naselje	praistorija
5	Vranjačko polje	naselje	praistorija
6	Kutlovačko polje	naselje	praistorija
7	Majevačko polje, Kožuhe	naselje	praistorija
8	Tukovi, Kostajnica, Doboj	naselje	praistorija
LOKALITETI IDENTIFICIRANI NA OSNOVU POSTOJEĆE ARHEOLOŠKE DOKUMENTACIJE			
9	Brščanica, Svilaj, Odžak	naselje	praistorija
10	Donji Svilaj, Gornji Svilaj, Odžak	naselje	praistorija (E)
11	Kadar, Gornji Svilaj, Odžak	naselje/stanica	praistorija (P)
12	Prodanovića kuće, Gornji Svilaj, Odžak	naselje	praistorija
13	Gajevi, Donji Svilaj, Odžak	naselje	antika
14	Nevoljica, Donji Svilaj, Odžak	naselje	antika
15	Potočani, Odžak	naselje /ostava	antika
16	Bijeljevine – Srnava, Odžak	naselje	antika
17	Dobor, Jakeš, Modriča.	naselje	višeslojno
18	Dobor, Jakeš, Modriča	naselje	praistorija (B/Ž)
19	Brdo iznad Dobora, Jakeš, Vukosavlje/Modriča	naselje	praistorija (B/Ž)
20	Crkvina, Jakeš, Vukosavlje	crkva	srednji vijek
21	Ušće Ljubioče, Dugo Polje, Modriča	naselje	višeslojno
22	Gradina, Dugo Polje, Modriča	naselje/stanica	praistorija (P/N)
23	Cigla, Skugrić Gornji, Modriča	naselje, nekropola	antika, srednji vijek
24	Gradina, Skugrić Gornji, Modriča	naselje	srednji vijek
25	Madžarevac, Dugo Polje, Modriča	nekropola	srednji vijek
26	Talinovac na Madžarevcu, Dugo Polje, Modriča	naselje	praistorija (N)
27	Grčko greblje, Dugo Polje, Modriča	nekropola	srednji vijek
28	Bare, Grabovica	nekropola, tumuli	praistorija
29	Danilovića brdo, Podnovlje, Doboj	naselje/stanica	praistorija (P/N)
30	Grabovca brdo, Podnovlje, Doboj	naselje/stanica	praistorija (P)
31	Greda, Podnovlje, Doboj	nekropola	praistorija (B)
32	Crkvina, Podnovlje, Doboj	crkva	srednji vijek
33	Greblje na Lipi, Podnovlje, Doboj	nekropola	srednji vijek
34	Đukića vis, Božinci, Doboj	naselje/stanica, nekropola	praistorija (P/B)
35	Gradina, Kožuhe, Doboj	naselje	višeslojno
36	Kamen, Makljenovac, Doboj.	naselje/stanica	praistorija (P)
37	Hendek, Makljenovac, Doboj	naselje	praistorija (P/Ž)
38	Londža, Makljenovac, Doboj	naselje/stanica	praistorija (P)
39	Crkvina, Makljenovac, Doboj	naselje	višeslojno
40	Kosica, Alibegovci, Doboj	nekropola	srednji vijek
41	Bašča, Alibegovci, Doboj	nekropola	srednji vijek
42	Gračac, Alibegovci, Doboj	naselje	praistorija, antika
43	Kušum, Karuše	naselje/stanica	praistorija (P)

Tabela 2 *Identificirani arheološki spomenici (lokaliteti) na dionici Lot 2: Doboj jug (Karuše) – Sarajevo jug (Tarčin)*

Br.	NAZIV LOKALITETA	VRSTA ARHEOLOŠKOG SPOMENIKA	PERIOD
POTENCIJALNI LOKALITETI UTVRĐENI NA OSNOVU ORTO-FOTO SNIMAKA 1:5000			
1	Penavino brdo, Tešanjka	naselje /gradina	praistorija
2	Gradina, Žepče	naselje/gradina	praistorija
3	Križ, Žepče	kultno mjesto?	?
4	Varošište, Žepče	naselje/trgovište	srednji vijek
5	Papratnica, Žepče	naselje	praistorija
6	Brezovo polje, Žepče	naselje	praistorija
7	Pavlovo brdo, Želeće, Žepče	naselje	višeslojno
8	Kragunjak, Nemila	naselje/gradina	praistorija
9	Ravne Vlasače, Nemila	naselje/gradina	praistorija
10	Suvodolska kosa	naselje/gradina	praistorija
11	Gaje, Zenica	naselje/gradina	praistorija
12	Gologlavi, Zenica	naselje/gradina	praistorija
13	Hum, Zenica	naselje/gradina	praistorija
14	Okruglo, Zenica	naselje/gradina	praistorija
15	Klanac, Zenica	naselje	višeslojno
16	Bilješevo, Zenica	naselje	višeslojno
17	Roščevina, Kakanj	naselje	višeslojno
	LOKALITETI IDENTIFICIRANI NA OSNOVU POSTOJEĆE ARHEOLOŠKE DOKUMENTACIJE		
18	Gradina, Mravići, Tešanjka	naselje, nekropola	srednji vijek
19	Mramorje, Žabljak, Tešanj	nekropola	srednji vijek
20	Crkvina, Žabljak, Tešanj	naselje	antika, srednji vijek
21	Grad Žepče, Žepče	naselje/utvrda	srednji vijek
22	Gradina, Ozimica, Žepče	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
23	Orašac, Ozimica, Žepče	naselje/gradina	praistorija (N/E)
24	Žepče, Žepče	naselje, ostava	praistorija (B)
25	Brezovo polje, Željezno polje, Žepče	ostava, naselje	praistorija
26	Klisa, Vranduk-Varošište, Zenica	crkva	srednji vijek
27	Vranduk, Zenica	grad	srednji vijek
28	Birač, Donja Gračanica, Zenica	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
29	Hum, Donja Gračanica, Zenica	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
30	Babino polje, Donja Gračanica, Zenica	naselje	antika
31	Gradina, Kopilo, Zenica	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
32	Gradina, Klopče, Zenica.	naselje/gradina	praistorija, antika
33	Drivuša 1, Drivuša, Zenica	naselje	praistorija (N/E)
34	Drivuša 2, Drivuša, Zenica	naselje	antika
35	Crkvina, Drivuša, Zenica	naselje, nekropola	antika, srednji vijek
36	Cvrkavlje, Putovići, Zenica	naselje	antika
37	Dvorišta, Putovići, Zenica	svetilište (kultno mjesto)	praistorija, antika
38	Glavica, Bilješevo, Kakanj	nekropola	srednji vijek
39	Strana, Bilješevo, Kakanj	nekropola	srednji vijek
40	Banja, Tičići, Kakanj	nekropola	srednji vijek
41	Grčko groblje, Tičići, Kakanj	nekropola	srednji vijek
42	Karaula, D. Kakanj, Kakanj	nekropola	srednji vijek
43	Gromile, Karaula, Kakanj	naselje	antika
44	Dragi Kamen, Kakanj	nekropola	praistorija
45	Gradina (Gradac), Karaula, Kakanj	naselje/gradina	praistorija, antika

Tabela 3 *Identificirani arheološki spomenici (lokaliteti) na dionici Lot 3: Tarčin – Mostar sjever*

Br.	NAZIV LOKALITETA	VRSTA ARHEOLOŠKOG SPOMENIKA	PERIOD
POTENCIJALNI LOKALITETI UTVRĐENI NA OSNOVU ORTO-FOTO SNIMAKA 1:5000			
1	Podivanje, Gradac	naselje/gradina, nekropola	praistorija
2	Gradac, Bradina	naselje/gradina	praistorija
3	Kraljevac, Bradina	naselje/gradina	praistorija, srednji vijek
4	Zukića Kosa, Konjic	naselje/gradina	praistorija
5	Hrast, Konjic	naselje/gradina	praistorija
6	Vrbljani, Pirići, Konjic	naselje/gradina	praistorija
7	Pokojište, Gradina, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
8	Seljani, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
9	Ribićko brdo, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
10	Glasinjac, Jablanica	naselje	praistorija
11	Ravančica-Glogošnica	naselje	praistorija
12	Gradac, Dobrogošće, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
LOKALITETI IDENTIFICIRANI NA OSNOVU POSTOJEĆE ARHEOLOŠKE DOKUMENTACIJE			
13	Tarčin 1, Hadžići	ostava, nekropola	praistorija, srednji vijek
14	Borak, Tarčin, Hadžići	nekropola, naselje/gradina	praistorija, srednji vijek
15	Tuhelj, Tarčin	grad/utvrđenje	srednji vijek
16	Gromiljače, Raštelica, Hadžići	naselje	antika
17	Bradina, Konjic	nekropola	srednji vijek
18	Zukići, Konjic	nekropola	srednji vijek
19	Hrast, Bale, Konjic	nekropola	srednji vijek
20	Vrbljani, Konjic	nekropola	srednji vijek
21	Kaursko groblje (Crkvica), Vrbljani, Konjic	nekropola, naselje	antika, srednji vijek
22	Podorašac, Konjic	nekropola	antika
23	Kanjina, Konjic.	nekropola	srednji vijek
24	Gradina, Homolje, Konjic	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
25	Gradina, Galjevo, Konjic	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
26	Gradac, Donje Selo, Konjic	naselje, nekropola	višeslojni
27	Repovica (Odžak), Donje Selo, Konjic	ostava, naselje	antika
28	Konjic 2, Konjic	kultno mjesto	antika
29	Breber, Donje Selo, Konjic	kultno mjesto, crkva, nekropola	antika, srednji vijek
30	Cerići, Konjic	naselje	antika
31	Grebine, Pokojište, Konjic	nekropola	srednji vijek
32	Paradžići 1, Čelebići-Paradžići, Konjic	naselje	antika
33	Zelovo polje, Čelebići, Konjic	tumul, nekropola	praistorija, antika
34	Gradina, Ostrožac, Jablanica	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
35	Ružno brdo, Čehari, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
36	Gradac, Dobrogošće, Jablanica	naselje/gradina	praistorija
37	Grad, Ribići, Konjic	utvrda/grad	antika, srednji vijek
38	Ribići 1, Ribići, Konjic	ostava	srednji vijek
39	Ribići 2, Ribići, Konjic	ostava	srednji vijek
40	Topalov Greb, Gornje Paprasko, Jablanica	nekropola	srednji vijek
41	Bieščak, Ravna, Jablanica	nekropola	srednji vijek
42	Gradina (Gradac, Grad), Djevor	naselje/gradina	praistorija
43	Tulac, Djevor, Jablanica	nekropola	srednji vijek
44	Podkula, Ravna, Jablanica	nekropola	srednji vijek
45	Ravna, Jablanica	nekropola	srednji vijek
46	Klanac, Glogošnica-Šanica, Jablanica	nekropola	srednji vijek

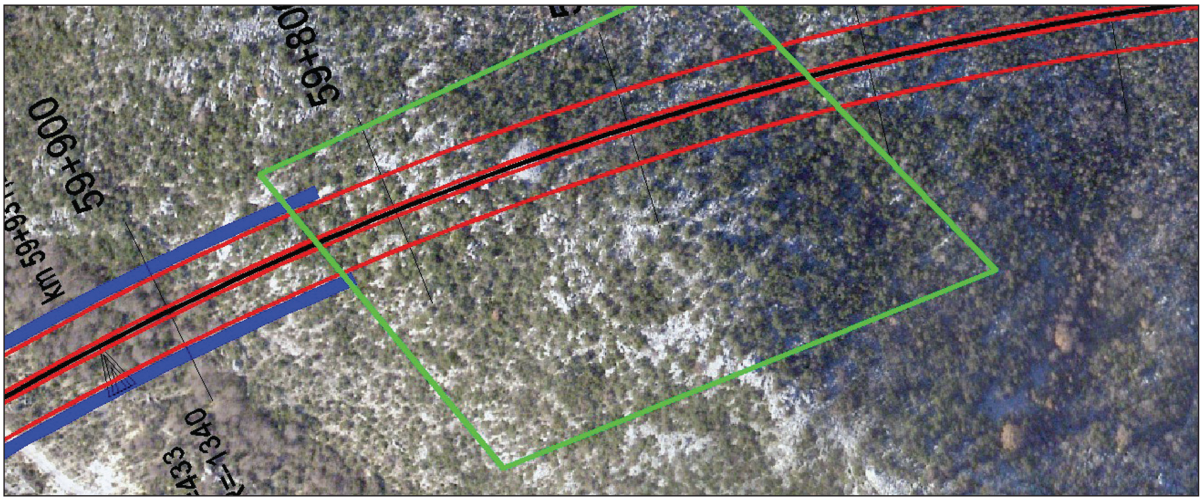

Slika 4 *Lokalitet Bitunjani označen prema orto-foto snimku* 1:5000*, smješten na* 59 *km dionice* 4*. Koncentracija kamenog materijala sugerira na postojanje kamene gomile – grobne humke (tumula), kojeg trasa direktno presijeca.*

na prostoru između Zenice i Kaknja, zahvaljujući povoljnijem položaju koji je na tom dijelu pružala široko otvorena dolina rijeke Bosne, na čijim riječnim obalama se mogu očekivati i naselja iz mlađeg kamenog i bakarnog doba.

Dionica 3 – Lot 3

Treća projektovana dionica proteže se od Tarčina (Sarajevo jug) do Mostara (Mostar sjever) u dužini od oko 60 km.[12] Trasa autoputa većim dijelom prati kanjon Neretve te ide kroz planinski teren. Dio autoputa koga tretira Lot 3 prolazi kroz teritorije općina Konjic i Jablanica te manjim dijelom teritorije općina Hadžići i Mostar. Dolina rijeke Neretve je, kako je već i ranije podcrtano, jedna od osnovnih putnih komunikacija korištena od praistorije do najnovijeg doba i ne čudi da je značajna koncentracija arheoloških spomenika registrovana na ovom dijelu trase. Povoljni prirodno-geografski uslovi u većim područjima doline Neretve su nesumnjivo glavni razlog zbog kojeg se na tim prostorima može pratiti kontinuitet naseljavanja ljudi od najstarijih vremena do danas. Među ukupno 46 identificiranih arheoloških lokaliteta brojem se najviše ističu gradinska naselja iz praistorije (18) te nekropole stećaka (18).[13]

Dionica 4 – Lot 4

Četvrta dionica autoputa – Lot 4 – ide od Mostara do južne granice (sa RH), ukupnom dužinom trase od oko 67 km.[14] Ovaj dio autoputa zahvata dijelove teritorija opština: Mostar, Stolac (rubno uz samu granicu u dužini od cca 2 km), Čapljina i Ljubuški. U svom prvom dijelu trasa autoceste prelazi preko riječne terase, Neretve, a zatim padinama Podveležja, gdje je planirana gradnja većeg broja tunela. Nakon Blagaja i prijelaza preko Bune i Bunice doseže plato pokraj kanjona Neretve. Do kraja dionice trasa prolazi kanjonima rijeka Neretva, Studenčica i Trebižat. Našim istraživanjima na ovoj dionici autoputa identificirali smo 94 ugrožena arheološka spomenika, od čega 38 potencijalnih lokaliteta utvrđenih pregledom orto-foto snimaka te 56 spomenika zahvaljujući uporedbi trase sa arheološkom kartom Bosne i Hercegovine.[15] Kako se može vidjeti iz Tabele 4 najzastupljeniji su praistorijski spomenici u obliku kamenih tumula (46) i nekropole stećaka iz srednjeg vijeka (21). Nerijetko su i jedni i drugi

povjerenstva zaočuvanje nacionalnih spomenika, SUO 2, 181-184.

[12] SUO 3, 42-43.

[13] Studija uticaja na okolinu navodi 48 arheoloških spomenika, od kojih je 10 već odavno potopljeno akumulacijom Jablaničkog jezera, SUO 3, 149-154. Po metodologiji i pristupu ova studija je najiscrpnije obradila segment kulturno-istorijskog naslijeđa i njegovu ugroženost građevinskim radovima, sa konkretnim predloženim mjerama zaštite i monitoringa u fazi izgradnje za 13 arheoloških spomenika koji se nalaze direktno na trasi, SUO 3, 216-220.

[14] SUO 4, 30-32.

[15] Prema Studiji uticaja na okoliš za Lot 4 na ovom dijelu autoputa nalazi se ukupno 23 spomenika koji su dio arheološke baštine, uz naznaku da ovdje nije predstavljen konačan broj arheoloških lokaliteta i da je moguća njihova naknadna nadopuna, što će se moći napraviti tek nakon geodetskog trasiranja ceste, SUO 4, 88-90, 120.

Tabela 4 *Identificirani arheološki spomenici (lokaliteti) na dionici Lot 4: Mostar sjever – južna granica sa Republikom Hrvatskom*

Br.	NAZIV LOKALITETA	VRSTA ARHEOLOŠKOG SPOMENIKA	PERIOD
POTENCIJALNI LOKALITETI UTVRĐENI NA OSNOVU ORTO-FOTO SNIMAKA 1:5000			
1	Zeljiša	tumul	praistorija (B/Ž)
2	Kuti, Kutilivac kod Pritoke	tumul	praistorija (B/Ž)
3	Anteljeva Draga	tumul	praistorija (B/Ž)
4	Vrapčići, Debelo Brdo	tumul	praistorija (B/Ž)
5	Rožni Kuci	tumul	praistorija (B/Ž)
6	Lovrići	tumul	praistorija (B/Ž)
7	Orah	tumul	praistorija (B/Ž)
8	Gorica, Orah	tumul	praistorija (B/Ž)
9	Hadžialića Kičin	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
10	Kajdin Kičin	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
11	Rujevice, Naratak	tumul	praistorija (B/Ž)
12	Lenovine, Greda	tumul	praistorija (B/Ž)
13	Maksumići, Lenovine	tumul	praistorija (B/Ž)
14	Pašićevina	tumul	praistorija (B/Ž)
15	Pašićevina	tumul	praistorija (B/Ž)
16	Bivolje Brdo	tumul	praistorija (B/Ž)
17	Česte Gomile	tumul	praistorija (B/Ž)
18	Zabrane-Sunja Glava, Hrdobrat	tumul	praistorija (B/Ž)
19	Zabrane	tumul	praistorija (B/Ž)
20	Bubovo brdo 1	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
21	Bubovo brdo 2	tumul	praistorija (B/Ž)
22	Bodenik 1	tumul	praistorija (B/Ž)
23	Bodenik 2	tumul	praistorija (B/Ž)
24	Bodenik 3	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
25	Zvirovići 1	tumul	praistorija (B/Ž)
26	Zvirovići 2	tumuli	praistorija (B/Ž)
27	Bitunjani	tumul	praistorija (B/Ž)
28	Bitunjani	tumul	praistorija (B/Ž)
29	Bitunjani	tumul	praistorija (B/Ž)
30	Jurkovići	tumul	praistorija (B/Ž)
31	Donji Studenci	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
32	Donji Studenci	tumul	praistorija (B/Ž)
33	Donji Studenci	tumul	praistorija (B/Ž)
34	Donji Studenci, Pavlovići	tumul	praistorija (B/Ž)
35	Donji Studenci, Pavlovići	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
36	Vranješ	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
37	Suled	tumul	praistorija (B/Ž)
38	Suled	tumul	praistorija (B/Ž)
LOKALITETI IDENTIFICIRANI NA OSNOVU POSTOJEĆE ARHEOLOŠKE DOKUMENTACIJE			
39	Gradina, Podgorani, Mostar	utvrda/grad	antika, srednji vijek
40	Milavino groblje, Humilišani, Mostar	nekropola	srednji vijek
41	Humilišani, Mostar	nekropola	srednji vijek
42	Kratine, Humilišani, Mostar	naselje, kultno mjesto	antika
43	Karaula, Lišani, Mostar	tumul	praistorija (B/Ž)
44	Crkvina, Potoci, Mostar	nekropola	srednji vijek

45	Bošnjaci, Potoci-Bošnjaci, Mostar	nekropola	srednji vijek
46	Bara, Potoci, Mostar	tumul, nekropola	praistorija (B/Ž), srednji vijek
47	Potoci 1, Potoci, Mostar	nekropola	srednji vijek
48	Potoci 2, Potoci, Mostar	tumul, nekropola	praistorija (B/Ž), srednji vijek
49	Vrba, Potoci, Mostar	nekropola	srednji vijek
50	Omiš, Potoci, Mostar	nekropola	srednji vijek
51	Gradina, Potoci, Mostar	naselje/gradina	višeslojni
52	Grčine, Potoci, Mostar	naselje, kultno mjesto	antika
53	Crkvina, Kuti, Mostar	kultno mjesto	antika, srednji vijek
54	Kraljevina, Vrapčići, Mostar	nekropola	srednji vijek
55	Vrapčići, Mostar	nekropola	srednji vijek
56	Gradina, Prigrađani, Mostar	naselje	praistorija
57	Bijelo polje, Mostar	naselje, ostava	antika
58	Gnojnice, Gnojnice, Mostar	nekropola	praistorija
59	Markovac, Gnojnice, Mostar	nekropola	srednji vijek
60	Tuste, Donje Gnojnice, Mostar	tumuli	praistorija (B/Ž)
61	Gomile 2, D. Gnojnice-Rudine, Mostar	tumuli	praistorija (B/Ž)
62	Križ, Dračevica, Mostar	naselje, tumuli	praistorija (B/Ž)
63	Kosorska glavica, Kosor, Mostar	naselje, tumul	praistorija
64	Kosorska ćuprija, Kosor, Mostar	most, naselje	antika
65	Varda, Kosor, Mostar	naselje	srednji vijek
67	Matera, Blagaj-Orah, Mostar	tumul	praistorija (B/Ž)
68	Orah, Blagaj-Orah, Mostar	naselje	antika
69	Kičin, Malo polje, Mostar	naselje/gradina	praistorija, antika
70	Gorica, Buna-Suho polje, Mostar	naselje, tumul	praistorija
71	Suho Polje, Buna, Mostar	naselje, kultno mjesto	antika
72	Gorica, Malo polje, Mostar	tumuli	praistorija (B/Ž)
73	Hum, Osoje, Hodbina, Mostar	tumul	praistorija (B/Ž)
74	Ograđ, Hodbina, Mostar	naselje/gradina	praistorija (B/Ž)
75	Gradina, Bivolje brdo, Čapljina	naselje/gradina, tumul	praistorija (B/Ž)
76	Zlatna Gomila, Bivolje brdo, Čapljina	naselje	praistorija (B/Ž)
77	Kulješevine, Bivolje brdo, Čapljina	nekropola	srednji vijek
78	Grčko greblje, Bivolje brdo, Čapljina	nekropola	srednji vijek
79	Starina, Bivolje brdo, Čapljina	naselje, ciglana	antika
80	Veliki Vidar, Počitelj, Čapljina	tumul	praistorija (B/Ž)
81	Gornje polje, Počitelj	naselje	antika
82	Dabrica, Počitelj-Dabrica, Čapljina	naselje, nekropola	antika
83	Crljenača, Dretelj, Čapljina	tumul, nekropola	praistorija (B/Ž), srednji vijek
84	Gornji Studenci, Ljubuški	nekropola	srednji vijek
85	Studenci, Ljubuški	ostava, naselje	praistorija
86	Crkvina, Studenci, Ljubuški	naselje	praistorija, antika
87	Donji Studenci	ostava	praistorija
88	Kosa, Zvirići, Ljubuški	nekropola	srednji vijek
89	Zvirići, Ljubuški	nekropola	srednji vijek
90	Bunar, Zvirići, Ljubuški	nekropola	srednji vijek
91	Crkvina (Poratak), Zvirići, Ljubuški	nekropola	srednji vijek
92	Rotna Gomila, Bijača, Galići, Ljubuški	tumul	praistorija (B/Ž)
93	Galići (Vinjani, Posušje)	tumul	praistorija (B/Ž)
94	Dražnica, Gornja Bijača, Ljubuški	tumul, nekropola	praistorija (B/Ž), srednji vijek

spomenici vezani za isti lokalitet što se objašnjava praksom da su praistorijski tumuli u kasnijim razdobljima iznova upotrebljavani za ukope te se u nekim od tumula ili u njihovoj neposrednoj blizini nalaze nekropole iz srednjeg vijeka sa stećcima.

3. Umjesto zaključka

U okviru četiri dionice autoputa s područja BiH u dužini od oko 340 km (LOT 1-4) bilo je moguće identifikovati ukupno 228 arheoloških spomenika i cjelina koji se nalaze u građevinskoj zoni trase autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu. Zahvaljujući postojećim arheološkim arhivama bilo je moguće sakupiti i naučno obraditi postojeće podatke o svim navedenim spomenicima te odrediti neophodne zaštitne mjere i intervencije prije početka građevinskih radova. Za svako nalazište oformljena je datoteka s podacima o nazivu i poziciji na trasi sa geografskim koordinatama, kao i bližim kulturološkim, tipološkim, kao i hronološkim određenjem te postojećom literaturom. Podaci su dobijeni istraživanjima u mjeri koja je bila moguća u arhivskim uslovima, odnosno bez izlaska na teren. S obzirom na to da dobijena sredstva za projekat nisu bila dovoljna za organizaciju terenskog rada, ovaj dio posla, iako je u prvoj varijanti bio planiran, nije bilo moguće obaviti. Prema tome, podaci izneseni u izrađenom elaboratu predstavljaju samo prvi dio navedenog istraživačkog projekta koji bi trebao biti dopunjen podacima sa terena. No, sakupljeni podaci o 228 ugroženih nalazišta su sasvim dobar indikator stanja na terenu i mogu u punoj mjeri poslužiti kao polazna osnova u radu na zaštiti spomenika kulture na trasi Koridora V/c u BiH. Na osnovu svega prezentiranog može se vidjeti da se radi se o nalazištima iz svih kulturnoistorijskih epoha, od prahistorije do srednjeg vijeka, a njihova brojnost nimalo ne čudi, s obzirom na to da se radi o dolinama rijeka Bosne i Neretve koje su oduvijek bile okosnice života i glavna komunikacija između srednjoevropskog (panonskog) i mediteranskog (jadranskog) kulturnog kruga. Oformljenjem ovakve obimne dokumentacije stvoreni su neophodni uslovi za dalje vrednovanje i uspostavljanje kriterija o obimu zaštite za svaki od ugroženih spomenika. Sprovedeno istraživanje predstavlja dobru osnovu kako za naučno tako i za vremensko i finansijsko planiranje i izvođenje arheoloških sistematskih istraživanja dužinom trase autoputa koja bi se, prema svim zakonima i normama o zaštiti arheološke, odnosno kulturno-istorijske baštine u zemlji i inostranstvu, morala sprovesti.

Summary

Results of orientational research in the aim of the identification and protection of archaeological monuments on the highway alignment of the Corridor V/c through Bosnia and Herzegovina

In the context of the planned construction of the Corridor V/c highway through Bosnia and Herzegovina Centre for Balkan Studies of the ANUBiH has made the beforehand identification of the endangered archaeological monuments in the construction zone of the highway. Identification of those monuments has been made in the first half of 2009 in the frame of the project "Orientation archaeological research on the alignment of the Corridor V/c through the Federation of BiH", financed by the Federal Ministry of Science and Education. According to the methodology of archeological work, such identification represents first step and inevitable base for the further actions in the range of the protection of the endangered cultural heritage.

Identification of the sites has been made upon the studies of the existing documentation from the archaeological archives, and upon the areal-photo layers 1:5 000 and 1:25 000 which are constituent part of the highway alignment documentation. In this term, it was possible to determine and identify prehistoric hill-top settlements, stone and earth burial mounds, necropolis of stećci, and wide river terraces which were suitable for the population in the early prehistoric periods.

Within the four sections of the highway in the Bosnia and Herzegovina, in the length of 330 km (LOT 1-4), have been identified 228 archaeological monuments that need an indispensable intervention before the start of the construction works. For each site has been created a database with information on names, position within the alignment with geo-

coordinates, as well with close cultural, typological and chronological determination, and with the existing bibliographical references. Sites from all cultural-historic epochs are represented, and their number is not surprising at all, since the route is going through the valleys of the Bosna and Neretva rivers, which have always been the cadre of life and main communication between Central European (Pannonian) and Mediterranean (Adriatic) cultural circles. By creation of this comprehensive documentation have been produced required conditions for the further evaluation and set up of the criteria of the scope of the protection for each of the endangered monuments. Insurance of the proper and high quality protection of the endangered cultural heritage is statutory obligation for the constructors as well as for the responsible institutions for the protection.

Literatura

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

SUO 1 – Autocesta u Koridoru V/c, Priprema planske i studijske dokumentacije, Lot br. 1, Dionica Svilaj-Doboj jug (Karuše), Studija uticaja na okolinu, Knjiga 01, IPSA Intitut Sarajevo, jun 2007.

SUO 2 – Autocesta u Koridoru Vc, Priprema planske i studijske dokumentacije, Lot br. 2, Dionica Doboj jug (Karuše) – Sarajevo (jug) (Tarčin), Studija uticaja na okolinu, Knjiga 01 – Finalna verzija, IPSA Intitut Sarajevo, jun 2007.

Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu I Hercegovinu, Elaborat, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 2009.

SUO 3 – Projekat "Autoput na Koridoru V/c", Lot 3 – Dionica Sarajevo jug (Tarčin) – Mostar sjever, Studija uticaja na okolinu (SUO), C. Lotti & Associati / SPT, Energoinvest, August 2006.

SUO 4 – Studija uticaja na okoliš autoputa na Koridoru V/c Mostar sjever – južna granica, Lot 4, Institut građevinarstva Hrvatske d.d. Zagreb, ožujak 2007.

Zapisnik sa konsultacionog sastanka u vezi sa zaštitom spomenika kulture na trasi autoputa V/v kroz

Bosnu i Hercegovinu, održanog 26. 6. 2009. godine u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Godišnjak CBI, 38/ 36, Sarajevo 2009, 247-250.

Zapisnik sa sastanka Centra za balkanološka ispitivanja sa predstavnicima IPSA-e i Zavoda ua zaštitu spomenika održanog 29. 1.2008. godine

Il sarcofago del duca Branimir

Ante Milošević
Split

La località di Crkvina, a Biskupija presso Tenin, costituisce il più importante sito archeologico altomedievale della Croazia. Questo sito, che accoglie i resti della chiesa di S. Maria e del *palatium* dei sovrani croati, ha restituito molteplici attestazioni, così significative da arricchire la storia nazionale (fig. 1.1-2)[1].

Le prime indagini di ampio respiro vi furono condotte a cavallo tra XIX e XX secolo, quando l'archeologia medievale muoveva i suoi primi passi e in un periodo in cui, proprio facendo leva sui rinvenimenti emersi dagli scavi, si tentava di influire sulla coscienza nazionale pubblica, soggetta ai limiti imposti dall'amministrazione della Monarchia Austroungarica prima e dal Regno Jugoslavo poi. Oltre alla sfavorevole situazione politica, un'ulteriore difficoltà era rappresentata dalla dislocazione stessa di Crkvina, nonché di tanti altri siti ubicati nella regione della Zagora, nell'entroterra dalmata, in quanto la maggioranza della popolazione, di confessione ortodossa, era contraria a qualsiasi tipo di indagine archeologica. Per questi motivi L. Marun, il pioniere che diede avvio alle ricerche, dovette affrontare notevoli ostacoli nell'organizzare le campagne di scavo. Le condizioni precarie in cui lo studioso si trovò a lavorare non permisero di acquisire completamente, né di poter conservare e tramandare la maggiore quantità dei dati relativi agli esiti delle indagini condotte sul campo. Un altro deterrente era rappresentato dai fattori avversi subentrati in una fase successiva, in primo luogo la carenza di fondi, ma anche le incomprensioni e i conflitti con altri studiosi contemporanei, nonché le due guerre mondiali che obbligarono a mettere al sicuro e a trasferire i reperti in altri luoghi. Tuttavia, anche in tali circostanze, L. Marun si impegnò a preservare i preziosi rinvenimenti e nel 1887 costituì a Tenin la *Società croata delle antichità* (*Hrvatsko starinarsko društvo*), organizzandone in loco il deposito. Qualche anno più tardi, e precisamente nel 1893, nell'ambito della *Società* stessa, lo studioso fondò il *Primo Museo dei monumenti croati (Prvi muzej hrvatskih spomenika)* e nel 1895 diede vita al bollettino *Starohrvatska prosvjeta* edito dal museo. Tutti i traguardi raggiunti da Marun, vennero ereditati dal *Museo archeologico nazionale di Spalato* (*Muzej hrvatskih arheoloških spomenika*), presso il quale si sono conservati i reperti e la documentazione relativa ai primi scavi nel sito di Crkvina.

Questa breve introduzione sulle circostanze generali si è resa necessaria per una migliore comprensione dell'attuale stato dei resti archeologici a Crkvina in merito ai quali, nonostante i numerosi contributi scientifici esistenti, tuttora non esiste un'opinione concorde[2]. Per tale motivo questo contributo non intende prendere in esame l'intera problematica, quanto piuttosto un unico dettaglio; è solo attraverso una più approfondita conoscenza delle singole componenti, in-

[1] Milošević 2003, 199-207. Cfr. anche il testo lievemente modificato Milošević 2007, 87-101.

[2] Di recente, dopo l'esaustiva trattazione dedicata al sito pubblicata alcuni decenni fa (cfr. Gunjača 1953, pp. 9-49), sono stati dati alla stampa solo alcuni contributi in cui si riporta un'interpretazione più complessiva del sito di Crkvina, oppure si esaminano alcuni elementi essenziali da prendere in considerazione nelle future indagini archeologiche. A tal proposito, oltre alle opere citate alla nota 1, si desidera ricordare Jakšić 1980, 97-110; Rapanić 1999, 83-90; Milošević 2000c, 123-125. Cfr. anche la bibliografia datata riportata nelle opere appena citate.

Fig. 1. *La località di Crkvina a Biskupija presso Tenin:* 1. *resti della corte reale e della chiesa di S. Maria: cerchio rosso, posto del sarcofago* (foto di Z. Alajbeg);

fatti, che in futuro sarà possibile arrivare ad una migliore interpretazione dell'insieme. Entrando nel concreto degli argomenti, il manufatto di cui si vuole trattare è costituito da un sarcofago in pietra messo in luce il 6 marzo 1891 negli strati più profondi della navata settentrionale "dell'atrio e della cappella mortuaria" antistante la chiesa di S. Maria. Il sarcofago si rinvenne "orientato lungo la cappella, un po' scostato verso il centro della basilica" (fig. 2). L'ambiente appena descritto oggi viene interpretato come mausoleo regale collocato al pianterreno del *Westwerk*. Subito dopo la scoperta e la pubblicazione delle prime notizie nel *Narodni list*, quotidiano di Zara, e più

tardi nel bollettino scientifico *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva* di Zagabria, fu deciso che tale "eccezionale rinvenimento" non potesse essere lasciato nella basilica "gravemente esposta ai malintenzionati" e, pertanto, dovesse essere spostato al Museo di Tenin. Il trasferimento dei reperti venne effettuato già "nel giorno 11 (dello stesso mese – n.d.a) prima della mezzanotte". Si preferì eseguire tale operazione durante il buio e di nascosto, per timore di un'eventuale distruzione intenzionale del reperto[3].

Le indagini attestarono che nel sarcofago era stato deposto un individuo di sesso maschile di statura alta, con il capo sul lato occidentale e le braccia distese lungo il corpo (fig. 3.1). Le ossa, in pessimo stato di conservazione, erano quasi completamente consunte e F. Radić annotò che il defunto indossava indumenti di pregio che, subito dopo l'apertura del sarcofago, si dissolsero al contatto con l'aria[4]. Descrivendo i resti del vestiario Radić scrisse: *I resti del tessuto, appartenuti alle vesti del morto, raccolti attorno al teschio, sul torace, sull'addome e lungo le cosce consistono di seta grossa di tessitura fine, tanto deteriorata da polverizzarsi appena sfiorata. Accanto al petto del morto è stata trovata una fibbia, completamente arrugginita, di forma semicircolare, dotata di una placca fissata al suo asse verticale. Poiché tale fibbia si trovava sulla cintura indossata dal morto quando fu deposto nella tomba, sotto di essa la ruggine si fuse con quattro strati di tessuto, di cui due inferiori di tela fine e due superiori di seta. Si può dunque presumere che il defunto sotto il mantello di seta, la clamide, indossasse altri due capi, forse una tunica dalmatica e una camicia*[5].

La fibbia in ferro con placca (lunga 6,8 cm) e altri due oggetti dello stesso materiale rinvenuti accanto a quest'ultima -un "anello di ferro" (dia-

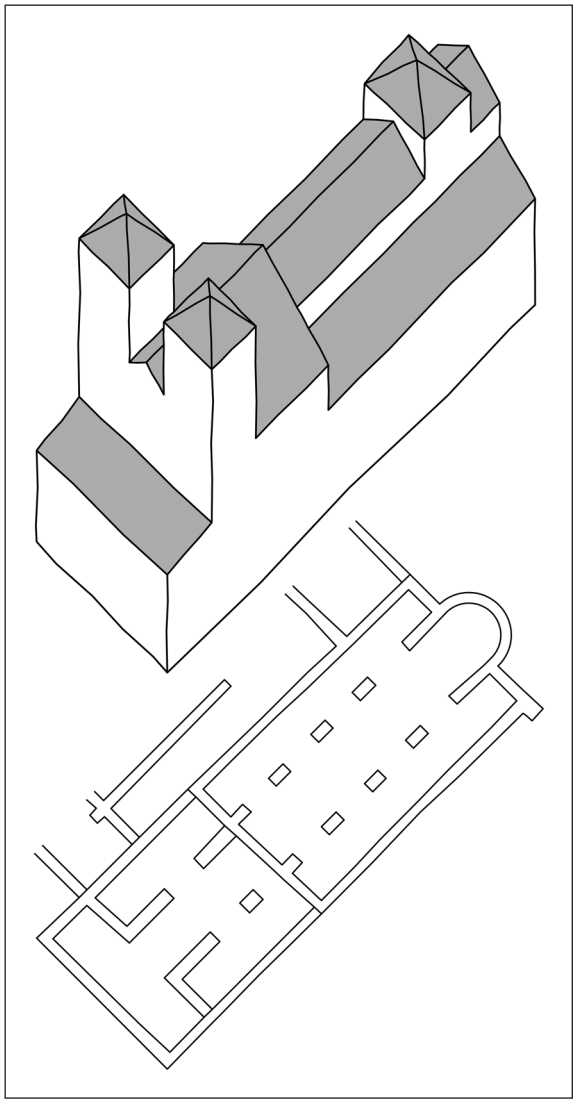

Fig. 1. *La località di Crkvina a Biskupija presso Tenin: 2. proposta di ricostruzione asonometrica della chiesa S. Maria, vista da sud-ovest e pianta* (da A. Milošević / Ž. Peković).

[3] Radić 1896a, 71-72. Le difficili circostanze e il pericolo latente della distruzione del sarcofago in seguito allo scavo sono testimoniati da alcune frasi di Marun riportate da Radić nel suo testo alla p. 73: *Quando il sarcofago venne aperto per la prima volta non si vedevano le ossa del morto, ad eccezione delle nocche delle mani e dei piedi, poiché era coperto dai vestiti. Ma dato che il girono seguente alcuni nemici della nostra società ribaltarono il coperchio, con inaudito vandalismo frantumarono con pietre pesanti le ossa del morto e anche i vestiti andarono parecchio danneggiati…*

[4] Radić 1896a, 75-76, 85. Alla p. 73 è riportata anche la nota di Marun relativa allo stato di conservazione degli indumenti del defunto in cui si legge: *…Nonostante tutti gli scossoni che dovette subire il sarcofago lungo la fatiscente strada verso Tenin, ciò che resta del vestiario si è mantenuto abbastanza bene, cosicché dieci giorni dopo la scoperta del sarcofago, quando venne ad ispezionarlo l'Illustrissimo Dn. Fr. Bulić, quest'ultimo di primo acchito disse che potevano essere trascosi quattro-cinque anni dal decesso del morto. Solo più tardi, naturalmente, dopo un esame più attento si sincerò della sua grande antichità. Quando si dovette raccogliere gli indumenti per esaminare meglio l'interno della deposizione, le vesti si strapparono come se fossero ragnatele, cosicché se ne poterono estrarre solo alcuni brandelli. In seguito, l'analisi del prof. Janeček, dell'Università di Zagabria stabilì che i pezzi del vestiario erano di seta e che la doratura su oggetti in metallo risultava eccellente poiché eseguita a fuoco. L'oro era di quello più puro."*

[5] Radić 1896a, 75-76.

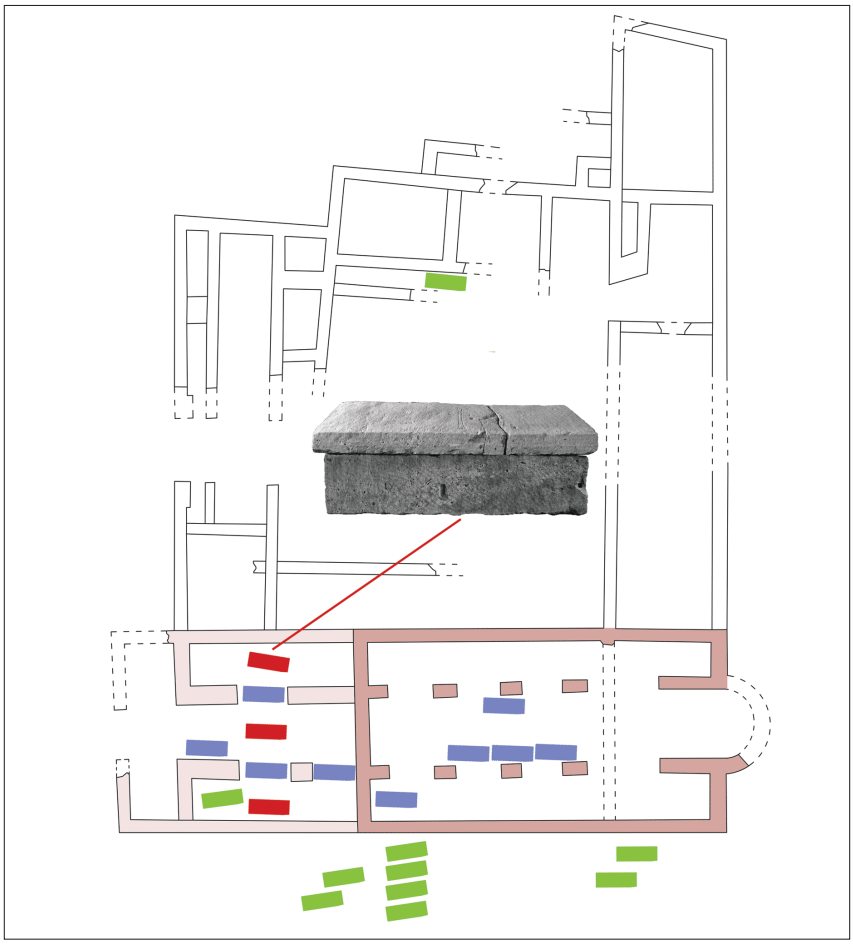

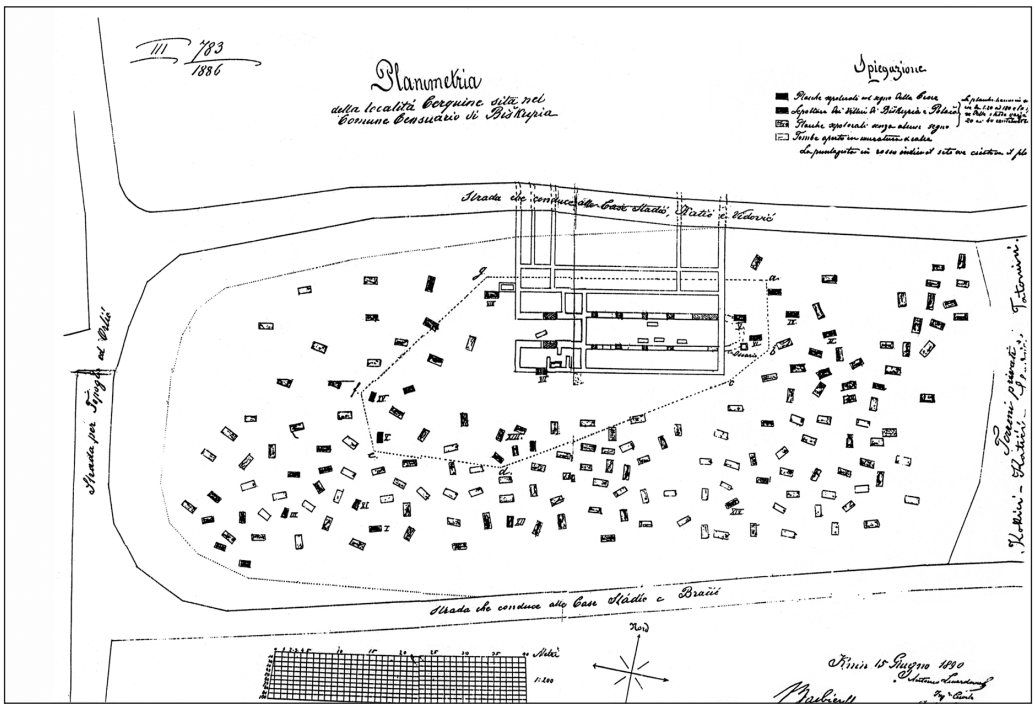

Fig. 2. *Planimetria degli scavi archeologici del complesso di Crkvina:* 1. *Risultati di ricerche archeologiche* 1886-1890 (da I. Mirnik); 2. *Planimetria con rappresentazione schematica della distribuzione di sepolture relative a dignitari:* ■ *sarcofaghi,* ■ *tombe in muratura* ■ *tombe rivestite con lastre e deposizioni in casse lignee*

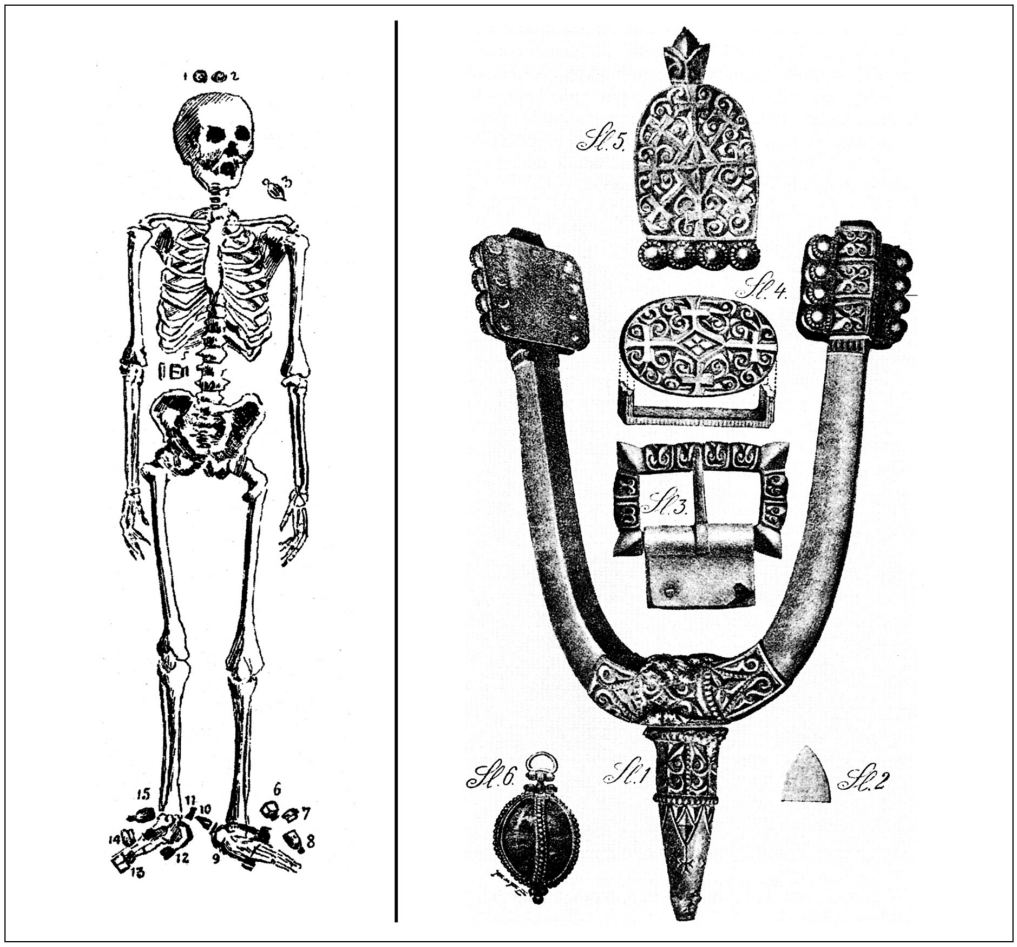

Fig. 3.1-2. *Disposizione del corredo accanto al defunto nel sarcofago e parte di reperti recuperati* (da F. Radić).

metro 3,8 cm) e una "barretta arrugginita" (lungo 6,7 e largo 1 cm)- andarono persi. L'ultimo dei tre reperti appena menzionati era probabilmente un elemento cilindrico che frequentemente faceva parte delle guarnizioni da cintura di epoca carolingia[6].

Tra i reperti deposti accanto al defunto, oggi dispersi, vi erano frammenti carbonizzati di assicelle lignee con un foro al centro (verosimilmente interpretate come resti di uno scudo), lacerti di calzature e cinghie in pelle per il fissaggio degli speroni, due monete d'argento in cattivo stato di conservazione del XII-XIII secolo e un pendente ovoidale in diaspro con incastonatura realizzata mediante fascette d'oro disposte a croce e ornate con filigrana (fig. 3.2)[7]. Alla sommità superiore di quest'ultimo monile vi era una specie di prolunga dotata di un anello di sospensione fissata al pendente mediante una cerniera. La posizione in cui quest'ultimo è stato rinvenuto, accanto alla spalla sinistra dell'inumato, fa presumere che fosse indossato attorno al collo. I pendenti di tale pregio nell'altomedioevo, soprattutto nella cerchia merovingia e in quella carolingia, di regola sono attestati nelle tombe di sovrani o di dignitari di elevato rango[8]. Dai dati d'archivio del Museo archeologico nazionale di Spalato traspare che il pendente era stato presumibilmente sottratto a L. Marun nel 1924, quando questi, portandosi dietro l'oggetto, si recò a Belgrado (!?) alla ricerca di qualche sostegno finanziario per la *Società croata delle antichità* e il Museo di Tenin[9].

Tra i reperti presenti nel sarcofago fino ad oggi si sono preservati una moneta d'oro bizan-

[6] Milošević 1984, pp. 181-220, e anche in Milošević (Ed.) 2000a, nn. cat. IV/56, IV/103.
[7] Radić 1986a, 76.
[8] Cfr. Milošević 2005, 267.
[9] Zekan 2008, 54.

Fig. *4. Moneta d'oro di Costantino V Copronimo recuperata dal sarcofago del duca* (foto di Z. Alajbeg).

tina e un paio di massicci speroni bronzei dorati a fuoco recanti sfarzose decorazioni. A questi ultimi erano abbinate le rispettive guarnizioni di fissaggio.

All'inizio si pensava che la moneta d'oro bizantina, coniata tra l'880 e l'886, fosse da attribuire all'imperatore Basilio I (867-886); nella sua descrizione, riportata nella prima pubblicazione, si legge che i bordi presentavano consistenti tagli, tanto da obliterare completamente l'iscrizione[10]. Unico esempio di una moneta analoga si ritrova nella collezione numismatica del Museo archeologico nazionale, che conserva un esemplare dai bordi intatti e ben leggibile (fig. 4)[11], pertanto è evidente che non si tratta della moneta recuperata dal sarcofago. La prima identificazione della moneta aurea è stata dunque effettuata solo sulla base delle raffigurazioni centrali sul *recto* e sul *verso* che indussero Š. Ljubić, primo ad occuparsi dell'identificazione del manufatto su richiesta del Museo di Tenin, ad attribuirla all'appena citato imperatore bizantino. F. Radić, basandosi su tale attribuzione, decise di datare l'intero corredo funerario rinvenuto nel sarcofago all'ultimo quarto del IX secolo. In presenza di oggetti di pregio e di una sepoltura privilegiata nell'atrio della chiesa di S. Maria apparve logica l'ipotesi dello studioso secondo cui il defunto andava identificato con il duca Branimir (879-892) vissuto all'epoca in cui la moneta aurea in questione circolava. Tuttavia, la questione fu ben presto chiarita allorché nel successivo numero della *Starohrvatska prosvjeta* apparve la riproduzione della moneta del sarcofago in quanto si trattava della moneta aurea, piuttosto frequente, dell'imperatore Costantino V Copronimo e di suo figlio Leone IV (751-775)[12]. Studi successivi individuarono nella zecca di Siracusa il luogo di produzione della moneta, battuta nel periodo compreso tra il 760 e il 775 (fig. 4)[13], dunque in un periodo storico che coincide con il complessivo quadro cronologico del contesto. A conferma di ciò si richiamano alcuni corredi funerari del primo periodo caro-

[10] Radić 1986a, 74.

[11] In occasione della prima trattazione dell'argomento in Milošević 2009, 358, è stato commesso un errore per cui al posto della moneta aurea di Basilio I è stata riportata l'immagine della moneta dell'imperatore Teofilo (829-842) con rappresentazioni simili sul verso e sul retro. Ambedue le monete fanno parte della collezione numismatica del Museo archeologico nazionale di Spalato.

[12] Radić 1896b, 146, fig. 2. L'opinione di Radić sulla datazione del sarcofago all'epoca del duca Branimir in base alla moneta di Basilio I è stata ripresa anche da J. Strzygowski che ha trattato brevemente il rinvenimento del sarcofago e gli speroni al suo interno senza però aggiungere nulla di nuovo in merito, cfr. Strzygowski 1929, 175-177, figg. 160-162.

[13] Jelovina 1986, 23 e la bibliografia ivi riportata.

Fig. 5. *Speroni in bronzo dorato dal sarcofago del duca Branimir* (foto di Z. Alajbeg).

Fig. 6. *Speroni bronzei dalla tomba presso la chiesa di S. Maria a Koljani Gornji* (foto di Z. Alajbeg).

lingio attestati in Croazia che contengono solo questo tipo di moneta, come dimostrano anche i rinvenimenti accanto alla chiesa di S. Maria a Crkvina[14]. Inoltre, una volta dimostrato che la presenza di questo tipo di moneta deposta con funzione di obolo non era rilevante dal punto di vista della datazione dei corredi funerari, si decise di rinunciare alla collocazione cronologica del sarcofago decorato a ippocampi all'epoca di Branimir[15]. Di conseguenza, la datazione del manufatto più frequentemente proposta, sostenuta dalla presenza degli speroni, era la prima metà del IX secolo[16].

Per diversi motivi i massicci speroni in bronzo dorato, dotati di decorazioni di pregio e guarnizioni per le cinghie di fissaggio, rappresentano un reperto di particolare rilievo (fig. 5). Vengono attribuiti alla cerchia riferibile al primo periodo carolingio[17], seppure in tale ambiente trovino solo analogie concettuali e della stessa natura sono anche i confronti generali con manufatti analoghi trovati nella Grande Moravia[18]. Dal punto di vista tipologico, nell'ambito di analoghi reperti finora noti, quelli croati provenienti dal sarcofago di Biskupija non sono un esempio isolato, dato che altre due simili coppie di speroni massicci,ma in questo caso privi di decorazioni, sono state messe in luce a Koljani Gornji presso Vrlika (fig. 6)[19]. Ciononostante, questi ultimi manufatti sono più interessanti sotto l'aspetto della datazione tipologica, soprattutto se confrontati con altri reperti riferibili all'ambiente carolingio restituiti da tre siti nella zona di Koljani.

Nella fascia di confine tra il territorio di Podosoj e quello di Koljani Donji, su un altipiano sopra la valle in cui una volta scorreva il ruscello Slankovac, di recente sono stati recuperati casualmente un puntale di cintura in argento dorato e una spada del tipo K. Quest'ultima trova confronti assoluti dal punto di vista della tipologia e della provenienza produttiva in un altro esemplare messo in luce a Zadvarje. Ambedue le armi sono paragonabili alle spade rinvenute

[14] Milošević 2000c, 119-120.

[15] Si confronti in merito Giesler 1974, 521-543; Delonga 1981, 210-228; Mirnik 2004, 205-250.

[16] Jelovina 1986, 12; Milošević (Ed.) 2000b, n. cat. IV/53. Soltanto M. Matijević Sokol e V. Sokol di recente si sono espressi a favore dell'ipotesi proposta da Radić sull'appartenenza degli speroni al duca Branimir (cfr. Matijević Sokol / Sokol 2005, 13, 96-98), ma senza addurne alcun nuovo elemento a favore.

[17] Vinski 1970, 145-146, figg. 5-8; Giesler 1974, 521-543; Werner 1979, 227-237; Vinski 1979, 158-162; Vinski 1981, 24-26; Jelovina 1986, 11-13; Wachowski 1987, 49-79; Milošević 2000c, 120-122; Petrinec 2006, 21-36.

[18] Si confrontino gli esemplari riportati in Dekan 1976, 118-132, figg. 89-92.

[19] Milošević (Ed.) 2000b, nn. cat. IV/153, IV/154.

in una tomba con un ricco corredo funerario nel sito di Haithab (regione Schleswig-Holstein) nella Germania settentrionale. Tale ipotesi sostenuta dallo scrivente, già ribadita in bibliografia[20], è rilevante poiché permette di ricondurre la spada da poco recuperata a Koljani in un periodo indicativamente compreso tra il 720 e l'820[21] e, inoltre, permette la possibilità che le armi con caratteristiche tipiche del primo periodo carolingio giungessero in Croazia non solo dalle botteghe renane, ma anche dalle regioni della Scandinavia meridionale in cui si presume fossero prodotte le spade di Haithab. A questa rotta commerciale attraverso le quale si rifornivano i militari della Croazia altomedievale riconducono anche alcuni altri ritrovamenti archeologici[22].

Un interessante sito in cui sono stati recuperati reperti analoghi a quelli messi in luce a Koljani, con caratteristiche del primo periodo carolingio, è Vukovića most dove i rinvenimenti sono associati ad una necropoli di modeste dimensioni. Qui è stata scavata la tomba di un guerriero contenente una spada del tipo K in associazione alle guarnizioni della cintura di sospensione, un paio di speroni in ferro con relative guarnizioni per il fissaggio e un acciarino[23]. Lo scrivente, in seguito ad una breve analisi di tale corredo funerario, ha proposto una datazione della sepoltura all'inizio del IX secolo[24]. Tra i reperti rinvenuti nella tomba assumono particolare rilevanza i massicci speroni in ferro, in quanto il relativo assillo reca un anello in bronzo bordato da una serie di piccole sfere formanti una specie di filo di perle (fig. 8). Si tratta di una caratteristica che accomuna questi manufatti alla sfarzosa coppia di speroni del sarcofago di Biskupija e agli esemplari senza decori recuperati nelle tombe ubicate attorno alla chiesa di S. Maria a Koljani Gornji, il terzo sito che nel piccolo comprensorio di Koljani ha restituito reperti analoghi con connotazioni tipiche del primo periodo carolingio[25]. Nel tentativo di spiegare l'assenza di deposizioni contenenti spade del tipo K nelle immediate vicinanze della chiesa, un fatto che non stupisce se si considera l'analoga situazione riscontrata per la chiesa di S. Maria a Biskupija presso Tenin, il sottoscritto ha cercato di ipotizzare una diversa cronologia tra i due siti di Koljani. È probabile, infatti, che all'epoca delle sepolture con spade, quindi tra la fine dell'VIII e i primi decenni del IX secolo, la chiesa in questione non fosse ancora stata edificata[26]. Questo tipo di ragionamento parrebbe indicare che gli speroni riferibili al primo periodo carolingio scavati presso la chiesa siano necessariamente posteriori rispetto ad altri esemplari messi in luce nella stessa area. È possibile che, proprio per i motivi sopra citati, i massicci speroni in ferro dotati di anello bronzeo attorno all'assillo fossero una variante semplificata, ovvero un prototipo per gli speroni bronzei più sfarzosi (S. Maria a Crkvina a Gornji Koljani presso Vrlika) e per alcuni esemplari dorati (S. Maria a Crkvina a Biskupija presso Tenin). Gli speroni in ferro, a causa della loro forma specifica, dal punto di vista tipologico vengono definiti da chi

[20] Milošević 2000c, 131; Milošević 2005, 267-269, tav. 55.

[21] Si ipotizza che in quel periodo fossero prodotte le spade di Haithabu (cfr. Wamers (Ed.) 2005, 165-172).

[22] Jakšić 1982, 174-175, nota 5 (sulle spade altovichinge in Croazia); Milošević 2006, 299-307.

[23] Radić 1897, 99-109.

[24] Milošević 2000c, 118.

[25] Milošević 2000b, n. cat. IV/153-156. Si tratta di due paia di pesanti speroni bronzei e di altre due paia di analoghi manufatti in ferro dotati di anello in bronzo attorno all'assillo.

[26] Un'importante indicazione topografica per future indagini archeologiche è data dal fatto che la tomba di Vukovića most si trovava nelle immediate adiacenze di un lieve dosso su cui era ubicato il sepolcreto bassomedievale di Koljani (oggi l'intera zona è sommersa da un invaso artificiale). Sulla base dei dati di Gunjača, in occasione della costruzione di una nuova cappella nel 1935 (Gunjača 1949, 284; Milošević 1998, 110), vennero portate in luce le fondazioni di un'antica chiesa con la mensa d'altare *in situ*, ma non fu possibile condurre ulteriori indagini a causa delle proteste della popolazione di confessione ortodossa. Durante i periodi di siccità il livello del lago di Peručko jezero si riduce rendendo visibili i resti della necropoli di Koljani e, tra le sepolture, si può scorgere quello che rimane delle antiche murature. Nel 2007, quando si ritirarono le acque, sul terreno vennero recuperati alcuni frammenti riferibili al periodo paleocristiano. La notizia di tale rinvenimento mi è stata comunicata dal collega A. Jurčević. Si tratta, dunque, di una chiesa paleocristiana e poiché nel vicino sito di Crkvina, in cui sorgeva la chiesa altomedievale di S. Maria, sono emersi resti di scultura cronologicamente precedenti il IX secolo (il bassorilievo smarrito con la raffigurazione di un orante, l'architrave della porta con incisioni di croci e una sequenza di arcatelle rustiche sovrapposte). Appare pertanto plausibile l'ipotesi che i manufatti in questione provengano dalla chiesa dell'antico sepolcreto di Koljani. Nei primi secoli dell'alto medioevo, a quanto pare, questo luogo di culto fu interessato da alcuni interventi di ristrutturazione. Le indagini archeologiche, che in un prossimo futuro si potranno condurre nel sito durante un periodo di siccità, sono in grado di offrire dati significativi sulla presenza a Koljani di armi riferibili al primo periodo carolingio, più antiche della chiesa altomedievale.

scrive come una variante regionale del primo periodo carolingio denominata anche "speroni di tipo croato", poiché in altre parti d'Europa raggiunte dagli influssi carolingi, questa forma non compare (eccezione fatta per alcuni rinvenimenti lungo le rive del lago Balaton in Ungheria)[27]. Si tratta dunque di un prodotto locale che può essere indicativamente datato alla fine dell'VIII o alla prima metà del IX secolo, come attestano anche altri ritrovamenti coevi in Croazia e nei territori contermini, soprattutto in presenza di esemplari associati a sepolture nelle immediate vicinanze della chiesa di Maria a Biskupija presso Tenin. Sarebbe dunque logico pensare che anche le versioni più elaborate provengano dalla stessa bottega regionale. A tal proposito si è cercato di sottolineare la presenza di artigiani capaci di produrre tali manufatti, attestata dal rinvenimento di scarti di produzione di monili realizzati mediante fusione proprio nei dintorni di Tenin[28]. L'elevata qualità d'esecuzione, la complessa procedura tecnologica e le caratteristiche delle decorazioni (diversi tipi di croci con terminazioni delle aste a volute vegetali, il motivo dell'albero della vita con doppie volute e l'abbellimento degli ornati mediante la tecnica della niellatura e doratura a fuoco) sembrano indicare l'influenza delle botteghe operanti nei centri della costa adriatica orientale in cui all'epoca erano ancora attivi maestri fedeli alle tradizioni dell'arte orafa del primo e del medio periodo bizantino.

Le ricerche hanno dimostrato che gli speroni dorati con decorazioni di pregio abbinati alle guarnizioni per il fissaggio, rinvenuti nel sarcofago a Crkvina, sui quali predominano motivi cristiani, possono essere definiti orientativamente un prodotto locale della seconda metà del IX secolo[29]. Due precedenti tentativi di mettere in relazione diretta tale manufatto con il duca Branimir erano basati, come si è detto, su dati errati[30] o su opinioni arbitrarie, prive di sufficienti argomentazioni[31]. I confronti tipologici per questi speroni, diffusi con forme analoghe nell'Europa di quel periodo, richiamano un'origine morfologica ben precisa, da individuare nelle diverse varianti di speroni carolingi, comunemente connotati dalla staffa diritta. Gli ornamenti e le modalità d'esecuzione delle decorazioni denunciano possibili influssi della tradizionale oreficeria bizantina tipica delle città costiere[32].

Nel sarcofago, sopra il capo del defunto, sono state rinvenute anche due monete d'argento della fine del XII secolo, di provenienza ungara e veneziana. F. Radić ipotizza che fossero finite nella tomba in un secondo momento, portate dall'acqua che vi penetrò all'interno passando attraverso le fessure della pietra[33]. Tale interpretazione, tuttavia, non tiene conto della rottura del massiccio coperchio del sarcofago avvenuta successivamente e della conseguente riparazione dello

[27] Milošević 2000c, 120-122 e piantina p. 121.

[28] Milošević 2000c, 120-122. La proposta dello scrivente di datare gli "speroni del tipo croato" al primo periodo carolingio, tra la fine dell'VIII e l'inizio del IX secolo, si contrappone con l'opinione di D. Jelovina che li interpreta invece come manufatti riferibili al tardo IX e all'inizio del X secolo (cfr. Jelovina 1986, 12). Basandosi su quest'ultima ipotesi i due studiosi, M. Matijević Sokol e V. Sokol, hanno proposto di datare gli speroni di pregio provenienti dal sarcofago del sito di Crkvina all'epoca del duca Branimir (cfr. Matijević Sokol / Sokol 2005, 98).

[29] Con tale datazione lo scrivente si avvicina alle riflessioni di K. Wachowski che ha curato lo studio tipologico e cronologico degli speroni altomedievali europei. Secondo l'analisi di quest'ultimo gli speroni dal sarcofago di Crkvina apparterebbero al tipo che presenta le componenti VII_{3a}-A_1-L (dotate di 8 ribattini sulle placche) e vengono datati tra l'870 e il 900 (cfr. Wachowski 1987, 76). Una datazione analoga degli speroni in questione è riportata in uno studio analitico di Jakšić 2006, 151.

[30] Radić 1986a, 85-86 riteneva che la moneta d'oro associata alla deposizione appartenesse all'imperatore bizantino Basilio I.

[31] Matijević Sokol / Sokol 2005, 98. Entrambi gli autori riprendono il dato riportato da D. Jelovina secondo il quale gli speroni in ferro, recanti alla base dell'assillo un anello bronzeo, andavano datati tra il tardo IX e l'inizio del X secolo. Tuttavia, tale collocazione cronologica pare poco plausibile.

[32] Alla medesima provenienza produttiva del corredo funerario del sarcofago di Biskupija riconduceva anche lo smarrito pendente in diaspro a forma d'uovo con incastonatura in oro che, per forma e tecnica esecutiva, denota una forte affinità con monili analoghi rinvenuti nella tomba di un principessa avara. Nella sepoltura in questione, messa in luce nella località di Kiskörös-Vágóhíd in Ungheria, l'inumata indossava attorno al collo cinque pendagli almandini molto simili, ritenuti prodotti dell'oreficeria bizantina (cfr. László 1974, 49-50, disegno 17, fig. 85). Per l'argomento ivi trattato appare interessante anche il fatto che i monili recuperati in Ungheria sono stati ritrovati nel sepolcro di una donna di elevato rango sociale; tale aspetto conforterebbe l'ipotesi, formulata dallo scrivente, secondo la quale in età altomedievale pendagli del genere distinguevano generalmente le deposizioni degli individui appartenenti alle élites sociali in diverse parti del vecchio continente.

[33] Radić 1986a, 71, 73. Si tratta di monete con recisioni minime del doge Orio Malipiero (1178-1192) e del re croato-ungaro Emerik (1196-1204).

Fig. 7. *Sarcofago del duca Branimir, oggi nel Museo archeologico nazionale a Spalato* (foto di A. Milošević).

stesso mediante staffe in ferro fissate con piombo fuso (figg. 7a-b). L'autore ha interpretato la rottura e l'intervento di "restauro" del coperchio come il risultato di un'apertura forzata praticata verso la fine del XII o all'inizio del XIII secolo all'altezza del capo dell'inumato. Molto probabilmente in quell'occasione fu sottratto qualche oggetto. Si può supporre pertanto che le due monete d'argento fossero una specie di "compenso ironico" lasciato dopo la violazione della tomba, oppure un'attestazione cronologica della riparazione del coperchio del sarcofago.

Quest'ultimo, realizzato in marmo bianco, potrebbe essere un altro elemento valido per la datazione del corredo funerario. Il manufatto è scolpito reimpiegando un grosso architrave romano sul cui lato anteriore, all'interno di una cornice, è realizzato un pregiato bassorilievo raffigurante due ippocampi contrapposti. Dal frammento di un altro architrave romano è stato ricavato il coperchio a due spioventi, lungo i cui margini si possono scorgere i resti di ornamenti vegetali delimitati da una cornice formata da listelli profilati. Al centro di una delle due superfici oblique è incisa una croce latina con aste terminanti a V. Il sarcofago presenta dimensioni pari a 2,24 x 0,82 x 0,45 m e quelle del massiccio coperchio misurano 2,34 x 0,47 x 0,47 m. A giu-

Fig. 8. *Sarcofago del duca Branimir nel museo di Tenin* (archivio fotografico del Museo archeologico nazionale).

dicare dalle fotografie d'archivio e da quelle della prima pubblicazione il lato del coperchio recante l'incisione della croce era collocato di fronte alla rappresentazione degli ippocampi (fig. 8)[34], non come è disposto attualmente presso il Museo archeologico nazionale. Il posizionamento errato del coperchio trova conferma nei piccoli fori rettangolari che ospitavano le lunghe grappe in ferro fissate con il piombo allo scopo di congiungere il manufatto con la cassa del sarcofago. Infatti, nemmeno uno dei fori appena descritti sul coperchio coincide con quelli praticati sulla cassa. Si ignora l'orientamento originario del manufatto al pianterreno del *Westwerk*. È molto probabile che la testa del defunto, verosimilmente posta in corrispondenza della rottura del sarcofago, si trovasse nel lato occidentale del manufatto.

Forse il sarcofago, orientato verso il passaggio centrale, lasciava in vista il lato decorato al quale non corrispondeva però il lato del coperchio soprastante su cui era stata intagliata la croce.

Già N. Jakšić ha ricordato la prassi preromanica di realizzare i sarcofaghi utilizzando i monumenti romani e così, accanto all'esemplare di Crkvina, ne cita un altro scolpito secondo lo stesso concetto. Si tratta del sarcofago messo in luce nella chiesa di S. Bartolo a Galovac presso Zaravecchia (fig. 9). Si suppone anche che la presenza di manufatti del genere fosse spia delle località in cui risiedevano i sovrani di quell'epoca[35]. Va tuttavia ricordato che sarcofagi di simili fattezze sono stati individuati anche in associazione ad altre chiese altomedievali; I. Petricioli cita i casi della chiesa di Stomorice e di quella di S. Lorenzo a Zara, con sarcofaghi scavati in semicolonne di epoca romana, dotati di un coperchio a doppio spiovente basso. Ambedue i manufatti al centro di uno spiovente del coperchio presentano l'incisione di una croce latina. La croce sull'esemplare presso Stomorica è piuttosto semplice con i tratti delle aste leggermente allargati, mentre quella di S. Lorenzo presenta volute alla fine delle aste [36].

[34] Radić 1986a, 72-73, figg. 1, 2.

[35] Jakšić 2008, 109-110.

[36] Petricioli 1968, 250, T. 12; Petricioli 1987, 60.

Fig. 9. *Sarcofago altomedievale realizzato mediante il reimpiego di un architrave antico proveniente da Galovac presso Zaravecchia* (foto di Z. Alajbeg)

Lo scrivente ipotizza che i due esempi zaratini attestino lo stesso concetto (preromanico) di scolpire i sarcofaghi reimpiegando gli *spolia* romani come, del resto, dimostra una cassa di sarcofago analoga ricavata dalla metà di una colonna romana rinvenuta al pianterreno del *Westwerk* della chiesa altomedievale di S. Maria a Blizina sopra Traù, fatta erigere all'epoca del duca Branimir dallo zuppano (Steph)ANUS sui suo possedimenti. Il manufatto fu più tardi utilizzato come copertura di una tomba bassomedievale (fig. 10)[37].

Nella chiesa di S. Apollinare a Ravenna, in una cappella della navata settentrionale, in posizione verticale vi è un sarcofago – reliquiario ricavato da un architrave romano (fig. 11)[38]. Un altro esempio si trova nella chiesa dell'abbazia benedettina di Ossiach nella Carinzia in Austria. Si tratta di un sarcofago, realizzato nella prima metà dell'XI secolo utilizzando un pilastro romano, per l'aristocratico bavarese Ozi, padre del patriarca aquielese Poppone (fig. 12)[39]. Entrambi questi casi comprovano che si tratta di una prassi non esclusivamente riservata agli individui di ceto elevato della Croazia altomedievale. Infine, un altro sarcofago ricavato da un architrave romano si trova nel tratto settentrionale del periptero dell'ex mausoleo di Diocleziano trasformato nella cattedrale di Spalato, ove in epoca medievale esisteva uno spazio apposito destinato alle sepolture privilegiate (fig. 13). Nonostante un'iscrizione del XV secolo incisa sul coperchio, pare plausibile l'ipotesi del reimpiego di un sarcofago più antico come dimostrano alcuni altri esempi presenti nello stesso sito[40]. La croce realizzata sul coperchio del sarcofago di Biskupija, definito arbitrariamente da Radić come manufatto paleocristiano[41], rappresenta il dettaglio più importante

[37] Bužančić 2001, 5-7.

[38] Bendazzi / Ricci 1977, 133. Il manufatto viene indicato come sarcofago rielaborato durante il periodo rinascimentale. Lo scrivente ritiene invece che si tratti di un architrave romano riscolpito in età altomedievale per essere utilizzato come cassa di sarcofago.

[39] Blason Scarel, S. (Ed.) 1997, 336.

[40] Cfr. Rapanić 1971, 292-304.

[41] La croce è alta 34 e larga 19 cm. (Radić 1986a, 73). L'opinione di Radić sull'appartenenza cronologica della croce incisa sul coperchio è stata accolta anche da N. Cambi, secondo il quale l'architrave, originariamente databile all'inizio del III secolo, già nella seconda metà dello stesso secolo fu trasformato in sarcofago poi reimpiegato altre due volte. Una prima volta nel V o nel VI secolo, quando sul coperchio venne incisa la croce sopra menzionata e la seconda nella seconda metà del IX o all'inizio del X secolo, allorchè in esso venne deposto un dignitario con speroni dorati, la

Fig. 10. *Sarcofago altomedievale ricavato da un architrave antico nella chiesa di S. Apollinare Nuovo a Ravenna* (foto di A. Milošević).

per la datazione di questo manufatto. Le caratteristiche più salienti di tale simbolo cristiano sono le terminazioni a "V" dell'asta superiore e il tratto finale del *patibulum* a tre punte che ricorda la corona dei regnanti (fig. 14). Le croci con tali connotazioni tipologiche e morfologiche non sono particolarmente frequenti nella Croazia altomedievale e, stando alle conoscenze dello scrivente, compaiono esclusivamente in un gruppo di sculture preromaniche definito con molta precisione da N. Jakšić. Si tratta di un insieme di manufatti scolpiti senza dubbio nell'ambito di un'unica bottega lapicida e caratterizzati da elementi stilistici (espressività naïf, organizzazione e distribuzione dei motivi decorativi quasi schematica) riconoscibili anche sull'archetto cuspidato e sull'architrave di Šopot, recante inciso il nome del duca Branimir (fig. 15.2-3); per tali motivi l'attività della bottega in questione può essere datata con certezza all'epoca di questo sovrano croato[42]. In generale è noto che le principali caratteristiche stilistiche sono più facilmente individuabili sugli archetti cuspidati dei cancelli presbiteriali, sui cui bordi esterni si sviluppano girali con steli biforcati (motivo del cane corrente) collocato su una fascia sporgente che sormonta un *kimation* stilizzato. Lo spazio centrale è campito da una grande croce affiancata su entrambi i lati da uccelli che si affrontano. Di regola le croci presentano aste terminanti a "V" più o meno evidenziate e, in qualche caso, sono ulteriormente decorate da un intreccio trivimineo stilizzato; anche gli uccelli posti sui lati di tali croci sono rappresentati in modo stilizzato. Oltre ai reperti messi in luce a Šopot, altri archetti cuspidati con caratteristiche analoghe sono stati rinvenuti nel sito di Crkvina a Biskupija presso Tenin, a Ždrapanj e in un sito ignoto ubicato nel comprensorio di Spalato e di Traù (fig. 16.1-4)[43]. Nella chiesa di S. Salvatore a Cettina, anch'essa costruita durante l'epoca del duca Branimir attorno all'880, croci analoghe sono realizzate, oltre che sugli archetti cuspidati, anche sugli architravi della recinzione presbite-

spada (!?) e la moneta aurea dell'imperatore Basilio I (?). Tuttavia, a conforto dell'esistenza di tre diverse fasi di reimpiego del sarcofago non sussiste alcun indicatore archeologico né di altro genere. N. Cambi riporta che sia la cassa, che il coperchio fossero ricavati da un architrave antico, poco plausibile viste le decorazioni che i due manufatti recano (si veda fig. 7). Si confronti in merito Cambi 1983, 82, fig. 11; Cambi 2010, 131, tav. XCVII,3).

[42] Jakšić 1995, 141-150; Jakšić 2002, 111-121.
[43] Jakšić 1995, 141-150.

Fig. 11. *Sarcofago di età altomedievale, realizzato rilavorando una colonna antica, da Blizna nell'entroterra di Traù* (foto di A. Milošević).

riale, ove separano le diverse teorie del motivo a girali (o del cane corrente) (fig. 17)[44].

Si può dunque affermare che le croci con aste terminanti a "V" fossero una specie di marchio della bottega lapicida in questione, sia perché si ritrovano su tutti gli archetti cuspidati dell'area, sia perché tale elemento formale è sconosciuto su altri monumenti altomedievali della Croazia. Tali considerazioni appaiono importanti visto che lo stesso tipo di croce si trova sul coperchio del sarcofago con ippocampi proveniente dal mausoleo reale di Crkvina a Biskupija presso Tenin.

Ricerche più recenti hanno permesso l'individuazione di prodotti legati alla bottega lapicida in questione anche tra le sculture della chiesa di S. Martino a Lepuri presso Benkovac, sito che ha restituito manufatti realizzati nelle diverse botteghe attive nella seconda metà del IX secolo, nonché durante l'epoca del duca Branimir[45]. Da questo sito nel territorio di Ravni Kotari proviene un'interessante croce in pietra con una peculiare terminazione dell'asta destra dotata di tre ramificazioni (fig. 18-19)[46]. Il tratto finale di questo manufatto è identico alla soluzione applicata all'estremità inferiore del *patibulum* della croce sul sarcofago di Crkvina. Sotto l'aspetto morfologico si tratta di una singolare esecuzione decorativa che nell'arte preromanica del territorio croato compare solo in via eccezionale[47]. Di recente è stata pubblicata una croce in pietra tridimensionale con aste terminanti a "V" proveniente dalla cattedrale di Zara (fig. 20.1) che originariamente doveva essere ubicata alla sommità del ciborio[48]. Di quest'ultima non è stata proposta una datazione più precisa, tuttavia le caratteristiche stilistiche e morfologiche ne farebbero ipotizzare un'evidente appartenenza al suddetto gruppo di scultore. A questo punto si deve comunque ricordare che si tratta di un prodotto di qualità superiore rispetto ai monumenti citati dell'ultimo quarto del IX secolo rinvenuti in alcuni siti dell'entroterra dalmata. La croce, per modalità esecutive, presenta notevoli assonanze con un analogo frammento rinvenuto, sempre nella cattedrale di Zara, in condizioni piuttosto insolite.

[44] Milošević / Peković 2009, 285-294.

[45] Ad eccezione di alcuni frammenti di scultura provenienti da questo sito (editi in Delonga 1997, 74-91; Milošević (Ed.) 2000a, 278-280 e in Jakšić 2000, 189-200; Jakšić 2008a, 103-112), i risultati delle ricerche non sono ancora stati pubblicati. Per il permesso di poter presentare la croce di cui sopra ringrazio il collega N. Jakšić, che ha seguito le indagini e che ora sta preparando un contributo monografico su questo sito.

[46] La croce, realizzata in calcare, presenta dimensioni di 19,5 x 16 cm ed oggi è conservata nel Lapidario del Museo archeologico nazionale di Spalato (n. inv. 3675). Si è conservato integralmente solo il tratto centrale e la metà destra dell'asta; sul lato inferiore del *patibulum* vi è un foro funzionale al fissaggio mediante un cono metallico alla superficie sottostante. Probabilmente si trovava in cima al ciborio, oppure sull'archetto del cancello presbiteriale.

[47] È interessante notare che tra le numerose sculture note in Italia, finora pubblicate nel *Corpus della scultura altomedievale*, non compaiono croci con una simile terminazioni delle aste.

[48] Vežić / Lončar 2009, 85.

Fig. 12. *Sarcofago del nobile bavarese Ozi dall'abbazia benedettina di Ossiach nella Corinzia austriaca, XI secolo* (da Poppone 1996).

Fig. 13. *Sarcofago altomedievale (?) ricavato dall'architrave di epoca antica nel periptero della cattedrale di Spalato* (foto di A. Milošević).

Fig. 14. *Croce sul coperchio del sarcofago del duca Branimir* (foto di A. Milošević).

La composizione a rilievo di cui faceva parte, andata perduta già da molto tempo, si può riconoscere solo dal calco impresso nell'intonaco. N. Jakšić, che ne ha realizzato una ricostruzione parziale, basandosi su altri elementi del bassorilievo e sugli esiti della sua seppur breve analisi, ne ha proposto una datazione alla seconda metà del VIII o all'inizio del IX secolo (fig. 20.2)[49]. Della croce in questione si è conservata solo la sua asta destra che termina con una triplice ramificazione. N. Jakšić segnala anche l'elevata qualità esecutiva dei dettagli architettonici da parte delle maestranze lapicide, riscontrabile confrontando direttamente la croce con un analogo manufatto proveniente da Lepuri, connotato da una simile terminazione delle aste. Si pensa dunque che la diversa qualità di lavorazione e la diversa datazione siano motivi sufficienti per non paragonare gli esempi di croci con terminazioni ramificate di Zara con le croci prodotte dalle botteghe attive all'epoca del duca Branimir nel comprensorio di Tenin. Pertanto, queste ultime potrebbero essere ritenute appena una specie d'impulso per loro produzione, mentre la loro precoce comparsa a Zara può essere spiegata con l'intensa influenza bizantina di quel periodo, poiché una croce con simili terminazioni delle aste è stata scolpita su una lunetta altomedievale custodita presso il Museo Bizantino ad Atene (Fig. 20.3)[50].

Quale eccezione nel periodo preromanico in Dalmazia va ricordata una croce analoga con aste terminanti a "V" sull'archetto cuspidato della metà dell'XI secolo, esposta presso il lapidario dei dominicani a Traù[51], pertanto neanche essa confrontabile con gli esemplari citati sopra che sono molto più antichi. Una certa somiglianza si nota solo sui tratti terminali della croce raffigurata sul frammento di un ciborio a Novalja sull'isola di Pago[52], anche se quest'ultima presenta un ornamento ad intreccio vimineo scolpito sui tratti terminali delle aste e dunque non è del tutto confrontabile con l'esemplare qui trattato.

Pertanto, nell'ambito dell'arte preromanica della Croazia altomedievale le croci con le aste terminanti a "V" sono una singolarità riconoscibile della bottega lapicida operante ai tempi del duca Branimir, ipotesi questa sostenuta da numerose e significative argomentazioni[53]. Di conseguenza sarebbe ragionevole concludere che anche il sarcofago di Crkvina, sul cui coperchio è scolpita una croce con caratteristiche similari, sia un prodotto della stessa bottega. Il sarcofago, come si è già visto, era interrato nel mausoleo posizionato al pianterreno del *Westwerk* della chiesa di S. Maria ubicata nel complesso della corte. Al suo interno sono stati rinvenuti, oltre alla moneta aurea di Costantino V Copronimo e Leone IV e al pendente in diaspro ingabbiato in una montatura in oro (purtroppo, andato perso), anche di un paio di speroni bronzei dorati di particolare pregio, con caratteristiche tipicamen-

[49] Jakšić 2008b, 92-94. I. Petricioli propone una datazione di massima all'VIII secolo Petricioli 1996, 209-214.

[50] Jeličić 1985, fig. alla p. 18.

[51] Cfr. Belamarić 1981, 157-162, tav. 29/1; Burić 1982, 138-139, tav. XII/58.

[52] Delonga 1996, 229, tav. LXXIV/192.

[53] N. Jakšić, grazie all'analisi stilistica della scultura del periodo di Branimir, è riuscito ad individuare almeno due botteghe che in quell'epoca rifornivano gli arredi liturgici delle chiese di nuova costruzione, o di quelle interessate da interventi di ristrutturazione. I bassorilievi caratterizzati dalla croce con aste terminanti a "V" apparterebbero al gruppo di monumenti che l'autore ha definito in termini colloquiali "bottega lapicida di corte", con sede principale a Tenin o nei suoi dintorni. L'altra bottega, da cui sono usciti i prodotti qualitativamente superiori, era attiva nella cerchia benedettina di Zara. Si confronti in merito Jakšić 2002, 111-121.

Fig. 15. *Archetto cuspidato e architrave della recinzione presbiteriale di Šopot* (foto di A. Milošević).

Fig. 16. *Archetti cuspidati dei cancelli presbiteriali realizzati dalla "bottega lapicida di corte":* 1. *Ždrapanj presso Benkovac;* 2. *collezione dell'Associazione "Bihać";* 3-4. *Biskupija presso Tenin* (archivio fotografico del Museo archeologico nazionale di Spalato).

Fig. 17. *Archetto cuspidato e un dettaglio del cancello presbiteriale della chiesa di S. Salvatore a Cettina* (foto di A. Milošević).

Fig. 18. *Croce in pietra da S. Martino a Lepuri presso Benkovac* (foto di A. Milošević).

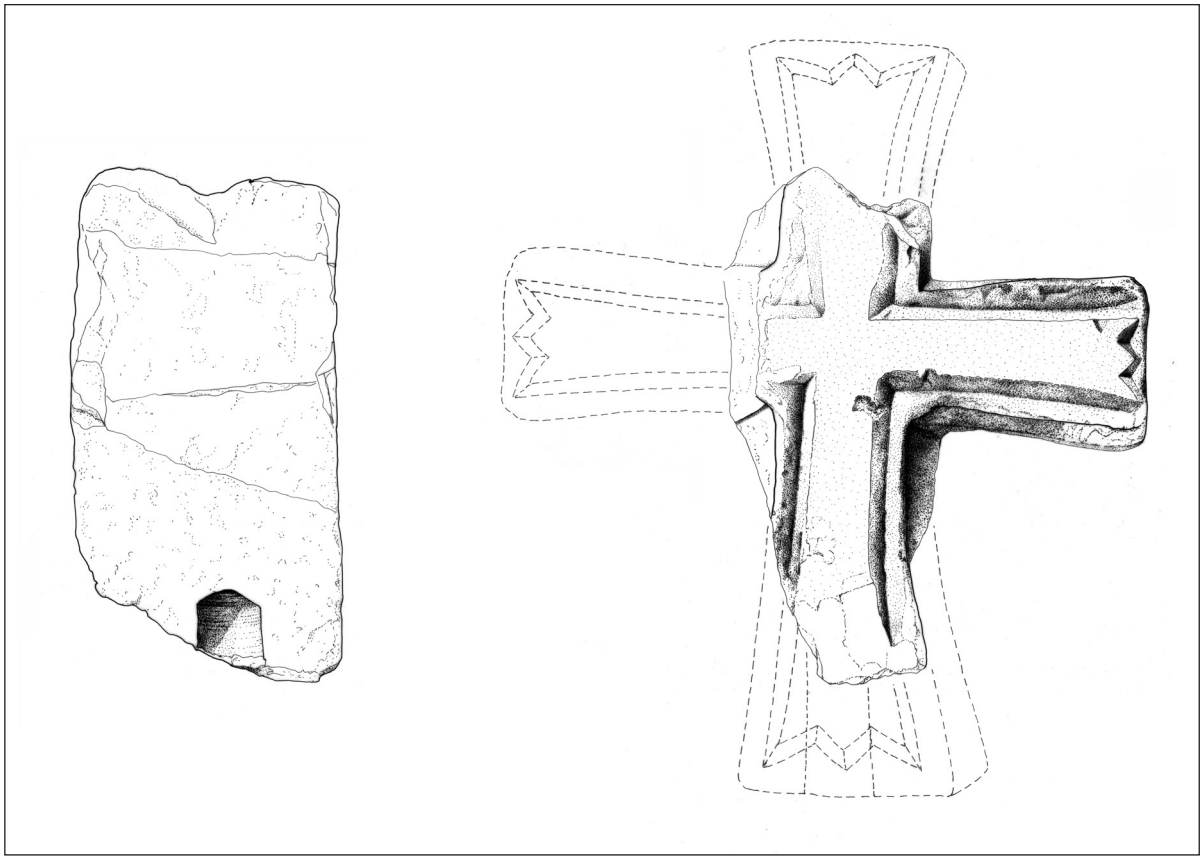

Fig. 19. *Proposta ricostruttiva della croce in pietra dalla chiesa di S. Martino a Lepuri presso Benkovac* (disegno di S. Juraga).

Fig. *20. 1. Croce in pietra dalla cattedrale di Zara (da P. Vežić); 2. Bassorilievo dalla cattedrale di Zara (da N. Jakšić); 3. Lunetta altomedievale custodita presso il Museo Bizantino ad Atene (da J. Jeličić).*

te carolinge. Sugli elementi di fissaggio di questi ultimi sono realizzate diverse croci, mentre sugli assilli degli speroni sono riconoscibili anche le croci terminanti a "V" (figg. 3, 5). Tutti questi fattori depongono a favore dell'ipotesi che nel sarcofago fosse sepolto proprio questo sovrano croato altomedievale. Il sarcofago, riconosciuto come il luogo del riposo eterno del duca Branimir, diventa così un monumento di particolare rilievo del patrimonio archeologico altomedievale, nonché di quello storico culturale nazionale che merita particolare attenzione, tutela e valorizzazione. Tra le nuove conoscenze andrebbero inseriti i dati concernenti gli speroni rinvenuti nel sarcofago in quanto, conformemente alle ipotesi formulate dallo scrivente, furono deposti nel sarcofago nell'892, rappresentando un rilevante elemento cronologico. Fino ad oggi questi speroni venivano datati alla fine dell'VIII o all'inizio del IX secolo, pertanto questa nuova definizione imporrebbe una generale revisione, sia dal punto di vista cronologico che morfologico; in questo modo sarebbe opportuno rivedere la datazione di tutti i rinvenimenti analoghi e, in generale, di tutto il corpus dei reperti con connotazioni carolinge attestati in Croazia.

In conclusione, il patrimonio storico-culturale nazionale può vantare due sarcofaghi regali: il primo, storicamente importante, messo in luce a Salona nel 1891, apparteneva alla regina Jelena († 976) e il secondo è quello del duca Branimir († 892), considerato il più importante sovrano croato del IX secolo; quest'ultimo sarcofago fu rinvenuto casualmente, proprio nello stesso anno, tra le rovine del mausoleo ubicato al pianterreno del Westwerk della chiesa di S. Maria, nelle adiacenze della corte regale croata, a Biskupija presso Tenin[54].

[54] Dopo la pubblicazione di questo contributo in lingua croata in Histria antiqua 18/2, Pula, 2009, pp. 355-370, in bibliografia è comparso il testo di Jurčević 2009, 55-84. Tale lavoro, tra l'altro, tratta nuovamente il sarcofago del duca Branimir, del quale si propone una datazione attorno all'830. Tuttavia, sono numerosi gli aspetti (inutili adeguamenti apportati alle planimetrie delle chiese analizzate, confronto stilistico metodologicamente inadatto delle sculture originali con le ricostruzioni in cemento e alcune altre) che

Summary

Duke Branimir's Sarcophagus

According to old sources, on 6 March 1891, on Crkvina in Biskupija near Knin, where the remnants of St. Mary's Church and the palatium of Croatian rulers are situated, a stone sarcophagus was excavated in the deepest strata of the northern part of the nartex ("lobby and morgue" - the area marked as the ruler's mausoleum in the ground floor of the Westwork). Based on an analysis of the data on the find and on a comparison of three significant elements (gold-plated spurs with Carolingian features, with a set of fittings mostly adorned with Christian motifs, produced by local workshops in the second half of the 9th century; a stone sarcophagus carved out of a massive Roman architrave with remnants of a high-quality relief of two opposite hypocampi in an elaborated framework; a sarcophagus lid with a carved flat Latin cross with branching upper arms which are reminiscent of a ruler's crown), along with the gold coins of Constantine V Copronymus and his son Leo IV from the Syracuse mint (between 760 and 775 AD), the author believes that this monument of Croatian cultural and historic heritage should be considered as Duke Branimir's sarcophagus dated at the end of the 9th century.

The author concludes that the sarcophagus from Crkvina, on whose lid a Latin cross with branching arms was carved, was also manufactured in a stonemason's workshop operating in Dalmatia, according to comparative data, at the time of Duke Branimir's rule. The sarcophagus was buried in the mausoleum, on the ground floor of the Westwork of St. Mary's Church. This church was situated within the complex of the then rulers' court. Since not only gold coins of Constantine V Copronymus and Leo IV, and a gold-plated jasper pendant, nowadays lost, have been recovered, but also luxurious gold-plated bronze spurs with Carolingian features, the fittings of which were adorned with various forms of crosses, also with recognisable branching arms on the prick of the spurs, it seems entirely justified to assume that this early mediaeval Croatian ruler was buried in that sarcophagus. Duke Branimir's sarcophagus, recognised in this manner, becomes a very important national monument. Therefore, in the entirety of the Croatian early mediaeval archaeological heritage, this sarcophagus should be particularly and markedly celebrated, and appropriately treated in the future new collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments.

* * *

Rasprava o sarkofagu kneza Branimira, iz ranosrednjovjekovnog vladarskog mauzoleja uz crkvu Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji kod Knina, a koja se u ovom broju "Godišnjaka" objavljuje na talijanskom jeziku, u manjoj mjeri je promijenjen i dopunjen tekst koji je već objavljen na hrvatskom jeziku u časopisu "Histria Antiqua" 18/2, Pula, 2009., (str. 355-370), pa sažetak na hrvatskom jeziku nije neophodan.

hanno indotto l'autore a formulare conclusioni errate che richiederebbero riconsiderazioni troppo ampie per questa sede. In ogni caso, ci si propone di discutere a breve, e in altra sede, tali interpretazioni che, per il momento, vengono qui richiamate solo in quanto costituiscono opinione diversa.

Bibliografia

Abbreviazione

HA	Histria Antiqua, Pula
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
HAM	Hortus artium medievalium, Zagreb - Motovun
HIK	Hrvati i Karolinzi, Split
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split
SHP	Starohrvatska prosvjeta, Split
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb

Belamarić, J. 1981, Novootkriveni zabat predromaničke oltarne pregrade u Trogiru, VAHD 75/1981, Split, 1981, 157-162.

Bendazzi, W. / Ricci, R. 1977, Ravenna, Ravenna, 1977.

Blason Scarel, S. (Ed.) 1997, Poppone: L'età d'oro del Patriarcato di Aquileia, catalogo della mostra, Aquileia, 1997.

Burić, T. 1982, Predromanička skulptura u Trogiru, SHP ser. 3, t. 12/1982, Split, 1982, 127-161.

Bužančić, R. 2001, Nalaz Gospine crkve iz starohrvatskog doba na groblju sela Blizna Gornja, Časopis za kulturu "Vartal" 10/1-2, Trogir, 2001, 5-7.

Cambi, N. 1983, Il reimpiego dei sarcofagi romani in Dalmazia", in: "Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo", Pisa, 5-12 settembre 1982, Marburger Winckelmann-Programm, Marburg/Lahn, 1983, 75-92.

Cambi, N. 2010, Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj provinciji Dalmaciji, Split, 2010.

Dekan, J. 1976, Veľká Morava. Doba a umenie, Bratislava, 1976.

Delonga, V. 1981, Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, SHP ser. 3. t. 11/1981, Split, 1981, 210-228.

Delonga, V. 1996, The Latin Epigraphic Monuments in Eraly Medieval Croatia, Split, 1996.

Delonga, V. 1997, Lepuri od kamenoga doba do Turaka, in: Lepuri - stanovništvo i kulturni spomenici, Lepuri, 1997, 74-91.

Giesler, U. 1974, Datierung und herleitung der Vogelförmingen Reimenzungen, Studien zur vor- und frühgeschichte Archäologie (Festschrift für J. Werner II), München, 1974, 521-543.

Gunjača, S. 1949, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, SHP ser. 3, t. 1, Split, 1949, 279-294.

Gunjača, S. 1953, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., Ljetopis JAZU 57, Zagreb, 1953, 9-49.

Jakšić, N. 1980, Zabati olptarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, PPUD 21, Fiskovićev zbornik 1, Split, 1980, 97-110.

Jakšić, N. 1982, Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali, SHP, ser. 3, t. 12/1982, Split, 1982, 173-184.

Jakšić, N. 1995, Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira, SHP ser. 3, t. 22/1995, Split, 1995, 141-150.

Jakšić, N. 2000, Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca, SHP ser. 3, t. 27/2000, Split, 2000, 189-200.

Jakšić, N. 2002, Skulptura Branimirova doba u Hrvatskoj, in: Hrvatska u doba kneza Branimira, Zadar, 2002, 111-121.

Jakšić, N. 2006, Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti, Zagreb, 2006.

Jakšić, N. 2008a, Il ruolo delle antiche chiese rurali nella formazione del ducato croato medievale, HAM 14/2008, Zagreb - Motovun, 2008, 103-112.

Jakšić, N. 2008b, Skulptura u Zadarskoj nadbiskupiji od IV. do XII. stoljeća, in Umjetnička baština Zadarske nadbiskupije. Kiparstvo od IV. do XVI. stoljeća, Zadar, 2008.

Jeličić, J. 1985, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata, PPUD 25/1985, Split, 1985, 5-21.

Jelovina, D. 1986, Mačevi i ostruge karolinškoga obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Split, 1986.

Jurčević, A. 2009, Usporedba skulpture i arhitekture s lokaliteta Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, serie 3, tomo 36/2009, Split, 2009, 55-84.

László, G. 1974, Steppenvölker und Germanen, Budapest, 1974.

Matijević Sokol, M. / Sokol, V. 2005, Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira, Zagreb, 2005.

Milošević, A. 1984, Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske krajine, in: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, izd. HAD-a 8/1980, Split, 1984, 181-218.

Milošević, A. 1998, Arheološka topografija Cetine, Split, 1998.

Milošević, A. (Ed.), 2000a, Hrvati i Karolinzi. I. Rasprave i vrela, Split, 2000.

Milošević, A. (Ed.), 2000b, Hrvati i Karolinzi. II. Katalog, Split, 2000.

Milošević, A. 2000c, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: HIK I., Split, 2000, 106-139.

Milošević, A. 2002, Crkva Sv. Marije. Mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kod Knina, Split, 2002.

Milošević, A. 2003, Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kod Knina, in: Zbornik Tomislava Marasovića, Split, 2003, 199-207.

Milošević, A. 2005, Oggetti preziosi segni distintivi carolingi della Croaza. I tresori della Croazia altomedievale, u: L'Adriatico della tarda antichità all'età carolingia, Firenze, 2005, 245-270.

Milošević, A. 2005, Ranokarolinška brončana ostruga iz korita Cetine u Sinjskom polju, VAHD 99/2006, Split, 2006, 299-307.

Milošević, A. 2005, Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine, (Tesi di dottorato), Zadar, 2005.

Milošević, A. 2007, Due esempi di corti reali altomedievali in Croazia, HAM 13-1/2007, Zagreb - Motovun, 2007, 87-101.

Milošević, A. 2009, Sarkofag kneza Branimira, HA 18/2, Pula, 2009, 355-270.

Milošević, A. / Peković, Ž. 2009, La chiesa preromanica di San Salvatore a Cetina , Dubrovnik - Split, 2009.

Mirnik, I. 2004, Novac iz starohrvatskih grobova, VAMZ 37/2004, Zagreb, 2004, pp. 205-250

Petricioli, I. 1968, Crkva Stomorice (S. Maria de Pusterla) u Zadru, Diadora 4/1968, Zadar, 1968, 247-269.

Petricioli, I. 1987, Crkva Sv. Lovre u Zadru, SHP ser. 3. t. 17/1987, Split, 1987, 53-73.

Petricioli, I. 1996, Predromanički ambon zadarske katedrala i srodna skulptura, in Starohrvatska spomenička baština, in: Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža, Zagreb, 1996, 209-214.

Petrinec, M. 2006, Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina, SHP ser. 3, t. 33/2006, Split, Petrinec 2006, 21-36.

Radić, F. 1896a, Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci, SHP 2/1896, Knin, 1896, 71-86.

Radić, F. 1896b, Mrtvački ostanci nadjeni u prostu grobu na staro-hrv. groblju uz biskupsku baziliku Sv. Marije u Biskupiji kod Knina, SHP 2/1896, Knin, 1896, 143-147.

Radić, F. 1897, Mrtvački prilozi nađeni u starohrvatskim grobovima u Koljanima kod Vrlike, SHP 3/1897, Knin, 1897, 99-109.

Rapanić, Ž. 1971, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi Splita, VAHD 65-67/1963-1965, Split, 1971, 271-310.

Rapanić, Ž. 1999, Spomenici nepotpune biografije De ecclesiis datandis (2), Prilozi instituta za arheologiju 13-14/1996-1997, Zagreb, 1999, 83-90.

Strzygowski, J. 1929, Die Altslavische Kunst. Augsburg, 1929,

Vežić, P. / Lončar, M. 2009, Hoc tigmen. Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije, Zadar, 2009.

Vinski, Z. 1970, Oružje na području starohrvatske države do godine 1000, I. Miedzinarodowy kongres archeologii slowianskiej - Warszawa, 1965, tom III, Warszawa, 1970, 135-158.

Vinski, Z. 1979, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, VAMZ ser. 3, t. 10-11/1977-1978, Zagreb, 1979, 143-190.

Vinski, Z. 1981, O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, SHP ser. 3, t. 11/1981, Split, 1981, 9-54.

Wachowski, K. 1987, Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 14-15/1986-1987, Köln - Bonn, 1987, 49-79.

Wamers, E. (Ed.), 2005, Die Macht 2005. Die Macht des Silbers. Karolingische Schatze im Norden. Frankfurt a/M, 2005.

Werner, J. 1979, Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), Schild von Steier 15-16/1978-1979, (Festschrift Modrijan), Graz, 1979, 227-237.

Zekan, M. 2008, Vizionarova misija, Split, 2008.

Iz historije Vlaha Predojevića

Esad Kurtović
Sarajevo

U dosadašnjim obradama vlaške problematike razmatrani su usputno i vlasi Predojevići. Ipak, do sada nisu bili i predmetom zasebne analize. Razlozi su jasni. Zbog oskudnosti građe još uvijek nema dovoljno prostora za šire elaboracije. Izuzetak vrijedan pažnje predstavljaju rad Desanke Kovačević-Kojić posvećen srednjovjekovnom katunu, a koji se bavi i informacijama o katunu Predojevića, te rad Đure Tošića posvećen Donjim vlasima, među kojima je dat pristup i vlasima Predojevićima.[1] Na ovom mjestu tragamo za polazištima koja bi mogla ohrabriti daljnje potrage. Pokušavamo na osnovu dostupnih vrela da predstavimo njihovu egzstenciju krajem XIV i tokom XV stoljeća.

Vlasi Predojevići doživjeli su i imaju značajnu literaturnu promociju preko čuvenog Hasan-paše Predojevića, osvajača Bihaća (druga polovina XVI stoljeća). On je predstavljan njihovim potomkom, prvim poznatim islamiziranim članom 'porodice Predojević', mada relevantnih potvrda za to nema u izvorima.[2] U ovom kontekstu vlasi Predojevići poznatiji su u novovjekovnim pretragama koje u osnovi imaju seobu ove vlaške skupine iz Hercegovine u sjeverozapadne krajeve, dok se njihova prošlost na području Bileće slabije poznaje.

* * *

Prvi spomeni Predojevića zaogrnuti su nejasnim postavkama u literaturi. Predojeviće Konstantin Jireček spominje već od 1356. godine, mada ne s jasnim izvorima.[3] Desanka Kovačević daje Jirečekove navode, ali je prve pokazatelje za njihov katun prezentirala tek za 1372. godinu.[4] To je pokazatelj do kojeg je moguće doći i od kojeg mi krećemo u ovome radu.

Augusta 1372. godine Milaš Grubetić, Brajko Boljojević, Bjeloje Boljojević i Nenada Bratošević iz katuna Predoje sklopili su ugovor s Hrvatinom Tvrtkovićem o prijevozu 100 tovara soli do Prače. Dalje se navodi da su za taj posao unaprijed plaćeni, da do svetog Martina treba da prevezu tri četvrtine soli, a do svetog Jurja preostali četrvti dio soli. Ukoliko to ne učine do predviđenih termina, snosiće trošak od šest perpera po tovaru, a usljed rata u Bosni ili nekog drugog razloga, 18 groša po tovaru.[5] Četverica navedenih prvi su poznati članovi među vlasima Predojevićima. Sintagma katun Predojev (*de cathono Predoe*) ukazuje na Predoja kao starješinu u posebno formiranom katunu koji će kasnije biti nazvan katun Predojevića. Sličnu pojavu pratimo i u drugim

[1] Ковачевић 1963, 124, 127; Тошић 2004, 110-111.
[2] Zlatar 1978, 136.
[3] Јиречек 1978, 45.
[4] Ковачевић 1963, 124, 127.
[5] „Milas Grubetich, Braychus Boloeuich, Bieloe Boloeuich et Nenada Bratosseuich} de cathono Predoe faciunt manifestum quod ipsi promittunt et se obligant Crauatino Tuertchouich de portando sibi salmas centum de sale dicti Crauatino ad Praçam, quod quibus quidem salmis quidem salmis Crauatino predicto ad dictum locum portandis. Ipsi quatuor vlachi predicti fuerunt confessi habuisse completa solutionem a dicto Crauatino. Et debent sibi portasse tres partis dicti salis ad locum predictum usque ad festum sancti Martini proxime futuris. Et quartam partem debeant sibit portasse ad locum predictum usque ad festum sancti Georgii proxime. Quod si non darent sibi totum dictum sal in dicto loco in dictis terminis quod teneantur et sunt obligati sibi soluere pro qualibet salma yperperos sex. Et si non posset ire in Bosnam propter aliquam guerram vel propter aliud iustum impedimentum quod ipsi teneantur soluere sibi solum grossos XVIII pro qualibet salma salis predicti" (16. 8. 1372), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXIII, 129v.

slučajevima (Žur-Žurovići, Nenko-Nenkovići, Gleđ-Gleđevići i dr.).[6] O Predoju, rodonačelniku Predojevića, ne znamo ništa drugo. Ne znamo njegove prethodnike, niti veću skupinu iz koje je pod njegovim starješinstvom ovaj katun izrastao. Skoro da je tako i s njegovim nasljednicima.

Sljedeća informacija o Predojevićima je iz maja 1392. godine. Pribac Kudelinović, vlah iz katuna Predojević, primio je od Čojke, supruge Ratka Pribiševića, 60 koza i ovaca na dvogodišnje držanje i uzgoj prema običajima kraja.[7] Ova informacija nam proširuje broj poznatih vlaha Predojevića te pokazuje da su se i Predojevići bavili uobičajenim stočarskim poslovima u kontaktu s Dubrovčanima. Sintagma katun Predojević (*de catono Predoeuiç*) mogla bi govoriti i o tome da je Predoje umro. No, svakako ne znamo ko bi tada mogao biti starješina među Predojevićima.

Starješine među Predojevićima

Dalji hronološki niz informacija o Predojevićima u XV stoljeću djelimično napuštamo. To su informacije koje govore o vlasima Predojevićima, ali ne i o glavnim predstavnicima među njima. Njih ćemo kasnije spominjati, a sada se koncentrišemo na njihove glavne predvodnike.

Poslije spominjanja Predoja (1372), najvažniji predstavnik među Predojevićima u prvoj polovini XV stoljeća bio je Čeprnja Brajanović (1417-1436). On je bio katunar. Vjerovatno je do starješinstva stigao nasljednim putem. Otuda bi u pretpostavci mogli da tražimo barem ime njegovog oca „Brajana", kao prethodnika u katunarskoj ulozi i upravo na onom mjestu gdje nam nedostaje jasna linija poslije „rodonačelnika" Predoja. Naravno, to je polazište koje tek treba potvrditi izvorom.

Ima izvornih uporišta koji idu tome u prilog. Naime, septembra 1419. godine među optuženim za izvršenu pljačku i ranjavanje u Gackom naveden je i izvjesni Brajan katunar sa svojim ljudima (*et Braianum cathunarium et socios eorum*). Gacko je blizu Bileće, područja na kojem obitavaju Predojevići, i to bi išlo u prilog ovoj postavci. U prilog ovome išlo bi i ime Branka Predojevića, jednog od četverice navedenih svjedoka.[8] Drugi pokazatelj je također indikativan. Decembra 1372. godine spomenut je među većim brojem optuženih i izvjesni Brajan Predojević. Radoslav Tvrđević podigao je tužbu protiv njega i ostalih zato što su mu iznad Biograda kod Nevesinja (*supra Belgradum citra Neuesignam*) opljačkali vosak, kože, tkanine, novac i druge stvari.[9] U svakom slučaju navedeni Brajan katunar i Brajan Predojević nemaju jasnu kontekstualizaciju kojim vlasima pripadaju, kao ni kojim vlasima je Brajan katunar starješina, a s ovom postavkom ovi podaci odlično obogaćuju poznavanje starješinstva među Predojevićima! Kazali bismo da se radi o skladnom kontekstu kojeg historičari, upravo zbog izražene skladnosti, ne bi trebali olako da prihvate, nego da tragaju za još preciznijim potvrdama.

Pod pretpostavkom da bi mogao biti povezan s vlasima Predojevićima, na ovom mjestu pravimo malu digresiju o spomenutom Branku Predojeviću. Spomenuli smo da je on jedan od svjedoka za pljačku iz tužbi iz septembra 1419. godine kada je među optuženima naveden i Brajan katunar.[10] Za Branka se tada ništa drugo ne kaže. Nešto kasnije, maja 1421. godine u knjiga-

[6] Ковачевић 1963, 127.

[7] „Pribeç Chudillinouich vlachus de catono Predoeuiç facit manifestum quod ipse habuit et recepit a Çoicha uxore Ratchi Pribeseuich, presente et dantis capita sexaginta inter capras et pecudes ad tenendum et pascendum secundum consuetudine contrate usque ad duos annos proxime futuris. Renuntiando" (13. 5. 1392), DAD, Diversa Cancellariae, XXX, 102.

[8] „Sobath Stoichouich becharius coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Nalcho de Georgio conqueritur supra Vochotam Boncich et Stoichum Iuchouich, Ratchum Dragosaglich et Braianum cathunarium et socios eorum. Eo quia nunc sunt decem dies in Gaçcha predicti violenter sibi abstulerunt nouem castratos et spatam et vulnerauerunt equum suum ex quo vulnere semper erit claudus et etiam vulnerauerunt sibi famulum suum in manu dextra et abstulerunt sibi famulo spatam suam. Testes: Brancus Priedoeuich, Radaç Vidnich, Radoslauus Sriedanouich, Nixa Bogaucich" (19. 9. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 82v.

[9] „Radoslauus Tueryeuich coram domino ser Georgio de Georgio conqueritur supra Ninoe Iuanouich, Mileschum Iuanouich, Rayanum fratrem eorum, Pocrayeç Junacouich et fratrem dicti Pocrayeç et Peychum Boxich, Brayanum Predoeuich et Milossaum Coscetich, dicens supra Belgradum citra Neuesignam acceperunt michichi [michi] violenter res infrascriptas: Inprimis de cera valorem yperperorum XX, in pellibus yperperos VIII, brachia panni IIII^{or}, unus archus cum sagittis, clamis cum caputeo, yperperis III in grossis, corda I, scharsella, camisia serbolas, caligas techarellum" (5. 12. 1372), DAD, Lamenta de foris, I, 89v.

[10] „Testes: Brancus Priedoeuich, Radaç Vidnich, Radoslauus Sriedanouich, Nixa Bogaucich" (19. 9. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 82v.

ma zaduženja spomenut je vlah Branko Predojević. On se zadužuje kod dubrovačkog vlastelina Jurja Gučetića (ser Georgio Dra. de Gozis) na 206 dukata te kod vlastelina Vite Gučetića (ser Vite Cle. de Goze) na 88,5 dukata i 33 perpera, šest groša i 20 parvula.[11] Juna 1433. godine, označen samo imenom i prezimenom, Branko Predojević zajedno sa Grubačem Vignjevićem i Ratkom Radikijevićem zvanim Kralj pravi zaduženje kod Katalonca Ivana Brula (Johanni Brullo Catelano) na iznos od 294 perpera, kod Ratka Bogdana Granda (Ratcho Bogdani Grande) na iznos od 150 perpera i kod braće Miroslava i Radovana Stančevića na iznos od 148 perpera i šest groša.[12] Pitanje je, dakle, da li je Branko Predojević (1419-1433) vlah Predojević. Nešto ranije spominje se osoba istog imena (Branko Predojević, 1383), ali on je vlah Kutlović i njega od ovdje spominjanog Branka dijeli i vremenska i prostorna veza s Predojevićima.[13]

Pored Branka Predojevića, a i dalje pod pretpostavkom da su direktni nasljednici katunara Predoja, barem jedno vrijeme, baštinili prezime Predojević, pratimo osobe s prezimenom Predojević u potrazi za novim članovima ovog katuna. One i dalje čekaju na potvrdu svoje povezanosti s vlasima Predojevićima. Najviše veze s Predojevićima mogao bi imati Pokrajac Predojević. Augusta 1403. godine on se spominje kao vlah i kao čovjek kneza Pavla Radinovića (*vlaco comitis Pauli*). Dobio je dozvolu da može s 24 konja natovarena robom doći u Dubrovnik i izvesti so iz Dubrovnika.[14] Juna 1425. godine osoba istog imena spomenuta je u negativnom kontekstu. U ugovoru kojim se vlah Maleševac Stanoje Stanković obavezao Franku Nikoli i Boljašinu Radatoviću i njihovim kompanjonima da će ih s njihovom robom dovesti do Cernice, navedeno je da je on obavezan da ih mora zaštititi od Pokrajca Predojevića i njegovih kompanjona.[15]

Ime Predoje i izvedeno prezime Predojević koristilo se i izvan područja Bileće i izvan kontura vlaha Predojevića. Radi ilustracije spomenut ćemo nekoliko takvih primjera koji očito nemaju veze s ovdje razmatranim Predojevićima. Vukoje Predojević koji se spominje marta 1408. godine je iz Gacka. Bavio se prijevozom robe.[16] Intere-

[11] „Ego Branchus Predoeuich vlachus confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Georgio Dra. de Gozis ducatos ducentos et sex ad computum valorem grossorum treginta duorum pro ducato hinc usque ad unum mensem proxime futuros. Et sit de presenti viagio et si ultra etc. Renunciando. Judex et testis ut supra. Et similiter obligo me dare et soluere ser Vite Cle. de Goze ducatos octuaginta octo cum dimidio ad eundem computum et valorem grossorum treginta duorum pro ducato et yperperos treginta tres grossos sex et paruulum viginti. Terminus et cetera in omnibus prout supra. Idem judex et idem testis" (22. 5. 1421), DAD, Debita Notariae, XIII, 289v.

[12] „Nos Branchus Predoeuich, Grubaç Vichgneuich et Ratchus Radichieuich dictus Cragl confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Johanni Brullo Catelano yperperos ducentos nonaginta quatuor usque per totum mensem augusti proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra. Et similiter dare et soluere Ratcho Bogdani Grande yperperos centum quinquaginta grossos, terminus et omnia alia ut supra proxime" (5. 6. 1433), DAD, Debita Notariae, XVI, 49. Ispod prvog zaduženja: „Die 2 septembris 1433 Johannes Brullis suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascriptis tribus creditoribus [trebalo bi: *debitoribus*] pro parte yperperos centum viginti sex", a ispod drugog zaduženja: „Die 2 septembris 1433 Ratchus Bogdani suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascriptis tribus debitoribus pro parte dicti debiti yperperos centum", Isto; „Nos Ratchus Radichieuich Cragl, Grubaç Vichgneuich et Branchus Predoeuich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et soluere Mirosauo Stanzeuich chioldarolo et Radouano fratre suo vel illi ipsorum qui prius soluttionem petieret yperperos centum quadraginta octo et grossos VI usque ad menses duos proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra", Isto, 49v. Ispod: „Die 2 septembris 1433 Mirosauus Stanzeuich creditor suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a suprascriptis tribus debitores yperperos centum sedecim et grossos II. Renuntiando", Isto.

[13] „Nos quidem Milan Chlapçich, Branchus Predoeuich et Voyslauus Stresouich vlachi de catuno Cuthlouich confitemur quod super nos et super omnia nostra bona usque ad duos menses proxime venturis obligamus nos dare et soluere ser Junio condam Ziue Junii de Georgio ducatos auiri centum et duos" (26. 5. 1383), DAD, Debita Notariae, IX, 192.

[14] „Prima pars est de dando fidem Pocraeç Priedoeuich vlaco comitis Pauli quod possit venire secure Ragusium cum equis viginti quatuor oneratis rebus ab inde cuius eis ponendi de salle ad bressalium porte sancte Luche more sollito" (20. 8. 1403), DAD, Reformationes, XXXII, 165.

[15] „Stanoe Stanchouich vlach de Magleseuaç super se et omnia bona sua per aptai renuntiando promisit Franco Nicole et Boglasino Radatouich et presentibus et stipulantibus pro se ipsius et eorum sotiis deducere eos et eorum sotios saluos et securos cum uniuersis eorum mercantiis et rebus usque ad Cernizam, ab omni furtu et damno quod eis accidere posset propter furtum vel a Pocraiaç Priedoeuich et sotiis suis, quod si accideret, promisit eos conseruare indonens super se et bona sua. Et hoc pro certo precio et mercede de quibus dixit se ab eis esse contentum. Renuntiando" (13. 6. 1425), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 150v.

[16] „Vocoe Predoeuich de Gazcho promictit et se obligat Radassino Branoeuich et sociis ad omnem voluntatem eorum

santan je lik Bratoslava Predojevića. Protiv njegovog čovjeka Ratka podignuta je tužba 1412. zbog pljačke četiri jarca, a 1413. godine sam Bratoslav je bio zatvoren u Dubrovniku.[17] Bogmil Predojević spomenut u tužbi januara 1413. godine je sa područja Trusine.[18] Rusat Predojević koji maja 1415. godine sklapa ugovor o radu sa stokom (volovima) je iz Vršća u Popovu.[19] Obrad Predojević protiv kojeg se podiže tužba 1427. godine je čovjek Vukašina Bjelvičića koji je vazal vlastele Nikolića.[20] Radiša Predojević spomenut 1429. godine je sluga Novaka Popovića iz Popova.[21] Vukša i Strizoje Predojević spomenuti su novembra 1433. godine među optuženima za pljačku deset košnica pčela.[22]

Čeprnja Brajanović (1417–1436) i njegovi sinovi

Ispratit ćemo poznate informacije o Čeprnji Brajanoviću, po poznatim izvorima najstabilnijem starješini među Predojevićima. Bez jasne oznake kojoj vlaškoj skupini pripada i bez prezimena, novembra 1417. godine „morolacchus" Čeprnja je sklopio ugovor s dubrovačkim vlastelinom Pavlom Sorkočevićem (ser Paulo de Sorgo) o prijevozu 18 tovara robe do Borča uz cijenu od 7,5 perpera po tovaru.[23] Augusta 1419. godine Mar-

carigare decem equos pannis et mercanciis et recto termicte ire Choç et ibi exonerare. Et promittit dictus Vochoe bene et fideliter dictas mercantias conducere supra dictis decem equis et furtum non facere nec assentire suo posse inferri. Et si dictus Vochoe mitaret equos pro sue expansu dicti Vochoe et pro omni salma et equo habere debeat dictus Vochoe yperperos quatuor et grossos quatuor etc. " (15. 3. 1408), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVII, 18v; „Radoslauus Petchouich, Radoslauus Pribinich, Vochoe Predoeuich, Braiancho Radunouich, omnes de Gazcho promictunt et se obligat ad melius tenendem dante et presentari Antoe de Butcho et Miroslauo Bogich duos equos qui sunt Radouani Radichieuich dicti Mugleuich debitoris ipsorum Antoe et Miroslaui et quos ipsi hic detinebatur pro suo debito usque ad festum sancti Georgii proxime venturi in quantum dicti Antoe et Miroslauus non essent concordes cum dicto Radouano usque ad dictum terminum et si non presentarent ad terminum dictos duos equos hic Ragusii in manibus ipsorum Antoe et Miroslaui quod tunc ad melius tenendem predictis in perperis viginti quatuor per aptay renunciando, ad omnem voluntatem dictorum Antoe et Miroslaus" (16. 3. 1408), Isto.

[17] „Milcinus Mercagle et Pribislauus Radichieuich coram domino Theodoro de Prodanello Rectore conqueruntur supra Bogmi Posnanouich, Vlatichus et Vladislauum fratres Striesimirouich, Bragla et Pribil fratres Bosidarouich, Radin Dobroslaglich catonerium, dicens quod predicti per vim in Comarniz die XV augusti proxime elapssi acceperunt duodecim castratos, XII brachia pani et brachia XXX mercine, una interula ab homine. Item conqueritur supra Ratichum famulum Bratoslaui Predoyeuich, dicens quod soluta gabella dictus Ratichus accepit ei per vim quatuor castratos" (8. 9. 1412), Lam. de foris, III, 7; „Prima pars est de induciando super facta Bratoslaui Predoeuich detenti in nostris carceribus"; „Prima pars de induciando ad diem sabati proxime venturi" (30. 4. 1413), DAD, Reformationes, XXXIV, 191.

[18] „Radoan Dobercinich pro se et Radouino eius frater coram domino Simone de Goziis Rectore conqueruntur supra Vucoslauum et Milorad fratres et filios Budichi Mischouich et supra Pribil Mischouich patruum suprascriptorum, homines Dobrouoy Pichieuich commorantes in Trusina et quemdam filiastrum Bogmili Predoeuich. Eo quia predicti acceperunt sibi violenter perperos sexaginta et vulnerauerunt sum ense Radouinum suprascriptum cum effusione sanguinis taliter quod iacet in lecto. Et hoc fuit die XXI° decembris proxime elapsi" (8. 1. 1413), DAD, Lamenta de foris, III, 43.

[19] „Rusath Predoyeuich de Vrstie Papaue facit manifestum quod habuit et recepit a ser Petro Sy. de Bona duos boues ad arandum in Papaua ad tercium partem et due partes sunt dicti Rusath" (4. 5. 1415), DAD, Diversa Cancellariae, XL, 157v.

[20] „Dabisiuus Dobertinich dictus Latiniça coram nobili et sapiente viro domino Rectore ser Andrea de Bonda conqueritur supra Obrad Predoeuich hominem Volchassini Bieluicich hominis comitis Gregorii. Eo quia heri in Zuncheto per vim predictus accusatus diripuit unum bouem dicti accusatoris de paschuis Zuncheti" (28. 12. 1427), DAD, Lamenta de foris, VII, 252.

[21] „Comparuerit Nouach Popouich de Papaua dicens fecisse lamention suum super Radissau Predoeuich olim vilicum suum" (22. 9. 1429), DAD, Diversa Cancellariae, XLVI, 41v.

[22] „Radiz Thuncich de Breno coram domino Rectore ser Martolo de Crieua conqueritur. Eo quia in nocte diey sabati veniente die domenica furtiue ablata fuerunt dicti Radiz decem apiaria apium. Et quia ignorat furem" (11. 11. 1432), DAD, Lamenta de foris, IX, 155. Ispod: „Suprascriptus Radiz comparuit coram domino Rectore ser Paladino de Gondola comparuit dicens auuenisse fures suprascripti furti ... Ratcho homo Radiuoy Vranicich, Dobri Dubrauzich homo Dobrich Braych, Vochsa Predoieuich, Rachoe Pribilouich, Strixoe Predoeuich, Dobrauaz homo Dobri", Isto.

[23] „Ceprgna Braianouich morolacchus sua bona voluntate et ex certa scientia per aptay renuntiando promisit et se obligauit ser Paulo de Sorgo dare dicto ser Paulo pro salmis eiusdem conducendis in Borace in Bosna equos decem et octo pro dicto viagio aptos et sufficientes ad portandum dictas salmas decem et octo, promictens dictus Cepergna quod omne dampnum et furtum quod dictus ser Paulus pateretur in dicto viagio tam ab ipso Cepergna quam ab hominibus suis et sotiis et de cattono suo et ab inde furtiue quod ipse Cepergna teneatur dicto ser Paulo reficere et soluere pro dapno predicto. Renuntiando. Et hoc pro eo quia dictus ser Paulus promisit dare dicto Cepergne pro uno quoque equo pro viagio predicto yperperis septem cum dimidio. Renuntiando. Et promisit etiam dictus ser Paulus dicto Cepergne francare ipsum Cepergnam a voyuoda Sandalio et fratribus suis et hominibus suis de violentia et rapina, scilicet, de

ko Stanmilović podigao je tužbu protiv Čeprnje Predojevića i njegovih slugu zbog toga što su u Bileći opljačkali neke njegove stvari.[24] Prezime Predojević moglo bi biti nastojanje da se linija starješinstva prenosi na njega. Spominjanje njegovih slugu (*Cepergnam Predoeuich et eius famulos*) govorilo bi u prilog njegovoj istaknutoj ulozi među Predojevićima.

Poslije ove dvije informacije (1417, 1419), nastaje praznina u poznavanju Čeprnje Brajanovića. Dalje pronađene informacije o njemu su desetak godina starije. Jula 1432. godine Ratko Gregorić podigao je tužbu protiv Čeprnje Brajanovića, čovjeka vojvode Radoslava Pavlovića, zbog pljačke novca (dva dukata i dva perpara) i stvari (košulje, ogrtači i čizme).[25] Prema navedenom prvi put se nalazimo pred njegovim prezimenom koje može ukazivati na njegovog oca. Seniorstvo vojvode Radoslava Pavlovića određuje seniore vlaha Predojevića. Naveden kao Čeprnja Predojević, sredinom septembra 1433. godine on i njegovi kompanjoni (*Ceprigna Predoeuich vlacho et sociis*) u Dubrovniku su od općinskih salinara dobili dozvolu da kupe 150 modija soli.[26]

U drugoj polovini septembra 1433. godine Čeprnja Brajanović je prvi put nazvan starješinom kod vlaha Predojevića. Tada je Božidar Golinović, čovjek dubrovačkog vlastelina Jurja Gučetića (ser Georgii de Goze), podigao tužbu protiv njegovih vlaha zbog pljačke i ranjavanja (*supra vlacchos Predoeuich quorum capo vocatur Ceprigna Brayanouich*).[27] Vjerovatno je njegovo starješinstvo među Predojevićima i ranijeg datuma, no poslije ovoga navoda ono je češće iskazivano. Dalje se više ne navodi pod prezimenom Predojević.

Juna 1434. godine Stanisav Bogdanović podigao je tužbu protiv Vučihne, čovjeka Čeprnje, iz Bileće zbog krađe stvari u vrijednosti tri perpera.[28] Juna 1436. godine Bogoje Jakobović podigao je tužbu protiv četiri nepoznata čovjeka zbog pljačke mantila i kape. Narednog mjeseca saznao je da se radi o Bjeloju Bjelaškoviću, Vukosavu Pokrajčiću i Bojaku Radisaliću, vlasima iz katuna Čeprnje Brajanovića (*de la catona de Cepregna Brayanouich*).[29] Krajem oktobra 1436. godine Dragobrat i Radosav Radišić, Radonja Grubačević i Vukac Pačević podigli su tužbu protiv

furto non franchat ipsum. Renuntiando. Et si in eundo vel redeundo dictus Sandal aut fratres eius aut homines eius in dicto viagio aliquo dapnum faceret dicto Cepergne in equis supradictis quod dictus ser Paulus tenneatur soluere eidem Cepergne pro dicto dapno integraliter. Ita tamen quod dictus Cepergna teneatur salmas predictas portare dicto ser Paulo usque ad Borače in Bosna in loco predicto proprio. Et si aliquam salmam ex predictis idem Cepergna dimicteret in viagio quam non portaret usque ad dictum locum superius expressu quod ser Paulus predictus aut alter eius nomine possit inuenire equm vel equos predictis salmis portandis expensis dicti Cepergne et pro predictis salmis sic relictis per dictum Cepergnam. Idem Cepergna teneatur eidem ser Paulo pro damno, expensis et interesse et credatur verbo dicti ser Pauli. Renuntiando" (26. 11. 1417), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 194v.

[24] „Marchus Stanmilouich coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Theodoro de Prodanello conqueritur supra Cepergnam Predoeuich et eius famulos. Eo quia dicti accusati die lune propelapsa violenter in loco dicto Bilechia astulerunt dicto accusatori unam gonellam de rassia, birretum unum, unum par opancarum, unum cingulum et unam saccutam cum pane" (30. 8. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 69v.

[25] „Radchus Gregorich coram domino Rectore ser Marino Sy. de Goze conqueritur supra Ceprigna Brayanouich hominem Radossau Paulouich. Eo quia dictus Ceprigna per vim accepit dicto Radcho ducatos duos auri et perperos duos, camisias duas et paria tria mutatoriarum, par unum caligarum et unam clamidem albam de rassa" (12. 07. 1432), DAD, Lamenta de foris, IX, 82v.

[26] „Captum fuit quia salinarii dono dare debeant modia tria salis Ceprigna Predoeuich vlacho et sociis qui emerunt salmas 150 salis et partibus magnifici comitis Vladissaui de liberando et franchando Pribissauam que fecit furtum ser Jachobo de P" (16. 9. 1433), DAD, Consilium Minus, VI, 69v.

[27] „Bosidar Golinouich homo ser Georgii de Goze coram domino Rectore ser Martolo de Georgio conqueritur supra vlacchos Predoeuich quorum capo vocatur Ceprigna Brayanouich. Eo quia die jouis die 17 predictis, noctis tempore, predicti venerunt in vinea quam custodiebat et per vim acceperunt et asportarunt de una ipsius vinea qua est in Vergato et de pluri cum vetare vellet eis nec accipient de dicta una vinis eorum vulnerauit eum cum ense super brachio ad voluntate et plaga ac sanguinis effuxione" (22. 9. 1433), DAD, Lamenta de foris, X, 73v.

[28] „Stanissaus Bogdanouich coram domino Rectore ser Georgio de Goze conqueritur supra Vocighnam hominem Cepregne habitantis in Bilegia. Eo quia dicti Vocighna per vim accepit suprascripto Stanissauo tot cultellos, speculos et didalia quot ascendit ad sumam yperperorum trium. [Testes:] Mirchus Cladorub, Vochaz Miochanich" (9. 6. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 201v.

[29] „Bogoe Jacobouich coram domino Rectore ser Martolo de Zammagno conqueritur. Eo quia dum ipse Bogoe heri sero iret sursum ad Vergatum supervenerunt quatuor homines quos ipse Bogoe non cognoscit et dicti quatuor homines per vim acceperunt ipsi Bogoe unum mantellum panni plaui et unum biretum panni blaui" (3. 6. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 134. Ispod: „Die VIII julii 1436. Bogoe suprascriptus dixit michi Pasquo canzellario se inuenisse malefactoris qui acceperunt sibi suprascripta res quorum nomina sunt hec, videlicet: Bielloe Bielaschouich vlachus, Vocossaus Pocraycich vlachus, Boyach Radissalich vlachus} de la catona de Cepregna Brayanouich", Isto.

katunara Čeprnje Brajanovića i njegovih kompanjona (*supra Cepergnam Brayanouich catonarum cum suis sociis*) zbog pljačke stvari i dva ovna, a sve u vrijednosti 12 perpera.[30] Dalje informacije o njemu kao živom izostaju. Izostaju i direktne informacije o katunarima među Predojevićima.

Sin Čeprnje Brajanovića je Stjepan Čeprnjić kojeg pratimo 50-tih i 60-tih godina XV stoljeća, ali u njegovom slučaju ne s jasnim izrazima starješinstva među Predojevićima. Dokumenti o njemu su iz knjiga zaduživanja. Označen da je iz naselja Predojevića (*de villa de Predoeuich*), a zajedno s Dubrovčaninom Milatom Miladinovićem, juna 1456. godine on se zadužuje kod Radiča Grubačevića na 686 perpera dubrovačkih dinara.[31] Februara 1460. godine, označen da je iz Bileće (*de Bilechia*), Stjepan Čeprnjić se zadužuje kod Pavla Ratkovića i tutora nasljednika Radiča Grubačevića na 34 perpera.[32] Posljednja poznata informacija o Stjepanu Čeprnjiću je najvažnija. Ona ga u potpunosti određuje kao sina Čeprnje Brajanovića katunara vlaha Predojevića. Juna 1469. godine uz jemstvo mesara Radiča Paskašića on (*Stiepanus Ceprgne Braianouich de Pridoeuichi*) se zadužuje kod Radosava Pribilovića zvanog Spulić na 88 dukata.[33]

Ukoliko je Stjepan Čeprnjić i bio katunar među Predojevićima, ostaje pitanje da li je na toj poziciji bio i u periodu kojeg nismo pokrili prisustvom oca i sina, tj. u periodu od 1436. do 1456. godine. U tom pravcu trebaju adekvatne potvrde. Na drugoj strani opravdano je pretpostaviti da su Vukac, Lukač i Bogdan Čeprnjić iz Bileće sinovi Čeprnje Brajanovića i braća Stjepana Čeprnjića. Jula 1462. godine Vukac (*Vuchaz Zepergnich de Bilechie*) se zajedno s Radičem Stojkovićem iz Župe dubrovačke zadužio kod Radoslava Pribilovića zvanog Spulić na 50 dukata.[34] Aprila 1469. godine zajedno s Dubrovčaninom Radičem Radosalićem zvanim Paskačićem Lukač (*Luchaz Cepregnich de Bilechia*) se zadužuje kod dubrovačkog vlastelina Franka Gučetića na 171 dukat.[35] S istim kompanjonom (Radičem Paskačićem) Lukač Čeprnjić maja 1471. godine pravi zaduženje kod istog kreditora na 142 dukata.[36] Bogdan Čeprnjić se posljednji pojavljuje u izvorima. Decembra 1470. godine zajedno sa Miobratom Juraševićem iz Bileće, Brajanom Sokočićem i Jovanom Vladisalićem zvanim Sokočić iz Peštera te Radičem Stojkovićem iz Župe dubrovačke, Bogdan Čeprnjić iz Bileće (*Bogdanus Cepregnich de Bilechie*) zadužuje se kod lanara Vukote Radišića na iznos od 98 perpera.[37] Ipak, ni za jednog od četverice poznatih nasljednika Čeprnje Brajanovića nije jasno kazano da su preuzeli od oca starješinstvo među Predojevićima, mada je najveći kandidat u pretpostavci u tom pravcu Stjepan Čeprnjić.

[30] „Dragobrath et Radossaus Radissich, Radogna Grubaceuich et Vochaz Paceuich coram domino Rectore ser Andrea de Volzo conqueruntur supra Cepergnam Brayanouich catonarum cum suis sociis. Eo quia a quatuor diebus citra per vim acceperunt dictis supra nominatis unum par bisaciarum plenis de ferro et seta et aliis rebus et duas castratos. Que omnia suprascripti sunt valoris perperorum XII“ (27. 10. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 232v.

[31] „Nos Stiepanus Zepregnich de villa de Predoeuich et Milat Miladinouich de Ragusio confitemur quod super nos et super omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radiç Grubaceuich yperperos sexcentos octuaginta sex usque ad unum mensem proxime futuris sub pena X pro cento. Tenente se etc. Renuntiantes etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (22. 6. 1456), DAD, Debita Notariae, XXX, 179v.

[32] „Ego Stiepan Zepregnich de Bilechia confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere domino Pauli Ratchouich et sociis tutoribus heredum condam Radaz Grubaceuich yperperos triginta quatuor“ (8. 2. 1460), DAD, Debita Notariae, XXXIV, 33v.

[33] „Ego Stiepanus Ceprgne Braianouich de Pridoeuichi principalis debitor et ego Radiz Paschasich becharius plegius qui me principalem constituo confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radossauo Pribilouich dicto Spulich ducatos auri octuaginta octo“ (15. 6. 1469), DAD, Debita Notariae, XXXVIII, 51v.

[34] „Nos Vuchaz Zepergnich de Bilechie et Radiz Stoichouich de Breno confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Radossauo Pribillouich dicto Spulich ducatos auri quinquaginta usque ad unum mensem proxime futuris“ (23. 7. 1462), DAD, Debita Notariae, XXXV, 52v.

[35] „Nos Radiz Radossalich dictus Paschacich de Ragusio et Luchaz Cepregnich de Bilechia confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Francho Mar. Ra. de Goze ducatis auri centum septuaginta unum“ (19. 4. 1469), DAD, Debita Notariae, XXXVIII, 32.

[36] „Nos Radiz Paschasich et Luchaz Cepregnich de Bilechia confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Francho Mar. de Goze ducatos auri centum quadraginta duos ad voluntatem creditoris sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiantes. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (29. 5. 1471), DAD, Debits Notariae, XL, 133v.

[37] „Nos Bogdanus Cepregnich de Bilechie et Milobrat Jurasseuich de Bilechie, Braianus Sochozich de Pesteri et Jouan Vladissalich dictus Sochozich de Pesteri et Radiz Stoichouich de Breno confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Vuchote Radixich lanario yperperos nonaginta octo ad voluntatem creditoris sub pena X pro cento. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (22. 12. 1470), DAD, Debits Notariae, XL, 104v.

Zagorac Brajanović (XV stoljeće) i njegovi sinovi

Specifično ime Zagorca Brajanovića s natpisa na stećku u Podbudovcu kod Bileće linijom patronimika omogućilo je da se u pretpostavci pokušaju prepoznati njegovi nasljednici.[38] Kada se sve uzme u obzir, osnovna pretpostavka je da je Zagorac blizak srodnik (najvjerovatnije brat) Čeprnje (Predojevića) Brajanovića. Zagorčev sin najvjerovatnije je Zagorčić Juraj (1433–1434), a njegovi unuci su Jurjević (Zagorčić) Obrad (1464–1470), Vukota (1465), Radič (1466), Ivaniš (1466), Radoje (1471–1477), Vukić (1477) i Mladien (1478). Navedeno predstavlja značajnu kontekstualizaciju spomenutog natpisa na stećku.

Augusta 1433. godine za pljačku jarca vrijednosti tri perpera na posjedu vojvode Radoslava Pavlovića Milut Radovanić optužio je Juraja Zagorčića, vlaha Predojevića (*vlachum de Predoeuich*). Septembra iste godine tužilac je promijenio svoju optužbu i umjesto Jurja Zagorčića optužio braću Radila i Radiča Pribetkovića i Vukšu Milatovića. Za njih nije naveo da su vlasi Predojevići.[39] Septembra 1434. godine vlasima Predojevićima Vučihni Pokrajčiću i Juraku Gorčiću u Dubrovniku dozvoljen je izvoz 190 modija soli.[40] Ime i prezime Juraka Gorčića asocira na ranije spomenutog Jurja Zagorčića. Sve navedeno upućivalo bi na 30-te godine XV stoljeća kao na vrijeme kada Zagorca Brajanovića više nije bilo među živima. U historiji ove porodice dalje je trideset godina bez pokazatelja.

Šezdesetih godina XV stoljeća spominje se Obrad Jurjević. Zajedno s Dragišom Vukašinovićem, vlahom Kresojevićem, marta 1464. godine Obrad Jurjević se zadužuje kod Marina Brankovića na 35 dukata. Augusta 1470. godine zadužuje se kod braće Paskoja i Andrije Radovčića (Vežića) na iznos od 168 dukata.[41] Novembra 1470. godine kompanjoni Dragić Obradović i Viganj Stančić podigli su tužbu protiv Vukmira Stojakovića vlaha Predojevića iz Bileće (*de Bielechie de vlachis Priedoeuichii*), jer je njihovih primljenih 12 volova na čuvanje i uzgoj 'prepustio' Obradu Jurjeviću vlahu Predojeviću (*de vlachis Priedoeuichii*). Isti su podigli tužbu protiv Obrada Jurjevića zbog pljačke 12 volova koji su bili na čuvanju i uzgoju kod Vukmira Stojakovića.[42]

U navedenom se da primijetiti da prezime Obrada Jurjevića vlaha Predojevića povezanog za Bileću gdje je i sjedište Predojevića asocira patronimikom na ranije spominjanog Jurja Zagorčića (1433–1434). No to bi bila tanka pretpostavka. Druga pretpostavka je da je njegov brat i nasljednik Zagorca Brajanovića Vukota Zagorčić, koji je iz Bileće i koji je čovjek kneza Vla-

[38] „A se leži Zagorjc Braqnovićj. Bratie koi vidi sie zlamenie bratie q samj bio kako vi a vi ćete bti kako i q", Vego 1964, 19.

[39] „Milut Radouagnich coram domino Rectore ser Marino Mi. de Restis conqueritur supra Giuray Xagorzich vlachum de Predoeuich. Eo quia supra territorium Radossaui Paulouich per vim sibi acepit violenter unum irchum valoris iperperis trium. Et hoc fuit iam sunt octo dies preoxime futuros" (18. 8. 1433), DAD, Lamenta de foris, X, 37v. Ispod: „Die XVI septembris 1433. Milut Radouagnich coram domino Rectore ser Martolo de Georgio comparauit, dicens predictis accusati in suo lamento suprascripto non fuisse et eos dicte violentie, scilicet, fuisse Radillum Pribetchouich et Radiz eius fratrem et Vuchsam Milatouich qui sibi ircum predictum acceperunt ut supra conquestus est", Isto.

[40] „De mandato domini Rectoris ser Petri de Bona vigore partis capte die 26 mai proxime preteriti, Milobrat Voizinouich et Bratugl Braicouich vlachis Bormasi qui leuauerunt modia 190 salis dono modia tres saliset partibus magnifici comitis Vladissaui de liberando et franchando Pribissauam que fecit furtum ser Jachobo de P" (06.09. 1434), DAD, Consilium Minus, VI, 167. Ispod: „... Die 21 septembris Voçichna Pocraicich, Giurach Gorzich vlachis Predoeuich qui leuauerunt modia ducentos salis dono modia quatuor salis ... ", Isto.

[41] „Ego Obrad Jurgeuich de Predoeuich et Dragissa Vuchassinouich de Cressoeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Marino Branchouich stazonario in Ragusio ducatis auri triginta quinque" (5. 3. 1464), DAD, Debita Notariae, XXXVI, 98v; „Obrad Jurgeuich de Predoeuich confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe et Andree Radouzich Veszich ducatos auri centum sexaginta octo ad voluntatem creditoris sub pena X pro cento" (1. 8. 1470), Isto, XXXIX, 33v.

[42] „Dragichius Obradouich et Vigagn Stancich socii coram dominis judicibus de criminali quorum caput fuit ser Johannes de Lucaris lamentum fuerunt contra Vochmierum Stoyacouich de Bielechie de vlachis Priedoeuichii, dicens quod cum ipse Dragichius et Vigagn posuissent in domo eius dicti Vochmieri in Belechia duodecim boues ad eos saluandum et nutriendum, ipse dictus Vochmierus dictos boues duodecim boues dedit siue parabola ipsorum querelantium Obrado Giurgeuich de vlachis Priedoeuichii" (29. 11. 1470), DAD, Lamenta de foris, XLII, 177v; „Dragichius Obradouich et Vigagn contrascripti [Stancich] socii coram contrascriptis dominis judicibus [de criminali quorum caput fuit ser Johannes de Lucaris] lamentum fuerunt contra Obradum Giurgeuich de vlachis Priedoeuichii, dicentes quod predictus Obradus venit in domum Vochmieri Stoyacouich de Bielechia et ex dicta domo per vim accepit duodecim boues ipsorum querelantium, quos ipse querelantes posuerunt apud dictum Obradum ad saluandum", Isto, 178.

dislava Kosače. Zajedno s vlahom Kresojevićem Mirčom Radovanićem on je optužen za pljačku od strane Radašina Radosalića iz Šumeta februara 1465. godine.[43] Seniorstvo Kosača odgovaralo bi činjenici da su Pavlovići slabili na jugu. Posjed kneza Vladislava odraz je podjele između hercega Stjepana Vukčića Kosače i njegovog sina koja je bila dogovorena.[44]

Da su Obrad Jurjević i Vukota Zagorčić braća i sinovi Jurja Zagorčića pokazuje spominjanje njihovog vjerovatno trećeg brata. To je Radoje Jurjević Zagorčić s čija oba prezimena i navodom da je vlah Predojević ranije pretpostavke dovodimo u jasniji sklad (*Radoe Giurgeuich Xagorcich de Predoeuichi*). Radoje Jurjević Zagorčić spominje se u knjigama zaduženja skoro svake godine (u šest kreditnih ugovora) u periodu 1471–1477. godine.[45]

Nešto ranije, marta 1466. godine spomenuta su braća Radič i Ivaniš Jurjevići, vjerovatno još dvojica među navedenom braćom. Radič Jurjević je specifično naveden da pripada katunu Čeprnjića. To bi išlo u prilog postavci da su vlasi Predojevići, s obzirom na ranije spominjanog katunara Čeprnju Brajanovića, po čijem imenu je očito jedno vrijeme prepoznavan katun Predojevića. Radiča Jurjevića je uz Dragića Novakovića vlaha Maleševca optužio Mihoč Vučetić zbog zarobljavanja njegovog sluge u Veseloj Straži i prodavanja Osmanlijama, a radi oslobađanja Radičevog brata Ivaniša Jurjevića.[46]

Važnost i značaj loze Zagorca Brajanovića ogleda se i u činjenici da je ona davala i katunare među Predojevićima. U trgovačkoj knjizi Dživana Pripčinovića pod datacijom iz kraja maja 1477. godine zavedeno je ime Vukića Jurjevića katunara Predojevića.[47]

Maja 1478. godine spomenut je u knjigama zaduženja Mladien Jurjević vlah Predojević (*Mladien Giurgeuich de Predoeuichi*).[48] On bi mogao biti sedmi među braćom Jurjevićima u lozi Zagorca Brajanovića.

Ostale informacije o vlasima Predojevićima

Vraćamo se hronološkom nizu izlaganja poznatih informacija o vlasima Predojevićima tokom

[43] „Radassinus Radossaglich de Zoncheto coram domini judicibus de criminalis quorum caput fuit ser Vladissaus de Goce conquestus fuit contra Mirçe Radouanich de Cressoeuich et contra Voccotam Xagorcich de Bielechia jurisdictionis comitis Vladissaui, dicens quod suprascripti homines eum derobarunt accipientes sibi unum ensem, unam calderiam, duos cupelos farine, quatuor fogacias“ (11. 2. 1465), DAD, Lamenta de foris, XXXVI, 146v.

[44] Ћирковић 1964, 257.

[45] „Ego Radoe Giurgeuich Xagorcich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe et Andree Radoucich bechariis ducatos auri centum octuaginta ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (20. 6. 1471), DAD, Debita Notariae, XXXIX, 163; „Radoe Jurgeuich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe et Andree Radouzichi ducatos auri centum octuaginta quinque ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (5. 6. 1472), Isto, XL, 140; „Ego Radoe Giurgeuich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe Radouzich ducatos auri centum quadraginta septem ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiantes. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (5. 8. 1473), Isto, XLII, 6; „Ego Radoe Giurgeuich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe et Andree Radouzichi bechariis ducatos auri centum quinquaginta tres ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (29. 7. 1474), Isto, 205v; „Ego Radoe Giurgeuich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe et Andree Radoucichi bechariis ducatos auri centum septuaginta ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (8. 6. 1476), Isto, XLIV, 159. Ispod: „Die XVII februarii 1477 Paschoe suprascriptus confessus fuit quod sibi et Andree eius fratris suprascriptus Radoe soluit totum debitum suprascriptum exceptis yperperis quadraginta octo“, Isto; „Ego Radoe Giurgeuich de Predoeuichi confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Paschoe Radoucich bechario ducatos auri octuaginta sexc ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (9. 6. 1477), Isto, XLV, 192v.

[46] „Micozius Vocetich coram dominis judicibus de criminali quorum caput fuit dominus Johannes de Palmota conquestus fuit contra Dragichium Nouacouich de Maleseuci et contra Radicium Giurgeuich de cathono Zepernichi, dicens quod predicti tanquam robci aprehenderunt famulum ipsius dictus Micozii nomine Radiç. Et hoc in Vesella Straxa in Bosna. Et ipsum dictum Radiç vendiderunt Turchis, videlicet, dederunt ipsum pro redimendo fratrem suprascripti Radicii Giurgeuich nomine Iuanis“ (4. 3. 1466), DAD, Lamenta de foris, XXXVII, 265; Динић 1967, 138.

[47] „Predoeuychi de chatuni Vouchich Giurgeuich“ (31. 5. 1477), DAD, Privata, 19/3b, 60.

[48] „Nos Vocichna Radozich de Ragusio et Mladien Giurgeuich de Predoeuichi confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Paschoe Radoucich bechario ducatos auri centum quinquaginta unum ad voluntatem creditoris sub pena etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra“ (20. 5. 1478), DAD, Debita Notariae, XLVI, 173.

XV stoljeća. Marta 1406. godine pred knezom i sudijama u Dubrovniku razmatrano je pitanje pljačke i ranjavanja dubrovačkih kurira koji su s pismima išli ugarskom kralju. Jedan od svjedoka, vlah Maleševac Radul Stanković, izjavio je da je pljačkaše predvodio Radinac Milotić vlah iz katuna Predojević.[49]

Više informacija imamo o vlahu Predojeviću Mrđenu Galčiću (1406–1433). Aprila 1406. godine Mrđen Galčić vlah Predojević, Brajan Ratković vlah Kresojević i Dubravac Milićević vlah Maleševac sklopili su ugovor sa Radoslavom Obradovićem i Bogoslavom Ozrojevićem o prijevozu 250 modija soli i četiri tovara tkanina do trga u Prači.[50] Decembra 1421. godine Dobrašin Ozrojević podigao je jednu tužbu protiv svog kompanjona Dobromana Brajkovića zbog novca, a drugu je podigao protiv Mrđena Galčića, njegovog sina Vukca i Radovana Miletića označenih da su vlasi Predojevići, a zbog pljačke jednog mača u Bileći.[51] Aprila 1425. godine Mrđen Gavčić se obavezao Stjepku Sergulovićiu na prijevoz 57 tovara i jednog modija soli do Goražda.[52] Januara 1433. godine spomenut je Mrđen Galčić i njegovi sinovi Vukac, Stjepan i Stipko. Oni su optuženi od strane kovača Radovca Frankojevića da su mu u Bileći opljačkali novac i stvari u vrijednosti 12 perpera te ga ranili u lice i leđa.[53]

Od Mrđenovića koji su povezani za Bileću, a koji bi mogli biti eventualni nasljednici Mrđena Galčića, izdvajaju se braća Ivaniš i Vukac Mrđenović. Decembra 1447. godine oni su optuženi za pljačku dva jarca i ranjavanje. To se desilo u Bileći.[54] Vukac je svakako potvrđen kao sin Mrđena Galčića.

Aprila 1417. godine Brajak Brajaković iz Predojevića obavezao se na jednogodišnju službu kod Radovca Vukosalića.[55] Oktobra 1421. godine

[49] „Cum ad audienciam domini Alouixii de Goziis Rectoris et judichum curie peruinerit quod Matchus Minuchuchia et Radinez Soranouich cursores comunis Ragusii euntes cum littera dominium comunis in Ungariam ad dominum nostrum regem, una cum Yuanis de Praga tercio socio asociante eos, fuerunt spoliati et totaliter derobati. Quarum predicti dictum vigore eorum officii inquirunt per hunc modum, videlicet: Radugl Stanchouich vlach de cathono Imallossouez coram predicto domno Rectoris et judicibus curie dicxit interogatus et testifficatus est dicens in die lune proxime elapssis vidi in Zeppelez dictos cursores cum dicto Yuano transsire et vidi quod Radinez Millotich vlach de cathono Predoyeuich cum certis sociis ceperatus dictos cursores et derobauerunt eos et postea dederunt eis litteris cum quibus iuerunt ad viazium suum sine comestibus et camisiis, et dictus Yuan rediit Ragusium. Yuan predictus coram predictis dominis constitutus dicxit in omnibus fuisse ut dictus Radugl expossuit“ (28. 3. 1406), DAD, Lamenta de intus, I, 180.

[50] „Mergien Galçich de Predoyeuich, Braian Ratchouich de Icressoyeuich, Dubrauez Millichieuich Peruetinich} vlachi faciunt manifestum quod ipsi receperunt a Radoslauo Obradouich et a Bogoslauo Osroyeuich ducentos et quinquaginta modia salis et quatuor salmas pannorum. Quod sal et panos promictunt dare et consignare predictus Radoslauo et Bogoslauo sociis in merchato Praçe ad omnem voluntatem dictorum mercatorum et ad omnem rixichum et fortunam predictorum vlachorum. Renuntiando“ (21. 4. 1406), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 46.

[51] „Dobrassinus Osroeuich coram nobili et sapienti viro domino Zore de Palmota honor Rector Ragusii conqueritur supra Dobromanum Braicouich socium suum. Eo quia retinet in se et negat dare dicto accusatori yperperis viginti quinque de denariis ipsius accusatoris quos dictus accusatus dedit in credentia super se et ad suum risicum et fortunam. Item dictus Dobrassinus coram dicto domino Rectore conqueritur supra Mergen Gauçich et Volchaç eius filium et Radouanum Miletich vlacchos de Predoeuich. Eo quia dicti accusati furati fuerunt accusatori predicto unum ensem his elapsis diebus in Bilechi. Et dixit dedisse pro sozbina yperperos tres“ (13. 12. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 369v.

[52] „Stiepchus Sergolouich ex parte una et Merghien Gaucich vlachus homo de Priedoeuich ex parte alia ... : Io Merghien Gaucich vlacho me obligo a Stiepcho Sergolouich per salme de sal cinquantasepte val 57 et mogia uno ... con la quale die rendere de in Ghorasde“ (28. 4. 1425), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 126.

[53] „Radouaz faber Franzoeuich coram domino Rectore ser Andrea de Bonda conqeritur supra Mergen Galcich et Vucaz et Stephanum et Stipchum fratres et filios dicti Mergen. Eo quia in Bilechia ipsum derobauerunt rebus infrascriptas et vulnerauerunt in faciem uno vulnera et duobus in spatulis. Et predicta fuerunt comissa in festo sancti Martini proxime preteriti. In denariis et rebus valores yperperos XII“ (12. 1. 1433), DAD, Lamenta de foris, IX, 190v.

[54] „Radossaus Dormitor coram domino Rectore ser Blasio de Ragnina fecit lamentum supra Iuanis Merginouich et fratrem dicti Iuanis, videlicet, Vuchaç, dicens quod in Bieleicho verberauerunt Vochaç dicti Radossaui et acceperunt sibi per vim duos castronos“ (8. 12. 1447), DAD, Lamenta de foris, XXI, 241v.

[55] „Braiach Braiacouich de Pridouich locauit se et opera sua per unum annum proxime sequentem incipiendum hodie et ut sequitur finiendum ad standum cum Radouaç Volchossaglich, promictens dictus Braian per dictum annum a dicto Radouaçio non recedere nec sibi furari nec furari volenti consentire, scilicet, res et bona ipsius Radouaçi bene, fideliter et legaliter custodire ad usum boni famuli. Et hoc pro eo quia dictus Radouaç promisit dictum Braianum tenere in domo sua et eum alere dicto durante anno et indumenta et calciamenta sibi oportuna dare secundum qualitatem suam et pro salario istius anni promisit dictus Radouaç dare dicto Braiacho yperperos tres cum dimidio. Renuntiando. Et quia dictus Braiach dedit dicto Radouaçio ad conseruandum de suis propriis yperperos quinque. Ideo dictus Rado-

izvršena je pljačka u mjestu Bileći kod vlaha zvanih Predojevići (*in loco dicto Bilechie apud vlacchos dictos Predoeuich*). Opljačkana su tri jarca Nadihni Petkoviću, a kao pljačkaši navedeni su braća Branko, Rajan i Vukoslav Rusić, Vučihna Dobrilović i braća Dobriek i Juraš Grubačević. Oni bi mogli biti vlasi Predojevići.[56] Aprila 1422. godine Radovan Dubravčić vlah Predojević (*de morolacchis Predoeuich*) obavezao se na šestogodišnju službu i izučavanje zanata kod postolara Tasovca Veselkovića. Kao jemac za Radovana se pojavljuje njegov ujak Medoje Milatović.[57] Aprila 1422. godine Milko Radosalić optužio je Vukoja Krajkovića iz katuna Predojevića (*de cathuna Priedoeuich*) zbog pljačke koze izvršene u Bileći.[58]

Januara 1436. godine Radovac Radusinović podigao je tužbu protiv njemu nepoznatih vlaha Predojevića zbog pljačke konja u Rudinama izvršene augusta prošle godine.[59] Oktobra 1436. godine zbog pljačke nekih stvari Vitko Dubravčić iz Župe dubrovačke optužio je Božidara Milaškovića Predojevića.[60]

Kao i u slučaju katunara, izostaje i spominjanje vlaha Predojevića tokom četrdesetih i pedesetih godina XV stoljeća. Septembra 1468. godine spomenut je Bogdan Vučihnić vlah Predojević (*de Predoeuich*). Protiv njega je tužbu podnio knežak Luka Radmilović. Luka Radmilović bio je u vojnoj službi kod hercega Stjepana Vukčića Kosače u gradu Ključu. Kada je Ključ pao u ruke Osmanlija, Luka je zajedno s Radovanom zvanim Žaljevac bio oslobođen od vojvode Ahmeta koji mu je dao čovjeka koji će ih otpratiti do Trebinja. Taj čovjek bio je upravo Bogdan Vučihnić. Kada su došli do Bileće, do Bogdanove kuće, Bogdan je ukrao Luki štit koji je bio vrijednosti od jednog dukata.[61] Prezime Bogdana Vučihnića asocira patronimikom na ranije spominjanog Vučihnu Pokrajčića.

Augusta 1477. godine spominje se Mrkša Radosalić vlah Predojević. U kompaniji s Alegre-

uaç promisit reddere eos quinque yperperos dicto Braiaco ad omnem ipsius Braiachi voluntatem. Renuntiando" (5. 4. 1417), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 101v.

[56] „Nadichna Petchouich coram domino Nicolino de Gondola honor Rectoris Ragusii conqueritur supra Branchum Rusich et Raianum eius fratrem et Volchossaum similiter eius fratrem, Volcichnam Dobrilouich, Dobriecho Grubaceuich et Jurasium eius fratrem. Eo quia dicti accusati die martis propelapsa in loco dicto Bilechie apud vlacchos dictos Predoeuich furati fuerunt accusatori predicto arietes tres. Item dixit dedisse pro soçbina grossis viginti" (27. 10. 1421), DAD, Lamenta de foris, IV, 337v.

[57] „Radouan Dubrauçich de morolacchis Predoeuich legitime ut dixit etatis locando se et operas suas promisit et se obligauit stare pro annis sex in mediate cum Thassouaç Vesselcouich sutori ibidem presenti et stipulanti et recipienti, promittens idem Radouan stare cum eo per totum dictum tempus et ab eo non recedere nec sibi furari nec furari volenti consentire, scilicet, res et bona eiusdem bene et diligenter custodire et sibi in omnibus obedire tanquam bonus et legalis famulus et discipulus. Et hoc quia dictus Tassouaç promisit eundem Radouan tenere per dictum tempus sanum et egrum in domo sua et eundem alere, calciare et vestire et ipsum docere artem suam sutorie bene et diligenter et in fine dicti temporis dare ipsi Radouano ferramenta et alia consueta secundum consuetudinem ciuitatis et dicte artis. Pro quo Radouano Medoe Milathouich avunculus ipsius Radouani pro eo extitit plegius et principalis solutor insolidum et ad meliustenentem pro omni furto quod facere ipsi Tassouaçio et si ab eo recedere ante tempus predictum, promittentes partes predicte omnia et singula predicta attendere et obseruare. Renuntiando" (31. 1. 1422), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 3v.

[58] „Milchus Radosaglich coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Nicola de Goze conqueritur supra Bosidar, Radoe et Ghergloe fratres Cotinich vlachos de cathuna Mirilouichia. Eo quia his diebus propelapsis predicti accusati furtiue sibi subtraxerunt unam capram et unam ouem, que animalia erant apud fratrem suum Miglchum in ipsa eadem cathuna Mirilouichia. Et dicit dedisse pro sozbina grossis V. Item conqueritur supra Vochoe Craichouich de cathuna Priedoeuich. Eo quia his diebus propelapsis predictus accusatus sibi furtiue surripuit unam capram in Bilecho. Et dixit dedisse pro sozbina grossis IIII" (16. 4. 1422), DAD, Lamenta de foris, V, 40v.

[59] „Radouaz Radusinouich coram domino Rectore ser Gauze de Poza conqueritur supra vlacchos Predoeuich quorum nomina dixit ignorare, reseruans sibi ius inquiendi. Eo quia sibi furati fuerunt unum suum equum in Rudine. Et hoc fuit de mense augusti proxime futuris" (19. 1. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 17.

[60] „Vitchus Dobraucich de Breno coram domino Rectore ser Andrea de Volzo conqueritur supra Bosidarum Millaschouich Pridoeuich. Eo quia dictus Bosidar furtiue accepit et abstulit ipsi Vitcho unam zapam valoris grossos VIII et duas cortellos pro incudendo vites valoris grossos VIIII° et grossos sex panis in uno sacho" (31. 10. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 235v.

[61] „Lucas Radmilouich chnesachus coram dominis judicibus de criminalis quorum caput fuit ser Johannes Andree Matci de Volcio lamentum fecit contra Bogdanum Vocichnich de Predoeuich, dicens ipse dictus Lucas quod cum ipse Lucas stetisset ad stipendium herceg Stiepanum in castro Cgliuç et postea cum accidisset dictum castrum captum esse ab Turchis ipse Lucas una cum Radouano dicto Xaglieuaz accepit saluumconductum ab voiuoda Ahmat et eis et dedit hominem qui eos secum asociaret usque Tribignie, videlicet, Bogdanum supranominatum, qui Bogdanus cum venisset in Biegliechia apud domum eius Bogdani derobauit ipsum Lucam et ei accepit unum clipeum valoris ducatus unius" (6. 9. 1468), DAD, Lamenta de foris, XL, 162v.

tom Bogdanovićem iz Dubrovnika, Miloradom Mirkovićem vlahom Žurovićem i Miloradom Vukotićem vlahom Predojevićem pravi nekoliko zaduživanja. Kompanjoni se zadužuju kod Vukoja Radišića na 96 dukata, kod dubrovačkog vlastelina Nikole Pucića (ser Nicole Jo. de Poza) na 53 perpera i deset groša, kod Stipka Jurkovića na 27,5 perpera.[62] Mrkša Radosalić je sačinio trgovačko društvo s Miloradom Vukotićem i Alegretom Bogdanovićem s kojima će dobit dijeliti na jednake dijelove.[63] Oktobra 1378. godine Mrkša Radosalić se zajedno sa Sredanom Brankovićem zadužuje kod dubrovačkog vlastelina Mihaila Kalića (ser Michaeli de Calich) na iznos od 99 dukata.[64]

Decembra 1477. godine Juraj Vukčić vlah Predojević uz jemstvo Živana Radosalića iz Župe dubrovačke pravi zaduženje kod vlastelina Klimenta Gučetića (ser Clementi Mar. Raf. de Goze) na iznos od 31 perper i četiri groša.[65] Aprila 1485. godine spomenuta su braća Miljen, Milelja i Vukota Ratković iz mjesta zvanog Predojević (*de loco dicto Predoeuich*). Oni su ujaci pokojnog Petra Stankovića od kojeg su naslijedili njegove stvari.[66]

Zaključak

Vlasi Predojevići (*de cathono Predoe*, *vlachus de catono Predoeuiç*, *apud vlacchos dictos Predoeuich*, *vlacchos de Predoeuich*, *de vlachis Priedoeuichii*, *de Pridoeuichi*, *de morolacchis Predoeuich*) poznati su iz historijskih izvora od augusta 1372. godine. Smješteni su na području Bileće. Ponekad se njihovo naselje naziva mjestom Predojevića (*de villa de Predoeuich*, *de loco dicto Predoeuich*). Izvori ih u različitim situacijama pored Bileće ponekad spominju i u obližnjem Gacku, Nevesinju i Rudinama. Katun predvodi izvjesni Predoje (1372) koji je izgleda i izvršio njihovo izdvajanje iz neke veće vlaške skupine. U radnoj pretpostavci njegov bi nasljednik u starješinstvu među Predojevićima mogao biti Brajan Predojević (1372–1419). Najpoznatiji starješina među Predojevićima je Čeprnja (Predojević) Brajanović (1417–1436). Poslije njega izostaju konkretne informacije o starješinama među Predojevićima. Čeprnja je imao četvericu sinova: Stjepana (1456–1469), Vukca (1462), Lukača (1469–1471) i Bogdana Čeprnjića (1470). Pretpostavka je da bi Stjepan Čeprnjić mogao biti starješina među

[62] „Nos Allegretus Bogdanouich et Millorad Mirchouich de Xurouich et Merchxa Radossalich de Predoeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Vuchoie Radixich ducatis nonaginta sex auri" (4. 8. 1477), DAD, Debita Notariae, XLVI, 33; „Nos Allegretus Bogdanouich habitator Ragusii et Merchxa Radossalich de Predoeuichi et Milorad Vuchotich de Xuroeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Nicole Jo. de Poza yperperos quinquaginta tres, grossos decem ad omnem voluntatem creditoris sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra" (6. 8. 1477), Isto, 34v; „Nos Allegretus Bogdanouich de Ragusio et Merchxa Radossalich et Millorad Vuchotich de Predoeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Stipcho Jurchouich yperperos viginti septem cum dimidio ad voluntatem creditoris sub pena X pro cento", Isto, 35.

[63] „Nos Allegretus Bogdanouich de Ragusio Millorad Vuchotich et Merchxa Radossalich de Predoeuich confitemur quod super nos et omnia nostra bona habuemus inter nos in societate ducatos auri centum triginta duos cum dimidio pro quibus sumus debitores pro rebus amptis in credentiam et debemus ire pro bestiamine. Ego Allegretus pono personam et industriam meam et ego Millorad pono personam et industriam meam et ego Merchxa pono personam et duos equos meos solutis ante dictis debitis. Quicquid super erit de lucro debeat diuidi in tres partes, videlicet, quilibet nostrum debeat habere tertiam partem" (7. 8. 1477), DAD, Debita Notariae, XLVI, 35.

[64] „Nos Sriedan Branchouich et Merchxa Radossalich de Bilechia confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Michaeli de Calich ducatos auri nonaginta nouem ad voluntatem creditoris sub pena etc. Tenente se etc. Renuntiando etc. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra" (16. 10. 1478), DAD, Debita Notariae, XLVII, 37.

[65] „Ego Jurag Vuchzich Predoeuich principalis debitor et ego Ziuan Radossalich de Breno plegius, qui me principalem constituo, confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Clementi Mar. Raf. de Goze yperperos triginta unum et grossos IIII^{or} ad voluntatem creditoris sub pena X pro cento. Renuntiando. Hec autem carta etc. Judex et testis ut supra" (1. 12. 1477), DAD, Debita Notariae, XLVI, 95.

[66] „Miglien et Milegia fratres Ratchouichi de loco dicto Predoeuich, ambo auunculi et ut dixerunt pro duabus partibus succedunt in omnibus bonis quondam Pethari Stanchouich marangoni ab intestato defuncti in Ragusio, sponte confessi et contenti fuerunt habuisse et recepisse a presbitero Nicola Radognich et Radoe Radossalich, qui presbiter Nicola et Radoe fuerunt gubernatores rerum dicti quondam Pethari Stanchouich, ibi presentibus, dantibus et consignantibus omnia bona et res ac quicquid fuit in dictis presbiterio Nicolao et Radoe de ratione dicti quondam Pethari" (8. 4. 1485), DAD, Diversa Notariae, LXVI, 10v. Ispod: „Die XII aprilis 1485 Vuchota Ratchouich frater suprascriptorum Miglieni et Milegie auunculus et successor ut dixit pro tertia parte bonorum suprascripti olim Pethari, confessus fuit et contentatur de omnibus et singulis suprascriptis pro parte ei spectantibus. Renuntiando", Isto.

Predojevićima. Druga značajna linija postavljena je u pretpostavci koja treba još potvrda. Zagorac Brajanović s natpisa na stećku u Podbudovcima kod Bileće prepoznat je kao srodnik Čeprnje Brajanovića i kao otac spojen s linijom jasnije loze Jurja Zagorčića (1433–1434) i njegovih sinova Obrada (1464–1470), Vukote (1465), Radiča (1466), Ivaniša (1466), Radoja (1471–1477), Vukića (1477) i Mladiena Jurjevića Zagorčića (1478). Značajnim se predstavljaju Radič Jurjević, spomenut da je iz katuna Čeprnjića, te katunar Vukić Jurjević. Pored navedenih, istaknutim predstavnicima među Predojevićima pripada i Mrđen Galčić sa svojim sinovima.

Predojevići su bili vazali vlastele Pavlovića. Prije dolaska Osmanlija priznavali su seniorstvo Kosača. Najvjerovatnije je da je to u skladu s činjenicom da su Pavlovići imali teritorijalne gubitke na svojim južnim posjedima i da su uz zemljišni posjed gubili i seniorstvo nad pojedinim vlasima, a što su preuzimali velmože iz roda Kosače.

Kao i brojne druge sitnije vlaške skupine i manje katune, i historiju vlaha Predojevića obilježava slabije poznavanje uslovljeno oskudnošću relevantne izvorne građe. Nedostaju konkretne informacije za starješine, katunare među njima krajem XIV i početkom XV stoljeća, te poslije 1436. godine. Za vlahe Predojeviće moguće je opće karakteristike razmatrati na osnovu materijala koji imamo za bolje poznate vlaške skupine. Ovdje prezentirani materijal pokazuje da su se bavili svim poslovima kojima su se bavili i vlasi iz susjednih skupina i katuna (karavanska trgovina, kreditno zaduživanje, služenje i izučavanje zanata, držanje i uzgoj stoke i pljačkanje). Međutim, kada nam za konkretne situacije trebaju vezivna tkiva u slučaju Predojevića, onda se nalazimo pred nerješivim dilemama. Za očekivati je da će daljnja istraživanja omogućiti ta neophodna dodatna zrnca koja će popunjavati evidentirane praznine i očitovanja u pojedinim pretpostavkama.

Summary

From the History of the Predojević Vlachs

This paper presents information and constructive assumptions from the history of the Predojević Vlachs. Despite the scarcity of preserved data, it also gives postulates for the further research of this topic. Predojevići were situated in the area of Bileća and were vassals of the nobile family of Pavlovići, and later of the noble family of Kosača. They were engaged in caravan commerce, crediting, serving and learning of crafts in Ragusa, as well as keeping and cultivating of Ragusan cattle. Apart from this, they were not unfamiliar to highway robberies. The most important representatives of the Predojevići Vlachs were Čeprnja and Zagorac Brajanović with their sons.

Literatura

Ћирковић, С. 1964, Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба, Српска академија наука и уметности, Посебна издања 376, Одељење друштвених наука 48, Београд 1964.

Динић, М. 1967, Из Дубровачког архива, III, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Треће одељење, Књига 22, Београд 1967.

Јиречек, К. 1978, Историја Срба, Друга књига (Културна историја), Друго, исправљено и допуњено издање, (Превео и допунио Јован Радонић), Слово Љубве, Библиотека фототипских издања, Београд 1978, 45.

Ковачевић, Д. 1963, Средњовјековни катун по дубровачким изворима, *Симпозијум о средњовјековном катуну*, Научно друштво Босне и Херцеговине, Посебна издања 2, Одјељење историјско-филолошких наука 1, Сарајево 1963.

Тошић, Ђ. 2004, Прилог проучавању Доњих влаха у источној Херцеговини, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4, Београд 2004.

Vego, M. 1964, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1964.

Zlatar, B. 1978, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, Prilozi Instituta za istoriju XIV/14-15, Sarajevo 1978.

Odlike obilježja nad *mezarom* Ferhad-bega, sina Iskenderova, *vakifa kasabe* Tešanj

Mirza Hasan Ćeman
Sarajevo

Ferhad-beg – porijeklo, život i djelovanje

U istraživanju povijesnog razvoja Tešnja[1] većina dosadašnjih istraživača smatra da je za utemeljenje i razvoj ovog urbanog naselja tipa *kasaba* posebno bio zaslužan Ferhad-*čelebija*, sin Iskendera. Iskender je u prvoj polovini 16. st. u Bosni obnašao određene dužnosti koje su mu omogućile i uživanje nekih posjeda tipa *zijamet* (*zeamet*) koje je stekao u ovoj novostečenoj osmanskoj pokrajini.[2] Iskender je imao više sinova, među koji-

[1] Ovaj članak predstavlja izvadak iz obimnijega rada podnesenog u skraćenom obimu pod naslovom *Ferhad-begova džamija u Tešnju – uvakufljenje, arhitektonske odlike i neke proturječnosti* na naučnom skupu *Tešanjski prostor u prošlosti – Povodom 450 godina vakufa Gazi Ferhad-bega* kojeg je organizirao Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, u okviru manifestacije *Dani grada Tešnja 2009*. i koji je održan 11. i 12. decembra 2009. g. Zbog obimnosti građe odlučeno je da se za zbornik radova s navedenog naučnog skupa obradi određena građa i objavi u obliku manjeg članka, a da se preostali dio materijala priredi u obliku knjige. Kako nije sigurno kada će zbornik radova s navedenog naučnog skupa biti štampan, to je ovaj članak, uz znanje gosp. Amira Brke, direktora Centra za kulturu i obrazovanje, Tešanj, ponuđen na objavljivanje u časopisu *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu.
U pisanju ovog rada i priređivanju potrebne dokumentacije za njega osobitu zahvalnost dugujem niže navedenim ustanovama i osobama za pruženu pomoć i dozvolu da koristim određenu dokumentaciju. Izrazi moje zahvalnosti upućeni su Zavodu za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo i Centru za kulturu i obrazovanje, Tešanj. Svoju zahvalnost posebno izražavam dipl. ing. arh. Lidiji Mićić, direktoru Zavoda, dipl. ing. arh. Azeru Aličiću i dipl. ing. arh. Dženani Šaran – članovima II Stručnog tima Zavoda i dipl. ing. arh. Almi Ferizbegović-Pavlović, Načelniku Odjeljenja za informaciono-dokumentacijske i opće poslove. Posebnu zahvalnost dugujem i akademskom slikaru Ahmetu Hunduru iz Tešnja za pružene informacije i pomoć oko uređivanja dokumentacije. Svoju zahvalnost dugujem i gosp. Suadu Huskiću, pomoćniku načelnika Općine Tešanj za opću upravu i društvene djelatnosti za uvid u dokumentaciju o obnovi obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom* 1998. g. Sva dokumentacija koju sam koristio u ovom radu s dozvolom navedenih ustanova i pojedinih osoba potpada pod kategoriju dokumenta nad kojima oni imaju pravo vlasništva, pa se ona ne može ni u kojem obliku koristiti za javnu upotrebu bez pismene saglasnosti vlasnika. Stoga je sva ovdje objavljena dokumentacija obilježena znakom uvjetovanja njenog daljnjeg korištenja i kopiranja (= ©). U cilju lakšeg razumijevanja u tekst sam unio i tumačenja nekih stručnih termina koji su znanstvenicima i stručnim radnicima već poznati. Učinio sam to u cilju približavanja ovog teksta širem krugu čitatelja.

[2] Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 173; Handžić 1996, 39. Svoju zahvalnost iskazujem i prof. Amiru Brki, direktoru Centra za kulturu i obrazovanje, Tešanj, za ustupanje kopije rukopisnih bilježaka (u daljem tekstu *Rukopis*) *rahmetli* Adema Handžića. Te bilješke predstavljaju radni materijal Adema Handžića posvećen istraživanju ličnosti Ferhad-bega i razvoja grada Tešnja. Radni materijal sačuvan je u originalnom obliku i pohranjen u Centru za kulturu i obrazovanje. Dana 17. novembra 2009. g. gosp. Amir Brka, direktor navedenog Centra, ustupio mi je kopiju ovog Handžićevog rukopisa na korištenje. Kopija ovog rukopisa data je i drugim stručnjacima i znanstvenicima zainteresiranim za ovu oblast. Na temelju analize popratnih informacija koje se sreću u bilješkama zaključio sam da su navedene rukopisne bilješke nastale u vremenu od 1993. do 1996. g. tokom rada Adema Handžića u RCICA (OIC Research Centre for Islamic History, Art and Culture) u *Yildiz* palači u Istanbulu. Pojedini podaci u navedenim bilješkama se veoma često ponavljaju, a listovi i pojedine cjeline nisu uredno složeni. Prema autentičnom slijedu listova koji je sačinio sam Adem Handžić (original mi je stavljen na uvid) moguće je rukopisne bilješke grupirati u više cjelina. Ja sam ih rasporedio u *Rukopise* od A do K. U ovom mom tekstu bilješke Adema Handžića citiraju se na slijedeći način: Adem Handžić – *Rukopis*, a zatim slijede slovna oznaka cjeline *Rukopisa* i broj(-evi) stranice(-a). Nova mišljenja Adema Handžića koja citiram u ovom radu, a koja se temelje na dijelovima

ma i Ferhada. Godine 1530. u području Tešnja Iskenderov sin Ferhad-*čelebija* spominje se kao *timar-sahibija*[3] koji se nalazio u službi Bosanskog namjesnika Gazi Husref-bega.[4] Gazi Husref-beg je upravo u vrijeme iza navedene godine (1530) na području buduće *nahije* Tešanj utemeljivao dijelove svog *vakufa*.[5]

U mjesnoj tradiciji smatra se da je Ferhad-*čelebija* veoma značajan za razvoj Tešnja. Prema mišljenju Adema Handžića, „Ferhad-beg je za Tešanj predstavljao njegova prvog vakifa i stvarnog osnivača muslimanskog gradskog naselja u podgrađu tešanjske tvrđave".[6] Međutim, postoje i nešto drugačija mišljenja.[7]

Ferhad-*čelebija* pojavljuje se kao veoma zanimljiva ličnost u mjesnoj historiji i društvenom životu *kasab*e Tešanj, pa čak i u nešto široj prostornoj okolini i društvenom okruženju. Potrebno je naglasiti da se o porijeklu Ferhad-bega ne zna mnogo. Podaci kojima se raspolaže, a koji su već ovdje navedeni, više su posrednog, tj. neizravnog karaktera. Početkom 8. decenije 20. st. na vidjelo je izašao prijepis Ferhad-begove *vakufname* koji uz popratnu bilješku autora prijepisa, Tešanjskog *kadije* Abdulkerima, govori i o samom *vakifu* – Ferhad-begu.[8] Ovaj izvor Ferhad-bega spominje kao sultanovog sestrića, a njegovog oca Iskendera posredno navodi kao *sultanovog* zeta. Prema ovom izvoru Ferhad-beg je bio sestrić *sultana* Sulejmana Veličanstvenog koji mu je *daidža* (ujak).[9] Iz genealogije sultanskih porodica moglo bi se zaključiti da je Ferhad-begova majka bila tetka *sultana* Selima II, odnosno da je Ferhad-beg tetić *sultanu* Selimu II.[10]

Na području Tešnja, koji je već postepeno poprimao odlike *kasabe*, status koje će (prema većini mišljenja) steći upravo djelovanjem Ferhad-bega, nalazio se i dio Ferhad-begovih posjeda koje je ovaj uglednik uvakufio za opće dobro. Ferhad-beg je u poodmakloj životnoj dobi odlučio da upravo tu, u manjem naselju koje se počelo već od ranije razvijati u podnožju tešanjske tvrđave, podigne objekte svog *vakufa*.[11] Na taj način Ferhad-beg je dao značajan podstrek daljnjem razvoju Tešnja koji od 1559. g., ako ne čak i nekoliko godina ranije, postoji u statusu *kasabe*.[12]

---

spomenutog *Rukopisa* jasno su navedena (označena). Za ovu bilješku v. Adem Handžić, *Rukopis* A, str. 2-3, *Rukopis* B, str. 1-1A, 2, *Rukopis* F, str. 2.

[3] *Timar*, tur. *tımar*, ar. *timar*, s posebnim značenjem „seoskog posjeda", „seoskog imanja". Predstavlja i stručni termin u agrarno-pravnom sistemu Osmanskog carstva, koji označava feudalni posjed. Po svom karakteru *timar* predstavlja sitni zemljišni posjed (*spahiluk)* koji je donosio godišnji prihod do 20.000 *akči*. *Timar-sahibija*, složenica izvedena iz riječi *timar* i *sahibija*. *Sahibija* (u govornom jeziku prisutno i kao *saibija*), tur. *sahib*, *sahip* (ar. *sahib*), s osnovnim značenjem „posjednik", „vlasnik" ili „gospodar". Pojavljuje se i u različitim složenicama od kojih je jedna *timar-sahibija*, sa značenjem „posjednik", „vlasnik tačno određenog posjeda".

[4] Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 173; Handžić 1996, 39.

[5] Up. Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 169 i d.

[6] Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 174. Ovo mišljenje Adem Handžić iznio je prije otkrića podataka u rukopisu Tešanjskog *kadije* Abdulkerima, koji se odnose na Ferhad-bega. Up. i Ždralović 1978, 168; i Ćeman 2006, passim, posebno 9 i d., 25 i d. te 43 i d.

[7] Nešto drugačije mišljenje o razvoju *kasabe* Tešanj iznio sam 2005, odnosno 2006. g. Međutim, to mišljenje ne umanjuje važnost Ferhad-bega kao *vakifa* značajnog za razvoj ove *kasabe*. V. Ćeman, Op. cit., l. c.

[8] V. prvi potpuni tekst prijevoda *vakufname* u djelu Ždralović 1978, 167-179. i drugi, također potpuni, ali nešto izmijenjeni tekst *vakufname* u Ždralović 1985, 137-140. Pri čitanju oba prijevoda *vakufname* potrebno je voditi računa o izvjesnim razlikama u prijevodu pojedinih detalja što može biti veoma važno za razumijevanje nekih podataka koje *vakufnama* donosi, posebno onih podataka koji se odnose na situaciju na terenu. Moje mišljenje je da je Tešanj pravni status *kasabe* stekao nekoliko godina prije 1959, tj. prije godine legalizacije Ferhad-begove *vakufname*.

[9] Ždralović 1978,165-180, posebno, 168-169, up. i Ždralović 1988, 281, br. 1852 iz god. 1255. A. H. (?), odnosno 1839; Gazić/Aličić 1985, 137-140.

[10] V. Ždralović 1978, 165-180, posebno, 168. Up. i Ćeman 1989, 105-107. U proučavanju ovog pitanja čini se veoma zanimljivim da Adem Handžić, koji se doticao pitanja identifikacije osobe tešanjskog *vakifa* Ferhad-bega, u svom radu (Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 169-184), koliko mi je poznato, nije više nikada komentirao ovo pitanje nakon što je Muhamed Ždralović 1978. g. objavio spomenuti rad o *medžmui* Tešanjskog *kadije Abdulkerima*.

[11] Ovdje se misli na razvoj naselja oko Sufi Oručeva *mesdžida* u Tešnju. V. i Handžić 1981, 169-179; Handžić 1994a, 91-99. Up. i Handžić, *Rukopis* B, 4-5, *Rukopis* D, 2, *Rukopis* F, 3-6. O pitanju naseobinskog razvoja Tešnja vidjeti i moje mišljenje u Ćeman 2006, passim, posebno 43 i d., posebno 48-54, br. 11, a-f. Up. i Kupusović 2000, 364. Adem Handžić evoluirao je po ovom pitanju otvarajući mogućnost pojave i razvoja naselja neurbanog pravnog statusa (dakle, ne *kasabe*) oko Sufi Oručeva *mesdžida* i prije izdavanja i legalizacije Ferhad-begove *vakufname* 1559. g. Adem Handžić doslovno kaže: 2) [Sufi Oruç's mescid, built between 1530. and 1540] ... *apparently served as the dervış tekke. In that way, the 'Selimiye' mosque in the fortress remaind for a long time the only mosque at Teşanj until the 'Ferhadiye' mosque was built (1559). Therefore, the earliest component in the Teşanj downtown was the one built by the derviş.* V. Handžić 1996, 39. Up. i Handžić, *Rukopis* B, 4-5, *Rukopis* C, str. 5-6, *Rukopis* D, 2, *Rukopis* F, 3-6, *Rukopis* G, 4, *Rukopis* H, 5-6.

[12] Vidjeti sažeti pregled s izvorima i literaturom u: Ćeman 2006, passim u poglavljima u kojima se govori o razvoju

Ferhad-begov *mezar*

Tešanjski *vakif* Ferhad-beg umro je u Tešnju 1568. godine. Rahmetli Ferhad-beg ukopan je u *haremu džamije* koju je ovdje dao podići i koja predstavlja temeljni objekt njegova *vakufa*.

Izučavanju ukopa Ferhad-bega, načina obilježavanja njegovog ukopnog mjesta, kao i određenih proturječnosti koje postoje u vezi s njim može se pristupiti s više aspekata koji su u savremenoj stručnoj terminologiji izučavanja kulturnog naslijeđa (*heritologiji*) određeni jasnim terminima. Ti aspekti su: izučavanje zatečenog stanja, rekonstrukcija izvorne završne konstrukcije i oblika, izvornog zamišljenog oblika koji se može približno odrediti na temelju onoga što se u određenom slučaju može očekivati, a što može biti određeno kroz metodologiju znanstvenog rada temeljenu i na principu *per analogiam*.

Namjera mi je da proučim obilježje podignuto nad Ferhad-begovim *mezarom* u Tešnju s aspekta zatečenog stanja sa željom da me istraživanje približi njegovom izvornom obliku i konstrukciji.[13] Izučavanje ovog nadgrobnog obilježja s aspekata određenja njegovog izvornog zamišljenog oblika i onoga što se u ovom konkretno određenom slučaju ukopa jednog bosanskog osmanskodobnog feudalca, uglednog *vakifa* i člana sultanske porodice može očekivati ostavit ću ovom prilikom postrani iz razloga ekonomije predviđenog prostora za objavu ovog teksta i želje da navedenu složenu problematiku obradim u potpunosti u okviru posebne knjige i jednog kraćeg članka posvećenog Ferhad-begovoj *džamiji* u Tešnju i njenom *vakifu*.[14]

Danas oko Ferhad-begove *džamije* postoji manje groblje (*mezaristan*) unutar kojeg se nalaze ne tako brojni *nišani*. Među njima nalazi se i *mezar* Ferhad-Bega. (sl. 3) Nad grobom (*mezarom*) podignut je sarkofag s potkonstrukcijom i s parom *nišana*, od kojih onaj uzglavni sadrži kratak natpis (*tarih*) pisan arapskim jezikom i *nesh* pismom, koji glasi: *Umrli i pokojni* [..... oštećeno] *kojemu je potrebna božja milost* [..... oštećeno] *Ferhad, sin Skenderov, umro 29. časnog mjeseca redžepa godine 975.* [A.H.][15] (= 1. I – 30. I 1568),[16] odnosno 29. I 1568. kako na drugom mjestu navodi isti autor.[17] (sl. 8)

Nad Ferhad-begovim *mezarom* podignuta je pravokutna kamena potkonstrukcija koja izravnava teren (cijela grobna konstrukcija podignuta je na relativno blagim padinama brda Đonlagićka), a tek potom je na njoj podignuta konstrukcija kamenog sarkofaga s *nišanima* (sl. 1-7). Po uobičajenoj praksi izvođenja osmanskodobnih muslimanskih *mezara* tipa „sarkofag s potkonstrukcijom" može se zaključiti da je konstrukcija sarkofaga prazna, tj. tijelo *mejita*[18] ukopano je ispod potkonstrukcije, a sam sarkofag je u suštini prazan. To je potvrđeno i tokom obnove sarkofaga 1998. g. kad je skinuta i zamijenjena gornja ploča sarkofaga.[19]

Konstrukcija nad Ferhad-Begovim *mezarom* izvedena je veoma pedantno i s istančanim osje-

naselja, posebno 43 i d., te o *vakufima* na 88-89. Veoma su značajna mišljenja Adema Handžića o naseobinskom i urbanom razvoju mjesta Tešanj. Nova mišljenja Adema Handžića vidjeti u dijelovima *Rukopisa*, passim.

[13] U ovom trenutku kada započinjem analizu obilježja Ferhad-begovog *mezara* želio bih naglasiti njenu znanstvenu metodologijsku utemeljenost na proučavanju odlika konstrukcije nadgrobnog obilježja, pronalaženju istoznačnih odlika koje su logički međusobno povezane te uočavanju (pronalaženju) eventualnih kontradikcija koje postaju problemi i sagledavanje kojih ima za posljedicu postavljanje niza otvorenih pitanja. Sljedstveno tome očekuje se i davanje odgovarajućih odgovora.

[14] Knjiga je u završnoj fazi obrade i namjerava se objaviti pod naslovom "*Ferhad-begova džamija u Tešnju*." Knjiga obrađuje čin uvakufljenja *džamije*, njene arhitektonske odlike, unutarnju i vanjsku dekoraciju i neke proturječnosti koje se tiču kako samog *vakifa* tako i *džamije* kao najvažnijeg objekta Ferhad-begovog *vakufa*. Spomenuti članak priređen je pod naslovom *Ferhad – Beg, vakif kasabe Tešanj, i Halifa Mula Hasan* i nalazi se u štampi.

[15] *Anno Hegirae* = godina *Hidžre*

[16] V. Mujezinović 1959, 247-249, posebno 248. Prema M. Mujezinoviću dimenzije potkonstrukcije (*jednog prostranog popločanog platoa*) su 450 x 350 cm.

[17] Mujezinović 1982, 253. Zanimljivo je da Adem Handžić daje nešto kraće čitanje natpisa: „*Ferhad, sin Iskenderov, umro 29. redžepa 975*, što odgovara 29. januara 1568. godine." V. Handžić 1974, 161-174; Handžić 1994, 173. *Nišan* nad Ferhad-begovim sarkofagom doživio je određena oštećenja (ne zna se kada), ali je konzerviran 1958. g. V. Mujezinović 1959, l. c. Ovako konzervirani *nišan* stradao je tokom ratnog razdoblja od 1992. do 1995. g., ali je u potpunosti rekonstruiran 1998. g. Radove na rekonstrukciji para *nišanâ* nad Ferhad-begovim *mezarom* izveo je Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo 1998. g. V. Annonim 1998, 7.

[18] *Mejit* ili *meit*, tur. *meyyit*, ar. *mäyyit*, s osnovnim značenjem „mrtav", odnosno „mrtvac".

[19] To je vidljivo i iz crtežâ presjekâ konstrukcije kamenog sarkofaga koji se čuvaju u Zavodu za zaštitu spomenika u Sarajevu. Uvid u ostale arhitektonske crteže ostvario sam u Zavodu, ali, nažalost, nisam dobio dozvolu da budu objavljeni.

Sl. 1. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. © Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo. Fotografija je nastala 1958. g. ili nešto ranije.*

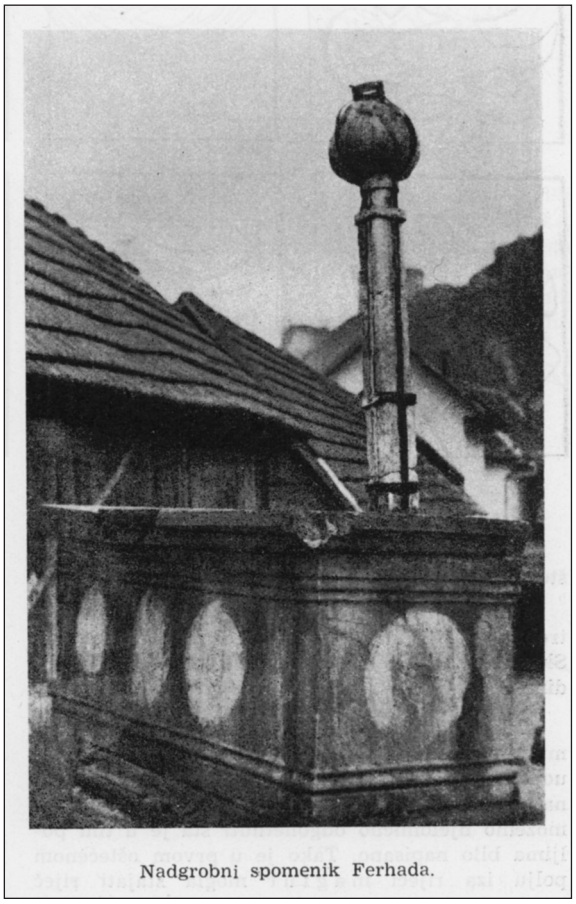

Sl. 2. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Prema: Mehmed Mujezinović, Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju. Naše starine* 6(1959), 247, *Sarajevo.*

ćajem za proporcije i tehniku obrade kamena. Sarkofag s potkonstrukcijom Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja uobličen je proporcionalno i s veoma dobrim poznavanjem profilacije. Nasuprot tome tanki i vitki *nišani*, sudeći prema onom uzglavnom sačuvanom do 1958. g., osim što su bili rađeni u drugom petrografskom materijalu, posjeduju i drugačije proporcijske odnose i u određenoj mjeri su u kontrastu sa sarkofagom i potkonstrukcijom nadgrobnog obilježja. Taj nesrazmjer umanjuje estetsku vrijednost cijele grobne cjeline. Na bočnim stranicama sarkofaga u plitkom reljefu isklesane su ukrasne rozete.[20] U svakom slučaju konstrukcija nad *mezarom* Ferhad-Bega predstavlja jedan od veoma lijepih primjera *mezara* tipa "sarkofag s potkonstrukcijom" podignutih u 16. st. na području Bosanskog *sandžaka*, odnosno kasnijeg *ejaleta*.[21]

Na uzglavnom *nišanu* sačuvan je *tarih*. Sami natpis na *nišanu* je relativno skroman i škrt u činjenicama koje donosi. Mehmed Mujezinović navodi da je „Nad sarkofagom sačuvan (je) jedino uzglavni nišan od skopljanskog kristala kamena sa velikim turbanom u gužve i prevojem preko turbana."[22] Isti autor dalje kaže: „Tekst natpisa je, kao što vidimo i na faksimilu, oštećen, tako da se on na tri polja više uopće ne

[20] Ovdje nemam namjeru nešto više govoriti o simboličkim značenjima pojedinih oblika prikazanih rozeta. Njihova detaljna obrada s različitih aspekata (oblikovno, simboličko / semiotičko/, kulturološko, tehničko i dr.) zahtijevala bi poseban pristup, što nije tema ovog članka.

[21] Mujezinović 1959, 247-249. Up. i Mujezinović 1982, 252-253.

[22] Mujezinović 1959, 247. M. Mujezinović upotrijebljeni petrografski materijal za izvedbu *nišanâ* na ovom nadgrobnom obilježju naziva „skopljanski kristal kamen" (V. Op. cit., 247, 249), „kristalni mramor iz Aranđelova kod Skopja – Uskup" i „skopski kristal kamen" (vidj. Mujezinović 1998, 252), a same *nišane* ove provenijencije naziva „Ušćupski nišani" i „skopski nišani" (v. Mujezinović 1974, 13-14). Navedeni *nišani* nazivaju se prema gradu u Makedoniji (Üsküb – turski naziv za Skopje). O pitanju *nišana* izrađenih u „skopljanskom kristal kamenu" vidjeti moj rad *Nišani skopskog (ušćupskog) porijekla na području Bosne i Hercegovine*, koji je priređen za štampu.

Sl. 3. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Pogled iz harema džamije. Snimljeno* 2007. *g. © M. H. Ćeman*

razabire. Međutim, uspoređujući ovaj natpis sa tekstualno sličnim natpisima XVI vijeka možemo djelomično odgonetnuti šta je u tim poljima bilo napisano. Tako je u prvom oštećenom polju iza riječi *magfur* mogla stajati riječ *Eš-šehid* što bi imalo značiti da je ovaj Ferhad poginuo. U sljedećem oštećenom polju svakako je stajala riječ *teala* (Uzvišeni) kao atribut riječi *Allah*. U trećem praznom polju trebalo bi da bude označeno zanimanje odnosno položaj koji je Ferhad zauzimao. Zaista je velika šteta što je upravo ovaj dio natpisa oštećen. Važno je napomenuti da uz ime Ferhadovo, kao ni uz ime njegova oca Skendera, nisu stavljene nikakve titule: *paša*, *emir*, *beg* ili sl."[23] Iz citiranog teksta M. Mujezinovića moglo bi se zaključiti da tekst *tariha* na uzglavnom *nišanu* odgovara vremenu nastanka obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom* – 16. st.

U jednoj preciznijoj i kritičnijoj analizi mogla bi se pronaći zamjerka u postojanju određenog nesklada u proporcijama sarkofaga na jednoj i *nišanâ* na drugoj strani što, zajedno s različitim petrografskim materijalima u kojima su izvedeni potkonstrukcija, sarkofag i *nišani*, otvara neka pitanja. Naime, dosadašnji istraživač Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja Mehmed Mujezinović jasno je identificirao pojavu „skopljanskog kristal kamena" na ovoj nadgrobnoj konstrukciji. Jasno naglašavanje upotrebe ovog kamena kao da je naznačavalo drugačiji karakter petrografskog materijala upotrijebljenog za izradu potkonstrukcije i sarkofaga. Međutim, M. Mujezinović nije identificirao petrografske odlike materijala u kojem su izvedeni potkonstrukcija i konstrukcija sarkofaga. Također je zanimljivo da niti M. Mujezinović 1958. g. niti iko od historičara i stručnjaka Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti (N)FRBiH ili neke druge ustanove nije do danas komentirao niti analizirao pojavu dva različita petrografska materijala na ovom nadgrobnom obilježju niti je o tome raspravljao s bilo kojeg aspekta niti u bilo kojem kontekstu. Stoga sam slobodan prvi put postaviti pitanje: Koji su razlozi odredili tu razliku u proporcijama i upotrebu dva petrografska materijala? Ukoliko su sarkofag, potkonstrukcija i *nišani* Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja

[23] M. Mujezinović, Op. cit., 248. U bilješci br. 3 na navedenoj strani M. Mujezinović usporedbe radi citira svoj rad (Mujezinović 1952, 95-114).

Sl. 4. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Pogled iz harema džamije. Snimljeno* 2007. *g.* © *M. H. Ćeman*

izvorno bili zamišljeni kao jedinstvena cjelina, koja je i izvedena istovremeno iz identičnog materijala (*hreša*), kako to da se na Ferhad-begovom nadgrobnom obilježju nalaze *nišani* (do 1958. g. bio je sačuvan samo jedan – uzglavni) izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu"? Pri tome je potrebno napomenuti da se danas ne zna u kojem je materijalu bio izveden uznožni *nišan* na *mezaru*. Može se iz razloga istovremenog stavljanja oba *nišana* i iz razloga intencija ka estetičkoj jednakosti upotrijebljenih materijala pretpostaviti da su oba *nišana*, bez obzira na to jesu li bila izvorna ili ne (tj. kasnija ili mlađa), bila izvedena u „skopljanskom kristal kamenu".

Bez obzira na to je li Ferhad-begovo nadgrobno obilježje (sarkofag, potkonstrukcija i *nišani*) bilo izvorno zamišljeno kao jedinstvena cjelina koju je trebalo izvesti istovremeno iz identičnog petrografskog materijala (*hreša*) ili ne (tj. sarkofag i potkonstrukcija izvedeni u *hreši* i s *nišanima* izvedenim istovremeno /?/ u „skopljanskom kristal kamenu"), jasno je uočljiv neujednačen pristup u izvedbi sastavnih dijelova cjeline nadgrobnog obilježja. Ukoliko sarkofag, potkonstrukcija i *nišani* Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja nisu zamišljeni kao jedinstvena cjelina koju je trebalo izvesti istovremeno iz identičnog materijala (*hreša*), jesu li, možda, izvorno bili zamišljeni kao istovremena jedinstvena cjelina kod koje je jedan dio bio izveden u *hreši* (sarkofag i potkonstrukcija), a drugi dio u „skopljanskom kristal kamenu" (*nišani*). Oba dijela trebalo je samo povezati u jedinstvenu cjelinu istovremeno tokom podizanja obilježja ili s neznatnim vremenskim razmakom na način uglavljivanja *nišana* u njegovu cjelovitu već izvedenu temeljnu konstrukciju?

Iz detaljne analize cjelokupnog Ferhad-begovog nadgobnog obilježja prema zatečenom stanju može se zamijetiti da se u izboru materijala konstrukcije (izbor koji je, hipotetički gledano, proveden u 16. st. nešto prije podizanja grobne konastrukcije) kojom je obilježen Ferhad-begov *mezar* uočavaju dva materijala: *hreša*[24] u potkonstrukciji i konstrukciji samog sarkofaga te „skopljanski kristal kamen"[25] u kojem su bili (da

[24] Prema navodu I i II Stručnog tima Zavoda. V. ovdje sl. 6 i 7.

[25] M. Mujezinović navodi da *nišane* „skopljanske provenijencije" "... raspoznajemo, prije svega, po materijalu od kojeg su izrađivani, gdje se radi o kristalnom mramoru iz

li izvorno ?!) izvedeni *nišani*.[26] (sl. 6 i 7) Analiza dvaju upotrijebljenih petrografskih materijala i njihovo promatranje u kulturno-povijesnom kontekstu daju osnovicu da se postave dva pitanja. Prvo pitanje glasi: je li konstrukcija Ferhad-begovog nadgobnog obilježja u cjelini bila izvedena u jedinstvenom graditeljskom materijalu u 16. st.? Mogla bi se očekivati upotreba materijala tipa *hreša* ili „skopljanskog kristal kamena", ali ne i njihovo miješanje na istom nadgrobnom obilježju. Međutim, nije isključeno da se na jednom nadgobnom obilježju mogu miješati različiti petrografski materijali. U takvom slučaju upotreba različitih petrografskih materijala na nadgobnom obilježju otvara raspravu o estetskim nazorima i sposobnostima starih majstora da u ovom primjeru izvedu proporcionalno skladno nadgrobno obilježje. Međutim, ne smije se zanemariti ni činjenica da *nišani* izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu" imaju drugačije unutarnje proporcijske odnose (tj. imaju drugačiji modul, a time i metrički odnos), koja govori da se radi o nečemu drugačijem što nije izvedeno

Sl. 5. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Pogled iz ulice. Stanje nakon obnove 1998. g. Snimljeno 2005. g. © M. H. Ćeman*

po istim principima po kojima su nastali potkonstrukcija i sarkofag nadgrobnog obilježja. Iz ovoga bi se mogle zaključiti samo dvije stvari: ili su *nišani* nastali istovremeno kada i potkonstrukcija i konstrukcija sarkofaga, ali ih je izvodila druga grupa majstora (klesarske radionice u Skopju u Makedoniji), ili su *nišani* izvedeni također od neke radionice u Skopju i nad sarkofagom podignuti znatno kasnije. Ova posljednja pretpostavka jasno otvara prostor za postavljanje pitanje je li kasnije podizanje *nišana* izvedeno nakon što su oni bili uništeni u nejasnim prilikama? Da li je, iz kojih razloga i u kakvim prilikama izvršena pretpostavljena zamjena *nišana* izvorno izvedenih u kamenu tipa *hreša* sekundarnim *nišanima* (ili je možda izvršena zamjena samo jednog *nišana* /onog uzglavnog/) izvedenim (izvedenog) u „skopljanskom kristal kamenu"? Kada su *nišani* koji su mogli biti izvorno izvedeni u kamenu tipa *hreša* zamijenjeni sekundarnim *nišanima* (ili je možda izvršena zamjena samo jednog *nišana* /onog uzglavnog/) izvedenim (izvedenog) u „skopljanskom kristal kamenu"? Do 1958. g. bio je sačuvan samo jedan *nišan*, i to onaj uzglavni. On je i dokumentiran opisom i fotografijom. Do

Aranđelova kod Skopja – Uskup, a poznati su kod nas pod imenom 'Ušćupski nišani'." V. Mujezinović 1974, 13-14. Ovdje se očito radi o petrografskom materijalu koji pripada porodici metamorfnih stijena, odnosno podgrupi dolomitnih mramora, i koji je svojim odlikama mogao biti blizak jednom veoma poznatom petrografskom materijalu koji se eksploatira u području sjevero-sjeveroistočno od Prilepa, a poznat je pod komercijalnim nazivom *sivec* i *sivec kalciten*. Opće napomene za ovu vrstu petrografskog materijala vidjeti kod Crnković / Šarić 1992, 12-15. Ovaj petrografski materijal danas eksploatira *Mermeren Kombinat A. D. Prilep*, Kruševski put bb, 7300 Prilep, Makedonija, koji se nalazi u sastavu grčke kompanije *F.H.L. Group*, odnosno *F.H.L. I. Kirikaidis Manufacturing and Trading Co. Marbles & Granites S.A.*, 66100 Drama, Industrial Area of Drama, Grčka. Vidj. www.fhl.gr/sivec-marble.php i www.mermeren-sivec.com.mk/eng.products.asp. Objema stranicama pristupio sam više puta 2009. g. i, posebno, 2. januara i 30. oktobra 2010.

[26] Već ranije konzervirani *nišan* (1958. g.) stradao je u ratnom razdoblju između 1992. i 1995. g., ali je u potpunosti obnovljen 1998. g. Pri tome se nastojalo da obnova *nišana* bude izvedena u materijalu koji bi po svojim petrografskim odlikama bio blizak „skopljanskom kristal kamenu". U ovom slučaju to je prilepski *sivec*. Ovom prilikom na konstrukciju sarkofaga dodan je i drugi (uznožni) *nišan*. Upotrijebljeni petrografski materijal vizualno i na dodir zaista izgleda kao prilepski *sivec*. U dokumentaciji (crtežima) Zavoda koju sam imao priliku vidjeti jasno je i naznačeno da su sarkofag i potkonstrukcija izvedeni u kamenu tipa *hreša*, a rekonstruirani (obnovljeni) *nišani* u „skopljanskom kristal kamenu", odnosno u petrografskom materijalu tipa prilepski *sivec*. (V. sl. 6 i 7).

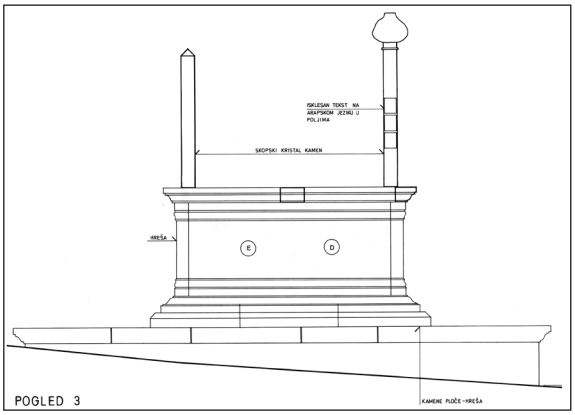

Sl. 6. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Crtež rađen s pogledom iz ulice. © Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo. Linija terena koja se na crtežu spušta slijeva nadesno pogrešno je ucrtana. Teren pada s desna ulijevo što je jasno vidljivo iz ulice iz koje su promatrane potkonstrukcija i sarkofag koji su prikazani na crtežu.*

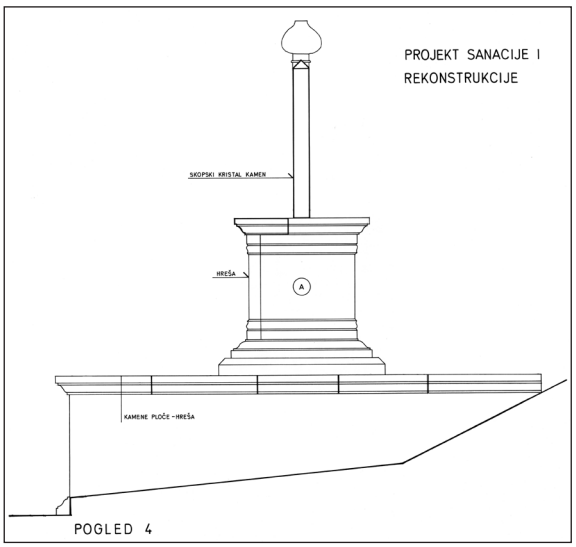

Sl. 7. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Pogled od uznožnog prema uzglavnom nišanu. © Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo.*

danas ne postoje raniji opis ili fotografija ili bilo kakav spomen *nišanâ* ili cijelog nadgrobnog obilježja na Ferhad-begovom *mezaru* koji bi nastali prije 1958. g. Kada i u kakvim okolnostima je nestao (uništen ?) uznožni *nišan* na Ferhad-begovom nadgrobnom obilježju, bez obzira na to je li bio izvorno izveden u kamenu tipa *hreša* ili u „skopljanskom kristal kamenu"?

Drugo, ništa manje važno, pitanje glasi: Može li se pretpostaviti naknadno postavljanje *nišanâ* izvedenih u tzv. „skopljanskom kristal kamenu" nakon što je, možda, izvorni par *nišana,* koji je također mogao biti izveden u kamenu tipa *hreša,* mogao stradati u nama danas nejasnim prilikama? Sljedstveno tome na temelju poznavanja lokalne povijesti može se postaviti i treće pitanje: Postoji li kakva veza između stradanja Ferhad-begove *džamije* u napadu austrijske vojske na Tešanj pod zapovjedništvom princa Eugena od Savoye 1697. g. i eventualnog oštećenja Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja, što je za posljedicu imalo naknadno postavljanje (popravak, obnovu ili zamjenu) novog para *nišana* (ili samo jednog *nišana* /onog uzglavnog/) izvedenih (izvedenog) u „skopljanskom kristal kamenu"?

Iz opisa u kojem princ Eugen od Savoye detaljno navodi akcije austrijske vojske pod Tešnjom 1-3. novembra 1697. g. dalo bi se to naslutiti. Naime, iz teksta dnevnika princa Eugena od Savoye u kojem je opisan pohod na Bosnu vidljivo je da je on po dolasku pod Tešanj pozvao posadu (garnizon) tešanjske tvrđave na predaju, da joj se zaprijetilo i da niko iz tvrđave na taj poziv nije odgovorio. Prema istom tekstu koji se odnosi na djelovanja austrijske vojske dana 1. novembra stoji da su branitelji grada Tešnja u podnožju gradine „...napravili [su] dva opkopa (šanca),[27] na koje sam ja po noći popeo nekoliko grenadira, koji su popalili sve kuće do prvog šanca i zaplijenili stoku i više konja; nekoliko ih je čak unišlo u šanac." Princ E. od Savoye dalje navodi: „Pošto neprijatelji nisu pružali nikakve odbrane osim što su zatvorili vrata tvrđave i gotovo nikada nisu pucali, a nisu se htjeli predati, mi smo te noći ispalili tridesetak bombi ne zauzevši nijedan položaj; smjestivši mužare (topove) u pozadini iza jedne kuće predgrađa bilo bi lako istjerati ih iz njihovih šančeva i ponovo ih zatvoriti u kućama u tvrđavu, pa se smjestiti na deset koraka od kapije. Ali ja nisam htio ljude izlagati

[27] *Šanac*, stručni naziv u terminologiji fortifikacijskih objekata novog vijeka rasprostranjen najviše na području sjeverozapadnog Balkana. *Šanac* se pojavljuje kao dio manjeg vojnog utvrđenja osiguranog opkopom, odnosno jarkom – *šancem* (*šanac*, izv. iz njem. *Schanze, die*, sa značenjem zida izvedenog od zemljanog nasipa, s opkopom nastalim uobličenjem zemljanog nasipa te s drvenim konstrukcijama tipa *palisade*). *Šanac* je najčešće sastavni dio *palanakâ* (tur.) kao manjih fortifikacijskih objekata.

opasnosti.“ [28] Za djelovanja austrijske vojske 2. novembra princ E. od Savoye navodi kako slijedi: „2. [novembra] smo nastavili pucati iz topova i ostatak od sto bombi, koje sam imao uza se, a koje su spalile sve što je moglo gorjeti u gradu i tvrđavi i pobile mnogo ljudi, žena i djece, a nekoliko ih je čak sa jedne stijene poskakalo dolje, da bi se spasili. Čuli su se jauci stanovnika, a pometnja je bila vrlo velika, pošto je tamo bilo svakako 1000 duša, od kojih je 600 nosilo oružje. Ja sam naredio da ih se ponovo pozove na predaju, a oni nisu odgovorili. Pošto se nisam htio ni časa više zadržavati nego toga dana što sam i bez toga (inače) bio odredio za počinak, dao sam (nalog) da se ispali ono što je preteklo bombi i topovskih zrna, pa sam naredio da se artiljerija povuče prije zore i da se maršira.“[29]

Iz navedenog dijela teksta dnevnika princa E. od Savoye može se zaključiti da su se posada (garnizon) tešanjske tvrđave i stanovnici grada Tešnja povukli unutar tešanjske tvrđave, a da su na prostoru današnjeg donjeg dijela tvrđave (koji tada još nije bio izgrađen, odnosno podignut) i, možda, u njenom neposrednom podgrađu na prostoru današnje pijace (tržnice) podigli odbrambene konstrukcije koje E. od Savoye naziva terminom *šanci*. Moglo bi se, također, zaključiti da je samo naselje (*kasaba* Tešanj) bilo napušteno i prepušteno sudbini. Stanovništvo se u velikoj mjeri bilo povuklo unutar zidina tvrđave. Međutim, nije isključeno da se određen broj stanovnika Tešnja mogao raspršiti po okolnim selima u iščekivanju da opasnost prođe. Branitelji iz tvrđave nisu djelovali puščanom vatrom, kako navodi princ E. od Savoye, jer su, očito je, čuvali barut i streljivo za presudne trenutke borbe koja je mogla uslijediti, ali i u iščekivanju jenjavanja austrijskog napada na grad. Austrijsko topništvo bilo je smješteno nešto izvan samog mjesta (u predgrađu) na optimalnoj udaljenosti za djelovanje po gradu i tvrđavi. Iz nastavka opisa vidljivo je da su akcije austrijske vojske bile veoma jake dana 2. novembra kada su njeni pripadnici „nastavili pucati iz topova s ostatkom od sto bombi ... koje su spalile sve što je moglo gorjeti u gradu i tvrđavi i pobile mnogo ljudi, žena i djece.“ [30] Za zbivanja prije samog čina povlačenja ispod Tešnja princ E. od Savoye kaže: „... dao sam (nalog) da se ispali ono što je preteklo bombi i topovskih zrna, pa sam naredio da se artiljerija povuče prije zore i da se maršira.“[31] Iz svega navedenog može se zaključiti da je austrijska vojska, osim po tvrđavi, topovima djelovala također i po dubini samog naselja (*kasabe*). Spomenuti navod da je austrijska vojska „popalila sve kuće do prvog šanca i zaplijenila stoku i više konja“ i da je uslijedio napad austrijske vojske na *šančeve* u podnožju tvrđave (na širem prostoru donjeg dijela današnje tvrđave i današnje pijace /tržnice/), pri čemu je „nekoliko grenadira [vojnika] čak unišlo u šanac“ svjedoči da je cijelo naselje (*kasaba* Tešanj) ostalo nebranjeno i otvoreno za operacije austrijske vojske što je za posljedicu imale to da su one „...spalile sve što je moglo gorjeti u gradu i tvrđavi i pobile mnogo ljudi, žena i djece...“[32] Djelovanje austrijske vojske u području *Gornje Čaršije* potvrđuju i podaci do kojih su došli stručnjaci I i II Stručnog tima Zavoda koji su istraživali *Ferhad-begovu džamiju*.[33] Prema njihovim sazna-

[28] V. izvadak iz članka **Zitterhofer 1989, 165-169. Izvorni bibliografski podatak:** Zitterhofer 1914, 7.

[29] Zitterhofer 1989, 167-168.

[30] Zitterhofer 1989, 168.

[31] Ovdje E. od Savoye misli na marširanje (povlačenje) u pravcu Doboja i Slavonskog Broda. V. Zitterhofer, 1989, l. c.

[32] Ovaj, kao i druge navode princa Eugena od Savoye, može se uzeti ili kao istinite ili kao u određenoj mjeri pretjerane. Naime, riječ je o tekstu autor kojeg je ugledni austrijski plemić i vojskovođa koji je 1697. g. uspješno prodro s austrijskom vojskom od područja oko današnjeg Slavonskog Broda u Hrvatskoj do Sarajeva i nazad. Kako je akcija s gledišta zapovjedništva austrijske vojske uglavnom bila uspješna i kako se po završetku vojne akcije nisu mogli provjeravati njeni detalji, te koji, u suštini, za način izvještavanja i pisanja ovog zapovjednika nisu bili ni u kojem slučaju upitni (radi se o austrijskom plemiću i visokom zapovjedniku austrijske vojske), to se u načinu pisanja teksta dnevnika kod princa Eugena od Savoye može osjetiti i malo pretjerane samohvale.

[33] Pretpostavljam da je dio pješadijskih jedinica austrijske vojske djelovao prvenstveno u području *Gornje čaršije* odakle je osiguravao bok jedinicama koje su napadale na tešanjsku Gradinu i da se nisu upuštale u dublje prodiranje unutar naseobinske jezgre prema današnjoj *Donjoj čaršiji* i *Tabacima*. Razlog tome svakako su bili želja da se izbjegne borba u prostorno zbijenom urbanom naselju obilježenom manjim *sokacima* i većim brojem stambenih i drugih objekata i nastojanje pripadnika austrijske vojske da se drže u stalnoj vezi s glavninom austrijskih snaga raspoređenih u području Avdi-pašine *mahale* i oko Trčice odakle je austrijska vojska tukla topovima po tvrđavi i gradu (*kasabi*). Smatram da su operacije austrijske vojske nakon napada na Sarajevo 1697. g. pod Tešnjom predstavljale više demonstraciju sile negoli odraz čvrstog i opravdanog strategijskog plana o dugotrajnom opsjedanju i osvajanju Tešnja. Razlozi za ovakvo mišljenje su sljedeći: nakon napada na Sarajevo austrijska vojska preduzela je povlačenje, što je vidljivo iz dnevnika princa E. od Savoye; nalazeći se u takvom položa-

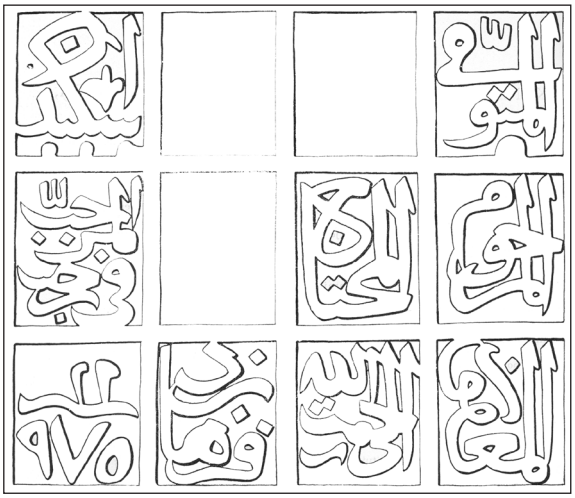

Sl. 8. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Tarih na uzglavnom nišanu. Prema: Mehmed Mujezinović, Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju. Naše starine 6(1959), 248, Sarajevo.*

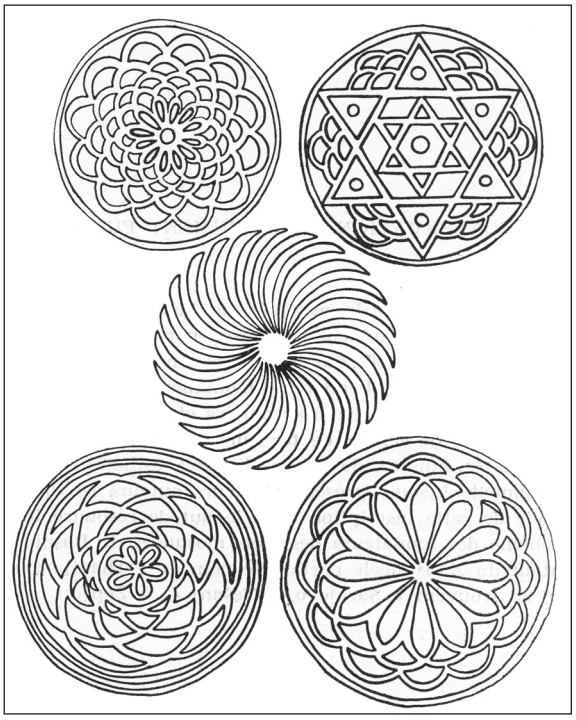

Sl. 9. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Ukrasne rozete s bočnih stranica sarkofaga. Prema: Mehmed Mujezinović, Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju. Naše starine 6(1959), 249, Sarajevo.*

njima do kojih se došlo istraživačkim radovima iz površinske strukture zidova vidljivo je da je objekt *džamije* gorio. Tom prilikom gorjele su i *hatule*[34] u zidovima. *Hatule* su nagorene, tj. gorjele su do nivoa od 1 metra visine. Uporedo s tim i malter pronađen u podnoj konstrukciji *džamije* također pokazuje tragove gorenja. Članovi II Stručnog tima Zavoda smatraju da *džamija* nije izgorjela do temelja, da je najvjerovatnije izgorio samo krov koji se potom urušio unutar objekta.[35]

ju austrijska vojska je bila ranjiva, odnosno ranjivija negoli u vrijeme iznenadnog napada i ofanzivnog prodora prema Sarajevu; povlačenje vojske odvijalo se u odmakloj jeseni, a i logistička podrška austrijskoj vojsci se usložila nakon prestanka djelovanja faktora iznenađenja. Međutim, zanimljivo je da se princ E. od Savoye, iako se njegova vojska nalazila u povlačenju, odlučio na napuštanje relativno sigurnog komunikacijskog pravca duž rijeke Bosne i opsjedanje Tešnja u unutrašnjosti nešto udaljenijoj od obale rijeke Bosne.

[34] *Hatule, hatula* (sing.), tur., drvene gredice koje se polažu (ugrađuju) vodoravno u konstrukciju od zida izvedenog u *ćerpiču* ili, ponekad, i u kamenu. *Hatule* se u zid ugrađuju kao duže gredice uzduž (dužinom) zida ili kao kraće poprečno u odnosu na protezanje zida. U ovom drugom slučaju kraće *hatule* znaju izbijati na površinu zidne mase, a ispod maltera (žbuke). U slučaju tešanjske Ferhadija *džamije hatule* su nagorjele u požaru.

[35] Saznanje prema dokumentaciji I stručnog tima Zavoda i prema usmenoj komunikaciji s članovima II Stručnog tima Zavoda. I Stručni tim Zavoda sačinjavali su stručnjaci Nihad Bahtijarević (slikarstvo), slikar konzervator, Aleksandar Ninković, dipl. ing. arh., mr. Lamija Abdijević, dipl. ing. arh. i Mirzah Fočo, dipl. ing. arh. Ovaj tim je u junu 2001. g. izveo (proveo) istraživačke konzervatorsko-restauratorske radove na kulturno-historijskom objektu Ferhad-begove *džamije* u Tešnju. Na osnovu rezultata do kojih se došlo u toku istraživačkih radova I Stručnog tima, Zavod je izradio *Program restauracije s idejnim projektom konzervatorsko-restauratorskih radova na Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju*. Sarajevo, 2001. Međutim, u ovom *Programu* ne govori se o radovima na konstrukciji nad Ferhad-begovim *mezarom*. II Stručni tim Zavoda činili su i još uvijek čine dipl. ing. arh. Azer Aličić i dipl. ing. arh. Dženana Šaran. Iz istraživanja I i II Stručnog tima Zavoda zna se da je Ferhad-begova *džamija* gorjela u svojoj prošlosti. Prema mišljenju II Stručnog tima Zavoda *džamija* je gorila najvjerovatnije do visine 1 metra jer je utvrđeno da su do te visine izgorjele (nagorene su) i *hatule* u zidovima (V. *Program*... I Stručnog tima Zavoda, str. 3 i d.). Dokumentaciju II Stručnog tima Zavoda koja se odnosi na Ferhad-begovu *džamiju* u Tešnju nisam imao priliku vidjeti niti analizirati iz razloga što je još u obradi i izradi završnog projekta obnove *džamije*. U tri navrata razgovarao sam s članovima stručnog tima o pitanjima vezanim za objekt *džamije*. Osobna usmena saopćenja gosp. A. Aličić i gđa Dž. Šaran izložili su mi u oktobru 2009. i januaru 2010. g. Ovom prilikom najljepše se zahvaljujem članovima II Stručnog tima dipl. ing. arh. Azeru Aličiću, načelniku, i dipl. ing. arh. Dženani Šaran, stručnom savjetniku Odjeljenja za operativno tehničku zaštitu Zavoda za zaštitu spomenika kulture Federacije BiH u Sarajevu za razgovor o ovom pitanju i za sve pružene informacije. g. Azer

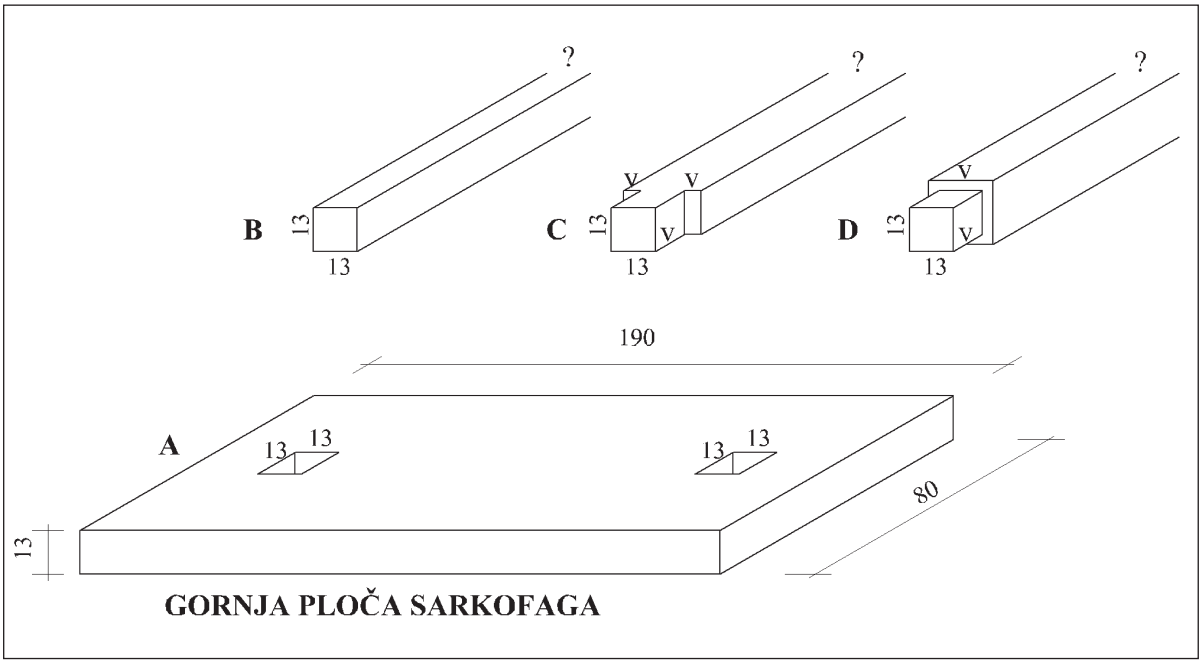

Sl. 10. *Tešanj. Ferhad-begov mezar. Hipotetičke varijacije nišanâ i njihovog uglavljivanja (usađivanja) u gornju ploču sarkofaga. © M. H. Ćeman*

Sve navedeno moglo bi biti temelj za donošenje hipotetičkog zaključka da je Ferhad-begova *džamija* bila zapaljena djelovanjem austrijskog topništva ili su je vojnici austrijske vojske zapalili tokom njihovih operacija unutar same *kasabe* Tešanj.[36] Na temelju svega navedenog moglo bi se pretpostaviti da su tokom akcija austrijske vojske u *kasabi* Tešanj mogli na neki način stradati i *nišani* na nadgrobnom obilježju Ferhad-bega. Hitra akcija austrijskih vojnika u području *Gornje čaršije* u Tešnju mogla je obuhvatati paljenje objekata i razbijanje svega što se razbiti može do visine koju su vojnici mogli dosegnuti. U jednoj takvoj akciji, očito je, bila je napadnuta i zapaljena i sama Ferhad-begova *džamija*. Istom prilikom austrijski vojnici mogli su polomiti i *nišane* na Ferhad-begovom nadgrobnom obilježju. Određena monumentalnost i neskrivena ljepota nadgrobnog obilježja (za austrijske vojnike nadgrobnog obilježja određenog „turskog" uglednika) nesumnjivo su govorili o važnosti osobe koja je bila ukopana pod njim. A to je moglo predstavljati svojevrsnu „provokaciju" austrijskim vojnicima koji su se dospjevši u *harem džamije* odlučili da, osim *džamije* koju su po svemu sudeći zapalili, unište i nadgrobno obilježje (spomenik). Međutim, čini se da vremena za razaranje čvrste potkonstrukcije i sarkofaga očito nisu imali. Moguće prelamanje *nišana* izveli su kao čin kojeg su smatrali dovoljnim za skrnavljenje groba (*mezara*). Osim toga, *nišani* i sarkofag nad Ferhad-begovim *mezarom* mogli su stradati i od djelovanja austrijskog topništva.

Kasnije, kada je opasnost od austrijske vojske prošla i kada su se prilike popravile, iz sredstava Ferhad-begovog *vakufa* ili djelovanjem nekog drugog *vakifa* ili, čak, samih građana Tešnja mogli su biti napravljeni novi *nišani* koji su mogli biti izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu".[37] U razmatranju ovog pitanja i odgovarajućih hipoteza ostaje nejasnim zašto su se obnovitelji (?) *nišanâ* nad Ferhad-begovim *mezarom* odlučili na izbor „skopljanskog kristal kamena", a ne lahko dostupnog kamena tipa *hreša* ili nekog dru-

Aličić i Dženana Šaran trenutno rade, kao što je već rečeno, na obradi relevantne dokumentacije i izradi projekta daljnje obnove Ferhad-begove *džamije*.

[36] Ovdje ne želim detaljno analizirati djelovanje austrijske vojske u Tešnju 1697. g. O tome će biti govora drugom prilikom kada ću raspravljati i o okolnostima stradanja Kapa *džamije* u Tešnju.

[37] Smatram da su ekonomske veze između Skopja i Bosanskog *ejaleta* postojale i tokom 17. i 18. st. što bi moglo omogućiti nabavljanje petrografskog materijala tipa „skopljanski kristal kamen" za izradu *nišanâ* nad Ferhad-begovim *mezarom* i u ovim stoljećima. Ono što bi moglo biti zanimljivo u vezi s postojanjem navedenih ekonomskih veza jeste njihov obim i učestalost tokom kriznih vremena 17. i 18. st.

gog lokalnog materijala dostupnog u nešto široj prostornoj okolini Tešnja?

Mnogo kasnije, nakon hipotetičke obnove *nišana* u danas nepoznatom vremenskom razdoblju i nepoznatim prilikama, uznožni *nišan* bio je oštećen, pa je 1958. g. Mehmed Mujezinović zabilježio postojanje samo jednog – uzglavnog *nišan*a na konstrukciji nadgrobnog obilježja.[38] (sl. 2). Ista situacija zabilježena je i na jednom snimku koji je nastao 1958. g. ili nešto prije ove godine. (sl. 1).

Pretpostavljena obnova, tj. izrada *novih nišana* koji su bili izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu" osim s historijskog, problematična je i s aspekta oblika, veličine i korištenog materijala za izradu *nišanâ*. Naime, ako se prihvati mogućnost da su *nišani* stradali (polomljeni) u navedenim događajima 1697. g., tada su veličina i oblik *nišanâ* tokom njihove obnove mogli biti rekonstruirani prema sačuvanim ulomcima ili (samo ?) po sjećanju. U tom slučaju imali bismo 1958. g. sačuvanu približnu rekonstrukciju izvornih *nišana* (izvorni su bili postavljeni neposredno nakon smrti Ferhad-bega 1568. g.) iz vremena iza 1697. g. Može se pretpostaviti da bi u tom slučaju i natpis na *nišanu* (*tarih*) bio u najvećoj mogućoj mjeri autentičan s obzirom na njegov sadržaj. Međutim, ukoliko je od trenutka oštećivanja *nišana* do podizanja novih *nišanâ* proteklo nešto duže vrijeme, ulomci starih *nišanâ* nisu morali biti sačuvani. U tom slučaju provedena rekonstrukcija oblika i veličine *nišana* i samog *tariha* na uzglavnom *nišanu* bili bi upitni.

Kako je već navedeno, prema M. Mujezinoviću debljina *nišanâ* je 13 x 13 cm, a visina 150 cm. Pri tome je potrebno napomenuti da je tijelo oba *nišana* usađeno (uglavljeno) u otvor (rupu) u gornjoj ploči sarkofaga, koji je imao dimenzije od najmanje isto tako 13 x 13 cm, ako ne i nešto neznatno (malo) više radi lakšeg usađivanja *nišana* u ploču. Pri tome je potrebno napomenuti da je rekonstrukcija starih *nišana* stradalih u nejasnim prilikama kroz čin podizanja novih *nišanâ* prihvatljiva kao hipoteza, ali se tu pojavljuje niz pitanja koja su ovdje već jednim dijelom spomenuta i na koja se očekuju valjani odgovori. U tom slučaju činjenica da je par *nišanâ* za koje smatram da su obnovljeni bio uglavljen u ploču sarkofaga daje osnovicu za zaključivanje da je sami otvor (rupa) u navedenoj ploči od najmanje isto tako 13 x 13 cm, ako ne i nešto malo više radi lakšeg uglavljivanja *nišana* u ploču, odredio širinu i debljinu obnovljenog para *nišanâ* (koji su, u suštini, skoro identični). Zanatlija koji je obnavljao *nišane* ili predstavnici *vakufa* koji su ih naručili (ili neki drugi *vakif*) prema otvoru (rupi) za usađivanje *nišanâ* na ploči sarkofaga mogli su nasumice (prema vlastitim estetskim nazorima) odrediti visinu i završni oblik oba *nišana*. Tom prilikom uklesan je i natpis koji više ili manje odražava epigrafičke, formalne, dekorativne, grafijske i leksičke odlike izvornog *tariha*, odnosno osmanskodobne memorijalne epigrafike iz sredine 16. st. Međutim, problem nastaje ako se upitamo je li otvor (rupa) za usađivanje u kamenoj ploči sarkofaga od oko 13 x 13 cm predstavljala u stvari samo otvor (rupu) za uglavljivanje *nišanâ* koji su svojom originalnom (izvornom) veličinom bili nešto veći, a profilacijom iznad usadnika i završnim oblikom drugačiji negoli što smo ih baštinili 1958. g. ili danas, nakon druge obnove 1998. g.[39]

Otvor (rupa) u kamenoj ploči od oko 13 x 13 cm pruža mogućnosti nekoliko načina uglavljivanja *nišanâ*. Ti načini otvaraju i pitanje postojanja mogućih varijacija u obliku i veličini kako obnovljenih, tako i izvorno postavljenih *nišanâ*. Otvori (rupe) za usađivanje (uglavljivanje) *nišanâ* u gornju ploču sarkofaga dimenzija oko 13 x 13 cm pružaju tri mogućnosti korištenja profila usadnika izvedenog na *nišanu* za uglavljivanje *nišana* u ploču sarkofaga: B: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* imaju isti presjek, C: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* nemaju isti presjek – na dvije stranice *nišan* je mogao biti nešto širi od usadnog otvora, D: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* nemaju isti presjek – na sve četiri stranice *nišan* je mogao biti nešto širi od usadnog otvora. (sl. 10) Navedena tri moguća profila usadnika izvedenog na *nišanu* za uglavljivanje u ploču otvaraju mogućnost izvornog postojanja tri tipa *nišana* na sarkofagu nad *mezarom* Ferhad-bega: B: uski tanki *nišani* (jednakih dimenzija kao i usadna rupa cca 13 x 13 cm, C: *nišani* u obliku ploče kod koje je debljina (uda-

[38] Mujezinović 1959, 247-249.

[39] Obnovu konstrukcije nad Ferhad-begovim *mezarom*, posebno dijela sarkofaga i *nišanâ*, proveo je 1998. g. Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo. V. o tome članak Anonim 1998, 7.

ljenost između dvije duže stranice) identična dimenzijama usadne rupe u ploči od cca 13 x 13 cm i D: *nišani* u obliku nešto masivnijeg stupa (*cipus*-oidnog oblika) s nešto užim usadnikom dimenzija cca 13 x 13 cm, pri čemu stranice *nišana* prelaze preko sve četiri stranice usadnika. Kako je navedeno, tri profila usadnika otvaraju mogućnost izvornog postojanja tri tipa *nišana* pri čemu su detalji izvedbe gornjih dijelova *nišanâ* (posebno onog uzglavnog) mogli biti izvedeni u relativno velikom broju varijacija.[40] (sl. 10, detalji A, B, C, D)

Tragovi koji su mogli nastati na gornjoj površini ploče sarkofaga od dugotrajnog stajanja *nišana* i djelovanja atmosferilija na preostali slobodni dio ploče i koji bi mogli svjedočiti o obliku i veličini presjeka oba *nišana* danas više ne postoje. Očito je da su ti tragovi izblijedjeli tokom stoljeća. Međutim, potrebno je naglasiti da je i sama „stara" pokrovna (gornja) ploča sarkofaga uklonjena i zamijenjena novom 1998. g. Ovdje je potrebno napomenuti da nije jasno je li „stara" ploča koja je zamijenjena 1998. g. ujedno predstavljala i originalnu ploču postavljenu izvorno na nadgrobnoj konstrukciji neposredno iza smrti Ferhad-bega 1568. g. Originalna (izvorna) ploča mogla je biti zamijenjena nakon što je (hipotetički) mogla stradati zajedno s *nišanim*a na nadgrobnoj konstrukciji u napadu austrijske vojske na grad Tešanj 1967. g.

U razmatranju načina izvedbe *nišanâ* i sagledavanju problema koji se pojavljuju u vezi s njim veoma značajno pitanje predstavlja položaj tačke težišta konstrukcije sarkofaga i *nišanâ* uglavljenih (usađenih) u gornju (pokrovnu) ploču sarkofaga. Kako je prema crtežima[41] konstrukcije grobnog ukopa i, posebno, sarkofaga sami sarkofag u suštini prazan, tj. izveden je od ploča kamena tipa *hreša* koje tvore šuplju (praznu) kutiju sarkofaga, to je pitanje uglavljivanja oba *nišana* na gornju ploču sarkofaga veoma složeno. Ukoliko su oba *nišana* bila samo uglavljena u otvor (rupu) za usađivanje u kamenoj ploči sarkofaga od oko 13 x 13 cm veličine, tada se težište konstrukcije sarkofaga i samih *nišanâ* nalazilo neznatno ispod usadnih mjesta *nišanâ* u ploču sarkofaga, ako ne čak i na samoj površini ploče. U takvom slučaju usadnik *nišana* nije se protezao u potpunosti kroz otvor (rupu) za usađivanje do glavne površine (ploče ?) potkonstrukcije na koju bi se na taj način oslonio i time tačku težišta pomjerio znatno niže od gornje ploče sarkofaga. Zbog svega toga konstrukcija sarkofaga trpila je dosta jake pritiske izazvane težinom oba *nišana*, koji su se razlaganjem statičkih sila prenosili na cijelu konstrukciju sarkofaga.

Osim oštećenja *nišanâ* vidljiva su i oštećenja u obliku svojevrsnih naprslina na obje bočne ploče sarkofaga (na lijevoj i desnoj podužnoj ploči – gledano od uzglavnog prema uznožnom *nišanu*). Sudeći prema stanju cjelokupne grobne konstrukcije (osim *nišanâ*) zatečenom uoči 1958. g., a vidljivom i danas, obje bočne ploče sarkofaga kao da su bile nalomljene na niz manjih dijelova, ali koji još uvijek tvore kompaktnu cjelinu ploča. Trenutno nije jasno radi li se ovdje o oštećenjima koja su rezultat petrografske strukture i karakteristika kamena tipa *hreša*, čiji je rezultat venozna prošaranost ploča sivkastim i blijedosvijetlim kalcitnim žilicama i *stilolitima* koji su ispunjeni glinovitom tvari. Zbog navedenih odlika kamen tipa *hreša* podatan je da svoje odlike mijenja tokom vremena zbog djelovanja agenasa klime. Osim patiniranja površinskih slojeva, veoma često tokom vremena dolazi do ispiranja glinovite tvar iz *stilolita*[42] pa kamen tipa *hreša* dobija s vremenom sitne ili veće napukline u svojoj strukturi. Te napukline slabe njegovu kompaktnost i čvrstoću. Kao druga mogućnost moglo bi se pretpostaviti da su oštećenja uzdužnih ploča sarkofaga nastala kroz čin pokušaja njihovog razbijanja u isto vrijeme kada su, vjerovatno, razbijeni i *nišani* nad sarkofagom (da li možda 1697. g.?). Činjenica da su navedene napukli-

[40] V. ovdje sl. 10, detalj A: Otvori (rupe) za usađivanje (uglavljivanje) *nišana* u gornju ploču sarkofaga, dimenzije oko 13 x 13 cm; detalji B, C i D: mogući profili usadnika izvedenog na *nišanu* za uglavljivanje *nišana* u ploču sarkofaga. Detalj A: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* imaju isti presjek, detalj B: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* nemaju isti presjek – na dvije stranice *nišan* je mogao biti nešto širi od usadnog otvora, detalj C: usadni otvor (rupa) i sam (cijeli) *nišan* nemaju isti presjek – na sve četiri stranice *nišan* je mogao biti nešto širi od usadnog otvora. Na detaljima C i D slovom V označene su *varijable*, tj. detalji na hipotetičkim *nišanima* čije dimenzije nisu poznate, a koje su mogle varirati u izvedbi. To su: širine stranica i dužina usadnika na *nišanima* tipa C i D.

[41] Crteži koji prikazuju presjeke sarkofaga nad Ferhad-begovim *mezarom* nisu reproducirani jer to nije odobrio Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo.

[42] V. bilješku 52.

ne na pločama krpljene 1958. i 1998. g. danas onemogućava donošenje jasno utemeljenog zaključka radi li se ovdje o prirodnim napuklinama pločâ nastalim tokom vremena na temelju općih odlika kamena *hreša* ili o tragovima pokušaja razbijanja ovih pločâ u davnoj prošlosti? Stoga se ne može sigurno zaključiti je li cijela konstrukcija sarkofaga bila oštećena u prošlosti. To se može samo pretpostaviti uz napomenu da je čvrstoća grobne konstrukcije, kao i samog sarkofaga, zajedno s brzinom (hitrošću) kojom su je, moguće, austrijski vojnici nastojali uništiti, mogla imati za posljedicu samo pojavu naprslina u strukturi navedenih pločâ, a da se cijela konstrukcija sarkofaga nije raspala. Konačan zaključak mogao bi se uobličiti samo na temelju ultrazvučnog ispitivanja navedenih ploča i skidanja „ispuna" kojima su naprsline bile popunjene prije 1958. (?), 1958. i 1998. g.

Prema snimku nastalom prije 1958. g. i gornja ploča sarkofaga imala je oštećenja na rubnoj profilaciji. Nije mi poznato je li gornja ploča bila napukla. Međutim, karakter oštećenja profilacije ploče mogao bi sugerirati da je i sama stara gornja ploča bila nalomljena u određenoj mjeri.[43] (sl. 1 i 2)

Nije mi poznato je li tokom radova na konzervaciji *nišanâ* na konstrukciji Ferhad-begova *mezara* provedenoj 1958. g. popravljana ili čak zamijenjena i gornja ploča sarkofaga. Nova gornja ploča sarkofaga postavljena je tek 1998. g. Nije mi poznat razlog zbog kojeg je ista zamijenjena. Da li je razlog tome bilo oštećenje rubne profilacije ploče? Ako jeste, tada je njena zamjena novom pločom bila potpuno pogrešan postupak jer su se oštećenja profilacije trebala samo popraviti, a ne mijenjati cijela ploča. Međutim, ukoliko je ploča bila ispucana, odnosno izlomljena u znatnoj mjeri, tada bi njena zamjena novom pločom mogla biti (donekle) opravdana uz obavezno dokumentiranje sanacije cijelog objekta, ali i svih izmijenjenih detalja, te obavezujućeg očuvanja skinute stare ploče i drugih dijelova. Danas se može postaviti pitanje da li je, kada i u kakvim okolnostima mogla stradati i pokrovna ploča sarkofaga? Može li se govoriti o oštećenjima koja su nanijeli pripadnici austrijske vojske koji su, očito, djelovali i u samom naselju tokom napada na Tešanj 1697. g.?[44] U akciji zamjene gornje ploče sarkofaga provedenoj 1998. g. ustanovljeno je da je sarkofag prazan što je, kako je već rečeno, uobičajeno za osmanskodobne sarkofage. Ovaj podatak sačuvan je u savremenoj mjesnoj predaji.

Sve to navodim iz razloga već izloženog razmatranja o pitanju oblika „izvornih" *nišanâ* izvedenih na grobnoj konstrukciji. Kako se iz izloženog može izvući prethodni zaključak da *nišani* izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu" ne bi mogli biti smatrani izvornim i kako je zamijećeno postojanje određenog blagog nesklada između proporcija potkonstrukcije nadgrobnog obilježja i konstrukcije sarkofaga na jednoj i *nišanâ* na drugoj strani, to se može postaviti pitanje jesu li izvorni *nišani* koji su bili izvedeni prije onih u „skopljanskom kristal kamenu" bili nešto drugačijeg oblika i masivnije izvedbe? Navedeno pitanje je sasvim na mjestu, ali prije konačnog zaključivanja potrebno je voditi računa o jednom detalju, tj. o problemu koji je ovdje u tekstu već izložen, ali u nešto drugom kontekstu. Naime, masivnija izvedba *nišana* nad sarkofagom grobne konstrukcije Ferhad-begova *mezara* za-

[43] U metodologiji znanstvenog rada u području zaštite spomenika kulture, konzervacije i restauracije iznimno je važno dokumentiranje stanja koje se nalazi na objektu. Takva dokumentacija treba da posluži budućim istraživačima i pruži im informacije o stanju zatečenog objekta i mjerama koje su konzervatori i restauratori preduzeli na sanaciji, zaštiti i restauraciji objekta. U slučaju Ferhad-begovog *mezara* nisu poštivani ovi važni metodologijski principi rada. Oni zahtijevaju i očuvanje dijelova obilježja koji su uklonjeni i zamijenjeni novim. U ovom slučaju stara ploča sarkofaga ili njeni dijelovi trebali su biti sačuvani, a cijeli postupak obrade nadgrobnog obilježja trebao je biti detaljno dokumentiran, kako opisom tako i fotografijama i crtežima. Nažalost, u ovom slučaju to nije učinjeno pa se stoga ništa više ne može reći o izvornoj ploči sarkofaga. Čini se da je samo jedan manji dio uklonjene ploče sačuvan i nalazi se stiješnjen u procjepu između više razine okolnog tla i potkonstrukcije sarkofaga smještenom na strani obližnjeg *dućana*. Međutim, zbog onečišćenosti sačuvanog komada ploče sarkofaga i njegovog „uglavljivanja" u spomenutom procjepu trenutno nisam u mogućnosti ništa više reći o njemu.

[44] Iz dokumentacije Zavoda koja se odnosi na radove izvedene na obnovi obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom* na uvid su mi stavljeni samo crteži obilježja (tlocrt, bočni i čeoni crteži i presjeci). Dozvola za objavljivanje koju sam dobio od Zavoda odnosi se samo na dva crteža: bočni i čeoni crtež nadgrobnog obilježja. Iz navedene dokumentacije nije jasno vidljivo koje je sve radove preduzeo Zavod na obnovi obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom*. Stoga nije jasno u kakvom je stanju bila gornja ploča sarkofaga niti se može govoriti o tome je li provedena stručna analiza ispuna u popravljanim napuklinama dviju bočnih ploča na sarkofagu tokom radova na konstrukciji iznad Ferhad-begova *mezara* provedenih 1958. i 1998. g.

htijevala bi da usadnik *nišana* bude spušten kroz otvor (rupu) za usađivanje (uglavljivanje) sve do glavne površine (ploče ?) potkonstrukcije na koju bi se trebao izravno osloniti kako bi se težište cijele konstrukcije sarkofaga i *nišanâ* spustilo u potpunosti na potkonstrukciju. U protivnom, da su oba *nišana* bila samo uglavljena u gornju ploču sarkofaga, a u slučaju da su *nišani* po svojem izvornom obliku bili masivnije izvedbe, tada bi težište cijele konstrukcije bilo postavljeno veoma visoko zbog čega bi sama konstrukcija sarkofaga trpila velika opterećanja statičkih sila koje bi je svojim razlaganjem na konstrukciju sarkofaga, u stvari, razarale. Taj pritisak pojačavao bi se s odmicanjem (protokom) vremena jer bi struktura materijala tipa *hreša* vremenom slabila zbog njegovih petrografskih odlika.

Kako je konstrukcija sarkofaga sve do danas relativno dobro očuvana, tj. na njoj se ne vide tragovi nikakvih značajnijih oštećenja osim spomenutih napuklina na obje bočne ploče sarkofaga, to se u njihovom tumačenju mora postupati veoma oprezno. Naime, može se postaviti pitanje jesu li, hipotetički gledano, masivnije izvedeni *nišani* nad sarkofagom mogli biti uzrok pojavi nastalih oštećenja? Iz svega navedenog, mišljenje o mogućoj izvedbi masivnijih *nišanâ* nad sarkofagom grobne konstrukcije Ferhad-begova *mezara* ne može se dovesti u pitanje kao hipoteza. Hipotetički gledano postojala je mogućnost da su nad sarkofagom grobne konstrukcije Ferhad-begova *mezara* mogli biti izvorno izvedeni nešto masivniji *nišani*. Međutim, ista oštećenja mogla su nastati i djelovanjem austrijskog topništva i austrijskih vojnika u napadu na grad i Ferhad-begovu *džamiju* 1697. g.[45] U ovoj posljednjoj pretpostavci hipoteza o masivnijim *nišanima* nad sarkofagom koji bi svojom masivnošću izazvali napukline na bočnim pločama sarkofaga bila bi neosnovana, tj. derogirali bi je povijesni podaci o zbivanjima u Tešnju 1697. g. Time bi se, uvjetno rečeno, moglo zaključiti da bi par *nišanâ*, čiji oblik smo baštinili do danas, mogao biti osnovnom veličinom i oblikom blizak izvornoj zamisli. Svim ovim razmatranjima, koja se ne mogu izbjeći, kao da se vrtimo u krugu.

Zanimljivo je da potkonstrukcija i konstrukcija samog sarkofaga ne pokazuju nikakve tragove znatnijih oštećenja osim onih koja su opisana! Mi danas ne znamo jesu li potkonstrukcija i konstrukcija samog sarkofaga 1697. g. mogle pretrpjeti izrazitija oštećenja koja su mogla biti sanirana uporedo (istovremeno) s obnavljanjem *nišanâ*.

U istraživanju ovog pitanja ostaje da se provjeri i vrijeme najranije pojave „skopljanskog kristal kamena", kako u Sarajevu tako i u drugim gradovima, posebno u Tešnju. U ovom trenutku čini mi se da je peta decenija 16. st. okvirno razdoblje u kojem je pojava spomenutog petrografskog materijala bila sasvim moguća, kako u Sarajevu tako i samom Tešnju, ali i na području cijele Bosne i Herecegovine.[46] Drugim riječima, prva pojava petrografskog materijala tipa „skopljanski kristal kamen" za izradu *nišana* na području Bosne, koja se stavlja u peto desetljeće 16. st.,[47] nije u suprotnosti s mogućnošću uporedne (istovremene) upotrebe ovog materijala na grobnom obilježju Ferhad-bega u Tešnju zajedno s kamenom tipa *hreša*. Također, smatram da su ekonomske veze između Skopja i Bosanskog *ejaleta*, kao što sam već rekao, postojale i tokom 17. i 18. st., pa stoga nabavljanje petrografskog materijala tipa „skopljanski kristal kamen" za izradu *nišanâ* nad Ferhad-begovim *mezarom* i u navedenim stoljećima ne bi predstavljalo nikakav problem. Međutim, bez obzira na to jesu li *nišani* nad Ferhad-begovim *mezarom* bili podignuti izvorno u 16. st. ili sekundarno za vrijeme obnove nadgrobnog obilježja tokom kasnijih stoljeća, ostaje pitanje zašto su se investitori i (ili) graditelji opredijelili za „skopljanski kristal kamen" uz već postojeću potkonstrukciju i konstrukciju sarkofaga izvedenu u kamenu tipa *hreša*? Na ovo pitanje ne može se još uvijek dati siguran odgovor.

U razmišljanju o problemu upotrebe različitih petrografskih materijala na Ferhad-begovom nadgrobnom obilježju može se postaviti pitanje da li bi izvorne zanatlije koje su radile na podizanju ovog obilježja, u čiju se vrsnost na temelju općih odlika cijelog nadgrobnog obilježja ne može sumnjati,[48] nakon izvjesnog vremena po-

[45] Ovdje želim naglasiti da su uništenja na Ferhad-begovoj *džamiji* i Kapa *džamiji* u Tešnju, po mome mišljenju temeljenom na određenim istraživanjima, predstavljala rezultat različitih djelovanja austrijske vojske u napadu na ovaj grad 1697. g. O ovom pitanju imam namjeru izložiti određenu materiju i raspraviti određena pitanja u članku "Princ Eugen od Savoye pod Tešnjom 1697. g."

[46] V. Mujezinović 1974, 13-14.

[47] V. Mujezinović, Op. cit., l. c.

[48] Zanatlijsku osposobljenost i vrsnost klesara tog razdoblja 16. st. potvrđuje i nešto ranija izvedba *minareta* Ferhad-be-

slije Ferhad-begove smrti podigli obilježje iz dva različita petrografska materijala (kamena)?! Za očekivati je da bi oni upotrijebili identičan materijal u izvedbi potkonstrukcije, sarkofaga i *nišanâ*. Međutim, hipotetički se može pretpostaviti da su oni na potkonstrukciji i sarkofagu koje su sami izveli u kamenu tipa *hreša* mogli upotrijebiti (postaviti) već u Skopju (?) naručene i u Tešnju isporučene *nišane*. Pri tome se može samo pretpostavljati da li je moglo postojati ili ne i posredovanje poslovnih ljudi iz Sarajeva u nabavljanju ovih skopskih *nišanâ* za Tešanj. U tom slučaju ostaje upitno mjesto uklesavnja *tariha* na *nišan*: Skopje, Sarajevo ili Tešanj?

Ukoliko se hipotetički prihvati da je obilježje nad Ferhad-begovim *mezarom* stradalo u određenoj mjeri u akciji austrijske vojske 1697. g., tada bi njegova obnova mogla biti provedena u vrijeme same smjene 17. i 18. st. ili neposredno tokom prvih desetljeća 18. st. To je vrijeme već značajnije krize institucije *vakufa*, općeg siromaštva i graditeljskih priroiteta u području obnove i proširenja fortifikacijskih objekata. Stoga se može postaviti pitanje jesu li smjena 17. i 18. st. nakon poraza Osmanskog carstva u velikom Bečkom i Morejskom ratu završenim mirom u Sremskim Karlovcima 1699. g. ili krizna i oskudna prva desetljeća 18. st. predstavljali prihvatljivo vrijeme za narudžbu *nišanâ* izvedenih u „skopljanskom kristal kamenu" u cilju obnove „oštećenog" obilježja nad *mezarom* Ferhad-bega?

Može se, također, hipotetički pretpostaviti da su izvršitelji obaveze podizanja obilježja s *nišanima* nad *mezarom* Ferhad-bega mogli naručiti izgradnju sarkofaga i potkonstrukcija odvojeno od izrade *nišanâ*. Naime, na to ih je mogla ponukati želja da nad *mezarom* ovog uglednika nad sarkofagom i potkonstrukcijom podignu *nišane* izrađene u „skopljanskom kristal kamenu". Taj skopljanski kamen bio je u ono davno vrijeme veoma cijenjen.[49] Na to ih je mogla potaknuti upravo iznimna bjelina i kristaličasta struktura „skopljanskog kamena" koja bi, hipotetički gledano, prema mišljenju izvršitelja podizanja nadgrobnog obilježja, mogla lijepo odgovarati ličnosti umrlog *vakifa*. (?!) U slobodnijoj interpretaciji ovog pitanja moglo bi se reći da je upotreba „skopljanskog kristal kamena" sredinom 16. st. u Sarajevu, ali i u nekim drugim mjestima, postala odraz svojevrsne pomodnosti. Stoga pojava tog materijala i u Tešnju na Ferhad-begovom *mezaru* iza 1568. g. ne bi mogla biti iznenađujuća. Ono što bi nas moglo iznenađivati jeste istovremena upotreba dva petrografska materijala na istom nadgrobnom obilješku. Odvojena narudžba i izrada sarkofaga i potkonstrukcije u *hreši* i *nišanâ* u „skopljanskom kristal kamenu" ne čine se logičnom i predstavljale bi diskontinuirane radnje u obilježavanju *mezara* ovog uglednika. Ali, i to je moguće. Međutim, takva mogućnost predstavlja bi osnovicu za kritičku raspravu o estetskim i likovnim nazorima onovremenih klesara i graditelja.

Prema navodima M. Mujezinovića debljina sačuvanog *nišana* bila je 13 x 13 cm, a visina 150 cm.[50] Iz dimenzija sačuvanog *nišana* moglo bi se zaključiti da su *nišani* bili prilagođeni za prenošenje (od okoline Skopja do krajnjeg mjesta postavljanja – u ovom slučaju u Tešnju), najvjerovatnije konjem (konjima).

Spomenuti nesrazmjer u odnosu sarkofaga i potkonstrukcije na jednoj i *nišanâ* na drugoj strani, koji umanjuje estetsku vrijednost cijele nadgrobne cjeline, upravo bi mogao predstavljati posljedicu činjenice da su veličina i oblik *nišanâ* izvedenih u „skopljanskom kristal kamenu" bili određeni zahtjevom načina transporta (konjem/konjima) iz Makedonije do Bosne.[51] Nasuprot tome koncepcija i realizacija sarkofaga s potkonstrukcijom odaje potpuno drugačiji pristup u zamisli i u određenoj mjeri i ostvarenju ovog monumentalnog memorijalnog obilježja (memorijalne arhitekture). Naime, realizacija sarkofaga s potkonstrukcijom je veoma voluminozna, odlikuje se težnjom za monumentalnošću i svojim gabaritima u određenom smislu riječi „zahtijeva" nešto drugačiju izvedbu *nišanâ* negoli onih koje smo baštinili do 1958. g. i koji su obnovljeni 1998. g. Dakle, s obzirom na odlike sarkofaga s potkonstrukcijom, moglo bi se nad njima očekivati par *nišanâ* koji bi bili u srazmje-

gove *džamije* u Tešnju provedena, po svemu sudeći, nešto prije datuma legalizacije Ferhad-begove v*akufname* 1559. g.

[49] Čak i danas u Bosni i Hercegovini muslimani daju prednost korištenju veoma sličnog, ako ne čak i identičnog, kamena poznatog pod komercijalnim nazivom pilepski *sivec*.

[50] Autor ne navodi je li to visina iznad sarkofaga ili ukupna visina u koju je uračunat i u sarkofag usađeni dio (usadnik) *nišana*. V. Mujezinović 1959, 247.

[51] O tome vidjeti nešto više u mom već spomenutom radu priređenom za štampu pod naslovom *Nišani skopskog (ušćupskog) porijekla na području Bosne i Hercegovine*.

ru s dimenzijama, veličinom i oblikom sarkofaga s potkonstrukcijom. Kraće rečeno, moglo bi se očekivati pojavu nešto monumentalnijih, a ne veoma tankih i uskih *nišanâ*.

Poseban problem predstavlja pitanje karaktera i porijekla petrografskog materijala upotrijebljenog u izvedbi potkonstrukcije i sarkofaga. Naime, prema navodima Stručnog tima Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo, materijal upotrijebljen za izvedbu sarkofaga s potkonstrukcijom jeste kamen tipa *hreša*[52] čija nalazišta ne postoje na bližem području Tešnja (sl. 5, 6 i 7). Stoga se može pretpostaviti da je kamen tipa *hreša* koji je upotrijebljen za izvođenje potkonstrukcije i sarkofaga na Ferhad-begovom *mezaru* u Tešnju mogao biti dovezen iz jednog od kamenoloma petrografskog materijala tipa *hreša* koji su se nalazili u blizini Sarajeva. Međutim, kako kamen tipa *hreša* pripada karbonatnim sedimentnim stijenama *trijaske* starosti, potrebno je sagledati pojavu njenih najbližih geoloških srodnika i nešto šire na području Bosne i Hercegovine.[53] Naime, može se postaviti pitanje je li petrografski materijal tipa *hreša* upotrijebljen u Tešnju morao svojim porijeklom biti iz blizine Sarajeva? Jesu li majstori angažirani na izvedbi Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja u Tešnju morali posegnuti za materijalom iz daleke Hreše ili su negdje u nešto široj okolini Tešnja mogli pronaći karbonatni sedimentni materijal *trijaske* starosti više ili manje sličan *hreši*? Najveći broj blokova kamena upotrijebljenih na izvedbi Ferhad-begovog nadgrobnog obilježja svojom veličinom bio je prilagođen kako lakšem transportu tako i lakšem rukovanju tokom ugradnje. Dvije manje ploče na užim stranicama sarkofaga su dimenzija 80 x 80 x 10 cm (uzglavna ploča) i 70/71 x 80 x 10 cm (uznožna ploča).[54] Međutim, najveće komade kamena predstavljaju dvije uzdužne bočne ploče i vodoravna završna (gornja) ploča samog sarkofaga. Dimenzije dviju bočnih i većih ploča sarkofaga su 181/186 x 80 x 10 cm (na strani okrenutoj *džamiji*) i 171/172 x 80 x 10 cm (na strani okrenutoj *dućanima* i ulici). Današnja velika pokrovna ploča sarkofaga izvedena je 1998. g. i ima dimenzije 221/222 x 108 x oko 13 cm i težinu od oko 871,168 kg.[55] Kako je ova ploča recentna, može se pretpostaviti da je izvedena prema izvornoj ploči koja je zamijenjena 1998. g. Međutim, veličine dobijene mjerenjem 2009. g. ne odgovaraju onima koje je u dva članka donio M. Mujezinović.[56] Oštećenja pokrovne ploče sar-

[52] *Hreša* predstavlja neklastični karbonatski sedimentni petrografski materijal (stijene) trijaske starosti (porijeklom iz geološkog razdoblja trijas) koji nosi opći naziv vapnenac ili krečnjak, odnosno nešto stručniji naziv *dolomit*. Glavne odlike dolomitskog krečnjaka (vapnenca) *hreša* su: pastelna krem boja koja varira prema prisutnosti pigmenata koje određuju procesi okamenjenja sedimentih naslaga i koji variraju prema mikrolokaciji ležišta petrografskih slojeva na području iskopa, mjestimična pigmentacija u blijedozelenim i blago crvenim nijansama te venozna prošaranost sivkastim i blijedosvijetlim kalcitnim žilicama i *stilolitima* koji su ispunjeni glinovitom tvari (*stiloliti*, gr., stručni termin u petrografiji i petrografskoj mineralogiji koji označava isprekidano ili nepravilno protezanje glinovite materije, željeznog oksida ili tamne organske materije u strukturi sedimentnih stijena). Ove odlike tokom vremena podliježu djelovanju agenasa klime rezultat čega je patiniranje površinskih slojeva. Često tokom vremena dolazi do ispiranja glinovite tvari iz *stilolita* pa kamen tipa *hreša* dobija s vrmenom sitne napukline u svojoj strukturi. *Hreša* se vadi (ubire) na području sjeveroistočno od Sarajeva. V. nešto više kod Crnković / Šarić 1992, 4 i d., posebno 7 i 8.

[53] Kako *hreša* pripada karbonatnim sedimentnim stijenama trijaske starosti, njeni najbliži geološki srodnici su kamen „slatina" koji se eksploatira u blizini Foče, „sirogojno crveni" i „sirogojno svetli" koji se eksploatira u blizini Trnave južno od Užica u Srbiji, „skržuti" koji se eksploatira u selu Skržuti kraj Užica, tzv. „yu portoro" koji se eksploatira u području jugoistočno od Užica, te „bijela ruža" koji se eksploatira u blizini Tutina, jugozapadno od Novog Pazara u Srbiji. Danas mi nije poznato je li proizvođač (kamenolom) petrografskog materijala koji je do 1991/1992. g. bio poznat pod komercijalnim nazivom „yu portoro" zadržao isti prefiks „yu" u svom nazivu i nakon prestanka državno-pravnog postojanja Jugoslavije (v. Crnković / Šarić 1992, 5 i d.)

[54] Neznatne razlike u mjerama rezultat su mjerenja na dva mjesta, odnosno na dva mjerna pravca po dužini ili po širini ploča.

[55] Prema formuli T = V x Ts, gdje V predstavlja volumen, a Ts specifičnu težinu dotičnog petrografskog materijala. Srednja (prosječna) specifična težina (Ts) kamena *hreša* iznosi 2,795 gr/1 cm^3 = 2795 kg/1 m^3. Podatak se navodi na temelju Izvještaja o rezultatima ispitivanja kamena sa lokaliteta „HREŠA" sa mišljenjem o upotrebljivosti kao arhitektonski(-og) kamen(-a). Izvještaj izradio / podnio IMK – Institut za materijale i konstrukcije pri Građevinskom fakultetu u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu, br. 355/03 od 30. 07. 2003. g.

[56] M. Mujezinović u svom radu posvećenom konzervaciji ovog nadgrobnog obilježja donosi nešto drugačije dimenzije nadgrobnog obilježja i ne spominje oštećenja navedenih ploča. Prema jednom njegovom navodu sarkofag ima dužinu od 190, širinu od 80 i visinu od 120 cm (v. Mujezinović 1959, 247), dok prema drugom navodu sarkofag ima dužinu od 190, širinu od 90 i visinu od 120 cm (v. Mujezinović 1998², 252). Potrebno je naglasiti da M. Mujezinović ne navodi na kojem je mjestu mjerio dužinu i širinu sarkofaga: da li na dnu, tj. na tački dodira profilacije sarkofaga i potkonstrukcije, ili na krajnjim ivicama gornje ploče sar-

kofaga su već postojala na profilaciji ploče jer su vidljiva na nešto starijoj fotografiji nastaloj 1958. g. ili nešto prije. (sl. 1 i 2). Ovom prilikom potrebno je postaviti i pitanje, kao što sam to već učinio, je li gornja ploča sarkofaga koja je skinuta i zamijenjena novom 1998. g. bila zaista i originalna ploča iz vremena podizanja izvorne nadgrobne konstrukcije nakon 1568. g. ili je mogla predstavljati drugu ploču (druga u slijedu) koja je mogla biti ugrađena na nadgrobnu konstrukciju za vrijeme hipotetičke obnove *nišanâ* tokom kasnijih vremena?

Provedena mjerenja daju i težinu pojedinih ploča. Prva bočna ploča sarkofaga (dimenzija 181/186 x 80 x 10 cm)[57] ima zapreminu od 0,1488 m³, a druga (dimenzija 171/172 x 80 x 10 cm) 0,1376 m³ što odgovara težinama od 415,896 kg, odnosno 384,592 kg. Dvije manje ploče sarkofaga koje su postavljene na njegovim užim stranama imaju zapreminu od (ploča dimenzija 80 x 80 x 10 cm) oko 0,064 m³, odnosno (ploča dimenzija 70/71 x 80 x 10 cm) oko 0,0568 m³ što odgovara težinama od oko 178,88 kg, odnosno oko 158,756 kg. Prema navedenim dimenzijama sarkofaga može se zaključiti da je gornja ploča sarkofaga imala dimenzije: dužina 190, širina 80 i debljina oko 10-13 cm.[58] Gornja ploča imala bi zapreminu od 0,1976 m³, odnosno težinu od 587,86 kg. Kako M. Mujezinović navodi i nešto drugačije dimenzije sarkofaga, njegova gornja ploča mogla bi imati i dimenzije: dužina 190, širina 90 i debljina oko 10-13 cm. Prema ovom navodu, gornja ploča debljine 13 cm imala bi zapreminu od 0,2223 m³, odnosno težinu od 621,3285 kg.

Transport dviju uzdužnih bočnih ploča i vodoravne gornje ploče sarkofaga konjima do Tešnja predstavljao bi u staro vrijeme složen zahvat, odnosno značajan problem. Međutim, ako bi način sigurnog transporta ovih ploča bio riješen, sasvim je svejedno jesu li prevožene iz Hreše ili iz nekog hipotetičkog manjeg kamenoloma u nešto široj okolini Tešnja. Taj hipotetički „kamenolom" u nešto široj okolini Tešnja nije morao predstavljati kamenolom u punom značenju ove riječi. Bilo je dovoljno da jedno manje izolirano petrografsko nalazište karbonatnog sedimentnog materijala *trijaske* starosti u nešto široj okolini Tešnja pruži zadovoljavajuću kvalitetu i količinu istog materijala za izvedbu obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom* u Tešnju.[59] U ovom trenutku, sagledavajući petrografske odlike materijala upotrijebljenog u izvedbi obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom*, prednost bih, svakako, dao određenju upotrijebljenog materijala potkonstrukcije i sarkofaga cijele konstrukcije kao kamena tipa *hreša* vađenog (ubranog) u nešto širem području kamenoloma Hreša kraj Sarajeva i prevezenom

kofaga. Nažalost, nisam bio u mogućnosti koristiti izvještaj o radovima koje je 1958. g. provela stručna ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture FR BiH. Dokumentacija Zavoda o radovima provedenim 1998. g. koja mi je stavljena na raspolaganje ne sadrži podatke o dimenzijama nadgrobnog obilježja. Stoga se obračun kojeg ovdje donosim mora uzeti uvjetno jer se odnosi na podatke preuzete iz literature i treba ga uporediti s mjerenjima koja sam proveo na samom objektu. Zbog izrazito naglašene profilacije na gornjoj ploči sarkofaga postavljenoj 1998. g. nisam bio u mogućnosti precizno izmjeriti debljinu ploče. Čini se da je ona između 13 i 15 cm. U obračunu opredijelio sam se za debljinu gornje ploče sarkofaga od 13 cm. To sam učinio iz tri razloga: prvo, jer je ovu dimenziju, čini se, ostvario klesar koji je 1998. g. pod nadzorom Zavoda upravo isklesao ovu ploču, iako ploča ima dužinu 221/222 i širinu 108 cm koje ne donosi M. Mujezinović, drugo, jer debljina ploče od 13 cm pruža dovoljno materijala, odnosno prostora za izvođenje profilacije ploče i njen prelazak na profilaciju gornjeg dijela bočnih ploča sarkofaga i treće, debljina ploče od 15 cm čini mi se pretjeranom i neskladnom u odnosu na ostale proporcije sarkofaga.

[57] U izračunavanju težine ploča u obzir su uzete veće dimenzije ploča čime je i dobijeni rezultat (težina) veći. To je učinjeno radi istraživanja mogućnosti transporta ploča s najnepovoljnijim vrijednostima težine.

[58] Debljinu gornje ploče sarkofaga odredio sam prema debljini bočnih ploča sarkofaga (10 cm) i prema debljini gornje ploče sarkofaga obnovljene 1998. g. (13 cm).

[59] U ovom trenutku ne mogu sa sigurnošću ništa reći o tome je li za izradu Ferhad-begovog *mezara* u Tešnju mogao biti korišten kamen s Trebačkog brda koje se nalazi istočno od Tešnja na udaljenosti od oko 3-3,5 km. Ne raspolažem s tehničkim podacima koji se odnose na tzv. trebački kamen jer njegova eksploatacija u drugoj polovini 20. st. nije vršena u značajnijem obimu. U vrijeme kada pišem ovaj članak (2009-2010. g.) vremenski kratka eksploatacija koja je započeta početkom prvog desetljeća 21. st. prestala je zbog izrazite konkurencije stranih petrografskih materijala i ekonomske krize. Kako nisam u mogućnosti samostalno naručiti ispitivanje trebačkog kamena u IMK – Institutu za materijale i konstrukcije pri Građevinskom fakultetu u Sarajevu, Univerziteta u Sarajevu, ovo pitanje ostavljam za druga vremena i druge istraživače. Kao što sam već rekao, jedan manji dio ploče uklonjene 1998. g. sačuvan je u procjepu između više razine okolnog tla i potkonstrukcije sarkofaga. Zbog onečišćenosti sačuvanog komada ploče sarkofaga i njegovog položaja u prostoru trenutno nisam u mogućnosti ništa više reći o njemu. U svakom slučaju taj komad ploče trebalo bi podvrgnuti petrografskoj analizi kako bi se dobio provjeren podatak o njenim odlikama i pripadnosti jasno određenom tipu petrografskog materijala.

do Tešnja za daljnju ugradnju. Naravno, uz uvjet da bi transport velikih ploča bio riješen na primjeren način.

Prema M. Mujezinoviću dimenzije jednog *nišana* (uzglavnog i s *turbanom*) izvedenog u „skopljanskom kristal kamenu" su 13 x 13 cm u presjeku i 150 cm u visini[60] što iznosi 0,02535 m³ njegove zapremine. Težina *nišana* bila bi prema navedenoj formuli: (Z) 0,025350 x (Ts) 2843 kg/m³ = T = 72,07005 kg.[61] Ako se tome doda nešto veća zapremina zbog *turbana* na *nišanu*, dobije se ukupna težina uzglavnog *nišana* do oko 100 kg. Uznožni *nišan* također bio bi težine oko 72,07005 kg. Objema dužinama, odnosno težinama *nišanâ* treba dodati i dužinu i težinu izvornih usadnika *nišana* koje su u ovom trenutku nepoznate, ali koje znatnije ne mijenjaju konačnu dužinu i težinu *nišanâ*, izuzev ako se usadnik protezao do gornjeg dijela ploče potkonstrukcije sarkofaga. U slučaju *nišanâ* ukupna težina opterećenja jednog transportnog konja s jednim *nišanom* bila bi ispod 100 kg. Time se dolazi do težine koja nije predstavljala problem da se uz oprezno rukovanje nišani prebace od Skopja čak do Tešnja. Međutim, u svim slučajevima provedenih mjerenja potrebno je voditi računa o načinu transporta kamenih ploča ili *nišanâ* i o nosivosti transportnog konja ili jednostavnih kola.[62]

Sve navedene činjenice mogle bi otvarati neka nova pitanja na koja se u ovom trenutku može odgovoriti samo određenim hipotezama. Međutim, prihvatili mi hipotetičke odgovore ili ne, neka pitanja, u određenoj mjeri sporna, i dalje ostaju! Ta pitanja nameću se sama po sebi ukoliko se kritički promatra Ferhad-begovo nadgrobno obilježje. Na neka od njih biti će teško dati argumentirani odgovor, ali se njihova važnost ne može umanjiti.

Na temelju svega iznesenog može se zaključiti da se do danas sačuvana konstrukcija nad *mezarom* Ferhad-bega u Tešnju ne može smatrati izvornom konstrukcijom. Danas nije jasno jesu li dijelovi nadgrobnog oblilježja izvedeni u kamenu *hreša* i „skopljanskom kristal kamenu" istovremeno ugrađeni u konstrukciju nadgrobnog oblilježja ili su *nišani* izvedeni u „skopljanskom kristal kamenu" ugrađeni kasnije, o čemu postoje dvije, odnosno tri mogućnosti, kao što je ovdje već izloženo. Tokom prošlosti par *nišanâ* na navedenoj nadgrobnoj konstrukciji stradao je u nejasnim prilikama. Na temelju određene argumentacije može se pretpostaviti da se to moglo desiti tokom napada austrijske vojske na Tešanj 1697. g. *Nišani* na navedenoj nadgrobnoj konstrukciji mogli su biti obnovljeni u nepoznatim prilikama i u nepoznato vrijeme angažiranjem Ferhad-begovog *vakufa*, nekog mjesnog *vakifa* ili građana Tešnja. Obnova (?) *nišanâ* mogla je biti izvedena u „skopljanskom kristal kamenu"(?!). Nakon perioda prije 1958. g. kada je M. Mujezinović pripremao svoj članak i 1958. g. kada je provedena konzervacija *nišana* na Ferhad-begovom *mezaru*, stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva zatekao je sačuvan samo uzglavni *nišan* koji je bilo slomljen i zbog toga utegnut u željezni okvir radi očuvanja od statičke destabilizacije i daljnjeg propadanja. *Nišan* nad Ferhad-begovim sarkofagom doživio je nakon obnove (ponovo) određena oštećenja (ne zna se tačno kada), ali je konzerviran 1958. g.[63] Tom prilikom nije rekonstruiran uznožni *nišan*. Nije poznato u kojoj mjeri obnovljeni *nišani* predstavljaju kopiju

[60] Visini od 150 cm treba dodati najmanje 15 do 20 cm potrebnih za uglavljivanje *nišanâ* u kamenu ploču konstrukcije sarkofaga.

[61] Specifična težina (Ts) „skopljanskog kristal kamena" mogla bi se odrediti na temelju sličnosti s prilepskim kamenom *sivec*. Prema podacima koje donose Crnković /Šarić 1992, 13, Tab. 1.7, specifična težina kamena *sivec* iznosi 2900 kg/m³. Branko Crnković i Ljubo Šarić podatak donose na temelju rada: Bilbija 1984. Prema podacima koje donosi Mermeren Kombinat A. D. Prilep na www.mermeren-sivec.com.mk/eng.products.asp, specifična težina ovog istog materijala iznosi 2843 kg/m³, dok matična kompanija F.H.L. I. Kirikaidis Manufacturing and Trading Co. Marbles & Granites S.A. iz Drame u Grčkoj na www.fhl.gr/sivec-marble.php donosi podatak od 2770 kg/m³. Ovdje se očito radi o tehničkim ispitivanjima različitih varijeteta istog petrografskog materijala uzorci kojih su uzeti na različitim mikrolokacijama kamenoloma i u različito vrijeme. U cilju mojih daljnjih istraživanja za konačni obračun težine *nišanâ* na nadgrobnom obilježju Ferhad-bega u Tešnju uzeo sam kao mjerodavan podatak kojeg donosi Mermeren Kombinat A. D. Prilep po kojem specifična težina materijala *sivec* iznosi 2843 kg/m³. U ovom trenutku nije moguće ispitati materijal i odrediti petrografski karakter uzglavnog *nišana* i gornje ploče sarkofaga koji su uklonjeni s obilježja Ferhad-begova *mezara* tokom radova na njegovoj obnovi 1998. g. Trenutno ovi materijali nisu dostupni osim spomenutog manjeg ulomka gornje ploče sarkofaga. Naravno, uz uvjet da se tu zaista radi o ulomku gornje ploče sarkofaga! Pristup internet stranicama navedenih firmi ostvaren je više puta kako je to navedeno ovdje u bilj. 25.

[62] Ovo pitanje izlazi iz okvira teme koja se obrađuje u ovom članku i zahtijeva posebna istraživanja.

[63] V. Mujezinović 1959, 247-249.

izvornih *nišanâ*, njihovog oblika i veličine. Također nije poznato da li je prilikom obnove *nišanâ* pedantno prenesen i tekst *tariha* na uzglavnom *nišanu*. Stoga epigrafičke, formalne, dekorativne, grafijske i leksičke odlike izvornog *tariha* sačuvanog na uzglavnom *nišanu* do 1958, kojeg je iste godine i objavio M. Mujezinović, ostaju u određenoj mjeri upitne, iako po općim epigrafičkim i drugim odlikama odgovaraju sredini 16. st. Na jednoj starijoj fotografiji nastaloj 1958. g. ili nešto ranije[64] (Sl. 1) vidi se uzglavni *nišan* koji je očito već bio polomljen, pa se na fotografiji vide fuge cementnog ispunjenja pukotina ili čak možda tragovi željeznog okvira koji je služio kao vanjski fiksator *nišana* već daleko prije 1958. g. Iz teksta M. Mujezinovića vidljivo je da je željezni fiksator *nišana* postojao već odranije, da je u njega *nišan* bio uglavljen i da je tokom radova na konzervaciji nadgrobnog obilježja skinut s *nišana*, odnosno uklonjen.[65] Ovako konzervirani *nišan* stradao je skoro u potpunosti u nepoznatim uvjetima tokom ratnog razdoblja od 1992. do 1995. g., ali je u potpunosti obnovljen 1998. g. Ovom prilikom zamijenjena je i gornja ploča sarkofaga. Pri tome nije sačuvana dokumentacija o provođenju ove radnje, niti je sačuvana uklonjena stara ploča.[66]

Summary

Characteristics of the mark of the Ferhad-bey's grave, son of Iskender, *vakif* of Tešanj *kasaba*

In this article author discusses characteristics of the mark of the Ferhad-bey's grave, son of Iskender, *vakif* (founder) of Tešanj *kasaba* (town) in the Northern Bosnia. This grave mark was erected in 1568 or immediately after this year, and it is composed of sub-construction, sarcophagus and *nišans* (grave markers) placed on the sarcophagus. The usage of different petrographic materials in the construction of the grave marker is noticeable. Petrographic material of the *hreša* type probably from the vicinity of Sarajevo was used for the sub-construction and sarcophagus, and material of the„crystal stone of Skopje type "was used for the *nišans* .Author analyses the appearance of two petrographic materials of the grave marker in the context of aesthetic and artistic tendencies of sculptors and constructors of that time, and in the context of historical circumstances which as a consequence lead to the destruction of the *nišans* and devastation of the sarcophagus in the time of the attack of Austrian troops under the command of prince Eugene of Savoy in 1697. Two possibilities for the usage of different petrographic materials on the grave marker could be supposed: first is contemporary usage of two petrographic materials in the time of the original erection of the monument, and second is the reconstruction of *nišans* made of „crystal stone of Skopje "after the devastation in 1697. Author identifies the „crystal stone of Skopje" which is known as the „crystal marble from Aranđelovo near Skopje", as the petrographic material which belongs to the family of metamorphic rocks, receptively to the sub-group of dolomite marbles. With its characteristics this material could be related to one very famous petrographic material exploited in the area north-northeast of Prilep, and it is well known by its commercial name *sivec* and *sivec kalciten.* Author, also, identifies the existence of the stone-carvers and stone-sculptors workshops in Macedonia, most probably in the Skopje (Üsküb – turkish name for Skopje), which placed their products in the area of Bosnian *sandžak,* respectively *ejalet*, from the middle of 16 century to the beginning of 18 century.

Literatura

Anonim 1998, Gazi Ferhad-begov mezar – Označen početak radova (bez naznake autora), u listu Tešnjak, godina II, Tešanj 19. maja 1998, broj 20, str. 7.

Bilbija, N. 1984, Tehnička petrografija – svojstva i primene kamena, Beograd, 1984.

Crnković, B. / Šarić, Lj. 1992, Građenje prirodnim kamenom, RGN fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.

Ćeman, M. H. 2006, Urbana antropologija Tešnja 1463–1878., Tešanj, 2006.

Ćeman, M. 1989, Kronologija Tešnja i okolice. Tešnjak, privredno-kulturni informator, 1989, Tešanj, 1989, 97-136.

[64] Nije jasno kada je nastala ova fotografija. Fotografija je mogla nastati neposredno prije konzervatorskih radova provedenih 1958. g., iza II svjetskog rata, ali ne može se isključiti niti mogućnost da je nastala i neposredno pred II svjetski rat. Zbog nepreciznog vođenja evidencije fotografskog materijala ne može se sa sigurnošću reći kada je ona nastala.

[65] Mujezinović 1959, 249.

[66] Obnovu oba *nišana* i gornje ploče sarkofaga izveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture F BiH, Sarajevo, 1998. g.

Gazić, L. / Aličić, A. S. (Ur.) 1985, Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga I, Orijentalni institut Sarajevo, 1985.

Handžić, A. 1974, Gazi Husrev-begov vakuf u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 2-3(1974), 161-174. Sarajevo.

Handžić, A. 1981, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću, Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni institut, Sarajevo, 31(1981), 169-179.

Handžić, A. 1994, Gazi Husrev-begov vakuf u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću, u: Studije o Bosni, Istanbul, 1994, 169-184.

Handžić, A. 1994a, O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću, u: Studije o Bosni, Istanbul, 1994, 91-99.

Handžić, A. 1996, A Survey of Islamic Cultural Monuments Until the End of the 19th Century in Bosnia, OIC – RCICA, Istanbul, 1996.

Handžić, A. 1996a, Rukopisi. Radni materijal nastao u vremenu od 1993. do 1996. g. sačuvan je u originalnom obliku i pohranjen u Centru za kulturu Općine Tešanj. Prema autentičnom slijedu listova koji je sačinio sam Adem Handžić moguće je rukopisne bilješke grupirati u više cjelina koje se citiraju kao Rukopis od A do K.

Kupusović, A. 2000, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus decimus, Serija II, Defteri, knjiga 4, sv. III, Fehim Nametak (urednik), Orijentalni institut Sarajevo i Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Sarajevo, 2000.

Mujezinović, M. Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Prilozi za orijentalnu filologiju 2(1951), 95-114, Sarajevo, 1952.

Mujezinović, M. 1959, Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju, Naše starine 6(1959), 247-249. Sarajevo, 1959.

Mujezinović, M. 1974, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo, 1974.

Mujezinović, M. 1982, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II, Sarajevo, 1982.

Mujezinović, M. 1998, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo, 1998[2].

Program restauracije s idejnim projektom konzervatorsko restauratorskih radova na Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju. Sarajevo, 2001. Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta / športa, Sarajevo.

Ždralović, M. 1978, Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća, Anali Gazi Husrev Begove biblioteke u Sarajevu 5-6(1978), 165-180.

Ždralović, M. 1985, Vakufnama Ferhad-bega, sina Iskenderova, iz 1559, u: Gazić, L. / Aličić, A. S. (Ur.), Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga I, Orijentalni institut Sarajevo, 1985, 137-140.

Ždralović, M. 1988, Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima I-II, Sarajevo, 1988.

Zitterhofer, K. 1914, Tagebuch über den Marsch nach Bosnien, u: Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs VIII (Wien, 1914), 7. Graphische Beilagen, Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, Bd. II Tafel VI. Sparr de Bensdorf, March und Compenten der Kayserl. Haubt. Armee in Hungarn unter Comando Prinze Eugenio von Savoyen am 12. July bis 6. Nov. 1697.

Zitterhofer, K. 1989, [k. u. k. kapetan] (Hauptmann) [Karl], Tagebuch des Prinzen Augen von Savoyen ueber den Streifzug nach Sarajevo im Jahre 1697, Mittgeteilt von Mitteilungen Kriegs Archiv Wien, 1914, 3. F 8, 1-26, 1 Kt – Sk, I Beil, prenesen u nedovoljno preciznom prijevodu s njemačkog jezika pod naslovom Prinz Eugen von Savoyen, Dnevnik pohoda na Bosnu, u: Tešnjak – Privredno-kulturni informator 1989, 165-169, Tešanj, 1989.

Elektronski izvori

F.H.L. I. Kirikaidis Manufacturing and Trading Co. Marbles & Granites S.A., Drama, Grčka: www.fhl.gr/sivec-marble.php. Pristup: više puta 2009. g. i, posebno, kontrole radi, 2. januara i 30. oktobra 2010.

Mermeren Kombinat A. D. Prilep, Makedonija: www.mermeren-sivec.com.mk/eng.products.asp. Pristup: više puta 2009. g. i, posebno, kontrole radi, 2. januara i 30. oktobra 2010.

Die Wirtschafts- und Verkehrspolitik Benjamin Kállays in Bosnien-Herzegowina (Hauptmerkmale)

Dževad Juzbašić
Sarajevo

Die österreichisch-ungarische Okkupation fand in Bosnien-Herzegowina ein unterentwickeltes Agrargebiet mit einem ausgeprägten Schwerpunkt in Viehzucht. Über 90% der Bevölkerung einschließlich der Bewohner von fünnfzig städtischen Siedlungen war in der Landwirtschaft tätig, Im Land herrschte Naturalwirtschaft vor, wobei die überwiegende Mehrheit der Bauern Kmeten waren. Agrarverhältnisse, die auf dem Citluk-System basierten, hatten einen negativen Einfluss auf die gesamten wirtschaftlichen Verhältnisse, insbesondere auf die Entwicklung der Landwirtschaft. Die Art der Landbebauung hatte sich seit Jahrhunderten nicht verändert, so dass der Pflugsterz auch weiterhin das wichtigste Werkzeug war. Die orientalisch-balkanischen Handwerke und Kleinhandel prägten die bosnisch-herzegowinischen Städte, von denen Sarajevo mit ungefähr 20 000 Einwohnern, Mostar und Banja Luka mit je 10 000 Einwohnern die wichtigsten Wirtschaftszentren waren. Obwohl in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts das ausländische Kapital die ersten Industrieanlagen – einige wasserkraftbetriebene Sägewerke und kleine Brauereien – errichtet hatte, steckte die industrielle Produktion noch in Anfängen. Abgesehen von Lokmotiven auf der einzigen 1872 gebauten Eisenbahnstrecke Banja Luka-Dobrljin, gab es im Land nur zwei Dampfmaschinen geringer Kraft, die zwei kleine Mühlen betrieben. Die kapitalistische Produktionsweise konnnte einige Manufakturformen nicht überwinden, wobei auch diese in einem beschränkten Umfang auftreten. Sie waren seit Mitte des 19. Jahrhunderts am meisten in der Holzexploitation und -verarbeitung verbreitet[1]. Obwohl die in den letzten Jahrzehnten der ottomanischen Herrschaft unternommenen Reformen das bestehende wirtschaftliche und gesellschaftspolitische System nicht regenerieren konnte, führte die Reformtätigkeit dennoch zu freieren wirtschaftlichen Aktivitäten und zur Entwicklung des Handels, insbesondere des Außenhandels. Für den Handelsverkehr stellten schlechte Kommunikations- und Transportwege ein großes Hindernis dar. Im übrigen konnten sich Produkte aus Bosnien-Herzegowina (Cerealien, Vieh und Viehzuchterzeugnisse, Pflaumen, Holz, Tabak u.a.) in erster Linie in den Ländern der benachbarten Habsburgermonarchie durchsetzen oder wurden unter Vermittlung österreichischer Händler in anderen europäischen Ländern (Italien, Deutschland, England, Frankreich u.a.) abgesetzt. Der Export des bosnischen Handwerks, vor allem der Eisenwaren in andere Balkanländer, Serbien, Montenegro, Albanien, die Wallachei, nahm wegen der Konkurrenz der europäischen Industrie ab. Der Import aus diesen Ländern war von geringerer Bedeutung, weil die ökonomische Struktur der erwähnten Länder der Bosniens ähnlich war. Infolge der geografischen, wirtschaftlichen und anderen Umstände wurde vor der Okkupation der größte Teil des Importbedarfs in Bosnien-Herzegowina in Österreich-Ungarn oder über dessen adriatische Häfen und Eisenbahnen gedeckt. Der überwiegende Teil des bosnisch-herzegowinischen Import-Export-Handels befand sich in den Händen der serbischen Händler aus Trieste, Wien und anderen Städten der Monarchie. Bedeutend war

[1] Hadžibegović 1980, 11-32; Begović 1960, 52-53, 139, 181, 212-227.

auch der Import der orientalischen Ware aus Istanbul und anderen Teilen der Türkei. Diesen Handel besorgten muslimische. serbische und jüdische Händler, wobei Sarajevo sein wichtigstes Zentrum war[2].

Das Ende der ottomanischen und der Anfang der österreichisch-ungarischen Herrschaft standen im Zeichen der Kriegsverwüstungen, von denen die Wirtschaft schwer betroffen war. Der Aufstand 1875 und die Maßnahmen zu seiner Niederschlagung, der österreichisch-ungarische Okkupationsvormarsch 1878 und die Bekämpfung des Widerstands – all dies führte dazu, dass es 1875-1878 beinahe keine Region im Lande gab, die nicht betroffen gewesen wäre; etwa 140 000 Flüchtlinge fand sich außerhalb der Grenzen Bosnien-Herzegowinas. Deshalb mussten einige Jahre vergehen, bis sich das Wirtschaftsleben einigermaßen stabilisierte.

Mit der Okkupation Bosnien-Herzegowinas begann eine neue Periode in der wirtschaftlichen Entwicklung dieses Landes, die vom Eindringen neuer kapitalistischer Verhältnisse gezeichnet war. Die Einbeziehung Bosnien-Herzegowinas in das gemainsame österreichisch-ungarische Zollgebiet[3], wie auch die gesamte Zoll- und Verkehrspolitik hatten zur unmittelbaren Folge, dass die Monarchie ganz die Herrschaft über den bosnischen Markt erlangte und dabei die Ware aus England, Frankreich, Italien und anderen Ländern beinahe völlig verdrängte. Erst im 20. Jahrhundert kam Deutschland hinzu, dessen Industrieprodukte zum stärksten Konkurrenten der Waren aus Österreich und Ungarn wurde, aber selbst dann konnte der Export aus dem Ausland nicht größere Erfolge verzeichnen. Alte Handelsbeziehungen wurden zerrissen, neue Bedingungen des Wirtschaftens stellten sich ein, zahlreiche Spekulanten aus der Monarchie erschienen in den ersten Jahren nach der Okkupation – all dies führte zum Verfall einer Reihe von einheimischen Handelshäusern und beschleunigte den Verfalssprozess vieler alter Handwerke. Das Wiedererstarken einheimischer Großhändler, die sich an neue Umstände anpassten, erfolte erst Ende des 19 und zu Anfang des 20 Jahrhunderts. Im Export-Import-Handel hatten dabei neben den jüdischen die serbischen Händler die Hauptrolle. Aber das traditionelle von der konservativen Zunftmentalität geprägte einheimische Bürgertum, insbesondere dessen muslimische Mehrheit, die sich auf lokalen Handel und alte Handwerke stützte, befand sich auch weiterhin in einer tiefen Stagnation. Die Geburt der modernen kapitalistischen Gesellschaft erfolte vorwiegend außerhalb dieser sozialen Struktur, die nach wie vor das Bild der bosnisch-herzegowinischen Städte prägte. Trotz der Entwicklung des Verkehrs und der Industrie behielten die Stadtsiedlungen auch in der Zeit der österreichisch-ungarischen Herrschaft hauptsächlich ihren wesentlichen Handwerks-, Händlers- und Agrar-Charakter.

Im Unterschied zum gezeigten Interesse am Warenabsatz auf dem bosnisch-herzegowinischen Markt, dessen beschränkte Absorptionskraft sich nur langsam vergrößerte, waren die österreichisch-ungarischen und überhaupt die ausländischen kapitalistischen Kreise hinsichtlich der Investitionen noch lange nach der Okkupation zurückhaltend. Der Grund waren das Fehlen einer entsprechenden Infrastruktur – eines für die Entwicklung der kapitalistischen Wirtschaft notwendigen Eisenbahnen- und Straßennetzes -, sowie der spezifische völkerrechtliche Status des Landes, das auch weiterhin der Souverenität des türkischen Sultans unterstand. Abgesehen davon, war in Österreich-Ungarn in den achziger Jahren ein akuter Mangel an risokofreudigem Kapital spürbar. Es ist notwendig im Blick zu behalten, dass der Export der Industriewaren und die Einfuhr der Rohstoffe aus den balkanischen Agrarländern die ganze Zeit hindurch das Hauptmerkmal des österreichisch-ungarischen Kapitalismus, der nicht genug Wirtschaftskraft zur Expansion besaß, darstellte. Indem sie in ihrem wirtschaftlichen Potential weit hinter den führenden Industrieländern Europas zurückblieb, kam die Monarchie in eine Abhängigkeit vom ausländischen, vorwiegend deutschen Kapital, das mit der Zeit zu einem bedeutenden Partner des österreichischen und ungarischen Kapitals auch in der Exploitation der Naturschätze Bosnien-Herzewgowinas wurde. Dem vorausgegangen waren der Ausbau notwendigster Straßen und Eisenbahnenstrecken, sowie die wirtschaftliche Aktivität der Okkupationsverwaltung, die zunächst in Eigenregie bosnische Wälder und Mineralienschätze exploatierte.

[2] Tepić 1978, 143-155, 160.

[3] Siehe Juzbašić 1988, 196-211; Juzbašić 2002, 49-86.

Obwohl sie in Wirklichkeit über nur einem mittelmäßigen Staat entsprechende Finanzmittel verfügte, hatte Österreich-Ungarn den Anspruch, die Rolle der Großmacht zu spielen. Das Interesse seiner Außenpolitik nach dem Berliner Kongress bestand darin, dass die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina zu dessen materiellen Fortschritt und Verbesserung der ökonomischen und sozialen Lage der Bevölkerung führen sollte. Nach der Konzeption des Außenministers Haymerle sollte Bosnien-Herzegowina ein Modell und Vorbild für andere Balkanländer werden.[4] Die Verwirklichung dieser Ziele verlangte erhebliche Investitionen und die Reform der vorgefundenen Agrarverhältnisse. Mit Ausnahme der kurzzeitigen Periode unmittelbar nach der Okkupation, beschränkte sich Österreich-Ungarn bis zum Ersten Weltkrieg dennoch darauf, eigene Staatsmittel nur zur Deckung der Militärkosten einzusetzen. Obwohl sich in den ersten Jahren nach der Okkupation führende Faktoren Österreich-Ungarns pro foro interno für die Abschaffung der Kmetenverhältnisse einsetzten, wurde mangels der Finanzmittel zur Ablösung der Kmetensiedlungsstätten die Lösung dieses vitalen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Problems auf unbestimmte Zeit verschoben.[5] Österreich-Ungarn suchte gleichzeitig die politische Stütze in der konservativen muslimischen Grundbesitzerschicht. Das Regime unternahm Anstrengunngen, die Modernisierung der Wirtschaft und Gesellschaft durchzuführen, ließ aber die Kmetenablösung sich auf der Basis des freiwilligen Vergleichs sehr langsam vollziehen. Vor dem Ersten Weltkrieg bestellten die Kmeten immer noch ein Drittel der gesamten Bebauungsfläche im Land, wobei ihre Anzahl der der freien Bauern sehr nahekam.

Die grundlegende 1880 gesetzlich verankerte Richtlinie der österreichisch-ungarischen Politik in Bosnien-Herzegowina bestand darin, die Verwaltung des Landes so zu führen, dass deren Kosten von eigenen Einnahmen gedeckt werden. Deshalb führte die österreichisch-ungarische Administration eine rigorose Fiskalpolitik ein und orientierte sich wegen Ausbleiben von entsprechendem Interesse des Privatkapitals an der Erschließung der Einnahmequellen im Land selbst. Günstig dafür war ebenfalss der Umstand, dass sich in ihrem Besitz die meisten Waldflächen und die gesamten Bodenschätze befand. Die Okkupationsverwaltung wurde nicht nur der größte Besitzer sondern auch infolge der Umstände der wichtigste Wirtschaftsfaktor. Eine der wesentlichen Besonderheiten in der wirtschaftlichen Entwicklung Bosnien-Herzegowinas unter der österreichisch-ungarischen Verwaltung war der Umstand, dass die Staatsmacht im Bereich der Ökonomik unter den noch dominierenden Bedingungen des liberalen Kapitalismus beinahe merkantilistisch wie in der Epoche des Absolutismus auftrat. Die Regierung gründete selbst Industriebetriebe und führte deren Geschäfte. Sie trug auch den größten Teil der Verantwortung und des Risokos in jenen Betrieben, in denen neben dem staatlichen auch das private Kapital vertreten war.[6] Eingeführt wurde solche Wirtschaftspolitik in der Zeit, als der Landesadministration der gemeinsame österreichisch-ungarische Finanzminister Benjamin Kállay (1882-1903) vorstand. In dieser Zeit wurde auch der größte Teil des Verkehrnetzes ausgebaut und faktisch die ganze Industrie auf die Beine gestellt. In einer vom Fehlen eines zu industriellen Unternehmungen fähigen Kapital gezeichneten Lage, versuchte die österreichisch-ungarische Verwaltung unter Kállays Führung das ausländische Kapital zu locken, indem sie ihm außerordentliche Priviliegien und Garantien in Aussicht stellte. Dieses aber blieb vorsichtig, und engagierte sich vorwiegend in der Forstwirtschaft und zum Teil auch im Bergbau. Das ausländische Kapital dringt später, vor allem nach der Annexion, in einem größeren Maße ein.[7]

Die Entwicklung des wirtschaftlichen Potenzials zu unterstützen lag bis zu einem gewissen Grad im Interesse Österreich-Ungarns, weil es damit die Befürchtung milderte, in die Lage zu kommen, wo sie die Kosten der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung selbst tragen würde. Das führte gleichzeitig zur Vergößerung der Konsumkraft des okkupierten Gebiets, das sich mit seinem Handel, insbesondere hinsichtlich der Einfuhr der Industriprodukte, fast ausschließlich an der Monarchie orientierte.

[4] Hauptmann 1963a, 17 ff.; Hauptmann, 1971, 452.
[5] Siehe Kapidžić 1973, 93 ff.
[6] Hauptmann 1973, 60 ff; Hauptmann 1983, 1-5.
[7] Siehe dazu Hauptmann 1983, 1-5, 33-78; Sugar 1963, 55, 61-71, 231-233.

Die Wirtschaftspolitik der Verwaltung war vordergründig auf die Nutzung von Naturschätzen ausgerichtet. Zu einem kleinen Teil war ihr Absatz im Land selbst abgesichert, orientierte sich aber meist am ausländischen Markt. Eine einträgliche Exploitation der Bodenschätze war bei der damaligen Entwicklung der Fördermittel nur durch den Bau der Eisenbahnverbindungen möglich. Deshalb standen der Eisenbahnausbau wie auch die Tarifpolitik der Eisenbahn in der allgemeinen Wirtschaftspolitik Kállays an erster Stelle. Mit Ausnahme der Linie Bosanski Brod-Sarajevo, deren Strecke von Zenica nach Sarajevo bereits im selben Jahr beendet war, als Kállay der gemeinsame Finanzminister wurde, sind fast alle anderen Strecken, die unter der Leitung der bosnisch-herzegowinischen Staatseisenbahnen standen, in der Kállayschen Zeit gebaut oder begonnen worden.

Der Mangel an finanziellen Mitteln war der Grund dafür, dass die ursprünglich provisorische Schmalspurbahn von Brod nach Süden zur Hauptverkehrslinie wurde, obwohl man gleich nach der Okkupation auch eine Normalspurbahn in Bosnien-Herzegowina bauen wollte. Die ambitiösen Baupläne der österreichisch.ungarischen Militärbehörden, ein normalspuriges Eisenbahnnetz zu bauen, wurden nicht realisiert, weil man beim Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina nicht auf Investitionen der Monarchie rechnen konnte und es auch nicht möglich war, einen privaten Unternehmer zu finden, der auf eigenes Risiko Eisenbahnlinien bauen würde. In Bosnien-Herzegowina konnten nur jene Eisenbahnlinien gebaut werden, die das Land selbst zahlen konnte.[8]

Die bosnisch-herzegowinische Verwaltung war darauf angewiesen, die Eisenbahnstrecken zu Lasten der Landesfinanzen zu bauen, indem sie Darlehen aus den gemeinsamen Aktiva der Monarchie sowie vom österreichisch-ungarischen und europäischen Kapitalmarkt aufnahm. Die Eisenbahnen in Bosnien-Herzegowina konnten nach den Bestimmungen des Verwaltungsgesetzes aus dem Jahre 1880 nur mit der Zustimmung der österreichischen und ungarischen Regierung gebaut werden.[9] Obwohl die Investitionssubventionen von Österreich und Ungarn, die gemäß dem erwähnten Gesetz möglich waren, ausgeblieben waren, erweiterten die Legislativen beider Staaten der Monarchie auf Veranlassung der ungarischen Regierung ihre Ingerenzen auch auf die Zustimmungserteilung zu Darlehensaufnahmen, welche ausschließlich die bosnischen Finanzen belasteten. Dadurch wurde in Bosnien-Herzegowina der Ausbau von Eisenbahnstrecken, die im Gegensatz zu den Interessen Österreichs oder Ungarns standen, völlig unmöglich.

Da die Herzegowina durch ihre geographische Lage von der Eisenbahnstrecke Bosanski Brod-Sarajevo nicht viel Nutzen hatte, hielt die Landesverwaltung die Eisenbahnverbindung mit dem Meer für eine brennende Aufgabe. Kállay erwartete, dass durch den Ausbau der Eisenbahnstrecke von Metkovic längs des Neretvatals nach Mostar und später, entsprechend der finanziellen Möglichkeiten, etappenweise nach Sarajevo die wirtschaftlichen Ressourcen des Landes im größeren Maße genützt werden könnten. Außerdem war die Linie Metkovic-Sarajevo von allgemeinem strategischem und politischem Interesse für die Gesamtmonarchie. Durch den Anschluss an die Bosnabahn in Sarajevo gewann man eine Magistralverkehrsader, die das okkupierte Gebiet von Norden nach Süden durchlief, was den Forderungen entsprach, die von den Militärbehörden schon von Anfang an gestellt worden waren. Die Erfüllung dieses strategischen Zieles verzögerte sich jahrelang und wurde durch den Ausbau einer schmalspurigen, und nicht, wie gewünscht, normalspurigen Eisenbahnstrecke 1891 realisiert.

Parallel zum Bau der Hauptverkehrslinie im Neretvatal begann auch zur Kállay-Zeit der Bau der Vizinalbahnlinien, die von den Linien im Bosnatal abzweigten und in die benachbarten Bergbau-, Industrie- und Waldreviere führten. Der gemeinsame Finanzminister Hoffmann hatte schon auf die wirtschaftliche Bedeutung des Baus solcher Verbindungen hingewiesen.[10] Kallay selbst maß den Vizinallinien eine besondere Bedeutung bei. Gegen Ende der österreichisch-

[8] Juzbašić 1974, 43-78, 255-256; Juzbašić 1983, 146-148.

[9] Siehe Juzbašić 1967, 181-183; Juzbašić 2002, 11-48.

[10] Vortrag des Reichsfinanzministers Freiherr von Hoffman dd 22 September betreffend die Ergebnisse der im Sommer 1879 durchgeführten geologisch-montanistischen Exploration von Bosnien und der Herzegowina, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Kabinettsarchiv, Kabinettskanzleiakten Nr 3852/1879.

ungarischen Herrschaft lagen etwa 70% der bosnischen Holz- und Industrieproduktion in den Flusstälern der Bosna und Neretva sowie durch deren Nebenflüsse. Dazu trugen im höchsten Maße die ausgebauten Eisenbahnstrecken bei. Nebst einer Reihe von Vizinalbahnlinien, die sich mit der Zeit an die Bosnabahn angeschlossen hatten, baute die Landesverwaltung schon im Jahre 1886 die Eisenbahnlinie Doboj-Tuzla. Simin Han (66,7 km), womit entscheidende Anregungen zur Bergbau- und Industrieentwicklung im Tuzla-Bassin gelegt wurden. Nach dem Bau der Eisenbahnstrecke im Neretvatal wurde die Eisenbahnstrecke, die vom Bosnatal längs des Lašvatals in das Vrbastal führte, bis Jajce im Norden und Bugojno im Süden, gebaut.

Die ungarische Regierung hat jedoch, obwohl sie im allgemeinen mit der Wirtschaftspolitik Kállays einverstanden war, oft mit ihren konkreten Interventionen im entgegengesetzten Sinne gehandelt. Sie widersetzte sich in erster Linie der Tendenz Kállys zu vollständiger Unabhängigkeit der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung bei der Verfügung über die Landeseinnahmen und bei der Führung der Investitionspolitik. Ihr Ziel war es, die bosnisch-herzegowinischen Budgetmittel für Investitionszwecke zu beschränken, eventuelle Budgetüberschüsse zur Deckung der Okkupationskosten zu verwenden und dadurch die Monarchie zu entlasten. Eine solche Politik wurde vor allem verfolgt, weil das finanzielle und wirtschaftliche Potenzial Ungarns in weit größerer Disproportion zu seinen politischen Pflichten und Ambitionen stand als dies bei Österreich der Fall war.

In der Eisenbahnpolitik Kállays hatte bis zum Ende des 19. Jahrhunderts die ökonomische Bedeutung einzelne Bahnlinien für die Wirtschaft Bosnien-Herzegowinas eine entscheidene Rolle gespielt. Kállay war auch dagegen, dass die Landesverwaltung die Kosten für den Bau einer Eisenbahn übernehmen sollte, die die Verbindung Österreichs mit Dalmatien herstellte und nur durch die peripheren Gebiete Westbosniens führte (Una-Linie und andere Projekte), da sie die unwichtigen, wenig produktiven Landesgebiete berühren würde.[11]

Gegen Ende seiner Verwaltung opferte Kállay in der Eisenbahnpolitik die Interessen Bosnien-Herzegowinas den außenpolitischen und militärstrategischen Zielen der Monarchie. Durch den Bau von teuren und defizitären strategischen Linien (Gabela-Boka-Trebinje sowie die Ostlinie von Sarajevo bis zur Ostgrenze) gegen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts wurde das Land finanziell schwer belastet. Diese Änderung der Kállayschen Eisenbahnpolitik, die von der internationalen Entwicklung beeinflusst wurde, hatte weitgehende negative Folgen auf die wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung Bosnien-Herzegowinas sowie auf die Schaffung von finanziellen Vorbedingungen bezüglich der Lösung der Agrarfrage, die vor dem Ersten Weltkrieg in ein akutes Stadium geraten war. Der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina ist ein drastisches Beispiel für den großen Unterschied zwischen den politischen Ambitionen Österreich-Ungarns und dessen finanziellen Möglichkeiten. Obwohl das Endergebnis der Kállayschen Finanzpolitik negativ war, gebührt Kállay das Verdienst, dass er im Gegensatz zu den Intentionen der ungarischen Regierung durch ständige Überschreitung der niedriger angesetzten Budgeteinnahmen die gewonnenn Mittel des Landes in die Entwicklung des wirtschaftlichen Potenzials Bosnien-Herzegowinas einbrachte.

Eine besondere Bedeutung für die Kállaysche Wirtschaftspolitik hatte die gewonnene Selbständigkeit in der Verwendung der Landeseinnahmen, was durch die Regelung der Zahlungsweuise für Zinsen- und Amortisationsraten der bosnisch-herzegowinischen Eisenbahnanleihen aus den gemeinsamen Aktiva ermöglicht wurde. Ende 1913 betrugen die gesamten ausgewiesenen Schulden Bosnien-Herzegowinas für den Eisenbahnbau jedoch über 161 Millionen Kronen[12].

In Bosnien-Herzegowina baute man schmalspurige Eisenbahnstrecken, deren Kapazität sich bald als unuzureichend erwies, so dass dies Anfang des 20. Jahrhunderts ein Hindernis in der wirtschaftlichen Entwicklung wurde. Außerdem blieben weite Gebiete des Landes, insbesondere dessen westliche und südwestliche Gegenden, ohne Eisenbahnverbindung und waren in verkehrsmäßiger Hinsicht auch weiterhin ziemlich isoliert. Der Hauptgrund dafür, dass ein den Bedürfnissen Bosnien-Herzegowinas und dessen Wirtschaft entsprechendes Eisenbahnnetz nicht

[11] Juzbašić 1974, 121-125; Juzbašić 1993, 151-158.

[12] Hauptmann 1963, 120ff.

gebaut wurde, waren der Mangel an Finanzmitteln und die Rivalität der Interessen Österreichs und Ungarns.[13] Die Realisierung des Programs zum Ausbau einer Reihe der normalspurigen Eisenbahnstrecken, für welches schon Finanzmittel sichergestellt wurden (ein Drittel Bosnien-Herzegowina, zwei Drittel Österreich und Ungarn), wurde vom Ausbruch des Ersten Weltkriegs behindert.[14] Die finanzielle Beteiligung beider Reichshälften hätte in Wirklichkeit nur eine indirekte Kompensation für den früheren Ausbau von strategischen Eisenbahnen sowie für andere finanzielle Ansprüche (z.B. die nichtentsprechende Entschädigung für den Zolleinnahmeverlust) Bosniens und der Herzegowina sein können.

In der bosnisch-herzegowinischen Wirtschaft machten in der Zeit österreichisch-ungarischen Herrschaft die Rohstoffe im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts im Jahresdurchschnitt 83% des gesamten bosnischen Exportes aus. Fast zwei Drittel dieses Exportes waren Erzeugnisse, die dem Landesärar und dem Auslandskapital gehörten. Die Produkte der Holzindustrie stellten die bedeutendsten Exportartikel der bosnischen Wirtschaft, die im Gegensatz zu der Ausfuhrrichtung anderer Waren nur zu einem Viertel nach Österreich-Ungarn gingen. Exportiert wurde vor allem halbverarbeitetes Holz, während Endprodukte wie Möbel und andere Waren importiert wurden. Außer Holz und Kohle spielten Erze sowie Landwirtschafts- und Viehzuchterzeignisse eine wichtige Rolle im Export. Von besonderer Bedeutung war auch die Ausfuhr von Vieh in die Monarchie, die sich im 20. Jahrhunderts zwischen 200 000 und 300 000 Stück jährlich bewegte, wie auch die Ausfuhr von 1500 bis 1800 Waggons getrockneter Pflaumen. Von den Industrieprodukten wurden Roheisen, Eisenwaren und chemische Erzeugnisse exportiert. Im Gegensatz zum Export machten Fertigprodukte ca. zwei Drittel des bosnisch-herzegowinischen Imports aus. Die bedeutendste Stelle im Import nahmen Nahrungsmittel (Getreide, Reis, Mehl, Getränke), Textilindustrieprodukte sowie Erzeugnisse andere Industriezweige ein. Der Warenmenge nach war die Ausfuhr dreimal größer als die Einfuhr, dem Geldwert nach jedoch war der Import stärker als der Export.[15] In diesem Bild des Außenhandels spiegelte sich sowohl die Rückständigkeit der Landwirtschaft als auch die eigenartige Industriestruktur wider, die aus einem kleineren Anteil von einigen kleineren Betrieben örtlichen Charakters bestand.[16]

Obwohl Kállay betonte, dass in Bosnien-Herzegowina der Ausbau einer Industrie, die der entwickelteren Industrie Österreich-Ungarns ernsthaft Konkurrenz machen könnte, nicht in Frage komme, konnte dies in der Praxis in einigen Sektoren nicht vermieden werden. So entstand in Bosnien Ende des 19. Jahrhunderts eine große Forstwirtschaftsindustrie, die auf dem Weltmarkt zum ernsthaften Konkurrenten den Holzexporteuren aus den österreichischen Ländern wurde. Dank den günstigen Bedingungen (minimale Entschädigung, Tarifbegünstigungen auf Eisenbahnen u.a.), die die Okkupationsverwaltung für das ausländische Privatkapital schuf, konnte dieses bosnische Holzstoffe 20-25% günstiger verkaufen als österreichische, was große Unruhe in Geschäftskreisen auslöste („Bosnische Gefahr")[17]. Mit dem Verkauf der staatlichen Waldflächen auf Grundlage langfristiger Exploitation-Verträge, verschaffte sich die Okkupationsverwaltung einen Teil der Mittel für ihre Verkehrs- und Industriepolitik.

Um sich die Einnahmen vom Salz- und Tabakmonopol zu sichern, stellte die österreichisch-ungarische Verwaltung die Tabakindustrie wie auch Industrieeinrichtungen zur Salzgewinnung in Tuzla auf die Beine. Das führte schon bald nach der Okkupation zur Verdrängung der österreichischen und ungarischen Konkurrenz in diesem Gebiet. Die Einrichtung einiger Industriebetriebe wie z.B. der Zuckerfabrik in Usora, der Spiritusfabrik in Tuzla oder der Brauerei in Sarajevo hatte, außer dem Wunsch der Verwaltung, die Einfuhr aus der Monarchie zu vermindern und Geld im Land zu behalten, den Sinn, eine intensivere Bebauung der Ackerflächen und die Ausrichtung der Züchter von Zuckerrübe und Gerste auf die Marktwirtschaft herbeizuführen. Trotz einigen guten Ergebnissen in der Förderung der landwirtschaftlichen Produktion und Vergrößerung der Erträge blieben die erwarteten

[13] Siehe dazu Juzbašić 1993, 143-167; Juzbašić 2002, 155-176.
[14] Siehe Anm. 12.

[15] Juzbašić 1970, 55-101; Juzbašić 2002, 87-140; vgl. Schmid 1914, 222, 550-554, 598, 608-611.
[16] Hrelja 1961, 175.
[17] Begović 1978, 59 ff, 162 ff.

Erfolge in der Umwandlung der Landwirtschaft, in der nach wie vor Kmetenverhältnisse herrschten, aus. Diese Verhältnisse waren, neben der Dominanz der kleineren Grundstücke, ein Hindernis für eine rationale Landbebauung. Je mehr der Kmete Arbeit und Mittel in die Landbebauung investierte, fielen reine Erträge verhältnismäßig geringer aus, während die Steuer und Grundherrabgabe desto größer wurde. Nach der Abgabe eines Zehntels des Ertrags als Steuer für den Staat, fiel dem Grundherrn ein Drittel des Netto-Ertrags zu, während die verbliebenen zwei Drittel für den Kmeten nicht nur den Arbeitslohn sondern auch Produktionskosten umfassten. Deswegen war der Kmete auf das extensive Wirtschaften angewiesen und bevorzugte Viehzucht. Eine gewisse Änderung zu Gunsten des Kmeten wurde erst 1906 eingeführt, als die schon früher als Geld zu entrichtende Zehntel-Steuer pauschaliert wurde. Somit verlor der Grundherr die bisherige Stütze, die er bei der Festlegung der Ertragshöhe und des nach dem Zehntel zu bemessenden Drittels in der Staatsmacht hatte. Das war jedoch nur ein kleiner Schritt hin zur Reformierung der Agrarverhältnisse, die weder den Kmeten noch den Grundherrn zufriedenstellte. Sie behinderten die Vermehrung der Nahrungsmittelproduktion, die wegen dem Bevölkerungswachstum notwendig geworden war, so dass die Einfuhr von Getreide immer mehr anstieg. Der Grundbesitzer, der Beg oder Aga, konnte sich nicht in einen kapitalistischen Agrarunternehmer verwandeln, sondern blieb ein Bezieher der Naturralrente ohne ein eigenes Engagement in der Produktion. Er verschuldete sich so immer mehr und ging zugrunde, was insbesondere beim Klein-Aga der Fall war[18].

Das Kmetentum war das grundelegende Charakteristikum der bosnisch-herzegowinischen Landwirtschaft, das neben den wirtschaftlichen auch weitreichende politische Auswirkungen hatte, besonders im Bereich der national-konfessionellen Verhältnisse. Gegen Ende des ersten Dezenniums des 20. Jahrhunderts waren 91,15% der Grundbesitzer islamischer Religionszugehörigkeit, während 73,92% der Kmeten christlich-orthodoxer Glaubensrichtung angehörten. Man sollte dennoch auch die ökonomische und gesellschaftliche Lage des freien Bauerntums nicht aus den Augen verlieren. Die Zahl der freien Bauern war nach der Volkszählung aus 1910 sogar etwas größer als die der Kmeten. Das freie Bauerntum war dem Proletarisierungsprozess am stärksten ausgesetzt, während die Beibehaltung der Kmetenverhältnisse die sozialle Ausdifferenzierung auf dem Lande verlangsamte. Gerade in der muslimischen Bevölkerung, der die meisten freien Bauern angehörten (56,65% aller Haushalte freier Bauern), waren die Landlosen am zahlreichsten. Ihre Anzahl war 1910 sehr nahe der aller anderen Landlosen zusammen (9226 Familienoberhäupter islamischen Glaubens gegenüber 6226 Christlich-Orthodoxen, 4189 Katholiken und den übrigen 769. Auch der prozentuelle Anteil der Landlosen innerhalb der Konfessionen war bei den Muslimen am größten und betrug 8,73%, bei den Christlich-Orthodoxen 5,28% und bei den Katholiken 7,36%. Andererseits war die Zahl der Haushalte muslimischer Landloser (9226) 1910 nahezu gleich wie die Zahl derjenigen muslimischen Grundbesitzer (Familienoberhäupter), die Kmeten unterhielten (9537)[19].

Vom Lande kam durch direkte und besonders durch ständig wachsende indirekte Steuern der größte Teil der Mittel zum Bau von Verkehrswegen und Industrie in Landesbudget. Der Staat bediente sich des Steuersystems als effektivsten Mittels der ursprünglichen Kapitalakkumulation. Der ökonomische Fortschritt auf einigen anderen Gebieten wurde durch den niedrigen Lebensstandard der Bevölkerung auf dem Land erkauft. Die Vermehrung der Ausfuhr von landwirtschaftlichen Produkten wurde nicht so sehr auf Grundlage höherer Produktivität der Landgutbewirtschaftung als durch Sinken der Nachfrage und steigenden Absatz von Vieh und Getreide. Die Lage in der Landwirtschaft wurde zu einem sehr ernsthaften Behinderungsfaktor im weiteren Industrialisierungsprozess sowie in der gesamten gesellschaftlichen Entwicklung.[20]

Ernsthafte Hindernisse in der Entwicklung der Industrie gingen aus der untergeordneten politischen und staatsrechtlichen Lage Bosnien-Herzegowinas. Selbst Minister Kállay musste Widerstände Österreichs bzw. Ungarns überwinden., als er mit Hilfe des Auslandskapitals die Gründung einiger Betriebe, die den Erzeug-

[18] Hauptmann 1967, 23 u.a. und Anmerkungen 6 und 7.

[19] Vgl. Feifalik 1916, 136 f.

[20] Hauptmann 1983, 1 ff, 63-68, 180-192; vgl. Kraljačić 1987, 485-495, 499-515.

nissen aus der Monarchie Konkurrenz machen konnten, in Angriff nahm. Neben anderem waren auch politische Rücksichten maßgebend dafür, dass ein Teil der Eisenmineralien und Roheisens aus Vares österreichischen und ungarischen Eisenwerken unter einem Preis geliefert wurde, der kaum Produktionskosten decken konnte.

Obwohl das Verhältnis Österreichs und seiner Geschäftskreise zu Bosnien im Grunde genommen ein Kolonialverhältnis war, das dieses Land als Rohstofflieferanten und als einen Markt für die österreichischen Industrieprodukte betrachtete, kamen die österreichisch-bosnischen wirtschaftlichen Gegensätze weniger zum Tragen als die ungarisch-bosnischen. Ungarn bedienten sich im Konkurrenzkampf mit Österreich um den bosnischen Markt in erster Linie der Mittel der Verkehrs- sowie Tarifpolitik, die die bosnische Ausfuhr gefährdeten. Durch verschiedene Maßnahmen der Wirtschaftspolitik, einschließlich der Eisenbahnsätze, wurden dem bosnischen Export nach Ungarn (Eisenbahnschwellen, Kohle, Pflaumenschnaps, lebende Schweine) Schwierigkeiten gemacht. Ähnlich geschah dies auf dem Gebiet der Tarifpolitik im Interesse der ungarischen Mühlenindustrie, die im großen Maße auf dem bosnisch-herzegowinischen Mehlmarkt dominierte und damit den bosnischen Mühlen schadete. Von ungarischer Seite wurden vor dem Ersten Weltkrieg die Entwicklung der bestehenden Wirtschaftszweige (Aufbau der Eisenindustrie in Prijedor) und die Stärkung des bosnisch-herzegowinischen Ärars sowie der wirtschaftlichen Selbstständigkeit behindert. Die erwähnten Gegensätze resultierten nicht nur aus dem vorwiegend landwirtschaftlichen Charakter der beiden Länder, sondern auch aus der Struktur der ungarischen Industrie, in welcher z.B. die Eisenindustrie ohne notwendige Rohstoffgrundlage eine unverhältnismäßig wichtige Rolle gespielt hatte.[21]

Obwohl schon seit Anfang der Okkupation der Konflikt der wirtschaftlichen Interessen Österreichs und Ungarns offensichtlich war, kam er Ende des 19. Jahrhunderts stärker zum Tragen. Dies korrespondierte mit der Vorrangstellung wirtschaftlicher Probleme in den Verhältnissen Österreichs und Ungarns bei Verhandlungen über die Verlängerung des wirtschaftlichen Augleichs 1896-1898 und stand in einer direkten Verbindung mit der Entwicklung der ungarischen Industrie. Diese versuchte, auf dem bosnisch-herzegowinischen Markt seine Stellung zu verbessern und sich der übermächtigen österreichischen Konkurrenz zu widersetzen. Ungarn nützte im vollen Maße die Vorteile seiner Lage sowohl zur Gewinnung größerer Konzessionen bei den Ausgleichsverhandlungen mit Österreich als auch im Kampf um die Sicherstellung seiner wirtschaftlichen Positionen in Bosnien-Herzegowina.

Kállay genehmigte bei bosnisch-herzegowinischen Eisenbahnen beudeutende Tarifvergünstigungen für den österreichisch-bosnischen sowie den ungarisch-bosnischen Verkehr, besonders jedoch für die ungarische Einfuhr- Er war als gemeinsamer Finanzminister und Chef der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung nicht bereit, eine bestimmte Grenze zu überschreiten. Hinsichtlich der Tarifpolitik beharrte Kállay auf seiner Konzeption für die Entwicklung der bosnischen Wirtschaft.

Kállays Nachfolger, Minister Istvan Burián (1903-1912), wandte sich zum großen Teil von der Wirtschaftspolitik seines Vorgängers ab. Indem sie von der Gründung neuer Ärarbetriebe absah, orientierte sich die Regierung an der Förderung der privaten Initiative. Bedeutendere Industrieanstrengungen blieben aber aus. Es wurde hauptsächlich die technisch-technologische Vervollkommnung der bestehenden Industrie durchgeführt, was von der steigenden Einfuhr von Maschinen und Industrieausrüstung begleitet wurde. Obwohl, besonders nach der Annexion 1908 das ausländische Kapital stärker präsent ist und sich in den Banken und Aktiengesellschaften konzentriert, blieb die starke Beteiligung des Staates und dessen Kapitals auch weiterhin das Hauptmerkmal der bosnisch-herzegowinischen Wirtschaft. Die Staatsmacht blieb der erste Faktor der wirtschaftlichen Entwicklung in der ganzen Periode der österreichisch-ungarischen Verwaltung.[22]

Die Errichtung der österreichisch-ungarischen Verwaltung markiert einen historischen Wendepunkt in der Entwicklung Bosnien-Her-

[21] Juzbašić 1970, 56 ff.; Juzbašić 2002, 98 ff.; Hauptmann 1959, 167-195.

[22] Hauptmann 1983, 3-5; vgl. Sugar 1963, 9; Hadžibegović 1980, 76-77.

zegowinas. Der Modernisieruingsprozess, der in letzten Jahrzehnten der ottomanischen Herrschaft erst in bescheidenen Ansätzen begonnen worden ist, tritt nach 1878 in eine neue Phase ein und entwickelt sich weiter unter besonderen Umständen. Am wichtigsten in der wirtschaftlichen und anderen gesellschaftlichen Wandlungen in Bosnien-Herzegowina während der österreichisch-ungarischen Herrschaft ist die Periode, in der der Landesadministration Benjamin Kállay (1882-1903) vorstand.

Summary

The Economy and Communications policy of Benjamin Kallay in Bosnia and Herzegovina (Principal features)

The modest process of modernization that began in the final decades of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina entered a new stage after 1878 evolving in specific circumstances. The most important period for the economic and social changes that took place in BiH during Austro- Hungarian rule is when Benjamin Kallay headed the territorial administration (1882-1903). It was then that the majority of road and rail communications were built and almost all the country's industry was set up. As regards the economy, the authorities took the same mercantilist attitude as they had during the absolutist period. They set up and ran companies, and bore most of the liabilities and risk in companies where both state and private capital were invested. The administration endeavored to attract foreign capital by offering extensive privileges and guarantees, though foreign investors were extremely cautious, becoming involved primarily in forestry and to some extent in mining. It was in Austria-Hungary's interests to encourage, to a degree at least, the development of Bosnia and Herzegovina's economic potential, since this freed it of concerns that it would find itself in a position of having to pay the costs of administering an occupied country. Kallay's economic policy was primarily aimed at the exploitation of natural resources, so that the construction of railways and tariff policy were at the forefront of his economic policy. Kallay's evaluation of the importance of certain railway lines for the economy of Bosnia and Herzegovina was the deciding factor for their construction. However, under the impact of changing international circumstances, towards the end of Kallay's administration he sacrificed Bosnia's economic and financial interest to his foreign policy aims and the military strategic interests of Austria-Hungary. With the construction of expensive and unprofitable strategic railway lines (Gabela - Boka Kotorska - Trebinje, and the eastern line), Bosnia and Herzegovina was faced with a heavy financial burden. Narrow-gauge tracks were laid in Bosnia, and their capacity soon proved to be inadequate. The main reason for not building a rail network more appropriate to the needs of Bosnia and Herzegovina was lack of funds; the only tracks that could be laid were those that the country could pay for itself. A particular obstacle was the conflicting interests of Austria and Hungary.

Literaturverzeichnis

Begović, B. 1960, Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine, Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvnu industriju u Sarajevu 5, Sarajevo 1960.

Begović, B. 1978, Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878-1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (fortan ANU BiH), Djela LIV/31, Sarajevo 1978.

Feifalik, A. 1916, Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen Agrarfrage. Wiener staatswissenschaftliche Studien XII/3,Wien-Leipzig 1916.

Hadžibegović, I. 1980, Postanak radničke klase u Bosni i Herzegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980.

Hauptmann, F. 1959, Borba za bosansko željezo pred prvi svjetski rat, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (fortan Godišnjak DI BiH), X/1959, Sarajevo 1959.

Hauptmann, F. 1963, Financiranje bosanskohercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, I /1963, Sarajevo 1963.

Hauptmann, F. 1963a, Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva, Glasnik Arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine (fortan: Glasnik ADABiH), 3 /1963, Sarajevo 1963.

Hauptmann, F. 1967, Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća, Godišnjak DI BiH XVII/1966-67, Sarajevo 1967.

Hauptmann, F. 1971, Andrássyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, VI /1970-1971, Sarajevo 1971.

Hauptmann, F. 1973, Bosanske financije i Kállayeva industrijska politika, Glasnik ADA BiH 12/13 (1972-73), Sarajevo 1973.

Hauptmann, F. 1983, Die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung, Graz 1983.

Hrelja, K. 1961, Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata, Beograd 1961.

Juzbašić, Dž. 1967, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine, in: Radovi ANUBiH XXX/11,Sarajevo 1967.

Juzbašić, Dž. 1970, Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti, Godišnjak DI, XVIII /1970, Sarajevo 1970.

Juzbašić, Dž. 1974, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere, ANUBiH Djela XLVIII/28, Sarajevo 1974.

Juzbašić, Dž. 1988, Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet, Österreichische Osthefte 30/1988.

Juzbašić, Dž. 1993, Der Eisenbahnbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn, in: Eisenbahnbau und Kapitalinteressen der österreichischen mit den südslawischen Ländern, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften,Wien 1993.

Juzbašić, Dž. 2002, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANUBIH, Posebna izdanja, CXVI/35, Sarajevo 2002.

Kapidžić, H. 1973, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), Radovi ANUBiH, XLIX/16, Sarajevo 1973.

Kraljačić, T. 1987, Kállayev režim u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1987.

Schmid, F. 1914, Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns, Leipzig 1914.

Sugar, P. F. 1963, Industrialization of Bosnia-Hercegovina, Seattle 1963.

Tepić, I. 1978, Trgovina Bosne i Hercegovine od 1865 do 1875 (Manuskript der Magisterarbeit), Beograd 1978.

Bibliografija Godišnjaka (1-40)

-uz obilježavanje izdavanja 40. broja-

Minela Đelmo / Melisa Forić
Sarajevo

Bibliografija Godišnjaka je popis formalnih osobina radova i priloga objavljenih u dosadašnjih četrdeset brojeva ovog časopisa. Cilj popisa je da predoči cjelokupnu informaciju o sadržaju dosadašnjih brojeva. Sve jedinice opisane su „de visu", tj. na osnovu uvida u izvorni tekst.

Tokom izrade bibliografije poštivani su principi dosljednosti u navođenju elemenata i iscrpnosti u pristupu. Popis je dat hronološki, od prvog ka posljednjem broju, a bibliografske jedinice su poredane onim redoslijedom kako su slijedile u štampanoj verziji časopisa. Elementi jedinice su: podatak o autoru/ima, naslov, naslov sažetka na drugom jeziku i raspon stranica. Kako je hronološki slijed uzet kao pravilo, naziv časopisa, numeracija, ime urednika i godina izdavanja dati su u zaglavlju opisa svakog broja, a da bi se izbjeglo gomilanje istih informacija.

Specifične formalne odlike Godišnjaka su da prve dvije sveske (I -1957. i II – 1961.) izdaje Balkanološki institut Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Od 1965. godine (III/1) izdavač čaopisa je Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Navođenje numeracije u obliku III/1 dosljedno se prati do godine 2010 (XXXIX) kada se numeracija svodi na prvu cifru i dalje se izražava arapskim brojem. Uz tu promjenu, došlo je i do promjene formata časopisa sa dosadašnjeg B5 na A4 format.

Prema uvidu u sačinjenu bibliografiju, u 40 brojeva Godišnjaka objavljena su ukupno 542 priloga u okviru stalnih rubrika: članci, kritike i prikazi, in memoriam i hronike Centra. U rubrici članci objavljena su 443 članka a u okviru 18 kritika i prikaza predstavljeno 39 djela. U navedenim brojevima objavljene su 33 hronike Centra i 19 in memoriama. U bibliografiju je uneseno i 8 tekstova predgovora kao 13 objavljenih bibliografija. U periodu od 1957. kada je objavljen prvi broj Godišnjaka pa do aktuelnog izdanja za 2011. godinu časopis je uređivalo sedam urednika. Radovi i prilozi u Godišnjaku objavljivani su na južnoslovenskim jezicima, francuskom, njemačkom, talijanskom, engleskom i ruskom jeziku, latiničnim i ćiriličnim pismom.

Na kraju bibliografije objavljen je indeks od ukupno 231 autora radova i priloga sa rednim brojem bibliografske jedinice kako je navedena u popisu.

Dva su povoda za izradu ove bibliografije. Prvi je objavljivanje četrdesetog broja časopisa, a drugi, pružiti naučnoj i široj javnosti koristan alat u obliku sistematskog pregleda priloga objavljenih u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja.

Bibliography of Godišnjak (1-40)

-Celebrating the publication of the 40th volume-

Bibliography of Godišnjak contains list of formal attributes of the articles and contributions in the 40 issues of the journal published so far. The aim of this list is to present comprehensive information of the content of all published issues. All units are described „de visu", i.e. description is made by the insight of the original text. Preparation of bibliographies followed principles of consistency in citation of elements and comprehensiveness in approach. List is given in chronological order, from the first to the last

volume, and bibliographical units are arranged in the order of their original publication. Elements of units are: data of author/s, title, title of summary in foreign language and page numbers. Following chronological order as the rule in the caption of the each volume description, name of the journal, number of the issue, name of the editor and year of publication is given in order to avoid aggregation of same information. Specific formal characteristics of Godišnjak are that first two volumes (I – 1957 and II – 1963) were published by Institute for Balkan Studies of Scientific Society of Bosnia and Herzegovina. From 1965 (III/1) publisher of journal is Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina. Citation of the numbering in the form III/1 is consistently followed until 2010 (XXXIX) when numbering is resumed to the first number and expressed by the Arabic numeral. Additionally, there has been a change of the journal format from B5 to A4.

According to the insight of the bibliography in 40 volumes of Godišnjak have been published 542 contributions in the form of articles, reviews, in memoriam and chronicles. There have been published 443 articles and in the form of 18 reviews have been presented 39 publications/monographs. In the presented volumes were published 33 Chronicles of the Centre and 19 texts of in memoriam (obituary). Bibliography also includes 8 texts of preface and 13 bibliographies. Since 1957 when first volume of Godisnjak was published until 2011, journal was edited by seven editors. Articles and contributions in Godišnjak were mainly published in South Slavic languages, French, German, Italian, English, Polish and Russian, both latin and cirilic letters.

In the end of the bibliography is published index of 231 authors along with the number of the bibliographical unit following the presented list.

There are two occasions for the preparation and issuing of this bibliography. First is publication of the 40th issue of Godišnjak, and second is to present to a wider public a useful tool in a form of systematic review of contributions published in the Godišnjak of the Centre for Balkan Studies.

Godišnjak I, knj. 1. – Urednik Henrik Barić Sarajevo, 1957. godine

1 PUDIĆ, Ivan. Henrik Barić[in memoriam], V-X.
2 BARIĆ, Henrik. Albanisch, Romanisch und Rumänisch, 1-16.
3 BOISSIN, Henri. Une formation balkanique aberrante de composés, 17-28.
4 VAILLANT, André. Le сунклить des portes d'Alexandre dans la Chronique de Kiev, 29-32.
5 VINJA, Vojmir. Etymologie populaire comme déformatrice des noms grecs et latins dans la nomenclature ichtyologique de l'Adriatique orientale, 33-54.
6 POPOVIĆ, Ivan. Prilozi ispitivanju balkanske leksike u srpskohrvatskom jeziku: o nekim našim nazivima posuđa (Sur quelques termes de récipients en serbo-croate: Une contribution à l'étude lexicographiques des „balkanismes"), 55-104.
7 ШОПТРАЈАНОВ, Ѓорѓи. *Amurca, murga, murk* во романските и балканските јазици: од романската и балкаската лингвистика, патронимика и топономастика (*Amurca, murga, murk* dans les langues romanes et balkaniques – Contribution à l'étude de linguistique, de patronymie et de toponymie romanes et balkaniques), 105-178.
8 PUDIĆ, Ivan. Zwei wortgeschichtliche Beiträge, 179-186.
9 AJETI, Idriz. Glas l u arbanaskim govorima Crnogorske Krajine, 187-193.
10 AJETI, Idriz. Istorijsko-arbanaski prevod priče o izgubljenom sinu, 194-202.
11 CAMAJ, Martin. Prilog poznavanju grafije Gon Buzuka, 203-211.
12 ÇETTA, Anton. De la valeur dialectale du vocabulaire serbo-albanais de Kujundžić, 212-242.
13 BARIĆ, Henrik. Zur albanischen und interbalkanischen Wortforschung, 243-256.
14 BARIĆ, Henrik. Pseudologisches und Etymologisches, 257-260.
15 BARIĆ, Henrik. Zum albanischen Erb- und Lehnwortschatz, 261-271.
16 BARIĆ, Henrik. Venetisch-Germanisches und Illyrisch-Germanisches, 272-275.
17 BARIĆ, Henrik. Toponomastisches, 276-278.
18 BARIŠIĆ, Franjo. Avarsko-slovenska opsada Carigrada 626, 279-294.

19 МОШИН, Владимир. Орнаментика неовизантиског и „балканског“ стила, 295-351.
20 KALEŠI, Hasan. Prilog poznavanju arbanaske književnosti iz vremena preporoda, 352-388.
21 IBROVAC, Miodrag. Les affinitiés de la poésie populaire serbe et néo-grecque, 389-455.
22 FILIPOVIĆ, Milenko S.. Das Gebäude *tronj* in der Umgebung von Skoplje, 456-473.
23 ФИЛИПОВИЋ, Миленко С.. Канитолске гуске у балканском народном предању, 474-478.

Godišnjak II, knj. 2. – Urednik Milenko S. Filipović
Sarajevo, 1961. godine

24 BARIĆ, Henrik. La perte de l'infinitif dans les langues balkaniques, 1-11.
25 BARIĆ, Henrik. Thrakisches, 13-25.
26 BARIĆ, Henrik. Albanische und albanisch-rumänische Wortstudien, 21-45.
27 BARIĆ, Henrik. Balkanologische Sprachstudien, 47-64.
28 HAAS, Otto. Lexikalische Anklänge an Slavisches in den Sprachresten Kleinasiens und Griechenlands, 65-99.
29 POPOVIĆ, Ivan. Valacho-Serbica, 101-121.
30 VINJA, Vojmir. Scr. *lujpa*, alb. *lojbë*. Contibutions adraitiques à l'identification de *Alopex* des Anciens, 123-128.
31 TEKAVČIĆ, Pavao. Les groupes consonantiques dans l'istroroman de dignano (scr. Vodnjan), 129-138.
32 FILIPOVIĆ, Milenko S.. Žene kao narodni glavari kod nekih balkanskih naroda (Women as village and group heads in the Balkans), 139-157.
33 JANC, Zagorka. Islamski elementi u minijaturama Karanskog jevanđelja (Eléments islamiques dans les miniatures de l'Evangile de Karan), 159-170.
34 ZORIĆ, Mate. Odjeci sa slavenskog Balkana u književnosti „Treće“ Italije (Отголски с словянских Балкан в литературе третьей Италии), 171-194.
35 AJETI, Idriz. Sitni etimološki prilozi (Miscellanées étymologiques), 195-198.
36 UROŠEVIĆ, Atanasije. O plemenskim osobinama Arbanasa na Kosovu i prenošenju plemenskih imena na drugo stanovništvo (Des traits caractéristiques des Albanais de Kosovo et de la transmission des noms sur les autres habitants), 199-203.
37 DANČETOVIĆ, Vojislav. „Luta Fukaraja“ i „Prodata Ljuba Bogdanova“: šiptarska i srpskohrvatska narodna pesma istovetnog motiva (Un chant serbocroate et un chant albanais ayant le même motif de la vente de la femme), 205-211.
38 FILIPOVIĆ, Milenko S.. Kineski zid u balkanskom folkloru (Un chant serbocroate et un chant albanais ayant le même motif de la vente de la femme), 213-218.
39 Ocjene i prikazi, 219-241.
40 PUDIĆ, I[van]. Ivan Popović [in memoriam], 242-244.

Godišnjak III, knj. 1. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1965. godine

41 BUDIMIR, Milan. De Hil(l)uriorum Pelastarum vestigiis quibusdam lexicis (Neki leksički trgovi ilirskih Pelasta), 5-11.
42 PETRUŠEVSKI, Dušica i Mihailo D.. Najstariji pisani podaci o zanatstvu na Balkanu (Les métiers dans les Balkans d'aprés les documents écrits les plus anciens), 13-51.
43 KATIČIĆ, Radoslav. Zur Frage der keltischen und pannonischen Nemengebieten im römischen Dalmatien (O pitanju keltskih i panonskih imenskih područja u rimskoj provinciji Dalmaciji), 53-76.
44 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. Prolegomena ilirskoj numografiji (Prolégomènes à l'étude de numismatique illyrienne), 77-93.
45 BARIŠIĆ, Franjo. „Monemvasijska“ hronika o doseljavanju Avaro-Slovena na Pelopenez 587. (La Chronique de „Monemvasie“ sur l'arrivée des Avaro-Slaves à Péloponnèse en 587), 95-109.
46 AJETI, Idriz. Poreklo nekih mitskih i demonskih naziva u šiptarskom (Origine de certains noms mythologiques et démoniaques dans la langue albanaise), 112-118.
47 SERGEJEVSKI, Dimitrije. Iz problematike ilirske umjetnosti (Zur Problematik der illyrischen Kunst), 119-142+[29 slika].
48 GAVELA, Branko. O ilirskom supstratu na Balkanu (Über das illyrische Substrat auf dem Balkan), 143-161.

49 SUIĆ, Mate. Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja (Elèments autochtones dans l'urbanisme des villes antiques de litoral yugoslave), 164-178.
50 PUDIĆ, Ivan. Šudikovski znaci (Inscriptions de Šudikova), 179-185+[4 table].
51 GAVAZZI, Milovan. Stone-encircled Graves in Bosnia-Herzegovina (Grobovi s vijencem od kamena u Bosni i Hercegovini), 187-193.
52 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1963-1964), 195-208.
53 Hronika, 211-220.
54 PAŠALIĆ, E[sad]. Profesor Dimitrije Sergejevski [in memoriam], 221-222.

Godišnjak IV, knj. 2. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1966. godine

55 PUDIĆ, Ivan. Staromakedonski jezik I (La langue macédonienne), 5-25.
56 ZANINOVIĆ, Marin. Ilirsko pleme Delmati I (The Illyrian Tribe of the Delmatae I), 27-92+[2 karte].
57 VINJA, Vojmir. Elément grec dans la phytonimie serbocroate de l'aire Dalmate (Grčki elementi u srpskohrvatskoj fitonimiji dalmatinske aree), 93-102.
58 MULJAČIĆ, Žarko. Etimologijske i leksikologijske bilješke (Notes étymologiques et lexicologiques), 103-115.
59 KULIŠIĆ, Špiro. Neke kavkasko-balkanske kulturne podudarnosti (Certaines affinités culturelles caucaso-balkaniques), 117-149.
60 PETRIĆ, Mario. On Tattooing and Cicatrization in Prehistoric Population of a Part of Balkans (O Pitanju tatauiranja i cikatrizacije kod prahistorijskog stanovništva jednog dijela Balkana), 151-171.
61 ČULIĆ, Zorislava. Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulturne tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine (Contribution à létude des éléments de la tradition culturelle paléobalkanique dans les costumes nationaux de la Bosnie et Herzégovine), 173-186+[3 slike].
62 PUŠIĆ, Ilija. Preistorijski crtež na stijeni u Lipcima (Dessins préhistoriques sur le rocher à Lipci), 187-191+[4 slike].
63 ŠIMUNOVIĆ, Petar. Današnje stanje proučavanja jugoslovenske toponomastike, 193-204.
64 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1965), 205-221.
65 Hronika, 223-227.

Godišnjak V, knj. 3. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1967. godine

66 ZANINOVIĆ, Marin. Ilirsko pleme Delmati II (The Illyrian Tribe of the Delmate II), 5-101.
67 ČOVIĆ, Borivoj. O izvorima za istoriju Autarijata (Über Quellen zur Geschichte der Autariaten), 103-122.
68 PAPAZOGLU, Fanula. Poreklo i razvoj ilirske države, 123-144.
69 PUDIĆ, Ivan. Staromakedonski jezik II, 145-150.
70 MÓCSY, Andreas. Municipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior (Municipalne opštine i njihove teritorije u Moesia Superior), 151-168.
71 KURZ, Karel. Die sog. Illyro-keltische Renaissance (Takozvana iliro-keltska renesansa), 169-189.
72 KULIŠIĆ, Špiro. O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starincima (Quelques problèmes du développement ethnique de notre population dinarique et de ses rapports avec des autochtones balkaniques), 191-212.
73 FLAŠAR, Miron. Legendarna etnogeneza Slavena i Njegošev sud o Aleksandru Makedonskom (Die Sagenhafte Ethnogenesis der Slaven und Njegoš's Urteil über Alexander den Grossen), 213-231.
74 KULIŠIĆ, Špiro. Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti, 233-241.
75 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1966), 243-256.
76 Hronika, 257-262.

Godišnjak VI, knj. 4. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1968. godine

77 GARAŠANIN, Milutin V.. Razmatranje o nekropolama tipa Mala Kopašnica – Sase (Considérations sur les nécropoles du type Mala Kopašnica – Sase), 5-34.
78 PETRUŠEVSKI, Dušica i Mihailo. Proizvodi mikenskoga zanatstva (Produits des métiers mycéniens), 35-59.
79 KATIČIĆ, Radoslav. Die einheimische Namengebung von Ig (Starosjedilačka onomastika antičkog Iga), 61-120.
80 SCHMAUS, Alois. Pojave tursko-srpskohrvatske jezičke interferencije (Türkisch-serbokroatische linguistische Interferenzphänomene), 121-134.
81 KAPIDŽIĆ, Hamdija. Prilozi poznavanju Instituta za istraživanje Balkana u Sarajevu /1904-1918/ (Contributions à la connaissance se rapportant à l'Institut de recherchers des Balkans à Sarajevo /1904-1918/), 135-154.
82 REDŽEPAGIĆ, Jašar. Etničke promene Albanaca u XVII i XVIII stoleću (Transformations ethniques des Albanais aux XVII et XVIII siècles), 155-170.
83 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1967), 171-188.

Godišnjak VII, knj. 5. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1970. godine

84 UNTERMANN, Jürgen. Venetisches in Dalmatien (Venetski u Dalmaciji), 5-21.
85 ČOP, Bojan. Les isoglosses italo-grecques et la préhistoire des peuples balkaniques I (Italo-grčke izoglose i preistorija balkanskih naroda I), 23-69.
86 KATIČIĆ, Radoslav. Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina (Le bassin danubien et l'Adriatique dans l'épopée d'Apolonios de Rhodes), 71-132.
87 MULJAČIĆ, Žarko. Toponomastičke dileme (Les dilemmes toponomastiques), 133-140.
88 FILIPOVIĆ, Nedim. Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku (Les remarques se rapportant à l'islamisation en Bosnie et Herzégovine au XVe siècle), 141-167.
89 Hronika, 169-176.
90 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1968), 177-200.

Godišnjak VIII, knj. 6. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1970. godine

91 GABROVEC, Stane. Dvoznakasteločne fibule (Die zweischleifigen Bogenfibeln), 5-65.
92 ČOVIĆ, Borivoj. Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata (Some Leading Archeological Types of Late Bronze Age on the Territory of Delmates), 67-97+[3 karte].
93 ČOP, Bojan. Les isoglosses italo-grecques et la prèhistorie des peuples balkaniques II (Italo-grčke izoglose i preistorija balkanskih naroda II), 99-138.
94 MÓCSY, Andreás. Vorarbeiten zu einem Onomasticon von Moesia superior (Prilozi za onomastikon Mezija superior), 139-180.
95 PUDIĆ, Ivan. Staromakedonski jezik - kraj (Altmakedonische Sprache), 181-183.
96 AJETI, Idriz. Albansko-srpskohrvatske jezičke studije (Etudes albano-slaves), 185-200.
97 HADŽIJAHIĆ, Muhamed. Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju (La question sur s'authenticité de l'assenmblée sur la plaine de Duvno), 201-261.
98 VAILLANT, André. Souvenirs sur Henrik Barić, 263-265.
99 Hronika, 267-276.
100 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1969), 277-296.

Godišnjak IX, knj. 7. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1972. godine

101 SELEM, Petar. Egipatski bogovi u rimskom Iliriku (Divinités égyptiennes dans l'Illyricum romain), 5-104.
102 KATIČIĆ, Radoslav. Drei altbalkanische Nomina sacra (Tri starobalkanska nomina sacra), 105-128.

103 UHLIK, Rade. Glagolski prilog sadašnji u ciganskom (Das Mittelwort der Gegenwart im Zigeunerischen), 129-160.
104 KULIŠIĆ, Špiro. Etnološka razmatranja o Lepenskom viru (Considérations ethnologiques sur la localité préhistorique de Lepenski vir), 161-176.
105 DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub. Tračko kulturno i kultsko nasleđe kod balkanskih Slovena (L'héritage culturel et rituel des Thraces chez Slaves balkaniques), 177-188.
106 ŠIMUNOVIĆ, Petar. Toponomastika i istraživanje jezičnih prežitaka na Balkanu, 189-194.
107 Hronika, 195-211.
108 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1970), 213-233.

Godišnjak X, knj. 8. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1973. godine

109 ČOP, Bojan. Les isogosses italo-grecques et la préhistorie des peuples balkaniques III (Italo-grčke izoglose i preistorija balkanskih naroda III), 5-51.
110 UHLIK, Rade. Govori jugoslovenskih Cigana u okviru balkanskog jezičkog saveza (The dialects of Yugoslav gipsies within the Balkan sprachbund), 53-108.
111 MARIĆ, Zdravko. Daorsi (Die Daorsen), 109-135.
112 BOJANOVSKI, Ivo. Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta (La voie romaine Narona-Leusinium exemple de la continuité des communications), 137-187+[1 karta].
113 KULIŠIĆ, Špiro. Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije I, 189-212.
114 KAJMAKOVIĆ, Radmila. Arhaični novogodišnji običaji dinarskog stanovništva (Coutumes archaïques du Jour de l'an chez la population dinarique), 213-249.
115 MIKIĆ, Živko. O antropološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini (istorijat istraživanja sa bibliografijom) (Über die antropologischen Forschungen in Bosnien und der Herzegowina /Forschungsgechichte und Bibliographie/), 251-259.
116 Hronika (Chronique), 261-267.
117 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1971), 269-298.

Godišnjak XI, knj. 9. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1973. godine

118 GARAŠANIN, Milutin. Die späteisenzeitiche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande (Grupe nekropola tipa Gostilj u zemlji Labijata), 5-28.
119 ČOVIĆ, Borivoj; MIKIĆ, Živko. Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja (Prähistorische Schädel aus Gräbern des Glasinacer Gebietes), 29-92+[2 presavijena lista sa tabelama].
120 BENAC, Alojz. O identifikaciji ilirskog etnosa (Identification de l'ethnie illyrienne), 93-108.
121 KULIŠIĆ, Špiro. Značaj slovensko-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske regije (II), 109-183.
122 KATIČIĆ, Radoslav. Ionios der Illyrier (Jonije Ilir), 185-201.
123 AJETI, Idriz. Prilog proučavanju davnašnjih arbanasko-južnoslovenskih jezičkih odnosa (Pour servir à l'histoire des anciens rapports linguistiques albano-slaves), 203-215.
124 UHLIK, Rade. Deminutiv u romskom jeziku (Le deminutif dans la langue romani), 217-285.
125 ŠEBIĆ-ALIREJSOVIĆ, Edina. O romanskim elementima u rječniku južnih hercegovačkih govora (Eléments romans dans le dictionnaire des parlers herzégoviniens du sud), 287-297.
126 Hronika (Chronique), 301-311.
127 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji (1972), 313-331.

Godišnjak XII, knj. 10. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1974. godine

128 KULIŠIĆ, Špiro. Značaj slovenski-balkanske i kavkaske tradicije u proučavanju stare slovenske religije (III) (La tradizione slavo-balcanica e caucasica nallo studio della religione protoslava), 5-57.
129 PAPAZOGLOU, Fanoula. Sur quelques nom „Thraces“ en Illyrie (O nekim „tračkim“ imenima u Iliriji), 59-73.
130 UHLIK, Rade. Kategorija imperativa u romskom jeziku (Categorié de l'impératif dans la langue Romains), 75-125.
131 FILIPOVIĆ, Nedim. Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini I, 127-221.
132 IMAMOVIĆ, Enver. Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli (A propos de la localisation de l'agglomération romaine de Stanceli), 223-233.
133 MIKIĆ, Živko. Mehanička obrada lobanjskih kostiju u svrhu lečenja i magijanja (Elaboration mécanique des os crâniens dans le but du traitement médical et de la magie), 235-253+[3 table].
134 Prikazi i kritike (Recensions et critiques), 255-270.
BENAC, Alojz. Praistorija na tlu SR Srbije (Milutin Garašanin)
BENAC, Alojz. Iliri – povijest, život, kultura (Aleksandar Stipčević)
135 Hronika (Chronique), 271-290.

Godišnjak XIII, knj. 11. – Urednik Duje Rendić-Miočević
Sarajevo, 1976. godine

ALOJZ BENAC - SEXAGENARIO DICATUM

136 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. (Umjesto uvoda), 9.
137 ČOVIĆ, Borivoj. Biografija Alojza Benca, 11-14.
138 VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava. Bibliografija Alojza Benca, 15-22.
139 BARIŠIĆ, Franjo. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 23-26.
140 BASLER, Đuro. Einer Vierteljahrhundert der paläolithikumforschung in Nordbosnien (1949-1974), 21-32+[1 presavijeni list sa kartom i 2 table].
141 PAVUK, Juraj. Über di Kontakte zwischen balkan und Mitteleuropa in Neolithikum, 33-43+[2 table].
142 BRUKNER, Bogdan. Prilog proučavanju veza Bosne i jugoslovenskog Podunavlja u neolitu (Ein Forschungsbeitrag zur Frage der Verbindungen zwischen Zentral – und Nordbosnien und Südostpannonien (Woiwodina) im Neolithikum), 45-57+[3 table].
143 DIMITRIJEVIĆ, Stojan. Idoloplastika u lasinjskoj kulturi (Die Idoloplastik in der Lasinja-Kultur), 59-83+[4 table].
144 BREGANT, Tatjana. Prispevek biološko-tehničkih disciplin k proučevanju kulture Ljubljanskega barja (Beitrag der biologischetechnischen Diszplinen zur Erforschung der Laibachermookultur), 85-96.
145 DUMITRESCU, Vladimir. Fragment de vase zoomprphe à statuette humaine sur la tête, découvert à Căscioarele, 97-104.
146 ČOVIĆ, Borivoj. Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni (Metallurgische Tätigkeit der Vučedoler Gruppe in Bosnien), 105-115+[3 table].
147 SREJOVIĆ, Dragoslav. Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije (Mounds of Kurgan Character in Serbia), 117-130+[5 tabli].
148 JOVANOVIĆ, Borislav. Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi (Burial Rites in the Kostolac Group), 131-141.
149 DRECHSLER-BIŽIĆ, Ružica. Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda (Origine des fibules à arc à une boucle chez les Japodes), 143-152+[9 tabli].
150 TASIĆ, Nikola. Stratigrafska zapažanja na Gomolavi i problem periodizacije starijeg gvozdenog doba u Sremu i Slavoniji (Stratigraphische Beobachtungen auf der Gomolava und das Problem der Periodisierung der älteren Eisenzeit in Syrmien und Slawonien), 153-162.
151 KILIAN, Klaus. Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland, 163-171+[5 tabli].
152 GARAŠANIN, Draga. Razmišljanja o ilirskoj etničkoj interpretaciji nalaza iz gvozdenog doba (Considérations méthodologiques sur l'interprétation ethnique illyrienne des découvertes de lâge du fer), 173-178.
153 SUIĆ, Mate. Illyrii proprie dicti, 179-196.

154 PAPAZOGLU, Fanula. O pojmovima „Epir“ i „Ilirija“ u pozno republikansko doba (Les noms d’ „Epire“ et d’ „Illyrie“ au cours des deux derniers siècles de la République), 197-211.
155 ADAMESTEANU, Dinu. Serra di Vaglio ed il problema della penetrazione greca in Lucania, 213-219+[8 tabli].
156 MAROVIĆ, Ivan. Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu (Quelques pièces de monnaie de la collection numismatique du Musée archéologique de Split), 221-244+[7 tabli].
157 STIPČEVIĆ, Aleksandar. Simboličko značenje zmije na iliro-grčkom novcu (Il significato simbolico del serpente nelle monete illiro-greche), 245-251.
158 MARIĆ, Zdravko. Dva nova primjerka daorijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca (Zwei neue daorsische Münzen von der Gradina Ošanići bei Stolac), 253-259+[1 tabla].
159 ZANINOVIĆ, Marin. Iliri i vinova loza (The Illyrians and the Grapevine), 261-272.
160 GARAŠANIN, Milutin. O problemu starobalkanskog konjanika (Considérations sur le cavalier paléobalkanique), 273-283.
161 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. O jednom tipu „ilirskog“ nadgrobnog spomenika (A propos d’un type de monument funéraire „illyrien“), 285-305+[5 tabli].
162 BOJANOVSKI, Ivo. Toponim „Ad Fines“ i njegova značenja: sinonimni toponimi *Ad Fines*, *Equoranda*, *Kobiljača* (Toponyme „Ad Fines“ et ses significations: toponymes synonymes *Ad Fines*, *Equoranda*, *Kobiljača*), 307-320.
163 MÓCSY, Andreas, Grossgrundbesitz und Kontinuität in Pannonien, 321-326.
164 PETRUŠEVSKI, Dušica i Mihailo. Iz najstarije geografije i toponimije južnog Balkana (Considérations sur la géographie et la toponymie les plus anciennes des Balkans du sud), 327-337.
165 KATIČIĆ, Radoslav. O jeziku i narodnosti starih Makedonaca (Über die Sprache und das Volkstum der alten Makedonen), 339-354.
166 ALIREJSOVIĆ, Edina. Prilog proučavanju romanizma u Hercegovini (Contribution à l’étude des éléments romans en Herzégovine), 355-360.
167 KULIŠIĆ, Špiro. Balkanski supstrat u dinarskoj rodovskoj organizaciji (Il substrato balcanico nell’organizzazione clanale dinarica), 361-375.
168 ĐURĐEV, Branislav. Uloga patrijarhalne kulture u istoriji naroda Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću (Rolle der patriarhalischen Kultur in der Geschichte der Völker Bosniens und der Herzegowina unter der Türkenherrschaft), 377-383.
169 FILIPOVIĆ, Nedim. Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima (Zur Islamisierung auf der Balkanhalbinsel), 385-416.

Godišnjak XIV, knj. 12. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1975. godine

170 JOVANOVIĆ, Borislav. The Origin of the Early Neolithic in Djerdap (Poreklo starijeg neolita u Đerdapu), 5-18.
171 GARAŠANIN, Draga. Les grands complexes néolithiques anciens dans le Sud-Est européen (Veliki kompleksi najstarijeg neolita na jugoistoku Evrope), 19-24.
172 BRUKNER, Bogdan. Balkankomponenten im Neolithikum des jugoslawischen Donaugebiets (Balkanske komponente u neolitu jugoslovenskog Podunavlja), 25-35.
173 BENAC, Alojz. La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l’époque préhistorique: énéolithique et l’âge du bronze (Mediteran i sjeverozapadni Balkan u preistorijsko doba: eneolit i bronzano doba), 37-49.
174 TASIĆ, Nikola. Der Einbruch des Salcuta-Bubanj-Krivodol-Komplexes auf den Balkan (Prodor Bubanj-Salcuta-Krivodol kulture na Balkan), 51-60.
175 GAVELA, Branko. Rois et états celtiques dans les Balkans (Essai critique sur l’historiographie antique et moderne se raspportant aux Celtes balkaniques), 61-68.
176 MIRDITA, Zef. Probleme der Urbanisation Dardaniens zur Römerzeit (Problem urbanizacije Dardanije u rimsko doba), 69-80.
177 VASIĆ, Rastko. Donja Dolina i Makedonija (Donja Dolina and Macedonia), 81-94.
178 MIRKOVIĆ, Miroslava. Iz istorije Polimlja u rimsko doba (Zur Geschichte des Limtales in römischer Zeit), 95-108+[5 tabli].
179 PAJĄKOWSKI, Włodzimierz. Die Ardiäer – ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle, 109-121.
180 MIKIĆ, Živko. Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski Vir (Lateral-osteomorphplogische Rekonstruktion der prähistorischen Schädel an der Lepenski Vir), 123-144.
181 Hronika (Chronique), 145-156.

Godišnjak XV, knj. 13. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1977. godine

182 KATIČIĆ, Radoslav. Enhelejci (Die Encheleer), 5-82.
183 BOJANOVSKI, Ivo. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (Contribution à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la Province romaine de Dalmatie), 83-152+[3 table i 3 presavijena lista].
184 WARDLE, K.A.. Cultural Groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North-West Greece, 153-199+[1 presavijeni list].
185 BATOVIĆ, Šime. Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens, 201-225+[1 presavijeni list, 1 karta i 12 tabli].
186 ČREMOŠNIK, Irma. Ranoslavensko naselje *Jazbine* u Batkoviću kod Bijeljine (Die frühslavische Siedlung *Jazbine* in Batković bei Bijeljina), 227-308+[3 presavijena lista, 13 tabli i 1 plan].
187 UHLIK, Rade. Kompozitne verbalne lokucije u romskom (Locutions verbales composites dans la langue romani), 309-343.
188 Prikazi i kritike (Recensions et critiques), 345-366
MIKIĆ, Živko. Fundamenta – Monographien zur Urgeschichte (Herausgegeben von Herman Schwabedissen, Teil VIII/A)
MIRDITA, Zef. Monumente të arkitektures në shqipëri
189 Hronika (Chronique), 367-390.

Godišnjak XVI knj. 14 – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1978. godine

190 Uvodne napomene redakcije, 5-6.
I. MEHANIZAM PROCESA NEOLITIZACIJE U ODREĐENIM OBLASTIMA EVROPE (MECANISME DU PROCESSUS DE NEOLITHISATION DANS CERTAINES REGIONS SE L'EUROPE)
191 BENAC, Alojz. Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et régions avoisinantes, 9-19.
192 SREJOVIĆ, Dragan. La néolithisation de la région des portes de fer, 21-29.
193 GARAŠANIN, Milutin. La néolithisation dans le Sud-est et dans le Centre de la Péninsule balkanique, 31-44.
194 BATOVIĆ, Šime. Origines du néolithique á l'Adriatique et les rapports avec la Méditerranée occidentale, 45-60.
195 MIKIĆ, Živko. Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel, 61-73.
196 BRUKNER, Bogdan. Ein Beitrag zum Studium über die Neolithisierung Südostpannoniens, 75-80.
197 GUILAINE, Jean. La néolithisation du Languedoc et de la Catalogne, 81-92.
198 KOZŁOWSKI, Janusz K.; KOZŁOWSKI, Stefan K.. Le substrat mésolithique dans la partie nord de l'Europe Centrale at le processus de la „néolithisation", 93-104+[5 presavijenih listova sa kartama].
199 KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, Anna. The Role of the Southern Cultural Model in the Polish Neolithic, 105-115+[3 presavijena lista sa kartama].
200 WIŚLAŃSKI, Tadeusz. Neolithisation of the Polish Lowland, 117-123.
201 KRUK, Janusz. The Distribution of the Linear Pottery Culture - Proposed model, 125-138+[3 presavijena lista].
202 KAMIEŃSKA, Jadwiga. Le poterie peinte néolithique en Pologne, 139-145.
203 Conclusions, 147-151.
II. STANJE ISTRAŽIVANJA ANTIČKOG DOBA U JUGOSLAVIJI-ETAT DES RECHERCHES DE L-EPOQUE ANTIQUE EN YOUGOSLAVIE
204 PAPAZOGLU, Fanula. Stanje i perspektive proučavanja antičkog doba u istočnim delovima naše zemlje, 155-163.
205 GARAŠANIN, Milutin. Stanje klasične arheologije u istočnom delu Jugoslavije, 165-172.
206 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj, 173-177.
207 Zaključci, 179-181.
III. FORMIRANJE DOKUMENTACIONIH CENTARA ZA PRAISTORIJSKE NEKROPOLE I GROBOVE U BALKANSKIM ZEMLJAMA (FORMATION DES CENTRES DE DOCUMENTATION DES NECROPOLES ET DES TOMBES DANS LES PAYS BALKANIQUES)
208 MARIĆ, Zdravko. Kartothek des Zentrums für balkanologische Forschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Sarajevo „Gräber der Urbewohner des Nordwestbalkans", 185-196.
209 Conclusions de la table ronde de la Commision archéologique á Sarajevo 19-20 novembre 1976, 197-198.

IV. PRILOG ANTROPOLOŠKOJ METODOLOGIJI (CONTRIBUTION A LA METHODOLOGIE ANTHROPOLOGIQUE)

210 MIKIĆ, Živko. O antropološkoj metodologiji terenske obrade skeletnih nalaza (De la méthodologie anthropologique du traitement sur place des restes squelettiques), 201-242.

211 Hronika (Chronique), 245-253.

Godišnjak XVII, knj. 15. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1978. godine

212 XIROTIRIS, Nikolaus. Paläolithikum und Mesolithikum in Griechenland (Paleolit i mezolit u Grčkoj), 5-14.

213 GOVEDARICA, Blagoje. Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području (Nouvelles contributions archéologiques aux recherches des tumulus dans la région de Glasinac), 15-35+[1 presavijeni list i 7 tabli].

214 MIKIĆ, Živko. Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području (Neue anthropologische Beiträge zur Untersuchung der Grabhügel auf der Glasinacer Höchebene), 37-49+[3 table].

215 BOJANOVSKI, Ivo. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (II). Prethistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima (Contributions à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie (II). La voie préhistorique et romaine Narona – Plaine de Sarajevo avec les agglomérations limitrophes), 51-125+[1 presavijeni list i 6 tabli].

216 PROTASE, Dumitru. Les Illyriens en Dacie à la lumière de l'épigraphie (Iliri u Dakiji u svjetlu epigrafike), 127-135.

217 AJETI, Idriz, Albanistika u djelima jugoslovenskih naučnika i neki njeni problemi, 137-147.

218 VUKOVIĆ, Jovan. Ogledi tumačenja nekih naših toponimskih naziva (Un aperçu sur l'explication de nos termes toponymiques), 149-169.

219 ALIREJSOVIĆ, Edina. Nekoliko podataka o lingvističkom uticaju Dubrovnika na govor gradova u hercegovačkom zaleđu (XVI – XVIII v.) (Quelques données sur l'influence linguistique de Dubrovnik à la langue des villes à l'intérieur herzégovinienne (XVI – XVIIIe siècle), 171-175.

220 UHLIK, Rade. Infinitiv u romskom jeziku, 177-221.

221 MIKIĆ, Živko. Dinarski antropološki tip sa srednjovjekovne nekropole Raška gora – Stećci kod Mostara (Anthropologische Dinaridentyp aus dem mittelalterlichen Friedhof Raška gora – Stećci bei Mostar), 223-280+[1 presavijeni list, 10 tabli].

222 Hronika (Chronique), 281-284.

Godišnjak XVIII, knj. 16. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1980. godine

223 ČOVIĆ, Borivoj. La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra (Rano i srednje bronzano doba na istočnoj obali Jadrana i u njegovom zaleđu), 5-20+[8 tabli].

224 BATOVIĆ, Šime. La età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico (Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju), 21-62+[1 presavijeni list sa kartom i 18 tabli].

225 ČOVIĆ, Borivoj. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu (Die Anfänge der Eisenmetallurgie im nordwestlichen Balkan), 63-79.

226 LEKOVIĆ, Vladimir. Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori (Contribution à l'étude de la culture de l'âge de fer au Monténégro), 81-90+[3 table].

227 PAJĄKOWSKI, Włodzimierz. Wer war Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an? (Ko su bili Illyrii proprie dicti i gdje su bili nastanjeni?), 91-162+[2 presavijena lista sa kartama].

228 AJETI, Idriz. Neka pitanja iz istorije arbanaškog jezika u svetlu balkanistike (Certaines questions de l'histoire de la langue albanaise à la lumière de la balkanistique), 163-171.

229 PANTELIĆ, Nikola. Tradicionalni elementi društvene organizacije u severoistočnoj i delu centralne Srbije (Eléments traditionnels de l'organisation sociale dans la Serbie du nord-est et dans une partie de la Serbie centrale), 173-199.

230 KATIČIĆ, Radoslav. Proučavanje staroga Balkana i nacionalna povijest današnjih balkanskih naroda, 201-206.

231 Prikazi i kritike (Recensions et critiques), 207-210.
GARAŠANIN, Milutin. L'histiriographie yougoslave sur l'état illyrien
232 Hronika (Chronique), 211-213.
ALIREJSOVIĆ, Edina. Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1978

Godišnjak XIX, knj. 17. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1981. godine

233 XIROTIRIS, Nikolaus I.. Die Neoilthisierung Südost-Europas – Ein anthropologischer Annäherungsversuch (Neolitizacija u jugoistočnoj Evropi – Pokušaj antropološkog tumačenja), 5-12+[1 presavijeni list].
234 KUNA, Martin. Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens (O neolitskoj i eneolitskoj obradi bakra na području Jugoslavije), 13-81+[27 tabli].
235 PETRUŠEVSKI, Mihail D.. Epski jezik Homerovih pesama i „ahajski" dijalekat mikenske epohe (La langue épique des poèms homériques et le dialecte „achéen" de l'èpoque mycénienne), 83-96.
236 RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. O tipologiji novca „kralja Monunija" i pitanju njegova identiteta (Sur la typologie de la monnaie du „roi Monounios" et sur le problème de son identité), 97-123+[4 table].
237 BOJANOVSKI, Ivo. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III: Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni (Contributions à la topographie des communications et des agglomérations romaines et préromaines dans la province romaine de Dalmatie III: Contribution à l'étude des agglomérations et des communications antiques en Bosnie orientale), 125-197+[3 table i 1 presavijeni list].
238 PANTELIĆ, Nikola. Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severoistočnoj i delu centralne Srbije (Eléments traditionnels dans les coutumes du mariage dans la Serbie du nord-est et dans une partie de la Serbie centrale), 199-229+[1 presavijeni list].
239 UHLIK, Rade. Zapažanja o romskim glasovima (Observations sur les voix tziganes /romes), 231-274.
240 Prikazi i kritike (Récensions et critiques), 275-287.
MIKIĆ, Živko. Rassengeschichte der Menschheit – 6. Lieferung Hrsg. I. Schwidetzky, Europa IV
MIKIĆ, Živko. Praktika – Tom 48 (1971-1979)
241 Hronika (Chronique), 289-302.

Godišnjak XX, knj. 18. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1982. godine

242 VASIĆ, Rastko. Prilog proučavanju ruskog oružja u Jugoslaviji (Contribution à l'étude des armes grecques en Yugoslavia), 5-24.
243 PAROVIĆ-PEŠIKAN, Maja. Grčka mahajra i problem krivih mačeva (La machaïra grecque et le problème des épées recourbées), 25-51+[5 tabli].
244 MEDINI, Julijan. Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji (Le culte de Jupiter Dolichenus dans la province romaine de Dalmatie), 53-90.
245 CAMBI, Nenad. Sarkofag iz Šipova (Le sarcophage de Šipovo), 91-109.
246 GOVEDARICA, Blagoje. Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u Jugozapadnoj Bosni (Beiträge zu einer kulturellen Stratigraphie prähistoricher Welburgsiedlungen in südwest Bosnien), 111-188 +[3 presavijena lista i 21 tabla].
247 VUKMANOVIĆ, Mirjana; POPOVIĆ, Petar. Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline (Les recherches de sondage des agglomérations fortifiées du type „gradina" dans la région de la vallée de Vranje – Preševo (Serbie du Sud)), 189-210+[15 tabli].
248 MIKIĆ, Živko. Penroseova distanca mezolitskih (epipaleolitskih) populacija podunavskih oblasti (Ergebnisse von Penrose-Abstände bei mesolithischen Schädeln aus dem Donauraum), 211-220+[2 presavijena lista i 6 tabli].
249 UHLIK, Rade. Brojevi u romskom jeziku (Les numéros dans la langue des Romes), 221-266.
250 ALIREJSOVIĆ, Edina. Romanski elementi u srpskim govorima Livanjskog polja (Les éléments romans dans les parlers serbes de la Plaine de Livno), 267-277.
251 GLUHAK, Alemko. Kavkaske podudarnosti jednoga starobalkanskog i nekih slavenskih (predindoevropskih?) naziva za životinje (Les concordances d'un terme vieux-balkanique et de quelques termes slaves (pré-indoeuropéens?) pour les animaux), 279-281.

252 Prikazi i kritike (Récensions et critiques), 283-289.
TASIĆ, Nikola. Skitija i trački svet (A. I. Meljukova)
PALAVESTRA, Aleksandar. Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju (P. Medović)
253 Hronika (Chronique), 291-301.

Godišnjak XXI, knj. 19. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1983. godine

254 BENAC, Alojz. Predgovor (Préface), 5-6.
I. TREĆI POLJSKO – JUGOSLOVENSKI OKRUGLI STO „PRELAZ IZ NEOLITA U BRONZANO DOBA"
255 ČOVIĆ, Borivoj. Einige Anmerkungen zur dem Problem der Enstehung der Bronzezeit-Kulturen, 9-13.
256 JOVANOVIĆ, Borislav. L'exploitation et la métallurgie du cuivre dans l'économie de l'énéolithique ancien au centre des Balkans, 15-19.
257 GARAŠANIN, Milutin. Considérations sur la transition du néolithique à l'âge du bronze dans les régions centrales des Balkans, 21-26.
258 TASIĆ, Nikola. Die Cernavoda III-Kultur und der Zerfall früher äneolitischer Kulturen des Jugoslawischen Donauraums, 27-35.
259 BENAC, Alojz. La désintégration des cultures néolithiques et la formation des nouvaux groupes culturels dans les Balkans du nord-ouest, 37-46.
260 KACZANOWSKA, Małgorzata; KOZŁOWSKI, Janusz K.. L'importance des changements dans les industries lithiques pour l'étude de la formation et de la désintégration des unités énéolithique dans le bassin du moyen Danube, 47-69+[16 tabli].
261 DZIEDUSZYCKA MACHNIKOWA, Anna. La phase finale du Complexe Lengyelo-Polgarien à son extrême limite septentrionale, 71-79.
262 BURCHARD, Barbara. La participation de la civilisation de Baden à la transformation du grand complexe culturel de l'Europe centrale: les gobelets à entonnoir, 81-85+[1 presavijeni list].
263 GODŁOWSKA, Marta. Die Problematik der Radialverzierten Keramik (Badener Kultur) in Kleinpolen als Beispiel der Mechanik der archäologischen Kulturumwandlungen, 87-96.
264 MACHNIK, Jan. Kulturveränderungen in Südpolen an der Wende des Neolithikums und der Bronzezeit, 97-106+[2 presavijena lista].
265 TUNIA, Krzysztof. Die Anfänge der Bronzezeit im Flussgebeit der oberen Weischsel. Das Problem kultureller Wandlungen, 107-113.
266 ROMAN, Petre. Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit auf dem Gebiet Rumäniens, 115-134.
267 ECSEDY, István. Steppeneinflüsse und kulturelle Veränderungen in der Kupferzeit, 135-163.
268 PAVÚK, Juraj. Einige Probleme der Übergangs von neolithikum zum Äneolithikum im Karpatenraum, 165-172.
269 ЧЕРНЫХ, Евгений Николаевич. Модель археологии и факторы существования культуры (проблемы и гипотезы), 173-184.
270 ROUSSOT-LARROQUE, Julia. Le „réseau" du néolithique final: mutations économiques et interrelations ouest-est et est-ouest en France et dans quelques régions voisines, 185-220+[4 table].
271 Conclusions, 221-226.
II. PRILOZI
272 NIKIĆ, Dušan. Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna (Contribution à l'étude des voies de communication préromaines et romaines sur la région de Livno, Glamoč et Duvno), 229-250+[4 table i 1 presavijeni list].
273 UHLIK, Rade. Brojevi u romskom jeziku: nastavak (Les numéros dans la langue des Romes), 251-295.
274 Hronika (Chronique), 297-300.

Godišnjak XXII, knj. 20. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1984. godine

275 MIKIĆ, Živko. Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis spätmittelterlicher Bevökerungen Jugoslawiens (Prilog antropologiji stanovništva Jugoslavije od kasnog rimskog doba do kasnog srednjeg veka), 5-109+[100 tabli i 27 listova sa kartama, dijagramima i dendogramima].

276 ČOVIĆ, Borivoj. Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini: stanje i problemi istraživanja (Das prähistorische Bergbauwesen und die Metallurgie in Bosnien und der Herzegowina), 111-144+[1 presavijeni list].
277 BOJANOVSKI, Ivo. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV (Rimska cesta Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija (Die Römerstrasse Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) und ihre Topographie), 145-265+[9 tabli i 1 presavijeni list].
278 ALIREJSOVIĆ, Edina. Nekoliko termina za kuhinjsko posuđe i pribor za jelo romanskog porijekla (Quelques termes concernant les vaisselles et les couvert d'origine romane), 267-273.
279 Hronika (Chronique), 275-283.

Godišnjak XXIII knj. 21 – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1985. godine

280 MEDINI, Julijan. Cognationes salonitanae, 5-43+[2 table].
281 MIKIĆ, Živko; ČERKEZ, Sead. Prilog morfologiji veštački deformisanih lobanja iz perioda velike seobe naroda (Contribution à la morphologie des crânes déformés artificiellement provenant de la grande migration des peuples), 45-54+[4 table].
282 MIKIĆ, Živko. Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji (Contribution à la structure anthropologique des squelettes provenant des nécropoles avec les stèles funéraires-stećci en Yugoslavie), 55-69+[2 presavijena lista i 4 table].
283 UHLIK, Rade. Gramatička kategorija prijedloga u romskom jeziku, 71-119.
284 VASIĆ, Rastko. Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji (A contribution to the study of „scharnier" fibulae in Yugoslavia), 121-155.
285 LEKOVIĆ, Vladimir. The Starčevo mortuary practites: new perspectives (Način sahranjivanja u starčevačkoj kulturi), 157-172+[1 presavijeni list].
286 Hronika (Chronique), 173-181.

Godišnjak XXIV knj. 22 – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1986. godine

287 ILIEVSKI, Petar Hr.. Pisani podaci o zemljoposedničkim odnosima na Balkanu iz kasne bronzane epohe (Evidence for landholding interrelations on the Balkans in the late bronze age), 5-40.
288 MIKIĆ, Živko. Prilog antropologiji bronzanog doba na tlu Jugoslavije (Contribution à l'anthropologie de l'âge du bronze sur le sol de la Yugoslavie), 41-50+[3 table].
289 MILOŠEVIĆ, Ante; GOVEDARICA, Blagoje. Otišić, Vlake – praistorijsko nalazište u vrtači I (Otišić, Vlake – station préhistorique dans la vallée I), 51-71+[12 tabli].
290 GOVEDARICA, Blagoje. Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba (Problème de datation de l'agglomération Gajtan et quelques questions concernant les rapports culturels dans la région illyrienne à l'énéolithique récent et dans les phases plus anciennes de l'âge du bronze), 75-84+[3 table].
291 MIKIĆ, Živko. Antropološka zapažanja o skeletu Vignja Miloševića (Quelques remarques anthropologiques concernant le squelette de Viganj Milošević), 85-87.
292 ALIREJSOVIĆ, Edina. Adaptation des éléments romans dans les anthroponymes herzégoviniens au milieu actuel (Prilagođavanje romanskih elemenata u hercegovačkim antroponimima sadašnjoj sredini), 89-94.
293 AJETI, Idriz. O uzajamnim odnosima između albanskog i drugih balkanskih jezika (Sur les contants réciproques entre l'albanais et quelques langues balkaniques), 95-104.
294 MULJAKU, Ljatif. Etnička imena albanskog naroda u Vukovom Rječniku (Les noms ethniques du peuple albanais dans le Dictionnaire de Vuk Stefanović Karadžić), 105-107.
295 GUŠIĆ, Marijana. Zvonolika suknja *džubleta* u ženskoj nošnji Malisora (The bell shaped skirt called d*žubleta* in woman's costume from Malisora), 109-181+[1 tabla].
296 UHLIK, Rade. Gramatička kategorija prijedloga u romskom jeziku: nastavak, 183-232.
297 Prikazi i kritike (Récensions et critiques), 233-238.
GOVEDARICA, Blagoje. Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen (Karl-Friedrich Rittershofer)

ISMAJLI, Rexhep. Studije iz istorije albanskog jezika (Idriz Ajeti)
298 Hronika (Chronique), 239-246.

Godišnjak XXV, knj. 23. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1987. godine

299 ILIEVSKI, Petar Hr.. Odraz zemljoposedničkih odnosa u mikenskij toponimiji (Reflection of land-tenure relations in Mycenaean toponymy), 5-21.
300 STANKO, Josef. Etymologie du thème *Messap-*, 23-30.
301 STANKO, Josef. La Cimbriana illyrienne et quelgues connexions linguistiques, 31-35.
302 MIKIĆ, Živko. Prilog antropologiji gvozdenog doba na tlu Jugoslavije (Contribution à l'anthroplogie de l'age du fer sur le sol de la Yugoslavie), 37-50+[4 table].
303 ZOTOVIĆ, Mihailo. Problem mlađeg gvozdanog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja (Probléme de l'age du bronye récent en Serbie occidentale à la lumière des découvertes à Krajčinovići près de Priboj), 51-62+[2 table].
304 BOJANOVSKI, Ivo. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji V: Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija (Contributions à la topographie des comunications et des agglomérations romaines e préromaines dans la province romaine de Dalmatie V: Gornje Podrinje dans le système des communications romaines), 63-174+[2 priloga i 2 table].
305 MEDINI, Julijan. Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji (Thraces du culte de Mène en Yugoslvie), 175-187.
306 OREČ, Petar. Tri prapovijesna svetišta (hrama) u Posušju i Ljubuškom (Trois lieux sacrés préhistoriques (temples) à Posušje et à Ljubuški), 189-200+[1 tabla].
307 Prikazi kritike (Récensions et critiques), 201-234.
PAPAZOGLOU, Fanoula. Les Illyriens (S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi)
BENAC, Alojz. Les Illyriens (S. Islami, S. Anamali, M. Korkuti, F. Prendi)
BENAC, Alojz. Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita (Nikola Tasić)
BENAC, Alojz. Staroevropski jezik i pismo Etruraca (Svetislav Bilbija)
308 Hronika (Chronique), 235-239.

Godišnjak XXVI, knj. 24. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1988. godine

309 KATIČIĆ, Radoslav. Antenor na Jadranu (Antenor an der Adria), 5-23.
310 STANKO, Josef. Quelques étymologies fausses, 25-36.
311 STANKO, Josef. Etymologies nouvelles illyriennes, 37-42.
312 BENAC, Alojz. Iliri u Apuliji (Les Illyriens en Apulie), 43-67.
313 TASIĆ, Nikola. Einige Probleme der ethnischen Zugehörigkeit der Kulturen der älteren Eisenzeit im Gebiet Serbiens (Neki problemi etničke pripadnosti kultura starijeg gvozdenog doba na području Srbije), 69-79.
314 PAROVIĆ-PEŠIKAN, Maja. Poreklo i datacija urne iz Boljareva (Paša-kjoj) i pitanje pojave eolskog *bucchero-*a na Balkanu (Origine et datation de l'urne provenant de Boljarevo (Paša-kjoj) et la question de l'apparition de *bucchero* éolien dans les Balkans), 81-99+[2 table].
315 CAMBI, Nenad. Razmišljanja o antičkom portretu djevojke u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Méditations sur le portrait antique d' une fille au Musée national, à Sarajevo), 101-111+[1 tabla].
316 SCHWIDETZKY, Ilse; MIKIĆ, Živko. Lepenski Vir und das Grazilisationsproblem in der Anthropologie (Lepenski Vir i problem gracilizacije u antropologiji), 113-120+[3 priloga].
317 MIKIĆ, Živko. Antropološki aspekti tumačenja nekih oblika sahrane na antičkom Viminaciumu (Les aspects anthropologiques de l'interprétation de certaines formes d'inhumation à Viminacium antique), 121-145+[9 presavijenih listova sa 6 tabli i 3 dendograma].
318 Prikazi kritike (Récensions et critiques), 147-149.
KOVAČ, Senka. Комлексные проблемы истории и культуры народов центральной и юго-восточной Европы, Итоги и перспективы исследований
319 Hronika (Chronique), 151-156.
320 BENAC, Alojz; GARAŠANIN, Milutin. Promocija publikacije "Prahistorija jugoslavenskih naroda", 157-166.
321 ŠKEGRO, Ante. Bibliografija [radova iz publikacije „Praistorija jugoslavenskih zemalja], 167-170.

Godišnjak XXVII, knj. 25. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1989. godine

322 ILIEVSKI, Petar Hr.. Doprinos linearnih B tekstova u rasvetljavanju grčke religije kasne bronzane epohe (Contribution of Linear B Texts to Elucidating the Greek Religion of the Late Bronze Age), 5-38.
323 KATIČIĆ, Radoslav. Diomed na Jadranu (Diomedes an der Adria), 39-78.
324 MIKIĆ, Živko. Novi starčevački antropološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja (Nouvelles trouvailles anthropologiques de Starčevo provenant du Bassin danubien yougoslave), 79-90+[4 table].
325 TASIĆ, Nikola. Mittlere Bronzezeit im jugoslawischen Donauraum (Srednje bronzano doba u jugoslovenskom Podunavlju), 91-102+[5 tabli].
326 VASIĆ, Rastko. Jedan prilog proučavanju sremske grupe (Une contribution à l'étude du Groupe de Syrmie), 103- 113.
327 JOVANOVIĆ, Aleksandar. Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora (Ein Beitrag zur Erforschung der Gürtelplatten vom illyrischen Raum), 115-133.
328 MIKIĆ, Živko; HOŠOVSKI, Evgenije. Prvi rezultati paleodemografske analize o srednjevjekovnoj nekropoli Vinča-Beli Breg (Les premiers résultats de l'analyse paléodémographique concernant le nécropole médiévale Vinča-Beli Breg), 135-144.
329 STANKO, Josef. Quelques étymologies fausses, 145-166.
330 GOVEDARICA, Blagoje. Ein Beitrag zur synchronen Untersuchung der Entstehung und Entwicklung der Frühbronzezeit in Südosteuropa (Jedan prilog sinhronom proučavanju nastanka i razvoja ranog bronzanog doba u jugoistočnoj Evropi), 167-179.
331 Prikazi i kritike (Récensions et critiques), 181-205.
VASIĆ, Rastko. The new Thracian Treasure from Rogozen, Bulgaria (A. Fol, B. Nikolov i R. F. Holddinott)
ŠKEGRO, Ante. Kulture Crne Gore (Pavle Mijović)
ŠKEGRO, Ante. Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија (Вера Битракова-Грозданова)
ŠKEGRO, Ante. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XX/1987
BENAC, Alojz. FEKEŽA, Lidija, Илири и Албанци
332 Hronika (Chronique), 207-229.
ŠKEGRO, Ante. Četvrt vijeka Centra za balkanološka ispitivanja

Godišnjak XXVIII, knj. 26. – Urednik Alojz Benac
Sarajevo, 1990. godine

OKRUGLI STO „SOCIJALNO-EKONOMSKI ODNOSI OD NEOLITSKOG DO ŽELJEZNOG DOBA U ODREĐENIM DIJELOVIMA EVROPE" (TABLE RONDO „RAPPORTS SOCIO-ECONOMIQUES DU NEOLITHIQUE JUSQU'A L'AGE DU FER DANS CERTAINES REGIONS DE L'EUROPE)
333 Predgovor (Préface), 7-8.
334 MARIJANOVIĆ, Brunislav. Contribution à l étude de la structure socio-économique des popuations néolithiques en Bosnie et Herzégovine (Prilog proučavanju socijalno-ekonomske organizacije neolitskih populacija u Bosni i Hercegovini), 9-16.
335 BRUKNER, Bogdan. Gesellschaftlich-ökonomische Grundlagen prähistorischer Gemeinschaften im jugoslawischen Donaugebiet vom frühen Neolithikum bis zum mittleren Äneolithikum (Socijalno-ekonomske osnove praistorijskih zajednica u jugoslovenskom Podunavlju od ranog neolita do srednjeg eneolita), 17-24.
336 TASIĆ, Nikola. Die Viehzucht-Nomaden-Komponente der äneolithischen Kulturen auf Dem Gebiet Jugoslawiens (Stočarsko-nomadska komponenta eneolitskih kultura na Području Jugoslavije), 25-33.
337 BENAC, Alojz. Quelques exemples des changements socio-économiques dans les périodes préhistoriques en Yougoslavie (Neki primjeri socijalno-ekonomskih promjena u praistorijskim periodima Jugoslavije), 35-47.
338 GARAŠANIN, Milutin. Betrachtungen zu den Wirtschaftsformen der Bronzezeit in Serbien (Razmatranja o ekonomici bronzanog doba u Srbiji), 49-55.
339 GOVEDARICA, Blagoje. Quelques concordances entre les migrations des éleveurs contemporains et le développement socio-économique à l` âge du bronze ancien dans les Balkans occidentaux (Neke konkordanse između savremenih stočarskih kretanja i socijalno-ekonomskog razvoja u ranom bronzanom dobu na zapadnom Balkanu), 57-63.

340 ČOVIĆ, Borivoj. Über die Struktur der Viehzucht im nordwestlichen Balkan während der Bronze- und Eisenzeit (O strukturi stočarstva na sjeverozapadnom Balkanu u bronzanom i željeznom dobu), 65-73.
341 JOVANOVIĆ, Borislav. Les centres de production de La Tène dans le Podunavlje (Proizvodni centri u latenskom periodu Podunavlja), 75-81.
342 VALDE-NOWAK, Paweł. Aus den Forschungen über frühagrare Besiedlung der mitteleuropäischen Gebirgszonen (O istraživanju ranog agrarnog naseljavanja u brdskim zonama srednje Evrope), 83-108[4 presavijena lista].
343 MACHNIK, Jan. Besiedlugszonen in Südostpolen am Ende Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit (Naseobinske zone u jugoistočnom dijelu Poljske na izmaku eneolitskog i početku bronzanog doba), 109-123[2 presavijena lista].
344 BALCER, Bogdan. Archäologische Kultur und Feuersteinindustrie im Lichte der Erforschungen über das Neolithikum polnischen Boden (Arheološke kulture i kremena industrija u svjetlu istraživanja neolita na poljskom tlu), 125-142.
345 KRUK, Janusz; MILISAUSKAS, Sarunas. Die Wirtschaft und die Besiedlungsorganisation an der Neige der Jungsteinzeit (Privreda i organizacija naselja na kraju mlađeg kamenog doba), 143-159.
346 MAKOWICZ-POLISZOT, Danuta. Die Tierzucht bei den Menschengemeinschaften des oberen Weichselgebietes im Äneolithikum und in der Frühbronzezeit (Stočarstvo kod eneolitskih i ranobronzanodobskih zajednica u oblasti gornje Visle), 161-169
347 GOŁDOWSKA, Marta. Neolitische Siedlungen an der Weichselterrasse in Umgebung von Kraków (Neolitska naselja na terasama Visle u okolini Krakova), 171-184.
348 DZIEDUSZYCKA-MACHNIK, Anna; MACHNIK, Jan. Die Möglichkeiten der Erfoschung der sozialen Struktur frühbronzezeitlicher Menschengruppen in Kleinpolen - am Beispel der Nekropole in Iwanowice (O socijalnoj strukturi stanovništva u Maloj Poljskoj na početku bronzanog doba, na primjeru nekropola u Iwanowice), 185-196[1 presavijeni list].
349 KOPACZ, Jerzy. Chipped Stone Inventories in North-Western Peripheries of the Early Bronze Age (EBA) Carpathian Civilization Zone (Inventar kresanog kamena na sjeverozapadnoj periferiji karpatske civilizacijske zone u ranom bronzanom dobu), 197-208.
350 ECSEDY, István. On the early development of prehistoric metallurgy in Southern Transdanubia (Rani razvoj praistorijske metalurgije u južnoj Transdanubiji), 209-231.
351 TODOROVA, Henrieta. Die sozal-ökonomische Struktur der Varnakultur an der westlichen Schwarzmeerküste (Socijalno-ekonomska struktura Varna kulture na zapadnoj obali Crnog mora), 233-238.
352 GEORGIEVA, Petja. Ethnocultural and social-economic Changes during the transitional Period from Eneolithic to Bronze Age in the Region of the Lower Danube (Etnokulturne i socijalno-ekonomske promjene u vrijeme prelaznog perioda od eneolita ka bronzanom dobu u regionu Donjeg Podunavlja), 239-245.
353 BATORA, Josef. Sozialökonomische Verhältnisse in der älteren Bronzezeit der Slowakei (Socijalno-ekonomski odnosi u starijem bronzanom dobu Slovačke), 247-256.
354 Conclusions, 257-260.
355 Hronika (Chronique), 263-269.

Godišnjak XXIX, knj. 27. – Urednik Borivoj Čović
Sarajevo, 1991. godine

356 GARAŠANIN, Milutin. Verspätetes Neolithikum, Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit In Südosteuropa (Kasni neolit, zakasneli neolit i početak eneolita u jugoistočnoj Evropi), 5-22.
357 GARAŠANIN, Draga. Kultstätten und Heiligtümer im Neolithikum des mittleren Balkans und Südosteuropas (Kultna mesta i svetišta u neolitu centralnog Balkana i jugoistočne Evrope), 23-34.
358 OREČ, Petar. Prapovijesna svetišta kod Mostara i u Miletini kod Ljubuškoga (Vorgeschichtliche Heiligtümer bei Mostar und in Miletina bei Ljubuški), 35-43+[5 priloga, 2 presavijena lista].
359 DUŠANIĆ, Slobodan. The Economy of Imperial Domains and the Provincial Organization of Roman Illyricum (Привреда царских поседа и провинцијска организација у римском Илирику), 45-52.
360 ŠKEGRO, Ante. Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini: na osnovi epigrafskih izvora (Die antike Ökonomie in Bosnien und Herzegowina: aufgrund epigraphischer Quellen), 53-161.
361 MIRDITA, Zef. O zapadnoj granici Dardanaca i Dardanije u antici (Über die Westgrenze Der Dardaner und Dardaniens in der Antike), 163-184.

362 PROEVA, Nada. Onomastika i etnička struktura zapadnog dela SR Makedonije u antičko doba (L'onomastique et la structure ethnique de la partie occidentale de la RS Macédoine), 185-198.
363 JOVANOVIĆ, Aleksandar. Alternacija pokojnik-sud u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije (Die alternation Verstorbener - Gefäss im sepulkralen Kultus der römischen Provinz Dalmatien), 199-210.
364 Prikazi i kritike (Recensions et critiques), 213-225.
BENAC, Alojz. L'insurrection illyrienne des années 6-9 de n. ère (Skënder Anamali)
BENAC, Alojz. The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1988
BENAC, Alojz. Gomolava - Chronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas
ŠKEGRO, Ante. Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta (Branimir Gabričević)
365 Hronika (Chronique), 229-235.
366 PALAVESTRA, Vlajko. Špiro Kulišić (1908-1989)[in memoriam], 237-240.
367 ILIEVSKI, Petar Hr.. Mihail D. Petruševski (1911-1990)[in memoriam], 241-246.

Godišnjak XXX, knj. 28. – Urednik Zdravko Marić
Sarajevo, 1992-1997. godine

368 MARIĆ, Zdravko. Predgovor (Prologue), 7-8.
369 ŠKEGRO, Ante. Bibliografija radova akademika Borivoja Čovića, 11-30.
370 MARIJANOVIĆ, Brunislav. Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali (Vucedol Culture on the eastern Adriatic coast), 31-41.
371 OREČ, Petar. Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine, 43-50.
372 VASIĆ, Rastko. Bronzani mačevi sa punolivenom drškom sa ušća Morave (Bronze grip-tongue swords found at the mouth of the Morava), 51-58.
373 GARAŠANIN, Milutin. Značenje funeralnih maski u bogatim (kneževskim) grobovima Makedonije (Zur deutung der masken in reichen gräbern aus Mazedonien), 59-68.
374 KIRIGIN, Branko. Issejske helenističke funerarne amfore (Hellenistic funerary amphore from Issa), 69-78.
375 MARIĆ, Zdravko. Unutrašnja vrata akropole ilirskog grada Daorsona (Ošanići, Stolac), 79-95.
376 PAPAZOGLU, Fanula. O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca (Sur les populations Assujetties chez les Ardiéens et les Dardaniens), 97-104.
377 MIRDITA, Zef. Encore une fois sur le problème d'ethnogenèse des Dardaniens, 105-112.
378 PALAVESTRA, Vlajko. "Svatovska groblja" - problemi istraživanja (Wedding party cemeteries - problems of research), 113-116.
379 PALAVESTRA, Vlajko. Usmeno predanje o prehistorijskom tumulusu u Umčarima (The oral tale about the pre historical grave hilllock in Umčari), 117-123.
380 BUGARSKI, Astrida. Kamene kuće Livanjskog polja i njihovi graditelji - Prilog proučavanju bosanskohercegovačke graditeljske baštine (Stone house from Livno field and their constructors), 125-135.
381 Kronika, 139-146.
AJETI, Idriz. Na stogodišnjicu smrti Franca Miklošića (On the 100th anniversary of the Death of Franc Miklošić)
382 MARIĆ, Zdravko. Akademik Alojz Benac (1914-1992)[in memoriam], 149-153.
383 MARIĆ, Zdravko. Akademik Borivoj Čović (1927-1995)[in memoriam], 155-159.

Godišnjak XXXI, knj. 29. – Urednik Zdravko Marić
Sarajevo, 2000. godine

384 FILIPOVIĆ, Milenko S.. Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama (Das Erbe der mittelalterlichen sachsischen Bergleute), 5-36.
385 MARIĆ, Zdravko. Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse, 37-52.
386 ŠKEGRO, Ante. Bergbau der römischen Provinz Dalmatien (Rudarstvo rimske provincije Dalmacije), 53-176.
387 PAŠKVALIN, Veljko. Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone, 177-190.
388 PAŠKVALIN, Veljko. Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja (L'antica tribu' dei Desitiati nelle regioni della Bosnia centrale nel tempo dell' impero romano), 191-241.

Godišnjak / Jahrbuch XXXII, knj. 30 – Urednik Blagoje Govedarica
Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin- Heidelberg, 2002. godine

SPOMENICA (GEDENKSCHRIFT) – ALOJZ BENAC (1914.-1992.)

389 GOVEDARICA, Blagoje. Predgovor izdavača (Vorwort des Herausgebers), 9-11.
390 SCHNURBEIN von, Siegmar. Vorwort des ersten Direktors der Römisch - Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Riječ prvog direktora Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta), 12-14.
391 HAUPTMANN, Harald. Vorwort des Vortsitzenden derinternationalen Kommission für die Erfor-schung der Vorgeschichte des Balkans an der Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Riječ predsjednika Međunarodne komisije za istraživanje praistorije Balkana Hajdleberške akademije nauka), 15-18.
392 MÜLLER, Johannes. Zur Bedeuting der Crvena stijena für Frühneolitikum und Neolitikum des ostadriatischen Raumes, 19-21.
393 BUDJA, Mihael. Neolithisation processes in Southeast Europe, 23-59.
394 BRUKNER, Bogdan. Die Vinča-Kultur in Raum und Zeit, 61-103.
395 LICHARDUS, Jan; LICHARDUS-ITTEN, Marion. Karanovo und Vinča. Zu chronologischen und kulturellen Verbindungen während des Mittelneolithikums in Südosteuropa, 105-121.
396 MARIJANOVIĆ, Brunislav. Novi nalazi minijaturnih neolitičkih sjekira od jadeita u Dalmaciji (New Findings of miniature Jadeite Neolithic Hatchets in Dalmatia, Croatia), 123-131.
397 JOVANOVIĆ, Borislav. Metalurgija bakra eneolitskog perioda na Centralnom i Zapadnom Balkanu (Copper mettallurgy and Eneolithic Period of the Central and West Balkan), 133-140.
398 MARKOVIĆ, Zorko. Ranobrončanodobna faza vučedolske kulture u zapadnoj Bosni i sjevernoj Hrvatskoj (Die frühbronzezeitliche Phase der Vučedoler Kultur in Westbosnien und Nordkroatien), 141-160.
399 PARZINGER, Hermann; BOROFFKA, Nikolaus. Zur bronzezeitlichen Zinngewinung in Eurasien. Die Bergarbeitersiedlung bei Karnb, Uzbekistan, 161-178.
400 PERIĆ, Slaviša. O problemu načina sahranjivanja u gornjem toku reke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba (Zum Problem der Bestattungsweise im oberen Lauf des Flusses Bosna in der Bronze- und Eisenzeit), 179-198.
401 KOSSACK, Georg. Tordierte Gefäßhenkel am Begin der Spätbronzezeit, 199-216.
402 MARIJAN, Boško. Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnog brončanog i ranog željeznog doba u Bosni i Hercegeovini (Die Entwicklung der Symbolik der Wasservögel am Beispiel des Fingerschmucks der Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien-Herzegowina), 217-234.
403 STOJIĆ, Milorad. Najstariji nalazi gvozdenih predmeta u Srbiji (Die ältesten Eisengegenstände in Serbien), 235-249.
404 MILOŠEVIĆ, Ante. Prapovijesna željezna sjekira iz korita Cetine u Sinjskom Polju (Prehistoric iron lugged Axe from the Cetina River Bed in the Sinj Feld), 251-266.
405 RAUNIG, Branka. Slučajni nalazi prahistorijskog oružja iz Bihaćkog Polja (Zufällige Funde der prähistorischen Waffen vom Bihać-Feld), 267-282.
406 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives. Multi-headed “Pins” of the Donja Dolina Type Revisited, 283-291.
407 MARIĆ, Zdravko. Panonski elementi u japodskoj materijalnoj i duhovnoj kulturi uz srednji tok rijeke Une (Pannonische Elemente in der japodischen materiellen und geistigen Kultur beim Mittellauf des Flusses Una), 293-305.
408 VASIĆ, Rastko. Die Geheimnisse der Hochebene von Glasinac, 307-316.
409 GOVEDARICA, Blagoje. Zwischen Hallstatt und Greichenland: die Fürstengräber in der frühen Eisenzeit des Mittelbalkans, 317-328.
410 PAŠKVALIN, Veljko. Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezitijata (The inhumed Grave of a Women from Kamenjača in Breza, nekropolis of the pre-roman Daesitates), 329-348.
411 POPOVIĆ, Petar. Enamel and Scordisci, 349-361.
412 KIRIGIN, Branko. Novosti o Grcima u Dalmaciji (New about the Greeks in Dalmatia), 363-383.
413 FADIĆ, Ivo. Antičke staklarske radionice u Liburniji (Antike Glasereien in Liburnien), 385-405.
414 ŠKEGRO, Ante. Procurator Ecclesiae Salonitanae, 407-417.
415 MIRDITA, Zef. O istočnoj i sjevernoj granici Dardanaca i Dardanije u antici (Über die östliche und nördliche Grenze der Dardaniens in der Antike), 419-438.

416 CAMBI, Nenad. Bilješka o reversu mitričkog reljefa iz Konjica (A Note on the Obverse of the Mithraic Relief from Konjic), 439-445.
417 ZANINOVIĆ, Marin. Mogorjelo od vile Kastruma (Mogorjelo from Villa to Castrum), 447-456.
418 IMAMOVIĆ, Enver. Problem Argentarije (Das Problem des Argentaria), 457-466.
419 HÄNSEL, Bernhard; MIHOVILIČ, Kristina; TERŽAN, Biba; TEßMANN, Barbara. Ein frühmittelalterlichen Massengrab vor der Befestigungsmauer von Monkodonja in Istrien, 467-491.
420 MILETIĆ, Nada. Reljefna ploča iz Carevog Polja kod Jajca (The carved slab from the Carevo Polje near Jajce), 493-507.
421 FEKEŽA, Lidija. Slučajni srednjovjekovni nalazi iz Binježeva kod Sarajeva (Zufällige Mittelalterfunde in Binježevo bei Sarajevo), 509-528.
422 MIKIĆ, Živko. O fizičkoj antropologiji u Bosni i Hercegovini (Über die physische Anthropoligie in Bonien und der Herzegowina), 529-537.
423 BUGARSKI, Astrida. Periodska naselja stočara u Bosni i Hercegovini (Periodical Settlements of Shepherds in Bosnia and Herzegovina), 539-556.
424 BUTUROVIĆ, Lada. Perceval i Meho kroz prostor i vrijeme (Parzival und Meho durch Raum und Zeit), 557-576.
Adrese autora (Autorenadressen), 577-579.

Godišnjak / Jahrbuch XXXIII, knj. 31 – Urednik Blagoje Govedarica
Sarajevo, 2004. godine

425 KATIČIĆ, Radoslav. Mitski sloj o junaku Diomedu (Die mythische Schicht der Diomedessage), 5-12.
426 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka; MÜLLER, Johannes; RASSMAN, Knut; SCHÜLER, Tim. Okolište – Iskopavanje i geofizička prospekcija centralnobosanskog tel-naselja iz prve polovine petog milenija p.n.e. (Tell Okolište – Übersicht zu den Ergebnissen der Grabung und der geophysikalischen Prospektion), 13-31.
427 NADBATH, Barbara. Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina (Posamezne kovinske najdbe iz bronaste in železne dobe na prostoru Bosne in Hercegovine) (Pojedinačni metalni nalazi iz bronzanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini), 33-125.
428 KÖNIG, Peter. Zur Rekonstruktion des Rahmengehänges aus dem Hortfund von Veliki Mošunj (Mittelbosnien) (Ka rekonstrukciji višedjelnog privjeska iz ostave Veliki Mošunj u Srednjoj Bosni), 127-137.
429 TEßMANN, Barbara. Grabhügel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-Hochebene und dem westlichen japodischen Raum (Lika-Hochebene) (Tumul 30 iz Rusanovića i kulturne veze glasinačke visoravni sa zapadnim japodskim područjem (Lička visoravan), 139-183.
430 MARIĆ, Zdravko. Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini (Graffiti auf grieschischen Gefäβen aus der zerstörten illyrischen hellenistichen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina), 185-216.
431 RAUNIG, Branka. Neobjavljena epigrafska urna iz Ribića (Die neue „epigraphische" Urne von Bihać), 217-225.
432 PAŠKVALIN, Veljko. Arheološka istraživanja u Karauli kod Kaknja (Archäologische Untersuchungen in Karaula bei Kakanj), 227-252.
433 MILOŠEVIĆ, Ante. Je li crkva u Bilimišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina? (Is the Church in Bilimišće near Zenica an Early-Medieval Structure?), 253-278.
434 MIKIĆ, Živko. Prilog izučavanju antropološkog profila srednjovjekovne populacije u Čipuljiću, Grudine kod Bugojna (Ein Beitrag zur Erforschung des anthropologischen Profils der mittelalterlichen Population von Čipuljić, Grudine bei Bugojno), 279-288.
435 GOVEDARICA, Blagoje. Milutin Garašanin (11.09.1920-04.04.2002)[in memoriam], 289-290.
436 PAŠKVALIN, Veljko. Mate Suić (3.11.1915-18.10.2002)[in memoriam], 291-292.
437 PAŠKVALIN, Veljko. Duje Rendić-Miočević (uz desetogodišnjicu smrti), 293-295.
Adrese autora (Autorenadressen), 297.

Godišnjak / Jahrbuch XXXIV, knj. 32 – Urednik Blagoje Govedarica Sarajevo, 2005. godine

U SPOMEN BORIVOJU ČOVIĆU, POVODOM DESETE GODIŠNJICE SMRTI 1995-2005.

438 GOVEDARICA, Blagoje; RAUNIG, Branka. Borivoj Čović (1927-1995), 9-19.
439 TOŠČEV, Genadij Nikolaevič. Die neolitische Nekropole Mamaj-Gora im unternen Dneprgebiet (Neolitska nekropola Mamaj Gora na području donjeg Dnjepra), 21-45.
440 MONTAGNARI KOKELJ, Emanuella. Some Considerations on Salt exploatation at Trieste Karst in Prehistory (Neka razmišljanja o dobijanju soli na području Tršćanskog Krasa u prahistoriji), 47-81.
441 GAVRANOVIĆ, Mario. Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog (Spätbronzezeitliche Tierfigurinen von Dobrinje bei Visoko), 83-105.
442 GREENFIELD, Haskel J.; ARNOLD, Elizabeth. The zooarchaeological remains from Early Iron Age hilltop fortress at Klisura-Kadića Brdo, eastern Bosnia: a taphonomic assessment (Zooarheološki nalazi iz ranog željeznog doba sa utvrđenog naselja Klisura u Kadića Brdu, istočna Bosna: tafonomičko istraživanje), 107-150.
443 RAUNIG, Branka. Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču (Japodic settlement (?) on "Gradina" Ripač), 151-180.
444 MARIĆ, Zdravko; FORIĆ, Melisa. Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, dio II (Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen hellenistischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina, Teil II), 181-197.
445 PAŠKVALIN, Veljko. Kulturno-povijesni utjecaji u kultnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba (Cultural-historical Influence to the Desidijate's Cultic Art during the Roman Period), 199-237.
446 MIKL-CURK, Iva. Verkehrsrichtungen, Wehranlagen und ihr Einfluss auf die Raumentwicklung einer römischen Stadt – Beispiel Poetovio (Utjecaj putnih pravaca i odbrambenih postaja na prostorno uređenje rimskog grada – primjer Poetovio), 239-251.
447 MILOŠEVIĆ, Ante. "Kovač" Jurina ("Blacksmith" Jurina), 253-268.
448 KURTOVIĆ, Esad. Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa prostora Vrsinja (Robberies and violences of Dobrovojevićs, The Men of Duke Sandalj Hranić from area Vrsinje), 269-289.
449 Kritike i prikazi (Besprechungen), 291-307.
GLOGOVIĆ, Dunja. Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda (Branka Raunig)
GAVRANOVIĆ, Mario. Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina (Peter König)
GREENFIELD, Haskel J.. Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas (Blagoje Govedarica)
450 FEKEŽA, Lidija. Nada Miletić (1925-2002)[in memoriam], 309-310.
451 GOVEDARICA, Blagoje. Georg Kossack (1923-2004)[in memoriam], 311-312.
452 Hronika (Chronik), 313-315.
Adrese autora (Autorenadressen), 317

Godišnjak / Jahrbuch XXXV, knj. 33 – Urednik Blagoje Govedarica Sarajevo, 2006. godine

453 MILOŠEVIĆ, Ante; PEKOVIĆ, Željko. Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar (Historical and archaeological documents for medieval Mostar), 5-50.+[3 presavijena lista]
454 KUČAN, Dušanka; WOLTERS, Steffen; BITTMANN, Felix. Prvi izvještaj o istraživanju ugljenisanog materijala neolitskog naselja Okolište (Centralna Bosna) (Erste Berichte über pollenanalytische und archäobotanische Untersuchungen ausder neolithischen Siedlung Okolište (Zentral-Bosnien), 51-70+[1 presavijeni list]
455 HARTMANN, Tina. Zugtransport, Rad und Wagen: technologische und kulturhistorische Aspekte der Erfindung der ersten Fahrzeuge (Vučni transport, točak, kola: tehnološki i kulturno-istorijski aspekti pronalaska prvih prevoznih sredstava), 71-93.
456 GOVEDARICA, Blagoje. Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza (Keramik des Cetina-Typs im westbalkanischen Hinterland und Problem der kulturhistorischen Interpretation des urgeschichtlichen Fundamaterials), 95-114.
457 BABIĆ, Staša. Iron Marshaltowns of the Balkans – Ethnography of an Archaeological Community (Maršaltaun mistrije na Balkanu – Etnografija jedne arheološke zajednice), 115-124.

458 MARIĆ, Zdravko. Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, III dio / Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina, Teil III), 125-143.
459 DŽINO, Danijel. Velleius Paterculus and the Pannonii: Making up the numbers (Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki), 145-159.
460 PAŠKVALIN, Veljko; FORIĆ, Melisa. Rimski natpis iz Krivoglavaca kod Vogošće (Roman inscription from Krivoglavci near Vogošća), 161-177.
461 BAKALOVIĆ, Mirsad. Ranosrednjovjekovna nekropola Kicelj kod Tuzle (Early Medieval Necropolis Kicelj near Tuzla), 179-195.
462 KURTOVIĆ, Esad. Zlatarići, trgovci iz Goražda (Zlatarićs – merchants from Goražde), 197-210.
463 Kritike i prikazi (Besprechungen), 211-220.
GOVEDARICA, Blagoje. Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini (B[runislav] Marijanović)
464 HAŠIMBEGOVIĆ, Elma. Marian Wenzel (1932-2002)[in memoriam], 221-223.
465 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka. Zdravko Marić (1930-2006)[in memoriam], 224-226.
466 Hronika (Chronik), 227-228.
Adrese autora (Autorenadressen), 229-230.

Godišnjak / Jahrbuch XXXVI, knj. 34 – Urednik Blagoje Govedarica
Sarajevo, 2007. godine

467 TASIĆ, Nenad N.. Neolit u senci - još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni (Neolith in the shadow - Another look on to the Starčevo settlements in Bosnia), 5-16.
468 MÜLLER, Johannes. Demografski varijabiliteti u kasnom neolitu na području Bosne i pitanje gustine naseljenosti u neolitu jugoistočne Evrope (Demographische Variablen des bosnischen Spätneolithikums– zur Frage der Bevölkerungsrekonstruktion im südosteuropäischen Neolithikum, 17-33.
469 GAVRANOVIĆ, Mario. Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger Ornamentik in Bosnien (Keramika sa Basarabi i basaraboidnim ukrasima u Bosni), 35-67.
470 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka. Masivna grivna sa područja Glasinca (Massive bracelet from the Glasinac area), 69-82.
471 POPOVIĆ, Petar; KAPURAN, Aleksandar. Millstones from Kale in Krševica (Southeastern Serbia) (Žrvnjišta sa Kale u Krševici (Jugoistočna Srbija)), 83-96.
472 RAUNIG, Branka. Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja (Peak-roof lids from Bihaćko polje), 97-124.
473 KIRIGIN, Branko. Pithos / dolium – uvodne napomene (Pithos / dolium – introductive remarks), 125-1156.
474 MESIHOVIĆ, Salmedin. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? (Roman wolf and Chinese dragon. Chinese delegation to August?), 157-167.
475 MILOŠEVIĆ, Ante. Srebreni orans s Garduna (The silver orans from Gardun), 169-180.
476 PAŠKVALIN, Veljko. Brončani ulomak antičkog portreta ili statue s Gromila iz Šipova na Plivi (Bronze fragment of an classical portrait or a statue from Gromile near Šipovo on Pliva River), 181-190.
477 FEKEŽA, Lidija. Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu „Han“ u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo) (Archaeological excavation and reconstructionof the cemetery with tombstones on the site of „Han“ in the village Šabići on Bjelašnica Mountain (Trnovo Municipality)), 191-219.
478 BUSULADŽIĆ, Adnan. Kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica (Late medieval necropolis in Čelebići near Konjic), 221-242.
479 KURTOVIĆ, Esad. Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni (Some dilemmas about duke title in the Medieval Bosnia), 243-261.
480 Kritike i prikazi (Besprechungen), 263-283.
TASIĆ, Nenad N.. Bilder vom Menschen der Steinzeit (Svend Hansen)
DŽINO, Danijel. Povijest Japoda. Pristup (Boris Olujić)
FILIPOVIĆ, Emir O.. Mačevi 10.-15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine (Mirsad Sijarić)
481 Hronika (Chronik), 285-287.
482 MIHOLJEK, Igor. Mario Jurišić - Jura (1956.-2007.)[in memoriam], 289-290.
Adrese autora (Autorenadressen), 291-292.

Godišnjak / Jahrbuch XXXVII, knj. 35 – Urednik Blagoje Govedarica Sarajevo, 2008. godine

483 TASIĆ, Nenad N.. O značenju kvadrata i kruga u neolitskoj ornamentici (About the Meaning of Square and Circle in the Neolithic Ornamental System), 5-21.
484 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka. Prilog proučavanju rane metalurgije u centralnoj Bosni (A Contribution for studies of the early Metallurgy of the Central Bosnia), 23-43.
485 VASILJ, Snježana; FORIĆ, Melisa. Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo u Hutovom Blatu - preliminarno izvješće (Excavation of the Burrow on the site of Desilo – Hutovo Blato in Herzegovina – Preliminary report), 45-77.
486 TEßMANN, Barbara. Bronzene Tierfigürchen aus den japodischen Gräberfeldern von Prozor und Kompolje (Brončane životinjske figurice sa japodskih nekropola iz Prozora i Kompolja), 79-87.
487 MESIHOVIĆ, Salmedin. Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum (Ovidius and Illyricum), 89-100.
488 PAŠKVALIN, Veljko. Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola (Kamenjača, Breza near Sarajevo – Late Iron Age and Roman Necropolis), 101-179.
489 MILOŠEVIĆ, Ante. Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia (Ranosrednjovjekovni reljef konjanika iz Žrnovnice u Dalmaciji), 181-217.
490 KURTOVIĆ, Esad. Iz historije vlaha Pliščića (From the history of the Pliščići Vlachs), 219-244.
491 MECO, Zenaida. Značaj sevdalinke za frazeologiju bosanskog jezika (Significance of the sevdalinka for the phraseology of the Bosnian language), 245-255.
492 Hronika (Chronik), 257-259.
493 BALEN-LETUNIĆ, Dubravka. Ružica Drechsler-Bižić (1921.-2008.)[in memoriam], 261-263.
494 FORIĆ, Melisa. Branka Raunig (1935-2008)[in memoriam], 264-265.
495 BUSULADŽIĆ, Adnan. Veljko Paškvalin (1926-2008)[in memoriam], 266-267.
Adrese autora (Autorenadressen), 269.

Godišnjak / Jahrbuch XXXVIII, knj. 36 – Urednik Blagoje Govedarica Sarajevo, 2009. godine

496 BAKOVIĆ, Mile; GOVEDARICA, Blagoje. Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora (Findings from the Princely Tomb of Gruda Boljevića in Podgorica, Montenegro), 5-21.
497 HÄNSEL, Bernhard. Frühformen des Geldes im bronzezeitlichen Europa (Rani oblici novca u bronzanodobnoj Evropi), 23-35.
498 KALJANAC, Adnan. Problematika etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka (Issue of the Ethnonym Illyrians in the Periplous of Pseudo Scilax), 37-54.
499 MESIHOVIĆ, Salmedin. CIVES COLONIAE RIS...? Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko –romanijskog područja (Figures from the epigraphic monuments from Rogatica-Romanija area), 55-74.
500 DŽINO, Danijel. „Dezidijati“: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija (The Daesitiates: The identity-construct between contemporary and ancient perceptions), 75-95.
501 MILOŠEVIĆ, Ante, Ponovo o nalazima „komanskog“ obilježja u Dalmaciji (Again on the findings of „komani“type in Dalmatia), 97-119.
502 KARAVDIĆ, Zenaida. O povelji Kulina bana – „*Bez' v'sega z'loga primysla*“ (About the Povelja Kulina bana – „*Bez' v'sega z'loga primysla*“), 121-152.
503 KURTOVIĆ, Esad. Vlasi Nenkovići (Nenkovići Vlachs), 153-164.
504 RADUŠIĆ, Edin. Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu (Herzegovina in the mid 19th century – Land and people in general reports of the British consular representatives for the year 1857 th and 1858th), 165-181.
505 JUZBAŠIĆ, Dževad. Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu (Die Annexion und Probleme der Erlassung des Landestatutes für Bosnien-Herzegowina), 183-227.
506 Kritike i prikazi (Besprechungen), 229-243.
MARASOVIĆ, Tomislav. Tri važna nova priloga predromanici Dalmacije (*Četiri elafitske crkve* - Željko Peković, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja* - Ante Milošević, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini* - Ante Milošević, Željko Peković)
FILIPOVIĆ, Emir O.. Radosalići primjer „jednokratnih prezimena“ srednjeg vijeka (Esad Kurtović)

FORIĆ, Melisa. Studijska posjeta bosanskohercegovačkih arheologa Egiptu
507 Hronika (Chronik), 245-250.
Adrese autora (Autorenadressen), 251-252.

Godišnjak / Jahrbuch 39 – Urednik Blagoje Govedarica
Sarajevo, 2010. godine

508 GOVEDARICA, Blagoje. **Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga (Ideologische Bedeutung der Grabhügel und die sakrale Symbolik des Kreises)**, 5-22.
509 KAISER, Elke. Der Übergang zur Rinderzucht im nördlichen Schwarzmeerraum (Prelaz na na uzgoj goveda na području sjevernog Crnog mora), 23-34.
510 JAMAKOVIĆ, Orhan; ŽERAVICA, Zdenko. Praistorijsko naselje Brdašce u Laktašima (Prehistoric settlement Brdašce in Laktaši), 35-52.
511 KALJANAC, Adnan. Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca (Legend of Cadmos and the issue of the origin of Encheleans), 53-79.
512 GIRARDI JURKIĆ, Vesna. Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri (Specifics of the autochtonous Cults in Roman Istria), 81-98.
513 MESIHOVIĆ, Salmedin. Aevum Dollabellae - Dolabelino doba (Aevum Dollabellae -Time of Dollabela), 99-123.
514 BUSULADŽIĆ, Adnan. Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog (Find of the ceramic vessel fragments with snake representation from Japra near Bosanski Novi), 125-134.
515 VASILJ, Snježana. Kasnoantička nekropola na lokalitetu Grovnice u Malom Mošunju - Općina Vitez (Necropolis from the Late Antiquity on the site og Grovnice in Mali Mošunj – Municipality of Vitez), 135-147.
516 ŽIVKOVIĆ, Tibor. O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku (On the Beginnings of Bosnia in the Early Middle Ages), 149-161.
517 KURTOVIĆ, Esad. Dobrašinovići iz Vrsinja (Datiranje natpisa na stećku Vukašina Dobrašinovića iz Konjskog kod Trebinja) (Dobrašinovići from Vrsinje (Dating the inscription of the stećak of Vukašin Dobrašinović from Konjsko near Trebinje)), 163-171.
518 FILIPOVIĆ, Emir O.. Trijumfalni slavoluk cara Maksimilijana i bosanska heraldika (The Triumphal Arch of Emperor Maximilian and Bosnian Heraldry), 173-187.
519 NALETILIĆ, Marija. O povijesti duhana u Hercegovini do kraja Prvoga svjetskoga rata (On the history of tobacco until the end of the First World War), 189-197.
520 SIRBUBALO, Lejla. „Das Volkstum ist der Völker Jungbrunnen" – Friedrich Salomo Krauss und die ethnographische Erforschung Bosnien-Herzegowinas („Narodno obilježje je samom narodu izvor mladosti" – Friedrich Salomo Krauss i etnografsko istraživanje Bosne i Hercegovine), 199-218.
521 KATIĆ, Mario. Tekstualna konstrukcija svetog mjesta na primjeru predaje o slici Gospe s *Kondžila* (The Textual Construction of a Holy Place –The Example of Kondžilo), 219-239.
522 Kritike i prikazi (Besprechungen), 241-247.
DAUTOVIĆ, Dženan. Vizantijski svet i Srbi (Ljubomir Maksimović)
RABIĆ, Nedim. Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)
523 Hronika (Chronik), 249-251.
524 KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka. Zdenko Žeravica (1945-2010)[in memoriam], 253-254.
Adrese autora (Autorenadressen), 255-256.
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 257-262.

Godišnjak / Jahrbuch 40 – Urednik Blagoje Govedarica
Sarajevo, 2011. godine

525 Povodom 40. broja (Anläßlich des Bandes Nr. 40), 5.
526 MARRINER, Gary; FRENCH, Charles; RAJKOVACA, Tonko. Geoarchaeological reconnaissance of the Banja Luka and Doboj area of northern Bosnia and Herzegovina (Geoarheološko istraživanje Banja Luke i Doboja, severne oblasti Bosne i Hercegovine), 7-43.

527 GOVEDARICA, Blagoje. Gdje i kad je postojalo bakarno doba (Where and when did Copper Age exist?), 45-61.
528 MÜLLER-SCHEESSEL, Nils; GAUSS, Roland; BITTMANN, Felix; SCHLÜTZ, Frank. Izvještaj o arheološkim, geofizičkim i palinološkim prospekcijama na Kupreškom polju/Bosna i Hercegovina 2009–2011. godine (Report on archaeological, geophysical and palynological prospections in the Kupres polje/Bosnia and Herzegowina, 2009–2011), 63-89.
529 JAMAKOVIĆ, Orhan. Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne (End of the Bronze and beginning of the Iron Age in Northeast Bosnia), 91-131.
530 BAJRIĆ, Amela. Lik ilirskog kralja Gencije u prikazima starih pisaca (La figure du roi Illyrien Genthios dans les représentations des auteurs anciens), 133-147.
531 MESIHOVIĆ, Salmedin. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. n. e. (Governors of the Province Upper Illyricum 42 - 68 AD), 149-164.
532 FERRI, Naser. Kultovi i religiozna vjerovanja u antici na području Peći (Pejë) na Kosovu (Cults and religious beliefs in antiquity in the Pec (Pejë) area in Kosovo), 165-177.
533 BUSULADŽIĆ, Adnan. Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela (Collection of fragments of Roman glass from Mogorjelo), 179-196.
534 DŽINO, Danijel. Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problem (Indigenous communities of the western and central Balkan Peninsula and the 21st century: methodological problem), 197-207.
535 GOVEDARICA, Blagoje; FORIĆ, Melisa. Rezultati orjentacionog istraživanja u cilju identifikacije i zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa Koridor V/c kroz Bosnu i Hercegovinu (Results of orientational research in the aim of the identification and protection of archaeological monuments on the highway alignment of the Corridor V/c through Bosnia and Herzegovina), 209-221.
536 MILOŠEVIĆ, Ante. Il sarcofago del duca Branimir (Duke Branimir's Sarcophagus), 223-244.
537 KURTOVIĆ, Esad. Iz historije Vlaha Predojevića (From the History of the Predojević Vlachs), 245-256.
538 ĆEMAN, Mirza Hasan. Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega, sina Iskenderova, vakifa kasabe Tešanj (Characteristics of the attributes towards the Ferhad-bey grave, son of Iskender, vakif of Tešanj kasaba), 257-277.
539 JUZBAŠIĆ, Dževad. Die Wirtschafts- und Verkehrspolitik Benjamin Kállays in Bosnien-Herzegowina (Hauptmerkmale) (The Economy and Communications policy of Benjamin Kallay in Bosnia and Herzegovina (Principal features)), 279-.288.
540 ĐELMO, Minela; FORIĆ, Melisa. Bibliografija Godišnjaka (1-40) – uz obilježavanje izdavanja 40. Broja (Bibliography of the Godišnjak – Celebrating the publication of the 40th volume), 289-315.
541 Kritike i prikazi (Besprechungen), 317-318
BUJAK, Edin. Rimske vile u Bosni i Hercegovini (Adnan Busuladžić)
542 Hronika (Chronik), 319-321
Adrese autora (Autorenaddressen), 323-324.
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH (Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH) (Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH), 325-330

Indeks autora

ADAMESTEANU, Dinu, 155
AJETI, Idriz, 9, 10, 35, 46, 96, 123, 217, 228, 293, 381
ALIREJSOVIĆ, Edina, 166, 219, 232, 250, 278, 292 [v. ŠEBIĆ-ALIREJSOVIĆ]
ARNOLD, Elizabeth, 442
BABIĆ, Staša, 457
BAJRIĆ, Amela, 530
BAKALOVIĆ, Mirsad, 461
BAKOVIĆ, Mile, 496
BALCER, Bogdan, 344
BALEN-LETUNIĆ, Dubravka, 493
BARIĆ, Henrik, 2, 13, 14, 15, 16, 17, 24, 25, 26, 27
BARIŠIĆ, Franjo, 18, 45, 139
BASLER, Đuro, 140
BATORA, Josef, 353
BATOVIĆ, Šime, 185, 194, 224
BENAC, Alojz, 120, 134, 173, 191, 254, 259, 307, 312, 320, 331, 337, 364
BITTMANN, Felix, 454, 528
BOISSIN, Henri, 3
BOJANOVSKI, Ivo, 112, 162, 183, 215, 237, 277, 304
BOROFFKA, Nikolaus, 399
BREGANT, Tatjana, 144
BRUKNER, Bogdan, 142, 172, 196, 335, 394
BUDIMIR, Milan, 41
BUDJA, Mihael, 393
BUGARSKI, Astrida, 380, 423
BUJAK, Edin, 541
BURCHARD, Barbara, 262
BUSULADŽIĆ, Adnan, 478, 495, 514, 533
BUTUROVIĆ, Lada, 424
CAMAJ, Martin, 11
CAMBI, Nenad, 245, 315, 416
ÇETTA, Anton, 12
ČERKEZ, Sead, 281
ЧЕРНЫХ, Евгений Николаевич, 269
ČOP, Bojan, 85, 93, 109
ČOVIĆ, Borivoj, 67, 92, 119, 137, 146, 223, 225, 255, 276, 340
ČREMOŠNIK, Irma, 186
ČULIĆ, Zorislava, 61
ĆEMAN, Mirza Hasan, 538
DANČETOVIĆ, Vojislav, 37
DAUTOVIĆ, Dženan, 522
DIMITRIJEVIĆ, Stojan, 143
DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub, 105
DRECHSLER-BIŽIĆ, Ružica, 149
DUMITRESCU, Vladimir, 145
DUŠANIĆ, Slobodan, 359
DZIEDUSZYCKA MACHNIKOWA, Anna, 261, 348
DŽINO, Danijel, 459, 480, 500, 534
ĐELMO, Minela, 540
ĐURĐEV, Branislav, 168
ECSEDY, István, 267, 350
FADIĆ, Ivo, 413
FEKEŽA, Lidija, 331, 421, 450, 477
FERRI, Naser, 532
FILIPOVIĆ, Emir O., 480, 506, 518
FILIPOVIĆ, Milenko S., 22, 23, 32, 38, 384
FILIPOVIĆ, Nedim, 88, 131, 169
FLAŠAR, Miron, 73
FORIĆ, Melisa, 444, 460, 485, 494, 506, 535, 540
FRENCH, Charles, 526
GABROVEC, Stane, 91
GARAŠANIN, Draga, 152, 171, 357
GARAŠANIN, Milutin [V.], 77, 118, 160, 193, 205, 231, 257, 320, 338, 356, 373
GAUß, Roland, 528
GAVAZZI, Milovan, 51
GAVELA, Branko, 48, 175
GAVRANOVIĆ, Mario, 441, 449, 469
GEORGIEVA, Petja, 352
GIRARDI JURKIĆ, Vesna, 512
GLOGOVIĆ, Dunja, 449
GLUHAK, Alemko, 251
GODŁOWSKA, Marta, 263, 347
GOVEDARICA, Blagoje, 213, 246, 289, 290, 297, 330, 339, 389, 409, 435, 438, 451, 456, 463, 496, 508, 527, 535
GREENFIELD, Haskel J., 442, 449
GUILAINE, Jean, 197
GUŠIĆ, Marijana, 295
HAAS, Otto, 28
HADŽIJAHIĆ, Muhamed, 97
HÄNSEL, Bernhard, 419, 497
HARTMANN, Tina, 455
HAŠIMBEGOVIĆ, Elma, 464
HAUPTMANN, Harald, 391
HOŠOVSKI, Evgenije, 328
IBROVAC, Miodrag, 21
ILIEVSKI, Petar Hr., 287, 299, 322, 367
IMAMOVIĆ, Enver, 132, 418
ISMAJLI, Rexhep, 297
JAMAKOVIĆ, Orhan, 510, 529
JANC, Zagorka, 33
JOVANOVIĆ, Aleksandar, 327, 363
JOVANOVIĆ, Borislav, 148, 170, 256, 341, 397
JUZBAŠIĆ, Dževad, 505, 539
KACZANOWSKA, Małgorzata, 260
KAISER, Elke, 509
KAJMAKOVIĆ, Radmila, 114
KALEŠI, Hasan, 20
KALJANAC, Adnan, 498, 511
KAMIEŃSKA, Jadwiga, 202
KAPIDŽIĆ, Hamdija, 81

KAPURAN, Aleksandar, 471
KARAVDIĆ, Zenaida, 502 [v. MECO]
KATIČIĆ, Radoslav, 43, 79, 86, 102, 122, 165, 182, 230, 309, 323, 425
KATIĆ, Mario, 521
KILIAN, Klaus, 151
KIRIGIN, Branko, 374, 412, 473
KOPACZ, Jerzy, 349
KOSSACK, Georg, 401
KOVAČ, Senka, 318
KOZŁOWSKI, Janusz K., 198, 260
KOZŁOWSKI, Stefan K., 198
KRUK, Janusz, 201, 345
KUČAN, Dušanka, 454
KUJUNDŽIĆ-VEJZAGIĆ, Zilka, 426, 465, 470, 483, 524
KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, Anna, 199
KULIŠIĆ, Špiro, 59, 72, 74, 104, 113, 121, 128, 167
KUNA, Martin, 234
KÖNIG, Peter, 428
KURTOVIĆ, Esad, 448, 462, 479, 490, 503, 517, 537
KURZ, Karel, 71
LEKOVIĆ, Vladimir, 226, 285
LICHARDUS, Jan, 395
LICHARDUS-ITTEN, Marion, 395
MACHNIK, Jan, 264, 343, 348
MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Nives, 406
MAKOWICZ-POLISZOT, Danuta, 346
MARASOVIĆ, Tomislav, 506
MARIĆ, Zdravko, 111, 158, 208, 368, 375, 382, 383, 385, 407, 430, 444, 458
MARIJAN, Boško, 402
MARIJANOVIĆ, Brunislav, 334, 370, 396
MARKOVIĆ, Zorko, 398
MAROVIĆ, Ivan, 156
MARRINER, Gary, 526
MECO, Zenaida, 491[v. KARAVDIĆ]
MEDINI, Julijan, 244, 280, 305
MESIHOVIĆ, Salmedin, 474, 487, 499, 513, 531
MIHOLJEK, Igor, 482
MIHOVILIČ, Kristina, 419
MIKIĆ, Živko, 115, 119, 133, 180, 188, 195, 210, 214, 221, 240, 248, 275, 281, 282, 288, 291, 302, 316, 317, 324, 328, 422, 434
MIKL-CURK, Iva, 446
MILETIĆ, Nada, 420
MILISAUSKAS, Sarunas, 345
MILOŠEVIĆ, Ante, 289, 404, 433, 447, 453, 489, 501, 536
MIRDITA, Zef, 176, 188, 361, 377, 415
MIRKOVIĆ, Miroslava, 178
MÓCSY, Andreás, 70, 94, 163
MONTAGNARI KOKELJ, Emanuella, 440
МОШИН, Владимир, 19
MÜLLER, Johannes, 392, 426, 468
MÜLLER-SCHEESSEL, Nils, 528
MULJAČIĆ, Žarko, 58, 87
MULJAKU, Ljatif, 294
NADBATH, Barbara, 427
NALETILIĆ, Marija, 519
NIKIĆ, Dušan, 272
OREČ, Petar, 306, 358, 371
PAJĄKOWSKI, Włodzimierz, 179, 227
PALAVESTRA, Aleksandar, 252
PALAVESTRA, Vlajko, 366, 378, 379
PANTELIĆ, Nikola, 229, 238
PAPAZOGLU, Fanula, 68, 129, 154, 204, 307, 376
PAROVIĆ-PEŠIKAN, Maja, 243, 314
PARZINGER, Hermann, 399
PAŠALIĆ, Esad, 54
PAŠKVALIN, Veljko, 387, 388, 410, 432, 436, 437, 445, 460, 476, 488
PAVÚK, Juraj, 141, 268
PEKOVIĆ, Željko, 453
PERIĆ, Slaviša, 400
PETRIĆ, Mario, 60
PETRUŠEVSKI, Dušica, 42, 78, 164
PETRUŠEVSKI, Mihailo D., 42, 78, 164, 235
POPOVIĆ, Ivan, 6, 29
POPOVIĆ, Petar, 247, 411, 471
PROEVA, Nada, 362
PROTASE, Dumitru, 216
PUDIĆ, Ivan, 1, 8, 40, 50, 55, 69, 95
PUŠIĆ, Ilija, 62
RABIĆ, Nedim, 522
RADUŠIĆ, Edin, 504
RAJKOVAČA, Tonko, 526 ÐRASSMAN, Knut, 426
RAUNIG, Branka, 405, 431, 438, 443, 472
REDŽEPAGIĆ, Jašar, 82
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje, 44, 136, 161, 206, 236
ROMAN, Petre, 266
ROUSSOT-LARROQUE, Julia, 270
SCHLÜTZ, Frank, 528
SCHMAUS, Alois, 80
SCHNURBEIN von, Siegmar, 390
SCHÜLER, Tim, 426
SCHWIDETZKY, Ilse, 316
SELEM, Petar, 101
SERGEJEVSKI, Dimitrije, 47
SIRBUBALO, Lejla, 520
SREJOVIĆ, Dragoslav [Dragan], 192, 147
STANKO, Josef, 300, 301, 310, 311, 329
STIPČEVIĆ, Aleksandar, 157
STOJIĆ, Milorad, 403
SUIĆ, Mate, 49, 153
ŠEBIĆ-ALIREJSOVIĆ, Edina, 125 [v. ALIREJSOVIĆ]
ŠIMUNOVIĆ, Petar, 63, 106
ŠKEGRO, Ante, 321, 331, 332, 360, 364, 369, 386, 414
ШОПТРАЈАНОВ, Ѓорѓи, 7
TASIĆ, Nenad N., 467, 480, 483
TASIĆ, Nikola, 150, 174, 252, 258, 313, 325, 336

TEKAVČIĆ, Pavao, 31
TERŽAN, Biba, 419
TEßMANN, Barbara, 419, 429, 486
TODOROVA, Henrieta, 351
TOŠČEV, Genadij Nikolaevič, 439
TUNIA, Krzysztof, 265
UHLIK, Rade, 103, 110, 124, 130, 187, 220, 239, 249, 273, 283, 296
UNTERMANN, Jürgen, 84
UROŠEVIĆ, Atanasije, 36
VAILLANT, André, 4, 98
VALDE-NOWAK, Paweł, 342
VASIĆ, Rastko, 177, 242, 284, 326, 331, 372, 408
VASILJ, Snježana, 485, 515
VEKIĆ-ČOVIĆ, Ljeposava, 52, 64, 75, 83, 90, 100, 108, 117, 127, 138
VINJA, Vojmir, 5, 30, 57
VUKMANOVIĆ, Mirjana, 247
VUKOVIĆ, Jovan, 218
WARDLE, K.A., 184
WIŚLAŃSKI, Tadeusz, 200
WOLTERS, Steffen, 454
XIROTIRIS, Nikolaus[I.], 212, 233
ZANINOVIĆ, Marin, 56, 66, 159, 417
ZORIĆ, Mate, 34
ZOTOVIĆ, Mihailo, 303
ŽERAVICA, Zdenko, 510
ŽIVKOVIĆ, Tibor, 516

Kritike i prikazi / Besprechungen

Adnan Busuladžić: *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 2011.

Uspostavljanje rimske vlasti i kolonizaciju Bosne i Hercegovine pratila je i izgradnja velikog broja vila - objekata koji su u sebi objedinjavali i gospodarsku i stambenu funkciju. Upravo o ovoj tematici govori posljednja knjiga dr. Adnana Busuladžića *Rimske vile u Bosni i Hercegovini* objavljena u okviru izdavačke djelatnosti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine a nastala kao rezultat izrade doktorske disertacije autora.

Iako je u domaćoj stručnoj literaturi bilo pisano nešto o ovoj tematici to se uglavnom odnosilo samo na rezultate istraživanja pojedinih vila, sada je po prvi put na jednom mjestu obrađena i sintetizirana ova kompleksna tematika a na osnovu arheološke i historijske građe. Rad donosi, pored pregleda do sada objavljenog materijala, i velik broj neobjavljenih podataka o određenom broju vila, moguće rekonstrucije svih istraženih vila, njihove tlocrte kao i detaljniju tipološku klasifikaciju istih.

Knjiga počinje opisom geografskih obilježja i etničke slike prostora današnje Bosne i Hercegovine u predrimsko doba, okolnostima koje su dovele do ratova sa Rimskim carstvom, osvajanja ovih područja, pacifikacije te prilika u Bosni i Hercegovini u doba kasne antike. Slijedi ekskurs o rimskim vilama – njihovoj pojavi, definiciji, kao i podjeli na rustične, suburbane i urbane.

U poglavlju naslovljenom *Historijat istraživanja u Bosni i Hercegovini* autor iznosi pregled svih autora koji su se bavili problematikom rimskih vila naslovljenog područja počevši od Ivana Kellnera 1890. godine, koji prvi definira istraženi objekat kao rimsku vilu, preko radova Ćire Truhelke, Carla Patscha, Franza Fiale, Vaclava Radimskog, Vladislava Skarića, Esada Pašalića, Veljka Paškvalina, Dušanke i Čedomira Trajkovića, Ive Bojanovskog, Irme Čremošnik koja je i akcenat svojih istraživanja posvetila ovoj tematici, te novijih radova Đorđa Odavića i drugih.

U dijelu pod nazivom *Potvrđeni lokaliteti rimskih vila u Bosni i Hercegovini* autor stavlja fokus na činjenicu da su pored istraženih vila ustanovljeni i lokaliteti na kojima se na osnovu geografskih, komunikacijskih ili površinskih nalaza (arhitektonski ulomci, predmeti svakodnevne upotrebe itd.) može pretpostaviti njihovo postojanje.

Potom ponovo slijedi ekskurs o rimskom graditeljstvu, konstrukcijama i pojavi žbuke, proizvodnji opekarskih proizvoda, građevinskim tehnikama, upotrebi drveta kao građevinskog materijala te vrstama građevinskog alata a sve u clju detaljnije klasifikacije i određenja rimskih vila na području Bosne i Hercegovine

U poglavlju *Odabir terena, blizina vode i orijentacija rimskih vila u Bosni i Hercegovini* autor zaključuje da su vile uglavnom građene na mjestima sa dobrim pregledom terena tj. na izdignutim parcelama, terasastim i brežuljžuljkastim mjestima kao i u blizini manjih ili većih vodotokova, a da im je orijentacija bila uslovljena prilikama na terenu.

Svi oni osnovni dijelovi koji čine jednu rimsku vilu (koridor, trijem, peristil, vrt, apsida, kupalište, kuhinja, ograde, pomoćni objekti i fortifikacije) prisutni su i u vilama na području Bosne i Hercegovine čemu autor posvećuje pažnju u istovjetno naslovljenom poglavlju. Unutrašnjem uređenju i sistemu zagrijavanja je također davana pažnja pa su vile često imale centralni sistem grijanja, bile ukrašene arhitektonskom plastikom, freskama ili mozaicima. Tako od 44 istražene vile, kod osam su pronađeni mozaici po čemu se ističu vile iz Višića, Panika, Stoca i Ilidže. Freske su brojnije a motivi su bili ornamentalnog, mitološkog, biljnog ili životinjskog karaktera.

U poglavljima *Uloga rimskih vila u razvoju poljoprivrede na prostoru Bosne i Hercegovine* i *Tragovi stočarstva u vilama iz Bosne i Hercegovini* autor analizira jednu od najvažnijih djalatnosti vila, prvenstveno onih rustičnih. Ova uloga osvjedočena je kroz nalaze poljoprivrednih i zanatskih alatki, oruđa i poljoprivredne opreme na antičkim imanjima diljem Bosne i Hercegovine. Analiza životinjskih kostiju pokazala je da su preovladavale domaće životinje, prvenstveno govedo, ovca, koza i konj.

Zanatstvo je, također, igralo važnu ulogu u gospodarstvenoj sferi rimskih vila što autor analizira u poglavlju *Uloga rimskih vila u razvoju zanatstva na prostoru Bosne i Hercegovine.* Autor zaključuje da je zanatstvo ovdje bilo sekundarnog karaktera te se uglavnom ticalo podmirenja vlastitih potreba za pojedine robe kao što su keramičarski, opekarski ili metalni predmeti. Pokućstvo u rimskim kućama – vilama u Bosni i Hercegovini je, također, jedna od tema knjige. Mnogobrojni nalazi različitih vrsta i tipova keramike (terra sigillata, kućna keramika, terra nigra, mramorirana karamika, domaća keramika, obojena keramika, bizantska keramika), svjetiljki, stakla, predmeta od željeza, bronze i kosti te novca govori u prilog da su vile u Bosni i Hercegovini bile opremeljene svim neophodnim i tada savremenim inventarom, kao što je bio slučaj i u ostalim dijelovima carstva.

Pojava kršćanstva imala je veliki uticaj na sve aspekte života pa su i rimske vile često dobivale manju ili veću sakralnu funkciju. To se svakako vidi i na vilama u Bosni i Hercegovini, posebno onima istraživanim na Paniku i Majdanu. Autor zaključuje da su ova dva slučaja primjer djelomične (Panik) ili potpune sakralizacije objekta.

Odnos rimskih vila prema urbanim naseljima, komunikacijama i vojnim objektima te pravne pretpostavke, organiziranje i funkcioniranje rimskog seoskog sistema također su neke su od tema knjige. Društvena i etnička struktura vlasnika vila pokazuje da su rimske vile u Bosni i Hercegovini uglavnom gradili isluženi rimski vojnici među kojima Italici, Orijentalci, Grci ali i romanizirani autohtoni stanovnici sa rimskim građanstvom, koloni te pripadnici aristokratskog zemljoposjedničkog sloja što naglašava kosmopolitski karakter i strukturu stanovništva. Autor navedeni koncept dodatno obrazlaže u poglavlju *Pojava velikog posjeda na prostoru Bosne i Hercegovine u antičko i kasnoantičko doba*.

Poglavlja *Tipološka klasifikacija rimskih vila u Bosni i Hercegovini* i *Analiza predložene tipologije* svakako donose novo viđenje problematike rimskih vila u Bosni i Hercegovini. Kako je svaka provincija Rimskog carstva imala određene posebnosti i karakteristike, tako su i vile s područja BiH nosile djelomično jedan lokalni arhitekturni pečat. Tipologija vila koju predlaže autor, a koja dijeli vile navedenog područja u devet tipova sa više varijanti, predstavlja jedno od najznačajnijih poglavlja knjige a i veliki doprinos autora proučavanju ove tematike. Tipologija urađena na osnovu različitih parametara i činilaca, bilo da je riječ o lokaciji vila, njihovoj namjeni, arhitektonskim karakteristikama, veličini, rasporedu prostorija itd., jeste zapravo sistematičan pregled i klasifikacija oko 150 rimskih vila ustanovljenih na području Bosne i Hercegovine što je prvi put da su rimske vile na spomenutom prostoru na ovakav način kasificirane i prezentirane.

Autor posvećuje pažnju i kontinuitetu života rimskih vila u srednjem vijeku. Od velike seobe proces osvajanja naših područja išao je postepeno od sjevera prema jugu a novi stanovnici svakako su iskoristili postojeća zdanja ili su na njihovim temeljima sagradili nove objekte što potvrđuje arheološki materijal pronađen na ovim lokacijama. Isto tako bilo je i slučajeva kada kulturni sloj srednjovjekovnog perioda ne pokazuje kontinuitet sa ranijim periodima nego nastaje stoljećima nakon prestanka života i rušenja građevine.

Svakako veoma važan dio knjige predstavlja i popis 154 lokaliteta sa rimskim vilama u Bosni i Hercegovini, sistematični katalog i tabelarni prikaz 44 istražene vile, te table tlocrta i predloženih rekonstrukcija koje veoma ilustrativno pokazuju kako su izgledale rimske vile u Bosni i Hercegovini.

Knjiga ima i nužne dodatke bez kojih se naučno djelo ovog tipa ne može zamisliti: izvore, literaturu, priloge i karte, a naročito treba istaći rad Tatjane Mijatović i Slobodana Kudre na izradi karata i rekonstrukcija. Jako je bitna stavka i to što je knjiga uporedo objavljena na bosanskom i engleskom jeziku te će na taj način biti dostupna i međunarodnim naučnim krugovima.

Na kraju, može se zaključiti da ova knjiga, nakon knjiga o rimskim mozaicima, svjetiljkama i fibulama predstavlja nastavak plodnog naučnog i spisateljskog rada dr. Adnana Busuladžića, a ujedno i promociju djelomično ignorirane antičke arheologije Bosne i Hercegovine ka međunarodnoj naučnoj javnosti. Knjiga još jednom potvrđuje da se unutrašnjost rimske provincije Dalmacije, koja je većim dijelom obuhvatala teritoriju današnje Bosne i Hercegovine, uklopila u sve tokove života rimskog svijeta. Također, rezultati dosadašnjeg i do sada nepoznatog naučnog bavljenja ovim problemom su sumirani, znanstveno valorizirani a stvorena je i još bolja pretpostavka za istraživanje do sada neistraženih rimskih vila sa područja Bosne i Hercegovine.

Edin Bujak

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u 2011. godini

Uprkos finansijskim i kadrovskim teškoćama s kojima se Centar za balkanološka ispitivanja sretao, u 2011. godini se uspjelo sa realizacijom dobrog dijela planiranih aktivnosti. U prvom redu ističemo napore za osiguravanje redovnog izlaženja Godišnjaka. Tako je u februaru 2011. godine objavljen Godišnjak broj 39. za 2010. godinu. Ovaj broj sadrži jedanaest naučnih radova, dva prikaza teksta, in memoram i hroniku Centra, a u njemu su učestvovali autori iz Australije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, SR Njemačke i Srbije. Časopis se od ovog broja izdaje u formatu A4 umjesto dosadašnjeg B5 i ima novi dizajn preloma tekstova. Na ovaj format smo prešli jer on bolje podržava radove iz oblasti arheologije, posebno ilustrativne priloge koji čine integralni dio ove vrste naučnih radova.

Sredstvima u iznosu od 5.000,00 KM koje je dodijelila Fondacija za izdavaštvo / nakladništvo pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta uspjeli smo pokriti samo dio troškova tehničke pripreme časopisa za štampanje i poslove štampanja, dok je ostatak sredstava donirala Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni u SR Njemačkoj. Časopis je u okviru redovne razmjene ANUBiH poslan na 150 adresa najznačajnijih srodnih institucija u našoj zemlji i svijetu čime je nastavljen kontinuitet informisanja domaće i međunarodne javnosti o naučnim aktivnostima u našoj zemlji. Krajem maja 2011. godine u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u okviru promocije izdanja ANUBiH organizirane od Odbora za istorijske nauke promoviran je i navedeni broj Godišnjaka.

U prvoj polovini godine se intenzivno radilo na indeksiranju Godišnjaka. Časopis je prijavljen u bazu Centralne i istočnoevropske online biblioteke (Central and Eastern European Online Library – CEEOL) i bazu EBSCO Host. Pristup bazama nije iziskivao nikakve materijalne troškove, a redakcija je obavezna bazi pravovremeno dostavljati pripremljene članke u propisanom formatu. Redakcija Godišnjaka je uz podršku Izvršnog odbora ANUBiH odlučila da pristup člancima Godišnjaka u okviru obje baze bude slobodan i besplatan. Sa objema bazama su potpisani ugovori prema kojima će od broja 40 Godišnjak biti dostupan u njihovom indeksu. Ugovor sa bazom CEEOL omogućava i uključivanje svih ranijih brojeva časopisa, što se planira realizirati u 2012. godini.

U Centru za balkanološka ispitivanja tokom 2011. godine izvršeno je i digitaliziranje starih brojeva Godišnjaka (brojevi 1-30). Svi brojevi su postavljeni na web stranicu Akademije te su u PDF formatu dostupni svim zainteresovanim čitaocima.

Zahvaljujući sredstvima koja su nam krajem 2010. godine dodijeljena od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke i Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine pristupilo se finalizaciji projekta digitalizacije kartoteke „Grobovi prastanovnika zapadnog Balkana". Rad na ovom projektu naš Centar je otpočeo još 80-tih godina prošlog stoljeća u cilju stvaranja informacione baze koja bi sadržavala podatke o brojnim, do sada mahom nepristupačnim grobnim cjelinama sa područja ovog dijela Balkana. Izvorišnu osnovu projekta čini 2130 kartona sa tekstualnim i slikovnim podacima za isti broj grobnih cjelina istraženih do 1992. godine. Navedenim projektom predviđeno je da se svi ti podaci elektronski obrade i učine pristupačnim domaćoj i stranoj naučnoj javnosti. Za projekat su, osim stručnog tima kojeg čine Melisa Forić i prof. dr. Blagoje Govedarica, angažirani i informatičari Zlata Salihagić i Haris Subašić. U 2011. godini napravljena je analiza cjelokupnog materijala, informatički tim je obavio kreiranje modela infomacione baze, a u toku je proces unosa sadržaja sa postojećih kartona. Najobimniji dio posla – skeniranje i obrada slikovnih sadržaja kartona (crteži arheološkog materijala) i njihova priprema za unošenje u bazu podataka je također u fazi realizacije. Ovdje se radi o veoma obimnoj dokumentaciji sa ukupno 9223 crteža, čiji jedan dio je zbog ratom uzrokovanih oštećenja morao biti grafički repariran. To je uslovilo neplansko povećanje obima rada i prolongiranje predviđenih rokova. No, ipak smo uspjeli obaviti najveći dio neophodnih poslova te se definitivna realizacija prve dvije faze projekta može očekivati krajem prvog

tromjesečja 2012. godine. Po završetku ovog dijela, potrebno je pristupiti izvođenju treće faze koja obuhvata sređivanje informacione baze podataka (analiza i dizajn), sistematizaciju unesenih podataka (razvoj, testiranje) i web prezentaciju (implementacija).

Težište rada na izdavačkoj djelatnosti u drugoj polovini godine bilo je na pripremama novog broja Godišnjaka br. 40 za 2011. godinu. Pošto se radi o jubilarnom broju, pripremljena je kompletna bibliografija radova objavljenih u 40 brojeva, a planirana je i izrada CD-a sa svih 40 brojeva Godišnjaka u digitalnom izdanju koji bi se priložio uz aktuelno izdanje časopisa. U ovom broju svoje priloge dali su autori iz Hrvatske, Njemačke, Velike Britanije, Australije i Bosne i Hercegovine, a časopis se sastoji iz 15 članaka, jednog prikaza i hronike Centra. Izdavanje i ovog broja Godišnjaka finansijski je pomogla Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni sa dotacijom u visini od 2.000 eura, dok je Fondacija za izdavaštvo putem svog konkursa dodijelila samo 3.000 KM. Navedena finansijska sredstva nisu dovoljna za izdavanje aktuelnog broja te smo bili primorani da obezbijedimo dodatna sredstva kako redovno izlaženje časopisa ne bi došlo u pitanje. Krajem godine, zahvaljujući predusretljivosti Regionalnog austrijskog ureda za naučnu i kulturnu saradnju u Sarajevo, a uz pomoć Saveznog ministarstva za evropska i međunarodna pitanja i Saveznog ministarstva za nastavu, umjetnost i kulturu Republike Austrije, obezbijeđeno je još 3.000 KM, koliko je bilo neophodno da bi se pokrili troškovi štampanja časopisa. Također od strane Fondacije za izdavaštvo Sarajevo krajem decembra 2011 odobreno je i dodatnih 2.000 KM koje su nedostajale za distribuciju i slanje časopisa u redovnu razmjenu.

Intenzivno se više godina radilo i na pribavljanju sredstava za izdavanje monografija dr. Veljka Paškvalina. Centar je uputio aplikacije Fondaciji za izdavaštvo Sarajevo, Federalnom ministarstvu kulture i sporta i Kantonalnom ministarstvu kulture i sporta za sredstva potrebna za izdavanje monografije dr. Veljka Paškvalina „Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine“ koja je već u potpunosti pripremljena i spremna za objavljivanje u okviru izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Već ranije je osigurana pomoć Ureda Matice Hrvatske u Sarajevu, u vidu digitalno-tehničke pripreme za štampu i finansijske pomoći u iznosu od 2.000 KM za štampanje. Ured Matice Hrvatske u Sarajevu bio bi suizdavač ovog djela. Krajem godine Federalno ministarstvo kulture i sporta je zahvaljujući sredstvima prikupljenim od članarina turističke zajednice i boravišnim pristojbama u Turističkoj zajednici Kantona Sarajevo odobrilo iznos od 15.000 KM za projekat izdavanja knjige dr. Veljka Paškvalina „ Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine“, što bi omogućilo njeno publiciranje.

U Centru su tokom 2011. godine izvršene pripreme za izdavanje rukopisa koji je pronađen u zaostavštini akademika Alojza Benca, dugogodišnjeg direktora Centra za balkanološka ispitivanja. Tekst kao i ilustrativni materijal djela pod nazivom „Religijske predstave prastanovnika jugoslovenskih zemalja“ su već digitalizirani, a prof. dr. Blagoje Govedarica izradio je stručnu recenziju. Kako se u 2012. navršava 20. godina od smrti akademika Alojza Benca, u planu je da se izdavanjem knjige obilježi ova godišnjica. S obzirom na nemogućnost pronalaska sredstava za izdavanje knjige u ANUBiH, obavljen je razgovor sa izdavačkom kućom Sarajevo Publishing za objavljivanje knjige u okviru edicije Kulturno naslijeđe u kojoj je Benac već ranije objavljivao svoja djela. Akademija nauka i umjetnosti BiH i naš Centar bi se u ovom slučaju pojavili kao suizdavači.

Redovni godišnji sastanak Redakcije Godišnjaka i sarajevskih članova Centra za balkanološka ispitivanja održan je 15. novembra 2011. godine. Sa žaljenjem ističemo činjenicu da ni ovog puta zbog nedostatka finansijskih sredstava sastanku nisu mogli prisustvovati članovi Centra izvan Sarajeva. To umnogome umanjuje mogućnost zajedničkog planiranja rada i obim iskorištenosti naučnog potencijala naše institucije. Na sastanku su razmatrane aktivnosti Centra u 2011. godini te plan aktivnosti za 2012. Uz već započete poslove iz 2011. godine, planirano je intenziviranje priprema za obilježavanje 50. godišnjice Centra koja pada u 2013. godini. Predviđeno je da u središtu obilježavanja ovog jubileja bude jedan naučni skup sa temom koja bi bila multidisciplinarna i dovoljno atraktivna za javnost, a u koju bi se mogli uključiti i članovi Centra. Obljetnica i naučni skup koji bi se održao u jesen 2013. godine bi bili prilika da se po prvi put od 1991. godine u Sarajevu okupe svi članovi Centra i da se održi i sastanak Centra u punom sastavu. Neki od članova Centra već su ranije izrazili spremnost da dođu u Sarajevo o svom trošku, a ovaj jubilej bi svakako bio prilika za to. Formirana je komisija za obilježavanje 50. godišnjice u sastavu: akademik Dževad Juzbašić, prof. dr. Blagoje Govedarica, doc. dr. Esad Kurtović, doc. dr. Adnan Busuladžić i Melisa Forić. Komisija će se sastati u martu 2012. godine radi koordiniranja pripremnih aktivnosti. Iako je predloženo nekoliko tema („Spomenička baština“, „Istok i zapad od praistorije do danas“ i sl.), ostalo je otvoreno pitanje naziva i određivanja teme skupa. Pozivaju se i ostali članovi Centra da iznesu svoje prijedloge koje bi trebalo dostaviti do sastanka Komisije u martu 2012. godine. Zaključeno je da je za planirane aktivnosti potrebno sprovesti proceduru unutar ANUBiH i njenih struktura kako bi ovaj značajan jubilej bio na listi prioriteta u ANUBiH za 2013. godinu. O planiranim aktivnostima obaviješteno je Odjeljenje humanističkih nauka, Odbor za istorijske nauke, ali i ostale institucije kao što su Institut za istoriju, Zemaljski muzej, Orijentalni institut i druge, da bi se obilježavanje 50. godišnjice Centra usaglasilo sa njihovim planiranim aktivnostima. U razmatra-

nju su mogućnosti osiguravanja pokroviteljstva naučnog skupa (u tom smislu obavljene su i prve konsultacije u Predsjedništvu Federacije BiH), kao i finansijske podrške nadležnih ministarstava. Otvoreno je i pitanje pripreme manje brošure Centra, po uzoru na onu izdatu 1983. Godine, u kojoj bi se prezentirao historijat i rezultati djelovanja Centra od 1963. do 2013. godine, a također i digitaliziranje svih izdanja Centra koji bi se time učinili dostupnim naučnoj i široj javnosti.

Prof. dr. Blagoje Govedarica, član ANUBiH i urednik Godišnjaka CBI ANUBiH je tokom 2011. godine bio nosilac većeg dijela aktivnosti Centra, kako onih koji se tiču naučnoistraživačkih projekata tako i rada na časopisu. Zahvaljujući njegovom angažmanu obezbijeđena je finansijska dotacija od strane Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instututa.

Otežavajuća okolnost za rad Centra u 2011. godini bila je veoma teška kadrovska i organizaciona situacija u ANUBiH koja je prouzrokovana nedostatkom odgovarajuće potpore od strane nadležnih državnih organa. Iz tih razloga je izvršena privremena preraspodjela poslova, tako da je naša saradnica Melisa Forić morala biti veći dio godine angažirana na drugim poslovima Akademije, izvan Centra za balkanološka ispitivanja. Uprkos tome, veći dio redovnih aktivosti Centra je uspješno realizovan, a ona je učestvovala i na arheološkim istraživanjima na lokalitetu Jagnilo kod Goražda koja su organizirali Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i Institut za prahistoriju i stariju istoriju Carl Albrechts Univerziteta iz Kiela, pod vođstvom prof. dr. Johannesa Müllera, direktora ovog instituta i člana našeg Centra za balkanološka ispitivanja.

Melisa Forić

Adrese autora / Autorenadressen

Mr. sc. Amela Bajrić
Blagovac 110
BA – 71000 Sarajevo
amela1907@yahoo.com

Dr. Felix Bittmann
Lower Saxony Institute for Historical Coastal Research
Viktoriastr. 26/28
D - 26360 Wilhelmshaven
bittmann@nihk.de

Edin Bujak
Student Katedre za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA- 71000 Sarajevo
edinbujak@yahoo.com

Dr. sc. Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71000 Sarajevo
zmuzej@zemaljskimuzej.ba

Dr. sc. Mirza Hasan Ćeman
Katedra za historiju umjetnosti
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
mhceman@gmail.com

Dr. sc. Danijel Dzino
ARC Australian Postdoctoral Fellow
Department of Ancient History, Macquarie University, Sydney
danijel.dzino@mq.edu.au

Prof. dr. sc. Naser Ferri,
Universiteti i Prishtinës-Instituti Albanologjik, 10000 Prishtinë-Kosovë,
Rruga Eqrem Çabej p.n.
naserferri@yahoo.com

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
melisa.foric@gmail.com

Dr. Roland Gauß
Roman-Germanic Commission of the German Archaeological Institute
Palmengartenstr. 10-12
D - 60325 Frankfurt/Main
rgauss@rgk.dainst.de

Prof. dr. sc. Blagoje Govedarica
Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin
c/o Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
bgo@eurasien.dainst.de

Mr. sc. Orhan Jamaković
6/3 Minch st.
Feryden Park S.A.
Adelaide 5010
Australia
orhan.jamakovic@gmail.com

Akademik Dževad Juzbašić
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
juzbasic@anubih.ba

Doc. dr. sc. Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

Dr. sc. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR-21000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Gary Marriner
McBurney Laboratory
Department of Archaeology and Anthropology
Divison of Archaeology
University of Cambridge
Cambridge, UK

Dr. Charles French
McBurney Laboratory
Department of Archaeology and Anthropology
Divison of Archaeology
University of Cambridge
Cambridge, UK
caif2@cam.ac.uk

Tonko Rajkovaca
McBurney Laboratory
Department of Archaeology and Anthropology
Divison of Archaeology
University of Cambridge
Cambridge, UK
tr251@cam.ac.uk

Dr. Nils Müller-Scheeßel
Roman-Germanic Commission of the German
Archaeological Institute
Palmengartenstr. 10-12
D - 60325 Frankfurt/Main
muellerscheessel@rgk.dainst.de

Dr. Frank Schlütz
Lower Saxony Institute for Historical Coastal
Research
Viktoriastr. 26/28
D - 26360 Wilhelmshaven
frank.schluetz@fu-berlin.de

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje obuhvatan rezime na stranim jezicima sa pet ključnih riječi, ilustracije, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu „Din-A4“ sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje. Veličina ca. 19 x 13cm ili „Din-B5“ format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao „fus note“ u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima.

Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redosljed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici:
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte eine umfassende Zusammenfassung mit fünf Schlüsselwörter, Abbildungen, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein.

Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.

Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968;
Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich „/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit „u. a.“ verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon „;” getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht „In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch „(Hrsg.)” oder „(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit „/“ getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain a comprehensive summary in foreign language, with five key words, illustrations, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols ((Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp.

Foreign expressions should be cited in italic

Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data.
In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.

Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.

Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden in dem Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen.
Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Tittelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani:

Adresa redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
www.anubih.ba/godisnjak

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektura/ Lektorinnen
Zenaida Karavdić
Nerma Tanović

Tehnička urednica / Technische Redakteurin
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Bemust, Sarajevo